

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 11

ВІННИЦЯ
2006

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 11

За матеріалами Міжнародної наукової конференції
«Національна інтелігенція в історії та культурі України
в ХІХ-ХХІ століттях».

26-27 жовтня 2006 р.

ВІННИЦЯ
2006

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XI. Серія: Історія: Збірник наукових праць /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука – Вінниця, 2006. – 398 с.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від 20 вересня 2006 р. (протокол № 2)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П.С. Григорчук – кандидат історичних наук, професор (відповідальний редактор);
Л.В. Баженов – доктор історичних наук, професор;
В.П. Газін – доктор історичних наук, професор;
В.М. Даниленко – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
М.А. Журба – доктор історичних наук, професор;
М.М. Кравець – доктор історичних наук, професор;
О.П. Реєнт – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
Ю.І. Поп – доктор історичних наук, професор;
С.І. Дровозюк – доктор історичних наук, професор;
В.О. Корнієнко – доктор політичних наук, професор;
О.К. Струкевич – доктор історичних наук, професор;
Ю.А. Зінько – кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);
О.А. Мельничук - кандидат історичних наук, доцент.

Адреса редакційної колегії: 21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32,
Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського.
Інститут історії, етнології і права. Тел. 26-71-33.

Відповідальні за випуск: П.С. Григорчук, Ю.А. Зінько.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

В.П. Шевчук – доктор історичних наук, професор;
В.І. Кучер – доктор історичних наук, професор;

**Інтелекція як носій національної ідеї і культури.
Історіографічні і джерелознавчі проблеми**

Даниленко В.М.

АКАДЕМІЧНА НАУКА ЯК ПРЕДМЕТ ВИВЧЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ 11

Турівний В.П.

ІДЕОЛОГІЯ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ – ОБ’ЄКТ ПОЛІТИЧНОЇ ТУРБОТИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ 14

Черкашина О.В.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ВІДРОДЖЕННЯ ТРАДИЦІЙ КОБЗАРСЬКОЇ ЕПІЧНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖЖІ 17

Сініцький А.Ц.

ПРОЦЕСИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ У КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТ.) 21

Браніцька Т.Р.

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ВИКОНАВСЬКИХ ТРАДИЦІЙ ХІІІ-ХХСТ. В ПРОЦЕСІ ГРИ НА НАРОДНИХ ІНСТРУМЕНТАХ 25

Журбелюк Г.В.

ДО ПРОБЛЕМИ МЕНТАЛЬНОСТІ Й ЦІЛІСНОСТІ УКРАЇНСТВА 29

Комісарчук М.Х.

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ Й ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ 31

Медалієва О.З.

МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НОВОРОСІЙСЬКОГО ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА 33

Коляструк О.А.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ 1920-Х РР. У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 36

Галамай О.М.

ВЗАЄМИНИ ЦЕРКВИ І ДУХОВЕНСТВА З ДЕРЖАВОЮ У 20-Х РР. ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ 40

Братко Н.Д.

ДИСКРЕДИТАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ДУХОВНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА СТОРІНКАХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ 1920 –Х РР. В КОНТЕКСТІ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ 43

Музичко О.Є.

АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ В.І. ЛЕНІНА ПРЕДСТАВНИКАМИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ХХ СТ. 48

Ніколаєць Ю.О.

ВИСВІТЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНИМИ ДОСЛІДНИКАМИ УЧАСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ОПОЗИЦІЙНОМУ РУСІ У РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ “ВІДЛИГИ” 52

Національна інтелігенція у ХІХ ст. – початку ХХ ст. та її участь у визвольних змаганнях в Україні у 1917-1920 рр.

Дмитренко А.П.

ВНЕСОК ПРОФЕСОРСЬКО–ВИКЛАДАЦЬКОГО СКЛАДУ ЮРИДИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В РОЗВИТОК ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ (1863-1884 РР.) 57

Ятищук О.В.

Г. Ф. КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО ТА ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ СЛОБОЖАНЩИНИ 61

Шамара С.О.

УЧАСТЬ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. 66

Двойнінова О.В.

РОЛЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В КООПЕРАТИВНОМУ БУДІВНИЦТВІ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ. 69

Фареній І.А.

МИКОЛА ПЕТРОВИЧ БАЛЛІН – ІДЕОЛОГ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ ПОРЕФОРМЕНОЇ ДОБИ (1860-ТІ – 1890-ТІ РР.) 74

Сторожук А.І.

СПАДКОЄМНА ТВОРЧА ЛІНІЯ ДВОХ СВІТОВИХ НАУКОВЦІВ: І. ФРАНКО – К. КВІТКА 77

Гавліч І.Б.

КОСТЬ ЛЕВИЦЬКИЙ – ЛІДЕР КООПЕРАТИВНОГО РУХУ СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. 81

Козинець І.Ю.

РОЗВИТОК ОСВІТИ НА ВОЛИНІ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ П.СКОРОПАДСЬКОГО .. 85

Семенко Л.І.

УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ТА ТВОРЧОСТІ ДИРИГЕНТА ПОЛІКАРПА БІГДАША-БОГДАШЕВА 91

Барнасюк О.С.

КНЯГИНЯ М.Г. ЩЕРБАТОВА В ІСТОРІЇ М.НЕМИРОВА 96

Миронюк М.В., Степанчук Ю.С.

ПРОФЕСОР ПРАВА О. М. БОГДАНОВСЬКИЙ І ВІННИЧЧИНА 99

Понедельник Л.А.

ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО – МЕЦЕНАТ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ 101

Стрижова І.А.

ВНЕСОК ПРОФЕСОРІВ НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У ПАМ'ЯТКООХОРОННУ СПРАВУ ІІ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. 104

Мезга Н.Н.

Серія: ІСТОРІЯ

РОЛЬ М.В. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКОГО В БЕЛОРУССКО-УКРАИНСКИХ ПЕРЕГОВОРАХ 1918 Г.	108
<i>Матейко Р.М.</i>	
УКРАЇНСЬКА МОЛОЧАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ЯК ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНЕ ЯВИЩЕ (1904 – 1939 РР.)	112
<i>Гончарова Н.О.</i>	
ОСОБЛИВОСТІ УЧНІВСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	117
<i>Корновенко С.В.</i>	
УЧАСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У РОЗРОБЦІ ДЕНІКІНСЬКОГО ПРОЕКТУ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ	122
<i>Очеретяний В.В.</i>	
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М.А. СЛАВИНСЬКОГО В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО	125
<i>Грачевська Т.О.</i>	
ПАНАС ФЕДЕНКО В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1920 РР.: ПОДІЇ ТА ОЦІНКИ	130
<i>Акімов Ф.І., Бондаренко Д.Я.</i>	
УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОБУДЖЕННЯ ТА «ІДЕАЛЬНОЇ ВІТЧИЗНИ» В 1917 Р.	134
<i>Білоус С.В.</i>	
ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО У ВЗАЄМИНАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ РОСІЇ (БЕРЕЗЕНЬ-ЖОВТЕНЬ 1917 Р.)	139
<i>Петришина Л.В.</i>	
ЖІНОЧИЙ РУХ В УКРАЇНІ У 1917 Р.	145
<i>Горбатюк М.В.</i>	
АНДРІЙ НІКОВСЬКИЙ – РЕДАКТОР ГАЗЕТИ “НОВА РАДА”	150
<i>Поп Ю.І., Кравчук О.М.</i>	
ПЕРШИЙ ГУБЕРНАТОР ЗАКАРПАТТЯ: ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ Г. ЖАТКОВИЧА В 1918 – 1921 РР.	159
<i>Прищеп О.П.</i>	
Г. КОСМІАДІ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ МІСТА РІВНОГО ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 РР.	166
<i>Сорочан Н.А.</i>	
КОМІСАРИ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В СИСТЕМІ ШКІЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ В УНР ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ (ГРУДЕНЬ 1918 Р. – ЛИСТОПАД 1920 Р.)	170
<i>Соломонова Т.Р.</i>	
КНИГОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПЕРІОДУ “ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ”	175
<i>Саранча Г.В.</i>	

.....
МИКОЛА ДЕНИСЮК – ВИДАВЕЦЬ УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО ЖУРНАЛУ
“ОВИД” (ЧИКАГО, США) 179

**Доля української інтелігенції
в умовах тоталітарного режиму**

Клименко В.А., Нікітін Ю.О.

М. Г. ХВИЛЬОВИЙ ЯК СИМВОЛ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ 20-30-Х РР. ХХ
СТ. В УКРАЇНІ 186

Марківська Л.Л.

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ВОЛИНИ: ПОШУК МОДЕЛЕЙ ТА ШЛЯХІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ
САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ (20 – 30 – ТІ РР. ХХ СТ.) 189

Дровозюк С.І.

БІЛЬШОВИЦЬКІ ТЕХНОЛОГІЇ "ПЕРЕВИХОВАННЯ" УКРАЇНСЬКОЇ
ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У 20-30-Х РР. ХХ СТ. 193

Тучинський В.А., Томулец В.

РАДЯНСЬКО-РУМУНСЬКІ ВІДНОСИНИ 1917-1924 РР. ЯК ГОЛОВНИЙ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ
ЧИННИК УТВОРЕННЯ МОЛДАВСЬКОЇ
АВТОНОМНОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ 198

Антілогова Т.Ю.

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ 1920-Х РР. ОЧИМА ГУМАНІТАРНОЇ
ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ДОНБАСУ: ВУЗЛОВІ ПИТАННЯ НЕЗГОДИ 202

Мельничук О.А.

СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УКРАЇНІ
У 1920-Х РР. 205

Гончарук Т.В.

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ
20-Х РР. ХХ СТ. 209

Григорчук П.С., Кузьмінець Н.П.

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО НА ПОДІЛЛІ В 20-ТІ РР. ХХ СТ. ... 211

Чорнодід Л.В.

ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНИЙ ВПЛИВ НА АКАДЕМІЧНУ ІНТЕЛІГЕНЦІЮ
У 20-30-ТІ РР. ХХ СТ. 215

Подольян В.В.

ФОРМУВАННЯ КООПЕРАТИВНИХ ПОГЛЯДІВ Й. А. ВОЛОШИНОВСЬКОГО 220

Ніколіна І.І.

ФОРМУВАННЯ УЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ
УКРАЇНИ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ
20-Х – ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ. 223

Кононенко В.В.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ ТА ЇЇ ТРАНСФОРМАЦІЯ:
ВІД РСДРП ДО РКП(Б) 233

Цьомра Т.

Серія: ІСТОРІЯ

ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКИХ ЛІКАРІВ УКРАЇНИ В ДОБУ НЕПУ	236
<i>Мануїлова К.В.</i>	
ІНТЕЛІГЕНЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ТА УКРАЇНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УСРР У 20-Х– НА ПОЧ. 30-Х РР. ХХ СТ.	239
<i>Антонішина Т.П.</i>	
УКРАЇНСЬКО-РАДЯНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИЙ ТРИКУТНИК У 20-Х РР. ХХ СТ.	242
<i>Косіненко О.В.</i>	
ПЕРШИЙ ДИРЕКТОР „КРИВОРІЖСТАЛІ” ЯКІВ ВЕСНИК –ПРЕДСТАВНИК УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ 20-30-Х РР. ХХ СТ.	246
<i>Нестеренко В.А.</i>	
ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ ТА ЕКОНОМІКИ ПОДІЛЛЯ У СПРАВІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (1920–ТІ РР.)	249
<i>Остапенко С. В.</i>	
ПОСТАТЬ М.О.МАКСИМЕЙКА В ІСТОРИКО-НАУКОВОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ	253
<i>Данілова І.Ю.</i>	
ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ ЧЛЕНІВ ПРОТЕСТАНТСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД УКРАЇНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945-1955 РР.)	256
<i>Романець Л.М.</i>	
СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ОСВІТЯН ВІННИЧЧНИНИ В 1944-1958 РР.	258
<i>Чечина О.Д.</i>	
ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ (1923-1945 РР.)	261
<i>Роєнко В.І.</i>	
ДОЛЯ ВЧЕНОГО (М.І. ЯВОРСЬКИЙ)	267
<i>Романюк І.М., Пилявець Ю.Г.</i>	
СИСТЕМА ПІДГОТОВКИ Й ПЕРЕПІДГОТОВКИ БІБЛІОТЕЧНИХ КАДРІВ РЕСПУБЛІКИ У 20-Х - НАПРИКІНЦІ 50-Х РР. ХХ СТ.	271
<i>Мазило І.В., Стецкевич В.В.</i>	
МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ЖИТТЯ І ПРАЦІ ІНЖЕНЕРНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ВІННИЦЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ (1944-1950 РР.)	273
<i>Брегєда М.В.</i>	
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПІСЛЯ ХХ З’ЇЗДУ КПРС	275
<i>Зуляк І.С.</i>	
КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ДИРЕКТОРА КАНЦЕЛЯРІЇ “ПРОСВІТИ” С. МАГАЛЯСА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	279
<i>Хоменко Н.М.</i>	
ЖИТЛОВІ ПРОБЛЕМИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УРСР (1950–СЕРЕДИНА 1960-Х РР.)	282

Серія: ІСТОРІЯ

.....
Лойко О.Г.

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ
ВІДНОСИН РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 1950-Х – 1960-Х РР. 286

Ветрова М.Л.

ВИЩА ШКОЛА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО
ЖИТТЯ 289

Кам'янський П.Є.

МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ ТА ЄПИСКОП ГРИГОРІЙ ХОМИШИН В БОРОТЬБИ
ЗА УКРАЇНСЬКУ ЦЕРКВУ І ДЕРЖАВНІСТЬ
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ. 294

Недужко Ю. В.

КУЛЬТУРНІ ІНІЦІАТИВИ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В КОНТЕКСТІ БОРОТЬБИ ЗА
ВІДРОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ 50-Х – ДРУГА ПОЛОВИНА 60-
Х РР. ХХ СТ.) 299

Зінько Ю.А.

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ НА ТЕРЕНАХ ВІННИЧЧИНИ У 50-Х – 60-Х РР. ХХ СТ. 304

Дмитрук В.І.

АКТИВІЗАЦІЯ ПОШИРЕННЯ САМВИДАВУ НА ТЛІ ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ
ПОДІЙ 1968 Р. 306

Шановська О.А.

РОМАНТИЗМ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ КІНЦЯ 80-Х – ПОЧАТКУ 90-Х РР. ХХ СТ. ЯК ВИЯВ
НАЦІОНАЛЬНОГО МЕНТАЛІТЕТУ 309

Українська інтелігенція в роки незалежності України. Регіональні особливості історії української національної інтелігенції в новітню добу

Гриб О.І.

ВНЕСОК ОЛЕКСАНДРА БАРВІНСЬКОГО В РОЗВИТОК ФУНДАЦІЇ
ІМЕНІ КНЯЗЯ КОСТЯНТИНА ОСТРОЗЬКОГО В ТЕРНОПолі 313

Білецька О.В.

ДОСЛІДНИК СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПОДІЛЛЯ ФЕДІР ЄВСТАФІЙОВИЧ ПЕТРУНЬ
(1894-1963) 316

Ясинецька Л.В.

З ІСТОРІЇ СТАРООБРЯДНИЦЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ
XVII - ПОЧАТКУ ХХ СТ. 321

Рекрут В.П.

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КООПЕРАТОРА ТА ЛІТЕРАТОРА
ДМИТРА МАРКОВИЧА У ВІННИЦІ В 1914-1917 РР. 324

Дояр Л.В.

ТЕХНІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ КРИВОГО РОГУ НА ЕТАПІ СТАНОВЛЕННЯ
ГІРНИЧО-МЕТАЛУРГІЙНОЇ ГАЛУЗІ КРИВБАСУ (1920-30-ТІ РР.) 331

Гандзюк В.О.

Серія: ІСТОРІЯ

ІДЕЯ ЄДИНОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ШКОЛИ У ПРЕСІ ПОДІЛЛЯ (1919 Р.)	334
<i>Гуцало Л.В.</i>	
ПОЛЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА ВОЛИНИ У 20-30-Х РР. ХХ СТ.	338
<i>Стадник О.О.</i>	
СТАВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В 20-Х РР. ХХ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ПОДІЛЛЯ)	344
<i>Мельничук І.П., Петренко В.І., Кравченко П.М.</i>	
ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО НАСТРОЇ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОДІЛЛЯ В 1920-Х РР.	346
<i>Петровський Е.П.</i>	
ДОЛІ КЕРІВНИКІВ ОДЕСЬКОГО ОБЛАСНОГО ВІДДІЛУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В ПЕРІОД МАСОВИХ РЕПРЕСІЙ 1930-Х РР.	349
<i>Лисий А.К., Белканія Г.С.</i>	
ДОКТОР МЕДИЦИНИ ІЗ СОРБОННИ	353
<i>Іващук В.М.</i>	
СТАН ВІДНОСИН В СЕРЕДОВИЩІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1935-1937 РР.): ЇХ ПРИЧИНИ ТА ВПЛИВ НА СПРАВУ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ	355
<i>Вишнякова Г.Л.</i>	
АКАДЕМІК В.П. ВОРОБІЙОВ – ЗАСНОВНИК ХАРКІВСЬКОЇ АНАТОМІЧНОЇ ШКОЛИ	360
<i>Попп Р.П.</i>	
ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕТНОСОЦІАЛЬНОГО СКЛАДУ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЛЬВОВА В ПЕРІОД СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1944 – 1953 РР.)	365
<i>Шпак С.М.</i>	
ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КНИГОДРУКУВАННЯ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ОРЕСТА МАЦЮКА	368
<i>Сокирська В.В.</i>	
КРАСЗНАВЧА І ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРИГОРІЯ ЮХИМОВИЧА ХРАБАНА	374
<i>Мисан В.О.</i>	
ІННОВАЦІЙНА НАВЧАЛЬНА КНИГА З ІСТОРІЇ ЯК РЕЗУЛЬТАТ УТВЕРДЖЕННЯ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ПІДРУЧНИКОТВОРЕННІ ПРОГРЕСИВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ	378
<i>Адамович С.В.</i>	
ПОГЛЯДИ В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА НА ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ	380
<i>Пірус Т.П.</i>	
ГАННА СЕКРЕТ - З КОГОРТИ ДОСЛІДНИКІВ ПОДІЛЛЯ	383
<i>Зінченко А.Л.</i>	
МИКОЛА ГОРБОВИЧ, ЯКИЙ БУДУВАВ УКРАЇНСЬКИЙ СВІТ	386

Серія: ІСТОРІЯ

.....
Жовнір Л.Ф., Жовнір С.М.

ОЛЕКСАНДР ТОПЧІЄВ – ВИЗНАЧНИЙ ГЕОГРАФ, ПЕДАГОГ, ОСОБИСТІТЬ 390

Відомості про авторів 394

**Інтелекція як носій національної ідеї і культури.
Історіографічні і джерелознавчі проблеми**

В.М. Даниленко

АКАДЕМІЧНА НАУКА ЯК ПРЕДМЕТ ВИВЧЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Аналіз тенденцій світового розвитку свідчить, що світ, безумовно, глобалізується. Особливо виразною і чітко окресленою нині є «регіональна» глобалізація, епіцентрами якої є євро-атлантичний, японо-китайський та російський сектори. Україна тривалий час знаходилася в зоні російських впливів, передусім державно-силових, в результаті чого українська культура втратила ряд ознак ідентичності, на час здобуття незалежності виявилася структурно неповною. Формування націй та національних держав у так званому «розвинутому західному світі» було досягнуто у відповідний час у рамках глобального переходу аграрного суспільства до суспільства індустріального, а Україні доводиться реалізовувати цей проект із великим запізненням і вже в епоху глобалізації.

Для повноцінного і самодостатнього входження України в світовий культурний простір потрібно, з одного боку, досягти повноти структури національної культури, а, з другого, – не ізолюватись, не втратити можливостей «відкритості світу» і використання в національних інтересах набутих світової цивілізації. Як цього досягти? Вихід, напевно, у тому, щоб збалансувати в Україні впливи євро-атлантичні з російськими, зробити їх паритетно-конкурентними, але гармонійними. Це не короточасний, а довготривалий процес. І в нас ще є час, щоб зробити вибір: або стати повноцінною національною державою і спільнотою, використавши можливості і досягнення тих, хто відповідний етап розвитку вже пройшов, або залишитися в сучасному аморфному стані, так до кінця і не конституювавшись у самостійну одиницю, розчинитися у «російському морі», а згодом у вселенському потоці світової цивілізації.

Важливу роль у становленні незалежної України, розвитку суспільства відіграє наука, передусім академічна. Досягнення теоретичної, або як її ще називають фундаментальної науки, завжди оцінювались як суспільне багатство найвищого рівня.

Українська академічна наука має давні традиції. Важливими віхами у становленні науки України були діяльність Києво-Могилянської академії, університетів Києва, Харкова, Львова, Одеси, створення Наукового Товариства ім.Т.Шевченка (НТШ) у Львові та Українського наукового товариства в Києві. Етапною подією стало відкриття Української Академії наук в листопаді 1918 р.

Створення Академії наук в Україні стало можливим в атмосфері національно-культурного відродження, що панувало в країні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть завдяки подвижницькій діяльності багатьох вітчизняних діячів науки та культури. Із заснуванням Академії здійснилася давня мрія української інтелігенції про створення в Україні вищої наукової установи, яка була б спроможна організувати науково-дослідницьку діяльність людей науки і поставити її досягнення на службу народові.

За минулий історичний період змінилося наше бачення світу й людини, змінилися інтереси науки і пріоритети, методи й техніка наукової праці, не кажучи вже про проблематику і результати наукових досліджень. Змінився також і образ науковця. Дослідник перестав бути рідкісною, інколи чужеродною фігурою суспільного життя, він перетворився на представника численної соціально-професійної групи науковців. Наукові дослідження значною мірою, особливо в Європі, перемістилися з університетських кафедр до спеціалізованих наукових інституцій, які створювали в тих чи інших країнах одну або декілька академій наук. Еволюція форм і механізмів функціонування європейських академій свідчить про те, що вона історично здійснювалася від традиційної форми корпорації науковців, коли наука була слабодиференційованою і дослідники збиралися разом для обговорення результатів власних досліджень, через їхню корпорацію, що намагається сумісно реалізувати дослідницькі проекти і програми, до академії, яка, зберігаючи ознаки корпорації вчених, складається з мережі різноманітних наукових установ.

З часу створення Академії наук в Україні академічна наука є предметом вивчення і дослідження, все повнішого і глибшого. Сьогодні ми можемо говорити про великий масив літератури, присвячений історії академічної науки – це узагальнювальні праці, індивідуальні монографії, збірники документів і матеріалів, видання довідкового характеру. Вони висвітлюють досягнення Академії за певний історичний період її існування, видавничу діяльність, наукові зв'язки,

.....
підготовку наукових кадрів, зростання матеріально-технічної бази, знайомлять з її структурою, діяльністю окремих наукових установ, персональним складом Академії, життям і творчістю багатьох науковців України.

Якісно новий етап у дослідженні історії Академії наук України розпочався в кінці 80-х років у контексті важливих суспільно-політичних перетворень, коли науковці врешті-решт отримали можливість доступу до документальних джерел і вироблення на їх основі нових, справді наукових концептуальних підходів до висвітлення історичного процесу.

Протягом 1988–1992 років Президія і установи Академії наук вжили низку заходів, спрямованих на ліквідацію «білих плям» в історії Академії, відновлення історичної справедливості щодо багатьох репресованих і необґрунтовано виключених з Академії або ж несправедливо забутих дослідників – жертв політичних репресій в тоталітарній державі. Тоді ж науковці Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім.Г.М.Доброва, Інституту української археографії, Інституту історії України, Центральної наукової бібліотеки ім.В.І.Вернадського АН України розпочали активну роботу щодо виявлення та публікації документів і матеріалів з колишніх спецхранів, а також багатой наукової спадщини видатних науковців. У результаті науково-документальна база історії Національної академії наук за останні 15–17 років зростає приблизно в 3–4 рази. При підготовці документальних видань використовувалися архівні, археографічні та бібліографічні методи реконструкції наукової спадщини Академії, встановлення персонального складу вчених, де плідно поєдналися здобутки архівістів та бібліографів у спробі реконструкції архівного фонду ВУАН, а також бібліографічної редакційно-видавничої спадщини, що засвідчувала в публікаціях наукових розробок пріоритети української науки та її міжнародний рівень. Під час підготовки цих видань використовувалися й документи центральних державних архівів, зокрема фонди Наркомату освіти ЦДАВО, Ради народних комісарів, ЦК КП(б)У у ЦДАГО, ЦДІАК, ЦДІАЛ (особові архівні фонди деяких українських науковців та державних діячів тощо), ЦДАКФФД та ін.

На новій джерельній базі виникли й нові фундаментальні колективні монографії з історії Української академії наук. Особливо варто відзначити «Історію Академії наук України. 1918–1993» (К., 1994), підготовлену в Інституті історії та «Історію Національної Академії наук України в суспільно-політичному контексті. 1918–1998» (К., 2000), яку написали С. Кульчицький, Ю. Павленко, С. Руда, Ю. Храмов. Остання відзначається найбільш повним викладом і новітніми оцінками подій і фактів академічного життя, великою кількістю нових, забутих чи замовчуваних раніше імен. У монографії вперше вміщено хроніку діяльності Академії, яка поряд із загальноакадемічними фактами містить багато виключно наукових результатів, персональні склади провідних наукових шкіл. На сьогодні – це найбільш презентативне видання з історії Академії наук України.

Наукова, об'єктивна історія Академії наук України – результат пошуку багатьох дослідників. Широка панорама академічного життя, висвітлення місця й ролі академічної науки, Академії наук, провідних її науковців і творчих колективів були б далеко не повними без вагомого внеску у вивчення і дослідження теми таких науковців як Г. Добров, В. Онопрієнко, Б. Малицький, Л. Матвеева, Ю. Храмов, Л. Кістерська, І. Усенко, Г. Костюк, Т. Щербань, Е. Циганкова, В. Шмельов, Т. Руда, Ю. Павленко, С. Кульчицький, В. Терлецький, В. Стогній, В. Тонкаль, А. Шпак, В. Мачулін, О. Янковський, В. Чишко та інші. Їхні праці, написані з новітніх методологічних позицій, переважно в модерністському стилі, який цілком відповідає сучасній суспільній ситуації всередині України, вимагає формувати інтелектуальні конструкції, призначені підтримувати ідею націотворення.

У цей час в Україні дослідникам стали доступні й історичні праці з еміграції, присвячені українській науці, як, наприклад, дослідження Н. Полонської-Василенко «Українська академія наук. Нарис історії». У радянські часи не тільки використання такої літератури в працях істориків, але й навіть зберігання її у приватній бібліотеці підпадало під дію ст.181 – «поширення літератури, що має наклепницький зміст на радянський устрій». За цією статтею передбачалося покарання на термін від одного до трьох років ув'язнення. Поява нових праць програмувала плюралізм думок, подолання провінціалізму та ізоляції.

Нині науковий пошук продовжується, історія Академії наук збагачується. Відбуваються й інституційні зміни. В Україні виникають нові наукові осередки, які перебувають поза організаційним полем офіційної науки, як-от: Товариство дослідників Центрально-Східної Європи, Українське біографічне товариство, Наукове товариство імені Петра Могили в Києві, Інститут історичних досліджень у Львівському університеті, часописи «Критика», «Український гуманітарний огляд» та інші. Вони урізноманітнюють загальну картину й закладають базу для більшого плюралізму в

дослідженнях. Нині на часі нові наукові розвідки і фундаментальні праці, збірники документів і матеріалів з історії Академії наук України.

Сьогодні, на наш погляд, необхідно врахувати два важливі моменти. Перше: документально-історична база історії академічної науки може і повинна бути розширена, можливо, навіть за рахунок порушення прийнятих в радянські часи і усталених донині форм і методів комплектування архівних фондів. Нині залишається актуальною потреба залучення широкого кола джерел, які протягом тривалого часу були невиправдано закриті для дослідників, зокрема архівів Служби безпеки України, міністерства внутрішніх справ України. Численні інформаційно-аналітичні зведення, доповідні записки центральних і місцевих органів радянських спецслужб несуть важливу інформацію про процеси, що відбувалися в науковому, культурно-освітньому середовищі, подають характеристики на окремих вчених, освітян. Архівно-слідчі справи не лише відтворюють біографічні відомості окремих науковців, діячів освіти, культури, розкривають долю тисяч наших співвітчизників, що потрапили в жорна репресій, а й через призму окремої особистості показують ті зміни, що відбувалися в сфері науки, в суспільній свідомості. Друге: нам необхідно подолати герметичність значної частини нашого історіографічного простору у тому числі і шляхом масового перенесення інформації з паперових на електронні носії, поступового входження нашої історіографії у ширший, ніж теперішній, поняттєвий та інформаційний простір. При цьому треба зважати на фактичний матеріальний занепад наукових інституцій і тотальну залежність їх від держави, майже повну відсутність менеджменту науки, фахову ізоляваність науковців один від одного.

В одному із своїх виступів академік О. Онищенко, директор Всеукраїнської наукової бібліотеки ім.В.Вернадського, справедливо відзначав, що нині деякі колосальні за обсягом і цінні за змістом масиви документальної інформації, зокрема, з огляду на відомчий характер архівних документів, ще недостатньо актуалізовані, не передбачені спеціальні засади їх збереження для майбутніх поколінь. Серед них – документальна спадщина української науки, сконцентрована у системі установ НАН України та інших відомчих наукових установах і закладах. Враховуючи розпорошеність джерельної бази як української науки – НАН України, так і за її межами, зокрема в системі різних відомств, що мали свої наукові інституції прикладного профілю, а також систему державних наукових інституцій та науково-прикладних установ, що тією чи іншою мірою проводили наукові дослідження – необхідно порушувати питання про створення корпоративних інформаційних систем електронних ресурсів української науки. Це робота, яку треба робити вже зараз.

Взагалі проблема електронної інформації для сучасної української науки – це проблема із проблем, це не тільки умова збереження історичного минулого, це корінна передумова перебудови академічної науки і її успішного подальшого розвитку.

Сьогодні над національною академією наук здійснюють фактично насильство щодо її реформування. Правда, є структури закостенілі, консервативні. Реформувати є що. Але! Яка мета реформи Національної академії наук? Уряд твердив і твердить: *«наблизити її до промисловості і освіти»*. Питається: до якої промисловості? Приватизованого сектору, який працює за принципом, який був би не зрозумілим і для К. Маркса, а саме: «товар – гроші – офшор», чи державного, який практично «лежить» і чекає своїх «прихвизаторів»? Під яку структуру економіки? Під які пріоритети? Під яку модель? Під яку стратегію? Багатоукладна економіка в Україні тільки формується, а її структура ще не виразна. Кажуть: наука працює неефективно. Наука – це ще питання, а от псевдоринкова економіка – так. Адже всього 15% (!) підприємств України впроваджують сьогодні інновації. За деякими експертними оцінками через недовикористання сучасних досягнень науки й технологій у виробництві Україна загалом щорічно втрачає до 10 мільярдів доларів США. Функція науки в нашому суспільстві сьогодні суто декоративна, соціокультурна. Практика залишається несприйнятливою до наукових досягнень. Україна сьогодні посідає останнє місце в Європі за індексом конкурентоспроможності зростання. То працює неефективно наука чи економіка? І що потрібно реформувати передовсім? І коли ж розпочнеться перехід України на інноваційну модель розвитку економіки? Наука поки що нікому фактично не потрібна (хіба що її матеріально-технічна база є об'єктом комерційної уваги окремих спритних псев науковців).

Все це, звичайно, не означає, що академічна наука не повинна реформуватися. Обов'язково повинна. Українська академія наук завжди розвивалась інтенсивним шляхом і переважно за рахунок військово-промислового комплексу. Нині вона має переорієнтуватися на невійськовий науковий продукт, розвиваючись інтенсивним шляхом, знайти своє місце в міжнародному поділі праці. Отже, реформи неминучі. Тільки у який спосіб і в якому напрямку? В ізоляції від світового наукового

.....
процесу, від міжнародних технологічних потоків неможливі розвиток української науки, ні її глибоке осмислення, ні вивчення чи дослідження. За даними наукознавців, зараз у світі виходить 20–30 тис. журналів, що друкують за рік декілька мільйонів статей. Можна елементарно загубитися в цьому інформаційному потоці, а можна почувати себе досить вільно, використовуючи електронні системи пошуку, що і є повсякденністю для західного дослідника. В Україні ж вільного доступу до електронних журналів немає. А якщо є, то дуже обмежений. Українські дослідники майже не користуються електронними пошуковими системами наукової літератури, а деякі навіть не знають про них.

Правда, Центральна наукова бібліотека ім.Вернадського в Києві має повний електронний каталог. Інститутські бібліотеки Академії електронних каталогів не мають. Як пише в «Дзеркалі тижня» (№17, 7–13 травня 2005 р.) доктор біологічних наук Олександр Демченко, «ситуація абсурдна навіть для Азії і Африки, не те що для Європи». Тому потрібна цілісна програма негайних заходів на національному рівні, потрібна державна програма стимулювання публікацій за кордоном, потрібно налагодити розповсюдження всієї української наукової продукції та інформації в електронній формі, особливо журнальної, політематичних збірників наукових робіт і матеріалів конференцій, дисертаційних досліджень.

Розміщення таких матеріалів в Інтернеті – запорука не тільки розвитку української науки, а й її популяризації у власній країні та світі, поглибленого вивчення та дослідження історії. Українській науці справді є чим і ким пишатися. Проте імена українських науковців у світовій літературі згадуються все рідше і рідше, адже ніде в Інтернеті не знайти оригінальних праць наших корифеїв. Тим часом у світі виростили вже цілі інтернетівські покоління, нові покоління науковців, які вважають, що те, чого немає в Інтернеті, немає ніде, не існує в природі.

Наприклад, в Інтернеті популярних і важливих праць подвижника історії науки професора Василя Шендеровського вдалося знайти всього дві: про відомого біолога Бориса Балінського і про Івана Пулюя. Але не на академічному сайті, а на сайтах газет. Все. Більше нічого. Можливо, погано шукали. Але немає і багатьох публікацій з історії науки і техніки названих раніше авторів. Виявилось також, що не має своєї веб-сторінки навіть Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім.Г.М. Доброва НАН України.

Інформаційна сфера – одна із проблемних сучасної української науки, її історії. Тому заслуговує на всіляку підтримку ідея про створення Національної бази даних про українську науку з потужною пошуковою системою. Це допоможе врятувати від повної інформаційної загибелі класичні праці видатних українських науковців і задіяти в інформаційний потік усе надруковане останнім часом дослідниками.

У цьому контексті реально актуалізується навчальний курс «Історія Європи: освітній та науковий простір», пропонуваній деякими науковцями для вищих навчальних закладів. Курс, безперечно, потрібний, він має всебічно розкрити процес формування освітньої та наукової систем Європи відповідно до національних потреб і особливостей кожної європейської країни з урахуванням історичних реалій, відобразити історичну єдність українського та європейського науково-освітнього простору.

Подолання дефіциту інформації з історії науки шляхом прискореного наповнення відповідними матеріалами Інтернету стане в практичній нагоді і студентам, і викладачам, і просвітницьким організаціям, установам, і популяризаторам-ентузіастам. Водночас, це сприятиме розширенню джерельної бази для подальшого вивчення історії української науки як складової європейської і світової.

В.П. Турівний

ІДЕОЛОГІЯ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ – ОБ’ЄКТ ПОЛІТИЧНОЇ ТУРБОТИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Роки суверенізації України стали часом політичного й культурно-особистісного випробування національної інтелігенції. Завдяки їй зростає духовний потенціал суспільства, долається відчуженість людей від влади, виробляються правила їх політичної поведінки, переглядаються ціннісні установки, підтримуються високі сподівання співвітчизників. Однак в тому, що український народ для росту свого добробуту ефективно не скористався Незалежністю, а нині слабко, невміло підпорядковує нову владу державотворчому поступу, є і її провина. Наші громадяни не позбулися соціально-політичних ілюзій і міфів, про що засвідчило легке засвоєння навіювань «помаранчевої революції» 2004-2005 рр.

Влада, діючи безконтрольно, продовжує свої зловживання, чим дратує опозицію й опосередковано підтримує раніше сформований соціально-напружений і протестно-мобільний спосіб життя значної частини населення, що провокує масове використання адмінресурсу і несе загрозу всенародного бунту. А саме інтелігенція покликана своїм народним походженням і національно-патріотичною налаштованістю згуртувати людей навколо національної ідеї і запропонувати політикам ефективні технології впливу на людську свідомість.

Великі надії на інтелігенцію в гуманізації суспільства поклали зарубіжні науковці Р. Міхельс, Р. Мілс та інші. Гносеологічну значимість мають також праці дослідників радянської доби, хоча вони віддавали перевагу при вивченні ролі інтелігенції соціологічному і культурологічному підходу, справедливо розглядаючи її як соціальне, а не політичне утворення. До того ж радянській інтелігенції, як і дореволюційній (початку ХХ ст.) бракувало націоналізму, бо вона, як писав М. Міхновський, була запаморочена усякими московськими теоріями, що засуджували сепаратизм і славили інтернаціоналізм.

У наш час, коли зростає роль національної самосвідомості українців, існує суспільна потреба наукового вивчення ідеологічної місії інтелігенції. Без її волі і характеру, духовно-творчого потенціалу, високої вихованості, цілісно зразкової інтелігентності нам не обійтись, не визначити майбутній державний устрій України, не створити в країні елітарно-досконалий механізм «рекрутування» і відтворення політичного лідерства, примноження талантами інтелектуально-політичного ресурсу держави. Продовжуючи відстоювати гуманістичні традиції, сучасна українська інтелігенція намагається використати не лише науку, освіту, релігію, літературу, мову, але й політику для захисту духовної свободи особи і оздоровлення взаємин між людьми та їх політичними спільнотами.

Хоч помітно зростає національно-ідеологічна активність нашої інтелігенції, але повільна демократизація політичного режиму перешкоджає їй самовіддано займатись інтелектуальною творчістю, зміцнювати свої позиції організаційно-політично. Мабуть, це відобразилось на її критичних оцінках окремими інтелектуалами. Так, розмірковуючи над проблемами визначеності та значення ролі інтелектуальної еліти у контексті сучасних трансформаційних процесів, віце-президент НАНУ В. Литвин закликає не звинувачувати її в невідповідності й непридатності для вирішення конкретних завдань.¹ А філософ С. Грабовський пише, що наша інтелігенція переважно російсько-радянського штибу. Вона, на його думку, не здатна бути носієм раціонального й вольового філософського розмислу і конструктивної дії, не проявляє волі до вільного життя, не чинить належного опору філософській неспроможності та свавіллю молодій українській буржуазії.² «Ми ще не маємо справжньої інтелігенції»³, - відверто заявив відомий поет і громадський діяч Прикарпаття С. Пушик. Місце української інтелігенції у трансформації сучасного суспільства намагались визначити її форуми (1991р., 1995р.). Підсумовуючи їх роботу, у травні 1999 р. другий з'їзд Конгресу української інтелігенції (голова І. Драч) відзначив, що виконавчій владі національна інтелігенція не потрібна.

Справді, ні кількісно, ні якісно нинішня інтелігенція не відповідає вимогам часу. Тому й мало її серед політиків та державних службовців, що робить хиткою українську державність. І все ж таки відродити свою національну державу, консолідувати українське суспільство можна на основі цінностей, які спираються на культурні традиції, наукові інновації, сучасну освіту та інтелект нації, концентрованим носієм яких є інтелігенція, бо вона має конструктивний, аналітико-оціночний стиль мислення, підвищену громадянську освіченість і готова впоратися з новими завданнями й ситуаціями, сприйняти і розвинути консенсусну ідеологічну стратегію державотворення, не протиставляючи їй гаслам побудови громадянського суспільства.

Постійні коливання суспільно-політичних орієнтацій зумовлюють і породжують у членів суспільства потребу виробляти ідеологію, яка, з одного боку, утримує від скочування на крайні позиції, а, з другого, - надає власному світобаченню певності й стабільності, стверджує сенс свого буття. Засвоївши ідеологію, людина переймається багатьма суспільними проблемами, бачить в своїй суб'єктивній діяльності соціальний смисл, усвідомлює свою роль в політиці. Якщо ж засвоєна особою ідеологія відповідає її потребам, то вона позбавляє сумнівів і вагань, які часто стають перешкодою продуктивній активності. Ідея, що породжує упевненість, стає активною силою, звільняє людину з-під впливу авторитарної ідеології, формує певний спосіб філософського мислення, робить її спроможною взаємодіяти зі світом. Завдяки ідеології як логічно впорядкованій і структурованій частині світогляду вона здобуває владу над своїм оточенням.

Ідеологія ближча до практичного соціального знання, ніж до наукової теорії. Вона лише впливає на погляди, не вивищується над ними, включає ті національні надбання, які набувають для особи особливої значущості, займають провідні місця в ієрархії цінностей. Людина враховує вимоги суспільства і знання про нього інших, їхні уявлення про перспективи розвитку політичної системи. Пошук моделі майбутнього завжди відбувається з орієнтацією на апробовані чи бажані соціальні настанови і стереотипи, які визначають легітимні шляхи її реалізації. Загальність цілей не лише не суперечить суб'єктивній скоординованості індивідуальних зусиль, а й нарощує персональну відповідальність за рішення, що приймаються.

На ґрунті політичної ідеології мотивується соціальна активність, вираженіше формується політична мета і добираються засоби для її досягнення, мобілізуються етнонаціональні та соціальні групи для підтримки цієї мети й участі в її реалізації. Політична наука досліджує політичні цінності, нормативні оцінки та вивчає політичну реальність, переслідуючи цілі створення теорій і вироблення рекомендацій стосовно політичного процесу. Діапазон ідеологічної роботи інтелігенції значно ширший. Вона вносить свій вклад на усіх рівнях ідеології: теоретико-концептуальному (основні положення, принципи, інтереси, ідеали); програмно-політичному (програми, гасла, вимоги); актуалізованому (засвоєння громадянами цілей та принципів ідеології).

Ідеологія потрібна демократичній державі для виконання нею своїх найважливіших функцій. Слугуючи інструментом злагоди й політичної стабільності, гарантом правопорядку, вона керується ідеологією, щоб повніше і справедливіше виразити інтереси більшості населення і забезпечити морально-політичну єдність суспільства. Діяльність її ідеологічних установ має захисний, апологетичний характер. У період же становлення молодих національних держав, як правило, відбувається ідеологічна боротьба, в якій вирішальне значення мають, окрім волі політиків, рівень політичної свідомості, моральної і правової культури, психологія, традиції і склад душі народу. Масове поширення політико-філософських знань переслідує мету виховати в суб'єктів народовладдя необхідне політичне чуття, навчити дотримуватися демократичних норм цивілізовано, керуючись своїм інтелектом, розумом, а не силою.

Державотворення виявило сутність найважливіших етнонаціональних проблем, бо воно проявляється у відродженні духовності, самобутності та місцевому колориті народної культури. Ідеологи вчасно вказали на те, що у перші роки української незалежності найбільш поширеним типом соціальної ідентифікації була етнічна, при якій люди ідентифікували себе не стільки з ідеологічними системами, стільки з етнічними та міжнаціональними спільнотами. Це допомогло державотворцям привернути увагу усіх патріотичних сил до етнічної солідарності й правильно спрямувати її політичну соціалізацію на творення загальноукраїнської політичної нації та національної держави.

Головне питання сучасності внутрішньої політики України полягає в тому, щоб не допустити використання екстремістських національно-етнічних і регіональних відмінностей в антиукраїнських цілях, щоб створити інститути соціально-політичного партнерства. Демократія не зможе утвердитись без правової держави, без ідеологічно підготовлених, високоморальних і відповідальних політиків, які б відродили довір'я народу до влади і провели її організаційну модернізацію, проєвропейську трансформацію.

Сьогодні тривають дискусії про українську модель держави і перспективи розвитку державності України, вибору українського шляху побудови нової держави європейського зразка. Як і личить відкритому суспільству знань, мають місце різні проекти. Ідей висловлено багато, але вони не втілені в стратегічні проекти, не включені в арсенал фундаментальних політичних теорій, не стали науково-теоретичним підґрунтям стратегії політичних реформ.

Справжня інтелігенція розуміє, що політична свідомість і поведінка сучасних людей спрямовується, передусім, партійно-ідеологічними факторами, запропонованими ними програмами суспільних перетворень, в яких правдиво і комплексно відображені соціальні проблеми. Критерії політичної зрілості інтелігенції, на наш погляд, слід шукати у сфері її співпраці з партіями, які мають широку підтримку народу. Її елітарність формується також в процесі поширення партійної ідеології та поєднання її з масовими рухами. Лише співробітництво партій з інтелігентними людьми забезпечить виконання ними головної своєї функції, яка полягає в підготовці професійних політиків і поповненні державних та інших політичних органів енергійними і високоідейними кадрами, здатними вдосконалювати управління самоврядуванням, вміло використовувати зрослу політичну активність мас, їх національні цінності для розбудови державності. При цьому варто керуватись політологічними вимогами до лідерів. Зокрема нагадаю що, Аристотель визначив три якості, якими мають володіти претенденти на вищі посади: «по-перше, співчувати існуючому державному устрою;

мати великі здібності до виконання обов'язків, пов'язаних з посадою; по-третє, відзначатись доброчесністю і справедливістю».⁴

Оновлення у 2006 році в результаті пропорційної виборчої системи політичної конструкції і персонального складу Верховної Ради має доповнитись поліпшенням методології й методики її роботи, які б враховували динамізм суспільних змін, орієнтували управлінців усіх рівнів на професійне вирішення нових завдань правовими засобами, обмежили шкідливі наслідки корпоративізму та посилили відповідальність народних депутатів за законодавчу неврегульованість ринкових відносин, низьку якість й ефективність законів, за посадові правопорушення й зубожіння народу. Остаточно відділити створену соціально-ринкову систему господарювання від попередньої, командно-адміністративної, шляхом демократизації і раціоналізації не вдається, потрібна ще й її ідеологічна орієнтованість на вищі цивілізаційні зразки, які, на жаль, засвоюються структурами громадянського суспільства швидше за правлячу еліту й державних службовців з їх бюрократично-викривленою правосвідомістю і низькою політичною культурою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Литвин В. Інтелігенція у контексті сучасних процесів. Виступ Голови Верховної Ради України з нагоди 85-річчя Кам'янець-Подільського державного університету. // Голос України. – 2003. – 24 жовтня. – С.4-5; 2. Грабовський С. Чи є порятунок для пострадянської філософії? // Сучасність. – 1996. - №2. – С.83; 3. Голос України. – 1998. – 13 березня; 4. Аристотель. Собр. Соч. В 4-х т. Т.4.- М., 1983. – С.548.

О.В. Черкашина

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ВІДРОДЖЕННЯ ТРАДИЦІЙ КОБЗАРСЬКОЇ ЕПІЧНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖЖІ

Музичний епос українського народу – це сповідь про його багатостраждальний шлях, пройдений з гідністю невтомного шукача правди. Ще І.Франко зазначав, що «наш героїчний епос, змалювання довговікової боротьби, довговікового терпіння українського народу піснями того самого народу – се один з найкращих вицвітів поетичної творчості в усій слов'янщині»¹. Кобзарські думи, розповідаючи про реальні події української історії, втілюють особливості національної свідомості, в якій немає проповіді агресивних ідей, закликів заграбати чужі землі або поневолити народи.

Кобзарі не просто переймали від інших думи та пісні і передавали їх своїм наступникам, а самі творили й виконували у власній інтерпретації, залежно від розуміння й усвідомлення змісту й мелодійного матеріалу. Якщо бандурист – просто співак-артист, то кобзар – імпровізатор, творець. Творчість кобзарів досліджується в працях М.Цертелєва, І.Срезневського, М.Максимовича, П.Лукашевича, Ф.Колесси, М.Грінченка, В.Боржковського, К.Студинського, К.Квітки, О.Правдюка, Ф.Лаврова, Б.Жеплинського, Б.Кирдана, А.Омельченка, які аналізують жанри й види кобзарського мистецтва, виконавські традиції, тематику й стилістику дум тощо.

Метою даної статті є визначення основних аспектів дослідження кобзарства у ХХ ст. та аналіз ситуації сучасного бандурного мистецтва, що стає особливо актуальним у світлі відродження національної ідеї.

Українське кобзарство – явище оригінальне, але не виняткове. З історії нам відоме існування давньогрецьких аедів, скандинавських скальдів, труверів і фіглярів у середньовічній Франції, гітаристів в Іспанії. Абхазці, чеченці, осетини та інгуші ще й досі виконують найдавніші епічні твори, так звані нартські оповіді. Українська епіка періоду боротьби проти турецько-татарських нападників підтверджує реалізм епосу. Кобзарі, співці України, були «очима й вухами» народу у його волелюбній боротьбі з іноземними поневолювачами – ординцями, османами, німецькими ландскнехтами, польською шляхтою, шведськими владолюбцями та проти національних гнобителів-багатіїв.

Тематика дум правдиво відтворює події епохи спустошливих нападів турецько-татарських завойовників на українській землі і героїчну боротьбу проти них. Порівнюючи українські думи, молдавську епіку, болгарські побутові пісні, традиції співу під народні інструменти на слов'янському Півдні і Близькому Сході та ін., С.Грица дійшла висновку, що „на Україні в XVI-XVII ст. діяли поряд дві традиції творення і виконання епічних пісень: одна йшла від поважного билинного співу Київської Русі..., друга – експресійно-рапсодийного імпровізаційного характеру, ... витворена на основі пісенної практики південно-східної зони. Те, що Україна з давніх часів була територією, на якій

відбувалося спілкування культур багатьох народів, сприяло збагаченню її корінного фольклорного фонду й словесно-музичного стилю пісенної творчості»².

У дослідженні епосу головною була й залишається проблема його відношення до дійсності (історії). Одні науковці вважають, що епос – це історія, яку розказав сам народ, інші ж відкидають необхідність пов'язання епосу з конкретним фактом. Б.Кирдан пише: «Треба мати на увазі, що історія в епосі може бути тільки фоном, на якому розгортається соціальний або сімейний конфлікт... Українські народні думи є художніми творами, а не літописними оповіданнями про події і особи»³.

До того, як на Україні виникли історичні думи, широко розвиненими були ліро-епічні пісні. У період XV-XVII століть на тлі героїчних воєн внаслідок драматичних переживань і героїчної боротьби українського народу проти турків формується національне ядро епіки – думи, історичні пісні, розвивається побутова пісенна епіка. Визвольна війна 1648-1654 років українського народу й возз'єднання України з Росією дали поштовх до виникнення великого циклу історичних пісень і дум. Піднесенням патріотичного почуття особливо позначені думи й пісні цього періоду, що склались, очевидно, по свіжих слідах подій, які так хвилювали народні маси (це думи про Богдана Хмельницького й Барабаша, про Корсунську перемогу, про Богдана Хмельницького й Василя Молдавського тощо).

Українські думи набули таких рис, як велика емоційність, задушевний ліризм, філософські роздуми, героїчні засади, в основі яких стоїть народ, неповторні риси народного гумору та сарказму, людяність, непримиренність до ворогів й віра в силу й непереможність народу. І.Франко називав українські народні пісні й думи «одним із найцінніших наших національних надбань і одним з предметів виправданої нашої гордості»⁴.

Існувала думка про те, що жанр думи витіснив з народної пам'яті все, що з'явилося до них, не беручи до уваги першовитоків мистецтва східнослов'янських народів – російських, українських, білоруських. Цією пам'яткою є билини, які згодом одержали назву балад. У XII-XIII століттях балада стає одним з головних жанрів у репертуарі професійних народних співців Європи – трубадурів, труверів, вагантів. На Україні в XVI-XVII століттях балада входила в репертуар кобзарів, лірників. Значна частина корінних українських балад пов'язана з епохою козацьких воєн XV-XVII століть.

Фольклористика XIX – початку XX століть застала професійне (спеціальне) середовище у стані серйозних змін, коли кобзарські корпорації почали розпадатися. За даними музичної етнографії другої половини XIX століття, професійними епічними співцями ставали вихідці із селянського, а іноді міського середовища, які діставали спеціальну освіту в учителя («панотця»). Смаки й потреби слухачів завжди враховувались кобзарями, навіть ще в період навчання у майстра і особливо тоді, коли, одержавши «визвілку», кобзар розпочинав самостійну діяльність. Видатний етнограф і фольклорист Ф.Колесса зазначав, що народний співак переймає від свого вчителя лише основну тему рецитаційної мелодії, формує її відповідно до свого розуміння та сторонніх впливів і витворює окремий варіант. Переважна більшість кобзарів володіла досить значним репертуаром, і він передусім складався з релігійних, історичних та епічних пісень, дум, соціально-побутових, ліричних, пісень-балад, сатиричних та гумористичних, танцювальних мелодій, які є популярними на весіллях, родинних святах, народних гуляннях тощо. Справжній кобзар є наставником, який навчає своїх слухачів моралі, але так, що слухач сам доходить правильного висновку. У цьому й був один із секретів впливу кобзарів, бандуристів та лірників на маси.

Твори, які в певний період часу не були популярними, кобзарі переставали виконувати і це призводило, за свідченнями фольклористів другої половини XIX століття, до того, що певний репертуар співці забували. Внаслідок переслідування кобзарів та лірників з боку царату селяни не наважувались віддавати своїх дітей у науку до кобзарів, що теж наклало свій відбиток й на їхньому репертуарі. Тим самим знецінювалась їх роль як виконавців народного епосу. Кобзарсько-лірницькі об'єднання, які зберігали давні епічні традиції, починають зникати на початку XX століття. У зв'язку з цим досить швидко змінюється репертуар та виконавська манера кобзарів. Забуваються старі традиції, на зміну яким приходять нові – з'являються нотні публікації «нового» кобзарського, а з часом, - і бандурного репертуару радянських часів.

Про народних співців – кобзарів друкувались окремі статті в журналах і газетах дореволюційної Росії. Значний інтерес до перлин українського народного героїчного епосу, їх творців і носіїв, виявили прогресивні російські діячі культури О. Пушкін, М. Гоголь, В. Короленко, М. Горький, Українські письменники й фольклористи І. Франко, Леся Українка, М. Лисенко,

О. Сластьон, Д. Яворницький, Г. Хоткевич, М. Сумцов, К. Квітка, М. Грінченко, Ф. Колесса, М. Рильський, П. Тичина.

Світове визнання кобзарського мистецтва засвідчено у французькому журналі «Revue des deux Mondes», англійському «Atheneum», польському «Kurjer Lwowski». Українське кобзарство приваблювало німецьких, австрійських та інших НАУКОВЦІВ-фольклористів, етнографів, істориків, літературознавців. Десь на початку XIX століття, коли загострилися відносини Росії з Францією, американська преса почала писати про Росію, а одночасно й про Україну та всіх слов'ян, яких уже тоді називали «співучою расою», а Україну – «країною пісень», які є «геніально простими квітами». Перші відомості про багатство народної поезії України надійшли до США з Англії. 1841 року в США було передруковано з англійського журналу «Квартальний іноземний огляд» велику статтю «Історія та література козаків. Пісні України». Конкретніше говорить про кобзарів та їх думи відома американська письменниця, перекладачка і філолог Тальві (Тереза Якоб-Робінсон), автор монографії «Історичний огляд мов і літератур слов'янських народів» (1850), де значне місце відведене українській мові, літературі, народній поезії та популярності кобзарів на Україні. Та жодного прізвища кобзаря Тальві у своїй монографії не назвала⁵.

На початку XX століття (1903 р.) А.А.Бертело видав книгу «На українські Спогади з відрядження», в якій йдеться про кобзарів та народні думи; статті Й.Робінсона «Лірник на Україні»; художній твір Райнера-Марії «Рільке про О.Вересая». Упорядник і перекладач українських дум на французьку мову М.Шерер видала в 1947 році збірник дум. Високо оцінили мистецтво українських кобзарів і чеські науковці, які слухали великий кобзарський концерт в Київському клубі літераторів 1968 року. З бандуристів, який виступав в Австралії, Австрії, Аргентині, Японії, згадується кобзар П.Ткаченко-Галашко (1878-1919)⁶. Про глибинний інтерес до української народної пісні та кобзарства в Італії свідчить той факт, що на сторінках періодики цієї країни вже в другій половині XIX ст. час від часу з'являються статті та відгуки про українських кобзарів, а професор А. де Губертаніс просив Михайла Драгоманова «надіслати йому для розповсюдження серед італійців 600 фотопортретів О.Вересая, слава про якого, як рапсода, тоді уже витала й в Італії»⁷.

Особливе місце в розвитку професійного бандурного мистецтва належить теоретику, видатному музиканту, композитору, педагогу Г. Хоткевичу. Бандурний доробок Г. Хоткевича складає біля 80-ти творів, написаних протягом 1920-1934 років. Він пише ряд наукових праць щодо модернізації інструмента. Справу Г. Хоткевича продовжили в Галичині та Київщині в 20-х роках В. Ємець, М. Теліга, Ю. Сингалевич, К. Місевич, З. Штокалко. Деякі з часом переїхали за кордон.

Сучасне бандурне мистецтво, виконавство й творчість тісно пов'язане з формуванням кобзарського середовища в українському зарубіжжі впродовж XX століття. Завдяки бандуристам діаспори продовжувались традиції кобзарського виконавства щодо репертуару, інструментарію в той час, коли на Україні відбувалась академізація інструменту. Для еміграції особливо болісною проблемою є втрата молодшими поколіннями, під впливом повсякденного іншомовного оточення, навичок правильної вимови. Українцям діаспори бандура допомагає зберігати щось своє – рідне, власне, від батьків, дідів, тому великою пошаною користуються традиційні українські патріотичні пісні та епічний репертуар.

Композитори та виконавці Зіновій Штокалко, Василь Ємець, Григорій Китастих та інші сприяли об'єднанню українців зарубіжжя, збереженню їхньої мови, культури тощо. За межами України вони продовжили свою виконавську та наукову діяльність, завдяки чому кобзарське мистецтво не лише розвивалось, але й набуло популярності та високого професійного рівня.

З. Штокалко не визнавав виконання класичного репертуару на бандурі й обстоював пошуки нового репертуару відповідно до національної своєрідності інструмента. Він підтримував ідею відродження на бандурі репертуару, призначеного для лютні – інструмента тієї ж родини, що й бандура. Особливо хвилювала З.Штокалка проблема популяризації українського національного інструмента, яким є бандура, в іншомовному середовищі й тих неминучих втрат, які при цьому виникають, коли на догоду смакам пересічної аудиторії нівелюється національна неповторність і першоджерельність кобзарського мистецтва. В останні роки життя З.Штокалко дійшов думки, що капели бандуристів, ансамблі нівелюють індивідуальний стиль та широкі можливості гри на бандурі, відзначав незнання емігрантськими капелами стародавніх кобзарських традицій й зведення їх до хорово-ансамблевого співу, намагання «європеїзувати» кобзу, нав'язуючи їй фортепіанний репертуар⁸.

Проте в історії кобзарства мали місце винятки ансамблевого виконання. Так ще в 1874 році П.Іващенко писав, що кобзарі П. Братиця та П. Дуб співали і грали разом. П. Мартинович писав, що

кожен кобзар мав своє місце на ярмарку, але іноді співали й грали, збираючись в один великий гурт. Про спільну гру кобзарів згадується й у статті К. Ухач – Охровича «Кобзарь О. Вересай, его думы и песни»: «Коли кілька бандуристів грають разом, то одні грають на приструнках, інші ж їм вторять на бунтах...». Автор відзначає вельми приємну гармонію при такій спільній грі. На поч. ХХ століття про спільну гру кобзарів Харківської губернії писав Г. Хоткевич. Він навіть зазначив, що ці кобзарі, на відміну від полтавських і особливо чернігівських, люблять і вміють складати ансамблі. Є. Кріст, який збирав відомості про кобзарів та лірників Харківської губернії, розповідав, як 17 січня 1901 року кобзар Є. Бутенко говорив йому про спільний спів і гру двох і кількох бандуристів, а також бандуристів і лірників. І. Колосовський у відповіді Харківському підготовчому комітетові XII Археологічного з'їзду поділився своїм спостереженням над тим, як кобзарі і лірники разом грали та співали. Слухачі віддавали перевагу бандуристам. Збирачі та дослідники минулого, на жаль, мало звертали уваги на таке цікаве явище і не описували його, тому до нас дійшли поодинокі згадки про спільну гру. Вони не дають можливість робити висновки про поширеність або типовість цього явища, про час його виникнення⁹.

Творчість видатних музикантів-бандуристів діаспори З. Штокалка, Г. Китастого, В. Ємця мала великий вплив на популяризацію бандурного мистецтва. З. Штокалко обробивши понад 300 пісень, дум, балад, є одним з кращих інтерпретаторів епічного (думового) репертуару. Новаторською є його праця над відтворенням стародавніх билин Київської Русі. Билини «Про Добриню і Смочище», «Про славних богатирів Святогора та Іллю Муромця», «Про славного богатиря Іллю Муромця та Солов'я Розбійника» в аранжуванні Зіновія Штокалка стали першою спробою відтворення музично-поетичних зразків мистецтва Київської Русі. Г. Китасти у своїй композиторській творчості звертається до зразків традиційного кобзарського репертуару, до стилізації звучання старовинних інструментів у поєднанні з сучасними віртуозними прийомами гри. Г. Китасти втілює у ансамблеве музикування варіанти кантів і псалмів.

Сучасний композитор Ю. Олійник (США) пише твори як для фортепіано, так і для бандури. У його доробку Концерти для бандури з оркестром (№1-4), Календарний цикл «Чотири подорожі в Україну» для бандури і фортепіано, Соната для фортепіано, Концерт для фортепіано з оркестром, камерні інструментальні та вокально-інструментальні твори (стилізовані думи, балади), численні переклади тощо. Розширені технічні та фактурні можливості сучасної бандури, її оригінальний тембр, широка палітра штрихів, вдосконалена система перемикування тональностей дозволяють залучати до репертуару найрізноманітнішу за стилями і жанрами музику минулих епох та сучасних композиторів.

Авторами творів для бандури-соло й ансамблів бандуристів в Україні є М. Дремлюга, В. Ольшевський, А. Муха, К. М'яков, С. Баштан, В. Єсіпок, В. Кирейко, В. Петренко, Б. Стандара, Г. Менкуш, В. Дутчак, В. Герасименко, О. Герасименко та інші, в діаспорі – І. Саневіцький, В. Довгань, В. Кікт, Г. Китасти, І. Мацієвський, Ю. Олійник, В. Мішалов.

Сучасне кобзарське мистецтво істотно відрізняється від народно-побутового. Професійне виконавство виключає імпровізацію, позбавляє варіантності у повторному виконанні однієї і тієї ж думи, як робили кобзарі минулих часів. Бандура стає концертним інструментом, на якому виконуються й твори світової класики. Активізується сольне та ансамблеве виконавство як в діаспорі, так і в Україні, створюється ряд дитячих колективів, які успішно виступають та прищеплюють любов і повагу до української культури, народного інструмента - бандури, пропагують народну творчість, традиції тощо.

Отже, у збереженні кобзарських традицій велику роль відіграли дослідження українських фольклористів та творчість відомих майстрів бандури у ХХ ст. Сучасний стан бандурного мистецтва в Україні та українській діаспорі дозволяє говорити про відродження інтересу як до самого інструмента, так і до традиційних жанрів кобзарського епосу і лірики, що дозволяє визначити ситуацію як досить оптимістичну. Створення сучасного бандурного репертуару значно підсилило інтерес виконавців і слухачів до інструмента, розширило виконавські та образні можливості бандури, підготувало сприятливі умови для її розвитку у ХХІ столітті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Франко І. Вибрані статті про народну творчість. – К., 1955. – С.27; 2. Грица С. Мелос української народної епіки. – К., 1979. – С. 73-74; 3. Кирдан Б., Омельченко А. Народні співці – музиканти України. – К., 1980. – С. 71; 4. Шаблювський Є. Українські народні кобзарі та їхні думи і пісні // Народна творчість та етнографія. – 1982. - №1. – С. 42; 5. Григорій Нудьга. Слава кобзаря Остапа Вересая // Київ. – 1984. - №3. - С.137; 6. Менкуш Г. та Олійник О. Бандура в Японії // Bandura. – 2002.- №77.- с.23; 7. Нудьга. Українська дума і пісня в світі. –Львів, 1998. – С.2; 8. Правдюк О. По сторінках журналу «Бандура» // Народна творчість та

А.Ц. Сініцький

ПРОЦЕСИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ У КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТ.)

Становлення та відродження етнічних угруповань здійснюється у руслі рефлексії їх історичних траєкторій, що являє собою, з одного боку, спробу відобразити у повідомленнях об'єктивну минулу дійсність, а з іншого, – є засобом людського самоусвідомлення. Тому у феномені історичного поєднано ідею об'єктивного часу і часовість суб'єктивного самоздійснення. Саме історичне об'єднує об'єктивне та суб'єктивне, сповнюючи соціальним сенсом людське буття, оскільки задає людині мету її розвитку у контексті цілісної нації. Отже, людина постає соціальною істотою саме завдяки зануренню у історичну сферу свого народу.

Тому особливої актуальності в Україні набувають історичні дослідження, які проводяться з метою поглиблення розуміння історичної свідомості українського народу. Тут великого значення набувають загальноісторичні дослідження М. Грушевського, М. Драгоманова, Б. Кістяківського, М. Костомарова, Ю. Марахова, П. Куліша, І. Огієнка, І. Рибалко, О. Субтельного, П. Чубинського, дослідження етнонаціональних відносин (В. Антоновича, М. Аркаса, Д.Бовуа, О.Гонтара, М. Іванова, Т. Єременко, О. Войналович, Г. Стронського), праці, присвячені етносоціологічним напрямкам розвитку етносів у поліетнічних організаціях Ю. Бромля, Б. Євтуха, Я. Липинського, П. Еберхардта, праці науковців української діаспори (О. Субтельного, Д. Дорошенка, І. Лисяк-Рудницького, Н. Полонської-Василенко, О. Оглоблін та ін.), що створюють умови для пошуків та вивчення «білих плям» в історії українського народу та розробки нових тем¹.

Зазначені пошуки історичної правди відображають демократичні тенденції розвитку української держави, які, у свою чергу, передають боротьбу українства за свою незалежність. З викладеного вище випливає завдання нашої статті, яке полягає в аналізі процесів демократизації у становленні української національної ідеї у другій половині ХІХ – першій половині ХХ століття.

Варто зазначити, що з початку ХІХ століття, за умов кризи феодално-кріпосницької системи і розвитку капіталістичних відносин, на українських землях почало поширюватися ідейне волелюбство, яке можна назвати своєрідним українським лібералізмом². Вплив ідей західноєвропейських філософських систем, які знайшли своє відображення у ліберально-просвітницьких тенденціях царювання Олександра І, сприяв відродженню національної свідомості українців.

На цьому тлі отримала розвиток українська народна традиція з її прагненням до індивідуальної свободи й рівноправності в суспільному житті країни, що зумовило певну орієнтацію історичних досліджень цього часу, де особливе місце посідає «Історія Русів», що стає одним із чинників зародження стихійного лібералізму на національному ґрунті.

Зазначимо, що вершиною демократичної думки першої половини ХІХ століття стала концепція Кирило-Мефодіївського братства, яка отримала розвиток завдяки працям та діяльності Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, В. Білозерського, М. Гулака, О. Навроцького, П. Марковича та ін., які були добре обізнані з передовою думкою західних науковців і філософів та розуміли прагнення українського народу.

Зазначена концепція, яку виклав М. Костомаров у «Книзі буття українського народу», закликала всіх слов'ян здійснити християнський заповіт і поширити заснований на ньому суспільний лад на весь світ. З цією метою тут пропонувалося утворити суверенні демократичні республіки, об'єднані у конфедеративний союз, знищити абсолютну монархію та кріпацтво в Росії, ліквідувати станові відмінності між людьми, утвердити соціальну та правову рівність, що мало здійснюватися на території України, яка, як вважали братчики, була найбільш придатною для згуртування слов'ян навколо ідеї демократичного панслов'янського союзу. Саме в цьому вбачалася історична місія України.

Відповідно до зазначеної концепції, на теренах слов'янських народів мала утворитися федерація з демократичними інститутами на кшталт тих, які існували у Сполучених Штатах. Слід сказати, що тут поняття «федерація» трактувалось дещо інакше, ніж воно розуміло сучасними політологами, оскільки в цьому понятті братчики орієнтувалися на федеративний принцип Давньої

Русі, що виявлявся більше в рисах культурної та етнічної спорідненості, аніж політико-правової спільності³.

Як бачимо, в основу суспільно-політичної концепції Кирило-Мефодіївського братства покладено народний месіанізм і демократизм, який, на думку М. Костомарова, був найціннішим надбанням українського етносу та дав новий імпульс до формування українського ліберального світогляду, великий внесок у який зробили визначні українські науковці та політичні діячі В. Антонович, М. Драгоманов, С. Подолинський та ін. В. Антонович відіграв велику роль у громаді, яка утворилася в Київському університеті. Він крізь усе своє життя проніс ідею служіння українському народові. М. Драгоманов, який посідав особливе місце у розвитку демократичної течії української політичної думки XIX століття, мав за вихідні положення своєї політичної програми ідеї конституціоналізму й політичної свободи в поєднанні зі свободою особистості й повагою людської гідності, політичну децентралізацію й широке місцеве самоврядування як засіб подолання конфлікту між державою і суспільством. Це мало досягатися на шляху незалежності України, яка повинна орієнтуватися на цінності не національного, але політично-територіального федеративного устрою, з наданням національностям широкої автономії в питаннях культури. Це соціально-політичний світогляд найбільш ёмко відображений у формулі М. Драгоманова, яка стосується розв'язання національного питання: «Космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці», коли всі народи, які живуть в Україні, «мусять мати в усьому рівне право й однакову волю з українцями»⁴.

Демократичні ідеї знаходяться у центрі уваги іншого великого українського прозаїка, поета і громадсько-політичного діяча Івана Франка, суспільно-політична концепція якого ґрунтувалася на принципі громадської демократії, коли майбутній суспільний устрій має «базуватись на якнайширшій самоврядуванні общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією, що ґрунтується на солідарності інтересів»⁵, коли існуватиме безумовний пріоритет особистості над державою, «повна політична воля і рівність кожної людської одиниці, забезпечення її людських прав»⁶. Отже, І. Франко був прихильником «національної демократії» та обстоював ідею національної самостійності України, що йшло всупереч ідеям територіального автономізму М. Драгоманова.

Початок XX ст. був одним із найбільш динамічних та гострих періодів української політичної історії, оскільки цей період у Російській імперії позначився поживленням діяльності політичних об'єднань, партій українців (УСДП, УНДП, УСП, РУП, УДП, УДРП та ін.), які у своїх програмних документах задекларували вимоги прийняття конституції, запровадження парламентаризму, громадянського самоврядування, що гарантувало демократичні права і свободи та так чи інакше вело до розгортання революційної політичної творчості мас шляхом боротьби за незалежну Українську державу.

Загалом зазначений період (зокрема, період національно-демократичної революції 1917-1920 років) супроводжувався пошуком форм і засобів кристалізації української державності, побудови громадянського суспільства. Ці процеси рясніли гострим суперництвом різних суспільно-політичних сил, які домагалися права бути речниками сподівань і прагнень народу. Істотно, що створена на чолі з М. Грушевським у березні 1917 р. Центральна Рада у процесі розбудови держави дотримувалася демократичних принципів, що були закладені у працях та поглядах М. Грушевського, який український народ вважав головним суб'єктом соціальних змін попри його (українського народу) нерозвинену соціальну структурованість і невизначеність основних класів громадянського суспільства. Тому завдання політичної організації М. Грушевський вбачав у пробудженні самоорганізаційних процесів у народі⁷ та категорично відкидав думку деяких дослідників та громадських діячів про природне «не-державництво» українського народу, наголошуючи на значному потенціалі його соціальної творчості.

У цьому відношенні велике значення має розробка М. Грушевського проблем національно-історичної ідентичності українського народу та його національної самосвідомості, що дало можливість визначити чинники їх формування, серед яких можна відзначити такі: спільний історичний шлях розвитку, етнічне походження, мова та самоусвідомлення своєї належності до певної культурно-етнічної спільноти. Зазначимо також, що головні теоретичні засади вчення М. Грушевського збігаються із сучасними розробками цих проблем, а наголос на важливості самоусвідомлення приналежності до певної спільноти засвідчує цілком демократичний підхід М. Грушевського до національного питання, який згодом втілювався в основах етнополітики української держави. Істотно, що М. Грушевський розглядав національне питання у контексті

загального демократичного процесу в Україні та послідовно обстоював політику національної злагоди та гармонії: «Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затопляти інших народностей і обмежувати їх змагання до свobodного розвитку своєї культурної і національної стихії»⁸.

Важливо, що універсали Центральної Ради, які закликали українську демократію до злагоди та порозуміння з демократією інших національностей, звернені не лише до українців, а й до усіх народів, хто жив в Україні. Саме тому Конституція Української Народної Республіки декларувала принцип «національно-персональної автономії» та гарантувала всім націям «право на впорядкування своїх культурних прав у національних межах»⁹. Отже, Центральна Рада і Українська Народна Республіка стали важливою історичною віхою демократичного поступу України, що дозволило перед усім світом заявити про українців як про політичну націю, що виявляла прагнення до суспільно-політичного самовизначення.

Фундатори Української академії наук, В. Вернадський, М. Туган-Барановський, А. Кримський, як і визначний правознавець і соціолог Б. Кістяківський, сприяли поширенню ліберальних ідей верховенства права в Україні у першій чверті ХХ століття. Поєднуючи глибокий патріотизм з широкою освіченістю. Поразка революції 1917-1920 років зумовила такий перебіг політичних подій, коли на зміну ліберальній моделі правової держави прийшли різноманітні течії націоналізму, що орієнтувалися на ідеї незалежної соборної демократичної держави, репрезентували демократичну традицію в українській політичній думці. Це стосувалося державницько-націоналістичного напрямку, політичним кредо якого були погляди М. Міхновського¹⁰.

Значним внеском у розвиток теорії демократії були ідеї визначного представника консервативно-державницького напрямку В. Липинського, котрий опрацював та поглибив теорію української трудової монархії, заснованої на засадах спадкового гетьманства і станової представницької влади. Теоретичним підґрунтям зазначеної теорії була концепція класократії, яка передбачала співпрацю аристократичних еліт різних класів¹¹, коли система правління класократичної аристократії розумілася як відкрита політична структура, що забезпечувала реальний плюралізм ідей представників різних угруповань, можливість переходу влади від однієї аристократичної групи до іншої, що передбачало поповнення владних структур за рахунок «кращих людей» від усіх суспільних класів.

При цьому В. Липинський відкидав демократію як метод організації влади, але не заперечував її як свободу, приділяючи при цьому багато уваги проблемам особистості, оскільки для В. Липинського людина поставала не тільки членом суспільства і держави, але й самостійною цінністю. Відповідно, етичні проблеми В. Липинський ставив вище за інтереси держави і нації, наголошуючи на консолідуючій ролі релігійних інститутів суспільства.

Можна сказати, що теорія В. Липинського виражає консервативні позиції правової, демократичної держави, де всі гілки влади постають незалежними та взаємнорівноваженими сутностями. Підкреслимо, що певні демократичні ідеї можна знайти у працях окремих представників соціалістичного та націонал-комуністичного напрямів (наприклад, у В. Винниченка, М. Хвильового та ін.), що виявлялися у питаннях національного самовизначення, федералізму, самоврядування, а також в романтизовано-утопічних уявленнях про гармонійний соціальний устрій прийдешніх поколінь. Діяльність представників цих напрямів зумовила зміну національної політики більшовиків, яка на короткий період уможливила процес «українізації». Як пише Я. Грицак, «за десять років «українізації» (1923-1933 роки) українці перетворилися на структурно повноцінну, зурбанізовану і сконсолідовану націю – тобто набрали всіх тих характеристик, яких їм так бракувало під час революції 1917-1920 років. Вони вступали у ХХ століття як модерна нація»¹².

Наступні десятиріччя у розвитку української демократичної думки визначилися двома спрямуваннями (які у певний спосіб протистояли одне одному), перше з яких репрезентувала українська політична еміграція, а друге знайшло реалізацію за умов радянської «соціалістичної демократії». У досить розмаїтій палітрі політичних поглядів української еміграції ліберально-демократичну течію у цей період уособлював Державний центр Української Народної Республіки в екзилі на чолі з С. Петлюрою, В. Маркусем, Я. Рудницьким та ін. Цей напрямок виражав відданість парламентарно-республіканським та демократичним традиціям, які, орієнтуючись на досягнення Україною самостійної демократичної державності, боролись з тоталітарними політичними концепціями, що набули значного поширення.

У розвиток демократичної традиції значним був внесок І. Лисяка-Рудницького, який у своїх головних працях («Між історією і політикою», «Нариси з історії нової України») відстоював

самостійницьку ідею побудови незалежної Української держави, ліберальний плюралістичний характер якої мав ґрунтуватися на визнанні принципів представницького народовладдя, на гарантіях прав людини та верховенстві закону. Істотно, що головним завданням демократичних кіл еміграції стосовно радянської України І.Лисяк-Рудницький вбачав у збереженні і розбудові повноцінного українського суспільства поза межами батьківщини, заповненні прогалін у культурному процесі в УРСР, а також у тому, щоб поставали «духовним містком між Україною і навколишнім світом»¹³.

Період після Другої світової війни позначився діяльністю І. Багряного, одного з діячів національно-визвольного руху, який рішуче протидіяв намаганням окремих націоналістичних організацій монополізувати право на висловлення національної ідеї та українського патріотизму та був переконаний, що той різновид націоналізму, ідейні засади якого засновувалися на ксенофобії, догматизмі, антидемократизмі, мав увійти у минуле. Важливою була і діяльність одного з провідних діячів Центральної Ради В. Винниченка в еміграції, складна еволюція політичних поглядів якого йшла від «федерації російської республіки й участі у ній України як рівного з іншими державного тіла» до повної державної незалежності, що знайшло свої втілення у творі «Заповіт борцям за визволення», який був написаний у 1949 році і у якому висловлювалося певне розчарування в ідеях соціалізму, у рамках якого було створено жорстокішу систему терору і насилля. На відміну від такого суспільного устрою, як вважав В. Винниченко, слід розбудовувати так звану «колектократію» – систему всебічної гармонії всіх людей на планеті, ідеї якої співзвучні «теорії конвергенції» 50-60-х рр. XX століття, як і ідеям ноосфери¹⁴.

За роки панування радянської тоталітарної системи політична думка й політична наука в Україні не просунулися вперед порівняно з концептуальною спадщиною дореволюційної доби та еміграції. Навпаки, вони певною мірою деградували, догматизувалися, оскільки мали обґрунтовувати переваги «соціалістичної демократії», якої не існувало ні доктринально, ані реально, оскільки тут відкидався універсальний принцип політичної рівності та свободи, проголошувалася диктатура одного класу, заперечувалися принципи поділу влад, соціального й політичного плюралізму, загальногромадянського консенсусу та інші здобутки світової демократичної думки, оскільки на практиці була встановлена диктатура партійно-державної номенклатури, а тотальний контроль з боку держави унеможлиблював розвиток громадянського суспільства, демократичної політичної та правової культури.

Хрущовська «відлига» виявила нові перспективи боротьби за українську національну ідею у аспекті демократичних перетворень, коли на захист національної й людської гідності та особистої свободи виступили дисиденти з середовища «шістдесятників»¹⁵, що створили певний суспільно-політичний рух, який «можна розуміти і у вузькому, власне адекватному значенні: як рух «незгідних» і «дисидентів», але можна і в ширшому – як поступове розширення простору невдоволеної станом речей і відповідальної за майбутнє України думки – в усіх сферах життя. У цьому ширшому сенсі «шістдесятництво» не скінчилося з придушенням дисидентства в результаті репресій 1965 і 1972 років. Воно тривало в інших формах у 70-ті - 80-ті роки»¹⁶. Дисиденти (О. Тихий і В. Романюк та ін.) звертались до зафіксованих у Конституціях СРСР та УРСР особистих і національних прав, наголошували на тому, що головним суб'єктом конституційного права є не партія або держава, а громадяни цієї держави. Правові аспекти їхніх поглядів і діяльності посилювалися після утворення Української Гельсінської групи (1976 рік), яка мала слідкувати за дотриманням у країні підписаного керівництвом Радянського Союзу в Гельсінкі Заключного документа Народи з питань безпеки і співробітництва в Європі (1975), в якому містилися зобов'язання сторін щодо недопущення порушень прав людини. Українська Гельсінська група закликала до відновлення в Україні справжнього конституціоналізму, до перетворення політичних прав і свобод із декларативних на реальні¹⁷.

Загалом суспільно-політична діяльність дисидентів, правозахисний рух, що стали вагомим складником демократичного поступу України, послужили «добрим засівом під ті важливі політичні зміни, які пережила Україна у 1985-1991 рр.»¹⁸ та зробили значний внесок у боротьбу українського народу за національне самовизначення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – 248 с., Грушевський М.С. Історія України. – К., 1992. – 228 с., Грушевський М.С. Історія України. – К., 1992. – 228 с., Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. – К., 1991. – 568 с., Аркас М. Історія України-Русі. – К., 1990. – 456 с., Огієнко І.І. Історія українського друкарства. – К., 1994. – 446 с., Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1991. – 230 с., Липинський В. Листи до братів-хліборобів (про ідею й організацію українського монархізму). Писані 1919-1926 рр. – Відень, 1926. – 490 с., Лисяк-Рудницький І.

Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т. 2. – 456 с., Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – 606 с.; 2. Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; За заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект «Демократична освіта», Інститут вищої освіти. – К., 2002. – 684 с.; 3. Потульницький В. А. Теорія української політології: Курс лекцій. – К., 1993. 324 с.; 4. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. – К., 1991. – С. 469; 5. Франко І. Програма галицьких соціалістів // Зібрання творів: У 50 т. – Т. 45. – К., 1985. – С. 452; 6. Франко І. Що таке поступ // Зібрання творів: У 50 т. – Т. 45. – К., 1985. – С. 340; 7. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 9; 8. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 103; 9. Конституція Української Народної Республіки // Республіканець. – 1992. – № 3. – С. 90; 10. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 1993. – С. 60-66; 11. Липинський В. Листи до братів-хліборобів (про ідею й організацію українського монархізму). Писані 1919-1926 рр. – Відень, 1926. – 490 с.; 12. Крип'якевич І.П. Історія України / Відп. ред. Шевченко, Якимович. – Львів, 1990. – С. 175; 13. Крушинський В.Ю., Левенець Г.А. Історія України. Події. Факти. Дати. – К., 1993. – С. 90; 14. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – 234 с.; 15. Курносів Ю. Боротьба за ґратами (соціальне обличчя та форми змагань українських в'язнів сумління у 1960-х - 80-х роках) // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22-28 серпня 1993 р. / Доповіді і повідомлення. Історія, ч. II. – Львів, 1994. – С. 138-142; 16. Дзюба І. Україна перед сфінксом майбутнього // Сучасність. – 2001. – С. 80; 17. Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; За заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект «Демократична освіта», Інститут вищої освіти. – К., 2002. – С. 108-120; 18. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. – К., 1996. – 297 с.

Т.Р. Браніцька

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ВИКОНАВСЬКИХ ТРАДИЦІЙ XIII-XX СТ. В ПРОЦЕСІ ГРИ НА НАРОДНИХ ІНСТРУМЕНТАХ

Всебічний гармонічний розвиток особистості на сучасному етапі неможливий без розвитку національної культури. Кожна людина тільки тоді може цінувати культуру інших народів, коли вона буде любити і зберігати традиції свого національного мистецтва. Відродження і реставрація тих пластів української національної культури, які довгий час знаходились в забутті, у зв'язку з низкою всім відомих історичних причин - проблема державного значення.

Кожний музичний інструмент зберігає життєздатність завдяки своїм неповторним виразним особливостям. Чотириструнна квінтова домра, як і інші сучасні народні інструменти (баян, бандура, гітара, цимбали, широко розповсюджені по Україні. Сучасна домра має великі виконавські можливості. На ній можна виконувати різноманітний репертуар, як специфічно народний, так і класичний (наприклад, скрипковий). Кобза та домра посідають одне з провідних місць в оркестрі й ансамблі народних інструментів. Вони можуть виконувати функції як мелодичного, так і гармонійного складу. Студенти педагогічних університетів повинні не тільки оволодіти грою на музичних інструментах, але й отримати певні відомості з історії розвитку народних інструментів.

Народи колишнього Радянського Союзу в своїй національній музиці користуються музичними інструментами, більшість яких дісталась їм у спадщину від минулих поколінь. З глибокої старовини і до наших днів у побуті трьох братніх народів - російського, українського й білоруського, які в матеріальному, культурному й мистецькому житті мали й мають багато спільного, вживаються однакові музичні інструменти, наприклад, гусла, домра, цимбали, сопілки, бубни, волинка тощо.

З літературних пам'яток того часу ми дізнаємось, що в Київській Русі використовували музичні інструменти для військових потреб. У Никоновському літописі за 1219 р. зазначається: «Князь Святослав Всеволодович повеле своим вооружатися и стяги наволочити и изряди полки в насадах и ударища в бубны и в трубы и в сурны». Отже, бубни, труби і сурни були атрибутами слов'янського війська. У побуті народ користувався духовими, струнними й ударними музичними інструментами. Найпоширенішими з них були гусла, рижки, труби, сопелі, бубни, згодом – сурни, волинка, гудки (смики), домри, ліри, кобзи і інші. Улюбленими інструментами слов'ян були гусла і домра [6, 102].

Носіями музично-літературної культури в той час були билинники і співці-гусярі, а згодом їх спадкоємцями стали скоморохи. Усі вони були покликані самим життям і відігравали важливу культурну і навіть політичну роль. У народних переказах не завжди і не точно відрізняють співців-гусярів від скоморохів, хоч мали вони свій окремий репертуар. Співці-гусярі перейняли від

.....
билинників їхні історичні та героїчні пісні. Скоморохи, як говориться в старовинній пісні, розважали народ.

Співали вони гумористичних, сатиричних і танцювальних пісень. Зміст цих пісень складався під впливом того, що вони самі бачили, пережили або чули від інших. У своїх піснях скоморохи висміювали чванливих бояр, бичували хабарництво і виставляли на глум зрадників батьківщини.

Чвари князів удільної Русі, а потім татаро-монгольське іго (XIII-XVст.) послабили Русь і затримали діяльність народних митців, але не знищили її. Народ зберіг свою національну культуру. Далекоглядні московські князі бачили, що врятувати батьківщину від татаро-монголів можливо лише єдністю сил всього слов'янського народу, і почали збирати роздрібнену Русь в єдину. Поруч з концентрацією політичної й адміністративної влади в XIV ст. в Москві почалось збирання, переробка і об'єднання культурних досягнень стародавньої Русі. Процес перенесення культурних цінностей до Москви особливо прискорився за Івана Грозного (1530-1584). Він приділяв велику увагу мистецтву - любив церковні співи і гру на музичних інструментах. При ньому особливо розгорнули свою діяльність скоморохи. Це був останній період розквіту діяльності вільного скоморошества. Запрошення скоморохів для постійної роботи при дворах царів, князів та бояр було зародком професійного мистецтва. Уряд і церква особливо увагу звернули на релігійні співи, а скоморохи залишилися на своїх позиціях. Церква у волелюбній діяльності скоморохів з їх їдкими сатирами на бояр і духівництво бачила загрозу основам релігії і почала їх переслідувати [5, 98].

У XVI ст. Стоглавий собор (зібрання вищого духівництва) зобов'язав духівництво вести непримиренну боротьбу з вільним мистецтвом скоморохів. Грі «в гусли і домри, сопелі і в бубен» церква оголосила анафему (прокляття). Царський уряд підтримав духівництво.

За царювання Михайла Романова (1613-1645) вільне мистецтво скоморохів зникає. В організовану при царському дворі «потішну палату» залучаються гусярі, домрачєї, бахарі (оповідачі неблиць, примовок, казок і фантастичних оповідань). Ці новоявлені артисти змушені були своєю виконавською діяльністю підкорити вимогам бояр та царських чиновників і, отже, втратили покликання скоморохів - сміливих викривачів соціальної неправди [5, 126].

У ті далекі часи вже були виконавці-віртуози. З числа скоморохів, які майстерно грали на домрі, в 1618 р. були відомі Богдан Путята, а в 1620 р. Андрій Федоров, Василь Степанів. У 30-х роках XVI ст. діяли незрячі домрачєї - Гаврило, Яків, Лука, Наум і Петро [1, 120]. Отже, музика і співи при царському дворі і в бояр заохочувались, а діяльність в народі вільних скоморохів переслідувалась. В цьому напрямі уряд діє рішуче: видає низку наказів про заборону користування музичними «знаряддями». Заборонялося запрошувати до себе в дім скоморохів з домрами й іншими музичними інструментами.

У 1649 р. верхотурський воєвода дав такий наказ прикажчикові Ірбітської слободи: «А где объявятся домры и сурны, и гудки, и гусли, и хари (личина, маска) и всякие гудебные бесовские сосуды, и тебе б то все велеть выймати, и изломав те бесовские игры, велеть жечь, а которые люди от сего богомерзкого дела не отстанут, тебе б по государеву указу тем людям чинить наказание».

За царювання Олексія Михайловича (1645-1676) народних музикантів взагалі вигнали з потішної палати, і замість них там появились співці релігійних віршів, яких пізніше почали називати «верхові богомольці». Скоморошество було зовсім заборонено. Скоморохи почали переселятись в далекі і глухі місця. Одним з останніх актів заборони була «Пам'ять» ростовського митрополита Іони (1657), в якій рішуче вимагалось: «Лета (1657) октября в 23 день... учинить заказ крепкой, чтоб отнюдь скоморохов и медвежьих поводчиков не было и в гусли и в домры и в сурны и в волынки и во всякие игры не играли и песней сатанинских не пели и мирских людей не соблажняли, а буде такие люди впредь объявлятися и указу сего святительского не послушают... тем людям быть... в великом смиреннии без пощады й во отлучении от церкви...»[5, 175]. Так закінчувалась діяльність скоморохів і у віддалених від Москви місцях. Вільна пісня і музика скоморохів зовсім замовкла.

Світські співи й музика відроджуються за часів Петра I (1682-1725). У Росію завозять музичні інструменти, відкривають театральні видовища, в армії вводять духові оркестри. Народ відновлює народні інструменти. Було знайдено зразки старовинної домри. Вона складалася з яйцевидного корпусу та досить довгої шийки і мала дві струни. Грали на ній медіатором.

Треба зазначити, що в ті далекі від нас роки вже існували домри різних розмірів. Так, із записів у двірцевих книгах за 1644 р. ми дізнаємось, що «по государеву указу и по приказу Ивана Федоровича меньшого Стрешнева куплено домришко по цене восемь денег». А в числі майна князя В. Голіцина в 1690р. до казни надійшла «домра большая басистая в нагалище дерев, ц. рубль». Якщо

.....
в записках зазначають малу й велику домри, то треба думати, що існували домри і середнього розміру - альтові, тенорові.

З відродженням старовинної домри появились і талановиті виконавці. Але поширенню домри в народі заважала складна її конструкція, а саме - овальний корпус, виготовляти який вміли лише досвідчені майстри. Очевидно, це й привело до спрощення корпусу, який згодом набрав трикутної форми і став складатися з деки, задинки і прикріплених до неї п'яти клепок. Ручку було скорочено. Цей інструмент дістав назву балалайки.

Балалайка швидко поширилась у народі. У 1883 р. з грою на балалайці в селі Мар'їно Тверської губернії ознайомився amator народної пісні і музики В.В. Андрєєв (1861-1918). Народився у дворянській сім'ї. Мати його знала кілька мов, мала чудовий голос, грала на фортепіано. Батько рано помер і виховання сина взяла на себе мати. Василь вивчав клас скрипки і фотепіано. Спілкуючись з дітьми простого народу, він навчився грати на гармошці. У 14 років він знав багато народних пісень і танців. Своє навчання Василь продовжує у Петербурзі із класу скрипки. У 22 роки Андрєєв почув випадкову гру на балалайці селянина Антипа. Балалайка зацікавила його як масовий національний музичний інструмент, і він вирішив зробити балалайки різних видів і створити з них ансамбль. Після експериментальних робіт музичний майстер Ф.Є. Посербський під керівництвом Андрєєва та за консультацією досвідченого музиканта М.П. Фоміна сконструював балалайки різних розмірів і з різним строем: пікколо, альт, бас, контрабас і, нарешті, балалайку-секунду. У 1887 р. з'явився перший в Росії ансамбль національних народних інструментів, який був названий хором балалайок. Скоро хор балалайок почав виступати з концертами по Росії, а в 1889 і 1892 рр. виїздив для концертів у Париж. Французька преса і такі видатні композитори, як Бенжамен Годар і Жюль Массне схвально прийняли виступи першого хору балалаєчників. Це сприяло розвитку балалаєчних гуртків [3, 27-31].

Тональна і технічна обмеженість балалайок і недостатність оркестрового діапазону примусили В.В. Андрєєва розшукувати інші національні народні інструменти для організації з них повноцінного оркестру народних інструментів. У 1896 р. учень В.В. Андрєєва С. Мартинов знайшов у селі В'ятської губернії старовинну домру і привіз її до Петербурга Андрєєву, який мріяв про введення домр до складу хору балалайок. За цим зразком домри майстер С.Н. Налімов за консультацією М.П. Фоміна сконструював різновиди домр: малу (приму), середню (альтову) та басову, а трохи згодом - пікколо і тенор. Інструменти були триструнні. Таким чином, оркестр поповнився домрами, а в 1897р. брьолкою(пастуша дудка), роботи майстра Герля, а далі сопілками, гуслами й іншими інструментами.

Так появился перший національний оркестр російських народних інструментів, який називався «Великоруським». Оркестр Андрєєва в 1908, 1909 і 1910 рр. відвідав Париж, Лейпциг, Берлін, Лондон й інші міста Європи, а в 1911 р. Америку. У програмі цього оркестру, в основному, була народна пісенна й танцювальна музика. Світова преса високо оцінила художню діяльність російського оркестру народних інструментів. Але царський уряд не оцінив ні роботи Андрєєва, ні діяльності його талановитого колективу. Тільки після Великої Жовтневої соціалістичної революції оркестр здобув визнання й одержав гідну назву «Оркестр російських народних інструментів ім. Андрєєва».

У січні 1961 року радянська громадськість широко відзначила сторіччя з дня народження В.В. Андрєєва як засновника першого оркестру російських народних інструментів, видатного музичного діяча, диригента і композитора, ідеї якого у великій мірі сприяли розвитку оркестрів народних інструментів і на Україні. Поширення оркестрів народних інструментів, до складу яких входили триструнні домри квартового строю, спонукало ініціативних любителів сольної і ансамблевої гри на цих інструментах перекоструювати домру так, щоб діапазон її розширився, а техніка гри на ній полегшилася і наблизилася до скрипкової.

Одним з таких енергійних реформаторів був видатний музикант і педагог Григорій Павлович Любимов (1881-1934). Повернувшись у 1908 р. з Сибіру, куди його було заслано царським урядом за активну участь в революції 1905 р., Г.П. Любимов у співдружності з музичним майстром С.Ф. Буровим створив чотириструнну домру-приму квінтового строю. Ця домра за технічними й художніми якостями була цілком придатна для сольної і ансамблевої гри і, крім того, відкрила можливість широкого використання багатой скрипкової літератури.

Коли проблему створення чотириструнної домри-прими було розв'язано, то неминуче постало питання про виготовлення й інших типів домр для ансамблевої й оркестрової гри. У 1913 р. Г.П. Любимов вже керує квінтетом домристів. Згодом до квінтету був запрошений відомий вокаліст О.В. Ковальов. В 1921р. цей невеликий камерний ансамбль вирушив в концертну подорож до Швеції

і Норвегії. Концерти пройшли з великим успіхом. У 1925р. ансамбль виступив на Всесвітній виставці у Парижі. Преса й відвідувачі відділу виставки «Музика в житті народів», де проходили концерти, високо оцінювали концертну діяльність квартету.

Після концертів у Парижі квартет виїхав до Німеччини і Швеції. Незмінний успіх був супутником концертів цього художнього колективу, що істотно вплинуло на поширення чотириструнних домр. Працюючи з квартетом, Г.П. Любимов енергійно допомагав створенню самодіяльних домрових ансамблів і оркестрів.

У 1918 р. були організовані самодіяльні ансамблі й оркестри, до складу яких входили домри пікколо, прима, альт, тенор, бас і контрабас. Створився повноцінний ансамблевий організм на зразок ансамблів смичкових інструментів. Великого поширення набула чотириструнна домра на Україні. Вона зайняла провідне місце в художній самодіяльності як сольний, ансамблевий і оркестровий інструмент. На олімпіадах, фестивалях тощо домрові ансамблі й оркестри виступають з досить складним і відповідальним репертуаром.

У 1939 р. на I Всесоюзному огляді виконавців на народних інструментах в Москві за високу музичну культуру і техніку володіння інструментом були відзначені молоді домристи-солісти: П. Марецький (Вороніж), Г. Казаков, С. Якушкін і А.Троїцький (Київ). В їх репертуарі були класичні твори з літератури для скрипки (сонати, концерти Ф. Мендельсона, М. Паганіні та ін.), а також твори, спеціально написані для домри, наприклад, концерт на українські теми композитора П. Глушкова (Київ).

В останні роки репертуар солістів поповнюється оригінальними творами радянських композиторів. Серед солістів набули популярності концерти для домри в супроподі симфонічного оркестру українських композиторів Д. Клебанова, К. Домінчина, Л. Шишеніна. Цінне те, що ці концерти написані у співдружності з солістами-домристами. Кілька творів для домри написав композитор М. Будашкін [7].

Щороку на оглядах, олімпіадах і конкурсах виявляються талановиті виконавці на чотириструнних домрах. У 1957 р. на Всесоюзному конкурсі в Москві були відзначені М. Білоконеv (Київ), А. Улахлі і А. Григоренко (Херсон); Ф. Каравай (Харків) дістав звання лауреата конкурсу виконавців VI Всесвітнього фестивалю молоді і студентів. Треба відзначити, що майже всі кращі солісти виходять з самодіяльних оркестрів і ансамблів народних інструментів. А таких колективів на Україні стало багато. Значне місце належить колективам, які систематично і вперто працюють над набуттям високої виконавської майстерності. Так, у Миколаєві більш як 30 років тому з ініціативи конструктора Ф. Бокова було організовано невеличкий ансамбль виконавців на народних інструментах, реорганізований в оркестр. На республіканській олімпіаді в м.Харкові цьому колективу під керівництвом Т.Ф. Манілова було присвоєно назву I Всеукраїнського оркестру робітників-металістів. З року в рік колектив підвищує свою кваліфікацію, склад його збільшується (понад 50 виконавців). У 1957 р. оркестр дістав звання заслуженого оркестру республіки.

В останні роки велику творчу роботу проводить молодіжний оркестр який зайняв перше місце на Всесоюзному фестивалі в Москві в м.Луганськ. У 1957 р. оркестрові народних інструментів Київської ордену Леніна консерваторії на республіканському огляді було присуджено першу премію [2]. На той час в Україні були поширені оркестри народних інструментів й ансамблі, до складу яких здебільшого входять чотириструнні домри. Домра є не тільки оркестровим та ансамблевим інструментом, але й сольним.

Історія розвитку виконавських традицій гри на народних інструментах – складний багатогранний процес, спрямований передовсім на розвиток «особистісних сфер» студента – музиканта за параметрами емоційності, мотивації, когнітивного стилю, вольової регуляції дій, на основі яких виокремлюються найважливіші компоненти його духовного потенціалу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Асафьев Б.В. О народной музыке /Сост. И. Земцовский, А. Кунабаева. – Л., 1987. – 248 с.;
2. Вопросы музыкальной педагогики: Сб.ст. – Вып. 6. – Л., 1975.- 342с.;
3. Методика обучения игре на народных инструментах. – Л., 1976.- 151с.;
4. Халабузарь П., Попов В., Добровольская Н. Методика музыкального воспитания. – М., 1990.- 182с.;
5. Забелин И. Домашний быт русских царей в XVI-XVIII ст.– 1872.- 248с.
6. Фомицын А.С. Домра и сродные ей музыкальные инструменты. С-Пб., 1891.- 263с.;
7. Лысенко Н.Т. Методика обучения игре на домре. – К., 1990.- 91с.

ДО ПРОБЛЕМИ МЕНТАЛЬНОСТІ Й ЦІЛІСНОСТІ УКРАЇНСТВА

Формування національної політичної й правової культури завжди набувало особливого значення в добу формування новітніх незалежних держав. При цьому усі процеси демократизації і послідовного унезалежнення завжди потребували надвисокого рівня суспільної свідомості, адекватної правової і політичної культури громадян, найбільш повного і своєчасного врахування їх етнонаціональних особливостей, національних стереотипів і ментальності, органічного і ефективного поєднання їх з вирішенням проблем глибинного реформування суспільства і забезпечення його цілісності. Важливий акцент: національна душа суб'єктів, ментальність, державотворення виявляє весь свій глибинний зміст через певні культурні (поведінкові) коди, активним носієм яких виступає, передусім, інтелігенція, особливо її наукові й творчі кола.

Проблеми, що виникають в такій соціокультурній ситуації, свого часу були осередком прискіпливої уваги науковців Заходу й Росії (результатом стала поява спеціальних досліджень етнопсихологів, етнологів, правників, соціологів і політологів). З появою стану соціальної апатії в пострадянській Україні у наших сучасних науковців цей напрям наукового міждисциплінарного пошуку теж починає активізуватись, хоча й досі часто-густо спостерігаємо незадієність отриманих наукових висновків, відчуваємо певну відірваність їх від політичних програм наших державотворців. Відзначимо, що у спеціальних студіюваннях нашої наукової і письменницької інтелігенції, передусім зростає інтерес до нагальних проблем соціальної психіки з виявленням усіх наявних можливостей євроінтеграційного зростання української нації, до глибокого аналізу сучасних проблем цілісності країни. Це пов'язується із посиленням проявів тенденцій, що значно гальмують процеси внутрішньої стабілізації й інтеграції. З акцентуацією впливу геополітичного фактору (межованість України) повсюдно активізується дія відцентрових сил і правового нігілізму, посилюються прояви федералізму і мовно-політичного регіоналізму. Доволі сильним дезінтегруючим посилом стають такі позанаціональні фактори, як-от нестабільність середнього класу, занадто значне й швидке дистанціювання «верхів» і «низів» і соціальна незахищеність останніх. На цьому фоні цілком закономірним стає вияв таких ментальних рис українства як абсентеїзм і антеїзм (у вигляді послідовного і свідомого ухилення його значної частини від виборів, втечі його від активного суспільно-політичного життя до природи тощо). Ці негативні сторони нашого буття аналізують Й. Васькович, Я. Грицак, О. Забужко, С. Максимов, Є. Маланюк, І. Онищенко, Л. Шкляр, М. Юрій¹, продовжуючи значний доробок української діаспорної науки попередньої доби².

Водночас з визначенням наукових джерел окреслених питань здійснюються кроки щодо впровадження нових світоглядних позицій до вивчення великих соціальних спільнот, зокрема холономного підходу із спробою відмовитись від традиційних у науці хронологічно-історичних вимірів, з визнанням наявності об'ємної інформації про соціум, суспільні структури, суспільні цінності та установки, з врахуванням дії принципу суворої відповідності у всіх нелінійних онтологічних багатопланових колах, з яких складається соціум і його оточення. Даються нові модернові поняття і тлумачення, свіжі погляди на ментальність, архетипи соціального життя (першооснову людської психіки, культури і менталітету), фрактальні (роздрібнені) матриці світосприймання, за допомогою яких тільки й можна вирішувати як сучасну глобальну проблему «усестороннього узгодження» у світі, так і надзвичайно істотну для нашого українського суспільства проблему кореляції усього з усім, що тільки і може стати фундаментом забезпечення цілісності України. На цьому науковому шляху беззаперечними новаторами є такі українські дослідники, як О. Донченко, Ю. Павленко, С. Кримський, Ю. Пахомов, Ю. Романенко.³

На думку автора, абсолютно справедливим є зауваження про те, що «осмислення історичної цілісності спільноти за допомогою традиційних понять (мислення, сприймання, воля, пам'ять, афективні процеси тощо) виявилось недостатнім, а спроба поєднання описових методів етнографічних і історико-культурних наук з використанням звичаїв, обрядів, моралі, побуту, жестів й тощо не дало змоги побудувати структурну модель соціальної психіки»,⁴ тобто психіки даного конкретного соціуму, яка здатна була б не тільки дещо прояснити соціально-психологічний феномен національного характеру чи абсолютно дивне явище багаторазового повторення схожих історичних подій, але й виконувати роль інструменту управління, так необхідного сучасній постреформованій Україні, яка відчула небезпеку дезінтеграції.

Як і в минулому, можемо спостерігати продовження активних дискусій в осмисленні нашої історичної цілісності та розумінні перспектив України в сучасному трактуванні двох ліній поведінки

українства щодо своїх сусідів, врахуванні особливостей їх менталітету та зв'язку нашої власної ментальності з громадянським гуманізмом. Доречним з цього приводу буде хоча б побіжне звернення до спадщини В'ячеслава Липинського. У своїх «Листах до братів - хліборобів» він звертається до української інтелігенції з закликом «притягнути до народу верхівку, в одну націю зв'язати», акцентуючи увагу на необхідності охопити при цьому усю «місцеву верхню і провідну правлячу верству».⁵ Він вірить, що «тільки у спільнім зусиллі, тільки у співпраці і в спільнім під час цієї праці на себе впливанню вони зможуть разом позбутись своїх хиб. Оце спільне зусилля і ця співпраця – це і єсть власне, сотворена Україна».⁶

Вказуючи на неможливість існування «чистих» націй і об'єктивно оцінюючи так званих «москалів» і українців, Липинський наголошував: «Творцем України є той, хто в святе діло нашого унезалежнення приносить все найкраще, що єсть в ньому і тій культурі, з якої він до українства прийшов. Наприклад, з московської культури можна принести почуття авторитету, організації, дисципліни – як раз те, чого українству так бракує»⁷ З іншого боку, бачимо, що й до сьогодні залишаються у масовій свідомості українства і, на жаль, розповсюджуються частиною української інтелігенції протилежні думки, на що звертає увагу Ю. Андрухович, критикуючи словами одного з своїх героїв прибічників теорій про майже десятитисячний досвід етнонаціонального розвитку українства, його істинну праєвропейськість та особливу наближеність до «еталонного арійського зразка», про безпосередній зв'язок з космічними силами добра, наслідком чого є «певна світова змова, прямими виконавцями якої є найближчі географічні сусіди та деякі внутрішньо-розкладові етнічні чинники»⁸. Автор доводить: прихильники цього напряму послаблюють Україну. Але вони марно намагаються демонструвати «цілковиту нікчемність» інших культур, зокрема російської, використовуючи при цьому тільки російськомовні формулювання, позаяк жодної з європейських мов й досі належно не засвоїли. Співіснування і творчу співпрацю представників інтелігенції двох сусідніх народів вбачає важливим компонентом нашого майбуття, певною запорукою подальших цивілізованих стосунків на державному рівні, складовою процесу осмислення історичної цілісності українства і забезпечення його подальшого формування як європейської сучасної нації. Отже, можемо констатувати, що окреслені питання залишаються на перших позиціях серед науково актуальних і суспільно значущих. Однак дуже важливо розкривати постійно взаємозв'язок між основними спектрами проблеми ментальності і забезпечення нерозривної єдності українства у різних сферах суспільного життя, посилення позитивно мобілізуючого впливу гуманістичного виховання.

Варто нагадати, що доволі широко розповсюджене в Україні сучасне поняття громадянського гуманізму із його орієнтацією на виховання у кожній людині почуття суспільного обов'язку і патріотизму, а у державної людини - відповідальності і солідарності було започатковано ще на початку ХУІ ст. Йому передували ідеї про виховання відповідних рис у вищих керманів народу, князів Київської Русі, про що писав у своїх «Повчаннях» ще у 1125 р. князь Володимир Мономах. Тоді ж, з часів початкового формування положень громадянського гуманізму й суспільного обов'язку, її основні фундатори Станіслав Оріховський, Юрій Дрогобич, Павло Русин своєчасно зрозуміли суспільну потребу: визначити пряму залежність між владою і народом (єдиною сильною владою і цілісним народом) та небезпеку нехтування цим фактором; вказати на виключну важливість забезпечення органічного зв'язку між наукою, освіченістю і чеснотами державців і вплив їх на загальний стан народу. На думку Оріховського, кожна людина при владі має усім своїм єством прагнути до правди і справедливості, сприяти розвитку науки, яка саму людину може зробити правдивою і справедливою. У цьому плані особливе значення він приділяв впливу історії, «учительки життя», можливості активного виховання на позитивних діях, величних вчинках історичних осіб з античності і з свого українського оточення, необхідності постійного активного самовиховання і самовдосконалення на практичних справах, широкого знайомства з новаціями і контакту з навколишнім світом. Така позиція автора, спрямована на неухильне задоволення потреби позитивного знання і постійного аналізу мала закономірне завершення. Автор наполягав, що тільки таким чином через власне формування своєї особистості і чеснот можна віднайти шлях до ефективного «сприяння спільному благу»⁹. Отже, спираючись на гуманістичне розуміння природи прав людини, українські просвітники активно доводили важливість послідовного виховання, передусім сімейного й родинного виховання, для гарантування державного добробуту, реалізації природних прав людини, продовження роду, спільної справи попередників, забезпечення підйому культури свого народу, його єдності.¹⁰ Як важливо повернути у наше сучасне суспільство ці так добре зрозумілі і знайомі істини з новим адекватним наповненням, відкоригованим фахівцями загальної й етнопсихології!

У такий спосіб ми пройшли по колу, визначивши важливість і нагальну необхідність своєчасного врахування (до того ж на сучасній науковій основі!) як безпосередньо інтегруючих моментів (наприклад, розповсюдження ідей громадянського гуманізму), так опосередковано інтегруючих, що мають деякі зовні вияви протилежного спрямування (аналіз і своєчасне врахування аспектів ментального порядку). На сучасну українську інтелігенцію вже вкотре покладається особлива роль інтегратора і активатора зусиль з примирення і єднання «верхів» і «низів», унітаристів і федералістів, «батьків» і «дітей», західників і східняків з їх різною зовнішньою орієнтацією. Сподіваємось, що на цей раз результат буде більш оптимістичним і матеріалізованим в межах найближчого, досяжного оком і розумом, часового простору. А спільною стане орієнтація на добробут всього народу на цілісному українському просторі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Васкович Й. Правосвідомість та її вплив на менталітет українського народу // Право України. – 1998. - № 6. - С.110- 116; Грицак Я. Формування модерної української нації. – К.,1996; Грицак Я. Східна Європа як інтелектуальна конструкція // Критика. – 1998. - № 11. – С.17- 25; Максимов С. Правова реальність: Современный опыт философского осмысления– Х., 2002; Маланюк Є. Малоросійство // Книга спостережень. – К., 1995. – С. 219 - 233; Маланюк Є. Загублена українська душа. - 2-е вид.- К., 2004; Онищенко І. Етно- та націогенез в Україні: Етнополітологічний аналіз. Монографія. – К., 1997; Шкляр Л. Етнонаціональні чинники державотворення: Політологічний аналіз. - К., 1996; Юрій М. Соціокультурний світ України.– К, 2004; Юрій М. Етногенез та менталітет українського народу.–3-є вид. -К., 2005; 2. Донцов Д. Де шукати наших традицій. –2-е вид. - Л., 2005; Кульчицький О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства. – Л., 1993; Кульчицький О. Світовідчуження українців. Українська душа.– К., 1998; Мірчук І. Світогляд українського народу // Наукова збірка Українського вільного університету – Прага, 1942.; 3. Кримський С. Архетипи української культури // Феномен української культури. – К., 1996; Пахомов Ю., Кримський С., Павленко Ю. Пути и перепутья современной цивилизации. – К., 1998; Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. – К., 2001; 4. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. – С. 25 – 26, 27; 5. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – К.-Філадельфія, 1995. – С.IX; 6 Там само. – С.XI; 7 Там само. – С.XX; 6. Там само. – С.XI; 7. Там само. – С.XX; 8. Андрухович Ю. Дванадцять обручів. – К., 2006. – С.16; 9. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. – Ч.1. – К., 1995. – С.27, 263; 10. Там само. – С.173.

М.Х. Комісарчук

УКРАЇНЬСКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ Й ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ

Складний і неоднозначний шлях у минулій та сьогоднішній історії України. Тривалий час бездержав'я, існування в ролі слухняного холопа породило рабську психологію наших співвітчизників, втрату впевненості й віри в свої власні сили, властивість пристосовуватися до існуючих умов. А чисельні колонізатори робили все від них залежне, щоб висмоктати з нашого народного організму все краще, щоб забрати на свій бік найталановитіших, найавторитетніших. Скільки разів ми втрачали свою національну еліту! Скільки разів нас рвали на частини, розтягували на різні конфесії, полонізували, русифікували, протиставляли одне одному! Скільки разів нас переконували, що ми ниці, нікчемні, ні на що не здатні без сильних покровителів, яких нам нав'язували іззовні!

«Держава Україна без національної еліти біля її керма – не національна держава; народ, нація без національної еліти – збіговисько безбатченків, а суспільство – конгломерат космополітів; релігійні діячі без національної еліти – каста лжепророків. Без еліти неможливий розвиток»¹.

За радянської влади національна інтелігенція зазнала гонінь і репресій не менше, ніж за царату. Наприкінці лютого 1923 р. циркуляр В.Леніна до ГПУ вимагав постановки терору на «наукову основу» відповідно до категорій населення: перший етап – усі колишні члени дореволюційних партій; другий етап – усі колишні члени монархічних спілок та організацій; третій етап – усі колишні представники старої аристократії та дворянства і їх прибічники; четвертий етап – усі, хто не поділяє політики КПРС. Всі, хто належав до цих категорій, проголошувались таємними ворогами режиму і підлягали ліквідації.

Антиморальний план був конкретизований і деталізований Сталіним. За роки сталінського режиму проти української інтелігенції було здійснено щонайменше три хвилі репресій: перша – 1929-1933 рр. – разом із селянами-господарями була знищена найбільш радикальна й національно безкомпромісна інтелігенція; друга – 1936-1938 рр. – усунення інтелігенції, що рясно піднялася в період «українізації»; третя – 1944-1947 рр. – масовий вивіз освічених українців із Західної України. У 1960-1970-і рр. проти свідомих культурних діячів була розгорнута відкрита боротьба.

Пригадаємо долю нашого земляка Василя Стуса. Його і подібних до нього свідомо знищували як небезпечних для режиму, бо вони несли правду в люди, сприяли розвитку їхньої самосвідомості. Активно впроваджувалась політика злиття мов і народів. Зрозуміло: усіх не знищиш, до 30 відсотків – можна, решту – асимілювати, утилізувати. Видатний науковець М. Бернштам з цього приводу додає ще й таке: фізична і фізіологічна наруга витворює нове співвідношення між тілесним і душевним в людині. Каткування і страх перед ним породжують нові інстинкти, нові рефлексії, нові психологічні зв'язки. Злам веде до нової перебудови. Як результат – стара психіка зникає, а порожнє місце заповнює антилюдська ідеологія. Формується істота не людського, а післялюдського біологічного виду. І що характерно: перевиховання цього виду справа безнадійна. Опора тільки на молодь.

Сьогоднішній українець за межами дому в будь-якому обласному чи промисловому центрі, а тим більше в столиці, потрапляє в іншомовне оточення і мусить, як у чужій країні, переходити на мову «великого сусіда». Такі типи безладної сумісності двох мов виникають, як правило, в колоніальних країнах і називають їх «суржиками». Як неправильний різновид мовлення, суржик є об'єктом для глузування. Люди дружно сміються з недорікуватої Верки Сердючки, «кроликів», «довгоносикиків», «золотих гусаків» та інших подібних «знаменитостей». А найголосніше регоче з нас північний сусід, для якого ця «гумористична» продукція є засобом висміювання нормативної української мови з метою утримати в масовій свідомості старий колоніальний стереотип.

На превеликий жаль, нечітко розуміють такий стан у мовному середовищі навіть автори Національної доктрини, де практично без змін зберігся розділ «Мовна стратегія в освіті», в якому йдеться не про стратегію як завдання на перспективу, а про збереження того становища, що існує в Україні сотні років². По-друге, потрібний державний захист нашої мови від засмічення іншомовними словами. Сучасна преса і телебачення широко, але часто-густо невиправдано вживають іншомовні вислови, відкидаючи свої переконливі, духовно насичені терміни, можна навіть говорити, що це стало своєрідною модою доморощених «інтелектуалів». «Це ж треба бути такими «віртуозами», – пише відомий літературознавець, член АПН України В.Дончик, – аби випробувані світом принципи й засади цивілізованого світу в прикладанні до українців потрактувати на протилежне, щоб справді, де українці ступають на крок по шляху створення власної держави, заносити над головою – іменем демократії – заборонений жезл. Національна держава? Ні, громадянське суспільство. Національне суспільство? Ні, загальнолюдські цінності. Українська держава? Тільки за політичним, а не за етнічним принципом. Державність української мови? Дерусифікація? Ні, це порушення прав особи. Титульна нація? Ні, це порушення, це загроза, це націоналізм³.

Дива та й годі. В усіх на все є права, навіть на те, щоб принижувати та ображати українців, на те, щоб спотворювати образ Шевченка чи Лесі Українки, на те, щоб кожен крок відродження своєї рідної мови в своїй Україні зустрічати галасом про «примусову українізацію», тільки у нас, представників титульної нації, у своїй державі немає ніяких прав.

Занепокоєння викликає ще одна риса українців. Майже 700 років бездержавного життя породило в їх менталітеті злочинну байдужість до всього національного. Натомість побудувати сучасну українську державу можуть лише справжні, дійові патріоти. Виховати українця, беззастережно відданого нації та справі національної державності, – це першочергове завдання сучасної української інтелігенції.

Вирощена нами еліта мусить знайти засоби розв'язання проблем, перед якими ми сьогодні пасуємо. Єдності нації заважає вікова погана звичка довго носити камінь за пазухою. У роки світових воєн наші предки вимушені були боротися один проти одного, захищати інтереси своїх гнобителів. Не вина, а біда воїнів УПА і всієї України в тому, що їх війни не закінчилися розпадом імперій і здобуттям Україною незалежності. Не вина, а трагедія солдат Червоної Армії, які впроваджували радянський порядок на території Західної України, в тому, що вони діяли за законами воєнного часу, який нав'язав їм тоталітарний сталінський режим. Вони знищували „ворога» на його території з вірою в те, що розправляються з прибічниками фашизму, зрадниками Батьківщини і класово ворожими елементами.

Син і внук учасників Великої Вітчизняної війни, голова ліберально-демократичної партії України І. Душин наголошує, що ветерани УПА і ветерани Червоної Армії ніколи не зможуть простити один одного не тому, що їх позиції непримиримі, а тому, що вони не сварились. Велика Вітчизняна війна і національно-визвольний рух ОУН-УПА були різними війнами, особливо стосовно ціни питання, яке вирішувалось в ході цих війн.

Солдати Червоної Армії спільно з іншими арміями антигітлерівської коаліції врятували світ від нацизму – жахливої людиноненависницької ідеології, носії якої хотіли знищити і перетворити у

рабів цілі народи. Війна УПА була війною локальною, війною проти обох тоталітарних ідеологій - і сталінського комунізму, і гітлерівського фашизму⁴.

Країну все більше і більше засмоктує кримінал. Наші люди шукають заробітку за кордоном, згодні там тяжко працювати за гроші замість того, щоб зробити добро у власній хаті.

А на чому конкретно слід зосередити зусилля української інтелігенції сьогодні? Серед нагальних завдань, на нашу думку, слід виокремити наступні: забезпечити випуск періодичних видань, які за якістю форми і змісту, за аргументацією подій були б на голову вище від іншомовних видань; на телебаченні працювали виключно рідною мовою, щоб демонструвалися найкращі вітчизняні фільми, вистави, добре продумані молодіжні передачі, які б прищеплювали гордість за нашу історію; відродити хоч одну українську кіностудію, винести на суд глядача гарну продукцію в історичному й сучасному плані; розкрити широкий спектр класичної й сучасної української літератури, вивести із глухого кута твори В. Симоненка, Л. Костенко, В. Стуса, інших талановитих авторів; розширити поле української музики на радіо, на дискотеках, у молодіжних програмах; створити активну конкуренцію шовіністичним програмам, захопити світогляд молодого покоління патріотичними передачами, високохудожніми інформаційними блоками в усіх сферах суспільного життя; відмовитися від реклами іноземними мовами; активно пропагувати своїх героїв, своїх подвижників; дати школярам і студентам всю необхідну літературу, всі потрібні технічні засоби, створити нормальні умови для діяльності педагогічних колективів, морально і матеріально підняти роль учителя, викладача, вихователя.

І нехай в основу діяльності кожного українського інтелігента-патріота ляже кредо М. Драгоманова, висловлене ним напередодні ХХ ст.: «Освічені українці, як правило, трудяться для всіх, тільки не для України і її народу: треба не кидати української справи. Треба усвідомити, що кожна людина, яка виїжджає з України, кожна копійка, що витрачається не для українських цілей, кожне слово, сказане не українською мовою, є марнуванням капіталу українського народу, а за даних обставин кожна втрата є безповоротною»⁵.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Белебих І.О. Українська еліта. – К., 2003. – С.13; 2. Закон України „Про статус державної мови» // Освіта. –1985. – 15 черв.; 3. Українознавство: Хрестоматія. - Кн. 1. - К., 1996; 4. Душин І. Помилка року // Комсомольская правда. – 2005. – 17 окт.; 5. Драгоманов М. Вибране. - К., 1991.- С.189

О.З. Медалієва

МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НОВОРОСІЙСЬКОГО ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА

Новоросійське історико-філологічне товариство (далі НІФТ) належить до тих громадських історичних об'єднань, діяльність яких ще широко не досліджується українськими дослідниками. У певній мірі цей факт можна пояснити тим, що у ХІХ та на початку ХХ ст. в Одесі активну й результативну наукову роботу проводила інша історична громада – Імператорське Одеське товариство історії та старожитностей. НІФТ було створене у 1888 році з ініціативи професорів Новоросійського університету І. Некрасова, О. Кочубинського, В. Шерцля, О. Трачевського, Ф. Успенського, Л. Воеводського, О. Кірпицьківа, Г. Перетятковича, Е. фон Штерна та протоієрея В. Войтковського теж залишило свій важливий і вагомий внесок у розвитку історичних, філологічних і педагогічних наук. Незважаючи на нетривале порівняно з іншими товариствами існування НІФТ (1888–1917 рр.), його друкований збірник наукових праць – „Летописи Историко-филологического общества при Новороссийском университете», неопубліковані архівні матеріали діловодства Товариства, листування, а головне, внесок у розвиток української науки заслуговують на детальніший розгляд та аналіз.

Приємно відзначити, що за останній час сучасна українська історіографія поповнилася фаховими дослідженнями з історії таких громадських об'єднань істориків ХІХ – початку ХХ ст. як: Одеське товариство історії та старожитностей, Історичне товариство Нестора-літописця, Наукове товариство ім. Шевченка, Харківське історико-філологічне товариство, Ніжинське історико-філологічне товариство, Українське наукове товариство тощо. Водночас, у ній відсутнє цілісне та комплексне дослідження, присвячене історії та діяльності НІФТ, хоча окремі аспекти функціонування та оцінка наукової спадщини Товариства була дана у наших¹ та О. Нагірняка² публікаціях. Власне,

цей факт (недостатня історіографічна розробка) і спричинив необхідність у більш ґрунтовному дослідженні, в межах наукової статті, змісту архівних матеріалів, які є першоосновою щодо вивчення ролі і місця НІФТ в українській науці.

Предметом дослідження стали архівні справи фонду № 45 – „Новоросійський університет», частина з яких вперше була опрацьована автором. Джерельна інформація у використаних справах хронологічно відповідає 1892–1917 рр. Найпізніший документ „Подання ректору Новоросійського університету про звіт Історико-філологічного товариства за 1916 рік» датується 26 лютого 1917 року. На нашу думку, останню дату умовно (до виявлення іншої інформації) можна вважати останньою в діяльності НІФТ.

Вивчивши архівний матеріал історії Історико-філологічного товариства Новоросійського університету, ми пропонуємо класифікувати його за наступними групами.

Першу групу складають офіційно-нормативні документи, що є важливим для вивчення процесу виникнення і заснування НІФТ та з'ясування зв'язків на такій прямій: Історико-філологічне товариство – Новоросійський університет – місцева влада – попечитель Одеської навчальної округи – Міністерство освіти. До цієї групи зараховуємо документи, які висвітлюють процес відкриття Товариства, статuti, звітні документи голів наукового об'єднання на ім'я губернаторів, попечителів Одеського навчальної округи, а також листування центральної і місцевої влад із головами Історико-філологічного товариства.

Перший статут Історико-філологічного товариства було підписано міністром народної освіти 21 грудня 1888 року, а у архівних справах є трохи удосконалений та адаптований до тодішніх умов другий варіант статуту, підписаний 6 жовтня 1914 р. за підписом заступника міністра освіти В. Шевяковим³ та статут Педагогічного відділу Товариства від 12 листопада 1899 р.⁴. Відповідно до змісту архівних матеріалів, можемо констатувати, що попечителі Одеської навчальної округи відіграли позитивну роль у ефективному функціонуванні НІФТ. Саме завдяки їхнім клопотанням перед міністерством народної освіти про надання фінансової допомоги Товариству, останньому вдалося налагодити більш-менш регулярний випуск „Летописей»⁵. І хоча фінансова підтримка уряду була визначальною у належній організації випуску наукових збірників, її, як правило, не вистачало. Одним із свідчень такої ситуації є датоване 1913 роком „Прохання власника одеської типографії „Техник» Д.І. Крохмалю» до Товариства розрахуватися із боргом у 450 крб. за друк XIX та XX томів „Летописей», надрукованих ще у 1910 р. Як свідчать документи, в середньому фінансові дотації з боку держави складали 200-500 крб. одноразово.⁶ Однак, не завжди всі прохання правління Товариства були задоволені урядом. Так, у матеріалах архівної справи № 41 є відомості про те, що на клопотання попечителя Одеської навчальної округи від 1892 року про надання фінансової підтримки діяльності НІФТ міністр народної освіти відповів, що „на даний час не існує можливості задовольнити зазначене клопотання через нестачу вільних коштів».⁷

Другу групу джерел складають звіти Товариства та його структурних одиниць ректору Новоросійського університету, проекти і копії яких зберігаються у архівних справах, списки членів правління та списки дійсних, почесних і членів-кореспондентів.⁸

За матеріалами справи № 705⁹ можна прослідкувати, наскільки чітко було налагоджено надання фінансової та наукової звітної документації Товариства до канцелярії ректора Новоросійського університету. Голова НІФТ був зобов'язаний щорічно, до кінця січня, подавати такі звіти. Інколи Товариство затримувало звіт, оскільки окремі з нагадувань ректорату про необхідність надання річного звіту датуються лютим та березнем.¹⁰ Важливою складовою відносин між керівництвом Товариства та вузу було обов'язкове отримання у останнього щоразовий дозвіл на проведення відкритих і закритих засідань НІФТ.¹¹ Вагомим показником успішності будь-якого об'єднання є кількісний склад його членів. За цією ознакою Новоросійське історико-філологічне може буди зараховане до одних із дієвих. Відповідно до джерел на момент виникнення Товариства у його складі нараховувалося 10 членів-засновників та 64 дійсних, а на 1 січня 1917 року – 2 члени-засновники, 19 почесних, 169 дійсних членів, 4 члени-співробітник та 126 чоловік Педагогічного відділу.¹²

Вивчення вхідної документації до канцелярії ректора університету показало, що статус дійсних членів Історико-філологічного товариства був іншим за статус дійсних членів Педагогічного відділу Товариства. Різниця полягала у тому, що члени НІФТ автоматично (після їхньої згоди) потрапляли до членів Педагогічного відділу, а останні – ні. На це вказує низка звернень голови Відділу А. Щербини до ректора з проханням „дозволити членам Педагогічного відділу відвідувати

.....
приміщення Історико-філологічного товариства по суботах, з 5½ до 8 годин, та користуватися бібліотекою»¹³.

Найбільша кількість інформації міститься у матеріалах третьої групи – у протокольних матеріалах Товариства та його структурних підрозділів: Педагогічному відділі та бібліотеці, що була виявлена у фондах архіву. Така інформація дає досліднику повне уявлення про напрями, форми та методи діяльності членів Історико-філологічного товариства. Архівні справи підтверджують тезу про те, що основною формою діяльності були засідання, на яких виголошувалися доповіді та повідомлення з історико-філологічної проблематики, відбувалося їхнє обговорення. Методом розповсюдження інформації про свою діяльність та досягнення Товариство обрало друкування спеціального збірника наукових публікацій членів об'єднання. Показником плідної роботи громади було створення на базі Товариства його відділів – Візантійського (Візантійсько-слов'янського) та Педагогічного, а також формування бібліотечних і архівних фондів.

З матеріалів даної групи можна прослідкувати щорічні зміни у керівництві Товариства, кількість, авторів та тематику повідомлень, виголошених на засіданнях Товариства.¹⁴

Важливою ланкою інформації є листування між НІФТ з іншими науковими об'єднаннями, громадськими установами та бібліотеками з метою обміну науковими збірниками. Так, зокрема, архівні справи містять пропозиції щодо налагодження такого виду співпраці між Товариством та НТШ¹⁵, Публічною бібліотекою руського народного університету „Наш дім» (м. Львів)¹⁶, школою вивчення слов'янських мов Лондонського університету¹⁷ та іншими.

Цінною є джерельна інформація про налагодження наукової співпраці у 1916 році між НІФТ та студентським історичним гуртком, створеним на базі Новоросійського університету¹⁸, участі студентів у відзначенні 80-річчя від дня народження Л. Толстого¹⁹.

Четверту групу складають матеріали, що фіксують факти організації та участі Товариства у науково-просвітницьких заходах: археологічних з'їздах, публічних читаннях, наукових експедиціях тощо. Складовою діяльності Новоросійського історико-філологічного товариства було вшанування пам'яті видатних письменників, поетів, літераторів. Архівна інформація про святкування Товариством ювілеїв українських та російських письменників М. Гоголя, Л. Толстого, О. Пушкіна та інших діячів міститься також у фондах ДАОО²⁰. Цікаво, що серед останніх документів виділяються папери з грифом „таємно». Всі вони складають розпорядження попечителя Одеської навчальної округи до в.о. ректора Новоросійського університету про заборону „приймати участь у вшануванні 80-річчя графа Л. М. Толстого від дня його народження».²¹

Серед заходів, організацію яких вітало керівництво, були: 100-річчя від дня народження проф. М. Пирогова²², 100 річчя Гоголя²³, організація публічних лекцій з нагоди 200-річчя Полтавської битви²⁴, лекції з мистецтва для учнів середніх шкіл²⁵.

Отже, підсумовуючи викладену інформацію, можемо констатувати, що матеріал, який міститься у справах фонду „Новоросійського університету» в Державному архіві Одеської області, є цінним і важливим джерелом з історії вивчення діяльності Історико-філологічного товариства, яке функціонувало на базі Новоросійського університету майже 30 років. Звичайно, даний вид джерел є доповненням до інших – кореспонденції, матеріалів діловодства, спогадів, листування тощо. Власне, розширення джерельної бази може відбуватися за рахунок вивчення як центральних, так і місцевих архівосховищ України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Медалієва О.З. Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остання третина XIX – 1917 р.): Дис. ... канд. істор. наук. – 07.00.01. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 184 с. Рукопис; Медалієва О. Джерела фінансування діяльності Новоросійського історико-філологічного товариства (кінець XIX – початок XX ст.) // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснуванню Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Т. 1: Історія України. Краєзнавство. – Чернівці, 2005. – С. 105 – 108; 2. Нагірняк О. Становлення та розвиток українознавчих досліджень у системі університетських центрів і провідних наукових організацій Наддніпрянської України (остання чверть XIX – 1917 р.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – 07.00.01. КНУ ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 19 с.; 3. Державний архів Одеської області. – Ф. 45. – Оп. 19. – Спр. 705. – Арк. 120 – 124; 4. Там само. – Ф. 45. – Оп. 8. – Спр. 59. – Арк. 12; 5. Там само; 6. Там само. – Арк. 2 зв., 5; 7. Там само. – Арк. 3 зв.; 8. Там само. – Арк. 12 – 12 зв., 16 – 17; 9. Там само. – Ф. 45. – Оп. 19. – Спр. 705; 10. Там само. – Арк. 114; 11. Там само. – Арк. 141, 158; 12. Там само. – Арк. 156; 13. Там само. – Оп. 9. – Спр. 115. Арк. 22; 14. Там само. – Оп. 19. – Спр. 703, 705; 15. Там само. – Спр. 705. – Арк. 8, Оп. 22. – Арк. 101; 16. Там само. – Спр. 705. – Арк. 112; 17. Там

само. – Арк. 133; 18. Там само. – Арк. 130; 19. Там само. – Оп. 8. – Спр. 41; 20. Там само. – Оп. 8. – Спр. 8; 21. Там само. – Оп. 8. – Спр. 41. – Арк. 18, Оп. 22. – Спр. 37. – Арк. 20 зв.; 22. Там само. – Оп. 19. – Спр. 700. – Арк. 1, Оп. 22. – Спр. 37. – Арк. 4; 23. Там само. – Оп. 19. – Спр. 705. – Арк. 43; 24. Там само. – Арк. 21, 43; 25. Там само. – Арк. 22.

О.А. Коляструк

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ 1920-Х РР. У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Актуальність вивчення історії інтелігенції на сучасному етапі зумовлена низкою чинників, серед яких можна виокремити гносеологічно-світоглядні, науково-методологічні, політично-праксеологічні. Гносеологічне спонування продиктоване, по-перше, загальною необхідністю переосмислення і новітнього тлумачення минулого як для кожного покоління людей загалом, так і науковців, зокрема. «Історичні знання завжди відігравали і надалі відіграватимуть важливу роль у розвитку суспільства, насамперед, у часовій і просторовій орієнтації та ідентифікації його членів, – підкреслює відомий львівський історіограф Л. Зашкільняк. – Історія, зокрема її інтерпретація у суспільній свідомості, служила і служить підставою для формування світобачення як суспільства в цілому, так і його різних соціальних груп»¹. По-друге, оскільки інтелігенція традиційно зайнята продукуванням нових духовних цінностей і формуванням людини, а її історична свідомість пронизує всі сфери й рівні суспільної свідомості, то її саморефлексія має бути завершеною.

Наукові підстави нового історіописання інтелігенції зумовлені принаймні двома завданнями: по-перше, у радянській історіографічній спадщині проблеми інтелігенції не знайшли повного і об'єктивного осмислення через принизливе ставлення до неї як соціальної верстви; по-друге, потребою подолати відставання у вивченні феномену інтелігенції вітчизняною історичною наукою від зарубіжної (європейської).

Політичний аспект значущості нової історіографії міститься у необхідності подолання етатизму, політизації та ідеологізму. Глобальний ідеологічний переворот, що супроводжував розвал СРСР і водночас спровокував його, неминуче позначився на історіографії загалом і вивченні інтелігенції, зокрема².

За часів відновленої суверенної держави українська історіографія національної інтелігенції переживає серйозне оновлення і трансформацію. Аналіз її напрацювань кінця ХХ – початку ХХІ ст. дозволяє зробити висновок про зростаючий інтерес у суспільстві до проблем минулого і майбутнього національної інтелігенції. За період з 1991 по 2006 рр. відбулося понад 10 інтелігентознавчих конференцій різного рівня: міжнародних, всеукраїнських регіональних, проведені численні «круглі столи» про її роль в історії і культурі. Так, у червні 1996 р. у Дніпропетровській гірничій академії відбулась Міжнародна науково-теоретична конференція «Інтелігенція: суть, історичні долі, перспективи», в якій науковці визначили коло найактуальніших питань з історії інтелігенції. У Харкові науковці національного університету ім. В.Н.Каразіна та ХДПУ ім.Г.С.Сковороди плідно підтримують традицію вивчення інженерно-технічної інтелігенції, започатковану ще у радянські часи В.Літвіноюю і В.Шейком. Питанням духовного складника нації та її еліти зазвичай приділяють увагу науковці Донецька, як це відбулось і на міжнародних конференціях «Роль науки, релігії, суспільства у формуванні моральної особистості» (травень 2003), «Духовний розвиток як фактор морально-етичного формування особистості» (жовтень 2004 р.). В Одесі на базі національного політехнічного університету проведені чотири всеукраїнські конференції на загальну тему «Інтелігенція і влада», з 2001 р. тут розпочалося видання наукового журналу з такою ж назвою у трьох серіях: «Історія», «Політологія» та «Соціологія». У Вінницькому державному педагогічному університеті ім.М.М.Коцюбинського у жовтні 2004 р. відбулась I Всеукраїнська конференція на тему «Національна інтелігенція в історії та культурі України в ХХ-ХХІ ст.», що зібрала спеціалістів з різних регіонів України.

Проблеми історії інтелігенції постійно знаходять відображення на сторінках академічних видань і наукових вісників вищих навчальних закладів, міжвідомчих збірках. За приблизними підрахунками автора, їх питома вага становить 3-4% від загальної проблематики. На нашу думку, можна з певністю твердити, що сьогодні інтелігенція таки стала об'єктом інтенсивного вивчення українських науковців. Почали складатись дослідницькі пріоритети й зароджуватись наукові центри, хоча поки що не доводиться говорити про загальну концепцію інтелігентознавства. На жаль, ініційована на початку перебудови Інститутом історії АН ідея написання історії української

інтелігенції (зрозуміло, через призму розкриття соціальної єдності класів і груп радянського суспільства) виявилась нежиттєздатною і поки що не набула модифікації в суверенній Україні.

Вивчення історії інтелігенції отримало потужний імпульс передусім через загальну відмову істориків від класових пріоритетів, наявна в радянській історіографії лакуна швидко мала знайти своїх дослідників. Однією з виразних ознак пострадянської української історіографії, особливо на початковому етапі, було тяжіння до політичного оцінювання долі інтелігенції в радянський час. Під впливом загальної ревізії радянського минулого, що потужно розгорнулася у публіцистиці на порубіжжі 80-90-х рр., у історіографії національної інтелігенції відбулось активне заповнення «білих плям» і розкриття «темних сторінок» в її історії. Дослідницька енергія суспільствознавців виявилась суголосною загальнонаціональному пафосу критики несправедливостей сталінського режиму й репресій проти інтелектуальної еліти. Не уникали цієї тенденції й автори «Нарисів історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)»³. Публіцистичний барвник був присутнім навіть у академічних виданнях⁴. «Тема репресій щодо інтелігенції була особливо благодатною, оскільки містила потужний емоційний заряд, була пов'язана з відомими особистостями й мала найбільший «ринковий попит»⁵, – пише відомий дослідник інтелігенції Г.Касьянов, який і сам, за його визнанням, у цей час не уникав загальної «реабілітаційно-репресивної» лихоманки. Впродовж 1992-1995 рр. вийшов цикл робіт Г.Касьянова про українську інтелігенцію⁶, що охоплював її історію з кінця ХІХ до 80-х рр. ХХ ст. і був задуманий автором як ревізія старих і нових стереотипів. Вперше в українській історіографії інтелігенція розглядалась як цілком самостійний і навіть самодостатній об'єкт дослідження, як «специфічна соціально-професійна група, зі своїми соціальними, соціально-психологічними, соціокультурними, етичними та іншими особливостями»⁷. Ці три монографії Г.Касьянова, по суті, були першим авторським проектом загальної концепції історії української інтелігенції. Автор орієнтував істориків на всебічне її вивчення, «оскільки саме вона в концентрованому вигляді відображає історію українського народу»⁸.

Другою визначальною рисою історичних праць українських дослідників про інтелігенцію 20-х рр. було ув'язування її історії з проведенням і наслідками радянської національної політики в Україні. Літературна, художньо-митецька, наукова, педагогічна інтелігенція розглядалась через призму національно-культурного відродження 20-х рр. і реалізації курсу українізації. Інженерно-технічна інтелігенція оцінювалась з огляду на її участь у процесах індустріалізації та реконструкції господарства в УСРР. На нашу думку, вектор національної спрямованості в історіографії 90-х рр. був зумовлений не тільки об'єктивацією державного суверенітету як такого, а й прагненням національних науковців подолати набуту за радянський період провінціалізацію української наукової школи. Контрастуванням долі національної інтелігенції (центр – УСРР) в умовах радянської обстоювалась її ідентичність, відшукувались резерви нескореності й опірності.

Огляд статей і дисертаційних досліджень цього періоду дозволяє твердити, що проблеми історії інтелігенції знаходились у руслі початкової загальної реконструкції національної історії, ще не мали предметно локалізованої самостійності, відповідно, доповнювали фактографічну характеристику і на основі винайдення нових документів, переосмислення відомих джерел сприяли виробленню нових теоретичних концепцій.

Отже, загальними тенденціями досліджень 1990-х рр. було широке використання нового документального матеріалу, залучення праць діаспори, перегляд радянських догм та стереотипів, прагнення до історичної неупередженості. Але, як виявилось, подолання радянських стереотипів історіописання було доволі непростим. Воно не вичерпувалось введенням табуьованої радянською методологією проблематики, спростуванням міфів і фальсифікацій, заповненням замовчуваних сторінок історії інтелігенції.

З середини 90-х рр. в Україні розпочалося більш поглиблене вивчення соціально-професійних груп інтелігенції. Чи не найбільше уваги дослідники присвятили питанням освіти і науково-педагогічній інтелігенції. В історіографічному аспекті були досить актуальними питання «рядянізації» вчительства⁹. Сучасні дослідники значно реалістичніше оцінюють темпи переходу вчителів на бік влади. Так, В.В.Масненко та І.Ф.Шаров доводять, що сприйняття ними нової влади, її більшовицької ідеології, а також основних цілей радянського культурного будівництва протягом 1921-1922 рр. масово ще не сталося, про реальний поворот можна говорити в 1924-1925 рр.¹⁰ В.В.Масненко в дисертаційному дослідженні, присвяченому суспільно-політичній позиції інтелігенції України 20-х рр., визначив основні параметри політичної диференціації освітян. Він відзначив, що, поряд зі збільшенням прихильників соціалістичного ладу, чіткіше визначилися групи, які, визнавши де-факто існуючий політичний режим, шукали альтернативні шляхи розвитку. Особливо важливим є висновок дослідника

.....
про те, що передчасно вести мову про прийняття вчительством наприкінці 20-х рр. ідей компартії. Слушним є зауваження, що погляди педагогів мали певне розмаїття і не вміщалися в офіційні ідеологічні схеми. У монографії В.В.Липинського «Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки» поруч з висвітленням проблем кадрової підготовки педагогів в Україні у 20-і рр. немало уваги приділено матеріальному забезпеченню і соціальному статусу освітян.

Монографія М.М. Кузьменка «Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20-30-х рр.: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень» містить ґрунтовний історіографічний аналіз проблеми, розкриває форми, методи і завдання модернізації системи освіти в Україні, соціально-професійні та морально-психологічні особливості адаптації дореволюційної інтелігенції в умовах радянської вищої і загальноосвітньої школи, ставлення професорсько-викладацького складу інститутів до політики українізації, участь у діяльності органів цензури, матеріальне становище, пенсійне забезпечення та науково-теоретичну спадщину науковців вищої школи. Істотні зрушення відбуваються в історико-педагогічній науці.

Такі дослідники як М.В.Борисенко, О.І.Висовень, Н.В.Лощинська, О.А.Тарапон, М.А.Шипович вивчали літературно-мистецькі події в УСРР й участь в них інтелігенції. Т.О.Комаренко і М.А.Шипович у «Історичних зошитах» комплексно розглянули проблему взаємин радянської влади з художньою інтелігенцією у 20-і рр.¹¹ Дослідниці чітко визначили наскрізну мету більшовицької державної політики в галузі культури, простежили її еволюцію і виокремили її етапи. Невелика за обсягом, ця праця цікава влучними портретними характеристиками діячів мистецтва і літератури.

Історики С.Г.Водотика, Л.В.Матвєєва, А.Ю.Теодорович, О.В.Юркова присвятили свої дисертаційні дослідження вивченню діяльності історичних наукових закладів і установ у 20-і рр. Науково-дослідні історичні кафедри Д.Багалія і М.Грушевського стали об'єктами спеціальних наукових розвідок О.М.Богданишина і О.В.Юркової.

У незалежній Україні стало можливим неупереджене вивчення історії церкви і духовництва. Праці А.Л.Зінченка¹² про діячів української церкви містять глибокі особистісні характеристики і розкривають обставини життя не тільки церковників, а й мирян в умовах радянського режиму. До числа серйозних науковців, що зробили об'єктом своїх досліджень становище церкви і релігійних діячів, належать також О.М.Ігнатуша, Т.М.Євсєєва, А.М.Киридон, В.О.Пашенко.

У 90-і рр. в українській історіографії знову стало можливим подолання розмежування історичних доль наддніпрянської і західної інтелігенції як еліт одного народу. Першими дослідниками у цій царині стали О.Рубльов і Ю.Черченко¹³.

Однією з прикметних рис сучасної української історіографії інтелігенції є потужний розвиток такої її галузі як біографістика. Реалії творчого життя науковців, письменників, митців, інженерів, техніків, музейників, церковних діячів насамперед привернули увагу дослідників, які працювали над реабілітацією або поверненням їх імен до історії. Так, чималий внесок у цьому сенсі зробили С.Білокінь, Ю.Данилюк, О.Коваленко, М.Костриця, В.Марочко, О.Нестуля, Р.Піріг, О.Рубльов, П.Тронько та ін.¹⁴ З'явилися ґрунтовні монографії про видатних діячів української історії та культури. Пальма першості цілком закономірно належить М.С.Грушевському. На основі архівних документів, копійкою дослідницької праці науковців вже опубліковані біографічні роботи про знаних дослідників Д.І.Багалія, В.Дурдуківського, М.Є.Слабченка, О.П.Новаківського та ін. Разом з тим, варто зазначити, що поруч з успішно прогресуючою біографістикою в Україні поки що не отримали визнання просопографічні дослідження.

Останнім часом поглиблений інтерес до проблем інтелігенції виявився у предметному вивченні не тільки її професійно-фахових загонів, а й у вивченні особливостей її функціонування у різних регіонах республіки. Місцеві краєзнавці і дослідники Волині, Поділля, Полісся, півдня України тощо провели низку науково-практичних конференцій, опублікували десятки статей про життя і діяльність своїх земляків. Одним з провідних осередків регіоналістики залишається Центр дослідження історії Поділля у м.Кам'янці-Подільському, очолюваний професором Л.В.Баженовим¹⁵. У ньому активно працюють такі дослідники краю як О.М.Завальнюк, О.Комарницький, В.А.Нестеренко, М.Б.Петров, В.О.Савчук, А.Ф.Суровий, А.Г.Філінюк та ін.

Підкреслимо також, що панування національної парадигми у пострадянських українських історичних працях йшло у парі з домінуванням позитивізму, що виявилось у виданні документальних збірок. Це передусім документи про історію Академії наук та її діячів, особливо про М.С.Грушевського. Втім слід визнати, що прихильники т. зв. «документальної школи» формували збірки за традиційним пріоритетом державницької чи суспільно-політичної історії. Досвід попередніх

десятиліть зумовив живучість такого способу уявлення про історію і спосіб її писання. Притаманна вітчизняній історичній школі 20-х рр. європейська тенденція соціального історіописання була призупинена насильницькою радянізацією історичної галузі. Це призвело до панування майже цілковитої теоретичної однорідності, а на сучасному етапі – до певної іконізації історичної концепції М.Грушевського. Я.Грицак, даючи оцінку національній історіографії початку ХХІ ст., зазначав: «Ми всі ще думаємо, що можна дати тільки одне вірне означення. Ми всі ще думаємо вслід за Грушевським, що можна пізнати „одну істину, яка нас визволить”»¹⁶. До останнього часу переважна більшість дослідників дотримується усталеної ієрархії джерел, і надалі вартісними визнаються оригінальні письмові документи, зосереджені в архівосховищах, сформованих у радянський час. Безумовно, їх достовірність й інформативність зумовлюється відповідністю часу і місцю освітлюваних подій, але їх об'єктивність і повнота потребують врахування й інших відомостей.

Лише наприкінці 1990-х – на початку ХХІ ст. стали видаватися документальні збірки іншого характеру, а саме: мемуари, щоденники, листування. Це створило можливість не тільки по-новому побачити й оцінити суспільно-політичні й державницькі процеси в Україні й участь у них інтелігенції, а й по-новому поставити дослідницькі питання до її історичного минулого, знайти невивчені реалії її життя не тільки офіційного і публічного, а й приватного, повсякденного. Так, вперше постали проблеми ментальних характеристик, духовних переживань, ціннісних орієнтацій, в тому числі релігійних, спроб опору тоталітаризації свідомості і життя тощо. Поза сумнівом, при портретуванні інтелігенції вітчизняні науковці й раніше вдавались до ілюстративного опису її матеріального становища і побуту, але робили це лише принагідно. На сучасному етапі з'явилися спеціальні дослідження з історії повсякдення¹⁷, в тому числі і автора даної статті¹⁸. Поза увагою дослідників поки що залишаються чимало сторін життя інтелігенції у 20-і рр.: способи організації сімейного побуту, товарисько-приятельські стосунки, приватні інтереси, проведення дозвілля, прояви девіантної поведінки. Поки що не стали ще предметом детального вивчення духовні збитки, яких зазнала Україна через недостатнє використання творчого потенціалу інтелігенції у 20-і рр. Важливою проблемою у висвітленні історії інтелігенції є розкриття причин її моральної деградації в умовах радянізації, переродження, конформістського пристосування, втрати провідних ознак верстви як совісті нації.

Підсумовуючи далеко не повний огляд сучасної української історіографії у галузі вивчення інтелігенції 20-х рр., можна погодитись з думкою багатьох спеціалістів, що вона, як і вся історична наука, має перехідний характер: від заідеологізованого історіописання в рамках радянського «марксистсько-ленінського» дискурсу до нових підходів, властивих світовій історичній думці¹⁹. На думку Я.Грицака, в українському пострадянському просторі можна говорити про співіснування трьох великих способів історіописання: 1) старого радянського, 2) нового національного (що в багатьох випадках продовжує традиції дореволюційних історіографій) і 3) найновішого, що радикально заперечує радянську схему, але водночас ставить під сумнів наукову вартість національної парадигми і пробує писати історію по-новому²⁰. Останню тенденцію почасти означають як модерністську. У сучасній історіографії історії інтелігенції 20-х рр. всі три тенденції є присутніми і яскраво виразними.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Зашкільняк Л. Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти // Україна модерна. – К.-Львів. – 2005. – Чис. 9. – С.7; 2. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція: проблеми вивчення і реінтерпритацій // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип.8. – Вінниця, 2004. – С.12; 3. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3-х кн. – К., 1994. – Кн.2. – С.10; 4. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні (20-30-ті роки). – К., 1992; Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. – К., 1990; Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки). – К., 1991; Репресоване «відродження»/ Упоряд. О.І.Сидоренко. – К., 1993; Табачник Д., О.Сидоренко. За стандартними звинуваченнями. – К., 1990; Реабілітовані історією. – К.- Полтава, 1992; 5. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція: проблеми вивчення і реінтерпритацій ... – С.17; 6. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.- Едмонтон, 1992; його ж. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ ст.: соціально-політичний портрет. – К., 1993; його ж. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років. – К., 1995; 7. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років... – С.4; 8. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі... – С.3; 9. Дровозюк С.І. Сільські вчителі у культурно-духовних процесах 20-30-х рр. ХХ с. (історіографічний аспект) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип.8. – Вінниця, 2004. – С.34-42; 10. Масненко В.В., Шаров І.Ф. Вчительство та становлення радянської школи на Україні в першій половині 20-х років // Укр. іст. журнал. – 1990. – №12. – С.100-104; 11. Комаренко Т.О., Шипович М.А. Влада і літературно-мистецька інтелігенція

Радянської України: 20-ті роки ХХ ст. – К., 1999; ¹². Зінченко А. Ієрархи Української церкви. Митрополит Микола Борецький, Архієпископ Костянтин Кротевич. Митрополит Іван Павловський. – К., 2003; його ж. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К., 1997; його ж. Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. – К., 1993; 13. Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції. – К., 1994; Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). – К., 2004; 14. Див. напр.: Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1998; Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К., 1991; Зневажена Клію. – К., 2005; Марочко В., Хіліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941). – К., 2003; Письменники радянської України. 20-30-і роки. – К., 1989; серія публікацій у «Історії України: Маловідомі імена, події, факти» за 1999-2005 рр. та ін.; 15. Баженов Л.В. Alma Mater подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики ХІХ – початку ХХІ ст.). – Кам'янець-Подільський, 2005; 16. Михайло Грушевський і українська історична наука: Матер. наук. конф-ій, присвячених М.Грушевському. Львів, 24-25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р. – Львів, 1999. – С.305; Грицак Я. Українська історіографія. 1991-2001... – С.57; 17. Удод О.А. Про історію повсякденності // Бористен. – 2000. – №4; Кравченко П.М. Соціально-побутові умови на індустріальних будовах (20-30-ті рр.). – Вінниця, 1997; Молчанов В. Добробут освітан в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. // Історія України. – 2005. – №11 (411), березень. – С.1-2; 18. Коляструк О.А. До історії Одеського відділення Всеукраїнського комітету сприяння вченим (за документам ЦДАВО України) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип.9. – К., 2005. – С.187-195; її ж. Про матеріальне становище наукових працівників Кам'янця-Подільського на початку 20-х рр. ХХ ст. (за матеріалами фонду 331 ЦДАВО України) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т.16(18). – С.559-567; її ж. До характеристики становища вінницької інтелігенції у 20-і рр. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2005. – С.161-166; її ж. До характеристики повсякденного життя інтелігенції Кам'янця-Подільського у середині 20-х рр. ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т.7. – С.255-261; її ж. Побутування подільської інтелігенції в умовах голоду 1920-х рр. // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ ст. у контексті національної пам'яті: Матер. обл. наук.-практ. коннф., 24 лист. 2005 р. – Вінниця, 2006. – С.12-127; її ж. До характеристики становища одеської інтелігенції у 20-і рр. ХХ ст. // Інтелігенція і влада. – Одеса, 2006. – Вип. 8; її ж. Матеріальне становище науково-педагогічної інтелігенції Києва у першій половині 20-х рр. ХХ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Зб. ст. – Вип.10. – К., 2006; 19. Див.: Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матер. Всеукр. наук. конф. (Харків, 15-17 липня 1995 р.). – Харків, 1995; Українська історична наука на порозі ХХІ ст. Харків. історіограф. зб. – Харків, 1997. – Вип.2.; Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // УІЖ. – 1998. – №8; 1999. – №1; Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні; шляхи поступу // УІЖ. – 1999. – №3; Українська історіографія на зламі ХХ-ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004; 20. Грицак Я. Українська історіографія. 1991-2001... – С.66

О.М. Галамай

ВЗАЄМИНИ ЦЕРКВИ І ДУХОВЕНСТВА З ДЕРЖАВОЮ У 20-Х РР. ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Православ'я як найбільша конфесія відіграло важливу роль у суспільно-політичному житті не тільки Російської імперії, а й в житті України. Після жовтня 1917 р. Російська Православна церква (РПЦ) була вимушена, з одного боку, пристосовуватися до існування в умовах «войовничого атеїзму». З іншого, нова влада прагнула до ідеологічного панування у суспільстві та вживала відповідних заходів задля розколу православ'я. З цією метою радянські органи використовували існуючі, опозиційні РПЦ, течії (обновленство, Українську автокефальну православну церкву), а також займалися створенням нових угруповань (Діяльно-Христова церква, Братське об'єднання парафій Української автокефальної православної церкви тощо).

Питання кампанії з розколу Православ'я як частина загального розгляду державно-церковних відносин за часів радянської влади почало своє об'єктивне висвітлення лише наприкінці ХХ ст. Сучасну історіографічну ситуацію з цієї проблеми з'ясовували О. Ігнатуша, В. Силантьєв, О. Тригуб, А. Киридон¹.

Свій початок історична література з питань православ'я бере у 20-х рр. ХХ ст. і вирізняється двома напрямками: традиційно-консервативним і модерним. Представники першого обстоювали необхідність єдності й непорушності РПЦ попри політичні зміни, а другого – віддзеркалювали зміни у державно-політичному та релігійно-церковному житті. Цей напрям історіографії був представлений переважно публіцистичними виданнями церковно-клерикального спрямування та пропагандистською літературою радянських державних інституцій. Проблемою становища РПЦ переймалися її

.....
безпосередні «реформатори» О. Введенський, архієпископ Іосиф (Кречетович), Б. Тітлінов². Вони критикували РПЦ за нездатність пристосуватися до нових умов існування, обновленство вважали єдиним шляхом збереження православної церкви за умов радянської влади. Враховуючи апологетичний характер згаданих праць, слід визнати їх фактографічно-інформаційну цінність для з'ясування специфіки модернізації церковного життя в Україні періоду 20-х рр. До перших аналітичних спроб діяльності обновленців належить праця В. Марцинківського³, в якій він негативно характеризує обновленство за його підпорядкованість радянській владі, визнаючи за позитив запровадження церковної служби рідною мовою.

Радянські дослідники у 20-х рр., враховуючи атеїстичні й класові позиції, поступово сформували оціночні політико-ідеологічні принципи висвітлення проблеми, які стали згодом методологією. Стан релігії та церкви в Україні оцінювали в контексті контрреволюційної ролі у соціалістичному будівництві. Лідери більшовиків розглядали церкву з позиції войовничого атеїзму. Ідеологи більшовизму не обминали у своїх працях і теми обновленського руху. Вони або заперечували об'єктивність виникнення оновлювальних тенденцій у православ'ї⁴, або вбачали у ньому прояв так званого стихійного, первинного комунізму віруючих⁵. Попри ідеологічну забарвленість ця література містить важливу інформацію про стосунки влади з релігійними організаціями, чисельний і соціальний склад громад окремих течій. Однією з перших монографій цілісного дослідження історії РПЦ радянської доби була книга М. Нікольського⁶.

Українська наукова еміграція в особі О. Лотоцького, Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, І. Огієнка продовжувала осмислювати питання релігійної ситуації в Україні,⁷ здійснювала аналіз національного життя з народницьких і державницьких позицій української історіографії. О. Лотоцький у своїх працях підкреслював, що радянська влада і більшовицька партія безцеремонно і грубо втручалася у релігійні справи⁸. Їх наукова спадщина, сповнена глибоким і щирим співпереживанням до проблем віруючих не була компенсована належним науковим забезпеченням, однак її значення, як єдиної альтернативної думки радянській історіографії, для сучасної української історичної науки є беззаперечна. Відзначимо, що спеціального дослідження з історії обновленства в Україні емігрантська українська наука не створила, хоча у деяких працях знайшли відображення окремі сторінки діяльності Живої Церкви. Так, В. Липинський, аналізуючи у своєму дослідженні стосунки між православними конфесіями, ще у грудні 1923 р. зазначав, що «більшовицька Жива Церква є більш небезпечною для української церкви, ніж для церкви великоруської»⁹. Лише після другої світової війни І. Власовський висвітлює специфіку українського обновленства¹⁰. У його праці знаходимо інформацію і про «церковно-обновленську акцію на національному ґрунті», пов'язану з діяльністю П. Погорілка та Братського об'єднання парафій БОПУПАЦ¹¹. Не обминув «погорілковщини» та «Церкви Живої» на Поділлі і митрополит УАПЦ В. Липківський¹².

На перетині 60-70-х рр. у працях Н. Краснікова, М. Шеймана, О. Шишкіна¹³ з'явилися судження про те, що обновленство слід пов'язувати з проблемою голоду початку 1920-х рр. і з усвідомленням церковниками необхідності модернізації релігійного життя. В. Андреев вбачав в ідейній платформі обновленців вияв лібералізму¹⁴. Значення цих праць для сучасної української історичної науки полягає передусім у тому, що їх автори, опублікувавши значну кількість документів, заклали фактологічний фундамент для подальших фахових розробок. У наступне десятиліття радянські дослідники І. Трифонов, Н. Гордієнко, М. Корзун на основі архівних документів оцінили обновленство як політичне розкольникство в РПЦ¹⁵. Але перші спроби об'єктивного аналізу стосунків держави і релігійних інститутів суспільства за радянської доби належать В. Алексєєву та М. Одінцову¹⁶. У 90-х рр. ХХ ст. історією обновленської церкви у 20-30-ті рр. ХХ ст. займався М. Шкаровський¹⁷, який дійшов висновку, що обновленський розкол був організований радянською владою і без її прямого втручання у життя церкви нічого б не відбулося.

Серед зарубіжних істориків, які займалися висвітленням діяльності РПЦ в умовах радянської влади, необхідно назвати дослідження канадського науковця Д. Поспеловського¹⁸. В оцінці «церковних дисидентів» А. Краснова-Левітіна та В. Шаврова обновленство постає як ідеалізований реформаторський рух¹⁹.

Характеристику релігійного життя в Україні за часів радянської влади можна знайти у наукових розвідках О. Ігнатуші, Е. Слободянок, Л. Пилявця²⁰. Неупередженим дослідженням з історії церковної політики радянської влади є монографія В. Пашенка²¹. У його працях значна увага приділялася стосункам обновленської течії з владою та доведено залежність новоутворених релігійних організацій від останньої. Регіональний аспект діяльності обновленської церкви поданий у дослідженнях А. Зінченка²². До новітніх праць з проблеми належить монографія В. Пашенка та

А. Киридон²³, які розглядають формування політико-правової бази взаємин влади і церкви, процеси становлення та ліквідації Української автокефальної православної церкви, кампанію з вилучення церковних цінностей, антирелігійну пропаганду, репресії проти духівництва. Автори запропонували періодизацію історії обновленської церкви в Україні та визначили її відмінності порівняно з Росією. А. Киридон піддає критиці погляди деяких дослідників стосовно ініціативи ДПУ у створенні груп для розколу УАПЦ, зокрема ДХЦ, та вважає їх надто спрощеними²⁴. На переконання О. Ігнатуші, осередки «модернізованого православ'я на Київщині, Поділлі, Полтавщині [були] проявом більш сильного українського етнокультурного середовища в цих регіонах»²⁵. Дослідниця Т.Євсєєва доводить, що небажання РПЦ позбутися своїх імперських амбіцій позначилося на українсько-російських відносинах та вилилося у суперечку про статус РПЦ в Україні²⁶. Суголосною до висновків Т. Євсєєвої є позиція О. Хомчук у дослідженні, присвяченому історії існування УАПЦ в Україні і поза її межами²⁷.

Державно-церковним, міжконфесійним стосункам і канонічним питанням обновленської церкви присвячена монографія С. Жилюка²⁸. на жаль, зазначене дослідження не має завершеного хронологічного характеру, оскільки автор обмежується подіями 1928 р., а Український Синод проіснував до 1934 р. Синодальній церкві у 20-30-і рр. присвятив свій науковий інтерес О. Тригуб²⁹. Проблемам релігійного розбрату в українському православ'ї присвячені дисертації Р.Белоглазого, Г.Білан, Б.Змерзлого³⁰. При вивченні проблеми модернізації не можна не згадати праць церковних діячів. Так, 2003 р. вийшла друком робота архієпископа І.Ісиченка, викладача історії Христової Церкви в Україні в Колегії патріарха Мстислава у Харкові³¹. Автор наполягає на тому, що реформаційний дух в обновленській церкві був потужнішим, ніж в УАПЦ, саме тому Жива Церква була використана більшовицьким режимом, щоб вивести з-під впливу УАПЦ патріотично налаштовану православну спільноту³². Водночас він вказує на занепад її структур з втратою підтримки радянської влади.

Російська сучасна історіографія історії церковного життя в ХХ ст. також поповнилася низкою фактологічних і теоретичних праць, її прикметною ознакою є поява низки дисертаційних робіт регіонального спрямування³³.

Отже, історіографію проблеми складають монографії, статті, видані впродовж останніх вісімдесяти років в Україні, Росії, країнах Європи та США. Історіографічний доробок можна згрупувати за декількома напрямками: праці обновленського духовенства, видані за часів радянської влади; радянська атеїстична історіографія; історіографія української й російської діаспори; сучасна українська і російська історіографія.

Питання стосунків радянської влади з православною церквою розглядалося представниками різних кіл і залежало від політичної кон'юнктури, ідеологічних переконань або особистісних переживань учасників подій. водночас бачимо сталий інтерес до неї сучасних дослідників, що пов'язано з винайденням нових документальних фактів, і, відповідно, зі спробами більш об'єктивного висвітлення реальної картини церковного життя у 20-х рр. ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ігнатуша О.М. Державно-церковні взаємини у світлі сучасної історіографії // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 7. – Херсон, 2002. – С. 44-50; Киридон А.М. Православна церква в Україні ХХ ст.: Сучасна вітчизняна історіографія проблеми // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т.7(9). – С. 710-715; Силантьєв В.І. «Обновленський» рух кінця ХІХ століття – 20-х років ХХ століття в російській та українській православних церквах: історіографічний огляд // Історична пам'ять. – 2004. - № 1. – С. 135-143; Тригуб О.П. «Обновленський рух» в сучасній українській історіографії (1990-2002 рр.) // Наукові праці. – Т. 26. – Вип. 13. Історичні науки. – Миколаїв, 2003. – С. 138-143; 2. Введенский А. Революция и Церковь. – Пг., 1923; Його ж. Церковь и государство (Очерк взаимоотношений церкви и государства в России 1918-1922 гг.). – М., 1923; Йосиф (Кречетович) происхождение и суть самосвятства липковцев. – Харьков, 1925.; його ж. Происхождение и суть самосвятства липковцев. – Харьков, 1925; Титлинов Б.В. Новая церковь. – Пг, 1923.; Його ж. Православие на службе самодержавия в русском государстве. – Л., 1924.; Церков во время революции. – Пг., 1924; 3. Марцинковский В. Записки верующего: из истории религиозного движения в Советской России (1917-1923). – Прага, 1929; 4. Сворцов-Степанов И.И. О «Живой церкви». – М., 1922; 5. Луначарский А.В. Христианство и коммунизм: диспут с митрополитом А.Введенским. – Ленинград, 1926; 6. Никольский Н.М. История русской церкви. – М., 1988; 7. Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. – Берлін, 1990; Лотоцький О. Автокефалія. Т. 1. Засади автокефалії//Праці Українського наукового університету. –Т. 16. – Варшава, 1935; Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. – Мюнхен, 1964; 8. Лотоцький О. Вказана праця.; 9. Липинський В. Релігія і церква в історії України: Передрук статей з «Америки». – Нью-Йорк,

1956. – С. 91; 10. Власовський І. Нарис історії Української православної Церкви. – Новий Йорк – Бавн Брук – Київ, 1998. – Т. 1-4; 11. Там само. – С. 196-201; 12. Липківський В., митрополит. Відродження Церкви в Україні 1917-1930. – Торонто: Добра книжка, 1959; 13. Красиков Н.П. В погоне за веком. – М., 1968.; Шейнман М.И. Христианский социализм: История и идеология. – М., 1969; Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка обновленческого раскола Русской православной церкви. – Казань, 1970; 4. Андреев Н. К характеристике тихоновщины // Український Православний Благовісник. – 1927. - № 5. – С. 67; 5. Трифонов И.Я. Раскол в Русской Православной церкви (1922-1925 гг.) // Вопросы истории. – 1972. – №5.; Гордиенко Н. Православие в советском обществе. Основные этапы эволюции // Русское православие: веки истории. – М., 1989.; Його ж. Эволюция русского православия (20-80-е годы XX столетия). – М., 1984.; Корзун М.С. Русская православная церковь 1917-1945 гг.: изменение социально-политической ориентации и научная несостоятельность вероучения. – Мн: Беларусь, 1987; 6. Алексеев В.А. Иллюзии и догмы. – М., 1991.; Його ж. О характере антирелигиозного движения в СССР в 20-30-е годы // Научный коммунизм. – 1989. – № 2.; Одинцов М. Жребий пастыря // Наука и религия. – 1989. – № 6; Його ж. Государство и церковь: (История взаимоотношений. 1917-1930 гг.). – М., 1991; 7. Шкаровский М.В. Обновленческое движение в Русской Православной Церкви XX века. – СПб., 1999; Його ж. Русская Православная церковь при Сталине и Хрущеве. (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 годах). – М., 1999; Його ж. Истино-Православна церква проти радянської влади // Людина і світ. – 1997. – № 8; 8. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. – М., 1995; 19. Краснов-Ливитин А. Лихие годы. 1925-1941. Воспоминания. – Париж, 1977; Ливитин-Краснов (Анатолій), Шавров (Вадим). Очерки по истории русской церковной смуты. – М., 1996; 20. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX- 30-і рр. XX ст.). – Запоріжжя, 2004; Його ж. Українська автокефальна православна церква (1917-1930): Дис. канд. іст. наук. 07.00.02. Харківський університет. – Харків, 1993; Його ж. Документи державних архівів України з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1917-1930) // Архіви України. – 1994. – № 1-6; Його ж. «Вселенська церква нас не визнає...» // Людина і світ. – 1998. – № 3; Слободянюк Е.П. православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років XX ст.: Дис. канд. іст. наук. 07.00.01. Інститут українознавства ім. Крип'якевича. – Львів, 1996; Пилявець Л.Б. Взаємовідносини між православними церквами в Україні в умовах становлення тоталітаризму // Церква і національне відродження. – К., 1993.; Його ж. Автокефалія православної церкви на Україні // Людина і світ. – 1990. – № 5; Його ж. Хрещениця ДПУ. З історії Діяльно-Христової церкви// Людина і світ. – 1992. – № 5-6; 21. Пашенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки XX ст.. – К., 1993; Його ж. До витоків обновленського руху в Україні // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1; Його ж. Православне обновленство – справа ДПУ //Людина і світ. – 1993. – № 10-12; 22. Зінченко А. Ієрархи Української церкви. Митрополит Микола Борецький, Архієпископ Костянтин Кротевич. Митрополит Іван Павловський. – К., 2003; Його ж. Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст. – К., 1993; 23. Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917-1930-ті роки. – Полтава, 2004; 24. Киридон А. Час випробувань: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років. – Тернопіль, 2005. – С. 139; 25. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX- 30-і рр. XX ст.). – Запоріжжя, 2004. –С. 137; 26. Євсєєва Т.М. Російська православна церква в Україні 1917-1921 рр.: Конфлікт національних ідентичностей у православному полі. – К., 2005. – С. 242; 27. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнація Української Православної Церкви в пошуках «константинопольського визнання». – Чикаго, 2002. – С. 184; 28. Жилюк С.І. Обновленська церква в Україні (1922-1928 рр.). – Рівне, 2002; 29. Тригуб О.П. Вказана праця; 30. Білан Г. Обновленський рух в Україні 20-30-х рр. XX ст.: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 2005; Белоглазов Р.М. Політика радянської влади щодо релігійних конфесій у 1920-ті роки (за матеріалами Кримської АСРР): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01, Харків, 2002; Змерзлий Б.В. Політика радянської держави щодо Російської Православної Церкви в Криму у 1921-1929 роках: Автореф. дис. канд. іст. наук. 07.00.01. – Сімферополь, 2000; 31. Архієпископ Ігор Ісиченко. Історія Христової Церкви в Україні. – Х., 2003; 32. Там само. – С. 307; 33. Анохина М.В. Русская православная церковь в Забайкалье. – Улан-Удэ, 2000; Булавин М.В. Взаимоотношения государственной власти и православной церкви в России 1917-1927 (на примере Урала). – Екатеринбург, 2000; Емельянов С.Н. Взаимоотношения государственных органов власти и РПЦ в Центральном Черноземье 1917-1922. – Курск, 2000.

Н.Д. Братко

ДИСКРЕДИТАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ДУХОВНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІ НА СТОРІНКАХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ 1920 –Х РР. В КОНТЕКСТІ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ

20-ті роки XX ст. стали переломним моментом у житті православної церкви на українських землях, в зазначений період вона втратила становище однієї з найважливіших суспільних інституцій, була позбавлена своїх прав та привілеїв, а офіційна влада оголосила боротьбу з релігією, як явищем, що не узгоджується з комуністичною ідеологією. 2 лютого 1918 р. Декретом робітничо-селянського уряду було проголошено відокремлення церкви від держави, поруч з цим встановлювалося право

.....
кожного громадянина сповідувати будь-яку релігію, чи не сповідувати жодної.¹ Статтею 23 Конституції УСРР 1919 р. закріплювалося відокремлення церкви від держави, це обґрунтовувалося необхідністю забезпечення трудящих справжньою свободою совісті, а також для попередження можливості використовувати релігію і церкву в інтересах збереження класового ладу. За всіма громадянами признавалося право пропаганди релігійних вчень, які не переслідували ніяких соціальних і політичних цілей, а також антирелігійних вчень, що не суперечать комуністичному світогляду.²

Проте вже з початку 20-х рр. держава розгорнула широкий наступ на церкву, вбачаючи в ній „найміцнішу зі всіх цитаделей старого ладу».³

У сучасній історичній науці приділяється значна увага взаємодії церкви та держави на початку ХХ ст. До різних аспектів цієї проблеми зверталися В. Пашенко, А. Киридон, І. Преловська, С. Білокінь, Н. Шип, А. Зінченко, О. Ігнатуша, Т. Євсєєва та ряд інших дослідників. У наукових працях названих дослідників вивчалася економічне та правове становище православної церкви у пореволюційний період, її розкол на кілька течій й участь у цьому процесі держави, зверталася увага й на діяльність представників церковної ієрархії різних напрямків православ'я.

У даній розвідці пропонується звернути увагу на періодичні видання 1920-х років, що є, безперечно, цікавим та інформативним джерелом, яке допомагає відтворити цілісну картину подій зазначеного періоду. 20-ті роки ХХ ст. умовно можна назвати „підготовчим етапом» до масштабних репресій у сфері релігійного життя, але саме у цей час було сформовано основні напрямки антирелігійної політики держави, які використовувалися протягом всього періоду її існування. Уже в перші пореволюційні роки прослідковується надзвичайний цинізм та жорстокість у ставленні до духовенства, церкви та релігійних потреб вірян. Ці процеси знайшли продовження у фізичному знищенні священнослужителів, зруйнуванні культових споруд, перепрофілюванні їх у склади сільськогосподарської продукції, конюшні, будинки культури, а в найкращому випадку – в музеї.

Тож розглянемо детальніше один із напрямків антирелігійної пропаганди, який використовувався у вказаний період радянською владою, – дискредитація праці священнослужителів на сторінках періодичних видань. Його метою було підривання авторитету кліриків серед віруючих, що в перспективі мало безперешкодне знищення духовної інтелігенції, як одного з найвпливовіших прошарків суспільства. Для кращого розуміння становища православної церкви в новоствореному радянському суспільстві й варто звернути увагу на запропоновані матеріали.

У „Тезах по антирелігійній пропаганді», прийнятих Пленумом ЦК КП(б)У від 23 червня 1923 р. і остаточно затверджених Політбюро 13 липня 1923 р., антирелігійна робота розподілялася за трьома напрямками: 1) антирелігійні дії і питання внутріцерковні; 2) широка природничо-наукова просвітницька робота; 3) антирелігійна пропаганда, спрямована на викриття релігійних забобонів, обрядів і культу.⁴

Для реалізації цих завдань влада намагалася максимально використати такі масові художні форми як кіно, театр, а також радіо. Вживалися заходи для розвитку художньої продукції антирелігійного змісту.⁵ Проте найбільш ефективними, доступними для широкого загалу були саме періодичні видання, які на своїх сторінках і втілювали в життя державну концепцію нівелювання ролі церкви та праці священнослужителя в громадській думці.

Одним із найяскравіших прикладів може слугувати журнал „Безвірник», аналог російському гумористичному „Безбожнику». Відповідності до рішення ЦК КП(б)У на сторінках журналу широко велася просвітницька робота, що мала на меті переконати пересічних громадян у перевагах світосприйняття через призму наукових знань над релігійним світоглядом.

Особлива увага приділялася життю села, оскільки вважалося, що релігійні традиції тут значно міцніші, ніж у місті. Друкувалися статті, які пояснювали ті чи інші явища природними чинниками, а не Божою волею. Наприклад, стаття за підписом Агронома Павла роз'ясняла нашестя мишей на поля та протиставляла науку „кадилу».⁶ Цікаві й вірші та фейлетони, у яких висміювалася віра у Бога. Наприклад: Хоч все життя ви богові молітеся, /Бог сонце задом закрива, /На полях у вас замість пшениці – /Жучок, метелик та черва./А хто лишив попівській дурниці,/ Тому вже сонце пригріва, /У нього в полі - буйная пшениця /Й дощенту знищена черва.⁷

Як бачимо, ні про яку толерантність до релігії та віруючих людей, задекларовану у Декреті про відокремлення церкви від держави та в Конституції УСРР тут не йдеться, навіть можна говорити про цілеспрямовану образу релігійних почуттів віруючих.

У вищезгаданих „Тезах по антирелігійній пропаганді» зазначалося, що велику користь у цій роботі дають значні виходи священнослужителів із „касти», визнання своїх помилок і перехід на

антирелігійну позицію. Планувалося, що такі приклади стануть сильним засобом пропаганди, особливо в селах, де „окремі ... священники мають, іноді, значний авторитет».⁸

Цей напрям пропаганди жваво використовувався антирелігійними виданнями шляхом надрукування їх заяв-зречень, що мало дискредитувати особу священника. Так, тільки в одному номері „Безвірника» можна побачити 6 подібних заяв.⁹ Всі вони, зрозуміло, викривають „антикомуністичний» характер діяльності церкви.

Колишній священник УАПЦ Ананій Збаразький звертався до всіх священодіячів автокефальної церкви із закликом „кинути роботу, через яку ... морально страждаєте, як і я страждав. Ви пішли в попи, - говорив він, - з метою визволити наш многострадальний нарід з-під кормиги реакційного русифікаторського слов'янського духівництва, думаючи, що ви до деякої міри провадили громадську національну роботу. Але остаючись далі на своїх теперішніх посадах, ви тим самим поневоли захищаєте тих самих народних ворогів, на боротьбу з якими ви вийшли. Остаючись попами, ви тим самим показуєте народові необхідність в попах і в їх ганебній роботі. ... Нехай не буде з сього менту місця чесній людині між попами.

Недоля під час примушує приторкнутися ногами калюжі, але валятися в ній пристойно лише свиням.

Ви боїтеся, що вам не знайдеться місця між радянськими робітниками. Хіба ж може не бути місця щирій людині, ненавмисне заплямувавши себе брудом, але по щирості бажуючій умитися і явитися на празник у шлюбній одежі з світлим весенім лицем».¹⁰

Така оцінка сану священнослужителя з уст колишнього клірика мала на меті продемонструвати „антигромадянську» його сутність та спровокувати зречення інших представників духовенства. Діяльність священника трактувалася як щось ганебне і негідне. Варто звернути увагу і на підпис: „Бувший священник, а нині громадянин УСРР». Як бачимо, чітко протиставляються поняття „священник» і „громадянин», хоча юридично клірики не були позбавлені громадянських прав, йшлося лише про їх обмеження, проте навіть цей факт використовувався для підкреслення недоцільності подальшої діяльності служителів культу в радянській державі.

У такому ж контексті написані й інші заяви. Так, Володимир Антонович Павук, дякон с. Товстої Вільшанського району на Черкащині поривав «зв'язок з церквою, з її брехнями, шахрайством і паразитством ...»¹¹

Дякон с. Ямпіль В. Пугачовський у зреченні заявляв: «Рвуться віковічні кайдани релігійного дурману, що густою мрякою обгортували довгий час народну свідомість. З релігією пориває не лише простий народ, а й представники культів ... Спостерігаючи зараз, що машкара духовного звання, яку я надів на себе, не підходить до моєї одвертої душі, йде врозріз з моїми переконаннями, я зрікаюсь дияконства».¹²

В унісон попереднім заявам звучить стаття Івана Ревуна „Ще один піп зрікся»¹³, де закликається „усім попам ... машкару свою скинути та за чесну роботу взятися.»

У всіх зазначених зреченнях наголошується, що священники – це нетрудовий, паразитуючий елемент суспільства, якому вже немає місця в організації диктатури пролетаріату і найбіднішого селянства, якою є УСРР,¹⁴ що мало протиставити духовенство іншим прошаркам та спонукати діючих кліриків до зречення, оскільки їх подальша діяльність всіляко гальмувалася державою. При цьому думка і потреби віруючих взагалі не враховувалися.

На сторінках журналу осуджувався й церковний розкол, хоча сама держава його всіляко підтримувала й поглиблювала. З глузом висвітлювалося те, як прихильники різних течій (тихонівці, автокефалісти, обновленці) воюють за церкви.¹⁵ Таким чином підкреслювалося, що першочерговим завданням священнослужителів була боротьба за приходи, тобто за можливість заробляти на життя. Звичайно, факти протистояння, конфлікти між різними течіями православ'я у 1920-х рр. справді мали місце, проте не можна зводити все лише до матеріальних чинників, відкидаючи ідеологічний та моральний бік справи.

Розуміючи вплив періодичних видань на свідомість народу, ЦК КП(б)У зобов'язав НКО та ДВУ надати журналові „Безвірник» певних матеріальних та технічних можливостей, які повинні були забезпечити подальше його становище в ряді періодичних видань, збільшити його до 5 друкованих аркушів, а також було визнано необхідним розпочати видання ще одного антирелігійного органу у вигляді масової газети.¹⁶

У другій половині 1920-х рр. почали видавати низку таких газет: „Войовничий Безвірник» (Орган центральної Спілки войовничих безвірників України), „Войовничий безвірник» (Орган Київської округової ради Спілки войовничих безвірників), „Безбожник» (газета Одеського союзу

безбожників), „Безвірник Запоріжжя», „Безвірнику в атаку!» (газета Дніпропетровської окрради Спілки воявоначних безвірників) тощо.

Публікації в цих газетах продовжили традиції журналу „Безвірник.» На їх сторінках наголошувалося на необхідності створення широкого й міцного фронту всього свідомого суспільства проти релігії.¹⁷ Духовна інтелігенція штучно позиціонувалася робітничому класу та селянству. У першому випадку стверджувалося, що представники різних конфесій борються проти комунізму та його носія робітничого класу, оскільки встановлений режим «це смерть для релігії та духовенства». Наголошувалося, що поряд із остаточними ударами по капіталізму та імперіалізму, робітничий клас має „роздавити і їх помічника та вірного слугу - релігію».¹⁸

Що ж стосується селянства, то автори опублікованих матеріалів переконували читачів, що релігія через усякі побутові забобони („весілля з довгими гулянками, всякі свята, коли по кооперативах не вистачає горілки») руйнує селян.¹⁹ При цьому взагалі нехтувалася морально-виховна роль церкви, норми етичної поведінки, вироблені під її впливом. Радянські агітатори вибирали лише негативні аспекти народного побуту та значно гіперболізували їх, акцентуючи на зв'язку з релігійною традицією.

Утверджувалося думка, що „найбільшим завоюванням над старим трухлявим побутом треба вважати визволення селянської думки з ланцюгів релігійного рабства».²⁰ У зазначеній цитаті з великим цинізмом традиційна духовна і матеріальна культура нашого народу, сформована століттями, визначалася як „старий трухлявий побут.» Нова влада намагалася всіляко знищити його шляхом висміювання та компрометації.

Поряд із спеціалізованими, для антирелігійної пропаганди широко використовувалися й інші видання. Так, урядова газета „Вісті ВЦВК» (- 1928. - 9 жовтня) у рубриці „Проти релігійного та алкогольного дурману» (релігія та алкоголь ставилися в один ряд!) у „викривальній» статті „Зірвати машкару» подавала образ такого собі священика – агента міжнародного імперіалізму: „ ... Попи пристосовуються до нових обставин. Вони уважно вивчають сучасну літературу, знають наші слабкі сторони і всю свою роботу перебудовують на новий лад».²¹

Релігія визначалася як капіталістичний агітпроп, як збереження і вдосконалення в масі потрібної капіталістичній „культури раба».²² Зі сторінок провідної урядової газети закликалися пильно спостерігати за діячами культів, які, „обминаючи формальні перешкоди, умудряються зберігати за собою виборчі права і, навіть, просувати свої кандидатури в радянські органи, як під машкарою лояльності проводять розкладну роботу». Особливо наголошувалося на тому, що необхідно критично придивитися до таких явищ, як „учитель, що в школі з обов'язку політграмоти викладає і про ленінізм говорить, а в квартирі ікони має або приватним чином у церкві „херувими виспівує.» Автор статті переконував: „як ми не мислимо собі лікаря, що лікував би молебнями, або відьомським нашепотом, то не можемо сподіватися і матеріалістичного виховального впливу од учителя, що сполучає службовий матеріалізм з приватною лампадкою».²³

Розуміючи вплив учительства на формування світогляду підростаючого покоління, антирелігійна пропаганда дуже активно проводилася у цій царині. Перегортаючи сторінки журналу „Радянська школа» 1920-х рр., майже в кожному номері можна зустріти статті на антирелігійну тематику. У цих матеріалах пропагувалася ідея, що „некультурні, навіть неписьменні кола трудящих ... релігійний дурман всосали з молоком матері»,²⁴ як наслідок, приділялась значна увага вирішенню цієї проблеми. Так, подавалися методичні рекомендації з використання антирелігійних моментів у програмі суспільствознавства по тому, як „можна досить зручно підірвати віру дітей в казки ...»²⁵ Висловлювалися думки про необхідність і доцільність заснування серед дітей гуртків Юних Безвірників та належного озброєння в цьому відношенні вчительства.²⁶

Досить показовою у плані антирелігійної та антиклерикальної боротьби є стаття О. Мізерницького „Чергові завдання антирелігійної пропаганди» (Радянська освіта. – 1923. – грудень. Ч.2. – С. 28 – 33.), у якій автор формулює тезу, що в наступні роки була втілена в життя: „Релігію можна винищити, але неможливо заборонити».²⁷ Справді, коли радянська влада не змогла агітаційними методами знівелювати роль релігії в суспільстві, вона пішла шляхом фізичного знищення священнослужителів та культових споруд.

Автор зазначеної статті підтверджує, що після жовтневої революції справа антирелігійної пропаганди в основному полягала в дискредитації церкви та її служителів: „Ми вдарили на бога, розкриваючи моці, виявляючи побут монастирів, користолюбство попівства тощо.»²⁸

Проте, незважаючи на такий широкий наступ на релігію, у 1920-х рр. не вдалося досягти бажаних результатів. У тезах доповіді АПВ ЦК на Оргбюро ЦК про релігійний рух та антирелігійну

пропаганду²⁹ відзначалося, що „поруч з певними успіхами атеїзму ... маємо зміцнення релігійних настроїв.³⁰ До цього спричиняли часто дії самої влади, що вона була змушена визнати. Навіть на сторінках журналу (а не тільки в тасмних звітах Відділу антирелігійної пропаганди) з'являлася інформація, що „при невмілому поводженні, через те, що не взято на увагу певних обставин (ступінь попівського впливу, загальний рівень культурності села, релігійні настрої, відношення до радянської влади й ін.) духовенство потрапляє до стану пригноблених і в очах віруючих дістає тернового вінця. Тоді наслідки боротьби з духовенством бувають негативними, служителі церкви оточуються ореолом мучеництва, вони здобувають собі велике число прихильників, представники ж влади викликають негативне відношення і заходи влади не мають довір'я й зустрічають навіть опір».³¹

Незважаючи на підтримку державою спеціалізованих видань, масові періодичні видання відмовлялися від використання антирелігійних матеріалів з огляду на те, що це відштовхує передплатників і читачів. Видавництва, посилаючись на нерентабельність антирелігійної продукції, скорочували її число, а здебільшого й зовсім виключали зі своїх планів.³²

Незважаючи на це, подальша доля церкви була вирішена, оскільки вона була визнана єдиною легальною антирадянською організацією, що виконує роль організаційного оплоту контрреволюційних прагнень капіталістичних прошарків, своєю партією куркульства.³³

Проте влада змушена була визнати значну підтримку її населенням та недостатню ефективність антирелігійної кампанії 1920-х рр. Неодноразово наголошувалося на необхідності кращої ідеологічної підготовки громадян, щоб уникнути в подальшому протестів віруючих при закритті церков та репресіях проти духовенства. Звичайно, масові періодичні видання мали значний вплив на формування атеїстичної свідомості населення, цей напрям пропаганди було продовжено і в подальші десятиріччя. Зі сторінок газет та журналів подавався образ священика, що паразитує на робітничому та селянському класі, використовуючи низький рівень їх освіченості. Постійно наголошувалося, що духовенство приховує своє справжнє обличчя ворога радянської держави та закликалося уважніше спостерігати за проявами його антикомуністичної діяльності. При цьому задекларована церквою підтримка Влади Рад вважалася фальшивою маскою, що мала приховати справжню сутність церкви.

Загалом, становище інтелігенції у пореволюційний період було складним, оскільки вона визначалася нетрудовим елементом, але найбільшого тиску зазнала саме духовна інтелігенція, оскільки держава ставила завданням знищити церкву, як інституцію, ідеологія якої не відповідає потребам радянської влади. Одним із аспектів досягнення поставленої мети і було створення негативного образу священика в свідомості народу, шляхом використання періодичних видань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Отделение церкви от государства и школы от церкви: Сборник декретов, инструкций и циркуляров УССР и СССР с разъяснениями подотдела культот при НКВД УССР. – Харьков, 1926. – С 1; 2. Собрание советских Конституций и конституционных актов. – Харьков, 1928. – С. 50; 3. Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1772. – Арк. 8; 4. Там само. – Арк. 11; 5. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2494. – Арк. 25; 6. Агроном Павло „Не кара Божа, а некультурність наша» // Безвірник. – 1925. - №1. – С. 3; 7. Безвірник. – 1925. - № 3-4. – С. 3.; 8. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1772. – Арк. 13; 9. Безвірник. – 1924. - №1. – С. 5; 10 Там само. – С 5; 11. Там само. – С 5; 12. Там само. – С 5; 13. Ревун І. Ще один піп зрікся // Безвірник. – 1925. - №1. – С. 9; 14. Собрание советских Конституций и конституционных актов. – Харьков, 1928. – С. 43; 15. Дописувач Карий. Святість вітварю // Безвірник. – 1925. - №8. – С. 5; 16. ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2494. – Арк. 25; 17. Рудас М. Заходьмося до релігії зі всіх боків // Безбожник. Однодневная газета Одеського Союзу „Безбожников». – 1927. – Апрель. – С. 3; 18. Елин В. Религия – орудие мирового империализма // Безбожник. Однодневная газета Одеського Союзу „Безбожников». – 1927. – Апрель. – С. 2; 19. Рудас М. Заходьмося до релігії зі всіх боків // Безбожник. Однодневная газета Одеського Союзу „Безбожников». – 1927. – Апрель. – С. 3; 20. Тополінський О. Релігія та селянка. // Безвірник Запоріжжя. – 1927. – 17 грудня. – С. 1; 21. Л. Зірвати машкару // Вісті ВЦВК. – 1928. – 9 жовтня. – С. 5; 22. Новицький М. Огляд антирелігійної роботи // Вісті ВЦВК. – 1928. – 23 грудня. – С. 2; 23. Там само. – С.2; 24. Широкосяденко З. Школа соцвиху і антирелігійне виховання // Радянська школа. – 1929. - №1. – С. 32; 25. Кулінич О. Антирелігійні моменти в програмі суспільствознавства старшого концентру семилітки // Радянська школа. – 1929. - №1. – С. 57; 26. Колікова К. З досвіду антирелігійної роботи в школі // Радянська школа. – 1929. - №3. – С. 72; 27. Мізерницький О. Чергові завдання антирелігійної пропаганди // Радянська освіта. – 1923. – грудень. Ч 2. – С. 33; 28. Там само. – С. 30; 29. ЦДАГО України – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1772. – Арк. 17 – 28; 30. Там само. – Арк. 18; 31. Мізерницький О. Чергові завдання антирелігійної пропаганди // Радянська освіта. – 1923. – Грудень. Ч 2. – С. 33; 32. ЦДАГО України – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1772. – Арк. 24; 33. ЦДАГО України – Ф 1. – Оп. 20. – Спр. 2917. – Арк. 75.

**АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ В.І. ЛЕНІНА ПРЕДСТАВНИКАМИ УКРАЇНСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ХХ СТ.**

Епохальні суспільно-політичні зміни, що відбулися в Україні у 1980-1990-их роках, надали нового імпульсу історичній біографістиці. Українські історики переважно зосередилися на вивченні життєвого шляху представників українського національного руху ХІХ – ХХ ст., адже саме їх біографії потребували найбільшого очищення від замовчувань та фальсифікацій. Водночас необхідність створення нової концепції історії України модерної доби поставила на часі завдання переоцінки ролі в історії України діячів інших держав та народів, передусім Російської імперії та СРСР. У цих державах панувала російськоцентрична концепція історії України, згідно з якою російські та російсько-совецькі політики зображувалися благодійниками України. Так, Олексій Михайлович, Петро І захищали Україну від поляків та шведів, Катерина ІІ – від турків, російські більшовики допомагали українському пролетаріату та селянству боротися проти своїх експлуататорів – куркулів та буржуазії. Незважаючи на оновлення сучасної української історичної науки, рецидиви цих поглядів присутні як в історичній, так і в суспільно-політичній думці.

Однією з найбільш дискутованих постатей, причому не тільки в Україні, є Володимир Ілліч Ульянов (Ленін) (1870-1924), організатор Російської соціал-демократичної партії (більшовиків), Російської комуністичної партії, творець совецької політичної системи. Видатний французький історик Ален Безансон, розмірковуючи над феноменом В. Леніна, не зміг підшукати йому історичного відповідника. На його думку, жоден видатний діяч не може зрівнятися з Леніном у всеосяжному впливі на історію своєї та інших країн. Історик відзначив «таємницю Леніна» – його біографія втікає від біографа, він зливається зі створеною ним ідеологією, перебігом політичних подій¹.

Відразу після смерті В. Леніна комуністична партія СРСР використала його постать як цемент радянської ідеологічної доктрини. Навколо В. Леніна сформувався справжній модерний культ релігійного поклоніння «святим мощам»². Він вважався деміургом-благодійником для всіх «братніх совецьких народів», у тому числі українського. В умовах гострої політичної боротьби в сучасній Україні цей культ оберігають представники комуністичної партії України та споріднені з ними партії, їх електорат³, налаштовані просовецькі (радикально чи помірковано) суспільствознавці та активно денонсують протилежні їм ідеологічні сили, передусім ліберальні та націоналістичні. Дискусія навколо постаті В. Леніна іманентно присутня у працях, присвячених Революції та Громадянській війні в Україні в 1917-1920 роках, загальному впливу комуністичної системи на історію України тощо. Повноцінна ж сучасна українська «ленініана», що поставила б за мету написання українського варіанту загальної біографії В. Леніна в контексті світової та української історії, ще не сформувалася. На перешкоді стоїть відставання розвитку досліджень всесвітньої історії в Україні, у тому числі русистики та советології, порівняно з вивченням історії України.

Проте українська традиція сприйняття постаті В. Леніна простежується у працях видатних представників української інтелектуальної еліти ХХ ст. Ця традиція, що повністю ігнорується в сучасних російських, американських та західноєвропейських біографіях В. Леніна, викликає інтерес не тільки для історика України. Її вивчення дозволяє виявити специфіку в оцінці його діяльності різними національними елітами, підсилити об'єктивність та глибину у вивченні цієї видатної постаті світової історії. Дана стаття не претендує на повноту. У ній відзначені найоригінальніші підходи українських інтелектуалів до постаті В. Леніна. Слід відзначити, що до уваги бралися лише загальні оцінки В. Леніна як людини та історичного діяча, а не оцінки його окремих дій, аспектів поглядів, ленінізму тощо. Ми не взяли до уваги численні офіційні праці про В. Леніна українських совецьких політиків, істориків, філософів, адже написані в тоталітарних умовах, вони часто не відображали справжніх думок їх авторів. До того ж ці автори належали швидше не до української культури, а до совецької, яка є окремим феноменом. Натомість увагу зосереджено на думках українських діячів, які мали можливість висловити справді суб'єктивні, не цензуровані погляди на постать вождя більшовиків.

Передусім привертають увагу зауваження про постать В. Леніна його найближчих українських сучасників, безпосередніх учасників подій 1917-1920-х років. У цей час в Україні серед українських комуністів формується апологетична традиція у сприйнятті В. Леніна, що набуде потворних форм в СРСР та УРСР пізніше. Показовим є те, що відомі засновники українського націонал-комунізму С. Мазлах і В. Шахрай, загалом критично оцінюючи політику більшовиків в

Україні в 1919 році, називали В. Леніна «великим політичним тактиком і стратегом, великим пролетарським ватажком, себто фігурою не тільки політично великою, а великою морально-політичною»⁴. У такий спосіб вони спиралися на віру в «доброто царя», дистанціюючи провідника політики більшовиків від цієї політики.

Не залишили поза увагою лідера більшовиків і його більш або менш запеклі опоненти. Гетьман П. Скоропадський характеризував у «Спогадах» свого сучасника як «найвидатнішу людину, яку висунула наша епоха на наш жах»⁵. Більш докладну характеристику В. Леніна подали у 1920-х роках відомі українські політичні діячі та мислителі В. Винниченко та Д. Донцов. Свої оцінки ці два опоненти вождя більшовиків давали, враховуючи і позиції, відповідно – української соціал-демократії та українського націоналізму. В. Ленін ставився до обох цих діячів досить зневажливо, як до «буржуазних націоналістів», «міщан». Так у листах до Інеси Арманд він висловлювався про один з творів В. Винниченка, як про «якусь ахінею та дурість», «архіскверне уподібнення архіскверному Достоєвському», а їх автора назвав «претензійним махровим дурнем»⁶. Як відомо, між В. Винниченко та В. Леніним існувала певна спільність у позиціях щодо ведення соціально-економічної політики, на початку 1920-х років В. Винниченко робив спробу повернутися в Україну. Щоденникові записи В. Винниченка, які він вів у 1920-1930-х роках, демонструють його послідовне критичне ставлення до постаті В. Леніна.

У запису від 27 грудня 1921 року з приводу З'їзду Рад в Росії він занотував: «Чергове лицемірство і демагогія Леніна»⁷. Докладніше про В. Леніна В. Винниченко висловився з приводу його смерті. У листі до Левіні від 27 січня 1924 року він писав: «про Леніна навряд чи я писатиму. Не через те, що не міг би приглушити гіркості й болю, а тому, що не вважаю його за дійсного революціонера. Він – алхімік, сухий, нещирий, дізгармонійний, а не революціонер. Тим паче, що й об'єктивно його революційність дала не революцію, а жорстоку реакцію»⁸. У щоденниковому запису він ще відвертіше негативно відгукнувся на смерть вождя більшовиків: «нема в мене доброго почуття, яким міг би згадати Леніна. «Вчитель підлоти», - так його називали. Брутальність, лицемірство, езуїтизм, нечесність з собою – покриває ті якості розуму й волі, якими він безперечно володів». Водночас він вдало зауважив, що сама смерть вождя стала приводом для спекуляції серед його оточення. Він пророкував, що смерть В. Леніна потягне за собою боротьбу між його спадкоємцями, зниження популярності більшовиків в масах («Маса любить мати ідола, але ненавидить цурпалки від ідола»)⁹. Ознайомлення у липні 1924 року з текстом «Заповіту Леніна» дало привід В. Винниченку для такого зауваження: «бідний чоловік, яке в нього було вбоге особисте життя, якщо найближчих до себе людей він так злісно, так мстиво, так негарно схарактеризував. І нещасні ці Зинов'єви, яким треба ковтнути ці характеристики і прийняти їх за істину, бо вони ж самі оголосили Леніна пророком, слово якого є непомильний закон»¹⁰. Характерним є запис В. Винниченка від 4.12.1925 після відвідин ним радянського консульства у Швейцарії: «куценька, козлино-інтелігентська постать Леніна на портреті в приймальні у Раковського»¹¹. У 1936 році український діяч відзначив: «Ленін, Троцький, Каменів, може, хочуть зробити комунізм, але стихія сильніша за них, вона в них», маючи на увазі імперсько-російське коріння більшовизму¹². Проникливим є зауваження В. Винниченка, яке він зробив у 1939 році: «Гітлер, Сталін, Мусоліні – синки Леніна»¹³. Так він приєднався до традиції, згідно з якою В. Ленін був засновником тоталітарних режимів в Європі.

Інший видатний діяч українського національного руху, ідеолог українського чинного націоналізму Д. Донцов (1883-1973) проаналізував діяльність В. Леніна та основ його ідеології у некролозі, написаним у Львові по гарячих слідах звістки про смерть вождя більшовиків¹⁴. Він називав В. Леніна не лише фанатиком, але й політиком у справжньому значенні цього слова: «Своїм умінням зв'язати соціальні й політичні цілі в одне, обійняти одною політичною думкою різні переворотові енергії народу - він був дійсно незрівнянний. Але поза тим - матеріальний добробут мас, у найвульгарнішій значінню слова, був і його ідеалом, перед яким гинули і пропадали всякі інші».

Незважаючи на своє негативне ставлення до В. Леніна, Д. Донцов наголошував, що «він був дійсно великий, і лише заздрісники можуть заперечувати його геніальність». Ставлення В. Леніна до ідеї самостійності України він вважав прикладом органічної нездатності лідера більшовиків шанувати чужі особисті або громадські права. Самостійність України без федеративного зв'язку з Росією, попри задекларований принцип «права нації на самовизначення», була для нього чимось, що не існує в природі. Водночас, Д. Донцов дорікав українцям за те, що вони не зуміли ідейно перевершити більшовизм «ні своєю яскравістю, ні ексклюзивністю, ні абсолютністю... прокляттям нашої історії є те, що ми не могли цьому збірникові негасимого фанатизму, незгасимої енергії і

.....
чисто понтифікального почуття власної непомильності - не могли протиставити нічого рівновартного»¹⁵. Загалом Д. Донцов особливо наголошував на закономірності появи постаті В. Леніна в умовах авторитарної московської культури. Цю думку висловив у 1938 році інший теоретик українського націоналізму Ю. Липа: «на чужині спритний Ленін усвідомив собі сутність рабські інстинкти московської маси»¹⁶.

Короткі, але проникливі характеристики В. Леніна залишили представники української консервативної політичної думки на еміграції В. Липинський та О. Назарук. У знаменитому трактаті «Листи до братів-хліборобів» В. Липинський, подібно до Винниченка, зазначав: «мабуть, і Ульянов не був би Леніним, коли б у його житті і в жилах його ідейних помічників – Чичеріних, Бухаріних, Калініних, Каменевих – не текла кров старого московського служилого дворянства, що опричиною й терором врятувало й відбудувало московську державу за Грозного, за «смутного времени», за Петра Великого – рятує й відбудовує тепер під прапором большевизму пораз четвертий»¹⁷. У листі до В. Липинського від 23 липня 1924 року О. Назарук погоджувався з Т. Масариком, який характеризував все правління більшовиків як правління напівінтелігенції. «І Ленін робить на мене вражіння півінтелігента і всі ті Троїцькі, Нахамкіси, Бухаріни. Звідси їх самовпевнене повалення релігії», - писав О. Назарук¹⁸.

Отже, некролог авторства Д. Донцова був найгрунтовнішою спробою українського діяча в еміграції подати альтернативне більшовицькому бачення постаті В. Леніна. Очевидно, що в УРСР у 1920-х роках такої можливості вже не існувало. Однак, унікальні свідчення про наявність таких думок в підсовецькій Україні знаходимо в «Щоденнику» одного з чільних представників українських інтелектуалів 1920-х років літературознавця С. Єфремова (1876-1939). На відміну від статті Д. Донцова, відповідні записи С. Єфремова були оприлюднені лише у 1997 році¹⁹.

У запису від 23 січня 1924 року С. Єфремов свідомо протиставив більшовицькому погляду на В. Леніна як генія такі думки: «я читаю Леніна з перших його виступів, з середини 90-х років, і його грубий тон ординарного агітатора ніколи не промовляв мені до душі. Плеханов був далеко талановитіший. До генія йому, як письменникові, певна річ, дуже далеко. Як практичний політик, він більший: сильна вдача, безперечно, виявляється, яка, не розбираючи, пре просто вперед, не загадуючи, що з того вийде. Сильна вдача й, може, прогресивний параліч. Наслідки чуємо всіма фібрами. Лад, який повстав з цього поєднання, в кращому разі, од миколаївського ріжнеться тим, що нема царя Миколи II, а натомість став Микола III Ленін. Це в кращому разі, бо більшої реакції, політичної й громадської, ніж та, що стала за наслідок «твердої вдачі» або прогресивного параліча Леніна світ ще не видав. І не побачить ніколи. Червона аракчєєвщина – здобуток Леніна, як політика. Ну, а в таким разі чому ж не прокламувати і «без лести преданного» теж за генія?»²⁰.

Висловлені в 1920-1930-х роках думки визначили подальші підходи до постаті В. Леніна з боку українських інтелектуалів з еміграції та діаспори. Від поглядів Д. Донцова відштовхувалися Євген Маланюк (1897-1968) та П. Штепа (1897-1980). У статті «До проблеми большевизму» Є. Маланюк зауважив: «Жодним генієм Ленін, зрозуміло, не був, але одне йому треба признати (окрім характеру, без якого, річ ясна, він Леніним ніколи б не став) – ця людина чудово знала: 1) психіку московського народу; 2) механіку московської історії (підтвердження – перенесення столиці з Пітера до Москви); 3) коріння московської культури; 4) природу влади. А цим останнім Ленін, який, либонь, більше студіював «Фом Кріге» Карла фон Клявзенвіца, аніж «Дас Капіталь» другого Карла – Маркса, був, зрозуміло, на десять голів вище від наших центрально-радянських Грушевських і Винниченків, що були в тій області майже немовлятами». Як і Д. Донцов, Є. Маланюк підкреслив російсько-імперське підґрунтя постаті В. Леніна: «Російський інтелігент татарського походження. За присадкуватою постаттю Леніна все виразніше виростає довготіла постать несамовитого Петра I»²¹.

У трактаті «Московство» (1968) П. Штепа прагнув довести дві думки: про російський націоналізм та посередність В. Леніна²². Повну солідарність з першою тезою Д. Донцова раніше задекларував Є. Онацький²³. Наголошуючи ж на посередності Леніна, П. Штепа розходився у думках з Д. Донцовим. У цьому аспекті позиція П. Штепи перегукується з позицією сучасного французького історика А. Безансона. Водночас А. Безансон вважав, що як людський тип, як характер, В. Ленін вислизає від всіх спроб національної класифікації²⁴. На тактичній гнучкості В. Леніна, його прагненні мати владу за будь-яку ціну подібно до Д. Донцова наголошував політолог В. Голубничий (1928-1977). Натомість, на відміну від Д. Донцова та Є. Маланюк, а він не перебільшував російський націоналізм лідера більшовиків. На його думку, «російським шовіністом Ленін не був, бо вважав, що це шкодить інтересам і єдності Росії. Ленін вчив росіян на словах співчувати українцям та іншим

.....
національним меншинам, визнавати їх минулі кривди, заподіяні царатом, обіцяти їм свободу національної культури, мови тощо і в такий спосіб їх ідейно роззброювати та притягати до себе»²⁵.

Один з провідних істориків з української діаспори І. Лисяк-Рудницький (1919-1984) не присвятив постаті В. Леніна великої уваги. Але з огляду на впливовість цього історика, оригінальність його поглядів, його думки, розосереджені в цілій низці статей, заслуговують на розгляд. Певною мірою вони підсумовують українську інтелектуальну традицію у сприйнятті постаті В. Леніна у першій половині та третій чверті ХХ ст. Слід відзначити, що на відміну від згаданих авторів І. Лисяк-Рудницький намагався вийти поза межі політичних уподобань і оцінювати діяльність В. Леніна враховуючи з інструментарій історичної науки.

Розмірковуючи над поширеним поглядом на В. Леніна як на російського шовініста, історик зазначав, що «річ не в тому, що Ленін був більший російський шовініст, аніж його попередник Керенський. Навпаки, серед російських керівників того часу Ленін відзначався найширшим поглядом на національне питання і був найбільш реалістичним у сприйнятті України як політичної сили. Але система, що її очолював Ленін, від самого початку була позначена диктаторськими та терористичними рисами. Вживаючи пізнішого терміну, це була тоталітарна система у зародку»²⁶. Зауважимо, що навряд чи можна визнати правильним таке штучне розуміння В. Леніна та політичної системи, яку він фактично створив. Подібно до попередників, історик виводив коріння більшовизму з традицій російського абсолютизму, заглиблюючи їх вглиб століть: «великі російські реформатори, Петро I і Ленін, перебудовували фасад держави, але не торкнулися цього (монгольського фундаменту)»²⁷. У такому вимірі І. Лисяк-Рудницький вважав за доцільне порівнювати соціальні умови яacobінізму та більшовизму²⁸. Продовжуючи паралель між більшовицькою та французькою революціями, історик зазначав, що Робесп'єр і Ленін були практиками, які спиралися на теоретичні побудови Руссо та Маркса²⁹. Як і Д. Донцов та Є. Маланюк, І. Лисяк-Рудницький виступав проти позбавлення В. Леніна статусу видатного діяча: «очевидно, – в певному сенсі – Ленін справді був контрреволюціонером: він загнуждав революційну анархію та відновив порядок у країні. Але він саме через це великий державний муж Росії, наступник не Стеньки Разіна й Пугачова, але Грозного й Петра»³⁰.

Отже, наведені погляди представників української інтелектуальної еліти на постать В. Леніна, попри специфіку кожного з них, містять певні спільні риси, що дозволяє виокремити українську інтелектуальну та історіографічну традицію в «ленініані». Природно, що головною її ознакою є особлива увага українських авторів до національних поглядів та політики В. Леніна, адже цей аспект виводив їх на розгляд теми «Ленін та Україна». Згадані автори відзначали, що ця політика, попри гасла, ґрунтувалася на традиційному московському імперіалізмі. З іншого боку, більшість українських авторів підкреслювали сильні сторони В. Леніна як політика, попри своє негативне ставлення до побудованої ним політичної системи. Вони протиставляли В. Леніна своїм недалекоглядним українським політикам. Водночас українські автори відзначали антиморальність політики В. Леніна, її історичну безперспективність. Загалом українські автори негативно ставилися до постаті В. Леніна, що відрізняє українську традицію від російської (не більшовицької), де були наявні найрізноманітніші оцінки – від різко негативних до глорифікуючих. Водночас наголос на аморальності, жорстокості, підступництві В. Леніна, порівняння його з такими посталями російської історії як Іван Грозний та Петро I, як і загалом виведення постаті В. Леніна з усієї попередньої російської державно-культурної традиції, споріднюють українських авторів з багатьма російськими (наприклад, М. Бердяєвим, С. Португейсом, І. Солоневичем та іншими)³¹.

Подальші дослідження можуть істотно доповнити дані про сприйняття постаті В. Леніна українськими інтелектуалами. Перспективним напрямком досліджень є передусім відповідне студіювання листування українських діячів, щоденників та інших приватних матеріалів (це особливо актуальне у випадку з «совецькими» інтелектуалами), вивчення праць інтелектуалів з української діаспори. Думки видатних представників української інтелектуальної еліти ХХ ст. повинні стати підґрунтям сучасних розробок біографії В. Леніна в Україні, загалом українського погляду на природу більшовизму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Безансон А. Интеллектуальные истоки ленинизма. – М., 1998. – С. 189-199; 2. Тумаркин Н. Культур Ленин в Советской России. – Санкт-Петербург, 1997. – 285 с.; 3. Яскравий приклад цього з найновішої повсякденності див.: У Заліссі «оновили» Леніна // День. – 2006. – 13 квітня; 4. Мазлах С., Шахрай В. До хвилі. – Нью-Йорк: Прологом, 1967. – С. 282; 5. Скоропадський П. Спогади. – К.-Філадельфія, 1995. – С. 150;

6. Федченко П. Оцінюємо з класових позицій. Про політичне обличчя і художню творчість В. Винниченка // Київ. – 1987. – № 12. – С. 50; 7. Винниченко В. Щоденник. 1921-1925. – Т. 2. – Ред. Г. Костюк. – Едмонтон-Нью-Йорк, 1983. – С. 64; 8. Цит. за: М. Жулинський Голгофа українця Володимира Винниченка // Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С. 126; 9. Винниченко В. Щоденник. 1921-1925. – Т. 2. – Ред. Г. Костюк. – Едмонтон-Нью-Йорк, 1983. – С. 284; 10. Там само. – С. 382; 11. Там само. – С. 657; 12. Винниченко В. Щоденник. 1911-1920. – Т. 1. – Едмонтон-Нью-Йорк, 1980. – С. 435; 13. Там само. – С. 249; 14. Донцов Д.В. Ленін // Літературно-науковий вісник. – 1924. – Т. 82(83). – С. 322-333; 15. Докл. див.: Музичко О.С. Рецепція постаті В. Леніна та ленінізму в ідейній спадщині Дмитра Донцова // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. – Вип. 6. / Голова ред. кол. Г.І. Гончарук. – Одеса: Астропринт, 2006. – С. 152-164; 16. Липа Ю. Призначення України. – Львів, 1992. – С. 27; 17. Єфремов С.О. Щоденник. 1923-1929/ За ред. Е.С. Соловей. – К.: Рада, 1997; 18. Там само. – С. 60-61; 19. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – 1926 – С. 39; 20. Липинський В. Архів. – Т. 7. – Листи О. Назарука до В. Липинського /Ред. Лисяк-Рудницький. – Філадельфія, 1976. – С. 181-183; 21. Маланюк Є. До проблеми більшовизму // Маланюк Є. Книга спостережень. – Т. 2. – 1966, Торонто. – С. 166-167, 169; 22. Штепа П. Московство. – Дрогобич, 2005. – С. 255, 321; 23. Ленін В. // Онацький Є. Українська мала енциклопедія. – Т. 4. – Кн. 7. – Буенос-Айрес. – 1960. – С. 823-825; 24. Безансон А. Вказ. праця. – М., 1998. – С. 195-196; 25. Голубничий В. Ленін і ленінізм // ЕУ - Т. 4. - 1994. - С.1282-1284; 26. Лисяк-Рудницький І. Четвертий універсал та його ідеологічні попередники // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. - Т. 1. - К.: Основи, 1994. - С. 13; 27. Лисяк-Рудницький І. Проти Росії чи проти радянської системи // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. - Т. 1. - К.: Основи, 1994. - С. 322; 28. Лисяк-Рудницький І. Французька і советська революції // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. - Т. 1. - К.: Основи, 1994. - С. 31; 29. Лисяк-Рудницький І. Обережно з утопіями // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. - Т. 1. - К.: Основи, 1994. - С. 358; 30. Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. - Т. 1. - К.: Основи, 1994. - С. 61; 31. Кара-Мурза А.А., Поляков Л.В. Русские о большевизме. Опыт аналитической антологии. – СПб: РХГИ, 1999. – 440 с.

Ю.О. Ніколаєць

ВИСВІТЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНИМИ ДОСЛІДНИКАМИ УЧАСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ОПОЗИЦІЙНОМУ РУСІ У РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ»

Хрущовська «відлига» з її процесом реабілітації жертв сталінських репресій в СРСР призвела до появи нової генерації мислителів і творців, які критично оцінювали існуючу систему влади, прагнучи своїми діями вдосконалити її. В Україні опозиційна діяльність мала, крім того, національне забарвлення, оскільки аналіз становища УРСР у складі союзної держави, як правило, наводив на думку про повну політичну та економічну підпорядкованість республіки союзному уряду. А відтак опозиційна діяльність вітчизняної інтелігенції, спрямована на захист національних прав та прагнень українців, створювала певну загрозу для існування радянської держави. Поширення ідей, пов'язаних із захистом національних прав українців, викликало серйозне занепокоєння у керівництва країни. Тому про діяльність членів опозиційного руху вітчизняної інтелігенції у радянські часи практично не говорили, обмежуючись загальною критикою тих, кого розглядали як «українських буржуазних націоналістів». Тривала офіційна заборона дослідження різних аспектів діяльності членів опозиційного руху України у часи існування СРСР спричинила відсутність історичних, а, відповідно, й історіографічних досліджень цієї проблеми.

Останнім часом стали з'являтися публікації, присвячені висвітленню різних аспектів участі українців у опозиційному русі. Тому всучасний період виникає потреба історіографічного аналізу історичних досліджень, присвячених висвітленню участі українців у опозиційному русі, що дало б змогу визначити основні напрямки таких досліджень та оцінити здобуті в них результати, адже історіографічних праць з даної тематики до останнього часу практично не написано.

Сучасні вітчизняні науковці загалом висловлюють спільну думку щодо причин поживлення опозиційного руху в Україні. Їх загальна позиція полягає в тому, що воно було викликане певним послабленням з боку тиску радянських органів. Причини послаблення цього тиску одні пов'язують більше зі смертю Сталіна, а інші із реформами Хрущова, оскільки смерть «вождя народів» автоматично не означала послаблення тиску режиму в умовах прагнення так званої «сталінської гвардії» до продовження керівництва країною колишніми методами. З іншого боку, видається досить проблематичним, щоб така особа-реформатор як М.С. Хрущов могла б здійснити подібні реформи за життя диктатора. Частина науковців вважають, що надія на лібералізацію радянського режиму з'явилася вже після смерті Й.В. Сталіна. А власне поживлення опозиційного руху розглядалося як реакція «знизу» на події «на горі».¹ В.П. Шевчук та М.Г. Тараненко вказували, що вже після його

.....
смерті Сталіна в різних регіонах України виникли нелегальні групи, учасники яких за допомогою листів, заяв, маніфестів висловлювали свої сподівання на демократизацію суспільного життя.²

Частина науковців більш схильна вважати, що саме реформи М.С. Хрущова спричинили пошквалювання опозиційного руху. В. Баран та В. Даниленко пов'язували появу шістдесятників із лібералізацією суспільного і культурного життя, внаслідок чого для радянського суспільства стали доступнішими гуманістичні цінності західної культури, під впливом яких серед інтелігенції викристалізувалося критичне ставлення до дійсності.³ В.А. Гриневич, В.М. Даниленко, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко висловлювали думку, що, маючи в своєму активі вищий інтелектуальний і культурний рівень, талант і смак, нове покоління української інтелігенції відчувало себе більш вільним і незалежним, соціально зобов'язаним подолати провінційність національної культури, вивести її з-під опіки «старшого брата» і органічно влити в контекст світової культури.⁴

Оцінюючи наслідки проведення XX з'їзду партії стосовно його впливу на поширення опозиційного руху в країні, В.Литвин вказував, що після нього учасники національно-визвольного руху, які повністю або частково відбули свій строк чи перебували на поселенні у віддалених регіонах СРСР, дістали можливість повернутися на батьківщину. Причому, значну частину з 40 тис. осіб, що повернулися в Україну, репресії не зламали і вони були готові за сприятливих обставин розпочати боротьбу.⁵ З іншого боку В. Литвин, розрізняючи шістдесятників, як діячів культурницького руху, та дисидентів, як людей, що заявляли про свою незгоду з радянською системою і рішучість боротися з нею легальними методами, вважав опозиціонерів частиною радянського суспільства, вихованою за його законами. Він наголошував, що опозиційна діяльність стала можливою тільки після XX з'їзду КПРС, а раніше вона не мала жодних шансів на існування.⁶

Деякий інший акцент щодо причин активізації українського опозиційного руху міститься у роботі В.Кафарського. Він вказує, що хрущовська «відлига» принесла надії і водночас породила розчарування у творчих колах української інтелігенції, оскільки процес демократизації і оновлення суспільства відбувався непослідовно. Саме незавершеність реформ породила, на його думку, опозиційний рух, представники якого прагнули до більш радикальних змін у суспільстві.⁷

Розчарування хрущовськими реформами, як причина появи опозиціонерів, визначалася у праці Ю.Данилюка і О.Бажана. Вони вважали, що невдачі у реформуванні економіки, відсутність будь-якої гнучкості у зовнішній політиці СРСР, грубість і безцеремонність прагнень вищого керівництва взяти під свій щільний контроль всі без виключення сфери духовного життя суспільства, ідеологічно заангажовані твердження про розв'язання в Радянському Союзі національного питання, здійснення обґрунтування єдиної спільності «радянського народу» на тлі розгулу російського великодержавницького шовінізму, насильницька русифікація союзних республік, штучне звуження сфер вжитку національних мов, ігнорування багатотисячолітніх традицій народів, що входили до складу СРСР, та прагнення радянського керівництва, розколовши інтелігенцію, перетворити її на слухняний інструмент власної політики призвели у кінцевому рахунку до нестабільності суспільства, сприяли зростанню напруженості серед усіх прошарків населення.⁸

Розбіжності існують і у питаннях щодо визначення того, наскільки радикальними були надії представників опозиційного руху України в умовах послаблення тоталітарного тиску держави. З одного боку, частина науковців висловлювала впевненість, що надії учасників руху обмежувалися успіхом культурницької діяльності, а інші – наголошували на політичних вимогах опозиціонерів. Так Ю.Д. Зайцев висловлював думку, що смерть Й.В. Сталіна та розвінчання його культури особи не лише виявило антигуманну суть тоталітаризму, а й посіяло в душі передових людей того часу сумнів у соціальній вартості побудованого в СРСР ладу, історичній цінності теорії, що його обґрунтовує, і прогресивній ролі партії як носія цієї теорії.⁹

В.П. Шевчук і М.Г. Тараненко наголошували, що громадськість України все більше усвідомлювала необхідність існування власної держави, спроможної захистити націю від геноциду, зберегти генофонд українського народу. А вже після смерті Й.В. Сталіна в українському суспільстві з'являються надії на зміну політичного режиму.¹⁰

В.Кафарський наголошував, на тому, що оскільки становище республіки після хрущовських реформ істотно не змінилося, то це змушувало шукати інших шляхів досягнення національного суверенітету, розширення прав людини в СРСР.¹¹ В.П. Шевчук та М.Г. Тараненко вважали, що головною метою дисидентів було використання Україною свого конституційного права на вихід з СРСР, де вона була позбавлена свого суверенітету, права політичних та економічних відносин з іншими державами, а все суспільне життя було зрусифіковане.¹² Б.Д. Лановик та М.В. Лазарович вказували, що опозиціонери боролися «за національну свободу».¹³

Більш поміркованими були судження Ю. Данилюка та О. Бажана, які вважали, що друга половина 1950-х – початок 1960-х рр. ознаменували собою відхід від принципів «казарменого» соціалізму, звільнення з в'язниць і таборів мільйонів наших співвітчизників, реформаторські починання М.С. Хрущова породжували певний оптимізм, вселяли надію на можливість побудови гармонійного й гуманного суспільства. Розтривожене рішеннями ХХ і ХХІІ з'їздів КПРС суспільство вимагало повної правди про злочини сталінізму.¹⁴

Частина сучасних істориків вважає, що представники опозиційного руху не були в опозиції до існуючого ладу у повному розумінні, не боролися з радянським ладом, а прагнули лише оновити його через впровадження реформ. Серед них була популярна теза «соціалізм з людським обличчям». Вони щиро вірили в те, що радянський і західноєвропейський соціалізм – це однопорядкові явища, що існуючому в СРСР суспільно-політичному ладу можна надати за допомогою реформ людське обличчя.¹⁵ Тобто мова йде не про прагнення до створення незалежної Української держави, а про певні пом'якшення існуючого політичного режиму щодо українців. Подібної думки притримується і В. Баран, вважаючи, що реформи Хрущова, які розширили права союзних республік, не зачіпали основ унітарної радянської держави, а про якусь федерацію вільних і рівних партнерів годі було мріяти.¹⁶ В іншій своїй праці В. Баран писав, що на зламі 50-60-х років накреслився принципово новий поворот у розвитку українського руху опору до мирних, легальних методів боротьби за національну незалежність.¹⁷ В. Баран вказував, що дисидентство сформувалося під впливом кількох взаємопов'язаних факторів: по-перше, поразки масового національного руху в західних областях України, яка показала безперспективність збройних методів боротьби в тоталітарній державі; по-друге, обмеженої лібералізації тоталітарного режиму, що відкрила надію на можливість поступового реформування діючої системи.¹⁸

В основному у працях вітчизняних дослідників опозиційна діяльність інтелігенції в роки хрущовської «відлиги» поділяється на два етапи. Першим прийнято вважати культурницьку діяльність тих, кого вважали шістдесятниками. Другим етапом вважається боротьба дисидентів із появою та поширенням в їхньому середовищі політичних гасел та вимог. Але в УРСР поруч із боротьбою за дотримання в СРСР прав і свобод людини (цей напрямок отримав назву «правозахисний») дисиденти, як виразники протесту проти політики радянського уряду в національному питанні, вимагали розширення прав республіки, а частина з них навіть вела мову про вихід УРСР зі складу Радянського Союзу. Вітчизняні дослідники сходяться на спільній думці щодо визначення напрямків опозиційного руху. Так Ю. Д. Зайцев виділяє три напрямки: 1) правозахисний, або демократичний рух; 2) релігійне дисидентство, зокрема боротьба за відновлення українських греко-католицької та автокефальної православної церков, за свободу діяльності протестантських сект; 3) національно орієнтоване дисидентство, часто поєднане з обома попередніми напрямками і найбільш поширене в Україні.¹⁹

В. П. Шевчук та М. Г. Тараненко розрізняють відкриту і підпільну боротьбу опозиціонерів, наголошуючи, що на офіційному рівні дисиденти 50-х років вимагали в основному реабілітації невинно засуджених діячів культури і мистецтва, колишніх політичних діячів України, протестували проти утисків творчої інтелігенції, а підпільно намагалися поширювати свої погляди шляхом використання «самвидаву».²⁰ В. Кафарський, відкидаючи твердження науковців, які таврували опозиціонерів 1960-х років як «буржуазних націоналістів», вказував, що більшістю з них були люди середнього віку (30-40 років), які народилися, виховувалися і здобули освіту вже за часів панування радянської системи.²¹

Розбіжності між позиціями вітчизняних науковців полягають насамперед в оцінці наслідків та значення діяльності представників опозиції та визначення періодизації опозиційного руху. Найбільш виважений варіант періодизації опозиційного руху запропонував В. Баран, який поділив його на два етапи: 1) з кінця 1950-х до середини 60-х років, коли ще відчувався значний вплив повстанського руху ОУН-УПА і в той же час накреслився перехід до легальних, конституційних методів боротьби; 2) з середини 60-х – до початку 70-х років, коли прокотилась перша хвиля масових арештів у республіці і кристалізувались нові форми протесту – петиційні кампанії, самвидавна діяльність, продовжились спроби організованого опору.²² Новим етапом опозиційного руху в Україні називав діяльність дисидентів С. В. Кульчицький, наголошуючи, що користуючись лібералізацією режиму, борці за незалежність України почали по можливості поєднувати підпільну роботу з легальними формами діяльності.²³ Поруч з іншими існує думка, що опозиційний рух у СРСР в добу М. С. Хрущова був за своєю суттю швидше явищем літературним, аніж політичним. А свого розмаху він набрав завдяки тиску каральних органів, на який учасники руху відповідали адекватно.²⁴ До речі,

.....
такі судження розповсюджені у працях сучасних російських науковців. Однак ця позиція не враховує прагнення частини українських діячів, які бажали легальними методами домогтися виходу України зі складу СРСР.

У середовищі вітчизняних науковців суперечки тривають стосовно того, наскільки масовим був опозиційний рух і яких результатів вдалося досягнути. Виходячи з політологічного визначення суспільно-політичного руху, ним називають стихійну діяльність великої кількості людей, спрямовану на досягнення певної чітко визначеної мети, після чого рух або розпадається, або, якщо засобами руху мети досягнути не вдається, перетворюється на більш організоване суспільно-політичне утворення, як правило, – на політичну партію. Тож частина дослідників, ставить завдання визначити чисельність учасників дисидентського руху.

Вказуючи на некоректність постановки питання про численність дисидентів, Ю.Д. Зайцев зазначав, що дослідник української історії з Канади Богдан Кравченко склав список дисидентів 1960-1972 рр., у якому налічувалося 975 осіб, і в цілому більшість авторів притримуються думки, що дисидентів було близько тисячі чоловік, які репрезентували інтереси всіх регіонів України.²⁵

Оцінюючи діяльність членів опозиційного руху, Б.Д. Лановик та М.В. Лазарович називали його появу чи не найважливішою подією суспільно-політичного життя періоду «відлиги».²⁶ На думку В.К. Барана, висока політична активність населення, насамперед інтелігенції, викликала все більше занепокоєння у частини керівників.²⁷ В.Кафарський вказував, що українське дисидентство було не лише новим виявом суспільної непокори та громадянського протесту проти правлячого режиму, але й черговим етапом розвитку українського національного руху. За своєю внутрішньою суттю воно стало складним соціальним феноменом, який поєднував у собі різні ідеологічні напрямки та різні вияви непокори – від морального несприйняття радянських порядків до політичної боротьби за владу шляхом створення таємних організацій.²⁸

Ю.З. Данилюк та О.Г. Бажан, автори однієї із найбільш ґрунтовних праць, присвячених діяльності опозиційних сил в Україні впродовж 50-х – 80-х років ХХ ст., вказували, що, окрім представників інтелігенції, джерелом соціальної напруги у досліджуваній період залишалося село, незадоволене реформами М.С. Хрущова у сільському господарстві, а також робітники, незадоволені насамперед серйозними прорахунками у сфері економічної політики, поступовим зубожінням трудівників промислових, будівельних і транспортних підприємств.²⁹

Загалом високо оцінюючи діяльність опозиціонерів, їхній патріотизм та самопожертву, сучасні вітчизняні дослідники неоднаково визначають здобуті результати. Частина з них вважає, що вплив учасників опозиційного руху на суспільство був обмеженим завдяки діяльності репресивно-карального апарату та широкого проведення відповідної ідеологічної роботи партією. Інші наголошують, що рух мав велике значення для подальшого розгортання національного руху українців.

Існують публікації вітчизняних авторів, у яких висвітлюється життєвий шлях найбільш відомих діячів опозиційного руху. Так короткі біографії П.Г. Григоренка, Л.Г. Лук'яненка, А.О. Горської, В.С. Стуса, Є.О. Сверстюка, В.А. Симоненка, І.О. Світличного, Л.В. Костенко, В.М. Чорновола, І.М. Дзюби, Ю.В. Бадзьо та Л.С. Танюка вміщені у збірнику «Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети», загальна редакція якої належить доктору юридичних наук, професору М.І.Панову.³⁰ Методи проведення політичних репресій проти інакомислячих вивчав І.Винниченко, який висвітлював у першу чергу проведення репресій проти тих, хто боровся з владою, перебуваючи у підпіллі.³¹ Важливі узагальнення містяться у працях Б. Кравченка та А. Русначенка³², де розкриваються важливі аспекти суспільно-політичного життя та особливості молодіжного руху в умовах тоталітаризму.

Загалом найменше вітчизняними істориками досліджено власне не діяльність учасників опозиційного руху, а її вплив на широкі верстви населення в Україні, адже думки поділилися досить полярно: від судження, що діяльність обмеженої кількості дисидентів не мала істотного впливу на суспільно-політичне життя, і до думки, що вона була черговим етапом національного руху і спричинила його посилення вже у період правління Л.І. Брежнєва. Крім того, потребує уточнення, те наскільки поширеним було прагнення до створення національної держави у середовищі опозиціонерів. У перспективних історіографічних дослідженнях варто було б з сучасних позицій проаналізувати історичні роботи, в яких висвітлювалися різні аспекти боротьби радянського уряду проти українського національного руху у період «відлиги».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зайцев Ю.Д. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х рр. / Сторінки історії України ХХ століття. – К., 1992. – С. 196; Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів, 1992. – С. 3-4;
2. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., 1999. – С. 417; 3. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К., 1999. – С. 123; 4. Гриневич В.А., В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.С.Лисенко Радянський проект для України / Україна і Росія в історичній ретроспективі. – В 3-х томах. – Т. 2. – К., 2004. – С. 501; 5. Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965 рр.). – К., 2004. – С. 176; 6. Там само, С. 181; 7. Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 614; 8. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні. – К., 2000. – С. 16-17; 9. Зайцев Ю.Д. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х рр. / Сторінки історії України ХХ століття. – К., 1992. – С. 196; 10. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., 1999. – С. 417;
11. Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 614;
12. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., 1999. – С. 419; 13. Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Історія України. – К., 2003. – С. 566; 14. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні. – К., 2000. – С. 16; 15. Новітня історія України (1900–2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 403; 16. Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів, 1992. – С. 4; 17. Баран В. Україна в добу Хрущова / Політична історія України ХХ століття. – В 6-ти томах. – Т. 6. Від тоталітаризму до демократії (1945-2002). – К., 2003. – С. 140-141; 18. Баран В. Україна 1950-1960-х рр. – Львів, 1996. – С. 135-136; 19. Зайцев Ю.Д. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х рр. / Сторінки історії України ХХ століття. – К., 1992. – С. 196-197; 20. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., 1999. – С. 418;
21. Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 616;
22. Баран В. Україна 1950-1960-х рр. – Львів, 1996. – С. 136; 23. Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956-1964) // Укр. істор. журн. – 1998. – № 2. – С. 93; 24. Дисиденти о диссидентстве // Знамя. – 1997. – № 9. – С. 165;
25. Зайцев Ю.Д. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х рр. / Сторінки історії України ХХ століття. – К., 1992. – С. 200; 26. Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Історія України. – К., 2003. – С. 566; 27. Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів, 1992. – С. 18-19; 28. Кафарський В. Комунізм і український національно – визвольний рух. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 617; 29. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр.. ХХ ст. – К., 2000. – С. 35; 30. Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети. – Кн. 1. – К., 2002. – С.436-469; 31. Див.: Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – С. 86-87; 32. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К., 1997; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 50-х – поч. 90-х років. – К., 1998.

Національна інтелігенція у II половині XIX ст. – початку XX ст. та її участь у визвольних змаганнях в Україні у 1917-1920 рр.

А.П. Дмитренко

**ВНЕСОК ПРОФЕСОРСЬКО–ВИКЛАДАЦЬКОГО СКЛАДУ ЮРИДИЧНОГО
ФАКУЛЬТЕТУ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В РОЗВИТОК ЮРИДИЧНОЇ
ОСВІТИ ТА НАУКИ (1863-1884 РР.)**

Інтелігенція як особлива група суспільства, враховуючи власні ідеологічні переконання, як правило, присвячувала себе покращенню культурного, соціального й політичного становища мас. Поява інтелігенції в Російській імперії, як і у всій Східній Європі, була визначною подією, а особливо вагомим вона стала для суспільств на зразок українського, як такого, що втратило свою дворянську еліту в результаті асиміляції імперською культурою та службою. Призначенням даної інтелігенції було забезпечення українців культурними надбаннями. Одним із осередків інтелігенції в Україні 19 ст. були Харківський і Київський університети. За своєю чисельністю інтелігенція на Україні, як і в інших країнах Східної Європи, була невеликою, але і з цього маленького середовища добре освічених людей лише невелика частина виявляла зацікавленість в українських справах, а відтак вона стала причетною до виховання в українців почуття національної самосвідомості. І хоча найбільшу активність в цьому аспекті виявила українська інтелігенція 20 – поч. 21 ст., однак 19 ст. залишило нам імена діячів культури і науки, які своїм внеском в розвиток останніх підготували ґрунт для подальшого їх розвитку в 20 – 21 ст.

У цьому аспекті доцільно дослідити внесок у розвиток освіти й науки 19 ст. інтелігенції Київського університету, зокрема професорсько-викладацького складу юридичного факультету. Враховуючи деяку подібність історичних періодів 60 - 80-х років 19 ст. і сучасного (20–21 ст.), які характеризуються в науці і практиці суспільного життя як перехідні, особливо в плані процесів реформування та зростання інтересу суспільства до юридичної освіти і науки, доцільно дослідити *проблему* внеску професорсько-викладацького складу юридичного факультету Київського університету в розвиток юридично-правової освіти й науки 60–80-х років 19 ст. як передумови і основи їх подальшого розвитку в сучасний період як в теоретичному, так і практичному аспекті для розбудови правової держави і громадянського суспільства.

У процесі дослідження автор спирається на ряд наукових праць, публікацій, архівних документів та автокомунікативних джерел особового походження. Особливий інтерес в цьому аспекті викликає праця М.Ф. Владимирського-Буданова «История Императорскаго университета св. Владимира. Т. 1. Университет св. Владимира в царствовании Императора Николая Павловича» [1], яка цінна насамперед наявністю фактологічного матеріалу про освітню та наукову діяльність професорсько-викладацького складу юридичного факультету протягом 50-річного періоду функціонування Київського університету та систематизацію знань з даної проблеми.

Серед наукових досліджень сучасного періоду особливо цікавою є монографія Степанова В.Л. «Н.Х. Бунге. Судьба реформатора» [2], в якій подано достатньо глибокий і всебічний аналіз внеску в розвиток економічної науки (політичної економії) та юридичної освіти відомого науковця, організатора освіти, державного діяча, професора юридичного факультету М.Х. Бунге. Саме ця праця дає можливість простежити наступність в оцінці проблем приватної власності, ідей соціалізму тощо. М.Х. Бунге та сучасними вченими економістами й державними діячами незалежної української держави (напр., ідея й реальність права на існування різних форм власності) .

Водночас певну наукову цінність має і праця В.І. Андрейцева та В.А. Короткого «Микола Іванишев: монографія» [3], яка в основному написана на архівних джерелах і в новому ракурсі розкриває життєвий шлях та багатогранну діяльність одного із відомих вітчизняних правників 19 ст. – професора, декана юридичного факультету, ректора університету Святого Володимира М.Д. Іванишева. Особливо значимою в оцінці сучасних дослідників є позиція М.Д. Іванишева щодо слов'янського та давньоруського кримінального права, спроби останнього довести слов'янський характер давньоруських законів про плату за вбивство [3,70] та обґрунтування ідеї особистості як основної в науці права, що знайшло свій вияв в законодавстві народів і є його наріжним каменем [2,108]. На наш погляд, така ідея є особливо значущою і в сучасний період, тому що знаходить

.....
подальший розвиток у науці і в процесах державотворення, що і є доказом внеску М.Д. Іванишева в розвиток культури, історії юридичної науки.

Відповідний науковий і практичний інтерес викликає праця сучасної дослідниці Т.І. Бондарук «Західноруське право: дослідники і дослідження» [4], яка має фактологічну цінність в аспекті визначення вкладу вітчизняної інтелігенції у розвиток юридичної та історичної наук, а також доведення існування в 60-80-х роках 19 ст. в Київському університеті наукової школи західноруського права, засновником якої був М.Ф. Владимирський-Буданов.

Останнім часом (2006 р.) вийшла монографія сучасного українського історика С.І. Посохова «Образи університетів Російської імперії другої половини 19 – поч. 20 ст. в публіцистиці та історіографії» [5], що є своєрідною систематизацією історії університетів Російської імперії даного періоду, в якій визначені ідеальні образи університетів (ліберальний, консервативний, революційний тощо) та дається характеристика основних їх (образів) елементів конструкції, використання яких створює можливість автору статті визначити внесок професорсько-викладацького складу юридичного факультету Київського університету 60-80-х років 19 ст. відповідно до особливостей університетської освіти та науки тогочасного періоду.

Серед останніх публікацій доцільно звернути увагу на статті О. Нагорнюк [6, 21] та Р. Калюжного і Ю. Дорошенка [7], в яких аналізується наукова діяльність професора кримінального права й історика О.Ф. Кістяківського як одного із засновників Київського юридичного товариства, а також статтю Андрейцева В.І. «Вільний від пристрастей розум. Юридичний факультет (1834-2004)» [18, 35-40], в якій дається короткий аналіз внеску в розвиток юридичної науки і освіти 19 ст. професорів юридичного факультету, які фактично заклали основу подальшого розвитку науки права в 20 – 21 ст.

Отже, останні дослідження започаткували розв'язання проблеми внеску професорсько-викладацького складу юридичного факультету Київського університету в розвиток освіти й науки 19 ст. як передумови і основи їх подальшого розвитку в сучасний період.

Проте ціла низка невирішених питань загальної проблеми потребує їх подальшого дослідження і насамперед участі університетської інтелігенції юридичного факультету в удосконаленні юридичної освіти та поглибленого вивчення наукової діяльності останньої.

У зв'язку з цим дана стаття має на меті формування системи узагальнених знань про внесок професорсько-викладацького складу Київського університету в розвиток юридичної освіти (її організацію, зміст методичного забезпечення) та науки (визначення основних наукових положень, які мають наукове та практичне значення в сучасний період української історії).

Дослідження архівних документів (ДАК, ЦДІАУ, ІРНБУ ім. В.І. Вернадського), опублікованих документів та автокомунікативних джерел особового походження доводить, що професори юридичного факультету, маючи юридично-правовою основою своєї діяльності університетський статут 1863 р., зробили значний внесок у розвиток юридичної освіти, зокрема в аспекті її спеціалізації. Переймаючись цією проблемою, М.Х. Бунге зазначав, що в університетах не можна вчити всьому трохи, а необхідно давати спеціальну освіту, але таку, яка б не виключала для спеціаліста жодної з головних і жодної з допоміжних наук, а для реалізації такого підходу він рекомендував поділити університетський курс на дві частини – підготовчу і спеціальну, відмінити латину як мову дисертацій та викладання «мистецтв» і нових мов [5, 28]. Ідея М.Х. Бунге щодо спеціалізації освіти знайшла своє втілення і в поділі юридичного факультету в 1865 р. на два відділення - чисто юридичних і адміністративних наук [9, 47].

Особливу ініціативу в удосконаленні юридичної освіти виявляв професор кримінального права О.Ф. Кістяківський, з ініціативи якого в систему юридичної освіти було внесено вивчення судової медицини [10, 2], проведення практичних занять [11, 2]. Неодноразово О.Ф. Кістяківський входив з пропозиціями і до міністра освіти щодо удосконалення викладання права в університетах, формування викладацького складу, зокрема збільшення кількості викладачів, які б читали один предмет [12, 3], удосконалення системи контролю знань з метою приведення останньої у відповідність зі станом викладання юридичних наук та доцільності збільшення об'єму навчального матеріалу, яким повинні володіти студенти [30, 4].

Особливим був внесок професорсько-викладацького складу юридичного факультету в формування змісту юридичної освіти, який забезпечувався сутністю навчальних програм, розроблених викладачами та схвалених факультетом і Радою університету [14, 71], основними принципами побудови яких були принципи науковості, системності, історизму та порівняння (російського і зарубіжного законодавства) [13]. Такими є програми, які склали професори

М.К. Ренненкампом (енциклопедія права), К.А. Мітюковим (римське право), В.А. Незабитовський (міжнародне право), М.Ф. Владимирський-Буданов (історія Російського права), В.Г. Демченко (цивільне право), О.Ф. Кістяківський (кримінальне право). Доцільно звернути увагу і на внесок професорів юридичного факультету, зокрема М.Ф. Владимирського-Буданова в розробку методів вивчення права, який вказував на необхідність застосування таких із них, як етнографічний, філософський (апріорний) та історичний [15, 56].

Університети Росії, в тому числі й Київський, були не тільки осередками освіти, а й науки, яка мала перетворити все суспільство на засадах прогресу [5, 50]. Саме наприкінці 60-70-х років 19 ст. вперше з'явилися і почали проникати до громадської свідомості такі поняття як «російський вчений», «вітчизняний вчений», хоча дослідники і вказували на відставання російської науки від західної [5, 51].

І все ж доцільно зазначити, що професори-юристи Київського університету був зробили значний внесок у розвиток юридичної науки 19 ст., основними видами їх наукової діяльності, як відзначає М.Ф. Владимирський-Буданов, були монографічні праці та видання курсів «своїх наук». Так на початку 60-х років 19 ст. в різних періодичних виданнях були надруковані праці М.К. Ренненкампа [16, 43-44], ординарних професорів М.Х. Бунге та М.Д. Іванишева, екстраординарного професора М.А. Незабитовського, ординарного професора О.О. Федотова-Чеховського, ад'юнкта Г.І. Ейсмана [17, 48-49]. Тільки в «Университетских известиях» в 1861-1884 роках було надруковано 63 наукові праці з проблем права, статистики, політичної економії [18, 13-16]. Крім того, були видані у цей період і спеціальні курси «своїх» наук М.Х. Бунге, К.А. Мітюкова, М.К. Ренненкампа, О.Ф. Кістяківського, О.В. Романовича-Славатинського, М.Ф. Владимирського-Буданова [1, 34]. Саме в 60-80-роках 19 ст. в університеті Святого Володимира були закладені основи наукових шкіл: західноруського, кримінального, міжнародного права та Київської економічної школи.

Фундаторами наукової школи західноруського права були М.Ф. Владимирський-Буданов та Ф.І. Леонтович, а також до неї був причетний і М.Д. Іванишев (він досліджував проблеми слов'янського права як М.Ф. Владимирський-Буданов та Ф.І. Леонтович, застосовував при цьому порівняльний метод до розробки деяких питань слов'янського права) [19, 1-2]. Загалом представникам даної школи були властиві наступні риси: 1) вплив Київської університетської школи; 2) порівняльно-слов'янський напрям дослідження; 3) прихильність до історії литовсько-руського права. Особливою заслугою представників названої школи було здійснення періодизації історичного процесу, а відтак й історії російського права, що дало можливість встановити, що існування двох держав, Московської і Литовської, куди входили і українські та білоруські землі, є доказом самобутності західноруського права [4].

Засновником наукової школи *кримінального* права був Олександр Федорович Кістяківський, який зробив значний внесок не тільки в юридичну, а й в історичну науку. Відомими його працями є «Права, по которым судится малороссийский народ», в якій він обґрунтував роль звичаєвого права в литовсько-польській період [20, 8], а також «Исследование о смертной казни», де обґрунтовується проблема смертної кари та доводиться, що смертна кара не тільки не сприяє громадській безпеці, не стримує від злочинів, а застосування її має негативні аспекти. Науковець підходив до оцінки смертної кари з позицій гуманізму, але вважав, що відміна її застосування є справою майбутнього. Саме таке наукове положення має своє втілення в сучасній юридичній науці і практиці [21, 30]. Особливу увагу звертав О.Ф. Кістяківський на вивчення звичаєвого права та вказував на його значимість у творенні законодавцями кримінального права. Цінною в цьому аспекті є його праця «Программа для собирания и изучения юридических обычаев и народных взглядов по уголовному праву» [22, 14]. Представником цієї школи був і Д.Г. Тальберг, автор восьми наукових праць з кримінального права, присвячених дослідженню історії тюремної реформи та форм покарань, системи європейських тюрем. Як і О.Ф. Кістяківський, Д.Г. Тальберг був прихильником гуманістичного підходу до застосування смертної кари [23, 3-8]. Взагалі основними ознаками даної школи було визнання еволюції кримінального права та залежності останнього від стану суспільства [24, 32]; діалектичний та гуманістичний підхід до застосування покарань і особливо смертної кари; використання історичного, експериментального та порівняльного методів дослідження [24, 30-32].

Наукова школа *міжнародного* права була представлена професорами юридичного факультету В.А. Незабитовським [25, 470], О.О. Ейхельманом [5, 11-13] та Р.І. Базинером, заслугою яких було доведення залежності міжнародно-правових відносин від типу цивілізації та рівня розвитку політичної культури суспільства, обґрунтування положення про необхідність дотримання правових

норм в період війни [26, 239], рівноправності суб'єктів міжнародного права, недоторканості приватної власності та поваги до людської особистості як представника загальнолюдської спільноти [26, 13-15].

І, нарешті, Київська економічна школа (засновник М.Х. Бунге), до якої входили науковці: Г.М. Цехановецький [27, 4], А.Я. Антонович [29], Г.Д. Сидоренко [28, 4], Д.І. Піхно, представникам якої властиве заперечення трудової теорії вартості А. Сміта та К. Маркса, визнання приватної власності основою свободи і відповідальності людини [2], права на існування в суспільстві різних форм власності [29, 99], відстоювання позиції узгодження інтересів та примирення всіх членів суспільства, прихильне ставлення до теорії попиту і пропозиції, визнання теорії корисності.

Підсумовуючи, зазначимо, що інтелігенція і, ззагалом професори юридичного факультету Київського університету в період дії статуту 1863 р. своєю освітньою та науковою діяльністю зробили відповідний внесок у розвиток юридичної освіти і науки, який був важливою передумовою подальшого розвитку останніх у наступний період. У цьому аспекті необхідно особливо вказати на обґрунтування ряду наукових положень, а саме: про самобутність західноруського, відтак й українського права та про єдність національного при державному роз'єднанні М.Ф. Владимирським-Будановим, про гуманістичний підхід до застосування покарань і особливо смертної кари та роль звичаєвого права для розробки законодавства з кримінального права О.Ф. Кістяківським та Д.Г. Тальбергом, про недоторканість приватної власності в умовах війни та визнання особистості як представника загальнолюдської спільноти В.М. Незабитовським, О.О. Ейхельманом та Р.І. Базинером у царині міжнародного права. І, насамкінець, особливо значимими є теоретичні положення, обґрунтовані представниками Київської економічної школи і, передусім і засновником М.Х. Бунге стосовно приватної власності як основи свободи й відповідальності особистості, рівноправності існування в суспільстві різних форм власності, оцінки теорії попиту і пропозиції та соціалістичної теорії.

На наш погляд подальше дослідження даних проблем, започаткованих представниками університетської інтелігенції 60-80-х років 19 ст. потребує подальшого теоретичного осмислення, а також практичної реалізації відповідно до сучасного етапу розвитку юридичної освіти і науки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Владимирський-Буданов М.Ф. История императорскаго университета св. Владимира. Т. 1. Университет св. Владимира в царствовании Императора Николая Павловича. – К., 1884, -662 с.; 2. Степанов В.Л. Н.Х. Бунге. Судьба реформатора. - М., 1998. – 398 с.; 3. Андрейцев В.І., Короткий В.А. Микола Іванішев. – К., 1999. – 224 с.; 4. Бондарук Т. Західноруське право: дослідники і дослідження. Відпов. ред. У.Б. Усенко. – К.: Університет держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. - 160 с.; 5. Посохов С.І. Образи університетів Російської імперії другої половини 19 –поч. 20 ст. в публіцистиці та історіографії. - Х: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2006.- 368 с.; 6. Нагорнюк О. Олександр Кістяківський – науковець-гуманіст / Український правничий альманах. Київське правниче товариство. Національна академія внутрішніх справ. Ред. Ю.Шемшученко та ін. К.: 2002 – С. 220-221.; 7. Калюжний Р., Дорошенко Ю. Нарис історії Київського правничого (юридичного) товариства / Український правничий альманах За ред. академіка НАН України Ю. Шемшученка. Редактор Ю. Дорошенко. Київське правниче товариство. – К., 2002. – 301 с.; 8. Андрейцев В.І. Вільний від пристрастей розум. Юридичний факультет (1834-2004) // Нариси історії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (В.В. Різун, М.С. Тимошик, А.С. Конверський та ін.). Передм. В.В. Скопенка.- К., 2004. - 440 с. 9.; Представление юридического факультета совету университета о разделе его на 2 отделения. – ДАК. -Ф. 16.- Оп. 465.- Спр. 142. -Арк. 47; 10. Кістяковський А.Ф. Юридическому факультету университета Св. Владимира Представление о введении в курс юридических наук преподавания судебной медицины [70-80-е гг. XIX в.]. ІРНБ ім. Вернадського - Ф.61.- Спр. 404.-Арк. 2; 11. Кістяковський А.Ф. О практических занятиях студентов по кафедре уголовного права юридического факультета 1875/1876 гг. ІРНБ ім. Вернадського.- Ф.61.- Спр. 394, - Арк 2.; 12. Кістяковський А.Ф. Министру Народного Просвещения. Письмо. О преподавании права в университетах о преподавателях [80-е г. XIX в.]. ІРНБ ім. Вернадського.- Ф.61.- Спр. 639.- 3 арк.;13. Програми. ДАК. - Ф. 16- Оп. 465.- Спр. 169.- Арк. 139-232; 14. Протокол заседания юридического факультета от 14.01.1883. – ДАК. -Ф. 16 -Оп. 465.- Спр. 1361.- Арк. 71.; 15. Владимирский-Буданов М.Ф. Конспект лекции «Методы изучения истории права в ряду других юридических дисциплин. 1876-1877 гг. Черновая рукопись на 56 л. ЦДІА, Ф. 840, Оп.1.- Спр.3549.- Арк.56; 16. Функціонування навчального процесу ДАК. Ф. 16.- Оп. 465.- Спр. 139.- Арк. 43-44; 17. Документи про наукову діяльність викладачів юридичного факультету ДАК. –Ф. 16.- Оп. 465.- Спр. 131.- Арк. 48-49; 18. Историко-статические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях имп. ун-та св. Владимира (1834-1884). Изд. под ред. В.С. Иконникова. - М., 1884. - /4/, 17,416, /4/, с. 13-16; 19. Котляревський А., Сочинения Н.Д. Иванышева // Университетские известия. – Киев – 1876 - № 6. – с. 1-2.; 20. Лучицкий И.В. Труды А. Ф. Кістяковского в области истории обычного права. Оттиск из ж «Киевская старина». - К., 1895. - С. 1-9.; 21. Даневский В.П. По

поводу сочинения А.Ф. Кистяковского о смертной казни. – Изд. 2. Под ред. Т. С. Сиб., 1891. – С.26-30; 22. Кистяковский А.Ф. Программа для собирания и изучения юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву с предисловием о методе собирания материалов по обычному праву. - К., 1878. – 51 с.; 23. Тальберг Д.Г. Исторический очерк тюремной реформы и современная система европейских тюрем. - К., 1875 – С. 68; 24. Кистяковский А.Ф. Профессор Н.Д. Иванышев и его сочинения // Юридический вестник – 1877. - № 7/8, отд. 2. – С. 42-64; 25. Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей Имп. Университета св. Владимира. (1834-1884 г.) Сост. и издан под ред. ордин. проф. В.С. Иконникова. - К., 1884 - С. 470; 26. Эйхельман О.О. Военное занятие неприятельской стороны. Рассуждение по международному праву. – Ярославль – 1879. – С. 239; 27. Владимирский-Буданов М.Ф. Лекции по истории русского государственного права. 1873-1874. Конспект. // ІРНБ ім. Вернадського. Ф. 8-60, № 2, 4⁰, 79 л; 28. Сидоренко Г. Д., Пихно Дмитрий Иванович. Юридическому ф-ту. Характеристика, перечень с краткими рецензиями печатных работ профессора Антоновича А.Я. 27 сент. 1882 г. ІРНБ ім. Вернадського, Ф.УІІІ, 3420 Z⁰, 4 л.; 29. Антонович А. Я. Основания политической экономии. Вып. 2. - Варшава, 1879. – 191 с.; 30. Письмо В. Демченко Кистяковскому А.Ф. об испытаниях в юридической комиссии Киевского университета с замечаниями Кистяковского. ІРНБ ім. В.І. Вернадського. Ф. 61.- Спр. 648.- Арк. 6.

О.В. Ятищук

Г.Ф. КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО ТА ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ СЛОБОЖАНЩИНИ

«Род Квиток ведет свое древнее происхождение от предка Харьковского козацкого полка сотника й полкового судьи Семена Афанасьева сына Квитки, коему за заслуги дозволено поселять на купленных им землях до 50 дворов" [1, 99].¹ так фіксуються в архіві витоки відомого українського письменника Григорія Федоровича Квітки-Основ'яненка. Прибули предки письменника на Лівобережжя з-за Дніпра в XVII ст. Були старшинами у Гадяцькому, Харківському, Ізюмському та інших полках [2, 9]. Прапрадід, Семен Опанасович Квітка, будував укріплення проти татар, обновляв містечка Таранівку і Гуляйполе. Його син, Григорій Семенович – козацький полковник, брав участь у перському поході, влітку 1709 року у своєму домі приймав Петра I [3, 5]. Він же збудував першу основ'янівську церкву. Дід письменника, Іван Григорович Квітка, був сотником Валківської сотні, а згодом – ізюмським полковником. Брав участь у бою під Караз-Базаром, де його двічі поранено.

Батько, Федір Іванович Квітка, власник слободи Дуванка з 205 кріпаками, – освічена для свого часу людина. Замолоду він старшинував у Гадяцькому, Ізюмському, Харківському полках, Чорноморському козацькому війську, був армійським полковим квартирмейстром. Цікавився національною старовиною та історією рідного краю, підтримував дружні стосунки із Г. Сковородою та отаманом Чорноморського козацького війська Антоном Головатим.

Мати Григорія Федоровича, Марія Василівна, уроджена Шидловська, представляла рід найбагатших і найвідоміших на Слобожанщині людей, який дбав про розвиток освіти та культури на Харківщині.

1783 року Катерина II видала указ, за яким українська шляхта прирівнювалась у правах до російського дворянства. А згодом Квітки «...по определению Харьковского наместничества Дворянского собрания 2-го октября 1786 года внесены в шестую часть дворянской родословной книги» [1, 100].

Родичі майбутнього відомого діяча культури з боку батька й матері обіймали високі духовні посади: архімандрит Палладій Квітка, архієпископ Йосип Горленко, що визначало відповідний релігійно-моральний настрій матері, а отже, і її дітей.

Родина Квіток вирізнялася на Харківщині особливим ставленням до освіти і культури. Слава основ'яненського театру вже наприкінці 90-х років XVIII – початку XIX ст. сягнула далеко за межі Харкова. У ньому, крім дітей Квіток, грали юнаки і дівчата з інших багатих і бідних сімей [2, 12]. Григорій виконував у цьому театрі "самі веселі та смішні" ролі [4, 92].

Початкову освіту, як і годиться в дворянському стані, Григорій одержав вдома, після чого вчився в нижчій школі при Курязькому монастирі, настоятелем якого був його рідний дядько – ієромонах Наркиз. "Наркиз Квітка старався розвинути в дитині бажання вступити до монастиря, – писав біограф Квітки К. Сементовський, – бо сама школа, де він вчився, була при монастирі, а по закінченні лекцій усі діти мали бути присутні при церковних відправах» [5, 413].

Вихований у такому середовищі, Квітка виявив бажання служити Богу. У дванадцять років попросив благословення в батька й матері на чернече монастирське життя, що викликало протест

¹ Для збереження канцелярського стилю епохи цитати подасмо мовою оригіналу. – (О. Я.)

батьків. Користуючись послугами багатих і впливових родичів, вони заочно вписували сина то в лейб-гвардію, то в герольдію, то в польові полки. «В службу вступил Лейб Гвардии в конный полк ротмистром. 1793 декабря 11» [6, 2]. Його без зволікань підвищували в чинах, тому на сімнадцятому році життя Квітка «... из оного Полка выпущен для определения к статским делам капитаном. 1 генваря 1794» [6, 2]. Фактично Григорій у війську не служив, а очевидно, лише з'являвся до полку в окремих випадках – на збір. Наприклад, указом Катерини II від 18 жовтня 1796 р. приписувалося капітанові Григорію Квітці «следовать к ... полку и явиться в срок» [7, 179]. В указі Павла I від 5 січня 1797 р. те ж саме було велено вже ротмістрові Григорію Квітці [8, 92].

Проте ні професійна підготовка, ні характер Квітки не відповідали капітанському чину. Він вибрав цивільну службу при департаменті герольдії. Через два роки Квітка знову ж «... по предьявленому желанию принят по прежнему в военную службу в Северский Карабинерный полк, ротмистром» [6, 2]. Про причини такої зміни наш сучасник може тільки здогадуватися. Справа у тім, що у 1796 році після смерті Катерини II царський престол обійняв її син Павло. Він не поділяв політики своєї матері, зокрема щодо скасування гетьманщини. Після відновлення старих порядків з'явилася надія і на відновлення колишнього гетьманського устрою. Можливо, її проблиском й керувався Квітка, знову записуючись на військову службу.

Однак швидко настало розчарування, бо через чотири місяці полк було перейменовано у драгунський. Нащадок козацької еліти Григорій Квітка не міг піти всупереч голосу крові і 27 січня 1797 року "... по прошению уволен из того полка, переименованного в Драгунский. Капитаном" [6, 2].

"Потім були надії і на відновлення козащини і навіть гетьманства в 1812 і потім в 1831 р., – писав академік М. Грушевський, – коли російське правительство в поміч своєму війську збирало добровільні козацькі полки на Україні і для захоплення місцеве начальство подавало надії на різні полекші. ... Але скінчилися отсі поголоски дуже сумно, бо правительство, невдоволене ними, заслало тих козаків добровольців на Кавказ і там оселили" [9, 483].

Шукаючи душевного спокою, Квітка знову повертається до думки про монастир. Про час перебування Григорія послушником Курязького монастиря існують суперечливі відомості: від кількох місяців до чотирьох років [10, 7; 11, 173–284; 12, 87–108; 13, 207]. У статті "До біографії Г.Ф. Квітки" (підпис "Прот. Н. Ланщенков") автор на підставі вивчення архівів Харківської консисторії зробив висновок: "... із офіціальних документів видно, що Квітка як послушник в Курязькому монастирі жив дуже недовго, не більше десяти місяців" [13, 197]. У проханні Г.Ф. Квітки на ім'я слобідсько-українського і харківського єпископа Христофора Сулими, датованому 4 травня 1804 року, читаємо: "... Прошу в сходство желания моего определить меня в Старохарьковский монастырь на послушание в надежде получения монашеского чина" [13, 196]. Прохання Г. Квітки на ім'я того ж Христофора про звільнення з монастиря, датоване 26 квітня 1805 року, мотивує таке рішення певними обставинами та слабкістю свого здоров'я. Відчутним було і втручання батька, котрий не дав свого благословення і погрожував заборонаю відвідувати його могилу, якщо син зостанеться монахом, а батько був для Г. Квітки прикладом для наслідування як саме слід служити громадським інтересам.

На переломі XVIII і XIX століть серед свідомих українців зародилася ідея заснувати новий науковий центр, завданням якого було створення наукового вогнища на землях України на противагу Російській Академії. Таким науковим центром мав стати один з перших українських вищих навчальних закладів, про який піклувалася родина Квіток.

29 серпня 1802 року на зборах дворян вирішили пожертвувати 1 000 000 крб на заснування університету [3, 8]. Колезький радник Василь Назарович Каразін, впливовий чиновник новоствореного Міністерства освіти, ознайомив дворян із "Предначертанием о Харьковском университете". На дев'яти відділеннях майбутнього закладу мали готувати освічених людей з різних галузей науки та мистецтва: педагогів, юристів, медиків, ботаніків, хіміків, механіків, астрономів, художників. Оскільки чимало ремісничих виробів харків'яни завозили з Москви і Петербурга, а до тамтешніх майстрів посилали учнів, то передбачалося відкрити при університеті училище домоводства і школу ремесел [14, 46].

Проект затвердили першого вересня на дворянському зібранні Слобідсько-Української губернії. Серед осіб, що підписали це рішення, були прапорщик Георгій Квітка, титулярний радник Дмитро Квітка, колезький радник Федір Квітка, Петро Ковалевський, Олександр Красовський, Григорій Шидловський, Федір Донець-Захаржевський та інші відомі на Харківщині люди.

Дуже допоміг у справі організації університету харківський міський голова купець Урюпін, якого Г.С. Сковорода називав «возлюбленным другом». Він розповів харків'янам про ті вигоди, які

.....
матиме місто від відкриття університету: воно, мовляв, стане центром освіти в Україні, збільшиться його населення, посиляться торгівля, промисловість і різні ремесла. Місцеві організатори розуміли, що заснування університету стримає відплив творчих інтелектуальних сил з України в Москву, а також буде допомагати у відродженні національної свідомості та сповільнить процес зросійщення. Серед харківських громадян Урюпін зібрав близько 70 тисяч карбованців – суму, яка перевищувала річний бюджет Харкова у 5–7 разів. Військові жителі міста пожертвували 150 десятин землі. 12 липня 1804 року Федір Квітка надсилає слобідсько-українському губернаторові листа про те, "что в назначенном под университет месте землю с усердием под университет отдал безденежно" [15, 96].

Після відкриття університету помітно поживалася громадсько-культурна діяльність місцевої інтелігенції. Почали організовуватися літературні вечори, найцікавіші з яких проводилися в будинку дружини губернського прокурора Любовникової. Там збиралися люди, які цікавилися наукою та мистецтвом. Туди ж почав приходити і Григорій Федорович, який розповідав українські гумористичні оповідки, грав на флейті, виконував на піаніно пісні власної композиції, що користувалися популярністю у харків'ян. Як свідчили знавці, Квітка мав неабияке музичне обдарування. Серед кращих його музичних творів біографи називають "Кадриль", а також "Марш", подарований Наталі Гаврилівні Раєвській (родичці відомого декабриста В. Раєвського).

Восени 1806 року у зв'язку з небезпекою вторгнення Наполеона вийшов маніфест про утворення народного ополчення – міліції. Харківська губернія збрала п'ятнадцять тисяч ополченців. Ними командував генерал-майор Корсаков. Повітовий загін очолив Андрій Квітка, а правителем його канцелярії служив Григорій [16, 121]. Григорій Федорович згадував, що він «играл немаловажную роль, роль правителя канцелярии уездного начальника и притом бригадного» [17, 38]. Після того Г. Квітка деякий час служив секретарем дворянства.

Він енергійно включився в громадську роботу міста Харкова: активний учасник літературно-музичних вечорів, керівник танцювального клубу, а згодом – директор професійного театру. "Взагалі, де виникало щось нове і потрібно було дати поштовх, з'являвся Основ'яненко... У Харкові на початку 1812 р. виник постійний міський театр. Директором його незабаром став Основ'яненко. Маючи звичку гаряче і щиро братися за всяку справу, він до того захопився театром, що навіть мало не одружився з однією з його актрис", – писав Данилевський [7, 186–187].

Г. Квітка у своїй службово-громадській діяльності, а пізніше й у творчості, активно пропагував гуманізм, добро й освіту. Проблема виховання в людини високих моральних якостей постійно хвилювала Квітку, і він намагався розв'язати її різними засобами: розвитком театру, літератури, журналістики, відкриттям освітніх закладів.

Велика заслуга Г. Квітки у створенні "Товариства добродіяння", основним завданням якого було допомагати всім, хто потребував допомоги, особливо у здобутті освіти. Наприкінці 1811 року були розіслані і опубліковані в пресі оголошення, підписані губернським предводителем дворянства А.Ф. Квіткою про проєктоване в Слобідсько-Українській губернії "Товариство добродіяння", ініціатором якого був Григорій Квітка. Журнал "Вестник Европы" в першому номері за 1812 рік надрукував правила Товариства, в яких наголошувалося: "Предмет Харьковского Общества благотворения достаточно определяется его именем. Оно будет иметь обязанностью, по мере приобретенных способов, действовать во всех тех случаях, где представляется или Обществом откроется человек, какого бы звания, пола и возраста он ни был, требующий призрения, помощи, утешения или руководства" [18, 62].

Ініціативу Григорія Федоровича підтримали не тільки знані на Харківщині родини Шидловських, Зарудних, Квіток, Хорватів, Ковалевських, а й ентузіасти в інших губерніях – Полтавській, Чернігівській, Катеринославській, Орловській, Воронежській, Московській, Костромській та інших. За рахунок Товариства в губернській гімназії навчалися хлопчики. Дівчатка такої можливості з відомих причин не мали. Квітці-Основ'яненкові належало пробити цю глуху стіну. Усі свої зусилля – інтелектуальні та матеріальні – він спрямував на заснування навчально-виховного закладу для жінок: "Вот у меня новое занятие; рассмотри и скажи свои мысли. Я каждую почту восхищаюсь тем, что все прибавляется число членов, и даже из столиц; в Петербурге оно гремит (говорят) не на шутку. До сего дня более 8 000 руб. суммы и ежедневно прибавляется. К открытию совета, верно, будет более 10 ты(сяч) руб." [19, VII, 172].

27 липня 1812 року підписано акт про відкриття в Харкові на кошти "Товариства добродіяння", які зібрав Григорій Федорович Квітка, Інституту шляхетних дівчиць – першого на Східній Україні середнього навчального закладу для дівчат [20, 191]. Інститут було відкрито

15 вересня 1812 року і проіснував він до 1917 року. Керуючим справами в ньому було призначено Г. Квітку [20, 134].

В Інституті навчалось 20 вихованок, дочок найбідніших дворян Харківської губернії (по 2 від кожного повіту). У листі до губернатора Слобідсько-Української губернії В.Г. Муратова Г. Квітка писав: "Совет... просит распоряжений ваших в отыскании двух или более дочерей чиновников по гражданской службе и представлении об них Совету с свидетельствами о службе и бедности родителей их; при том нужно чтобы представляемые девицы были не моложе 7-ми и не старше 12-ти лет при удостоверении медицинского чиновника о здоровом сложении каждой" [21, 1]. Пізніше цей Інститут значно розширявся й отримав урядові дотації.

У "Відомостях про Харківський інститут шляхетних дівичь", які склав П.П. Гулак-Артемівський, читаємо, що Квітці "при виконанні цього доручення, через надзвичайно обмежені кошти, стали на перешкоді майже непереборні перепони. Але полум'яна ревність, невтомна діяльність і безкорисність... Квітки у здійсненні благого починання на користь людству перемогли всі до того перешкоди" [20, 48]. В Інституті безкоштовно читали лекції вихованці гімназій та студенти й викладачі університету. Крім арифметики, граматики, історії, фізики, викладали музику, танці, рукоділля. Пізніше вироби вихованок продавалися з аукціону, що давало деякі додаткові кошти. Дівчат навчали, як поводитися в товаристві, великого значення надавали фізичній культурі. Статут суворо забороняв вузькі плаття і взуття, тугі зав'язки і шнування тощо.

Г. Квітка часто організував в Інституті благодійницькі концерти, в яких брали участь місцеві музиканти – піаністка Каменська, скрипаль Вітковський, віолончеліст Шуман. Кошти, одержані за концерти, повністю йшли для потерпілих під час війни.

Якщо якась із дівчат бажала вийти заміж, то наречений повинен був просити її руки в Інститутської Ради, а та вже, "вникнув в состояние и рассмотрев нравственность и положение дел его", давала свою згоду чи відмовляла [21, 76–77].

Завдяки сумлінній праці, невсипущій енергії і заощадливості Інститут зводив кінці з кінцями. "Я устраивал институт, – писав Г. Квітка О. Плетньову, – самая мысль так новая для здешнего края, боролся с мнениями, предрассудками, понятиями, привел дело к концу" [VII, 217].

Екзамени в Інституті проводилися публічно, про що повідомлялося заздалегідь. Показовим із цього приводу є такий документ: "На основании Устава Ея Императорского величества, имеет быть сего июня в Харьковском институте благородных девиц публичное испытание в науках всеми воспитанницами на следующем положении: 26-го числа для младшего класса; 27-го для среднего и 28-го для старшего класса. Испытание будет проходить в зале института в означенные дни с 9-ти до 12-ти часов утра и от 3-х до 6-ти часов вечера.

По силе того же устава Совета извещаю о сем Ваше Превосходительство покорнейше просить посетить сие испытание, так ровно предписать Гражданской полиции объявить о том живущим в городе Харькове чиновникам, дворянству и купечеству: не пожелает ли кто из них также быть при том испытании, а тем паче родители, родственники и благотворители воспитывающихся в институте девиц» [22, 10].

До 1817 року Г. Квітка був керуючим справами Інституту, а потім, до 1821 року, залишався членом утвореної ним інститутської ради.

Жодні громадські чи культурно-освітні заходи в Харкові не відбувалися без діяльної участі Г. Квітки. З 1817 року Григорія Федоровича обрано членом "Товариства науки" при Харківському університеті. З 1 січня 1817 року і по червень 1828 року він обирався предводителем Харківського повіту, а з 1825 і головою цивільного суду [10, 121].

Разом із громадською роботою Г. Квітка-Основ'яненко розгортає творчу діяльність, стає організатором прогресивних літературних сил, перших українських журналів та альманахів.

Маючи нові обов'язки, Квітка збирався безпосередньо впливати на перевиховання дворян: навчити їх гуманно ставитися до селян-кріпаків, поважати людину незалежно від її класової належності. Боячись, що нові службові обов'язки не залишать часу для роботи в редакції журналу "Украинский вестник", Квітка видрукував у його січневій книзі відкритого листа, в якому просив звільнити його від роботи редактора журналу. Лист закінчувався такими словами: "Бажаю найусердніше, щоб найблагородніша мета ваша, що передбачається при виданні "Украинского вестника", і мені цілковито відома, – ще більше, без жодних перешкод, виконувалась і служила до заохочення вас в трудах ваших. Ми тепер розстаємося, – і хоча йдемо різними дорогами, але предмет наш один без всякої різниці: суспільне благо. І цей предмет рідко, майже ніколи не цінується по кругу дій, – єдино дістаючи ціну по намірах, по силах, по усердю кожного, хто що має і що б не

приніс на олтар блага суспільного; все там приймається. Отже, посох терпіння в руки, з новим роком потечемо в передлежачі нам путі. Бог нехай управить нами" [23, 3].

Квітка-предводитель був ініціатором збору пожертвувань на громадські потреби, переважно на освіту, що викликало ремствування дворян, які ширили наклепи, ніби він із "намірами особистого честолюбства" зазіхає на "чужу кишеню" [24, 144].

На початку 20-х років Г. Квітка-Основ'яненко подав ідею про відкриття в Харкові кадетського корпусу, в якому місцеве дворянство могло б проходити військову службу. Завдяки зусиллям Григорія Федоровича і за підтримки брата 18 липня 1823 року з'явився імператорський указ, який дозволяв відкриття в Харкові кадетського корпусу [24, 47]. Щоправда, корпус ще до відкриття було переведено в Полтаву, а будинок передано Інституту шляхетних дівчат. За активне сприяння заснуванню кадетського корпусу Григорія Федоровича нагородили орденом Св. Анни другого ступеня [6, 14]. А 9 грудня 1826 року «В воздание ревностной и усердной службы, продолженной по выборам Дворянства более трех лет установленных сроков безпорочно, всемилоостивейше награжден орденом Св. Владимира 4 степени» [6, 5].

Знаючи сумлінне ставлення Г. Квітки до будь-яких справ, сенатор Харківської губернії Брозін часто давав йому особливі доручення. Так, 13 травня 1827 року направив Григорія Федоровича в Куп'янський повіт, звідки надійшла скарга про зловживання сільського начальства. Через місяць сенатор знову доручив йому розібрати приватну скаргу в м. Харкові. 1 листопада 1827 року Г. Квітка замість Віце-Губернатора їздив до Ахтирки для прийому рекрутів [6, 5].

28 вересня 1831 року Г. Квітка знову дістає службову посаду – дворяни обрали його мировим суддею на 9-ти річний термін. За сумлінне виконання службових обов'язків неодноразово одержував нагороди.

На початку 1830 р. зі столиці отримали циркуляр «О заведении в губерниях публичных библиотек для чтения». Щоби зацікавити харків'ян цією справою, було створено комітет попечителів, який очолив Андрій Квітка і до якого входили професор Байков, міський голова і Григорій Квітка. До осені 1833 року в Харкові було зібрано 400 книг і 7 тисяч карбованців. Багато томів і цінних рукописів подарував В. Карамзін. 6 грудня 1833 року в Харкові почала діяти перша публічна бібліотека. Її попечителями були А.Ф. Квітка (як губернський предводитель дворянства), Г.Ф. Квітка та ін. Призначений бібліотекарем І. Срезневський згадував, що Г. Квітка "жертвував і працею, і майном для заведення народної бібліотеки" [25, 200]. Відвідувати бібліотеку міг кожен. Спочатку вона приваблювала до себе харків'ян як новинка, але згодом цікавість до неї зменшилася.

То був несприятливий час для громадських закладів. Не могло йтися і про популярність бібліотеки. Згодом на вимогу міністра освіти Головне цензурне управління вирішило, що небажано друкувати дешеві книги для народу, оскільки вони «приводят низшие классы некоторым образом в движение и поддерживать их как бы в состоянии напряжения не только бесполезно, но и вредно» [14, 192–193].

У вересні 1840 року Г. Квітку обрали головою Харківської палати карного суду на шість років [6, 7]. Незважаючи на велику службову завантаженість, він часто друкується не тільки в місцевій пресі, а майже в усіх петербурзьких і московських часописах.

Про те, що письменник використовував у тодішніх творах матеріали, пов'язані з його службовою діяльністю, свідчить його лист від 19 жовтня 1840 року. Тут читаємо: «... меня избрали в председатели уголовной палаты ... должность, требующая всего внимания и большой деятельности. Впрочем, не без того, что и сюжет из дела встретится для рассказа...» [VII, 265]. Та на офіційне затвердження Квітка чекав аж два роки. У листі до П. Плетньова від 29 жовтня 1841 року він писав: «Утверждение меня в должности – пошло отсюда вместе с другими председателями на утверждение, но как оно рассматривается во многих инстанциях, проходит через сенат, то и медленность необходима. На сей же раз как-то она необыкновенна, и вот уже другой год, как мы, все представленные, не получаем утверждения, а старые чиновники служат ни за что, против воли, все ожидая смены» [VII, 324].

Уже на схилі літ він став членом тюремного піклувального комітету, клопотав про створення спеціальних притулків для неповнолітніх злочинців, але поданий ним до міністерства юстиції проект залишився без уваги [25, 552].

З активної, багатогранної діяльності Квітки видно, скільки енергії мала ця людина, з яким патріотичним запалом віддавався він чесному служінню рідному краю.

У некролозі, який написав І. Срезневський, зазначено: «8 серпня о п'ятій годині пополудні, помер у Харкові голова Палати кримінального суду, надвірний радник і кавалер орденів ... Григорій

Федорович Квітка. Це втрата, яку глибоко відчує кожен, хто знав покійного, його щирі любов до батьківщини, його зразкову запопадливість на службі, його правдивий благородний характер і думки, його заслуги для краю» [26, 298].

Похорон Г.Ф. Квітки був багатолюдним. Його громадсько-літературна діяльність є вагомим внеском у скарбницю духовних надбань рідного краю, у піднесення престижу українства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баженов Н. Юбилейные годы Г.Ф. Квитки-Основьяненко (1878 и 1893) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1909. – Т. XVIII. 2. Гончар О.І. Григорій Квітка-Основ'яненко. Життя і творчість. – К., 1969. – 366 с.; 3. Харьковский сборник. – 1896. – Вып. 10.; 4. Український драматичний театр. – К., 1967. – Т. 1.; 5. Сементовский К. Г.Ф. Квитка. Биографический очерк // Москвитянин. – 1843. – Ч. V. – № 10. – С. 413–426; 6. ДАХО.- Ф. 4.- Оп. 2. - Спр. 1762. 7. Данилевский Г.П. Украинская старина. – Харьков, 1866. – 285 с.; 8. Гончар О.І. Григорій Квітка-Основ'яненко. Семінарії. – К., – 1974. – 200 с.; 9. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Репринтне відтворення видання 1813 року. – К., 1990. – 524 с.; 10. Вербицька Е.Г. Г.Ф. Квітка-Основ'яненко. Нарис життя і творчості – Харків, 1957. – 131 с.; 11. Петров Н.И. Очерки истории украинской литературы XIX ст. - К., 1884. – С. 87–108; 12. Чалий П. Г.Ф. Квітка-Основ'яненко. – К., 1962. – С. 207; 13. Харьковский сборник. – Вып. 3. – Ч. 11, 1889. – С. 195–200; 14. Ільєнко І. Григорій Квітка-Основ'яненко. – К., 1973. – 258 с.; 15. ДАХО. – Ф. 3.- Оп. 10. –Спр. 112. Публікується вперше. 16. ДАХО.– Ф. 4. Оп. 2.- Спр. 1761; 17. Попов П.М. Невідомі листи Г.Ф. Квітки-Основ'яненка. – К., 1956. – 52 с.; 18. Вестник Европы. 1812. – Ч. LXI. – № 1. – Январь. – С. 62; 19. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Твори у 7-ми томах. – К., 1981. 20. Щелков К.П. Харьков, историко-статистический опыт. – Харьков, 1880. 21. ДАХО.- Ф. 3.- Оп. 36.- Спр. 133. Публікується вперше. 22. ДАХО.- Ф. 3.- Оп. 35.- Спр.133. Публікується вперше.; 23. Украинский вестник. – 1817. – Січень. – С. 1–4; 24. Лапнін В. Харьковское Общество Благотворения (в 1812 – 1817 гг.) // Киевская старина. – 1896. – Т. LIII. – Май. – С. 129–135; 25. Sertum bibliologicum в честь А.И. Маленина. – Петроград, 1922. 26. Срезневский И.И. О кончине Г.Ф. Квитки // Приложение к Харьковским губернским ведомостям. – № 33. – 8 августа 1843 г.

С.О. Шамара

УЧАСТЬ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На сьогоднішній день маємо чимало досліджень, присвячених наддніпрянській інтелігенції в різні історичні періоди. Втім, досить часто поза увагою дослідників залишається одна з її структурних складових – сільська інтелігенція Наддніпрянської України. На наш погляд, це значно зменшує уявлення науковців про життя й діяльність української інтелігенції загалом, а також – про її участь у національному русі. Особливо важливим й цікавим у розвитку сільської інтелігенції є період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Адже саме тоді вона виникла й інтенсивно формувалася.

Стосовно актуалізації історичних досліджень, присвячених інтелігенції українського села будь-якого періоду, можна сміливо стверджувати, що вони є важливими з теоретико-методологічного погляду, мають неопціміне практичне значення (насамперед як досвід діяльності для сьогоднішніх інтелектуалів).

Попри те, що участь сільської інтелігенції Наддніпрянщини в українському національному русі періоду, заявленого у заголовку статті, є маловивченою, стверджувати про те, що дослідники зовсім оминали цю проблему, не можна. Деякі праці науковців, щоправда фрагментарно, присвячені сільській інтелігенції. Серед них варто виділити праці М. Лещенка¹⁻², А. Волощенка³, В. Борисенка⁴, Н. Шип⁵, Г. Касьянова⁶, Б. Кравченка⁷, Ю. Присяжнюка⁸ (праці останніх трьох авторів вигідно відрізняються своєю теоретико-методологічною базою, адже написані без ідеологічного впливу радянської науки й не містять діаматівських кліше). Проте, проблема участі сільської інтелігенції Наддніпрянської України в національному русі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. потребує окремого дослідження.

Метою статті є власне постановка проблеми у загальному її вигляді. Оскільки в межах однієї статті неможливо комплексно з'ясувати участь сільської інтелігенції Наддніпрянської України в національному русі другої половини ХІХ – початку ХХ ст., основним своїм завданням автор вважає за потрібне наголосити на характерних особливостях цієї участі. Принагідно зазначимо, що у вивченні проблеми застосовується модерністський дискурс, згідно з яким українська спільнота в окреслений часовий проміжок ще не існувала як нація, а повинна була лише стати нею. Відповідно до

.....
цього участь інтелігентів (у тому числі сільських) у національному русі розглядається як визначальна, а їхня діяльність постулюється роллю «будівничих нації».

Варто зазначити, що «національний проект» (детальніше про нього див. «Теорії нації та націоналізму» Г. Касьянова⁹), конструйований інтелігенцією в ХІХ ст. (інтенсивно – з другої його половини), на селі позначився двома взаємозумовленими, втім, і різновекторними, соціокультурними процесами. З одного боку, провідним гаслом тогочасної міської інтелігенції стало налагодження зв'язку з широкими верствами села (так зване «оселянювання» себе, «ходіння в народ», «осідання серед народу» тощо), що буквально означало переїзд на постійне місце проживання або, принаймні, посильну працю серед українського селянства. Характерною у цій площині була діяльність «хлопоманів», громадівців, народників, представників інших ідеологічних течій та окремих постатей національного інтелектуального форуму, які до цього, як правило, працювали у містах, а за походженням були декласованими нащадками дворянства та духовенства. З іншого боку, реформи 1860-70-х рр. дали можливість хліборобам уже самим більш широко поповнювати інтелігентську верству на селі за рахунок представників свого стану. Хоча треба відзначити, скористатися цією можливістю селянство спочатку не могло (й не хотіло); про більш вагомні результати у цій площині можна говорити лише стосовно кінця ХІХ – початку ХХ ст.

У результаті цих процесів на Наддніпрянщині склалася гетерогенна група сільської інтелігенції, яку лише умовно можна класифікувати як таку, що становила ідейну цілісність. Це, в свою чергу, було наслідком того, що представники «бомондної» інтелігенції (такі як В. Антонович, П. Куліш, С. Подолинський та ін.) приходили на село з завданнями, які, із суспільного погляду, стояли на порядок вище за ті, з якими зіткнулися спочатку шойно народжені інтелігентські верстви села. Якщо першочерговим завданням практично всієї «оселянюваної» інтелігенції була боротьба за «національне відродження» у різних політико-ідеологічних варіаціях, то для сільського вчителя чи лікаря, який тільки-но «вибився в люди» із хліборобів, пріоритетною була соціальна боротьба за власне виживання.

Очевидно, сільська інтелігенція була тією верствою, в середовищі якої народжувалися найрізноманітніші погляди на завдання національної та соціальної боротьби, простежувалися різні форми та рівні їхнього усвідомлення. Важко не помітити, що у цьому сенсі вона все ж таки мало чим відрізнялася від міської інтелігенції Наддніпрянщини тих часів, – хіба що своїм складом була більш національною й ближчою до «простого люду».

Не варто забувати, що у формуванні світогляду сільської інтелігенції значну роль відграв старосвітський міський ліберально-демократичний рух. Започаткований ще кирило-мефодіївськими слов'янофілами, перейнятий «основ'янами», громадівцями та іншими групами українського народництва, він, під тиском внутрішніх і зовнішніх чинників, фактично занепав у другій половині 1870-х рр. Можна стверджувати, що він себе вичерпав й у своїх старих формах уже не задовольняв нове покоління української інтелігенції, яка його представляла. Однак зберігалось правонаступництво від старих лібералів. Як слушно зазначає Г. Касьянов, «саме під їхнім впливом етнічна самосвідомість сотень вихідців із сільської напівінтелігенції, декласованої дрібної шляхти трансформувалась у національну самосвідомість нової інтелігенції»¹⁰.

Проте, світоглядно українська міська та сільська інтелігенція різнилися. Якщо перша з них упродовж ХІХ ст. була свідком й посильним учасником модернізаційних процесів у місті, то друга спиралася на досвід взаємин із традиційним суспільством, який насамперед опосередковувався консервативним життєвим укладом українського селянства. Унаслідок різного соціального оточення та ринкової кон'юнктури в інтелігентських колах Наддніпрянщини стався також розрив у спеціальностях і рівнях їхньої кваліфікації. Міські висококваліфіковані фахівці з історії, мови та літератури, природничих, технічних та економічних наук були далекими від потреб основної маси українського суспільства, тоді як сільський учитель чи то агроном, пов'язані з українським селянством безпосередньо, часто не мали підготовки, адекватної ринковим трансформаціям.

Результатом дії об'єктивних соціентальних чинників була очевидна світоглядна й ідеологічна прірва між сільською та міською інтелігенцією Наддніпрянської України. Для її подолання інтелектуалам і міста, і села потрібно було простягнути один одному руку допомоги. Перші могли дати аграріям належний рівень кваліфікації, а другі – націоналізувати інтелектуальне життя міст України шляхом удосконалення, стандартизації і приведення до єдиних правил української мови. Очевидно, шансів зробити і те чи інше за умов російсько-імперської «національно-культурної» та соціально-економічної політики в українських інтелектуалів міста й села практично не з'являлося. Регіони, в яких усе ж відбувався діалог сільських інтелігентів із міськими, де другі ділилися

прогресивними ідеями з першими, можна назвати «оазами» тогочасного українського національного руху. В різний час ними були Київщина, Волинь, Поділля, Харківщина, Полтавщина, Чернігівщина, Катеринославщина; рідше – Донбас і Південна Україна.

Незважаючи на відсутність ідейної монолітності в середовищі самої сільської інтелігенції, можна стверджувати, що наддніпрянське село, починаючи з другої половини XIX ст., все частіше ставало місцем, де, зрештою, вона налагодила більш тісний діалог із селянством. Відповідно до цього «національно-проектні» напрацювання інтелігенції першої половини XIX ст. позначилися новими інтерпретаціями, пов'язаними насамперед із пристосуванням національної ідеї (ідеї нації) до потреб місцевого люду. Поступово відбувалася, – наскільки це дозволяли органи влади і саме селянство, – світоглядна «націоналізація» сільського населення (переважно його освічених груп). Наслідки цієї «націоналізації» стали більш відчутними лише на початку XX ст., втім, її основи були закладені ще в третій чверті XIX ст.

Принагідно зазначимо, що масштаби вищезазначеного діалогу навряд чи були вражаючими, бо ж, як свідчать мемуари багатьох національно свідомих українських інтелігентів тих часів, при всьому бажанні надовго затриматися на селі їм не вдавалося. Переслідування жандармських структур, консервативність українського селянства не залишали висококваліфікованій інтелігенції вибору, як тільки відмовитися від ідеї «ходіння в народ». Цей процес, справді, мав місце. До міст поверталася українська міська інтелігенція, тікала до них сільська інтелігенція. І незважаючи на це, є підстави стверджувати, що в другій половині XIX – на початку XX ст. «ходіння в народ», «осідання інтелігенції серед народу» все ж таки пройшло в декілька етапів, у різний час, серед різних ідеологічних течій і в різних регіонах України.

Невдоволення сільської інтелігенції своїм соціальним становищем, причиною якого нерідко була шовіністична політика російського уряду, стало «дріжджами», за рахунок яких перманентно підживлювалася й інтенсивно зростала її національна свідомість. Цей процес був виразним й очевидним уже на початку XX ст., коли сільські вчителі переконливо засвоїли (усвідомили) необхідність викладання рідної мови в школі, а кооператори й представники художньо-мистецьких кіл просили у відповідних установ дозволу на видання й поширення своїх творів українською, зрозумілою для селян, мовою.

Протилежний характер мали й деякою мірою були парадоксальними в такому разі інші особливості участі сільської інтелігенції в тогочасному національному русі. Скажімо, на початку XX ст. для всієї наддніпрянської інтелігенції спільною була та ідейна база, яка максимально враховувала потреби українського селянства, – однак, у суспільно-значущій своїй частині (так би мовити – практичній) ця ідеологія відмежовувалася від нього через різні обставини (власна пасивність інтелігенції, ігнорування її селянами, боязнь радикальних гасел, переслідування жандармерії тощо). На фоні новітніх модернізаційних процесів така «ідеологічна недосконалість» сільських інтелектуалів негативно впливала на розвиток національного руху загалом й гальмувала надзвичайно важливий процес – формування української інтелігенції в містах (необхідної умови в боротьбі за національну державу), яка на той час уже не могла обходитися без підтримки інтелігенції сільської.

Для більшості тогочасних сільських інтелігентів характерними стали суспільний конформізм і соціальна відчуженість від мас населення. Навіть селянство почало ставитися до людей у «білих комірцях» усе критичніше. Бо, як відзначав сучасник, «...місцева сільська інтелігенція, з розряду священиків і вчителів (а у нас як тих, так і інших достатня кількість), відстала від них [селян], як від землі. У полеміку вони вже не вступають, тому що перші вражають останніх своєю дурістю до такої міри, що селяни не можуть переносити і йдуть від них, як чорти від ладану»¹¹.

Револьюційні ідеї вироблялися насамперед інтелектуалами міста. Сільська ж інтелігенція, за слушним спостереженням Б. Кравченка, подібно до інших націй Східної Європи, «непевна і спантеличена пристала до того руху лише тоді, коли він набув певного престижу». Проте, справедливим є й інше зауваження дослідника: «майбутні активісти з інтелігенції формувалися в містах, але не з міських мешканців»¹². Тож цілком очевидно, що саме сільська інтелігенція (враховуючи й інтелектуалів села, що розгорнули свою діяльність у містах) вже на початку XX ст. стала одним із найважливіших рупорів національного руху на Наддніпрянщині.

1. Лещенко М. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття. – К., 1968; 2. Його ж. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки ХІХ ст.). – К., 1970; 3. Волощенко А. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років ХІХ ст. – К., 1974; 4. Борисенко В. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках ХІХ ст. – К., 1980; 5. Шип Н. Інтелігенція на Україні (ХІХ в.): Історико-соціологічний очерк. – К., 1991; 6. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993; 7. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997; 8. Присяжнюк Ю. Українське селянство ХІХ-ХХ ст.: еволюція, ментальність традиціоналізм. Навч. посібник для студ. іст. фак-тів. – Черкаси, 2000; 9. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 257-327; 10. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ століть... – С. 46; 11. Матеріали до повісті «Fata morgana» // Коцюбинський М. Твори: в 4-х т. – Т. 3. – К., 1985. – С. 315-316; 12. Кравченко Б. Указана праця. – С. 59.

О.В. Двойнінова

РОЛЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В КООПЕРАТИВНОМУ БУДІВНИЦТВІ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Історія людства – це історія пошуків та боротьби за справедливе, досконале суспільство. На цьому шляху було багато невдач, помилок та утопій. Але були й справжні відкриття, які значно прискорили історичний розвиток. Серед них – кооперація, яка успішно витримала випробування й засвідчила свою життєздатність у різних історичних умовах, адже вона базується на природних властивостях людини, на її економічному інтересі та відповідає ідеалам справедливості та свободи¹.

Українська кооперативна ідея пройшла складними шляхами теоретичного узагальнення та практичного втілення в життя. Кооперативні організації, будучи формою національно-громадського виховання трудящих, як суспільні осередки добровільного об'єднання людей для самозахисту економічних і культурних інтересів, спиралися на народні маси і в своїй діяльності не застосовували елементів примусу. Українська кооперація стояла біля джерел самостійності й самодіяльності українського народу, відстоювала демократичний курс захисту державної незалежності. Провідником кооперативних ідей, їх теоретичних концепцій та практичного застосування стала українська інтелігенція. Вона відіграла важливу роль у формуванні національної самосвідомості, гуманізму, взаємовиручки і взаємодопомоги широких народних мас, сприяла культурно-освітньому вихованню. З огляду на це проблема ролі української інтелігенції в кооперативному будівництві є досить актуальною та маловивченою.

Аналіз наукового доробку з досліджуваної теми засвідчує, що низка її складових знайшла певне відображення в історичній та історико-економічній літературі. Від досліджуваного періоду і до початку нинішнього століття вона висвітлена – переважно в контексті становлення й розвитку усієї української кооперації в чималій кількості колективних праць, індивідуальних монографій, статей, дисертаційних досліджень. Питання про діяльність передової української інтелігенції зокрема, як і проблеми кооперативного процесу загалом, не знайшли свого відображення в радянській історіографії. Вперше висвітлив цю проблему П. Пожарський в «Нарисах з історії української кооперації» в 1919 році, назвавши М. Левитського, В. Доманицького та інших теоретиків і практиків діячами, які бачили в кооперації знаряддя для покращення економічного становища українського народу, бо «тільки поліпшення економічного становища народних мас могло бути добрим ґрунтом і для національно-культурного відродження»².

Інший дослідник кооперативного руху Павло Мохор, вивчаючи етапи розвитку кооперативної думки в Україні в 1924 році, відзначав, що перші кроки своєї діяльності на кооперативній ниві прогресивна інтелігенція пов'язувала «з розвитком національної свідомості, з визвольною ідеєю української нації, як нації недержавної, поневоленої культурно, економічно і політично польськими панами в Галичині і російським царатом в Наддніпрянщині»³.

На жаль, в дослідженнях не розкривається вся багатогранна робота передових українців у пропаганді кооперативного руху як форми національно-громадського виховання пригнобленого народу та їх ролі у визначенні державного життя країни і місця кооперації, як суспільної організації вільного єднання людей, в самозахисті своїх економічних і культурних інтересів.

Ця проблема заслуговує окремої наукової розвідки, тим більше, що для цього є достатня джерельна база, враховуючи архівні фонди губернських жандармських управлінь, які не тільки постійно стежили за діяльністю «неблагонадійних елементів», а й систематично повідомляли про них департамент поліції міністерства. У дослідженні зазначеної проблеми нас цікавить, принаймні у стислому аспекті, вплив національної свідомості на кооперативну діяльність в масах, характер формування якої значною мірою визначався життєвим і творчим шляхом кожної з особистостей.

Однією з вдалих спроб сучасної вітчизняної історіографії з принципово нових позицій підійти до вивчення проблем української кооперації початку ХХ століття є праця В. Марочка⁴. Помітну увагу автор звертає на виокремлення національних моментів та ролі інтелігенції. Віддаючи належне національним тенденціям в українському кооперативному русі, В. Марочко разом з тим підкреслює, що вони загалом мали досить поміркований характер⁵.

Новими методологічними підходами і новаторськими концептуальними положеннями у характеристиці діяльності українських провідників кооперативного руху вирізняється праця В. Половця⁶.

З'явилася й низка статей, у яких по-новому розглядаються різноманітні проблеми української кооперації, а також присвячені визначним теоретикам спілчанського руху, зокрема це праці В. Плисюка,⁷ О. Двойнінової⁸. На особливу увагу заслуговують дослідження С. Гелея⁹, В. Олійника¹⁰, М. Якименко¹¹.

Дослідження вищезгаданої теми дозволяє істотно збагатити наявні знання про непрості процеси зростання ролі української інтелігенції в кооперативному будівництві, появу та діяльність різних форм сільської кооперації, становлення національної свідомості у селян під впливом передових ідей видатних спілчан. Висвітлення проблеми дає змогу показати багатоаспектність і специфіку організаційних засад і методів роботи кооператорів різних поколінь, їх внесок у розвиток ринкових відносин, досягнення і недоліки, зусилля в захисті економічних і соціальних прав українства, вихованні національно свідомих громадян. Остання обставина важлива з огляду на те, що саме через широко розгалужену й добре організовану систему української сільськогосподарської кооперації українське селянство стало одним з найактивніших учасників Української революції початку ХХ століття і процесів національного державотворення.

Отже, звернення до цієї теми дозволяє висвітлити одну з важливих і малодосліджених сторінок історії української інтелігенції та її вплив на економічне, культурне, політичне становище селянства.

Поступ української кооперації що стояла біля джерел самостійності й самодіяльності українського народу і відстоювала демократичний курс захисту державної незалежності, на думку вищезазначених дослідників і автора в тому числі, неможливий без активної роботи теоретиків і практиків спілчанського руху.

Значний вклад в розвиток національної ідеї української кооперації внесли широко відомі організатори кооперативного руху в Україні М. В. Левитський, В. М. Доманицький та Б. М. Мартос, які, незважаючи на постійне переслідування царським урядом та адміністративні утиски, своєю невтомною діяльністю по пропаганді та створенню кооперативних осередків проклали шлях послідовникам для подальших теоретичних узагальнень та економічних висновків. Це були перші представники національно свідомої й демократично настроєної інтелігенції, праця яких робила кооперацію визначним чинником громадсько-економічного життя та сприяла зміцненню кооперативного руху в Україні.

Одним з перших представників національної ідеї української кооперації був Микола Васильович Левитський, який народився в сім'ї священика на Канівщині в 1859 році. На формування світогляду М. Левитського великий вплив мали сімейні традиції, де любили слухати пісні, дивитися народні танці, шанували український побут. «Перебуваючи в сьомому класі Нільської гімназії (на Холмщині), — пише про себе М. Левитський, — я читав Драгоманова, Ласалю, Маркса, Чернишевського, я хотів знайти у них відповідь на своє запитання, куди йти, що робити, як найкраще допомогти народові. Треба було знайти критерій для громадської роботи, що приваблювала мене до себе. Під впливом прочитаних книжок та власних міркувань я дійшов висновку, що основою народного добробуту є народна самодіяльність, самопомога. Для мене стало ясным, що лише сам народ може викувати своє щастя. Треба лише допомогти йому взятися за діло, допомогти розвинути самодіяльність. Після цього висновку недалеко вже було і до кооперативної ідеї. Кооперація розвиває самодіяльність — значить треба братися за кооперативну роботу. Кооперативна ідея вічна. Те, що не по силі одному, в силі зробити громада. Кооперація — велика сила. Кооперативна ідея прогресивна і демократична».¹²

М. Левитський вже у восьмому класі гімназії організував трудову артіль (комуну). Це й був початок активної кооперативної діяльності «артільного батька», як потім з повагою називали його в народі. Шкільна артіль проіснувала недовго, адже привернула увагу не тільки адміністрації гімназії, а й поліцію. Почались переслідування молодих підприємливих людей. Але, незважаючи на перешкоди, в 1879 році Миколі вдалося закінчити гімназію і вступити до Московського університету на

.....
медичний факультет, з якого на другому курсі його разом з іншими студентами було звільнено за «заборонену діяльність» та відіслано до Бутирської в'язниці. Хоча й там активісту вдалося організувати спілчанську роботу – закупку в'язнями харчових продуктів. Із в'язниці в супроводі жандарма М. Левитського вислали в рідне село Хмільне.

На батьківщині, займаючись сільським господарством і не полишаючи надії повернутися до університету, він остаточно переконався в необхідності організації хліборобських артілей.¹³

Працюючи в домашньому господарстві, Левитський подав прохання до Харківського університету і, отримавши «свідоцтво благонадійності», став його студентом. У 1885 році, закінчивши юридичний факультет, він стає юристом за освітою, а за професією – адвокатом.

Пізніше М. Левитський служив секретарем повітової земської управи, займався адвокатською практикою та літературною справою і весь цей час його не покидала думка про необхідність удосконалення самої організації хлібної артілі. У 1887 році М. Левитський підготував перший проект статуту про спільне користування землею, згідно з яким селянам повіту пропонувалося обробляти дві тисячі десятин. Після утворення артілі М. Левитського було обвинувачено у протидержавній діяльності і звільнено з посади секретаря земської управи. Закономірно, що перед ним постало питання про юридичне обґрунтування примірного статуту. Склавши його, М. Левитський без свого підпису розповсюджував цей проект серед селян. Дізнавшись про існування проекту утворення артілі і про те, що він поширюється, поліція розпочала арешти серед населення. Проти організації хліборобських спілок, які спочатку виникли на півдні, а потім перекинулися на всю територію України у вигляді кооперативів, було організовано похід поліцейських, які розшукували артілі та закликали селян до припинення подібної діяльності¹⁴.

Коли ж поліція довідалася, що автором проекту примірного статуту був М. Левитський, вона стала вважати його людиною небезпечною й вимагала від волосних старост, щоб його не допускали до розмов з селянами. Арешти артільних організаторів та закриття «комун» стали звичним явищем до 1902 року – часу видання царським урядом закону про артілі¹⁵.

Окрім адміністративно-поліцейських перешкод утворенню хліборобських спілок серед українського селянства, існували ще так звані внутрішні перешкоди – недовготривалість артілі як форми організації господарства. «Артільний батько» вважав, що вони існували до двох-трьох років, а потім розпадалися, основною причиною чого були не тільки адміністративні утиски, а й рівень селянської свідомості. «Поправивши трохи своє хазяйство, придбавши по парі коней на кожного члена артілі, артільники розходилися. Але все ж артіль була для них як палиця для того, у кого болить нога: поки нога болить, палиця потрібна, перестала нога боліти, люди палицю кидають — вона вже непотрібна. Але якби було більше кооперативної свідомості, то артільники держались би артілі і після того, як стало краще жити».¹⁶

З 1906 року М. Левитський переїхав до Києва, де займався створенням ремісничо-трудова артілей серед міського населення, часто виїздив за кордон, де брав участь в міжнародних кооперативних конгресах. Про нього багато писали в пресі, і сам він постійно виступав в газетах і журналах, а в «Русских Ведомостях», починаючи з 1897 року, вмістив цілий ряд статей щодо організації кооперативів та хліборобських спілок, обстоюючи поруч з ідеєю незалежності України, ідею незалежної, самостійної української кооперації.¹⁷

Палким прихильником розвитку теорії й практики української кооперації був Василь Миколайович Доманицький, який народився в 1877 році в сім'ї священика, в селі Колодистому Звенигородського повіту на Київщині. Закінчивши історико-філологічний факультет Київського університету, він розпочав працювати журналістом в журналі «Київська Старина». Ще будучи студентом, під впливом ідей професора В.Б. Антоновича, брав участь в гуртковій роботі, разом з групою студентів їздив по губерніях і організував селянські театральні постановки. Саме українські вистави відіграли визначну роль у національному усвідомленні становища селянства, української мови та літератури, України загалом. Чим ближче знайомився В. Доманицький з життям селян, тим скоріше підходив він до популяризації кооперативної ідеї в Україні. Саме на кооперативній ниві визначилась яскрава особистість В. Доманицького.

Василь Миколайович був не тільки досвідченим організатором кооперативів, а й талановитим популяризатором української кооперативної думки в широких народних колах. Першим кооперативом, якій створив В. Доманицький було ощадно-позикове товариство в рідному селі. Активна участь в роботі кооперативних товариств сприяла написанню таких популяризаторських праць, як «Про сільську кооперацію», «Про товариські крамниці», «Як хазяйнують селяни на чужих краях»¹⁸. Публікації у пресі з'явилися після 1904 року і були викликані прагненням взяти участь у

поширенні кооперативної ідеї в Україні. Однією з провідних ідей, якою надихалися борці за національне відродження, була ідея за національне відродження кооперації. Перед українськими кооператорами стояла мета – створити, передусім, економічні умови, які б забезпечили поліпшення матеріального добробуту нації.

Щоб створити необхідні економічні умови, треба було спочатку ознайомити всіх бажаючих з кооперативним способом господарювання. Взявшись за підготовку підручників для кооператорів з відповідними формами рахівничих книжок та практичними порадами, позаяк рахівнича справа на селі була поставлена погано, В. Доманицький зробив все, щоб вони стали одним з головних чинників, котрі заохочують до кооперативного єднання широкі верстви українського населення.

Вагома роль В. Доманицького у створенні Кооперативного союзу як закупівельного центру споживчої кооперації. Також він був і фундатором Київського кредитного союзу – Союзбанку, вплив якого відчутний в розвитку не тільки кредитної кооперації, а й всього кооперативного руху в Україні¹⁹. Широка популярність В. Доманицького серед селян принесла сумні наслідки для нього – почалися доноси, переслідування з боку місцевої адміністрації, звинувачення в антидержавній діяльності, які призвели до майже п'ятирічного проживання на чужині, де рятувався В. Доманицький від царського уряду.

Поступ української кооперації взагалі розглядався царським урядом як державний злочин, і її діяльність постійно знаходилася під наглядом департаменту поліції, який стежив за відомими кооперативними діячами. Їх імена були на окремому обліку, кожен крок їх діяльності контролювався, а книги та тексти статутів кооперативів та артілей заарештовувалися.

Та попри всі труднощі, завданням української інтелігенції було розповсюджувати серед суспільства, а найбільш серед простого трудового народу, саму ідею кооперації в усіх її формах та галузях.²⁰

До видатних українських кооператорів, громадських і політичних діячів з впевненістю можна віднести Бориса Миколайовича Матроса, який народився 20 травня 1879 року в містечку Градизьк Полтавської губернії у старовинному козацькому роду. У 1897 році він закінчив класичну гімназію в м. Лубнах із золотою медаллю і вступив на математичний факультет Харківського університету. З 1899 року став провідним членом таємної української Студентської Громади і активно співпрацював з Революційною Українською Партією. У 1901 році за участь у студентських демонстраціях Б. Матроса заарештували і вислали на два роки з Харкова під нагляд поліції із забороною проживання в містах²¹.

Велике зацікавлення кооперацією, як соціально-економічним рухом, Б. Матросу прищепив «артільний батько» М. Левитський, що часто виступав перед студентами університету. Кооперативна ідея захопила юнака, а бажання бути корисним своєму народові спонукало до плідної праці.

Після закінчення навчання молодий випускник був змушений зайнятись практичною економічною діяльністю. Мрії про викладацьку роботу були затьмарені забороною поліції через революційну діяльність. У 1909 році Б. Мартос працював на Волині контролером оцінково-страхувальних робіт, у 1910 – «Волзько-Камському банку» в Києві, потім знову повернувся на посаду старшого інструктора кооперації на Волині. Цього ж року, щоб уникнути переслідувань поліції, переїхав на Кубань.²²

Перебуваючи на Кубані, Б. Мартос не поривав зв'язків із кооперативним рухом: працював членом редакційної колегії кооперативного часопису «Союз», членом дирекції Кубанського Кооперативного банку.

Протягом 1913 – 1917 рр. Б. Мартос обіймав посаду інспектора з кооперації у Полтавському Губернському Земстві. Досконалим виконанням своїх обов'язків він здобув славу серед кооператорів всієї України. Б. Мартос проводив статистичні обстеження товариств, брав участь в організації кредитних та споживчих союзів. У ці передреволюційні роки він набув великого досвіду і знань у загальногосподарських справах, а зокрема в кооперативних та фінансових, які згодом використав як для праці на ниві кооперації, так і в процесі розбудови Української держави²³.

З початком революції 1917 року Б. Мартос активно включився в громадсько-політичну і кооперативну діяльність. Він брав участь у Національному Конгресі, 1-му Всеукраїнському Селянському з'їзді, був обраний членом Центральної Ради, очолював секретаріат земельних справ. Б. Мартос став організатором двох Всеукраїнських кооперативних з'їздів, автором "Схеми кооперативного будівництва" — концепції розбудови кооперації в Україні.

У 1918 р., в час Гетьманської Української держави, Б. Мартос відійшов від політичної діяльності і цілком віддався кооперативній роботі. Він був не тільки головою Управи Центрального

Українського Кооперативного Комітету, найвищого кооперативного органу, але ще знаходив час, щоб бути головою Наглядової Ради "Дніпросоюзу", членом Наглядової Ради "Українбанку", членом редакційної колегії журналу "Українська кооперація", викладав у кооперативній школі "Дніпросоюзу", читав лекції в Київському Комерційному Інституті і разом з професором М. Туган-Барановським організував першу в світі вищу кооперативну школу — Кооперативний інститут. Це були роки найбільшого росту кооперації в Україні і найбільшої активності Б. Мартоса як кооператора²⁴.

У 1919-1920 рр., за Директорії, Б. Мартос займав високе становище в уряді (міністр фінансів і голова Ради Міністрів). За короткий час свого прем'єрства (9 квітня–27 серпня 1919 р.) він провів закон про усамостійнення українських грошей, і треба зазначити, що, незважаючи на війну та несприятливе економічне й політичне становище, уряд Б. Мартоса зумів зберегти вартість цих грошей.

Після поразки національно-визвольних змагань Б. Мартос емігрував з України до Німеччини. У 1920-1921 рр. він об'їхав багато німецьких міст (Берлін, Дрезден, Лейпциг, Регенсбург, Мюнхен та ін.), щоб ознайомитись з організацією й методами праці німецької кооперації;²⁵ зібрав матеріали з кооперативної теорії й практики, також щодо організації кооперативних шкіл і курсів. Все подальше життя Б. Мартос розробляв кооперативні принципи та втілював в життя кооперативні ідеї в еміграції.

Професор Борис Мартос, безумовно, належить до числа корифеїв української економічної думки в царині теорії та практики кооперації. Сам перелік фактів з життя Б. Мартоса свідчить про його чільне місце між найвидатнішими діячами українського кооперативного руху.

М.В. Левитський, В.М. Доманицький, Б.М. Мартос – лише окремі яскраві постаті серед чисельного представництва національно свідомої й демократично настроєної інтелігенції, яка своєю невтомною пропагандою кооперативної ідеї й практичною діяльністю з організації спілчанської мережі сприяла перетворенню кооперації у визначний громадсько-економічний чинник та підготувала ґрунт для подальшого розвитку кооперативної теорії.

Дослідження впливу української інтелігенції на кооперативне будівництво України є важливою сторінкою вітчизняної історії і має вагомe наукове та практично-пізнавальне значення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти: Збірник статей. Том I. – Львів, 1998. – С. 3; 2. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. – К., 1919. – С.36; 3. Мохор П. Од Баліна до Леніна. – К., 1924. – С. 32; Пожарський П. Соціальний склад української кооперації. – К., 1928. – С. 70; 4. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) – К., 1995. – 218 с.; 5. Там само. – С. 18; 6. Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.) – Чернігів, 1996. – 204 с.; 7. Плисюк В. Кооперація і національне відродження державності // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти: Збірник статей. Том I. – Львів, 1998. – С. 112-116; 8. Двойнінова О. Законодавча база розвитку сільської кооперації в Російській імперії кінця XIX – початку XX століття // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2001. – № 10. – Луцьк: Вежа, 2001. – С.175-179. Організація дрібного кредитування селянських господарств Волинської губернії кінця XIX – початку XX століття // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2001. – № 5. – Луцьк: Вежа, 2001. – С.118-123. Кооперація в селянському господарстві Правобережної України початку XX ст.: джерелознавчий аспект// Історико-політичні проблеми сучасного світу: збірник наукових статей – Чернівці: Рута, 2005. – Т. 10-11. – С.107-119; 9. Гелей С. Михайло Туган-Барановський – визначний теоретик кооперативного руху. // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти (збірник статей). Том I. – Львів, 1998. – С. 5-16; 10. Олійник В. Кооперативні організації українського селянства в роки української революції 1917-1920 рр. // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. – Вип. 5. – К.: Рідний край, 1999. – С. 345-355; 11. Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. – №1. – С. 3-14; 12. Наша кооперація (Київ). – 1913. – № 15-16. – С. 37; 13. Там само. – С. 39; 14. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. – К., 1919. – С.39; 15. Обзор Волинской губернии за 1902 г. – Житомир: Губернское статистическое издание, 1903. – С. 67; 16. Половець В. М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.) – Чернігів, 1996. – С. 98-99; 17. Там само. – С.100; 18. Доманицький В. Як хазяйнують селяни в чужих краях: Про селянську кооперацію. Про товариські крамниці. – К., 1904. – 84 с.; 19. Доманицький В. Громадянин-кооператор. – Німбрук, 1925. – С. 11; 20. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. – Харків, 1925. – С. 21; 21. Біда М. Професор Борис М. Мартос: політик, учений і громадський діяч. // Український історик. – № 3-4. – Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1977. – С. 34; 22. Малик А. Борис Мартос – кооператор.// Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти (збірник статей). Том I. – Львів, 1998. – С. 195; 23. Там само. – С. 196-197; 24. Качор А. Борис Мартос. – Вінніпег, 1967. – С. 29-40; 25. Малик А. Борис Мартос – кооператор.// Українська

І.А. Фареній

**МИКОЛА ПЕТРОВИЧ БАЛЛІН – ІДЕОЛОГ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ
ПОРЕФОРМНОЇ ДОБИ (1860-ТІ – 1890-ТІ РР.)**

Микола Петрович Баллін – одна із помітних постатей доби реформаційних процесів другої половини ХІХ ст. Відомий у колах культурної еліти своєї епохи самовідданою громадською роботою у сфері народної освіти й кооперації, він з часом втратив статус загальновідомого діяча. Практично з 1930-х років і до нашого часу лише у середовищі фахівців-істориків, що спеціалізуються на дослідженні пореформеної доби й кооперативного руху, існує належне уявлення про роль М.П. Балліна в суспільному житті другої половини ХІХ - початку ХХ ст.

Діяльність Миколи Петровича Балліна знайшла відображення в літературі. У 1910-х –1920-х роках його погляди й діяльність досліджували історики кооперативного руху П.Ф.Височанський, П.Н. Пожарський, В.І. Марков, О.В. Меркулов та ін. За наслідками їхньої роботи з'явився цілий ряд розвідок відповідної тематики¹. У подальшому ім'я Балліна тривалий час практично не згадувалося в науковій літературі. Лише через декілька десятиліть, у 1964 році, в Нью-Йорку вийшла фундаментальна праця І.Витановича, присвячена історії українського кооперативного руху, у якій Миколі Петровичу Балліну було відведено чільне місце². Згодом діяльність Балліна привернула до себе увагу в СРСР у зв'язку з розглядом культурно-освітніх процесів ХІХ ст., внаслідок чого в 1987 році було видано дослідження І.Є. Баренбаума. Останнє, мабуть, на сьогоднішній день є найдокладнішим викладом життя і творчості Миколи Петровича Балліна³. На сучасному етапі розвитку історичної науки дослідники кооперативного руху у своїх працях не оминають постать діяча, але здебільшого у довідково-інформаційній формі⁴.

Хоч і не насичене, однак тривале вивчення життя й діяльності М.П. Балліна дозволяє мати досить цілісне уявлення про його постать. Але процес дослідження не можна вважати завершеним. Діяльність Балліна відзначалася високим рівнем багатоплановості: мислитель займався розробкою проблем кооперації, політекономії, соціології, філософії, педагогіки, проводив практичну організаційну діяльність у сфері книговидавництва, бібліотечної справи та народної освіти. Далеко не всі аспекти праці М.П.Балліна знайшли відображення в науковій літературі, зокрема в галузі політекономії, соціології, педагогіки. Та й вже відомі дані про його діяльність з об'єктивних причин потребують уточнень і переосмислення. Більшість публікацій відповідної тематики вийшла в досить віддалені часи і не позбавлена вже неприйнятних для сучасної епохи методологічних підходів та оціночних тверджень. Матеріали щодо діяльності М.П.Балліна складають об'ємний фонд Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського, у якому нараховується більше 2,5 тис. справ. Далеко не всі вони потрапляли до наукового обігу й становлять докладну джерельну базу для подальшого дослідження проблем, пов'язаних з життям та громадською працею названого діяча.

Представлена розвідка має метою розкрити лише один із аспектів творчої діяльності Миколи Петровича Балліна – його ідейно-теоретичну роботу в галузі кооперації. Ця проблема знаходила відображення в науковій літературі, однак не позбавлена дискусійності та фрагментарності викладу. Представлений матеріал є спробою цілісно показати бачення Балліним ролі і значення кооперативного руху для суспільного поступу. Об'єктом розвідки є кооперативні погляди названого мислителя, предметом – його роль у розвитку ідей кооперації у пореформений період.

У другій половині ХІХ ст., на яку припадає процес зародження кооперації в Україні, не існувало єдиного бачення ролі й значення кооперативного руху в суспільному житті. У середовищі причетних до кооперативної справи чи зацікавлених нею, або тих, хто просто знав про неї, виділялися дві основні ідеологічні течії. Перша течія бачила в кооперативному русі засіб поліпшення матеріального становища народних мас в умовах існуючого політичного та економічного ладу, розглядала кооперацію як інструмент збереження стабільності в державі, покликаний забезпечувати, за словами одного із провідних своїх представників князя Васильчикова, «і інтереси державної скарбниці, і потреби селянського стану, і вигоди переважної більшості поміщиків ...»⁵. Теоретики цієї течії гуртувалися навколо Комітету щодо сільських ощадно-позичкових та промислових товариств при Імператорському Московському товаристві сільського господарства і мали значний вплив на ліберальних поміщиків, бюрократичні кола, наукову громадськість.

Друга течія розглядала кооперацію як форму соціально-економічного життя, що здатна стати домінуючим укладом народного господарства і в перспективі зумовити побудову альтернативного капіталізму суспільного ладу - соціалізму. На українських землях було чимало прихильників і теоретиків соціалістичного напрямку кооперативної думки. Знані представники наукової еліти М.І. Зібер, М.П. Драгоманов, С.А. Подолінський, а також відомі діячі народницького руху В.І. Дзюбинський, В.К. Дебогорій-Мокрієвич та І.К. Дебогорій-Мокрієвич, П.П. Червінський, Ф.А. Щербина та інші пов'язували з кооперацією можливість докорінних змін у суспільному устрої, забезпечення соціальної гармонії і справедливості та високого рівня добробуту народних мас.

Однак у світогляді вказаних професійних науковців і теоретиків народництва кооперація не складала самодостатнього компоненту й самостійного предмету зацікавлення. У системі пріоритетів їхньої теоретичної і практичної діяльності вона посідала далеко не першорядне місце, поступаючись політичним та загальноекономічним темам, в контексті яких тільки і розглядалася.

Практично єдиним ідеологом соціалістичної течії в кооперативному русі, який впродовж багатьох десятиліть послідовно працював над розробкою теорії кооперації, був Микола Петрович Баллін.

Баллін належав до помітних представників культурної еліти другої половини ХІХ ст., входив до кіл найвідоміших громадських діячів та інтелектуалів своєї епохи. Він знаходився в приятельських відносинах з членами гуртку петрашевців, теоретиком анархізму М.О. Бакуніним, був знайомий з революціонерами-демократами М.П. Огарьовим⁶ та М.Г. Чернишевським, всесвітньо відомими кооператорами Н.В. Верещагіним, В.Ф. Лугініним, Г. Шульце-Делічем⁷, Ш. Жидом⁸.

Баллін виріс у багатій аристократичній родині. Отримав престижну освіту в Імператорському училищі правознавства. Тривалий час, з 1849-го і до середини 1860-х років, працював за фахом у Сенаті та Міністерстві юстиції в Санкт-Петербурзі, у судових установах Симбірська, Катеринослава, Костроми та Харкова⁹. Після виходу у відставку Баллін проживав у Харкові й повністю присвячував себе громадській роботі, передусім розробці теорії кооперативного життя та її пропаганді.

Світогляд Миколи Петровича Балліна формувався під значним впливом ідей М.Г.Чернишевського. Останнього він вважав духовним учителем передової інтелігенції, «на чолі якої, – за словами Балліна, – стоїть озброєний своїм мучеництвом і своєю непохитністю думки Микола Гаврилович Чернишевський»¹⁰. Переконалим соціалістом Микола Петрович Баллін став у юному віці – у 20 років він відмовився від спадщини, бо, за його словами, «був настільки соціалістом, що визнавав, що в принципі ... не маю права отримати спадщину і відмовився від неї із задоволенням ...»¹¹. У той же час, ні в справах, ні навіть у думках Баллін не виношував нічого революційного чи радикального, виступав за мирний еволюційний шлях розвитку суспільства і не брав безпосередньої участі в політичному житті своєї епохи.

М.П. Баллін обстоював концепцію так званої інтегральної кооперації, яка передбачала охоплення кооперативними формами діяльності усіх галузей економічного життя, за його словами: «... обіймала, по можливості, весь устрій нашого господарства»¹² і взагалі всі сфери життєдіяльності суспільства¹³. Підставою такого проекту стало переконання Миколи Петровича в тому, що кооперація «механізм незрівнянно значно досконаліший любых найдосконаліших механізмів новітньої техніки». З точки зору мислителя, прогресивність її полягає не лише у відкритті ефективного способу господарської діяльності, а й шляху до високої моралі, яка обіймає «стремління до правди, мудрості, любові». Участь у кооперативному русі, на думку Балліна, це «внутрішня людська потреба, завдання всього людства, всього космосу»¹⁴.

Суспільний лад побудований на принципах інтегральної кооперації і був для Миколи Петровича соціалізм. «... розвиток кооперації, – зазначав він, – веде до соціалізації»¹⁵.

В основі розбудови інтегральної кооперації, а з нею і соціалізму, на думку Балліна, лежить «рух думок», спрямованих на усвідомлення «всезагального братства, спільного походження, необхідності внаслідок цього кооперативного розвитку». Микола Петрович, мабуть, розглядав цей процес як природний, об'єктивний, історично зумовлений, зазначав, що він відбувається «без всяких поштовхів із зовні», «прихованими течіями думок ..., про що нашим мудрецам не снилось»¹⁶. Однак каталізатором «руху думок» у відповідному напрямку є розвиток системи освіти, тільки за умов якого, вказував Баллін, «буде вирішено майбуття людства, тільки тоді стремління його до комунізму буде мати міцну основу», – зазначав він¹⁷. Сприяння розбудові освітнього простору для кооперативного поступу Микола Петрович вважав не менш важливим, ніж створення самих кооперативів. З цього приводу він писав: «... кооперативні лавки можуть бути зараз у нас тільки безплідними при сучасному становищі соціальної освіти ...»¹⁸.

М.П. Баллін зовсім не оптимістично оцінював можливості поступу до інтегральної кооперації в сучасну йому епоху. Він вважав, що соціальні передумови для широкого розвитку кооперативного руху ще не сформовані, а ті чи інші «соціальні стремління та рухи можливі, – говорив мислитель, – тільки тоді, коли їх вимагають організовані соціальні сили»¹⁹. «Ми не тільки не наполягаєм на застосуванні вищої промисловості, так званої чистої кооперативної системи, – писав Баллін, – а думаємо, що такого роду застосування в Росії ... можуть мати лише значення більш-менш вдалих спроб ...»²⁰.

Щоправда такий погляд аж ніяк не свідчив про недоцільність, з точки зору Миколи Петровича, практичної кооперативної роботи. Навпаки, він вважав її корисною, оскільки вона зумовлює набуття відповідного досвіду і сприяє продуктивній роботі над програмами майбутнього розвитку кооперації. Останні мислитель розглядав як нагальну справу. «... Розробка програм раціонального розвитку кооперативного елемента в нашому господарстві не повинна відкладатися на далеку перспективу», – вказував Микола Петрович²¹. Новий кооперативний уклад господарювання мав поступово розвиватися, формуючи відповідні до себе соціальні елементи, яким належала роль рушійних сил суспільного прогресу. «Я думаю, – писав Баллін, – що кооператори та інші члени асоціацій складають тепер те, що у XVIII ст. було третім станом. ... Від їх поведінки зараз залежить майбутнє і їхнє, і всього цивілізованого світу ...»²².

Микола Петрович був переконаний у тому, що загалом і соціально-економічний, і політичний лад Російської імперії поступово еволюціонує в напрямку формування умов необхідних для розвитку кооперативного життя. У зв'язку з цим він зазначав, що «чим більше розвивалось капіталістичне виробництво, тим більше ... помітні стають зародки розвитку іншого характеру ... фабричне законодавство, ... робітничі спілки, ... народна освіта, ... капітали демократизуються ...», що врешті-решт об'єктивно готує ґрунт для кооперації²³. У той же час «Природному ходу розвитку в нас кооперації потужно сприяє наш уряд», – говорив Баллін, підсумовуючи результати демократичних реформ другої половини XIX ст. та урядових заходів, спрямованих на підтримку діяльності кооперативних товариств²⁴. Високий рівень довіри у Миколи Петровича, очевидно, викликав імператор Олександр II, з діяльністю якого Баллін, мабуть, пов'язував подальше реформування держави. У проекті листа до царя кооператор писав: «Основа нашої сили, нашого майбуття – почуття наші до нашого Царя Визволителя ...»²⁵.

У зв'язку з такими оцінками і підходами до суспільного життя Микола Петрович загалом негативно ставився до революційного руху, хоча до певної міри і співчував йому. Він вважав, що революціонери недостатньо глибоко розуміються на соціально-політичних проблемах і мають поведінку, неадекватну до ситуації: «... устремління їхні неполітичні, антисоціальні», – говорив Баллін²⁶. Зокрема, стосовно соціал-демократів Микола Петрович зазначав: «... я не відчував симпатії, тому що бачив у них більше ненависті до капіталістів, ніж роботу на загальну користь». Що ж до власної форми впливу на політичне життя, хоч би й заради кооперативного руху, то Баллін говорив: «... я завжди вважав, що кооператорам не слід втручатися в політику»²⁷.

Розуміння сутності кооперативної справи та підходи до її реалізації в конкретних умовах пореформеної доби зумовили загалом культурно-просвітницький характер діяльності М.П. Балліна. Впродовж свого життя він писав статті і монографії відповідної тематики, виступав з публічними лекціями, активно займався педагогічною роботою, створенням бібліотек, виставок, різноманітних агенцій і навіть університету²⁸.

Важко судити про те, наскільки впливала ідеологія Балліна на широкі кола громадськості, зрештою, і на практику кооперативного життя пореформених часів. Один із сучасників тієї епохи, який був особисто знайомий з Миколою Петровичем, згадував, що на нього «дивилися, як на мрійника про нездійсненне, і ставилися до нього, як до приємного співрозмовника – не більше»²⁹. Сам М.П. Баллін наприкінці свого життя констатував, що навіть серед його близьких знайомих «слово кооперація майже ніхто ... не розуміє»³⁰, «помічників ... нема», «співробітників не придбав» і «кооперація розвивалась у Харкові головним чином незалежно від мене»³¹.

Але, крім цих оцінок, слід взяти до уваги ще й факт постійного перешкоджання діяльності кооператора з боку властей. Невже ж лише завзята підозрілість штовхала їх до переслідування цілком миролюбного і політично лояльного Балліна? При цьому організаторами розправ над діяльністю кооператора виступали високопоставлені посадові особи Харківщини – архієпископ та попечитель навчального округу - і навіть вищі сановники Російської імперії – міністр освіти з обер-прокурором Священного Синоду³². Очевидно, у межах своєї епохи Микола Петрович Баллін дійсно відіграв досить помітну роль у громадському житті, хоча його погляди не могли знаходити широкої

підтримки в суспільстві. Але він був найзавзятішим і фактично єдиним розробником теорії та ідеології кооперативного руху впродовж усієї пореформеної доби, та ще й виставляв кооперацію фактором еволюції суспільного ладу. З ним можна було не погоджуватися, але важко оминати увагою. У пореформені часи для одних він виступав екзотичним, а для інших надзвичайно шкідливим мислителем-одинаком.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Височанський П. М.П.Баллін – піонер української кооперації (1829-1904) // Червоний шлях. – 1924. - №4-5; Височанський П. Кооперативний ювілей // Нова громада. – 1926. - №18-19; Височанський П. Нове про Балліна // Правобережний кооператор. – 1922. - №9-10; Марков В.И. Пионеры южно-русской кооперации: Н.П.Баллин и его сотрудники: Очерк из истории кооперации на Украине. – Харьков, 1919; Марков В. Кто такой был М.П.Баллін та що він зробив для кооперації ? // Нова громада. – 1929. - №9; Меркулов А. Баллин и приспешники самодержавия // Союз потребителей. – 1917. - №15; Павлов Т. Пионер русской кооперации // Хлибороб. – 1912. - №17; Пожарський П.Н. Нариси з історії української кооперації // Українська кооперація. – 1918. - №4; Савич О.П. М.П.Баллін – піонер споживчої кооперації на Україні (Стаття до 100-річчя з дня народження). 1929 р. Рукопис. Чернетка. – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі - ІР НБУВ). – Ф.290. - №3209; Трофименко П. Памяти хорошего человека // Хлибороб. – 1915. - №19-20; 2.Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964; 3. Баренбаум І.Е. Штурманы грядущей бури: Н.А.Серно-Соловьевич. Н.П.Баллин. А.А.Черкесов. – М.,1987; 4.Див.: Українські кооператори. Історичні нариси. Кн. 1. – Львів, 1999. – С.35-42; Кооперація. Страницы истории: В 3 т. Т.1.Избранные труды российских экономистов, общественных деятелей, кооператоров-практиков: В 3 кн. Кн. 1. – М.,1999 – С.678-687; Ленченко Ф.І., Палій Е.О. Кооперативний рух на Україні та його діячі. – К.,2000. – С.9-15; Киржаев С.Н., Есио Имаи. Николай Петрович Баллин и его архив: Библиографическое исследование о пионере русско-украинского кооперативного движения // Acta Slavica Laponica. – Tomus XII. – Sapporo, Japan, 1994; 5.Васильчиков А.И., Яковлев А.В. Мелкий земельный кредит в России. – СПб., 1876. – С.35; 6.Див.: ІР НБУВ. – Ф.326. – №1. – Арк.25-26,34; 7.Див.: Там само. – №3. – Арк.61-62, 142, 180; 8.Там само. – №1804. – Арк.1; 9.Див.:Там само. – №1. –Арк.14, 29-47, 54-55, 93, 111; Там само. – №3. – Арк.18-19, 28, 81 та ін.; 10. Там само. – №1. –Арк.17, 52; Там само. – №3. – Арк.61-62; 11.Там само. – №1. – Арк.30; 12.Там само. – №198. – Арк.2.; 13.Там само. – №489. – Арк.1-12; 14.Н.П.Баллин о русском кооперативном движении 70-80-х годов // Вестник кооперации. – 1910. – Кн.2. – С.22, 24, 28; 15.ІР НБУВ. – Ф.326. – №328. – Арк.1; 16.Там само. – №411. – Арк.1; 17.Там само. – №527. – Арк.48; 18.Цит. за: Тотомианц В. Материалы по истории кооперации в России // Союз потребителей. – 1915. – №34-35. – С.1215; 19.ІР НБУВ. – Ф.326. – №521. – Арк.2 зв.; 20.Там само. – №202. – Арк.6; 21.Там само. – №210. – Арк.1; 22.Там само. – №187. – Арк.8-8 зв.; 23.Див.: Там само. – №206. – Арк.1-1 зв.; 24.Там само – №203. – Арк.1-1 зв.; 25.Там само. – №1448. – Арк.1; 26.Там само. – №521. –Арк.2 зв.; 27.Там само. – №3. – Арк.176, 187; 28.Там само. – №12. – Арк. 1-3; Там само. – Ф.290. – №3209. – Арк.1; Там само. – Ф.326. – №3; 29.Там само. – Ф.326. – №2240. – Арк.1-2; 30.Там само. – №11. – Арк.1; 31.Там само. – №3. – Арк.209, 220; 32.Меркулов А. Баллин и приспешники самодержавия // Союз потребителей. – 1917. – №15. – С.16-19.

А.І. Сторожук

СПАДКОЄМНА ТВОРЧА ЛІНІЯ ДВОХ СВІТОВИХ НАУКОВЦІВ: І. ФРАНКО – К. КВІТКА

Відзначаючи новизну ідей, оригінальність методики, талант аналітика, мабуть, варто підкреслити одну із найважливіших рис його дослідницького стилю і його характеру, що до цього часу належно підкреслена не була – чисто квітківську, (по суті, без аналогій у фольклористиці) схильність бачити науково-теоретичні проблеми крізь призму коментування, критики й текстології: "Я сумніваюся в корисності перерахунку досягнень без одночасного виявлення прогалин і помилок, що давно мене непокоять, але досі ніким не вказані мені особисто у бесідах"¹.

У творчій спадщині К.Квітки можна виділити два види праць: дослідницькі і критико-текстологічні (звичайно, умовно, тому що специфіка наукового мислення К. Квітки, як ні в кого іншого, спиралася на логіку не менше, ніж на критичну аналітику).

До критико-аналітичних праць належать статті (щоправда, надто недосконале та малоемке це визначення "статті" до праць К. Квітки): "Микола Лисенко як збирач народних пісень", "Порфірій Демущкий", "Фольклористична спадщина Миколи Лисенка"². Про дві значні постаті української фольклористики К.Квітка створює "чисті" зразки критико-текстологічного жанру. Сам К. Квітка називає згадані праці "фольклористичними". Однак слід припустити, що цей термін був для нього синонімом праць "текстологічних", бо те, що ми зараз зараховуємо до фольклористичних праць в сучасній етномузикології, К. Квітка відносив до досліджень теоретичних та історичних. У царині

історії фольклористики до нього таких ґрунтовних досліджень не було, отже, розгляд наступних персоналій, аналіз діяльності насамперед збирачів музичного фольклору стали якраз можливими під впливом саме цих досліджень К. Квітки, хоч прямо автори пізніших праць про це не говорять³.

Показовим є те, що до власної роботи із збирання та нотації народних мелодій К. Квітка застосовує дещо іншу, досі ніким не вживану методику – ту, де критико-текстологічний підхід супроводжується широким коментарем та одночасним вирішенням різних за масштабом дослідницьких проблем. У спадщині самого К. Квітки підґрунтям такого стилю й методики слід вважати праці "Українські пісні про дівчину, що помандрувала з водите лем" та "Українські пісні про дітозгубницю"⁴. Ці праці вказують на тісні зв'язки з дослідженнями М. Драгоманова та "Студіями над українськими народними піснями" І. Франка. Спільним у них є хід думки: єдність критики, коментування й теоретичного пошуку (досліджу) при монографічному дослідженні варіантних груп фольклору. На пріоритет у цьому підході саме М. Драгоманова вказує І. Франко: "Причин до такого монографічного оброблювання чи то поодиноких пісень, чи більших груп дав, як відомо, М. Драгоманов, виступивши дня 16 лютого 1874 р. на річних зборах Київського Південно-Західного відділу Російського географічного товариства з мистецьким рефератом "Відгук лицарської поезії в українських народних піснях"⁵. Реферат М. Драгоманова було надруковано в "Записках Юго-Западного отделения русского Императорского географического общества"⁶.

Особливо відчутний зв'язок двох вище вказаних праць К. Квітки про дітозгубницю та підмову до мандрів дівчини і його "Коментаря" зі "Студіями" І. Франка насамперед при порівнянні аспектів методології. Їх розгляд не тільки розкриває наукове значення "Коментаря", але й виявляє одне з вирішальних джерел формування Квіткиного науково-критичного світогляду. Завдяки цьому фактору науковець пішов значно далі і, сприйнявши погляди І. Франка та М. Драгоманова, К. Квітка бачив народну музику, по-перше, як культуру. Звідси – соціологічні "зрізи" (при дослідженні інструментальної музики – насамперед функційний принцип систематизації народних інструментів; при розгляді побуту – виникнення програми дослідження діяльності народних музикантів і співаків): комплексний характер описів народного виконавства; історизм концепцій (періодизація музичних явищ, їх генезис в різній мірі присутні у більшості праць К. Квітки. Серед особливо показових – "Первісні тоноряди", в російському перекладі "Первобытные звукоряды"⁷, а також – "Об историческом значении календарных песен"⁸; етногеографічне розгрупування ознак (передовсім ритмоструктурних типів)⁹.

По-друге, фольклор для К. Квітки об'єкт релятивний. Насамперед тут дослідник стикається з мірою відносності: належності пісні до фольклору; ступеню варіативності і норми; значення соціального статусу носіїв фольклору (селяни, інтелігенція, дрібномасткове дворянство тощо). К. Квітка ніколи не випускав з уваги необхідність враховувати фактори, які дозволяли б або не дозволяли відносити фольклорний зразок до дійсної традиції чи до традиції умовно-фольклорної (наприклад, пісні-романси).

По-третє, фольклор для К. Квітки був предметом, що досліджується через посередництво його документування. На відміну від інших історичних дисциплін, де дослідники користуються готовими документами (рукописами, стародруками тощо), фольклористика змушена створювати документи сама – записуючи, а потім транскрибуючи народні мелодії. Все це ставить перед фольклористикою найсерйозніші вимоги критики фольклорних текстів, як музичних, так і словесних, а також описів фольклору.

Цей аналіз проблеми дає певне уявлення про зрілі погляди К. Квітки на вагу, роль коментування та критики у справі документування народних мелодій та фактів музичного побуту і психології.

Як йшлося вище, загальнометодологічні підвалини такого погляду сформульовані І. Франком у "Студіях над українськими народними піснями". Ставлення К. Квітки до "Студій" І. Франка визначалося двома факторами: перший – очевидне методологічне значення "Переднього слова"; другий – самі студії. Вони й зараз сприймаються як практичний заклик до вирішення фольклористикою невідкладних потреб коментування, критики й текстології. Торкаючись того, що словесна фольклористика на кінець XIX ст. збрала великий матеріал, І. Франко писав: "Маємо купу більш або менш багатих, більш або менш старанно та розумно уложених збірників пісень, але мало праць, які б орієнтували нас у тій масі пісенного матеріалу... Та потрібне щось більше, потрібне спеціальне оброблення, виконане за правилами історичної та літературної критики, яке б перебрало текст за текстом, варіант за варіантом, віднайшло й усталило їх взаємний зв'язок, вияснило різниці та розходження редакцій і дозволило нам пов'язати ті пісні, скільки можна, з культурною і політичною

.....
еволюцією нашого народу". І далі: "А тим часом нема нічого легшого, як попасти на хибну дорогу, оперуючи чи то в історичних, чи в літературних, чи в естетичних розвідках неперевіраним критичним матеріалом"¹⁰. Цікаво, що "Студії" І. Франка, засновані на порівнянні варіантів одного сюжету, друкувалися в "Записках Наукового товариства ім. Шевченка у Львові" з 1907 по 1914 рр., а вже у 1913 р. "Студії" було видано як відбиток із томів НТШ, саме й на це останнє видання посилається К. Квітка у "Коментарі" та низці інших праць¹¹ (слід нагадати, що в наш час "Студії" І. Франка передруковані).

Відзначимо, що якоюсь мірою сьогодні в українській музичній фольклористиці виконується рекомендація І. Франка, – присутня в якійсь мірі не просто публікація варіантів пісень, наявне і їх спеціальне оброблення (в кращих чи гірших варіантах), яке виконане за правилами історичної та літературної критики, а те, що сказав К. Квітка у 1940-х роках: "Головне правило історичної та філологічної науки, – що джерела слід перевіряти незалежно від того, породжують вони сумніви, чи ні, що друковані тексти слід перевіряти за рукописами та іншими виданнями, у фольклористичних працях здебільшого не дотримується" перегукується з висловами І. Франка і є й на сьогодні так само актуальне¹².

Наукове коментування, критика й самокритика, як в жодного іншого із дослідників-етномузикологів, посідають у спадщині К. Квітки чільне місце. Фактично він чи не єдиний бачив загрозу насування на музичну фольклористику маси не досить фахово документованих, а то й відверто недоброякісних матеріалів. Поділяючи думки І. Франка, К. Квітка ставив перед собою завдання: поповнити наукові фонди добротними, прокоментованими й частково систематизованими матеріалами, документами. Програма такої роботи викладена І. Франком у "Студіях" так: "Наші збірки пісень, друковані й не друковані, містять таку масу різnorodного матеріалу, дуже часто накиданого безладно, записаного руками малотямущих збирачів, усного й книжного, що вже саме прочищення цих хащів і внесення якогось ладу в ті праліси може бути й корисною роботою. Але слідом за сим елементарним ділом виринають інші, далеко важніші проблеми: зв'язок пісні з життям, зв'язок із загальною еволюцією народу, з хронологією його подій, з психологією його творчості"¹³. Є підстави думати, що К. Квітка, пишучи роботи "Українські пісні про дітозгубницю" та "Українські пісні про дівчину, що помандрувала з зводителем", мав далекоглядний намір створити аналогічний "Студіям" І. Франка музичний коментар, групуючи пісні за поетичними мотивами, отже, наші припущення мають підстави, прикладом можуть слугувати матеріали К. Квітки про балади. Враховуючи, що баладних сюжетів існує близько 300¹⁴, а музичних варіантів ще більше, групування їх за тематичними ознаками виглядає з огляду зручності класифікації можливим. Можливим є такий підхід і з точки зору історизму (по суті, класифікація за сюжетами підводить до вирішення проблеми, окресленої І. Франком у стисло висловленій програмі із його "Студії" – зв'язок пісні з життям і його інтересами... з психологією його творчості)¹⁵. Та, написавши два нариси про балади, К. Квітка чомусь припиняє подальшу роботу, що є не зовсім зрозумілим. Повернувся він до неї на тих же засадах єдності сюжетного гнізда – лише через 20 років, у "Коментарі", до "Українських народних мелодій" 1922 р., там ми знаходимо опис "двох пісень наймита".

Очевидно, текстологічний опис музичного фольклору багатьох тисяч тематичних гнізд, десятків тисяч мелодій – справа наступних поколінь дослідників. Що ж до праць К. Квітки у цьому напрямку, то вони є першими класичними працями з фронтальної критико-текстологічної перегляду народної пісні, а потреба текстологічного опису музичного фольклору загострюється в міру нагромадження записів та видань. Застосовуючи методологію І. Франка до цілої пісні, її тексту й наспіву, центр уваги дослідник переносить з історико-тематичної атрибуції змісту на структурно-морфологічні елементи пісенної форми, поєднавши текстологічний підхід з дослідницьким. Особливо очевидна значна вага даного дослідницького ракурсу в роботі "Українські пісні про дітозгубницю". Проте розглядати її як переважно теоретичну недостатньо: адже тією ж мірою паралельно К. Квітка веде й порівняння та коментування варіантів.

У статті К. Квітки "Українські пісні про дітозгубницю" В. Гошовський бачить "оригінальний експеримент з негативним музикознавчим результатом, але з блискучою класифікацією сюжетів..."¹⁶. Та ми навряд чи можемо погодитися із правильністю оцінки В. Гошовського, який випустив із уваги критико-текстологічне спрямування статей К. Квітки "Українські пісні про дівчину, що помандрувала з зводителем" та "Українські пісні про дітозгубницю"¹⁷.

На мотивацію створення такого роду досліджень в свій час вказав сам К. Квітка: перша із статей споряджена підзаголовком "Систематизація, уваги і нові матеріали" – це, власне, та програма, що втілювалася І. Франком в його "Студіях", лише висловлена К. Квіtkoю дуже стисло.

Крім методологічної спільності, між деякими "точками уваги" К. Квітки і І. Франка трапляються й перегуки. Це або розвиток теми (у бік огляду варіантів), або наукове коментування (навіть з елементами редагування) обраних зразків, або погляд на стан тієї чи іншої проблеми. Наведемо такий приклад: в окремих "Студіях" І. Франко подає наспіви ("Турчин купує сестру-полонянку", "Троїзілля", "Подоланька"), хоча музичної освіти він не мав і до аналізу мелодій з цієї причини не вдавався. Мабуть, це і було тим поштовхом, тією обставиною, через яку К. Квітка звернувся до коментування мелодій та їх критичного розгляду: сам факт подачі І. Франком мелодій без жодного їх обговорення, на тлі широкого коментування текстів мав сприйматися як мовчазний заклик до музикознавців: врешті-решт взятися до критичного розгляду мелодій.

"Студії" І. Франка також показали, що до багатьох опрацьованих варіантів текстів наспівів не було взагалі, а географія поданих (або тих, про які були відомості в інших джерелах) виявилася обмеженою і нерівномірною. Мабуть, саме цей стан наштовхнув на потребу розширити географію пошуку пісенних мелодій при підготовці збірника "Українські народні мелодії" 1922 року. Для нього К. Квітка, не маючи матеріальної змоги виїздити "у поле", спеціально розшукував у Києві людей з тих територій, з яких було обмаль наспівів. Зокрема в роки громадянської війни та перші роки після неї К. Квітка у такий спосіб записав наспіви від біженців з крайніх західних та північно-західних територій поширення української мови, з Кубані, територій РРФСР, Білорусії. З огляду на це, цілеспрямовані пошуки К. Квіtkoю наспівів до текстів, що були записані іншими збирачами без мелодій, гідні великої уваги та вдячності.

Ми фіксуємо і прямі відсилання на "Студії" І. Франка. Наприклад, у "Передмові" до збірника "Українські народні мелодії" він вказує, що ним записані наспіви історичної пісні про напад турків на Ведмедівку, та з-поміж іншої літератури посилається на матеріали із сторінок, Франкової студії "Ведмедівка", зауважуючи, що пісня "досі була зовсім незнана з своєї музичної сторони"¹⁸.

Є й інші перегуки тем "Студій" І. Франка та праць К. Квітки. Окремий розділ рецензії К. Квітки на книгу О. Фінагіна¹⁹ дають нам всі підстави розглядати його як оригінальне музикознавче продовження студій І. Франка ("Теща в полоні у зятя").²⁰

Гідна наукова естафета простежується у К. Квітки і в поглибленому інтересі до варіантно-пісенних "гнізд". Він поділяє погляд І. Франка на народну пісню як наслідок історичного життя народу, відгомін історичних фактів, іноді доволі конкретних. Зокрема, І. Франко вказує, що в "студії про Хмельниччину в думках, піснях та віршах я дав зразок аналітичної історіографії і видобув сею метою не одно таке, чим може покористуватися також автор так званої прагматичної історії нашого краю"²¹.

Метод порівняльного дослідження сюжетних варіантів може сприяти уточненню чи доказу деяких історичних фактів. І, як факт, К. Квітка, у свою чергу, розглядаючи пісні про дітозгубницю, зведення (підмову) дівчини та наймитування, звергає увагу не лише на музично-фольклористичні, але й історично-соціальні питання (наприклад, громадські і побутові паралелі станів "приймацтва" та "наймитства")²².

Важливе значення у стані поглибленого інтересу К. Квітки до поглядів І. Франка мали також особисті стосунки І. Франка і К. Квітки. Вони не були тривалими, але залишили відчутний слід у збирацькій та критико-текстологічній праці К. Квітки. Їх наслідком стали на початку фольклористичної діяльності К. Квітки – запис від І. Франка 32-х наспівів; потім їх публікація у 1922 р. (29-ти із записаних); наприкінці життєвого шляху – великий нарис у "Коментарі" про І. Франка як виконавця народних пісень"²³.

Спадкоємна лінія І. Франко – К. Квітка містить у собі також моральний приклад: справа гідності нащадків – відзначити, засвоїти та розвинути далі надбання та ідеї попередників. К. Квітка не просто це зробив: від історичної атрибуції фольклорних текстів у І. Франка він прийшов до створення основ документування та критики записів народної музики, які й до сьогодні залишаються стовповими у вирішенні багатьох проблем етномузикології. Навіть не дуже глибокий аналіз відомого "Коментаря" К. Квітки до збірника "Українські народні мелодії" 1922 року, в якому розвинуто та стверджено ідеї І. Франка, є найкращим свідченням творчого єднання двох світових геніїв – І. Франка та К. Квітки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Квітка К. Избр. тр.: В 2 т. (сост. и коммент. В.Л. Гошовского). – М., 1971. – Т. 2. – С.23; 2. Квітка К. Микола Лисенко як збирач народних пісень // Повідомлення музично-етнографічного кабінету ВУАН. – К.,

1923 . – № 1; Порфирій Демущий // Етнографічний вісн. ВУАН. – К., 1928.; Фольклористична спадщина Миколи Лисенка // Зб. Музею діячів наук. та мистец. України.–1930.– Т.1; 3.Голоса українських песен, изданные М.Максимовичем / Аранж. А.Алябьева.– 2-е изд. – М.:Музгиз. – 1961. – С 165.; 4.Квітка К. Українські пісні про дівчину, що помандрувала з зводителем // Етнографічний вісн. ВУАН. – К., 1926; Квітка К. Українські пісні про дітозгубницю // Етнографічний вісн. ВУАН. – К., 1926.; 5. Франко І. Студії над українськими піснями / Упорядк. М.Т. Яценка – Твори у 50 т. – К., 1982.– Т.42.;6. Драгоманов М. Отзвук рыцарской поэзии в украинских народных песнях // Записки Юго-Западного отделения Российского императорского географического общества: В 2 т. – К., 1875. – Т.2; Азадовский М. История русской фольклористики: В 2 т. – М.: Учпедгиз, 1963. – Т.2 Русская фольклористика во второй половине XIX в. и в начале XX в.; Квитка К. О напевах украинских правобережных песен, приуроченных к старым праздникам зимнего солнцеворота /рукопись/. – Ін-т мистецтвознавства та фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАНУ.– Ф.14-2. – Од. зб. 196. – Арк. 75.; 7. Квітка К. Первісні тоноряди // Первісне громадянство і його пережитки на Україні. – К., 1926. – Вип. 3.; 8. Квітка К. Вибрані статті: В 2 ч. Ч.ІІ. Фольклористичні праці / Упорядк., комент. А.Іваницького. – К.: Муз. Україна, 1986; 9. Квитка К. Народная музыка славян // Избр. тр.: В 2 т. / Сост. и комент. В.Л.Гошовского. – М.: Сов.композитор, 1971. – Т.1.;10. Завальнюк А. Видатний збирач народної пісні // Зоряна криниця. – 2000. – 29 січня. – С.15.; 11. Франко І. Названа праця; 12.Квітка К. В справі досліду народної музики неукраїнських елементів людності УРСР // Бюлетень етнографічної комісії УАН. – К., 1929. – №11. – С. 58-59.;13. Франко І. Названа праця; Завальнюк А. Названа праця; Бюлетень етнографічної комісії УАН. – К., 1927. – №3; 14.Дей О. Українська народна балада. – К.: Наук.думка, 1986; 15.Франко І. Названа праця; Завальнюк А. Названа праця.; 16.Квитка К. Общие вопросы фольклористики // Избр. тр.: В 2 т. (сост. и комент. В.Л. Гошовского). – М.: Сов. композитор, 1973. – Т. 2; 17. Квітка К. Українські пісні про дівчину, що помандрувала з зводителем // Етнографічний вісн. ВУАН. – К., 1926; Квітка К. Українські пісні про дітозгубницю // Етнографічний вісн. ВУАН. – К., 1926. – С.7; 19.Фанагин А. Русская народная песня. – Пг.: Академия, 1923. – 96 с.; 20. Квитка К. Общие вопросы фольклористики // Избр. тр.: В 2 т. (Сост. и комент. В.Л. Гошовского). – М., 1971. – Т. 2. – С.61-71; 21.Франко І. Названа праця. – С.8.; 22. Квитка К.В. Коментарий к сборнику украинских народных мелодий, изданному в 1922 / рукопись/. – Ін-т мистец., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Ф.14 – 2, од. зб. 62, 62-а, 62-б. – С. 86-88; 23. Квитка К. Иван Франко как исполнитель народных песен /рукопись/. – Центр. Музей. муз. культуры РФ им. М.И Глинки. – Ф.275. – Спр. 72, 73. – Арк.72. –61 с. приложениа.

І.Б. Гавліч

КОСТЬ ЛЕВИЦЬКИЙ – ЛІДЕР КООПЕРАТИВНОГО РУХУ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Кость Левицький – визначний український політичний та громадський діяч Східної Галичини, юрист і публіцист, доктор права, почесний член НТШ і «Просвіти», кооператор. Він народився 18 листопада 1859 р. у сім'ї священика в Тисмениці. Університетську освіту здобув у Відні та Львові, де одержав ступінь доктора права. Був послом до австрійського парламенту і галицького сейму, головою Українського клубу у віденському парламенті і галицькому сеймі. К. Левицький відіграв визначну роль у національно-державному визволенні Східної Галичини: у 1914р. він очолив Українську Головну Раду у Львові, в листопаді 1918 року став першим головою уряду ЗУНР. Понад 50 років невтомно працював для розвитку усієї української кооперативної організації в Східній Галичині.¹

Економічна діяльність Костя Левицького все ще потребує серйозного дослідження, незважаючи на те, що його постать не залишилася поза увагою українських істориків, та вони більше уваги приділяли його громадсько-політичній роботі. Окремого ґрунтовного дослідження про внесок Костя Левицького у суспільний розвиток краю і досі не має. Праці сучасників присвячені загальному кооперативному рухові Східної Галичини, в яких згадується діяльність Костя Левицького у сфері економіки, належать Іллі Витановичу - «Історія українського кооперативного руху» (Нью-Йорк, 1964 р.), С.Бородаєвському - «Історія кооперації» (Прага, 1925 р.), Карлу Коберському - Буквар кооперації (Львів, 1939 р.). Сучасні вітчизняні дослідники: Таїсія Гелей, Ірина Василик та ін. більш детально висвітлюють кооперативну діяльність К.Левицького. Неопубліковані відомості про економічну діяльність Костя Левицького ми також знаходимо у фондах архівів міста Львова й тогочасній пресі.

Отже, беручи до уваги недостатню наукову розробку теми, метою даної статті є аналіз місця і ролі Костя Левицького у становленні та розвитку кооперативного руху Східної Галичини в кінці ХІХ-го на початку ХХ ст. Авторка ставить перед собою такі завдання:

- проаналізувати праці Костя Левицького на економічну тематику і визначити їх вплив на розвиток кооперації Східної Галичини в кінці XIX – на поч. XXст.;
- визначити внесок Костя Левицького у заснування ряду важливих економічних організацій Східної Галичини;
- охарактеризувати діяльність найвпливовіших кооперативних організацій краю, участь в яких брав К.Левицький.

Юрист за професією, Кость Левицький відомий як один з активних діячів просвітницького руху та організації кооперативної справи у Східній Галичині в кінці XIX – на початку XXст. Він дійсний член товариства «Просвіта», яке виникло у Львові в 1868 р. і відіграло важливу роль у піднесенні українського народу з духовного та економічного занепаду. Спочатку Кость Левицький був секретарем головного відділу, а потім очолював різні секції «Просвіти». Саме з його ініціативи «Просвіта» у 1891 році змінила свій статут і була перетворена з просвітницького в просвітницько-економічне товариство. За новим статутом, автором якого став К. Левицький, місцеві осередки «Просвіти» мали створювати при читальнях шпихліри (склади для збереження зерна), рільничо-господарські та промислові спілки, крамниці на спільний рахунок, де члени громади могли б придбати дешевий та добрий товар; старатися створювати власні каси позичкові та каси ощадності, а також допомагати своїм членам під час закупівлі насіння, машин і сільськогосподарського знаряддя та відшукувати для них джерела заробітку (§ 50 Статуту)².

За задумом К.Левицького, на основі «Просвіти» необхідно було створити мережу просвітницьких, економічних організацій, домогтися для них фінансової допомоги з державної скарбниці так, як тоді отримували польські станові і економічні організації. Він плідно працював на посаді заступника товариства «Просвіта», а у 1907 році увійшов до складу господарської комісії, метою якої було піднесення економічного добробуту руського народу. Комісія успішно займалася організацією господарсько-промислових галузей, які потребували допомоги, зокрема, молочарських спілок домашнього промислу.

У 1912 році при читальнях «Просвіти» існувало 540 крамниць і 236 дрібних позичкових кас.³

З теорією та практикою кооперативного будівництва Кость Левицький знайомив широке коло читачів за допомогою своїх підручників, посібників, популярних брошур, які видавало товариство «Просвіта»: «Що має робити «Просвіта» на основі нового статуту» (1892 р.), «Про шпихліри та крамниці» (1893 р.), «Про сільські каси позичкові і щадниці» (1894 р.), «Власна поміч» (1899 р.) тощо. Також він активно співпрацював з такими часописами, як «Життя і право», «Часопис правничий і економічний», «Діло», «Батьківщина», «Економіст», «Господарсько-кооперативний часопис», «Кооперативна республіка» та ін.⁴

Так у книзі «Про шпихліри і крамниці», виданій у 1893 році, К. Левицький пояснює, що «шпихліри – це є громадська безпека при будь-якій загрозі і зарада на голод в тяжких роках. А крамниці по селах – це можливість нового заробітку для людей і джерело багатства для народу.» У ній він детально розповідає, як утворювати шпихліри і крамниці, вести торгівлю та ін.⁵

У книзі «Про сільські каси позичкові і щадниці» (1894 р.) Кость Левицький у першому розділі «Яких позичок треба нашому хліборобові і ремісникові» пише про два види позичок, які є необхідні хліборобам і ремісникам: на кредит (довіру) особистий, який можна виплатити в короткий час і позички іпотечні (на ґрунт), більші, які б вони виплачували протягом довшого часу. Для перших позичок, говорить Кость Левицький, «нам необхідні каси позичкові по громадах, а для других – селянський банк, який повинен займатися оформленням кредитів для хліборобів, ремісників і промисловців.» У другому розділі «Яких нам потрібно кас позичкових по громадах», автор говорить, що найбільш відповідні є каси позичкові громадські при читальнях «Просвіта» або товариства кас позичкових «Власна поміч». А щоб робота таких позичкових кас могла краще розвиватися, щоб вони могли в потребі мати необхідний кредит, «нам необхідно утворити Краєве Стотаришення Кредитове у Львові, як у столиці краю, яке могло б також займатися справами кредиту іпотечного для меншої посілості і тим способом було би нашим банком селянським.» Першочергова мета позичкових кас, на думку автора, – піднесення добробуту хліборобського через здоровий і дешевий кредит.⁶

У 1904 році вийшла друком книжка «Про нові спілки господарські. Як їх закладати і вести». Її мета – навчити селян організувати сільські райфайзенки, а існуючі сільські каси оберігати від примусового підпорядкуванням Повітовим Радам.⁷

Кость Левицький був не лише теоретиком, а й практиком, про що свідчить його участь у заснуванні низки важливих економічних установ Східної Галичини. Однією з таких економічних організацій була «Народна Торгівля» – перший на західноукраїнських землях споживчий кооператив,

заснований в 1883 році у Львові. Співзасновником цієї організації і автором статуту був Кость Левицький. Діяльність її спочатку зводилась лише до підтримки української приватної торгівлі. Та вже у 1907 р. вона перетворюється на спілку українських споживчих кооперативів. Ініціаторами виступили К. Левицький, Р. Залозецький, А.К. Пеленський, М. Галущинський та ін. Їхніми стараннями «Народна Торгівля» в 1907 р. змінює свій статут і перебудовується на «Красвий Торговельний Союз». Згідно з новим статутом, розробленим К. Левицьким, вона мала організовувати торгові кооперативи, перевіряти їх діяльність і бути для них головною організацією. У 1912 році вона підтримувала торгові відносини із 831 крамницею, читальнями, громадськими й українськими приватними установами, а перед Першою світовою війною мала 19 власних великих крамниць у галицьких містах.⁸

На західноукраїнських землях відчувалася гостра потреба вигідного кредиту для сільського та міського населення, щоб визволити його з лихви і створити фінансові умови для розвитку нових господарських організацій. Українському громадянству потрібні були власні кредитні установи. Тому в кінці XIX – на початку XX ст. в Сх. Галичині утворюються перші українські банки і економічні товариства. У 1892 році у Львові було засновано «Товариство взаємних забезпечень від вогню, крадіжки та взлому «Дністер». Його засновниками були відомі українські громадсько-політичні діячі К. Левицький, В. Нагірний та С. Федак. Мета створення товариства – «матеріальна допомога його членам шляхом прийняття осаджень та видачі позик.» Але фактично це товариство було спілкою взаємного страхування при пожежі, причому, воно мало чисто кооперативний характер. Членом його могла бути кожна особа, яка внесла не менше один пай в 50 крон і 2 крони вступних. Позики видавалися членам товариства лише під заставу майна, яке було застраховане в товаристві. Товариство «Дністер» почало швидко розвиватись. На 1 січня 1909 року в товаристві було більше 5223 членів з 6067 паями.⁹

У 1894 році виникла потреба створення банку, який отримав таку ж назву – «Дністер». Ці дві установи поєднувало спільне правління та наглядова рада. Почесним членом обох товариств став митрополит А.Шептицький. Головною метою цих установ було піднесення добробуту українського селянства, промисловості і торгівлі.¹⁰

У 1898 році з ініціативи К. Левицького, С. Федька та Я. Кулачковського – керівників страхового товариства «Дністер» - утворився Крайовий союз кредитовий (далі - КСК) – перший західноукраїнський кооперативний союз, який об'єднав і підпорядкував собі значну частину українських кредитних кооперативів. 25 вересня 1896 року на засіданні його наглядової ради було вирішено доручити дирекції «щоб взяла на себе почин до заснування «Союзу задаткових товариств», а через 2 роки спеціальні збори ініціаторів схвалили статут спілки і обрали «Комітет основателів» у складі Я. Кулачковського, К. Левицького та С. Федька. Його перші загальні збори відбулися 8 грудня 1898 року на підставі статуту, який склав Кость Левицький. Із доповіді на зборах К. Левицького відомо, що на той час товариство складалося із 113 членів, з них тільки 17 – задаткові товариства, решта – фізичні особи. Пайовий капітал КСК становив лише 3771, 52 крони, на заощадження планували виплачувати дивіденди у розмірі 4,5 % від внесеної суми, позики надавати під 5,5 % , а для фізичних осіб – під 7 %. Збори обрали керівні органи Союзу: Надзірну Раду, контрольну комісію та дирекцію. Головою надзірної ради став Г. Кузьма, начальним директором – К. Левицький.¹¹

За статутом цей союз був Центральним банком, він мав право видавати позики, приймати внески й одночасно міг проводити ревізії в товариствах, що перебували з ним у ділових стосунках. Власний капітал Союзу складався з паїв по 50 крон кожний. Члени Союзу могли мати й кілька паїв, і в залежності від їх кількості вони набували на Загальних Зборах більших прав. Так, хто взяв один пай, мав 1 голос, хто 10 паїв – 2 голоси, хто 50 – 3 голоси. Членами союзу могли бути не лише товариства, але й приватні особи.

Вже через рік після заснування КСК об'єднавав 258 членів, з них 28 кооперативів (11%), а згодом щорічно збільшував відсоткову частку кооперативів порівняно з кількістю всіх членів.¹²

До 1903 року організаційним центром української кооперації в Галичині був КСК, який водночас був центральною касою і перевіряв діяльність усіх членських кооперативів. Але в 1903 році австрійське міністерство видало закон про обов'язкову ревізію кооперативів, зареєстрованих на підставі закону 1873 року. КСК, як центральній касі, було важко виконувати загальноорганізаційну роботу та вести діяльність, пов'язану із постійними ревізіями кооперативів. Тому К. Левицький написав статут окремої ревізійної установи, яка була б також провідним ідейно-організаційним центром усієї української кооперативної організації в Східній Галичині. Представники центральних і деяких львівських кооперативних організацій на нараді 4 грудня 1903 р. ухвалили цей статут і

24 грудня 1903 року подали його на затвердження галицькому намісництву. 18 січня 1904 року влада підтвердила право на заснування «Крайового Союзу Ревізійного».¹³

Його перші загальні збори відбулися 25 березня 1904 року. У них взяли участь представники 22 союзних кооперативів. За статутом, КСР повинен був дбати про розвиток союзних кооперативів, перевіряти їх діловодство, збирати і проголошувати статистичні дані про їх діяльність та видавати інструктивно-ідеологічний часопис і відповідну літературу. Члени цієї установи (тобто кооперативи) повинні були виплачувати 20 крон вписового і щорічний внесок, який ухвалювався загальними зборами союзу. Кооперативи-члени Союзу зобов'язувалися вести свою діяльність згідно з вказівками Союзу. Кооперативи мали право і обов'язок посилати своїх делегатів на загальні збори Союзу, які вибирали його голову і 12 членів Ради на один рік. Рада Союзу вибирала заступника голови, секретаря, касира й контролера, приймала кооперативи в члени Союзу, вела впродовж року усі справи, пов'язані з діяльністю кооперативів. Першим і незмінним до 40-х років головою ради КСР був Кость Левицький. У 1914 році КСР об'єднував 609 кооперативів.

Заснування КСР дозволило, з одного боку, розгорнути активну планову наукову, пропагандистську та організаційну діяльність, спрямовану на розгортання українського кооперативного руху в краї і об'єднати для цього зусилля майже всіх українських громадських та господарських інституцій, що існували у цей період, а з іншого боку, дало можливість КСК спрямувати свою працю на розбудову та економічне і організаційне зміцнення кредитної кооперації українців, оскільки він передав КСР усі контрольні та організаційні функції щодо української кооперації. А справу парцеляції (поділу землі на дрібні ділянки – парцели) КСК передав новоутвореному з його ж ініціативи в 1907 році парцеляційному товариству «Земля», яке також контролював Кость Левицький.¹⁴

Справи іпотечного кредиту (іпотека – застава нерухомого майна, будівлі чи землі для отримання в банку, інших фінансових організаціях довгострокового кредиту), взяло на себе новостворене в 1909 році акційне товариство «Земельний Іпотечний Банк». Одним із співзасновників товариства був голова КСК Кость Левицький. Цей банк був основним джерелом кредиту для західноукраїнських торговельних і виробничих сфер. Він фінансував Крайовий Союз Кредитовий, народну торгівлю, українські ощадні каси, Крайовий Ревізійний Союз тощо. У 1912-1913 рр. вклади населення у нього становили 1,7 млн. крон.¹⁵

Ще однією великою економічною організацією Східної Галичини, головою ради директорів якої був Кость Левицький, стала львівська страхова компанія «Карпатиця». Її завданням було «вести безпечення на випадок смерті, забезпечення дожиттєві або мішані і забезпечення на ренти, включаючи або виключаючи інвалідність за виплаченням одноразової або річної премії». У статуті, який розробив Кость Левицький, чітко вказувались права і обов'язки зборів, ради, дирекції, а також застереження і поради, що робити в різних невивідних економічних ситуаціях. На початку 1918 року товариство «Карпатиця» мало біля 60 000 крон власного капіталу.¹⁶

Отже, Кость Левицький був автором і співавтором багатьох статутів різних економічних товариств, їхнім співзасновником та членом керівних органів. Юридична освіта допомагала йому здійснювати кооперативну роботу, спираючись на міцну правову основу. Разом із своїми однодумцями він вивів громадсько-економічні організації на новий рівень розвитку методом кооперативної допомоги. Львівська газета «Новий час» з приводу 75 ліття життя д-ра К.Левицького писала: «Він один з перших у нас громадських діячів, що як слід розуміють вагу економічної організації в емансипаційних змаганнях нації».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Енциклопедія українознавства. – К., 1996. – т.4 – С.1268; 2.Гелей Т. Кость Левицький // Українські кооператори. Історичні нариси. Кн. 1.- Львів, 1999 – С.138; 3. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С.137; 4. Центральний державний історичний архів України у місті Львові.– Ф.363. (Левицький – Лукич В.).- Оп 1.-Спр.11 – Арк.2.; 5. Левицький К. Про шпихліри і крамниці. – Львів, 1893. – С.6; 6. Левицький К. Про сільські каси позичкові і щадниці. – Львів, 1894 – С.11, 13; 7. Левицький К. Про нові спілки господарські. – Львів, 1904. – С.3; 8. Гелей С. Народна торгівля – перше споживче товариство в Галичині. // Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти. – К., 1996. –С.45; 9. Бородаєвський С. Історія кооперації. – Прага, 1925. – С.339; 10. Діячі кооперативного руху Галичини /1873-1939рр./: Бібліографічний покажчик. – Львів, 1995. – с.59; 11.Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С.157; 12. Бородаєвський С. Історія кооперації. – Прага, 1925. –С. 336; 13. Коберський К. Буквар кооперації: Для вжитку самоосвітників, кооперативних курсів, вишколу хліборобської

.....
молоді. – Львів, 1939.- С.95; 14. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С.158; 15. Щибоволок З., Кульчицька Р. З історії ошадної справи Західної України // Фінанси України. – 1997. - №7. – С.106; 16. Василик І. Кость Левицький в економічному житті Східної Галичини кінця XIX - початку XX ст. // Збірник наукових праць. Серія: Історія та географія. – Вип. 14-15. - Харків, 2003.- с.103

І.Ю. Козинець

РОЗВИТОК ОСВІТИ НА ВОЛИНІ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ П.СКОРОПАДСЬКОГО

Зміни в політичному житті України, зумовлені заміною демократичних принципів управління монархічними, що наступили після державного перевороту 29 квітня 1918 р., призвели до перегляду окремих програм у галузі освіти і культури. 30 квітня 1918 р. П.Скоропадський, уповноважуючи М.П. Василенка сформувати новий уряд, зажадав, щоб в основу його діяльності було покладено принцип національного відродження, але «без тих крайнощів, котрі, дратуючи населення, шкодили б нормальному розвитку національного життя і настроювали проти українства широкі кола інших національностей»¹.

Очолити Українську державу, гетьман П. Скоропадський вважав за необхідне всіляко підтримувати українську культуру, створити всі умови для того, щоб діти у школах навчалися рідною мовою, детально знали історію та географію України. Водночас П. Скоропадський був противником витіснення російської культури, оскільки вважав, що вона була спільним надбанням російського й українського народів, результатом їх віками об'єднаних зусиль².

Перед новоствореним Міністерством народної освіти постало важливе завдання створення єдиної системи навчальних закладів, яка забезпечувала б рівні можливості учнів для просування від найнижчих щаблів освіти до найвищих. Перші кроки у цьому напрямку були здійснені Тимчасовим урядом, який об'єднав у Міністерстві освіти деякі школи Св.Синоду: церковно-парафіяльні, двокласові і церковно-учительські. До того в Російській імперії початкові школи поділялись на земські, міністерські, церковно-приходські, нижчі початкові, вищі початкові з різним правовим статусом, що ускладнювало перехід учнів цих навчальних закладів до середніх шкіл, які, в свою чергу мали різні категорії й типи³.

За наполяганням Міністерства освіти гетьманський уряд прийняв закони: 1) про об'єднання до одного типу різнорідних початкових шкіл та збільшення державної допомоги цим школам⁴; 2) щодо скасування органів управління колишніми церковно-парафіяльними школами та остаточну передачу їхнього майна міським і земським шкільним управам⁵. Вживались заходи щодо об'єднання професійних шкіл при різних інституціях у відомстві Міністерства освіти⁶.

Плідна робота у галузі культурного будівництва значною мірою залежала від способу управління освітніми справами. За самодержавства керування освітою було максимально централізованим, для вирішення найдрібнішого питання потрібен був дозвіл адміністрації, все було направлене на те, щоб оберігати школу від усякої свіжої думки, проводити ідеї консервативної казенної педагогіки. За Центральної Ради законом від 14 січня 1918 року ліквідовувалися дирекції і інспекції народних шкіл і був створений інститут комісарів освіти та шкільні ради⁷.

Роль місцевих комісарів освіти полягала у здійсненні педагогічно-контролюючих функцій. Вони співпрацювали із різними громадськими організаціями і органами місцевого самоврядування. На чолі кожного повіту стояли повітові комісари, яких очолював губернський комісар освіти. На Волині цю посаду посів Михайло Костянтинівич Черкавський. Районними комісарами були: у Дубенському повіті – Пироженко Макар, Житомирському – Смірнов Іван, Ізяславському – Касьяненко Павло, Кременецькому – Олійниченко Микита, Луцькому – Ільченко Венедикт, Рівненському – Коваленко Іларіон⁸.

Сповнені прагненням національного відродження України і швидкого розвитку українізації, у своїй діяльності комісари освіти часто натикалися на рішучий опір з боку зросійщеної місцевої влади та органів самоврядування. Так М.К. Черкавський у зверненні до директора Департаменту нижчої освіти повідомляв, що на Волині майже неможливо щось зробити у справі українізації, оскільки губернська шкільна рада, на чолі якої стоїть голова губернської земської управи В.Е. Кандиба, не визнає ніякого комісара освіти. І якщо йому, як губернському комісару освіти, не буде надано права призначати вчителів вищих початкових шкіл, то справа українізації на Волині не реалізується⁹. Такі ж думки М.К. Черкавський висловив і на з'їзді комісарів освіти України, що відбувся 11-14 липня 1918 року¹⁰.

Однак прагнення комісарів освіти проводити рішучі дії щодо дерусифікації галузі викликали незадоволення міністра освіти М.П.Василенка, який був прихильником поступового впровадження

української мови у школах. Після кількох конфліктів міністра із генеральним комісаром освіти І.М. Стешенком, інститут комісарів було ліквідовано «як тимчасовий, викликаний потребами революційного моменту»¹¹.

Практичне вирішення освітніх проблем у Волинській губернії почалося із подання необхідних відомостей Міністерству освіти. Сюди входили дані про кількість дітей шкільного віку, кількість існуючих навчальних закладів в окремо взятій місцевості та відомості про те, скільки потрібно ще відкрити установ для того, щоб охопити населення «всенародною освітою». Результати анкетування деяких повітів Волині показали, що для здійснення всенародної освіти у Житомирському повіті необхідно було відкрити 251 школу на 442 комплекти², Ізяславському – 102 школи на 181 комплект, Дубенському – 182 школи на 231 комплект, Новоград-Волинському – 58 шкіл на 96 комплектів. Вирішити цю проблему було не так легко. Потребувалось не менше десяти років, аби досягнути поставленої мети¹².

Першим ступенем до отримання освіти була нижча початкова школа. У ній могли навчатися діти з 6-8 років. Навчання тривало 4 роки і було безкоштовним. Відкриття та утримання цих шкіл належало, в основному, до компетенції місцевих самоврядувань при допомозі з загальнодержавного бюджету в розмірі 2100 крб. у рік на один такий навчальний заклад¹³. На Волині у квітні 1918 року було близько 2800 нижчих початкових шкіл, в яких навчалось близько 50 учнів у кожній¹⁴. Така кількість не задовольняла потреб населення, оскільки на середину 1918 року у губернії нараховувалося 378711 дітей шкільного віку, із яких 208641 або 55% не були охоплені навчанням¹⁵.

У результаті кропіткої роботи працівників міністерства, місцевих органів влади та самоврядування, за короткий час у губернії була відкрита низка початкових шкіл. Уже в серпні 1918 року загальна кількість нижчих початкових шкіл Житомирського повіту становила 243, це тоді, коли до революції їх було всього 90¹⁶. На утримання цих шкіл Департаментом нижчої школи Міністерства освіти у серпні 1918 року було виділено 415319 крб¹⁷. Протягом 1918-1919 навчального року у цьому ж повіті планувалося відкрити ще 25 шкіл на 46 комплектів¹⁸.

Основним завданням, яке ставила держава перед школою, було впровадження української мови. 22 липня 1918 року міністр освіти М.П. Василенко видав обіжник «Про утворення національної нижчої початкової школи з початку наступного 1918-1919 шкільного року», адресований до губернських і повітових місцевих самоврядувань та до відповідних комісарів освіти. У ньому пропонувалось «докласти всіх зусиль, щоб з нового навчального року викладання у школах для українського люду велось рідною мовою на всьому просторі України». В іншому обіжнику до вищезгаданих інституцій від 29 серпня 1918 року наказувалось в нижчих початкових школах, в котрих навчання велося іншими мовами, завести вивчення української мови, літератури та історії України, виділяючи для цього 4 академічні години на тиждень. До обіжника прикладались детальні програми з викладання названих дисциплін та список відповідних підручників¹⁹.

Виконуючи дане розпорядження, волинський губернський комісар освіти видав у серпні 1918 року обіжник № 572 до повітових і міських управ, де просив якнайшвидше подати відомості про те: 1) яким чином управи мають задовольняти потреби в українських підручниках і які заходи уже здійснені у цьому напрямку; 2) скільки у школах, що знаходяться у віданні управ, є вчителів, які із початку нового навчального року не зможуть викладати предметів на українській мові²⁰.

Держава зі свого боку, щоб вирішити це питання, організувала для вчителів всіх типів шкіл Волині і Поділля літні українські курси, які проводилися з 15 липня по 15 серпня 1918 року. На Волині були організовані курси двох типів: 1) для вчителів середніх навчальних закладів і вищих початкових шкіл; 2) для вчителів нижчих початкових шкіл. Курси проходили у п'яти пунктах: у Житомирі для Житомирського повіту і міста Житомира – у Новограді-Волинському для Овруцького і Новоград-Волинського повітів; у Ізяславі для Старокостянтинівського, Ізяславського і Острозького повітів; у Рівному для Рівненського, Луцького і Ковельського повітів; у Кременці для Дубенського, Кременецького та Володимир-Волинського повітів. Для кожної групи курсів відводилося по 30000 крб. на посібники, із розрахунку по 100 крб. на 300 слухачів²¹.

Другим ступенем навчання була вища початкова школа, до якої переходили діти 10-12 років після закінчення нижчих початкових шкіл. Навчання там тривало 3 роки і було платним. Близько 90% вищих початкових шкіл утримувались переважно на державні кошти.

На Волині, рішенням губернської шкільної ради від 21 червня 1918 року, було вирішено відкрити з початком нового 1918-1919 навчального року вищі початкові школи в Житомирі,

² У початковій школі навчальним комплектом вважалися вчитель загальноосвітніх предметів та викладач Закону Божого (законовчитель).

Крем'янці, Народичах, Лугинах, Острозі, Здолбунові, Ляхівцях, Славуті, Шепетівці, Грицеві, Антонінах, Бутівцях, Хроліні, Ізяславі, Березно, Нових Вороб'ях, Степані, Кустівцях, Рогачеві, Мирополі, Романові, Городниці, Слободищі, Крученці, П'ятці²². В Овручі, після клопотання Овруцької повітової учительської спілки, було відкрито українську вищу початкову школу імені Т. Шевченка²³. Загалом до початку 1918-1919 навчального року, на Волині було відкрито 60 нових вищих початкових шкіл і почали функціонувати 10 евакуйованих шкіл. Всі ці заклади були відкриті на кошти держави і волинського губерньського земства²⁴.

Отже, загальна чисельність шкіл даного типу на Волині восени 1918 року склала близько 120, що було у двічі більше порівняно із квітнем 1918 року²⁵.

Наступним етапом у системі освіти в Українській Державі була середня школа. До цих шкіл учні вступали після закінчення початкової школи (до першого класу) або вищої початкової (до п'ятого класу). Навчання тривало 8 років і було платним (по 300 крб. на рік)²⁶.

На початок 1918 р. на Волині було 16 загальноосвітніх середніх шкіл. Однак із липня 1918 року їх кількість значно збільшилась, оскільки Міністерство освіти повідомило, що всі комерційні школи переходять до Департаменту середньої освіти²⁷. Сюди ж належали і професійно-технічні школи. Отже, на середину 1918 року у Волинській губернії було 69 середніх навчальних закладів²⁸.

Створення української середньої школи проходило досить складно: викладачі чинили опір переходу на навчання українською мовою, підручників не було. На Волині справа українізації проходила особливо тяжко, оскільки значну частину учнів середніх шкіл складали діти російської та єврейської громад, які не бажали вивчати українську мову. Результати анкетування, проведені у губернії Міністерством освіти, свідчили, що майже 90% опитаних батьків м. Рівного хотіли, щоб їхні діти навчалися на російській мові²⁹. Така ж ситуація була і в Житомирі, де із опитаних 613 українців і 714 росіян тільки 118 респондентів виразили бажання навчати дітей українською мовою, а інші 1209 – російською³⁰. Однак Міністерство освіти було непохитним і дотримувалося ідеї поступової, однак невпинної українізації російськомовних навчальних закладів. 1 серпня 1918 року Радою Міністрів був ухвалений «Закон про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України по всіх середніх школах»³¹. А щоб наказ про негайну українізацію цих установ не залишився на папері і не призвів до загострення конфлікту з вчительством та російськомовним міським населенням, Департаментом середньої освіти було вирішено, поряд з уже існуючими, заснувати нові українські середні школи, укомплектувати їх штати педагогами, здатними навчати українською мовою.

На Волині українські урядові гімназії були відкриті у Дубно, Олевську, Червоному, Крем'янці, Шепетівці, Корці, Житомирі³².

Величезне значення для розвитку продуктивних сил країни мала підготовка необхідної кількості кваліфікованих робітників. Галузю професійно-технічної освіти керував Департамент професійної освіти. До його компетенції входило управління вищими, середніми й нижчими технічними школами, ремісничими (вищого і нижчого типу) навчальними майстернями, курсами і кустарними (керамічними) школами. Художньо-промислові школи були підпорядковані Головному управлінню мистецтва та національної культури³³.

Кількість професійно-технічних шкіл у Волинській губернії на середину 1918 року була незначною. Тому волинська губерньська шкільна рада звернула значну увагу на професійну освіту. Детально був розроблений і відісланий до Міністерства освіти кошторис, де губерньська управа просила Міністерство виділити на професійну освіту 1 млн. 118 тис. крб. Ці кошти планувалося витратити на відкриття 16 навчально-ремісничих будівельних майстерень у Житомирі й сільськогосподарської школи у Полонному³⁴.

До найстаріших і найвідоміших професійно-технічних закладів Волині належала нижча реміснича школа у Житомирі, яка рішенням Департаменту професійної освіти від 31 травня 1918 року, була перетворена у вищу ремісничу школу. За новими вимогами у школу приймалися хлопчики 14 – 16 років без фізичних вад, що пройшли курс навчання не нижче двох класів початкової школи або витримали іспит із знання цього курсу³⁵. У жовтні 1918 року, із дозволу Міністерства освіти, волинською губерньською шкільною радою були відкриті середньо-технічна школа у селищі Полонному й ремісничо-навчальна майстерня у Малих Вороб'ях³⁶. Окрім названих, ремісничо-навчальні майстерні діяли у с. Мар'їн Фільварок, де навчали ковальській, слюсарній, теслярській справам та іншим ремеслам. Всього на початок 1918-1919 навчального року на Волині було відкрито 5 нових ремісничих шкіл³⁷.

Справжньою подією для Волинської губернії стало відкриття у Житомирі художньо-промислової школи у вересні 1918 р. Спочатку школа мала 5 відділів: 1) прядильно-ткацький з обробки льону, вовни, бавовника, шовку й іншого волокна; 2) корзиноплетіння і виготовлення меблів та інших предметів із лози, очерету і соломи; 3) пошиття взуття та інших виробів зі шкіри, а також художнього тиснення по шкірі; 4) керамічного виробництва й розмальовування керамічних виробів, виробництво різного виду цегли, черепиці, плитки для підлоги, каналізаційних труб, кахельного виробництва, а також вивчення виробництва фарфору, фаянсу, майолики і кам'яного посуду; 5) відділ крою та шиття, в'язально-панчішне виробництво³⁸.

15 жовтня 1918 р. при художньо-промисловому училищі був відкритий 6-й відділ – графічних мистецтв. Відділ готував вчителів графічних мистецтв для вищих початкових шкіл. Навчання здійснювалось протягом двох років. Тут викладались історія педагогіки, психологія, дидактика, естетика, історія мистецтв, виразне читання, українська мова та література, шкільна гігієна, малювання, ліпка, креслення, методика малювання, практичні заняття із психології і викладання. Для тих, хто по закінченню планував працювати у вищих початкових школах Волині, навчання було безкоштовним, а найбільшій надавались земські стипендії. Після закінчення заробітна плата викладача графічних мистецтв складала 236 крб. у місяць, а викладача загальноосвітніх предметів – 233 крб. За новими штатами із земською надбавкою викладач графічних мистецтв в однокомплектній школі отримував у рік 3320 крб., а у двокомплектній – 4270 крб.³⁹.

Особлива увага у цей складний для Волині відбудовчий період приділялась агрономічним знанням. Питання про розвиток сільськогосподарських знань обговорювалося і на третьому волинському кооперативному з'їзді, де було сказано, що тільки підняття загального рівня розвитку населення дасть можливість Волині відновити свої господарства і покінчити із розрухою⁴⁰. Тому волинська губернська шкільна рада звернулася до повітових земств із проханням надати їй інформацію, де краще було б відкрити сільськогосподарські школи⁴¹.

До найстаріших сільськогосподарських шкіл Волині належала Білокриницька чотирихкласова сільськогосподарська школа Кременецького повіту, заснована у 1891 році. Власник Білокриницького маєтку Олександр Тодосович Воронін, за національністю росіянин, пожертвував перед своєю смертю у 1890 році на сільськогосподарську школу для дітей волинських селян усе своє майно: до 5000 десятин землі, 200000 крб., будинки тощо. Головними умовами його заповіту були: 1) земля жертвується школі навіки, але без права продавати або міняти її; 2) усі прибутки від маєтку або капіталів повинні повертатися школі; 3) до школи приймаються тільки діти православної віри; 4) діти селян Білокриницької волості навчаються безкоштовно, а інші – доплачують за себе половину.

Школа одразу стала однією із найбагатших і найвідоміших не тільки на Волині, а й в усій Російській імперії, тому що тільки сільськогосподарська школа Уральського козацького війська мала 30000 десятин землі. У 1914 році Білокриницька сільськогосподарська школа була перетворена у середню школу. При останньому класі був створений лісний відділ. По закінченню курсу школи випускники ставали лісничими, підлісничими, управителями. Деякі із них вступали на вищі сільськогосподарські курси⁴¹.

Місцева влада піклувалася не тільки про створення спеціальних сільськогосподарських навчальних закладів для дітей та молоді. За ініціативою губернської земської управи майже в усіх волостях були створені «народні» сільськогосподарські школи, в яких надавалась агрономічна допомога місцевому населенню. Заняття у цих школах починались увечері, після роботи у господарстві. На навчання брали учнів не молодше 18 років і вчили протягом 1 року. Особливу увагу приділяли навчанню жінок, відзначаючи велику роль жінки у господарстві⁴².

Значну увагу уряд Української Держави приділяв позашкільній освіті та дошкільному вихованню. На Волині, при губернській шкільній раді, було організовано ряд комісій, які розробляли плани та програми для розвитку позашкільної освіти.

У серпні 1918 року у Житомирі було відкрито вечірню школу для дорослих у складі 4-х класів. Викладання всіх предметів у ній здійснювалось на українській мові⁴³. У жовтні 1918 року українські вечірні курси були відкриті у Старокостянтинові⁴⁴. Крім того волинською губернською шкільною радою, з метою ліквідації неграмотності й підвищення загального розвитку населення, були організовані «народні читання» із загальноосвітніх дисциплін і лекції зі спеціальних знань по всій території Волині. Вчителі, лікарі, ветеринари, агрономи, інженери, які проводили лекції, навчали жителів Волині грамоти й давали практичні поради з різних господарських питань⁴⁵.

Для розвитку позашкільної освіти Волинської губернії Міністерством освіти було відпущено 63600 крб. і кожному повіту на ці ж цілі 36750 крб.⁴⁶.

Успіхи політики уряду Української Держави у значній мірі залежали від українських педагогів. Вони відігравали головну роль у вихованні гідних громадян держави. Однак матеріальне становище більшості вчителів Волині на момент утвердження Гетьманату було не просто тяжким, а навіть злиденним. До Міністерства освіти надходили сотні заяв вчителів, постанов педагогічних рад про необхідність підвищення заробітної плати у зв'язку із зростанням цін, подорожчанням життя. Так на шостому повітовому учительському з'їзді, що відбувся 6-8 травня 1918 року у Житомирі, було прийнято рішення звернутися до Міністерства освіти із проханням підняти заробітну плату учителям, оскільки ціни на продукти харчування та предмети першої необхідності зросли у десятки разів, порівняно із 1914 роком. Ціна на хліб збільшилася у 100 разів, і тепер він коштував 2 крб. фунт³ проти 2 коп. у 1914 році, масло подорожчало у 50 разів і коштувало 8-10 крб. фунт проти 20 коп. у 1914 році, м'ясо і цукор подорожчали у 20 разів і коштували відповідно 2 крб. фунт проти 11-12 коп. і 3 крб. фунт проти 15 коп., а місячна заробітна плата вчителя становила 28 крб.20 коп., і це в той час, коли селяни заробляли від 20 до 50 крб. у день. Особливо скрутним було становище вчителів прифронтової смуги. Луцька повітова учительська спілка у зверненні до газети «Відродження» повідомляла, що більша частина вчителів Луцького повіту тижнями не бачила гарячої страви, живучи за одним чаєм. Деякі із вчителів змушені були торгувати, інші – «ходять по хатах і просять хліба для голодних дітей»⁴⁷.

Визнаючи розвиток народної освіти «наріжним питанням держави і розуміючи, що досягнення у цій галузі неможливі без покращення матеріального стану учителів», Рада Міністрів на засіданні 19 липня 1918 року ухвалила збільшити допомогу органам місцевого самоврядування на утримання нижчих початкових шкіл. Для цього було асигновано 88987027 крб., із яких на кожний навчальний заклад виділялося 2100 крб. на рік. З них 1800 крб. призначалися на оплату праці вчителя та 300 крб. – заоновчителю. Заробітня платня за кожні п'ять років стажу педагога збільшувалась до 120 крб. Виплата коштів за новими тарифами здійснювалась з 1 травня 1918 року⁴⁸.

6 серпня 1918 року була ухвалена постанова Ради Міністрів про зміну штатів вищих початкових шкіл і про асигнування 20726712 крб. на утримання існуючих та на відкриття нових вищих початкових шкіл. За новими штатами, заробітна плата вчителя вищої початкової школи з одним складом класів складала 3900 крб. у рік, вчителя малювання – 2600 крб. у рік, заоновчителя – 2600 крб. у рік; вчителя із подвійним складом класів – 3900 крб. у рік, вчителя малювання – 3450 крб. у рік, заоновчителя – 3450 крб. у рік⁴⁹.

Крім вчителів початкових шкіл, заробітну плату було підвищено педагогам усіх середніх шкіл. Так 20 жовтня 1918 року гетьманом був затверджений закон про встановлення нових штатних окладів службовцям реальних шкіл та хлоп'ячих гімназій, на що Міністерству народної освіти та мистецтв було асигновано 15530086 карбованців. Згідно із законом, вчителі гімназій та реальних шкіл з вищою освітою одержували щорічне утримування у Києві по 3120 крб.; Одесі, Харкові, Катеринославі – 2880 крб.; інших губернських містах та Миколаєві – 2640 крб.; а в решті місцевостей – по 2400 крб. Така диференціація в оплаті пояснювалась різним рівнем цін в регіонах держави⁵⁰.

5 листопада 1918 року було встановлено нові оклади викладачам дівочих гімназій. З цією метою Міністерству освіти було асигновано 8389780 крб⁵¹. До того ж, Рада Міністрів прийняла рішення виділити 3000000 крб. на утримання персоналу комерційних шкіл та 295000 крб. для фінансування торговельних шкіл⁵².

Міністерство освіти Української Держави приділяло належну увагу та підтримувало учительські спілки, розуміючи їх значення у створенні української школи та вихованні дітей. Воно асигнувало на підтримку цих організацій 230000 крб. Для отримання грошової допомоги спілчанам необхідно було подати заяву із зазначенням числа членів спілки, копію статуту організації, відомості про діяльність спілки та її матеріальний стан⁵³. На Волині учительські спілки були утворені у Житомирі, Овручі, Володимир-Волинську та інших повітових містах.

Овруцька повітова учительська спілка була утворена у 1917 році. 10 серпня 1918 року Житомирським окружним судом був затверджений статут цієї спілки. З ініціативи даного товариства було скликано два повітових учительських з'їзди, відкрито українську вищу початкову школу імені Т. Шевченка у Овручі, створено перший на Волині учительський кооператив, що мав на меті матеріально допомагати учителям повіту⁵⁴.

Така ж спілка вчителів була утворена і в Житомирському повіті. З її ініціативи до серпня 1918 року відбулось сім з'їздів учителів, на яких обговорювались гострі проблеми повітового учительства; було створене житомирське учительське ощадно-позичкове товариство під назвою «Згода», яке

³ Фунт – міра ваги, рівна 453,59 гр.

здійснювало торгові операції із закупки найнеобхідніших товарів не тільки для вчителів повіту, але й учительства прифронтової смуги⁵⁵.

Керівництво Міністерства освіти гетьманської держави дбало про підготовку необхідної кількості учительських кадрів. З відкриттям багатьох українських шкіл постала проблема забезпечення їх відповідним учительським персоналом. Через відсутність кваліфікованих педагогів все частіше призначалися в початкові школи особи, які не мали відповідної освіти. Тому Міністерство освіти вважало за необхідне «утворити якомога швидше максимальну кількість нових учительських шкіл».

На Волині підготовку педагогічних кадрів мали здійснювати Дерманська та Денишівська учительські семінарії, які були реорганізовані із двокласової й церковно-учительської шкіл. Вони готували викладачів початкової школи⁵⁶. Крім того, волинською губернською шкільною радою були організовані Житомирські дворічні педагогічні курси для підготовки вчителів вищих початкових шкіл. Курси мали чотири відділення: мовно-історичне, математичне, суспільно-географічне та графічних мистецтв. Навчання на курсах було безкоштовним, з умовою, що випускник зобов'язується відпрацювати за навчання один рік у школах Волині. Найбіднішим студентам волинське губернське земство встановило 60 стипендій у розмірі 500 крб. у рік, з умовою відпрацювати по одному року за кожний рік отриманої стипендії⁵⁷. Та найголовнішою подією стало відкриття восени 1918 року учительського інституту у Житомирі. Відкритий на прохання волинського губернського земства інститут став головним навчальним закладом з підготовки педагогічних кадрів Волинської губернії⁵⁸.

Отже, в період діяльності гетьманської адміністрації на Волині було проведено велику роботу в освітній галузі. Здійснено українізацію нижчих початкових шкіл, кількість яких зросла втричі порівняно із дореволюційним часом. Докладались значні зусилля щодо дерусифікації вищих початкових шкіл, їх число з квітня по грудень 1918 року зросло із 60 до 120. Вагомі здобутки були у галузі середньої освіти. У російськомовних навчальних закладах вводилось викладання української мови, літератури, історії та географії України.

Значна робота велася з вдосконалення організації професійної освіти та створення нових професійно-технічних закладів. До початку 1918-1919 навчального року на Волині було створено 5 нових ремісничих шкіл і 1 художньо-промислову школу. Велика увага приділялася створенню системи позашкільної освіти й дошкільного виховання, утворенню учительських спілок та товариств.

З метою забезпечення національної школи педагогічними кадрами на Волині були сворені 2 учительські семінарії та 1 учительський інститут. Держава, зі свого боку, приділяла велику увагу фінансуванню освіти, завдяки чому було значно поліпшилось матеріальне становище освітян.

Велику роль у створенні широкої мережі освітніх закладів Волині відіграла волинська губернська шкільна рада, на чолі якої стояв голова волинської губернської земської управи В.Е. Кандиба. Завдяки шкільній раді губернії більша частина освітніх закладів Волині була взята на державне утримання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Киевская мысль. – 1918. – 3 травня; 2. Скоропадський П. Спогади. – Київ-Філадельфія., 1995. – С.228-234, 387-388; 3. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.112; 4. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.63. – Арк.11зв; 5. ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.85; 6. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.3. – Спр.58. – Арк.9-9зв, 23-24, 29-29зв; 7. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.56; 8. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.1,37; 9. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.52-52 зв; 10. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.411. – Арк.62; 11. Сірополко С. Перший генеральний секретар і міністр народної освіти І.М. Стешенко. – К., 1994. – С.154; 12. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.162. – Арк.1, 2, 5, 21, 27, 31, 33; 13. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.105; 14. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.4; 15. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.151. – Арк.1-1а; 16. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.162. – Арк.5; 17. Волинська газета. – 1918. – № 11.– 15 вересня; 18. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.162. – Арк.5; 19. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.63. – Арк.12; 20. Волинь (вечірній випуск). – № 169. – 1918. – 13 серпня; 21. Державний архів Житомирської області. – Ф.80. – Оп.1. – Спр.314. – Арк.74; 22. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.721. – Арк.73; 23. Волинська народна газета. – № 9. – 1918. – 20 червня; 24. Трудовая Волинь. – № 398. – 1918. – 21 серпня; 25. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.21. – Арк. 4-5а; 26. Відродження. – 1918. – 30 серпня; 27. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.516. – Арк.3-14; 28. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.416. – Арк.135; 29. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.180. – Арк.1-149; 30. Волинь. – № 210. – 1918. – 24 вересня; 31. Державний вістник. – № 32. – 1918. – 8 серпня; 32. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.607. – Арк.32; 33. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.1038. – Арк.22-25; Спр.50. – Арк.125; 34. Волинська народна газета. – № 17. – 1918. – 21 вересня; 35. Трудовая Волинь. – № 355. – 1918. – 29 червня; 36. Волинська народна газета. – № 20. – 1918. – 30 жовтня;

37.Трудовая Волянсь. - № 398. - 1918. - 21 серпня; 38.Житомирская минута. - № 8. - 1918. - 30 вересня; 39.Там само. - № 11. - 1918. - 15 жовтня; 40.Трудовая Волянсь. - № 347. - 1918. - 19 червня; 41.Волянские народные известия - № 10. - 1918. - 25 березня; 42.Волянська народна газета. - № 22. - 1918. - 23 листопада; 43.Там само. - № 16. - 1918. - 8 серпня; 44.Там само. - № 18. - 1918. - 6 жовтня; 45.Трудовая Волянсь. - № 336. - 1918. - 5 червня; 46.Волянсь. - № 190. - 1918. - 28 серпня; Волянсь - № 193. - 1918. - 1 вересня; 47.ЦДАВО України. - Ф.2196. - Оп.1. - Спр.97. - Арк.16; Волянська народна газета. - № 7. - 1918. - 1 червня; Відродження. - Ч.73. - 1918. - 28 червня; 48.ЦДАВО України. - Ф.1064. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.119зв; 49.Державний вістник. - № 33. - 1918. - 10 серпня; 50.ЦДАВО України. - Ф.2201. - Оп.1. - Спр.55. - Арк.224-226; Державний вістник. - № 65. - 1918. - 31 жовтня; 51.Державний вістник. - № 74. - 1918. - 24 листопада; 52.ЦДАВО України. - Ф.1064. - Оп.1. - Спр.12. - Арк.98зв; Ф.2201. - Оп.1. - Спр.59. - Арк.145; 53.Відродження. - 1918. - 2 листопада; 54.Волянська народна газета. - № 15. - 1918. - 27 серпня; 55.Там само. - № 21. - 1918. - 10 листопада; 56. ЦДАВО України. - Ф.2201. - Оп.1. - Спр.57. - Арк.72-74; 57.ЦДАВО України. - Ф.2201. - Оп.1. - Спр.721. - Арк.23, 26; 58.ЦДАВО України. - Ф.2201. - Оп.1. - Спр.55. - Арк.279.

Л.І. Семенко

УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ТА ТВОРЧОСТІ ДИРИГЕНТА ПОЛІКАРПА БІГДАША-БОГДАШЕВА

З історією вітчизняного хорового руху тісно пов'язане ім'я українського та російського диригента, хормейстера і педагога Полікарпа Микитовича Бігдаша-Богдашева (1877-1970).

Ця непересічна постать майже забута у сучасному музикознавстві, і тому не дивно, що в довідниках та енциклопедіях до останнього часу вказувалась помилкова дата його смерті (1946 рік) та викривлялось справжнє прізвище (Бігдаш-Бігдашев, Бігдаш-Бігдашів, Бігдаш-Богдашов), не кажучи вже про інші біографічні неточності, хоча саме завдяки його наполегливій праці була створена ціла низка видатних співочих колективів як в Росії, так і в Україні, зокрема, він стояв біля витоків одного з найвідоміших українських хорів – капели "Думка". Достойним уваги є також той факт, що в роки національно-визвольних змагань 1917-1920-х років П.М. Бігдаш-Богдашев провів значну культурно-просвітницьку та громадську роботу на ниві української культури.

На жаль, і сьогодні в Україні відсутня узагальнююча праця, присвячена П.М. Бігдашу-Богдашеву. Короткі відомості про нього можна знайти в прижиттєвих публікаціях Я.Юрмаса¹ та Р.Глієра², статті О.Ніколаєвої³, українських довідникових виданнях⁴. Єдиною науковою монографією, присвяченою творчому шляху митця, є книга російських авторів В.Козлякова та І.Скворцової⁵. Проте, і це видання, незважаючи на наявність значної кількості фактичного матеріалу, досить скупо подає відомості про український період життя хормейстера та його зв'язок з Україною.

Заповнити цю прогалину, визначити внесок Бігдаша-Богдашева в скарбницю української хорової музики, дослідити його діяльність на ниві збору та популяризації народної пісні, співпрацю з вітчизняними композиторами є основною метою даної статті.

П.М. Бігдаш-Богдашев народився у місті Острозі Волинської губернії (тепер Рівненської області) в селянській родині. Після закінчення в 1892 році Житомирських учительських курсів він займався викладацькою та музичною працею в навчальних закладах Волині – школах Житомира, Володар-Волинського, Осників, Калинівці. З 1898 року працював контролером в Акцизному відомстві спочатку в Радзивілові, а згодом у Варшаві; з 1903 по 1918 обіймав ту ж посаду в Тамбові⁶. Однак, уже в цей період більшість свого вільного від роботи часу Бігдаш-Богдашев приділяв організації робітничих і селянських хорів. Особливо плідною була його хормейстерська праця у Тамбові, де він лише впродовж 1906-1907 років керував трьома хорами, вів активну музично-просвітницьку роботу, викладав на безкоштовних вокальних курсах. Всього з 1903 по 1918 рік під його керівництвом було дано більше 1500 концертів та 300 театральних вистав. Репертуар створених ним хорових колективів містив біля 1000 творів більше 100 авторів, не враховуючи народних пісень.

Завершувались концертні програми, як правило, українською піснею "Ой, що ж то за шум учинився?", яка завжди мала успіх у публіки і стала свого роду візитною карткою тамбовських хорів Бігдаша-Богдашева⁷.

У 1907-1909 роках П.М. Бігдаш-Богдашев разом з А.П. Пащенком видавав у Тамбові щомісячний популярний музично-літературний часопис "Баян", на сторінках якого значну увагу приділялось також й українській музиці, – творчості композиторів А.Гулака-Артемовського, М.Лисенка, К.Стеценка, П.Демуцького, М.Грінченка. У нотних додатках до журналу друкувались російські, українські, білоруські народні пісні⁸. Демократичний ідейний напрямком часопису викликав наскоки з боку чорносотенної газети "Колокол"⁹.

14 червня 1918 року Бігдаш-Богдашев взяв у тамбовському Акцизному відомстві відпустку й виїхав в Україну. За однією з версій, переїзд цей стався завдяки тому, що один з авторів "Баяна" – композитор Кирило Стеценко, який працював тоді на чолі музичної секції при Міністерстві освіти Гетьманату, через українське консульство в Тамбові запросив Полікарпа Микитовича очолити хорову справу при новоствореній потужній кооперативній установі – "Дніпросоюзі". Як згадував Бігдаш-Богдашев, "саме завдяки йому [Кирилу Стеценку], між іншим, і я переїхав з Тамбовщини на Україну, щоб працювати на користь своєї Батьківщини"¹⁰.

Утворений у травні 1917 року "Дніпросоюз" ("Дніпровська спілка споживчих союзів"), до якого, власне, і запросили Полікарпа Микитовича, мав значні на той час кошти та сприяв розгортанню культурно-просвітницької роботи, залучаючи до неї своїх постійних співробітників. З ініціативи його постійного голови Д.В. Коліуха (1882-1937) до штату цієї установи були зараховані відомі українські культурні діячі того часу К.Г. Стеценко, Я.С. Степовий, М.Д. Леонтович, М.І. Верховинець, П.Г. Тичина, П.О. Козицький та інші, які працювали у різноманітних секціях культурно-просвітницького відділу – видавничій, театральній, музейній, етнографічній, бібліотечній та інших¹¹.

5 листопада на посаду хорового інструктора культурно-просвітницького відділу був призначений Полікарп Микитович Бігдаш-Богдашев¹².

"Початковий план моєї праці, – згадував він, – накреслювався такий: 1) розширення нотної бібліотеки; 2) складання каталогів з окремих галузей музики та співу; 3) складання зразкових статутів народних хорів та хорових товариств; 4) складання зразкових програм різних концертів; 5) словесна агітація з кооперативних установ та підприємств ідеї кооперативних хорів та музичного виховання; 6) улаштування хору робітників "Дніпросоюзу" та хорового класу для робітників кооперації які бажають учитися співу"¹³.

Однак робота з виконання останнього пункту затягнулась, тому що з 19 листопада по 20 грудня 1918 року Полікарп Микитович був відряджений у місто Лубни для сприяння просвітницькій роботі, зокрема створення місцевого українського хору. За короткий проміжок часу талановитому хормейстеру вдалося зібрати чудовий колектив, значний мистецький рівень якого потім неодноразово відзначала преса¹⁴.

Перші організаційні збори Українського національного хору відбулись 4 грудня в приміщенні лубенської Олександрійської дівочої гімназії. На них було обрано голову, писаря та бібліотекаря. Наступного дня в будинку Спілки споживчих товариств пройшло засідання Ради хору, на якому було визначено основні критерії підбору співаків та організації художньої діяльності. Перші концерти вирішили провести вже 25 грудня, для чого Бігдаш-Богдашев негайно розпочав репетиції, розучуючи в основному колядки та пісні на релігійну тематику: "Ой, бачить Бог", "На Орданці-річці", "Чи дома-дома", "Щедрик", "Що в Єрусалимі", "Ірод-цар", а також національні гімни: "Ще не вмерла Україна", "Вкраїно мати", "Слава Україні", "Живи Україно", "Заповіт". Значну допомогу організаторам надала місцева "Просвіта", яка зобов'язувалась взяти на себе фінансування хору, який, в свою чергу, повинен був безкоштовно брати участь у просвітнянських літературно-музичних заходах, а також лубенська національна інтелігенція: М. Стрільцов, О. Брижаха, Г. Кібець, О. Бирченко, О. Штемпель, О. Возовицький, О. Цибенко, Я. Загоруйко, І. Білий, О. І. Юнаков¹⁵.

Крім кропіткої роботи з алагодження роботи хору, Полікарп Микитович сприяв й іншим мистецьким акціям в Лубнах. Так 7 грудня він диригував місцевими семінаристами під час концерту, організованого на користь бідних учнів учительської семінарії. Всього було виконано 16 номерів. "Інструктор [Бігдаш-Богдашев] настільки зацікавив та захопив наших учнів, – писав директор семінарії І.Кривошия, – що вони всі ті гімни, пісні та п'єси списали в свої нотні зошити і в майбутньому, ставши учителями, безперечно будуть розучувати їх в школах та народних хорах, чим сприятимуть розвитку музики та співу в нашому народі"¹⁶. Вражені майстерністю Бігдаша-Богдашева, на другий день після концерту до хору записались багато нових співаків. Від матеріальної винагороди за свою роботу Полікарп Микитович відмовився, і тоді місцеве відділення Спілки споживчих товариств частково оплатило йому відрядження.

Повернувшись наприкінці грудня 1918 року до Києва, Бігдаш-Богдашев розпочинає титанічну роботу по організації хору співробітників "Дніпросоюзу", який на початку своєї діяльності мав аматорський характер і жодної оплати ані диригент, ані співаки не отримували. Створювався хор для того, щоб, за словами Полікарпа Микитовича, здійснити "ознайомлення робітників "Дніпросоюзу" з українською національною піснею і піснями інших народів, а також з творами українських та чужоземних композиторів"¹⁷. На високому рівні з самого початку були партії басів, тенорів та альтів.

Склад колективу постійно змінювався, але в середньому він нараховував до 60 осіб. У хорі Бігдаш-Богдашев співав партію тенорів, його дружина Катерина Олексіївна – сопрано.

11 березня 1919 року у залі Купецького зібрання (сучасне приміщення Київської філармонії) відбувся перший концерт хору співробітників "Дніпросоюзу", присвячений роковинам смерті Тараса Шевченка, який по праву можна вважати першим виступом одного з найвідоміших українських хорових колективів – "Думки". Для його організації Бігдашем-Богдашевим було засновано 4 підготовчі комісії: декоративну, сценічну, драматичну та музичну. З метою посилення патріотичного емоційного ефекту зал прикрасили плакатами з цитатами Кобзаря: "Україно, Україно, ненько моя, ненько! Як згадаю тебе, краю, зав'яне серденько!", "Доборолась Україна до самого краю: гірше ляха свої діти її розпинають", "Обніміться, брати мої, молю вас, благаю!" "Я підкреслюю, – писав Бігдаш-Богдашев у проекті відзначення роковин смерті Тараса Шевченка, – що плакати ці дуже бажані: вони мають велике просвітнє значення і кожного читача, який вникне в суть вислову, духовно єднають з поетом"¹⁸.

І розпочав, і завершив програму славнозвісний "Заповіт" (муз. М.Лисенка). Далі на концерті чергувались твори українських композиторів на слова Тараса Шевченка: "Причинна", "Зоре моя, мій друже єдиний", "Огні горять", "Утоптала стежечку" (аранж. Бігдаша-Богдашева) з промовами, кантатами, жалібними маршами. Сольні партії виконували Є. Золотаревич, А. Кульберг, В. Печенюк, О. Ожеговська-Ганчель.

Взагалі ж протягом 1919 року під орудою П.Бігдаша-Богдашева відбулось ще 10 публічних виступів: на "День культури" для робітників "Дніпросоюзу" (6 квітня), "Свято праці" (1 травня), "День дітей" (1 червня), "Свято кооперації" (17 вересня), концерті пам'яті М. Лисенка (30 листопада), урочистому акті учнів кооперативної школи, на зборах уповноважених "Дніпросоюзу", двох Різдвяних Святах для робітників "Дніпросоюзу" та їх дітей, крім цього, хор брав участь у жалібній процесії на честь жертв революції. Більшість концертів відбувались у великій залі «Дніпросоюзу», залі купецького зібрання Києва та міському оперному театрі.

Під час урочистостей пам'яті М.Лисенка вперше було виконано II дію забороненої раніше опери "Тарас Бульба", а також знамениті "Хор гостей" та "Вальс Марильці". Розучити та виконати цілий фрагмент великого твору Бігдашу-Богдашеву дозволило те, що значно зріс професіоналізм хору, його ряди поповнили оперні співаки: Є. Петров, А. Петров, П. Лисенко, С. Дурдуківський та інші.

Крім концертів, протягом 1919 року було проведено 87 репетицій, які відбувались у вечірні часи, а також 20 окремих співанок для солістів та солісток, які виступали в сценах з опери "Тарас Бульба". Було розучено більше 70 різних пісень та п'єс, переважно творів М. Лисенка, К. Стеценка, О. Кошиця та М. Леонтовича. Вся канцелярська та організаційна робота щодо влаштування концертів (запрошення співаків та солістів, зв'язок із центральними кооперативними установами, владними органами, підшукування помешкань для концертів, складання програми) теж входила в обов'язки Бігдаша-Богдашева, який зарекомендував себе як хороший фінансист та адміністратор. Маючи здібності у мелодекламації, він часто виступав з цим популярним тоді видом мистецтва на концертах, де особливим успіхом користувалась його номер "У храмі" на музику П. Чайковського.

Не обмежуючись хором робітників "Дніпросоюзу", Полікарп Микитович опікувався співочим колективом учнів кооперативної школи при цій же установі та організував жіночий хор з робітниць Київської трикотажної фабрики.

За короткий час музична справа в "Дніпросоюзі" настільки розвинулась, що для керівництва нею потрібно було влітку 1919 року організувати музично-хорову секцію. Очолив секцію український композитор Кирило Стеценко, сам Бігдаш-Богдашев керував "хоровою підсекцією"¹⁹.

Музично-хорова секція стала на той час справжнім центром музично-методичної роботи в Києві. Разом із хоровим інструктором "Дніпросоюзу" П.В. Гайдою, Бігдаш-Богдашев заснував нотне видавництво та фундаментальну нотозбірню (нотну бібліотеку), для якої було закуплено ноти та музичні книги на суму 20 000 карбованців, а також складено повний список вокальних творів українських композиторів, які необхідно придбати для нотозбірні. Полікарп Микитович працював над організацією народних оркестрів, репертуар для яких розробив особисто. За його сприяння було засновано майстерню з виготовлення кобз при "Дніпросоюзі", підготовлено до друку твори М.Лисенка, Р.Глієра, Я.Степового, складено покажчики вокальних творів М. Лисенка та дитячої вокальної літератури, збірку чорноморських українських пісень тощо.

М.Грінченко згадував, що "«Дніпросоюз» за дуже короткий час його існування в справі нотовидавництва зробив майже стільки, скільки далі зроблено було і Державним видавництвом України, і «Книгоспілкою», і Музичним підприємством у Києві"²⁰.

Також Полікарп Микитович був організатором Художньої Ради діячів хорового мистецтва, головним завданням якої було "апробування вузько-технічної частини робіт з всіх галузей хорової справи". До складу Ради увійшли відомі професори Київської консерваторії: Р. Глієр, Я. Степовий, Б. Яворський; лектори диригентських курсів при інституті М. Лисенка: П. Козицький, М. Леонтович, В. Верховинець; музичні інструктори Кривусів і Гайда²¹. Радою було ухвалено зміст розробленого Бігдашем-Богдашевим музично-методичної збірки "Хоровий порадишник", до якого увійшли статті й Полікарпа Микитовича: "Музика і співи в справі естетичного виховання", "Словник музичної термінології", "Покажчик книжок по музичній освіті". Бігдаш-Богдашев входив до ініціативної групи по створенню науково-популярного музикознавчого місячника "МУСИКІЯ".

Безпосередньо Бігдаш-Богдашев розробив Положення про Бюро праці музично-хорових діячів при музично-хоровій секції культурно-просвітнього відділу "Дніпросоюзу", головною метою якого було "надання допомоги кооперативним та іншим громадським установам у підшуванні свідомих керівників з різних галузей музично-хорової справи"²².

Ще у 1918 році, тільки-но прибувши до Києва, Бігдаш-Богдашев вирішив продовжити власну музичну освіту, для чого поступив у клас теорії музики і композиції до професора Р.М. Глієра [З професором Глієром Бігдаша-Богдашева майже протягом 40 років зв'язували дружні стосунки. У 1920 році для зміцнення професорського викладацького складу Московської консерваторії Глієра буде запрошено до Москви, де у 1921-1926 роках він продовжить зайняття з Полікарпом Микитовичем – авт.], який обіймав тоді посаду директора Київської консерваторії. Водночас Полікарп Микитович і сам встигав викладати музичну грамоту при Київській театральній академії та на курсах кооператорів при "Дніпросоюзі"²³.

До Дня кооператора у вересні 1919 року Бігдаш-Богдашев організував конкурс на створення кращого гімну кооперації, до якого власноруч написав та підготував з хором до виконання пісню "До згоди всі" на слова Л.М. Старицької-Черняхівської (в російському варіанті – "Воля колектива", слова П.А. Арського).

"До згоди всі! В ясній блакиті
Палає зірка золота;
Брати, розрадою розбиті,
То сяє нам свята мета;
Вставай в кого душа жива,
Шикуйсь до лави лава!
Уже минає ніч кривава,
Вже сяє нам зоря нова!"

Однак основну увагу П.М. Бігдаш-Богдашев, безумовно, приділяв хору співробітників "Дніпросоюзу", який з самого початку задумувався його засновниками як мандрівна зразкова капела, за прикладом якої створювалися би місцеві хори при різноманітних коопераціях та інших організаціях і товариствах. Співачка Маріоніла Підласова гадує: "«Дніпросоюз» мав свій великий хор і передовсім брав на роботу людей, які мали гарні голоси. Хор спочатку виступав в Києві, пізніше він був поповнений хористами-професіоналами, і його назвали «Мандрівна капела Дніпросоюзу»"²⁴. Було докладено чимало зусиль для того, аби повернути до роботи у ньому професійних співаків як з числа співробітників установи, так і сторонніх осіб, які "повинні бути знайомі з нотним співом та мати добрий голос". До лютого 1920 року "професіоналізацію" хору було загалом завершено, і він почав називатися у документах "художньою хоровою капелою", яка вже до травня місяця здійснила декілька окремих поїздок по селах Київщини та Поділля²⁵.

Професійна капела вимагала великих затрат. Так підготовка її виступу у Києві на Шевченківському святі у березні 1920 року коштувала "Дніпросоюзу" близько 1 мільйона карбованців²⁶.

Навесні 1920 року Бігдаш-Богдашев двічі виїжджав на Волинь для обстеження та налагодження хорової справи в районних кооперативних спілках. Перебуваючи у відрядженні, він виступав перед кооператорами, роз'яснюючи роль кооперації та її цілі, не тільки економічні, але й культурно-просвітницькі. У Малині навіть був створений новий хор, з яким Бігдаш-Богдашев провів декілька співанок. Проте, ситуація ускладнилась тим, що під час другого відрядження Полікарп Микитович потрапив у центр бойових дій між радянськими та польськими військами, які, перейшовши 25 квітня у наступ, захопили Полісся, а 7 травня і Київ. До червня 1920 року Бігдаш-Богдашев змушений був залишатись на Житомирщині, не втрачаючи, однак, марно часу, і встигнувши організувати 31 травня в Житомирі концерт на користь українських козаків, який

відвідали представники української та польської влади – комісар України Лоський та командир польського фронту Лістовський.

На початку червня, не маючи відомостей про долю П.Бігдаша-Богдашева, керівництво «Дніпросоюзу» звільнило його з посади хорового інструктора та керівника капели. Повернувшись у 20-х числах червня до Києва та дізнавшись про це, він спробував оскаржити рішення, вказуючи на те, що два роки працював без відпустки, у важких умовах і за мізерну плату, організувавши, однак, і хор, і насичену концертну діяльність. Полікарп Микитович просив залишити його при просвітницькій роботі або ж перевести в Одесу, "де міг би продовжувати музично-хорову справу", однак згодка у доповідній записці про успіх концерту в Житомирі остаточно позбавила його шансів повернутись на посаду диригента в "Дніпросоюзі". У цей час мандрівну капелу вже було запропоновано очолити вчителю українознавства Київської середньої залізничної технічної школи Нестору Городовенку, який, взявши за основу репертуар Бігдаша-Богдашева, почав готувати хор до першого великого турне по Лівобережній Україні²⁷.

7 липня 1920 року, проспівавши ще на декількох співанках вже тепер "Першої мандрівної капели Дніпросоюзу" (згодом – "Думки"), ображений Бігдаш-Богдашев взяв відпустку і виїхав у Росію. Але, українська тема продовжувала залишатись значною і в житті, і в творчості маестро ще на довгі роки. Так з серпня 1928 року по 1931 рік П.М. Бігдаш-Богдашев був диригентом і художнім керівником, а з 1930 і директором Державної української хорової капели в Москві, створеної за сприянням правління Українського центрального клубу та земляцтва пролетарського студентства України в Москві. В програмі капели звучали обробки народних пісень – М. Лисенка, Г. Давидовського, М. Леонтовича, К. Стеценка, а також твори українських композиторів – Ревуцького, Козицького, Вериківського, Косенка, Борисова. Капела складалась з 60 чоловік і дала в Москві та області більше 150 концертів²⁸. Водночас у 1929 році за ініціативи Товариства друзів українського театру в Москві він очолив українську хорову студію.

Не забули про талант та працю Полікарпа Микитовича і в Україні. У 1928 році, на ювілейному вечорі з нагоди 35-річчя власної творчої діяльності, він отримав вітальну адресу від "Думки" та музичних діячів Києва (підписали Ревуцький, Р.Глієр, К.Квітка, Б.Грінченко, М.Гайдай та інші), в якій, зокрема, зазначалось: "Ваша праця на мистецькій ниві залишила помітний слід серед нас – киян, які з любов'ю згадують Ваше ім'я. Вам першому належать проекти організації народних хорів та капел, які, зародившись в кооперативних спілках міста Києва, набули тепер всеукраїнського і навіть всесоюзного значення"²⁹. Давній знайомий і колега Бігдаша-Богдашева – відомий український хормейстер Г.М. Давидовський висловив побажання, щоб молодше покоління музикантів йшло по слідах Полікарпа Микитовича, який зробив для народу "величезну масу" праці³⁰.

У 1930-40-х роках, очолюючи різні хорові колективи та мистецькі клуби в Москві, а в роки війни – при військових частинах, П.М. Бігдаш-Богдашев постійно включав в їх репертуар власні обробки українських народних пісень, багато з яких стали класикою: "Соловейко", "Ой, у полі озерце", "Ревуть, стогнуть гори-хвилі", "Така її доля", "Засвістали козаченьки", "Вража баба", "Повій, вітре, на Вкраїну", "Ой, що ж то за шум учинився?"

У 1950-1952 роках, під час одного з довготермінових відряджень, 73-річний митець створив у Кадіївці на Донбасі шахтарський ансамбль пісні й танцю, а в 1954 році написав "Здравицю українському народові" для 4-х голосного хору на слова Степана Олійника "300 років"³¹.

У складеній для Постійного представництва України в Москві записці "Моя праця на ниві популяризації української пісні в Росії (1903-1954)". П.М. Бігдаш-Богдашев зазначив: "Згадуючи... свою скромну працю на ниві пропаганди української народної пісенної творчості в Росії, радію, що в якійсь мікроскопічній частинці, можливо, приніс користь Батьківщині в справі зближення культур, дружби і єднання братніх – російського і українського – народів"³².

5 грудня 1970 р. в Московському будинку ветеранів сцени Полікарп Микитович Бігдаш-Богдашев скінчив свій земний шлях. 70 років він віддав музиці, не отримавши за це жодної нагороди та жодного звання, втім, залишившись в історії одним з кращих вітчизняних хормейстерів та диригентів ХХ сторіччя, чий внесок в популяризацію української народної творчості, безумовно, ще належить гідно оцінити.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Юрмас Я. П.М. Бігдаш-Богдашев // Музика масам.– 1928.– №6; 2. Глиєр Р. и др. Полвека служения песне // Советская музыка.– 1946.– № 12; 3. Николаева О.В. П.М. Бігдаш-Богдашев – хормейстер і педагог // Українська національна ідея: історія і сучасність: Наук. зб. Житомир, 1997; 4. Митці України.– К., 1992.– С.66;

Мистецтво України.– К., 1993.– Т.1.– С.199; Енциклопедія українознавства.– К., 2004.– Т.2.– С.740; Муха А.І. Композитори України та української діаспори: Довідник.– К., 2004.– С.32; 5. Козляков В., Скворцова И. Поликарп Никитич Бигдаш-Богдашев. Жизнь. Творческая деятельность.– Тамбов, 2001; 6. Козляков В., Скворцова И. Вказ. праця– С.11; 7. Там само.– С.65; 8. Глиер Р. и др. Вказ. праця– С.97; 9. Юрмас Я. Вказ. праця; 10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ).– Ф.50.– №778.– Арк.53; 11. Державний архів Київської області (далі – ДАКО).– Ф.Р-1878.– Оп.2.– Спр.217.– Арк.9; 12. ІР НБУВ.– Ф.50.– №778.– Арк.1; 13. Там само; 14. Там само.– Арк.6; 15. Там само.– Арк.3; 16. Там само.– Арк.5; 17. Там само.– Арк.7; 18. Там само.– Арк.16; 19. Козляков В., Скворцова И. Вказ. праця– С.109; 20. Історія української музики: У 6 т.– К., 1992.– Т.4.– С.108; 21. Ніколаєва О.В. Вказ. праця; 22. ІР НБУВ.– Ф.50.– №778.– Арк.36; 23. Козляков В., Скворцова И. Вказ. праця– С.109; 24. Кирило Стеценко. Спогади. Листи. Матеріали.– К., 1981.– С.80; 25. ДАКО.– Ф.Р-1878.– Оп.2.– Спр.309.– Арк.343; 26. ІР НБУВ.– Ф.50.– №778.– Арк.53; 27. Шибанов Г.М. Нестор Городовенко: життя і творчість.– К., 2001.– С.39; 28. Козляков В., Скворцова И. Вказ. праця– С.135; 29. Там само.– С.110; 30. Там само.– С.130; 31. Там само.– С.148; 32. Там само.

О.С. Барнасюк

КНЯГИНЯ М.Г. ЩЕРБАТОВА В ІСТОРІЇ М.НЕМИРОВА

У радянській історіографії роль княгині М.Г. Щербатової в історії Немирова замовчувалась або висвітлювалась у спотвореному вигляді. Так у томі «Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область», автори наводять неправдивий факт спалення в 1918 році чотирьох сіл Немирівщини польськими легіонерами, яких підтримувала княгиня М.Г. Щербатова.¹

У роки незалежності України історики та краєзнавці почали більш об'єктивно висвітлювати роль княгині М.Г. Щербатової в розвитку Немирова з 1880 по 1920 р.р.

У 1857 році у Марії і Григорія Строганових народилася дочка Марія Григорівна, якій судилося стати останньою немирівською поміщицею. Наприкінці 1870 - х років вона одружилась з князем Олексієм Григоровичем Щербатовим (1849-1912), взявши прізвище чоловіка і титул княгині Щербатової. Григорій Строганов надає їй у посаг немирівський маєток. Але князь Олексій Щербатов – громадський діяч, егоїст – не цікавиться маєтком, а тільки особистими уподобаннями. Він не оформив у свою власність немирівський маєток, внаслідок чого його власницею стає княгиня Марія Григорівна Щербатова.

Молода княгиня господарює в Немирівському маєтку і розбудовує місто. Разом з батьком вона будує тут з цегли Троїцьку церкву (1876-1881 рр.) та єпархіальне жіноче училище (1881 р.). Згорілий в грудні 1880 року римо-католицький костюл Св. Юзефа Обручника був швидко відновлений.²

У 1887 році тридцятирічна Марія Щербатова переїхала до Немирова назавжди.³

Почавши розбудовувати маєток в Немирові, княгиня М.Г.Щербатова запросила чеського архітектора з Праги Іржі Стібрала (1859-1939 р.) Він був талановитим архітектором і художником і вже у 28 років став професором. Саме І. Стібралу Немирів зобов'язаний своїми кращими архітектурними пам'ятками. У різноманітних житлових будинках, промислових та господарських спорудах архітектор зумів втілити не тільки професійну майстерність, але й високий смак, європейську культуру й особливу теплоту людяності. Водночас цим спорудам властиві риси чеської архітектури, а висока якість виконання будівельних та опоряджувальних робіт забезпечили значну довговічність, незважаючи на десятиліття варварської експлуатації за радянської доби.

У 1893 він І. Стібрал будує критий ринок з підвальним приміщенням, яке було обладнане льодниками для зберігання свіжину. Поруч була збудована лазня, зведена у формах пізнього бароко. У 1894 році він починає будівництво Немирівського палацу, яке майже закінчилося у 1900 році. Однак княгиня повільно продовжувала добудовувати та уточнювати в деталях свій палац аж до насильницької смерті. Цей палац став окрасою Немирова.⁴

Розвиток економіки Немирова та ріст його населення вимагали і сучасного транспорту, передусім - залізничного. У 1893 році почалося будівництво вузьколінійної залізниці Вінниця - Немирів - Гайворон. Княгиня безоплатно надала до відчуження землі для прокладення залізниці через села Монастирок, Ковалівку та Чеколівку.

Княгиня Щербатова традиційно опікувалась і немирівським благоустроєм. У 1899 році вона виділила 6900 крб. на забрукування основних вулиць. А місцева єврейська громада під тиском княгині вклала 1080 крб. на поліпшення санітарного стану містечка, адже через антисанітарію побуту мешканців та відсутність каналізації у місті раз у раз спалахували епідемії.⁵

У цей час княгиня М.Щербатова провела реконструкцію винокурного заводу, встановивши

нову систему ректифікації спирту, що призвело до збільшення об'ємів виробництва і підвищення якості продукції. Спирт транспортували на Кам'янець-Подільський і Одесу, а далі - за кордон.

У жовтні 1897 року Щербатова пожертвувала гроші на будівництво Київського політехнічного інституту, бо добре усвідомлювала значення освіти та культури. Графиня також надавала велику увагу освіті і в Немирові. Стан життя гімназії завжди був у полі зору Марії Григорівни. Її завжди цікавили питання харчування та здоров'я гімназистів, санітарно-гігієнічні умови проживання та навчання. Вона утримувала своїм коштом учнів.⁶

У буремні роки революції на початку ХХ ст. М.Щербатова політикою не цікавилась. Вона продовжувала господарювати у своєму Немирівському маєтку і розбудовувати разом з архітектором І.Стібралом містечко. Близько 1901 року за проектом І.Стібрала до Брацлавського млина - крупорушки-олійні було прибудовано парову електростанцію, що живила струмом палац, винокурний завод, гімназію, критий ринок та інші господарчі споруди. І все це було споруджено на кошти княгині М.Щербатової.⁷ Ця подія стала початком електрифікації Немирова.

Серед промислових підприємств тогочасного Немирова слід назвати ще й цегельню, що виробляла міцну цеглу з ініціалами власниці «МЩ» (Марія Щербатова). Продовжувала діяти у Немирові полотняна фабрика, де ткали тонкі полотна, рушники, скатертини, візерунчасті постільні полотна та набивні тканини на одяг, хустки. Славились й килими Немирова з візерунками, які мали багато спільного з народними квітковими сюжетами. На відомій Всеросійській сільськогосподарській та промисловій виставці 1913 року у Києві демонструвалися вироби майстерні княгині М.Г. Щербатової: килими, мережива та вишивки.⁸

На початку ХХ ст. княгиня Марія Григорівна приділяє багато уваги покращенню системи немирівських ставків. Для її реконструкції було підготовлено два проекти. Після визначення найбільш ефективної системи ставків розпочалось будівництво. Споруджується система шлюзів для пропуску води, облаштовуються береги паркового ставка, завозяться кам'яні брили, вимуровується грот.

На немирівських ставках запроваджується ефективно рибне господарство. Тут працювали спеціалісти своєї справи. Ставки були не тільки навколо Немирова, а й в інших селах та містечках. Найбільшими з них були Княже-Каролінський та Брацлавський. Продавали живу рибу та мальки. Княгиня хотіла представити на виставці своє рибне господарство, але не вдалось, бо пізно розпочали клопотання про участь у виставці. Крім вже згаданих виробів майстерень, княгиня Щербатова представила на виставці своє пасічне господарство: вулики та різноманітні зразки продукції.⁹

У княгині М. Щербатової було двоє дітей - Олександра та Володимир. Чоловік і батько князь О.Г. Щербатов перебував постійно на дипломатичній службі за кордоном. А Марія Григорівна поринула в господарство, яке намагалася вести розумно і раціонально, на основі новітніх досягнень науки. Їй належало 14495 десятин землі (15843 га), млини, винокурно-пасічний завод, спиртовий завод, заснований у 1890 році, який виробив у 1909-1910 роках з хліба, картоплі та патоки 43943 відра 40-градусної горілки.

Душею всіх технічних ідей в ті часи у Немирові був молодий князь Володимир Олексійович Щербатов (1880-1920), який по закінченню Немирівської гімназії навчався у 1900-1903 рр. в Новоросійському університеті в Одесі, а потім в політехнічних інститутах Варшави та Києва. Вчився добре, свідомо прагнучи глибоких знань з техніки. Восени 1911 року князя Володимира обирають гласним (депутатом) Брацлавського повітового земства. Він активно займався громадськими справами, впроваджував технічні новинки на електростанції, створив у Немирові добровільну пожежну дружину. На початку 1912 року за його участю в Немирові обладналася телефонна мережа на 68 абонентів.¹⁰

Цей рік можна вважати початком телефонізації Немирова, а князя Володимира Щербатова її батьком.

Князь Володимир займався також і облаштуванням шлюзів на брацлавській греблі. Взагалі він не міг жити без техніки. У березні 1914 року князь одружився з Оленою Петрівною Столипіною, дочкою трагічно загиблого у 1911 р. прем'єр – міністра – реформатора царської Росії П.А. Столипіна. Олександра займалася кустарною майстерністю. Завдяки її наполегливості Немирівська майстерня княгині М.Щербатової брала участь у різноманітних виставках. При кустарній майстерні діяла ткацька школа для дівчат. Тут навчали не тільки ткацтву, але й письму та арифметиці. Після закінчення навчання Марія Григорівна віддавала назавжди ткацькі верстати дівчатам-випускницям, на яких ті навчались у школі.¹¹

Водночас княгиня М.Щербатова багато уваги приділяла упорядкуванню Немирівського парку.

Новий план парку, який був заснований ще при Вінцентті Потоцькому та Болеславі Потоцькому, склав віденський садівник Зенгольц. Після нього працював професор садівництва з Брюсселя Е. Пінаерт Ван Геерт, за ним - празький садівник Франтішек Томаєр. Останнім садибою княгині М. Щербатової професійно займався у 1912-1914 роках архітектор І.О. Фомін.

Отже, краса Немирівського парку та палацу була створена свого часу зусиллями садівників і архітекторів різних країн Європи, які дбайливо і продумано сформували єдиний палацово-парковий ансамбль на 85 гектарах .

У парку росте 160 видів дендрофлори, а серед них - гінго, смереки, кедр сибірський, липа срібляста, бундук канадський, чорна сосна і сосна Веймута, платани, дуби тощо. Парковий ставок був прикрашений штучними гротами й скелями, тут плавали лебеді. Сам парк був прикрашений парковими скульптурами «Весна», «Янгол з баранцем», «Лев, що спить», парковими вазами. Зали палацу були декоровані різноманітними мармуровими медальйонами, на яких були зображені сюжети з античних міфів, картинами, камінами.¹²

Наслідуючи дідові традиції меценатства, княгиня Щербатова продовжувала утримувати своїм коштом чоловічу та жіночу гімназії, лікарні, притулки, допомагала всім нужденним щодня. У роки Першої світової війни вона обрала у своєму палаці шпиталь на 200 ліжок для поранених земляків, а сама перебралася в невеликий флігель. Посланці княгині зустрічали у Вінниці санітарні поїзди з фронту, приймали з них немирівчан і селян з навколишніх сіл і пересаджували їх на вузькоколіяку до Немирова. Тут за кошт княгині чимало жінок прало і шило білизну, одяг для шпиталю, доглядало за пораненими.¹³ В основному роботою цього шпиталю опікувалась княжна Олександра.

За роки визвольних змагань 1917 - 1920 рр. Немирів неодноразово переходив із рук в руки. У ці часи родина Щербатових продовжувала перебувати в немирівському палаці. Княжна так само допомагала всім селянам і біднякам, які до неї зверталися. Немирівський ревком мав розпорядження про недоторканість родини Щербатових та їхніх палацу та парку від самого голови Раднаркому України Х.Г. Раковського, і ця вказівка беззаперечно виконувалась місцевою революційною владою.

На запрошення М. Щербатової в палаці у червні 1919 року кілька днів мешкали командир 1-го радянського кавалерійського полку Ф.П. Гребенко і ще три командири цього полку. Господиня Марія Григорівна надала червоним кавалеристам харчування, можливість скористатися палацовими душовими і пральнями.

У палаці тоді мешкали сама Марія Григорівна, її дочка Олександра, син Володимир з дружиною Оленою Петрівною та дочками Ольгою і Марютою, вдова прем'єр-міністра П.А. Столипіна - Ольга Борисівна та її діти Аркадій, Ольга та Олександра. Всі маєності Щербатових (тютюнову фабрику, винокурню, цукровий завод та інші) було націоналізовано. Але за рішенням Немирівського ревкому за колишньою поміщицею закріпили 40 десятин землі в селі Ковалівка, всі прибутки з яких мали йти на підтримання життя в палаці.¹⁴

Незважаючи на ці неспокійні часи, княгиня Марія Щербатова продовжувала господарювати у своєму маєтку. Заготовляла дрова для електростанції та установ, наглядала за роботою винокурного заводу, продовжувала опікуватись кустарною майстернею. Кустарна майстерня княгині Щербатової продовжувала виготовляти ту ж саму продукцію, що й до жовтневого перевороту 1917 року.

У цей час княгиня М.Щербатова продовжувала свої благодійні акції. Вона влаштувала у своєму палаці шпиталь для хворих на тиф січових стрільців УГА і разом з донькою Олександрою доглядали хворих.¹⁵

З вигнанням денікінців у Немирів увійшов червоноармійський підрозділ і розстріляв хворих січових стрільців, які залишались в палаці Щербатової. У лави цього підрозділу вступив селянин Андрій Лісовий. Цей нероба і п'яниця давно був відомий своїми здирствами й конфліктами з княгинею М. Щербатовою. Згодом А. Лісовий поселився разом з червоноармійцями в палаці. Господиня палацу, як завжди, надала військовим і стіл, і постіль. Відчувши небезпеку від таких гостей, князь Володимир з сім'єю і Столипініми залишили палац. Вночі 20 січня 1920 року А. Лісовий після чергової п'ятики, підмовивши трьох червоноармійців, вивів з палацу княгиню, її дочку Олександру і родичку Можайських з Вороновиці. Кати розстріляли їх в парку неподалік палацу. Після цього вони почали розшукувати Столипіних і смертельно поранили молодшу дочку. Князя Володимира підступно вбив лісник Сердюк з сусідніх Мухівців. Звістка про загибель Щербатових сколихнула весь Немирів і околиці. Ховали їх у монастирі з належною шанобою й жалобою. Отак скінчилося життя останньої немирівської поміщиці М. Щербатової та її сім'ї.

У 2007 році виповниться 150 років з дня народження останньої власниці Немирова, а немирівчани до цих пір пам'ятають свою господиню згадуючи її добрим словом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія міст і сіл УРСР: Вінницька область. К, 1972. - С. 473; 2. Малаков Д. Минуле Немирова. – К, 1998, - С. 45; 3. Там само. - С. 55; 4. Там само. - С. 61; 5. Там само. - С. 61; 6. Шенк Г. Немирів крізь віки.– Вінниця, 2001.- С. 121-122; 7. Малаков Д. Вказана праця. - С. 59; 8. Там само. - С. 57,67; 9. Шенк Г. Вказана праця. - С. 138; 10. Малаков Д. Вказана праця. - С. 73,75; 11. Шенк Г. Вказана праця. - С. 124; 12. Малаков Д. Вказана праця. - С. 89-90; 13. Малаков Д. Вказана праця. - С. 93; 14. Малаков Д. Вказана праця. - С. 964; 15. Зінченко А. Наш край – Поділля. – Вінниця, 1992, - с. 48; Малаков Д. Вказана праця. - С. 96.

М.В. Миронюк, Ю.С. Степанчук

ПРОФЕСОР ПРАВА О. М. БОГДАНОВСЬКИЙ І ВІННИЧЧИНА

За роки незалежності краєзнавча наука зробила величезний крок у дослідженні біографій видатних людей нашого краю. Зокрема повертаються імена патріотів, які зброєю, чи словом боролися проти більшовицького режиму. Раніше затавровані й викреслені із пам'яті народу, вони законно поповнили плеяду визначних подолян.

Залишаються актуальними й подібні краєзнавчі дослідження дореволюційного періоду. Адже саме у другій половині XIX – початку XX століття в Україні спостерігаємо небачений злет наукової і творчої думки. У цей період з Вінниччиною пов'язують свою роботу видатні особистості. Їхні наукові праці, літературні та музичні твори стали класикою.

Метою даного повідомлення є повернення із небуття імені ще однієї непересічної особи, яка частину свого життя пов'язала із Вінниччиною. Йдеться про видатного юриста, громадського діяча Богдановського Олександра Михайловича.

Окремі віхи життєвого та наукового шляху Олександра Михайловича відображені у збірці Т. Гончар «Професори Одеського (Новоросійського) університету», що вийшла у м. Одесі у 2000 році.¹ Без змін стаття потрапила до другого видання 2005 року,² проте вона має деякі біографічні недоречності. Тут зазначається, що народився він у 1832 року в Тамбовській губернії, а помер у Києві 5 січня 1902 року.³ Та, вдивляючись у надпис на надгробній плиті Богдановського читаємо, що народився він 2 червня 1830 року. Похований не в Києві, а у невеличкому селі Мовчани Жмеринського району Вінницької області разом зі своєю дружиною Пелагесєю Данилівною.

Що ж пов'язувало відомого фахівця з карного права із подільською глибинкою? Чому протягом сторіччя у селі не лише пам'ятають це прізвище, а й зберігають усні перекази про перебування тут родини Богдановських?

Жодних відомостей у радянських енциклопедичних та інших наукових виданнях про науковця немає. Основою публікації стали матеріали фондів Державного архіву Одеської області та свідчення жителів с. Мовчани.

Про дитячі та юнацькі роки Богдановського відомо лише те, що він був виходцем із родини військових, але виховувався у Миколаївському сирітському інституті.⁴ Невідомо й за яких обставин, можливо трагічних, позбавили хлопця батьківської опіки. Про непересічні здібності цього юнака можна стверджувати на підставі того, що вже у 1853 р. він перебуває серед випускників Московського університету із ступенем кандидата права. У грудні цього ж року Богдановського приймають на посаду ад'юнкта Рішельєвського ліцею в Одесі (кримінальне право і практичне судочинство).⁵ З цього часу розпочинається плідна наукова робота молодого дослідника.

Сходивкою на шляху до визнання та професійного успіху став захист магістерської дисертації у 1857 р. на тему «Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого». Після блискучого захисту Богдановський стає професором ліцею, а далі – і його директором. Він був активним учасником перетворення Рішельєвського ліцею в імператорський Новоросійський університет, перебуваючи довгий час на посаді декана юридичного факультету.

Олександр Михайлович Богдановський був не тільки досвідченим викладачем, юристом, а й видатним громадським діячем. Т. Гончар перераховує низку державних та громадських посад, які у різний час обіймав Богдановський. Зокрема, він був таємним імперським радником, членом Одеської міської управи і думи (ним була складена програма про засади, на яких було реформовано порядок суспільного управління в м. Одесі), головою Одеського міського суду мирових суддів, головою опікунської ради Одеської Маріїнської жіночої гімназії, головою комісії опікунів одеських початкових народних училищ, членом Одеського товариства історії та старожитностей.

Цікавими є факти Т. Гончар про роботу Богдановського як редактора та видавця. Під його редакцією було видано «Собрание литературных статей Н.И. Пирогова», разом з О.І. Георгієвським він видав «Новороссийский литературный сборник», працю «О земледельческих колониях и исправительных школах во Франции, Англии и Германии», «Учебник уголовного права. Общая часть». У 1874 р. О.М. Богдановський з власної ініціативи, поклав на себе обов'язок видавати щоденну газету «Южный вестник». За бездоганну громадську та науково-адміністративну роботу його нагороджено багатьма високими державними нагородами.⁶

Характеризуючи професора Богдановського як людину, його колеги говорили про притаманні йому високі людські якості. Так, попечитель Одеського навчального округу П.О. Лавровський у висновку Міністрові народної освіти повідомив: «О.М. Богдановський – один із популярніших людей в Одесі, про якого не може бути двох думок. Викладач він дійсно досвідчений, талановитість його видатна... Подібно професорам Бруну і Григоровичу, він знав усе, що хоч скільки-небудь стосується його предмета, та своїми знаннями і досвідом завжди готовий допомогти студентській праці». Далі П.О. Лавровський писав: «Взаємини із студентами у нього були найближчими. Він виключно готовий був усе зробити для студента, хоч би і з порушенням чинних правил, проте таке ставлення професора Богдановського і до усіх людей... Професор Богдановський взагалі був дуже спокійною людиною, такою, яка відмінно володіла собою, була м'якою і поступливою у суперечках...»⁷

Поряд із важливим біографічним матеріалом Т. Гончар зазначає, що О.М. Богдановський після виходу у відставку на початку 90-х рр. оселився в своєму маєтку в Полтавській губернії і зайнявся сільським господарством. Проте працівники Державного архіву Полтавської області спростували цей факт. На запит авторів даної статті прийшло повідомлення про те, що «... відомостей про проживання наприкінці ХІХ ст. на території Полтавської губернії професора Богдановського Олександра Михайловича, а також про його землеволодіння на території Полтавської губернії в документах і матеріалах архіву не виявлено. У списках дворян Полтавської губернії (1893-1916 рр.), що зберігаються в архіві, рід дворян Богдановських не значиться».

Вже достеменно відомо, що це була не Полтавська, а Подільська губернія.⁸ Тут, на території сучасного Жмеринського району в с. Мовчани, був маєток і садиба Олександра Михайловича, тут він похований на сільському кладовищі.

У родині Миронюків, що здавна мешкають у цьому селі, із покоління в покоління передається розповідь про одну незвичайну зустріч.⁹

Надворі стояв літній день 1952 року. До сільського чоботаря, діда Романа, завітав незнайомець, який своїм виглядом і поведінкою виказував, що він нетутешній. На вигляд йому було років 60, одягнений у елегантний світлий костюм не вітчизняного покрою, із стійким запахом вишуканих парфумів. Чоловік ламаною російською мовою звернувся з проханням полагодити зіпсоване дорогою взуття.

Допоки ладналося взуття, між сином діда Романа Василем та незнайомцем зав'язалася розмова. Як з'ясувалося, останній жив десь за кордоном і доводився онуком Олександрю Михайловичу Богдановському. На схилі літ, незважаючи на всі політичні перепони, він вирішив побувати на могилі свого пращура. Згодом Василь, який працював сільським фельдшером, вирішив дізнатися більше про похованих на кладовищі «паничів».

У той складний час за будь-який контакт з іноземцем можна було поплатитися не лише свободою, а й життям усієї родини. Лише після 1956 року навідуючи хворих, Василь почав обережно розпитувати у односельців старшого покоління про колишніх поміщиків. Протягом певного часу Василь робив записи, переважна більшість яких вже, на жаль, втрачена.

Проте навіть через такі обставини збереглися свідчення, що до початку 1890-х рр. Богдановський періодично жив у Мовчанах. Тут його пам'ятали як людину доброзичливу, міцної статури, із розкішною бородою. Неабиякий подив у селян викликало те, що поміщик Богдановський нарівні із ними часто виконував сільськогосподарські роботи.

Після виходу у відставку на початку 90-х рр.¹⁰ він постійно проживав у селі, іноді від'їжджаючи до доньки у Київ чи до сина у Одесу.

Особливої поваги Богдановський заслуговував у жителів села за безкоштовне навчання грамоті дітей та дорослих. До того ж він постійно консультував жителів як свого, так навколишніх сіл із різних юридичних питань. Дід Роман теж був із числа тих, кого навчив писати і читати Богдановський.

За спогадами місцевих жителів, дещо відомо і про родинні стосунки Богдановських. Вони не були безхмарні. Існувало певне непорозуміння між дружиною та донькою, яке, можливо, загострилося після смерті батька.

Як вже відзначалося, помер Богдановський у Києві, ймовірно, під час чергового лікування. Дружина, виконуючи його останню волю, всупереч дочці привезла й похоронила свого чоловіка у родинному маєтку. Через два роки померла і дружина. Проте донька, з невідомих причин на похорони своєї матері до Мовчанів так і не приїхала.

Кладовище у Мовчанах нічим не відрізняється від інших сільських кладовищ. Та ж простота, охайність та тиша. Є тут і дві вже похилені білі мармурові стелли, витонченого несучасного оздоблення. Це пам'ять про людей, які, незважаючи на своє високе соціальне становище поважали цю землю та її працелюбних людей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Професори Одеського (Новоросійського) університету. – Одеса, 2000; 2. Професори Одеського (Новоросійського) університету. Видання друге, доповнене. – Одеса, 2005; 3. Там само. – С. 139; 4. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 45. – Оп. 7. – Спр. 65. – Арк. 49; 5. Професори Одеського (Новоросійського) університету. Видання друге, доповнене. – Одеса, 2005. – С. 140; 6. Там само. – С. 142; 7. Там само; 8. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 7. – Спр. 65. – Арк. 49; 9. Записано зі слів жительки с. Мовчани Миронюк Марії Андріївни; 10. ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 324. – Арк. 63.

Л.А. Понедельник

ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО – МЕЦЕНАТ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

З княжих часів бере свої витoki в Україні меценатство. І, незважаючи на те, що протягом багатьох століть залишалось поза увагою, воно завжди відіграло важливу роль у розвитку культури та церкви. Благодійницька діяльність в усі часи вважалася вершиною людинолюбства, тому традиції добродійництва є невмирущими. Меценати мали особливу пошану та були визнаними в суспільстві, що є цілком справедливо.

На жаль, багато імен благодійників втрачено назавжди для історії. Напевно, вони не були особливо забезпеченими людьми, і їхні суми не вирізнялись своєю величиною. Проте їх добродійність не забута, і внесок від цього не зменшується.

Зростає інтерес до української культури з часу здобуття Україною незалежності. Починають відроджуватись національні традиції, відбувається перегляд діяльності багатьох видатних людей. До старої української доброї традиції, яка була прерогативою національної еліти, можна віднести й меценатство. Саме його вивчення дає можливість краще дослідити багато питань вітчизняної історії, по-новому оцінити багатогранну діяльність видатних добродійників. Ці люди є зразком безкорисливості та людинолюбства, і тому на їх прикладі повинні виховуватися цілі покоління. Отже, саме таке комплексне дослідження з історії українського благодійництва і є актуальним зараз.

Зважаючи на важку соціально-економічну ситуацію в Україні сьогодні, меценатські кошти мають сприяти розвитку національної культури та науки.

Маловивченість даної теми пов'язана з невисвітленням багатьох питань в радянській історіографії, зокрема тих, що стосуються української національної культури та еліти.

Винятковою постаттю серед тодішнього українства був Євген Харлампійович Чикаленко. Народився він у селі Перешори на Херсонщині 21 грудня 1861 року в поміщицькій родині. Перші ази освіти здобував Є. Чикаленко в отця Василя Лопатинського, а восени 1870 року дев'ятирічного хлопчину відвезли в пансіонат пана Ранжале. Далі було Єлисаветське вище реальне училище І-го розряду. Уже в ті часи позитивне значення у формуванні світогляду майбутнього суспільно-культурного діяча мали знайомства з Панасом Саксаганським, Іваном Карпенко-Карим, Марком Кропивницьким, Михайлом Тобілевичем та ін. 20-річним юнаком на початку 1880-х років долучається Євген Чикаленко до українського руху. Ще в перший приїзд у Київ у 1881 році він познайомився з Миколою Лисенком та професором Володимиром Антоновичем. На межі століть він послідовно входив до кола Одеської, Петербурзької та Київської громад. У 1897 році був одним із засновників Загальної Української Організації, на основі якої у 1904 році виникла перша легальна Українська демократична партія. У роки столипінської реакції Чикаленко – серед організаторів Товариства Українських Поступовців, єдиного осередку легального українства.

Благодійницькою діяльністю Євген Чикаленко займався постійно. Вона була для нього філософією всього життя. "Мало любити Україну до глибини свого серця. Треба – ще й до глибини

.....
своїєї кишені", – таким було його гасло¹. Здавалось, що "кишеня" та була бездонною, бо стільки коштів вкладав він у видання українських книжок, журналів, газет, у підтримку діячів культури. Хоча насправді було не так. Про його скруту, хвороби, образи знали лише його найближчі друзі, з якими він листувався.

Весною 1895 року Є. Чикаленко поховав свою восьмирічну доньку. На знак пам'яті про неї він передає до редакції часопису "Киевская старина" 1000 крб. для оголошення конкурсу на підготовку однотомного популярного видання "Історії України". Програму такого творчого змагання уклав Володимир Антонович².

На заклик професора Михайла Грушевського до української громадськості зібрати кошти на будівництво Академічного Дому у Львові, Євген Чикаленко виділив 25 тисяч, хоча згодом розчарувався в значній частині студентства, звинувачуючи його в кар'єризмі, матеріалізмі, бездіяльності та називаючи Галичину "європейським смітником, куди австрійський уряд викидав своїх найгірших урядовців"³.

Євген Харлампійович був одним з небагатьох по-справжньому мастних людей, великоземельним поміщиком, власником ґрунтів у Перешорах на Херсонщині (тепер – Одещина) та в Кононівці під Яготином. І він, не вагаючись, продавав десятину за десятиною, аби утримувати першу на Наддніпрянщині українську газету (спочатку "Громадську думку", згодом "Раду"), сплачувати рахунки редакції "Київської старовини", підтримувати Академічний Дім у Львові, де його коштом безоплатно жили студенти з Великої України. "Хоч як я не захоплювався громадською справою, але мусів працювати і в селі коло господарства, бо це було єдине джерело для існування моєї родини і джерело, звідки я черпаю гроші для підтримання української справи", – писав Є. Чикаленко у своїх "Спогадах"⁴.

1905–1907 роки – період масового відродження в Україні національної газетно-журнальної періодики. Не міг стояти осторонь культурно-просвітницького життя і Євген Чикаленко. Він уклав збірку "300 найкращих українських пісень"(К.: Вік, 1904. – 290с.), до якої увійшло чимало творів, які записав автор у селі Перишори, зокрема своєрідних музично-поетичних проклять на адресу цариці Катерини.

Саме при матеріальній допомозі Євгена Харлампійовича побачив світ унікальний чотири томний "Словарь російсько-український" (1893-1898, який уклала група лексикографів на чолі з бібліографом Комаровим), виходила чернівецька газета "Селянин", діяв відділ белетристики у часописі "Киевская старина"⁵. Письменник підтримував діяльність Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка у Львові, виділяв кошти для друкування книг Михайла Коцюбинського, Івана Франка, Андрія Тесленка, Володимира Винниченка, Степана Васильченка та інших літераторів. Як уже зазначалося, він був засновником і фундатором київських газет "Громадська думка" (1906), "Рада" (1906–1914), літературного фонду.

Газета "Рада" була улюбленим дітищем Євгена Чикаленка. Матеріально її підтримував також і Василь Смиренко – український інженер, капіталіст і водночас гуманіст найвищої проби. Але засновником і душею газети був саме Чикаленко. Він всіляко підтримував її видавництво, вкладав весь свій талант, неймовірні зусилля, всю свою невичерпну енергію, аби газета вижила у важких умовах нестачі коштів, цензурних утисків і штрафів, а також далеко не гармонійних стосунків між видатними українськими діячами. Кожного з них меценат прагнув залучити до співробітництва в "Раді". На превеликий жаль, бракувало кваліфікованих журналістських кадрів, талановитих авторів, які б своїм мистецтвом піднесли газету на середній рівень, зробили б її читабельною і конкурентноздатною. Євген Харлампійович шукав і залучав до співробітництва талановитих людей: писав безліч листів, просив, умовляв, переконував, "перетягував" таланти в Київ, ближче до центру громадського життя і до газети. Коли ж у московській газеті "Утро Росії" з'явилася редакційна стаття, в якій йшлося про те, що українська газета в Росії видається на німецькі кошти, то він поставив редакції тієї газети ультиматум: або спростувати цей донос, або він притягне її до суду за наклеп. Перелякана редакція "Утра Росії" поспішила надрукувати спростування. Пізніше автор зізнається, що, можливо, й сам дав привід для такої "плітки", бо коли йому не стало грошей на видання газети, він продав 200 десятин землі в Тирашпільському повіті німцям-колоністам, а сам, жартуючи, необережно голосно казав, що справді українська газета видається на німецькі гроші, бо німці-колоністи отримують допомогу на купівлю землі з Німецького Державного Банку. "Ми ніколи не дістали жодного пфеніга, жодного геллера з-за кордону, а, навпаки, ще підпирали своїми грішми Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка, різні українські інституції та видавництва в Австрії", – писав він у своїх "Спогадах"⁶.

Спогади та щоденник Євгена Чикаленка є безцінною мемуарною спадщиною мецената, які свідчать про цікаве, насичене живими фактами, характеристиками, думками і спостереженнями життя. Вони являють собою своєрідні літописи доби, "живу історію", побачену на власні очі, яку автор подає без жодних домислів і прикрас. За часів радянської влади його "Спогади" належали до найсуворіше заборонених книжок. Можливо, причиною цього було те, що вони були абсолютно чесними. Є.Чикаленко писав все так, як було насправді. Він відверто розповідав про конфлікти між різними українськими театральними трупамі, про важкий характер Марії Заньковецької, який часто призводив до таких конфліктів⁷. Серед колоритних образів, які створив Євген Харлампієвич – простий сільський писар Петро Оправхата – "великий шалапут", який проте нарікав, "що всі народи ворушаться, а Україна спить", і "найдіяльніший та найенергійніший український діяч з-поміж українців у період від 1904 року до революції 1917 року" Леонід Жебуньов. У його "Спогадах" ми натрапляємо на вислови сліпого кобзаря Остапа Вересая, мова якого відзначається народною простотою і колоритністю, Олександра Бородая, який, почувши російську мову у Львові, обурився: "Ах ти, мордо кацапська. Я виїхав з Росії і думав, що вже не почую цієї падлючої мови, а ти, московський запроданець, і тут загіджуєш нею повітря!"⁸ Він і став прототипом "Щирого" у відомому оповіданні Володимира Винниченка. Водночас автор підкреслює, що для історії українського відродження це не має ніякого значення, і, "може, якраз їхні хиби, оте надмірне тщеслав'є, упертість були тим імпульсом, що примушував їх робить, і в результаті вони зробили колосальну роботу в порівнянні з роботою, зробленою скромними, м'якими, безкорисними діячами нашими"⁹.

26 січня 1919 року розпочинається найважчий період в житті Євгена Харлампійовича – еміграційний. Спочатку він перебував у Станіславі, де на той час знаходився ЗУНР. Тут він відвідував засідання Національної Ради, і з "великою приємністю прислухався до того, що всі послі одноголосно й рішуче висловлювались за індивідуальну власність і гостро осуджували принцип соціалізації..."¹⁰. Пізніше він виїхав до Славська Скільського повіту, де відновив роботу над щоденником.

у кінці жовтня того ж року письменникові дозволили виїхати до Перемишля. Зупинившись у директора Українського дівочого інституту Д. Греголінського, він зустрівся з Михайлом Косом, Степаном Федьком, який передав йому гроші від сина Петра, а також листи від рідних і знайомих. На початку 1920 року Євгена Чикаленко виїхав до Варшави. Тут він зустрівся з Симоном Петлюрою, за допомогою котрого і зміг перебраться до Австрії. Спочатку він жив у с. Рабенштати, пізніше у Відні. Тут він переніс дві складні операції. З кінця 1925 року емігрант переїжджає до Подебрадів (Чехо–Словаччина), де очолює Термінологічну Комісію при Українській Господарській Академії. 20 червня 1929 року Євген Чикаленко, знесилений фізично, морально знеможений, помер у Празькій загальній лікарні. Похований у Подебрадах.

На жаль, серед наших теперішніх бізнесовців, послідовників Євгена Чикаленка, здатних любити Україну "до глибини до своєї кишені", обмаль. Хотілося б, щоб постать подвижника української культури, талановитого літератора, звичайної благородної людини, стала близькою для його нащадків – співвітчизників.

З кожним днем зростає до нього інтерес, як до літератора і літописця української державності. Віриться, що його безцінний джерельний матеріал невдовзі увійде до шкільних і вузівських програм. І першими паростками у відродженій історії про життя і творчість Євгена Чикаленка будуть спогади його доньки Ганни (ЛНВ. – 1930. – Кн. 6. – С. 510–523; Кн. 7–8. – С. 631–642), а також публікації: Мірна З.Є. Х. Чикаленко як батько родини //Жіноча доля. – 1930. – ч. 25, 26, 29; Рудницький М. Щоденник видавця щоденника //Діло. – 1931. – 28 лют., 1 бер.; Дорошенко В. Великий громадянин //Літопис Червоної Калини. – 1931. – ч. 4; Німчук І. Перла української мемуаристики //Мета. – 1931. – ч. 8)¹¹.

На сучасному етапі ретельно збирають і вивчають спадщину Євгена Харлампійовича Чикаленка київські дослідники, працівники Національного музею України. Про це свідчить присвячений його пам'яті вечір, який відбувся у травні 2000 року в Будинку письменників України за їх участю. Чудовим подарунком з нагоди цієї події була частина архіву Євгена Чикаленка, яку дивом зберіг і передав музеєві онук Євген Іванович Чикаленко.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Чикаленко Є. Спогади // Хроніка. – 2000. –1998. Вип. 23–24. – С. 231; 2. Качкан В. Відблиски зорі Євгена Чикаленка // Українська культура. – 1993. – №3. – С. 10; 3. Чикаленко Є. Спогади // Хроніка. – 2000. –

1998. – Вип. 23–24. – С. 236; 4. Там само. – С. 243; 5. Качкан В. Відблиски зорі Євгена Чикаленка // Українська культура. – 1993. – № 3. – С. 11; 6. Чикаленко Є. Спогади // Хроніка. – 2000. – 1998. – Вип. 23–24. – С. 242; 7. Там само. – С. 232; 8. Качкан В. Відблиски зорі Євгена Чикаленка // Українська культура. – 1993. – № 3. – С. 11; 9. Никанорова О. Меценат і творець "живої історії" // Урядовий кур'єр. – 2000. – 6 травня. – С. 8; 10. Дорошенко Д. Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність. – Прага, 1934. – С. 8; 11. Качкан В. Відблиски зорі Євгена Чикаленка // Українська культура. – 1993. – № 3. – С. 10.

І.А. Стрижова

ВНЕСОК ПРОФЕСОРІВ НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У ПАМ'ЯТКООХОРОННУ СПРАВУ II ПОЛОВИНИ XIX СТ.

У кожному суспільстві проблемі збереження національної культурної спадщини приділяється певна увага. Нині в умовах розбудови української держави дослідники мають довести, що для вивчення історико-культурних надбань народу вкрай необхідно науково проаналізувати умови розвитку пам'яткоохоронної справи минулого. У цьому контексті дослідження пам'яткоохоронної діяльності регіональних краєзнавчих установ XIX століття становить значний науковий, пізнавальний та практичний інтерес. Воно дає можливість відтворити цілий зріз суспільного життя, показати своєрідність даного історичного періоду, визначити місце окремих науковців у становленні тогочасної науки, чий вагомий здобуток у сфері дослідження, збереження та примноження нашої культурної спадщини є результатом багаторічної праці.

Перші спроби розглянути питання, які присвячено діяльності наукових установ півдня України в галузі пам'яткоохоронної справи, належать до другої половини XIX століття. Для означеного періоду характерним було написання узагальнюючих нарисів, які не відрізнялися системністю, але містили цікавий фактичний матеріал. Деякі аспекти діяльності наукових установ подано у працях таких відомих істориків, археологів, краєзнавців, як О.Л. Берт'є-Делагард, П.К. Брун, О.І. Маркевич, які особисто збирали, вивчали й аналізували стародавні пам'ятки, а також безпосередньо брали участь у роботі музейних закладів півдня України й Одеси зокрема.

На сучасному етапі з'явився ряд наукових праць, для яких характерний глибокий підхід до діяльності наукових інституцій XIX ст. Спробу відтворити історію Товариств, що мали відношення до збереження культурної спадщини, і дати належну оцінку їх діяльності у галузі пам'яткоохоронної справи зробили С. Заремба, О. Сальцева, О. Синявська, В. Хмарський¹. Проте наявні наукові роботи висвітлюють лише окремі питання, пов'язані з діяльністю Товариств півдня України, переважно пам'яткознавчого, бібліографічного та археографічного характеру. Незважаючи на значні наукові здобутки, досвід діяльності наукових установ у пам'яткоохоронній справі Південного регіону, її витоки та основні етапи розвитку, на нашу думку, недостатньо повно висвітлено в історичній літературі. Ці проблеми потребують подальшого, більш глибокого, всестороннього наукового вивчення. Тому метою даної статті є огляд деяких аспектів діяльності видатних членів Одеського товариства історії та старожитностей у розвитку пам'яткоохоронної справи в Одесі.

Дев'ятнадцяте століття увійшло в історію України як період національно-культурного відродження. Саме в цей час значно зростає інтерес до історії, археології, нумізматики, архівних матеріалів тощо. Все більше науковців звертають увагу на вивчення особливостей історичного розвитку окремих регіонів України, роблять вагомий внесок у дослідження місцевої історико-культурної спадщини та її збереження. Саме тому перед науковцями постає питання щодо необхідності створення в містах різних регіонів України наукових установ, які б не тільки намагались зберегти історико-культурні пам'ятки, а й значною мірою сприяти їх нагромадженню з метою проведення подальшої науково-дослідної та науково-просвітительської роботи. Так, у 1823 році Керч-Енікальським градоначальником І.Стемпковським було порушено питання про необхідність заснування в Одесі товариства, що ставило б за метою збереження та науковий опис всіх стародавніх пам'яток, знайдених у Новоросійському краї. Дослідницько-краєзнавчу роботу товариства І. Стемпковський вбачав у збереженні та публікації епіграфічних і нумізматичних джерел; проведенні археологічних розкопок поселень; здійсненні заходів щодо реставрації та охорони стародавніх споруд, графічній фіксації та картографуванні археологічних решток й, головне, створенні місцевих археологічних музеїв для наукової обробки знахідок². Працю І.Стемпковського «Мысли, относительно изыскания древностей в Новороссийском крае» можна справедливо назвати першою в Російській імперії комплексною програмою дослідження історико-культурних пам'яток Північного Причорномор'я, де уперше визначено стратегічні задачі вивчення історії Південного регіону.

І хоча дана програма втілювалась у життя повільно, неплановірно, вона мала важливе значення для проведення пам'яткоохоронної роботи на півдні України у другій половині XIX століття.

Першим товариством, яке усю свою діяльність намагалось спрямувати на збирання, опис і збереження регіональних історико-культурних цінностей, стало засноване у 1839 році Одеське товариство історії та старожитностей (далі Товариство). Члени-засновники Товариства – Д.М. Княжевич, О.С. Стурдза, М.Н. Мурзакевич, А.Я. Фабр, М.М. Кир'яков – з самого початку намагались залучити до його складу місцеву інтелігенцію, яка б ставила за мету цілеспрямоване вивчення історичного минулого Новоросійського краю.

Важливим напрямком пам'яткоохоронної діяльності Товариства було створення власного музею старожитностей, виникнення якого стало закономірним та об'єктивним результатом, зумовленим відкриттям на півдні України цілої низки археологічних пам'яток та необхідністю їх збереження, вивчення й проведення подальшої наукової систематизації.

З 1925 року в Одесі функціонував Одеський міський музей. Спочатку він розміщувався в невеликій ротонді Бларамбергової садиби³, а з 1830-х років, знаходився при публічній бібліотеці під керівництвом далекого від наукових інтересів бібліотекаря Спада (до 1843 року). При ньому Одеський музей прийшов в занепад: зібрання музею в ці роки не лише не збільшувалося, але і значно зменшилося, велике число експонатів втратило свої паспорти. Музей в ці роки перестав бути центром археологічної науки в Одесі.

Жахливий стан міського музею став причиною прагнень Товариства створити свій музей, який і було організовано у 1839 році. Таке датування пов'язане з заснуванням самого Товариства⁴, яке мало право проводити археологічні розкопки по всій території Південної України. Першими експонатами музею стали особисті пожертвування членів-засновників Товариства – О.С. Стурдзи, Д.М. Княжевича, М.М. Кир'якова, М.Н. Мурзакевича. Даровані пам'ятки були представлені членам Товариства для огляду на його засіданні 24 жовтня 1839 року⁵. В історичній літературі зустрічається й інша дата заснування Одеського музею – 1843 рік⁶. Деякі дослідники пов'язують її з закінченням будівництва спеціального приміщення біля торгових корпусів на Театральній площі, куди переїхало Товариство разом зі своїм музеєм⁷.

Початковий етап діяльності Одеського музею старожитностей пов'язано з ім'ям професора Рішельєвського лицю та секретаря Товариства Миколи Никифоровича Мурзакевича. Обіймаючи з 1843 року посаду директора міського музею старожитностей, М. Мурзакевич дійшов висновку, що для охорони і вивчення стародавніх пам'яток, для збору і публікації матеріалів з історії краю необхідне об'єднання двох однакових за профілем установ. Тому М.Н. Мурзакевич зробив все можливе, щоб у 1858 році ці два заклади перебували під керівництвом Товариства, що сприяло поповненню фондів його музею новими пам'ятками старовини, серед яких було зібрання І.П.Бларамберга, що складалося з медалей, бронзових фігур, каміння та стародруків⁸. Його колекція нумізматики стала основою для розгортання діяльності музею старожитностей. Одна її частина була ним подарована, а інша - придбана для музею «за тисячу червоних з прибутків міста в 1826 р.» Посередником у цій справі виступив М.С. Воронцов, який звернувся до імператора Миколи I за дозволом витратити міські гроші на розвиток міста і музею зокрема. Невдовзі дозвіл було отримано⁹.

Зазначимо, що посади директора Одеського музею старожитностей взагалі не існувало. Музей увесь час знаходився під контролем М.Мурзакевича, якого лише у 1873 році офіційно було обрано завідувачем музею¹⁰.

Важливим є питання про джерела надходження пам'яток історії та культури до музею Товариства. Зауважимо, що вони були різноманітними. Вагоме місце складали результати науково-пошукових експедицій, археологічних розкопок, які здійснювались на території Бессарабії, Новоросії та Криму. Значну допомогу відігравали індивідуальні пожертвування городян, членів Товариства та місцевих державних установ. Сам М. Мурзакевич у 1840-х роках в результаті кількарізного здійснення наукових розвідок, надав до фондів колекцій музею багато реліквій, серед них - замовлена ним копія храмової ікони січової Покровської церкви, на якій зображено представників козачої старшини (оригінал ікони загинув під час пожежі наприкінці XIX століття), орденські знаки (зірки Андрія Первозванного, Георгія Победоносця і Святого Володимира) та аксельбант Г. Потьомкіна¹¹.

Зібрані історико-культурні пам'ятки піддавались систематизації, науковій обробці й опису. Класифікація матеріалу здійснювалась у відповідності до регіональних та хронологічних особливостей: єгипетські, елліністичні, римські, візантійські, генуезькі, українські, молдавські,

турецько-татарські, литовські, польські пам'ятки. У 1867 році друкується перший покажчик музею Товариства. Всього за час директорства М.Мурзакевича вийшло друком вісім видань переробленого покажчика, на сторінках якого перераховувались пам'ятки старовини, знайдені на території південної України, а саме в Причорномор'ї (Ольвія, Херсонес, Очаків, острів Левки, Феодосія, Керч тощо) в губерніях: Херсонській, Катеринославській, Бессарабській; Запорізькій Січі.

Класифікації знайдених матеріалів в Одеському музеї здійснювалась членами Товариства в залежності від їхньої спеціалізації. З цього приводу у протоколі першого засідання Одеського товариства історії та старожитностей вказувалось: «М. Мурзакевич займеться перекладом латинських текстів, В.В.Григор'єв – історією Криму при династії Гіреєв, архієпископ Гавріїл – описом монастирів, які знаходяться у Херсонській та Катеринославській губерніях, Д.Княжевич – зібранням відомостей про Новоросійський та Бессарабський край, М.Надеждин – історією запорожців, О. Стурдза – описом монастирів Бессарабського краю, О. Скальковський – оглядом історії Одеси»¹².

Серед експозицій музею були представлені пам'ятки різних епох, народів. Вони розміщувались в трьох кімнатах і напівкруглому залі. У першій кімнаті знаходилися козацькі ікони, «напис еллінський», план Ольвії, план облоги Очакова 1787 року, картина «Смерть графа Потьомкіна», краєвиди Одеси, портрети, написані запорізькими майстрами і зброя запорожців, російська, а також турецька, шведська, татарська зброя XVIII століття, герб Одеси, який подарував Павло I, та інше. У другій кімнаті знаходилися пам'ятки стародавнього Єгипту і середньовіччя, в третій, – в основному, містилися пам'ятки давньогрецьких і римських міст-колоній Північного Причорномор'я¹³.

Значний науковий інтерес викликає зібрання карт, планів і креслень, комплектування якого почалося з моменту заснування музею в 1839 році. Огляд цих зібрань подається в каталогах, складених завідувачем музею М.Мурзакевичем та дійсним членом Товариства О.Берт'є-Делагардом. У зібраннях, що вийшли друком у 1881 та 1888 роках, значиться понад 209 одиниць мап, планів місцевостей, міст, фортець і будинків (у тому числі й надрукованих у XVIII—XIX століттях), понад 100 мап морів, рік, заток, гаваней, а також різноманітний образотворчий матеріал.¹⁴ Особливо широко були представлені мапи і плани Новоросії та Бессарабії.

Цікавими видаються пам'ятки історії запорізького козацтва, серед яких козацькі ікони, портрети українських гетьманів, картини, написані запорізькими майстрами, зброя запорожців та побутові речі.¹⁵ На даний момент більша частина козацької старовини зберігаються та експонуються в Одеському історико-краєзнавчому музеї.

З 90-х років XIX ст. для музею Товариства починається нова доба, що пов'язана з ім'ям професора Новоросійського університету та дійсним членом Товариства Ернстом Романовичем фон Штерном. Не шкодуючи сил і часу, він займався розбором речей, що потрапляли до музею й зберігалися в ньому, складав їхні описи, піклувався про придбання нових предметів старовини. За цей час музей придбав речі, які стосувалися місцевої історії, збільшив вчетверо свої керамічні колекції, кількість стародавніх монет у нумізматичному кабінеті зросла удвічі. Чимало цікавого матеріалу потрапило до музею завдяки археологічним розкопкам Е.Р. фон Штерна у Пертенах, Акермані та на о.Березань.

До його заслуг можна віднести організацію нової експозиції за хронологічним принципом та видання загального путівника по музею. Але сам покажчик склав його учень – М.Ф. Болтенко. Ернст Романович написав тільки до нього вступ¹⁶.

Вінцем музейної діяльності Е.Р. фон Штерна були публікації античних колекцій. Так, разом зі своїми колегами О.М. Деревицьким та О.О. Павловським він здійснив публікацію зібраних музеєм колекцій теракот, а також - кераміки Феодосії (за підсумками розкопок О.Л. Берт'є-Делагарда)¹⁷. Це були останні публікації музею. Отже, завдяки зусиллям Е.Р. фон Штерна музейна справа в Одесі була поставлена на цілком сучасний, науковий рівень.

У 1883 році архітектором Ф.В. Гонсіоровським на гроші, пожертвовані Одеський міський голова Г.Г. Маразлі, було збудовано на місці невеликого будинку Одеського товариства історії та старожитностей приміщення, де й розташувались музей та публічна бібліотека¹⁸. А вже у 1891 році Міська Дума надала можливість цим двом установам існувати окремо. Вона запропонувала пристосувати для експозицій Одеського музею приміщення в міському будинку майбутнього музею «красних мистецтв» на Софіївській вулиці. Однак ця пропозиція була відхилена через невідповідне, на думку членів Товариства, місце розташування будинку та меншої площі наданого приміщення¹⁹. Бібліотека існувала з музеєм під одним дахом аж до початку XX століття, поки не переїхала у 1906 році у спеціально відведений для неї будинок на вулиці Херсонській (нині вулиця Пастера)²⁰.

Переїзд до нового будинку та незначні поповнення музею новими пам'ятками старовини у 1887-1890 роки не змінили характеру основної експозиції, яка розміщувалась вже у 10 залах і вестибюлі. У вітринах першої зали експонувалися античні пам'ятки Ольвії та Пантікапею. Зала друга містила «Стародавності Березанські», добуті розкопками 1903-1908 років: амфори VII-VI століть до н.е., мілетська кераміка цього ж часу та інше. Тут же були виставлені матеріали з острова Березань в останній період його розквіту в епоху Київської Русі. Зала третя – «Стародавності Акерманські і Феодосійські та бронзові судини». Колекція включала пам'ятки античності – візантійські і середньовічні. Зала четверта – «Стародавності Петренські – доісторичний період» (розкопки 1902-1903 років). Зала п'ята – «Стародавності християнські. Озброєння різних народів і місцеві історичні стародавності». У цьому залі були зібрані різні колекції: ікони і портрети запорожців, гетьманів, церковне приладдя, види фортець і навіть зображення бомбардування Севастополя 1854 року й окремим комплексом зброя: давньоєгипетська, турецька, російська (XVIII століття), литовська та інше. Зала шоста – «Ікони. Портрети державних діячів, полководців, завойовників Криму і Новоросії, науковців, діячів Одеського товариства історії та старожитностей» та інше. Зала сьома – «Стародавні монети, медалі, книги, документи, картини» та інше. Зала восьма – «Єгипетські пам'ятки». Зала дев'ята – «Кам'яні баби і грецькі мармури» і, нарешті, зала десята – «Пам'ятки турецькі»²¹. Нова експозиція являла собою серйозний крок уперед у порівнянні з попередньою. Описана експозиція з незначними змінами (в основному доповнення матеріалами нових розкопок) існувала в музеї до кінця 1917 року²².

Одеський музей більше нікуди не переїжджав. І зараз, саме на цьому місці і в тому ж будинку, на вулиці Лонжеронівській 4, продовжує існувати, тепер вже археологічний музей НАН України, який експонує цінні історико-культурні пам'ятки старовини, в тому числі й знайдені на території Новоросійського краю і Бессарабії під час археологічних розкопок у XIX – XX століттях. Музей нараховує понад 160 тисяч експонатів епохи первісно-сусільного ладу, скіфо-сарматського й античного періодів, епохи ранніх слов'ян та Київської Русі, крім того, – колекції пам'яток Стародавнього Єгипту, Греції та Риму, монети й медалі.

Отже, з самого початку існування Одеського товариства історії та старожитностей – пошук, збереження та науковий опис пам'яток минулого – посіло значне місце у його діяльності. Теза про вагомий внесок Товариства у розвиток вітчизняної історичної науки сьогодні не потребує доказів – вона загальновізнана. За вісімдесят років свого існування Товариство не тільки здійснило заходи щодо виявлення археологічних пам'яток та історичних джерел, але й створило свій власний музей старожитностей. Важливу роль у становленні та розвитку Одеського музею старожитностей виконали місцеві науковці М.Н. Мурзакевич та Е.Р. фон Штерн. Саме з їх іменами пов'язано становлення науково-дослідної роботи в музеї та складання «Показчиків», які надавали досить повну інформацію про хронологічну й географічну приналежність кожного музейного експонату.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство. Історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – 448 с.; Сальцева О.А. Пам'яткознавча діяльність Одеського товариства історії та старожитностей // Праці центру пам'яткознавства. – К., 1993. – Вип. 2. – С.60-69; Синявська О.О. Історик О.І.Маркевич: життя та творчість. – Дис...канд. іст.наук. – Одеса, 2001. – 187 с.; Хмарський В.М. Археографічна діяльність наукових установ на Півдні України у XIX – на початку XX ст. – Дис...док. іст. наук. – Одеса, 2004. – 550 с.; 2. Стемпковский И. Мысли, относительно изыскания древностей в Новороссийском крае // Отечественные записки. – 1827. – Ч.29. – №81. – С.49-52; 3. Зеленецкий К. Жизнь и ученая деятельность Бларамберга // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Т.2. – Отд. 1. – 1848. – С. 225; 4. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.93. – Оп.1. – Спр.174. – Арк.1; 5. ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.8-9; 6. Данилов В. Одесский музей // Исторический вестник. – 1909. – Вып.1. – С. 264-267; Дложевський С.С. Одеський державний історико-археологічний музей – К., 1927. – С.3; Жебелев С.А. Введение в археологию // История археологического знания. – Петроград, 1923. – Ч.1. – С. 117; 7. ДАОО. – Ф.93. – Оп. 1. – Спр.15. – Арк.175-176; 8. ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.172. – Арк.116; Попруженко М.Г. Императорское Одесское общество истории и древностей (По поводу 75-летия его существования) // Исторический вестник. – 1914. – Вып.11. – С.548-549,552. 9. ДАОО. – Ф.4. – Оп.2. – Спр.624. – Арк. 1, 3; 10. 339 (годовое) заседание Императорского Одесского общества истории и древностей 22 ноября 1901 года. – Одесса, 1901. – С.14-15; 11. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1846 по 14 ноября 1847 года // Одесский вестник. – 1848. – №39. – 15 мая. – С.204-205; 12. Попруженко М.Г. Вказана праця. – С. 552; 13. Краткий указатель музея Одесского общества истории и древностей / Сост. М.Мурзакевич. – Одесса, 1867 – С.5-28; 14. Каталог карт, планов, чертежей, рисунков, хранящихся в музее Императорского Одесского общества истории и древностей / Сост. А.Л.Б.Д. [А.Л.Бертъе-Делагард –авт.]. – Одесса, 1888. – 60с.; 15. Н.Б. Памятники казацкой старины в музее

.....
Императорского Одесского общества истории и древностей // Киевская старина. – 1891. – №11. – С.292-295; Отчет Императорского Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1886 г. по 14 ноября 1887 года // Киевская старина. – К., 1889. – №5. – С.39-42; 16. Краткий указатель музея Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1908. – 131 с.; 17. Музей Императорского Одесского общества истории и древностей / Сост. А.Н.Деревицкий, А.А.Павловский, Э.Р. фон Штерн. – Одесса, 1897. – Вып.1 (терракоты). – 46 с.; 1898. – Вып.2 (терракоты). – 48с.; 1906. – Вып.3 (Феодосия и ее керамика). – 91с.; 18. 215 заседание императорского Одесского общества истории и древностей 6-го декабря 1883 г. – Одесса, 1883. – С.2; 19. 258 заседание Одесского императорского общества истории и древностей 5-го апреля 1891 г. – Одесса, 1891. – С.2; 20. Тимофеев В.И. Одесса: Архитектурно-исторический очерк. – К., 1983. – С. 55; 21. Краткий указатель музея Императорского Одесского общества истории и древностей. – Изд. 3-е. – Одесса, 1912. – С. 7-131; 22. Краткий указатель музея Императорского Одесского общества истории и древностей. – Изд. 6-е. – Одесса, 1916. – 112с.

Н.Н. Мезга

РОЛЬ М.В. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКОГО В БЕЛОРУССКО-УКРАИНСКИХ ПЕРЕГОВОРАХ 1918 Г.

Судьбы белорусского и украинского народов на протяжении многих веков были и остаются тесно связаны между собой. Это в полной мере касается и интеллигенции двух народов. М.В. Довнар-Запольский являлся в своё время воспитанником и профессором Киевского университета. Так сложилось, что ему пришлось принимать активное и непосредственное участие в налаживании первых межгосударственных контактов между провозглашенными Украинской Народной Республикой (УНР) и Белорусской Народной Республикой (БНР) во время переговоров в 1918 г.

Белорусским историкам долгое время было сложно изучать историю белорусско-украинских переговоров в связи с отсутствием доступа к основной массе источников. В последнее время определенное количество документов по этой проблеме было напечатано в сборниках «Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі»¹ и «Знешняя палітыка Беларусі»². Значительный комплекс документов по истории белорусско-украинских переговоров 1918 г. был выявлен в Центральном государственном архиве высших органов власти и управления Укра-ины и опубликован белорусской исследовательницей В.М. Лебедевой³. Некоторые документы, относящиеся к этим переговорам, имеются в Национальном архиве Республики Беларусь. В современной историографии нет однозначного ответа на ряд вопросов, связанных с украинско-белорусскими переговорами. Необходим основательный анализ тех противоречий, которые не позволили сторонам прийти к соглашению. Для понимания хода переговоров и выяснения причин их срыва большое значение имеет выяснение позиций членов делегаций. В этой статье мы попытаемся проанализировать позицию, занятую на переговорах профессором М. Довнар-Запольским, выяснить, насколько она была принята белорусской делегацией и как повлияла на ход переговоров.

УНР стала одним из первых государств, с которым правительство БНР искало возможность наладить нормальные межгосударственные отношения. Особенно остро стоял территориальный вопрос. УНР в начале февраля 1918 г. подписала в Бресте мирный договор с Германией и ее союзниками, по которому к Украине отходили южные уезды Гродненской и Минской губерний. В конце марта немецкие военные власти официально передали УНР Гомельский, Мозырьский и Речицкий уезды. В то же время Вторая уставная грамота от 9 марта 1918 г. провозглашала создание БНР в границах территорий, на которых белорусы имели количественное преобладание. Это означало включение в состав БНР и южных районов Гродненской и Минской губерний. Эти границы были подтверждены и при провозглашении независимости БНР Третьей уставной грамотой.

Для ведения переговоров с УНР в Киев была направлена делегация Народного Секретариата БНР во главе с А. Цвикевичем. В ее состав вошли С. Рак-Михайловский, Л. Левченко и с 20 апреля в качестве консультанта, а с 25 апреля в качестве полноправного члена делегации, М. Довнар-Запольский. Перед делегацией ставилась задача урегулировать территориальный вопрос, наладить экономические отношения, получить кредит и через киевский радиотелеграф проинформировать западные государства о провозглашении БНР. С середины мар-та 1918 г. на территории Украины активно действовала Белорусская органи-зация. 30 марта ее Рада приняла решение о необходимости вступить в переговоры с правительством УНР по вопросу присоединенных к Украине белорусских территорий и их украинизации. Инициатором постановки вопроса о переговорах выступил активный член Белорусской организации М. Довнар-Запольский⁴.

В состав украинской делегации, назначенной для переговоров, вошли А. Лихнякевич (председатель), М. Петрывский, М. Свидерский⁵. 15 апреля 1918 г. А. Цвикевич направил на имя министра иностранных дел УНР и одновременно Председателя Рады Министров УНР Ус. Голубовича заявление, в котором изложил главную цель белорусской делегации: «По поручению Рады БНР имею честь довести до Вашего сведения, что невыяснение более-менее детальной границы между Украинской и Белорусской Народными Республиками создает на местах много недоразумений, как в деле взаимодействия общественных и государственных учреждений между собой, так и в жизни населения.»⁶ То, что именно территориальный вопрос должен был стать центральным в ходе переговоров, делало очень ответственной работу консультанта М. Довнар-Запольского, как специалиста по этому вопросу.

Первое совместное заседание двух делегаций состоялось 19 апреля. Как и следовало ожидать, наиболее трудным оказался вопрос о границе между БНР и УНР. Обе делегации согласились положить в основу определения границы прежде всего этнический принцип. В качестве дополнительных принципов – экономический и географический. При этом делегация БНР ссылалась на карту расселения белорусов Е.Карского 1917 г., с чем не соглашалась украинская делегация. Она ссылалась на договоры, подписанные в начале 1918 г. в Бресте. Белорусская делегация отвергла эти ссылки и указала, что БНР не признает эти договоры, так как они были подписаны без участия белорусских представителей. Украинская делегация указывала на то, что это – международные договоры, и на момент их подписания Беларусь еще не существовала как субъект международных отношений. В результате этих разногласий каждая делегация предложила свой вариант договора о границе. Украинский проект предусматривал включение в состав УНР бассейна реки Припять и железной дороги Брест-Брянск. Белорусская делегация считала, что граница должна пройти по линии южной границы Гродненской и Минской губерний. Кроме того, БНР претендовала на северную часть Черниговской губернии. В результате большая часть бассейна Припяти и железной дороги Брест-Брянск должны были войти в состав БНР.

Протоколы переговоров, опубликованные В.М. Лебедевой, не дают основания утверждать, что М. Довнар-Запольский участвовал в пленарных заседаниях во время переговоров. Тем не менее, в позиции белорусской делегации, отчетливо видно влияние М. Довнар-Запольского. Как ученый, он придерживался концепции, согласно которой южная граница расселения белорусов совпадает с южной границей Гродненской и Минской губерний. М. Довнар-Запольский считал, что на переговорах нельзя отступать от линии, предложенной белорусской стороной, и объяснял почему: «Белорусы имеют и историческое, и экономическое, и этнографическое право на эти территории даже значительно южнее, чем границы Минской и Гродненской губерний». Сохранение за Беларусью Полесья он считал необходимым именно по этническим мотивам: «На востоке наши белорусы оруссели, на западе значительно ополячены, а наша южная часть самая ценная и в национальных и в экономических отношениях. С точки зрения и истории, и этнографии мы на юге ничего уступать не должны»⁷. По мнению М. Довнар-Запольского, вопрос государственно-территориального определения Беларуси и Украины может быть решен только исходя со статуса стран как субъектов международных отношений и с учетом геополитической ситуации в Европе. Он не отрицал значения двухсторонних переговоров, но считал необходимым готовить почву для вынесения вопроса о границе между БНР и УНР на будущую международную конференцию по послевоенному урегулированию. М. Довнар-Запольский считал, что позиция Беларуси в деле международного признания ее самоопределения значительно слабее, чем украинская, потому что соседи Беларуси с большой трудностью признавали ее права⁸.

Тяжелое международное положение вынуждало БНР идти на уступки. На заседании делегации ее председатель А. Цвикевич заявил, что важно добиться от украинского правительства признания БНР, а по вопросу о железной дороге Брест-Брянск можно сделать украинцам временные уступки⁹. Однако украинская делегация видела, что белорусы находятся в сложном положении, и не желала идти на компромиссы. В такой ситуации делегации БНР приходилось задуматься над поиском альтернативных вариантов улучшения международного положения своей страны. Выступая на заседании делегации, М. Довнар-Запольский предложил изменить тактику ведения переговоров. Он считал необходимым поставить на первый план задачу информирования о белорусском вопросе международного сообщества, заняться поиском других союзников, кроме УНР. Он указывал, что можно пойти на контакты с большевиками в Курске, где планировались российско-украинские переговоры. По мнению М. Довнар-Запольского здесь был возможен компромисс, потому что

.....
большевикам не нужна Великая Украина. Он также предлагал более активно искать поддержку не только у Германии, но и у Франции, Англии¹⁰.

М. Довнар-Запольский предлагал исходить из того, что территориальный вопрос может быть решен только на многостороннем уровне, при учете и использовании противоречий между соседними странами. По его мнению, существовали два геополитические полюсы относительно Беларуси и Украины – Германия и Россия. Для Беларуси М. Довнар-Запольский определял потенциальную роль центра равновесия в регионе. Для Германии, указывал он, не выгодна ни сильная Украина, ни великая Польша. В этом заключался возможный выигрыш для Беларуси, которая может заинтересовать Германию и геополитически, и как большой рынок. Для России, по мнению М. Довнар-Запольского, Беларусь тоже может представлять больший интерес, чем сильная Украина. Он считал, что вынесение белорусского вопроса на международный уровень способно сформировать благоприятные дипломатические условия и для укрепления позиций Беларуси на двухсторонних переговорах. А пока такие условия не достигнуты, переговоры с Украиной нужно затягивать или прервать. Но при этом не следует обострять отношения с нею. М. Довнар-Запольский предлагал заявить, что позиция по границе, изложенная белорусской стороной, есть только предположение членов делегации, которое не согласованно с правительством БНР, и сделать это поводом для паузы в переговорах. Позиция М. Довнар-Запольского была принята делегацией за общую¹¹.

В рамках этой новой тактики белорусская делегация добилась встречи с германским послом в Киеве А. Мумом. Она состоялась 25 апреля. Послу был передан мемориал, который содержал просьбу посодействовать решению вопроса о достижении самостоятельности БНР, сохранению ее территориальной целостности и созданию государственных органов и вооруженных сил. Этот документ был подготовлен М. Довнар-Запольским. Автор придавал большое значение историческому обоснованию права белорусов на создание независимого государства. В мемориале указывалось, что политика Германии в отношении Беларуси имеет альтернативы. Одна из них заключается в том, чтобы позволить разделить территорию Беларуси, укрепить за ее счет соседние государства и тем самым пошатнуть баланс сил в регионе, что противоречит интересам Германии. Другая – поддержать государственное строительство, признать правительство БНР, неделимость ее территории. Последний вариант будет выигрышным и для Германии, потому что Беларусь имеет значительные экспортные возможности экспорта зерна, леса и продуктов животноводства для балтийского региона и сама традиционно является рынком для германских товаров¹². Однако поддержки от германского дипломата делегация БНР не получила.

Эти маневры белорусской делегации привели к ужесточению позиции УНР. На заседании 22 апреля украинская делегация ультимативно потребовала передачи УНР железной дороги Брест-Гомель. Принятие украинских требований для БНР означало потерю всего Полесья, на что белорусская делегация пойти не могла. Она прибегла к тактике затягивания переговоров, рассчитывая на положительные для себя изменения в международной ситуации. А. Цвикевич вдруг «заболел», стали говорить о недостаточности полномочий у делегации¹³. В то же время белорусская делегация проявила интерес в совместном с УНР установлении этнических границ с Россией. Она высказала просьбу об участии белорусских представителей в переговорах России и Украины, которые готовились в Курске. Украинская сторона не дала ответа на это предложение и согласилась на перенос заседания на следующий день. Однако после 22 апреля совместных заседаний белорусской и украинской делегаций не происходило. В это время усилия белорусской делегации в соответствии с тактикой, предложенной М. Довнар-Запольским, были направлены на подготовку к трехсторонним переговорам в Курске и выработку совместной с УНР позиции. 28 апреля делегация БНР приняла решение предложить УНР отложить вопрос о границе и искать ее поддержку на переговорах в Курске¹⁴.

В то время, когда переговорный процесс переживал кризис, 30 апреля в Киеве власть перешла к гетману П. Скоропадскому. Новое правительство не назначило делегацию для переговоров с БНР, и они остановились. П. Скоропадский создал Полесскую губернию в составе УНР. Она включала Гомельщину, Мозырьщину, Пинщину. В адрес делегации БНР в Киеве поступили протесты от населения этих территорий в связи с их присоединением к УНР. Однако переговоры по территориальному вопросу так и не возобновились. В связи с государственным переворотом в Киеве отпал и вопрос об участии БНР в трехсторонних переговорах в Курске. В создавшихся условиях делегация БНР решила обратиться со специальной нотой к представителю Советской России в Киеве Х.Раковского. В ней российскому советскому правительству напоминалось о провозглашении БНР,

сообщалось о непризнании ею пунктов Брестского договора, касающихся территории и интересов белорусов¹⁵.

После 30 апреля белорусская делегация взяла на себя функции дипломатического представительства БНР в Киеве. М. Довнар-Запольский в это время выступил с идеей создания федерации Беларуси, Украины и Литвы. Он считал, что в противном случае БНР окажется в международной изоляции и сильные соседи ликвидируют белорусскую государственность. Остальные члены делегации выступили против этого проекта и даже не посчитали нужным предложить его для обсуждения Раде БНР¹⁶. В июне в Минск были отозваны А. Цвикевич и С. Рак-Михайловский. Тем самым деятельность белорусской делегации в Киеве фактически прекратилась. Примерно в это время М. Довнар-Запольский написал небольшую работу «Основы государственности Беларуси», в основу которой был положен материал, представленный немецкому послу в Киеве 25 апреля 1918 г. В ней отстаивается тезис о непрерывности существования белорусской нации со времени Полоцкого княжества, право белорусов на государственность в этнических границах, очерченных автором. М. Довнар-Запольский, оставаясь в Киеве, продолжает работать на пользу БНР. Он возглавил Белорусскую торговую палату на Украине, устав и состав которой Народный Секретариат БНР утвердил 24 апреля 1918 г.¹⁷.

Подытоживая сказанное, можно сделать вывод, что М. Довнар-Запольский оказал значительное влияние на формирование позиции делегации БНР во время белорусско-украинских переговоров 1918 г. В основу белорусской позиции по территориальному вопросу была положена его концепция, согласно которой этническая граница белорусов проходила по южной границе Гродненской и Минской губерний. Он выступил фактически инициатором перехода белорусской делегации к новой тактике на переговорах. В ее основе лежала идея отложить вопрос о границе между БНР и УНР и сконцентрировать усилия на укреплении международных позиций БНР в целом. С вынесением вопроса о белорусско-украинской границе на международный уровень он связывал надежды на его успешное решение для БНР. Пока можно было пойти и на временные уступки Украине по территориальному вопросу. В этих предложениях М. Довнар-Запольского были достаточно реально учтены возможности дипломатии БНР в то время.

ІСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі (Архівы БНР). – Вільня – Нью-Ёрк – Менск – Прага, 1998; 2. Знешняя палітыка Беларусі. – Т.1. – Мн. 1997; 3. Лебедзева В. Пратаколы беларуска-украінскіх перамоў аб мяжы//Архівы і справаводства.– 2000.- №5; 4. Лебедзева В. Дыпламатычная місія БНР у перамовах з Украінай (1918 г.)//Białoruski Zeszyty Historyczne. №15.– Białystok, 2001.– S.98-99; 5. Панько А.Д. Лёс Беларускага Палесся на польска-украінскіх перамовах аб мяжы 1918 г.//Берасцейскі хранограф. Зборнік навуковых прац. Выпуск 4.– Брэст, 2004. – С.93; 6. Лебедзева В. Дыпламатычная місія БНР у перамовах з Украінай (1918 г.)//Białoruski Zeszyty Historyczne. №15. – Białystok, 2001.– S.99; 7. Архівы БНР. Т.1. Кн.1. С.110; 8. Лебедзева В. Дыпламатычная місія БНР у перамовах з Украінай (1918 г.)//Białoruski Zeszyty Historyczne. №15.– Białystok, 2001.– S.102-103; 9. Знешняя палітыка Беларусі.– Т.1.– С.37; 10. Лебедзева В. Пратаколы беларуска-украінскіх перамоў аб мяжы//Архівы і справаводства. – 2000. - №5. – С.96-97; 11. Лебедзева В. Дыпламатычная місія БНР у перамовах з Украінай (1918 г.)//Białoruski Zeszyty Historyczne. №15.– Białystok, 2001. – S.103-104; 12. Архівы БНР. Т.1. Кн.1. С.125-127; 13. Панько А.Д. Лёс Беларускага Палесся на польска-украінскіх перамовах аб мяжы 1918 г.//Берасцейскі хранограф. Зборнік навуковых прац. Выпуск 4.– Брэст, 2004. – С.93-96. 95; 14. Архівы БНР. Т.1. Кн.1. С.50-51; 15. Лебедзева В. Дыпламатычная місія БНР у перамовах з Украінай (1918 г.)//Białoruski Zeszyty Historyczne. №15. – Białystok, 2001. – S.107; 16. Лебедзева В.М. Удзел М. Доўнар-Запольскага ў беларуска-украінскіх перамовах у 1918 г.//Даследчык гісторыі трох народаў: М.В. Доўнар-Запольскі. Зборнік навуковых артыкулаў і дакументаў.– Гомель – Рэчыца, 2000. – С.102-103; 17. Мазец В.Г. Доўнар-Запольскі і БНР//Даследчык гісторыі трох народаў: М.В. Доўнар-Запольскі. Зборнік навуковых артыкулаў і дакументаў.– Гомель –Рэчыца 2000.– С.102;

Р.М. Матейко

УКРАЇНСЬКА МОЛОЧАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ЯК ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНЕ ЯВИЩЕ (1904 – 1939 РР.)

Український кооперативний рух Східної Галичини виник в останні десятиріччя ХІХ ст. з ініціативи та за активної участі місцевої інтелігенції як важливий засіб економічного та соціального самозахисту знедоленого населення краю, особливо селянства. Одним із важливих його напрямків було кооперативне молочарство, історія виникнення, становлення та розвитку якого ще не стала

предметом окремого монографічного дослідження як в Україні, так і за її межами. У великій й ґрунтовній науковій праці І. Витановича з історії українського кооперативного руху¹ ця проблема розглядається коротко й у великій мірі фрагментарно. А книга А. Качора «Мужі ідеї і праці»² присвячена в основному життєвим і трудовим шляхам А. Палія та А. Мудрика – лідерів міжвоєнної української кооперації в Західній Україні. Вона вийшла ще 1974 р. в далекій Канаді без використання архівних джерел й в Україні практично невідома сучасному читацькому загалові. Це тим більше стосується інших праць А. Качора³. Лише окремі аспекти історії західноукраїнського кооперативного молочарства висвітлені в статтях сучасних українських дослідників⁴, а також в історико-мемуарній книзі «Андрій Палій – будівничий та керманіч «Маслосоюзу», яка 2001 р. побачила світ у видавництві Тернопільського державного економічного університету «Економічна думка»⁵. Отже, наукова актуальність теми даної статті очевидна. Її значення зумовлене ще й необхідністю вивчення досвіду минулого для розв'язання невідкладних завдань сучасного кооперативного руху в Україні.

Враховуючи це та багатий фактичний матеріал, автор робить спробу бодай коротко: 1) показати зародження та перші кроки української молочарської кооперації Східної Галичини; 2) висвітлити її відновлення після Першої світової війни, становлення організаційної структури «Маслосоюзу»; 3) з'ясувати його господарські успіхи та проблеми.

Виникнення кооперативного молочарства в західному регіоні України на початку ХХ ст. мало закономірний характер. Воно стало одним із шляхів виходу місцевого селянства із важкого економічного та соціального становища. Найсприятливіші умови для нього були на галицькому Підгір'ї, зокрема в Стрийському повіті Східної Галичини.

Розгортанню української молочарської кооперації передувала чимала організаторська й пропагандистська робота. Її очолив виділ стрийської філії товариства «Просвіта», головою якої тоді був визначний український громадсько-політичний діяч, правник та економіст, доктор Євген Олесницький⁶. На скликаній ним конференції 6 лютого 1904 року було ухвалено конкретну програму практичних дій. На її виконання розгорнулася широка пропаганда як усним, так і друкованим словом. У населених пунктах краю з викладами на молочарські теми виступав учитель господарства при головному відділі «Просвіти» у м. Львові Олександр Гарасевич, який мав спеціальну фахову підготовку⁷.

Пропаганда переваг кооперативних молочарських спілок серед галицького українства незабаром принесла перші практичні результати. 1 жовтня 1904 р. в с. Завадів Стрийського повіту при місцевій читальні «Просвіти» почала діяти перша українська молочарська спілка. Її організував та очолив парох місцевої греко-католицької церкви, відомий український композитор та диригент Остап Нижанківський. До управи молочарні входили завадівські господарі Іван Сеньовий та Федір Дергала. Водночас вони були членами відділу читальні товариства «Просвіта». Першим українським молочарем став Федір Панич – близький родич відомого кооперативного та громадського діяча, архітектора Василя Нагірного⁸.

Завадівська молочарська спілка послужила прикладом для сусідніх сіл та цілої Східної Галичини. Через кілька місяців подібні спілки виникли в Голобутові та Угерську на Стрийщині. За ними пішли села Лисятичі, Братківці, Жулин, Семигинів, Дашава, Добряни та інші. Зростання кількості молочарських спілок покликано необхідністю створення організаційного центру для керівництва їх роботою. З цією метою стрийська філія товариства «Просвіта» 24 серпня 1905 р. скликала нараду, зініційовану доктором Євгеном Олесницьким. На ній зі звітом «Про молочарські спілки» виступив о. Остап Нижанківський, а отець Лев Горалевич висвітлив проблему «Про організацію спілок молочарських з начерком союзу руских спілок». Не минуло й року від часу заснування завадівської молочарні, як при філії товариства «Просвіта» в Стрию 7 вересня 1905 р. виник Союз руських /себто українських/ молочарських спілок. Його очолив о. Остап Нижанківський, а першим інструктором молочарства став Василь Павлюк⁹. Організацією молочарень головним чином займалися священники О. Нижанківський, О. Борачок та Л. Горалевич. Завдяки їх зусиллям в 1906 р. діяло вже 16 молочарських спілок. У наступному році їх число зросло до 20. Вони переробили більше 1,1 млн. л молока проти 521732 л в 1905 р., а виробництво масла збільшилося з 12862 кг в 1905 р. до 77 т у 1907¹⁰.

Перші успіхи української кооперації, досягнуті аматорами-патріотами, засвідчили її великі потенційні можливості. А для їх реалізації необхідні були кваліфіковані спеціалісти, фахова централь. Тому вже 26 вересня 1907 р. Союз руських молочарських спілок із відділу стрийської філії товариства «Просвіта» перетворився на самостійну статутну організацію Крайовий Союз господарсько-молочарський в Стрию, який зареєстровано в суді 25 жовтня 1907 р. Першими його директорами стали о. О. Нижанківський, о. Л. Горалевич та М. Тюн.

Це об'єднання українських молочарських кооперативів поставило перед собою такі завдання: організувати товариства й молочарні, надавати їм необхідну фахову допомогу, оснащувати технічно, шукати ринки збуту для готової продукції¹¹. Незважаючи на труднощі, завдяки енергійним зусиллям керівництва Союзу українська молочарська кооперація зростала. Наприкінці 1910 р. нараховувалось вже 58 молочарень. За один рік вони переробили більше 4,2 млн. літрів молока, випустили майже 170,5 т масла¹². Напередодні Першої світової війни ці показники зросли майже до 7,5 млн. літрів молока та 300 т масла, яким Союз успішно торгував в межах Австро-Угорщини, вивозив за кордон. Кількість молочарень становила біля 100. У 1914 р. Союз мав уже 9 добре обладнаних крамниць, а саме: по одній в Стрию, Станіславі (нині Івано-Франківськ), Чернівцях, Підлютому та Яремчі й чотири у Львові. Завдяки невеликій державній субвенції Союз купив будинок у Стрию по тодішній вул. Шевченка, 5. Крім службових приміщень, в ньому працювали молочарська школа, механічна холодильня масла¹³.

У 1914 р. закінчився перший етап діяльності української молочарської кооперації Східної Галичини. Перша світова війна завдала їй величезних збитків, на 10 років зупинивши ріст. Ще в 1917–1918 рр. були зроблені перші спроби відновити діяльність молочарського Союзу. Однак здійснювані заходи перервала нова українсько-польська війна. Її жертвою у 1919 р. став головний директор Союзу о. О. Нижанківський. Після закінчення Першої світової війни аж до 1924 р. Союз працював дуже слабо.

У 1922 р. відновили свою роботу лише 19 молочарень¹⁴. Але тодішній Союз не мав змоги їх обслужити через відсутність матеріальних засобів та добре підготовлених фахівців. Аналізуючи повоєнне становище західноукраїнської молочарської кооперації, А. Палій писав: «Важкі були умовини праці на порозі віднови діяльності Союзу, коли доводилось починати роботу [дослівно] без ніяких матеріальних засобів у централі та таким же мізерним станом по молочарнях, які не були навіть самостійними правними одиницями. Не було теж виглядів у чужій, неприхильній нам державі, на зовнішню поміч. Треба було здатися виключно на власні потенціалні сили, а в першу чергу на нових співробітників, які спершу безкорисно, або за мінімальну винагороду, взялися за це діло. За їх прикладом пішли працівники кооперативів та деякі ідейні громадяни, що у початках давали дарову працю, безплатні приміщення для молочарень, безплатні підводи і т. п.»¹⁵

Відновлення української молочарської кооперації в Галичині розпочалося 1923 р. зі Станіслава. Саме сюди прибули молоді, добре підготовлені фахівці А. Палій, А. Мудрик та О. Лис, які закінчили молочарські школи й інші навчальні заклади в Чехословаччині. Колишні воїни УГА швидко зрозуміли, що головний фронт боротьби з польськими окупантами рідного краю – культурно-економічний. Молоді патріоти активно включилися в роботу Станіславського Повітового Союзу українських кооперативів. А. Мудрик та О. Лис ходили від села до села спочатку на Станіславщині, а відтак і на Стрийщині й вчили селян, сільських молочарів найпростіших засад молочарства. Вони були мандрівними вчителями, агрономами, організаторами і техніками водночас. Неабияку діловитість та енергійність виявляв А. Палій. За короткий час він добре налагодив торгівлю маслом, яке виробляли українські молочарські кооперативи на Станіславщині. Ось як про це розповідає у своїх спогадах М. Осторверха: «Пригадую собі: А. Палій, завжди чепурно й до смаку одягнений, щоденно виголений, бере під пахву пачку з декількома фунтами свіжесенького, того препахучого десерового масла – в тих славних цеголках – і, усміхаючись дещо стисненими устами, вимахуючи зграбною палкою, несе те масло до Квятковського, що мав один із кращих сніданкових «покоїв», чи до іншої такої крамниці, чи й до ресторану, як Гавбеншток. Це ж були перші повоєнні кроки «Маслосоюзу»!¹⁶

З ініціативи А. Палія та А. Мудрика, за підтримки низових кооперативів у Станіславі виникла окрема філія Крайового Союзу господарсько-молочарського. До її управи ввійшли А. Палій, І. Остап'як і Ф. Глум, а їх заступниками обрано А. Мудрика та О. Лиса. Керівники сільських молочарень Станіславщини висунули ідею скликання зборів централі молочарської кооперації в Стрию з метою переобрання її керівництва та активізації діяльності. Такі збори відбулися 25 березня 1924 р. в Стрию. На них було обрано нову дирекцію Союзу з числа добре підготовлених у галузі молочарства фахівців, діяльних кооператорів. Її очолили А. Мудрик, О. Бачинська, інспектор РСУК І. Федак. А. Палій ввійшов до дирекції як їх заступник і торговельний референт. Виникає цілком закономірне питання: чому було засновано філію існуючого молочарського Союзу в Стрию, а не окремий самостійний Союз з центром у Станіславі? «За цим промовляли два мотиви: моральний і матеріальний. Моральний – це кількالیтня праця передвоєнних піонерів нашого молочарства, якої матеріальні висліди були майже повністю знищені, але лишилися живі люди, що цю працю вели і її могли продовжувати, та обов'язок нав'язати нашу роботу до минулого. Матеріальний – залишки майна Союзу, а зокрема дім у Стрию, холодильня на три вагони масла, приміщення на молочарську

школу, молочарня і декілька кружлівок. Це треба було рятувати, бо нам було відомо, що все це майно дирекція Крайового Союзу хоче випродати, а дім передати для ПСК на фабрику свічок. Наша філія мала цей план ударемнити. І цю мету ми досягнули», - досить переконливо довів у своїх спогадах О.Лис¹⁷. На других загальних зборах, що відбулися 28 березня 1925 р., після того, як РСУК відкликав І. Федака до Львова. Головним директором молочарського Союзу став А. Палій¹⁸. Отже, остаточно сформувалася нова дирекція об'єднання західноукраїнських молочарів – кооператорів. Її було вписано до судових книг у такому складі: А. Палій – загальне керівництво і торгівля, А. Мудрик – техніка й організація виробництва, О. Бачинська – бухгалтерія.

Оновлений молочарський Союз уже в перший рік роботи досягнув вагомих здобутків. Зокрема, активізувалася діяльність самої централі, Станіславську філію перетворено на окремий відділ, засновано торговельну експозитуру у Львові, відкрито три власні крамниці у найбільших містах краю. Вдалося налагодити роботу 39 кооперативів, які в 1924 р. доставили до Союзу 41518 кг масла¹⁹.

Саме життя, тогочасна суворота дійсність вимагали радикальної перебудови роботи «старого» Союзу західноукраїнських молочарів. Головними творцями цієї перебудови були А. Палій та А. Мудрик. Вони підготували зміни до статуту Союзу, які були винесені на надзвичайні загальні збори, що відбулися 18 червня 1925 р. Централь отримала нову назву: «Крайовий Молочарський Союз «Маслосоюз» у Стрию» та фірмовий знак. Він являв собою прямокутну продовгугату рамку, в середині якої між великими буквами «М» і «С» була зображена зелена чотирилистка конюшина. Згідно із новим статутом «Маслосоюзу» його членами могли бути тільки юридичні особи, а пай підвищувався з 10 до 50 злотих²⁰.

Втілення у життя цих змін сприяло інтенсивному розвитку українських молочарських кооперативів. Вже 1925 р. їх кількість в результаті заснування нових молочарень та відновлення роботи довоєнних зросла до 107. Вони об'єднували 12959 чол. З усіх молочарських кооперативів 94, які представили звіти, переробили майже 8,5 млн. літрів молока і виробили з нього понад 333 тис. кг масла. В середньому один молочарський кооператив за 1925 р. переробив біля 90 тис. літрів молока і виробив 3555 кг масла. «Маслосоюз», надаючи технічну та організаційну допомогу кооперативам першого ступеня, зміцнював їх зв'язки з централею, утверджував торговельну дисципліну²¹. 1925 р. «Маслосоюз» розпочав експорт масла. За кордон було відправлено перших 200 кг цього цінного продукту²². У наступні роки його обсяги швидко зростали. У 1930 р. «Маслосоюз» експортував 812874 кг масла проти 399295 кг в попередньому році. Отже, ріст експорту становив 103,3 %. Свою високоякісну продукцію «Маслосоюз» експортував до Англії, Німеччини, Данії, Швейцарії, Австрії, Палестини. 70 % маслосоюзного експорту поглинав вибагливий англійський ринок. Якщо в 1930 р. загальний експорт масла із Польщі зменшився на 18,9 %, то частка «Маслосоюзу» в ньому навпаки зросла на 7 %, а в експорті всіх кооперативних об'єднань Польщі вона становила 9,5%²³.

Важливим рубежем у становленні «Маслосоюзу» було те, що 1926 р. він перевершив довоєнний рівень виробництва, маючи тісні організаційні стосунки з 106 молочарськими кооперативами, які поставили йому 372, 3 т масла, що на 227 % більше в порівнянні з попереднім роком²⁴. У 1926 р. обрано нову наглядову раду «Маслосоюзу», яку по 1944 р. очолював видатний український кооператор, громадський та політичний діяч Ю. Павликовський. На загальних зборах західноукраїнської молочарської централі 3 червня 1926 р. внесено нові зміни до її статуту. «Маслосоюз» отримав право засновувати організаційно-торгові відділи у великих містах краю. Ці структурні підрозділи, до складу яких входили начальники, організатори, інші службовці, безпосередньо підпорядковувалися дирекції централі. 1926 р. позначений виникненням у містечку Войнилів Калуського повіту першої у краї «Районової Молочарської Спілки» (РМС)²⁵. Це започаткувало новий етап розвою молочарської кооперації. Замість дрібних сільських молочарень почали виникати районні молочарські спілки, до сфери діяльності яких входило кілька населених пунктів.

Чи не найголовнішим результатом діяльності «Маслосоюзу» стало те, що він завоював симпатії покупців доброю якістю продукції та високим рівнем обслуговування. Ці успіхи не заспокоїли піонерів галицько-української молочарської кооперації міжвоєнного періоду. Відповідаючи за організацію та реорганізацію централі «Маслосоюзу», А. Палій домігся перенесення її з провінційного Стрия до Львова – політичного та культурного центру Західної України. 3 15 травня 1927 року згадана централь отримала назву Головна Торговельна Агентура «Маслосоюзу» у Львові.

За короткий час «Маслосоюз» організаційно й торговельно охопив майже весь терен Галичини. Особливо важливим для нього було здобуття таких двох «бастіонів», як Дрогобич і Тернопіль. У цих містах відкрились організаційно-торгові відділи та крамниці «Маслосоюзу». Успіхи

.....
в Галичині заохотили керманічів кооперації до «наступу» на Волинь. Після довгих зусиль у 1928 році в Луцьку вони відкрили відділ «Маслосоюзу» з власними гуртівнею і крамницею²⁶. Поступово торговельний вплив «Маслосоюзу» поширився і на польські землі. Про це засвідчило, зокрема, відкриття спочатку торговельної експозитури, а потім самостійного відділу «Маслосоюзу» в польському місті Катовіце. Незабаром на корінних польських землях – в м. Бельську з'явилися склад та крамниця «Маслосоюзу»²⁷.

Крім торговельно-організаційної розбудови української молочарської кооперації, «Маслосоюз» дбав про її належну і постійну рекламу. Він зініціював і майже повністю профінансував другу хліборобську виставку в Стрию, яка відбулася з 25 вересня по 2 жовтня 1927 року. На цій виставці авторитетна комісія високо оцінила масло українських молочарень. «Маслосоюз» був учасником господарсько-споживчої виставки в Катовіце. Тут його продукцію удостоїли золотої медалі²⁸.

1929 р. розпочався новий етап діяльності «Маслосоюзу». В основу роботи української молочарської кооперації було покладено перспективний організаційно-торговельний план, схвалений на VI Кооперативному з'їзді, що відбувся 24 листопада 1929 року у Львові. З'їзд накреслив шляхи подальшого розвитку української кооперації, захисту її від нападів польських шовіністичних сил. В умовах важкої економічної кризи відбулася майже повна реорганізація українського кооперативного молочарства, з малих молочарень створено великі районні молочарні (Р М), кількість яких у 1932 р. становила 114²⁹.

Під керівництвом «Маслосоюзу» агрономи та господарські референти допомагали селянам поліпшувати годівлю худоби, підвищувати її молочність. Щоб ліквідувати хронічну нестачу кормів для худоби, «Маслосоюз» посилив пропаганду серед селян нових перспективних сортів кормових культур. Ця акція незабаром увінчалася добрими результатами. Лише у 1937 р. Районові молочарні закупили 133810 кг насіння різних кормових рослин на суму майже 74242 злотих, а попереднього року ці показники становили відповідно 15521 кг і 14890 злотих. Чималу роботу проводили ветеринарні лікарі, кількість яких при молочарнях напередодні Другої світової війни становила 18. Для захисту селянської худоби від хвороб діяли так звані «допомогові фонди»³⁰.

Багатогранна й цілеспрямована діяльність «Маслосоюзу» у міжвоєнний період увінчалася вагомими здобутками. Про це свідчила, зокрема, діяльність 136 районних молочарень, які об'єднували 1600 збірень молока та сметани, обслуговуючи у 1938 р. близько 205,3 тис. селянських господарств. Значно зросли обсяги маслосоюзної торгівлі. Якщо в 1928 році було продано близько 1 млн. кг масла, то в 1938 – вже приблизно 3 млн. кг, а кількість реалізованого молока за це десятиріччя збільшилася майже вчетверо. Успішній торговельній діяльності «Маслосоюзу» сприяв власний транспорт. Першу вантажівку було закуплено 1927 року, а в 1939 році нараховувалось уже 19 автомобілів. За 13 років майно «Маслосоюзу» збільшилося в 17,6 раза. «Цей ріст підносив на дусі кожного, додавав сил до ще інтенсивнішої праці, єднав щораз ширші круги знайомих, друзів, нових фахівців, з яких росла велика громада «Маслосоюзників», відданих кооперативній ідеї. На їх шляху «до добра і краси» не було приватних «бізнесів». У тому і суть наших осягтів, нашого росту, нашої взаємної любови...», - писав А. Мудрик уже на відстані часу, ніби підсумовуючи міжвоєнну діяльність «Маслосоюзу»³¹.

Отже, виникнення і становлення українського кооперативного молочарства Східної Галичини впродовж передвоєнного десятиріччя 1904 – 1914 рр. стало конкретною відповіддю патріотичного налаштованої інтелігенції та селянства краю на виклики тогочасної доби. Зруйнована в роки Першої світової та українсько-польської війн, вона у 20-30-их роках ХХ ст. не тільки відродилася, а й набула дальшого всестороннього розвитку. Її керівним центром став «Маслосоюз», який, подолавши чималі труднощі та перешкоди, перетворився в провідне кооперативне об'єднання Західної України. У міжвоєнний період він продемонстрував справжнє «господарське диво», став гордістю всього кооперативного руху регіону. Із цього повинні зробити відповідні висновки як сучасні українські історики, так і господарники, кооператори.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – 624 с.; 2. Качор А. Мужі ідеї і праці. Андрій Палій і Андрій Мудрик – творці «Маслосоюзу» і модерної української молочарської кооперації в Західній Україні. – Вінніпег – Торонто – Клівленд, 1974. – 344 с.; 3. Качор А. Українська молочарська кооперація в Західній Україні. – Мюнхен, 1949. – 115 с.; Качор А. Українська молочарська кооперація в цифрах і світліні. В 45-ті роковини заснування першої молочарської кооперативи. – Мюнхен, 1949. – 24 с.; 4. Голуб Г. З історії кооперативного руху на західноукраїнських землях у 20-30-ті роки ХХ ст.. (на

прикладі молочарства) // Історія народного господарства та економічної думки України. – 1994. – Вип. 26-27. – С.87-95; Плисюк В. Західноукраїнське кооперативне молочарство у міжвоєнний період //Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти (збірник статей). Том I. – Львів, 1998. – С.67-71; 5. Андрій Палій – будівничий та керманч «Маслосоюзу». Статті, спогади, листи. Укладач Роман Матейко. – Тернопіль: Економічна думка, 2001. – 294 с; 6. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф.348. – Оп. 1. – Спр. 5331. – Арк. 105, 105 зв; 7. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 223. – Арк. 44 зв., 45; Спр. 225. – Арк. 2; 8. Звіт з діяльності філії Просвіти в Стрию за час від 11. мая 1904 до 11. мая 1906. – Львів, 1906. – С. 39, 41; 9. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1 – Спр. 225. – Арк. 3 зв., 4,4 зв.; Звіт з діяльності філії Просвіти в Стрию за час від 11. мая 1904 до 11. мая 1906. – Львів, 1906. – С. 41-46; 10. Звіт з діяльності і розвою молочарських спілок і рахункове замкнене Краєвого Союзу господарського-молочарського стоваришення зареєстрованого з обмеженою порукою в Стрию за рік 1910. – Стрий, 1911. – С. 2; Жук А. Українська кооперація в Галичині. – Київ – Львів, 1913. – С. 49; 11. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 146. – Оп. 25. – Спр. 1370. – Арк.1,1 зв., 2; 12. Українські молочарські спілки в Галичині в 1910 // Економіст (Львів). – 1911. – Ч. 11. – С. 181; А. Ж. Наше молочарство // Самопоміч. – 1911. – Ч. 10 – 11. – С. 12. 13. Качор А. Українська молочарська кооперація в цифрах і світліні. В 45-ті роковини заснування першої молочарської кооперативи. – Мюнхен, 1949. – С. 3, 4; 14. Мудрик А. Кооперативний катехизм (Начерк про кооперацію, як іспитовий матеріал для практикантів (-ок) і експедієнтів (-ок) «Маслосоюзу»). – Львів, 1939. – С. 48; 15. Палій А. Кооперативне молочарство на Західній Україні (у 40-ліття Краєвого Молочарського Союзу «Маслосоюзу») // Господарсько-кооперативне життя (Авгсбург). – 1947. – Ч. 6. – с. 4; 16. Островерха М. Обніжками на битий шлях. – Нью-Йорк, 1957. – С. 94; 17. Лис О. На шляху економічного розвитку Галичини //Америка (Філадельфія). – 1963. – 20 серпня; 18. Лопатнюк В. Станіславівщина в історії «Маслосоюзу». В кн.: Альманах станіславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславівщини. – Нью-Йорк – Париж – Торонто – Мюнхен, 1975. – С. 485; 19. Качор А. Українська молочарська кооперація в Західній Україні. – Мюнхен, 1949. – С. 31; 20. Мудрик А. Кооперативний катехизм (Начерк про кооперацію, як іспитовий матеріал для практикантів (-ок) і експедієнтів (-ок) «Маслосоюзу»). – Львів, 1939. – С. 64; 21. Храпливий Є. Наші молочарські кооперативи в 1925 р. – Львів, 1927. – С. 1, 5, 13; 22. Качор А. Українська молочарська кооперація в Західній Україні. – Мюнхен, 1949. – С. 33; 23. Державний архів Львівської області. – Ф. 110. – Оп. 1. – Спр. 1114. – Арк. 108 зв. 24. Кооперативне молочарство. – 1927. – Ч. 3-4. – С. 3, 5. 25. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С. 406, 410 – 411. 26. Кооперативне молочарство. – 1928. – Ч. 3. – С. 5; Кооперативне молочарство. – 1930. – Ч. 4. – С. 9; 27. Кооперативне молочарство. – 1933. – Ч. 3. – С. 9; 28. Веселовський В. Великий храм українських «мозольних рук» (Сільсько-господарська вистава в Стрию 25/9 – 2/10. 1927) //Новий час. – 1927. – 3 жовтня; Качор А. Українська молочарська кооперація в Західній Україні. – Мюнхен, 1949. – С. 36; 29. Лопатнюк В. Українська молочарська кооперація в 1932 році. – Львів, 1934. – С. 9 30. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 609. – Арк. 52; 31. Мудрик А. До історії величезного економічного здвигу на Західних Землях України (3 нагоди 70-ліття заслуженого молочарського кооператора Олекси Лиса) // Америка (Філадельфія). – 1960. – 9 квітня.

Н.О. Гончарова

ОСОБЛИВОСТІ УЧНІВСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На зламі XIX-XX ст. учнівська молодь становила важливу суспільно-політичну силу, здатну істотно впливати на становище в країні. З нею змушені були рахуватись уряд, політичні партії та широка громадськість. Свідома частина учнів становила значний духовний потенціал суспільства й була тим середовищем, де виникали оригінальні наукові та громадсько-політичні ідеї, формувалась соціальна база майбутньої української революції. У зазначений період створювались нові організаційні структури національного руху учнівської молоді, розроблялися й перевірялися на практиці різноманітні форми діяльності. Ознайомлення з ними сприятиме прогнозуванню подальшого розвитку сучасного молодіжного руху, застосуванню випробуваних часом форм і методів роботи.

Роль учнівської молоді у загальному суспільно-політичному русі початку XX ст. досліджували В. Борисенко, Г. Непорожня, О. Бабіна, В. Головенько, Л. Філоретова тощо.¹ Але, попри розмаїття

існуючої наукової літератури, історія учнівського руху в Україні залишається недостатньо вивченою, тому метою даної статті є дослідження особливостей руху учнівської молоді у 1907-1914 рр.

Після третьочервеневого 1907 р. перевороту в Російській імперії розпочався період реакції. Введення «воєнного стану» у більшості російських губерній було посилене впровадженням воєнопольових судів зі спрощеною формою судочинства. Головними засобами реакції у її розправі з опозиційними силами залишалися обшуки, арешти, заслання, тюрми. Правила утримання арештантів стали більш жорстокими. Застосовувались масові розстріли, страти малолітніх. Письменник В.Короленко у статті «Бытовое явление. Заметки публициста о смертной казни» (1910 р.), згадуючи цей період, писав: «Шибениця взялася за роботу, і ніколи, можливо, з часів Івана Грозного, Росія не бачила такої кількості смертних вироків»².

У період реакції посилювався урядовий контроль за ситуацією у середній ланці освіти. Навчальний процес скеровувався на виховання учнів у дусі відданості російському самодержавству. З метою розвитку та зміцнення релігійних почуттів учнів попечителі навчальних округів циркулярно затвердили обов'язкове проведення загальної передкласної учнівської молитви. Щоденно після молитви учні співали «Боже, царя храни»³.

У листопаді 1907 р. до складу педагогічних рад шкіл та училищ з правом вирішального голосу було введено повітових предводителів дворянства, голів повітових ремісничих управ та міського голову. Директорів середніх шкіл зобов'язували подавати кураторам навчальних округів заяву про неналежність до протиурядових політичних партій та організацій⁴.

Під час практичної реалізації антиукраїнської політики у добу реакції царський уряд заборонив у школах викладання українською мовою. Був скасований циркуляр міністра освіти 1906 р., яким вчителям дозволялося «використовувати малоросійську мову для роз'яснення того, що учні не розуміють». Натомість з'явився новий документ, що суворо забороняв учителям спілкуватися з учнями рідною мовою навіть у позаурочний час.

У 1909 р. була опублікована «Пояснювальна записка до правил про стягнення для учнів ремісничих училищ та ремісничих шкіл». У ній, зокрема, зазначалося, що професійно-технічна школа має прагнути до того, щоб виховувати учнів у дусі православної віри, покорі встановленому порядку у житті державному, суспільному та службовому, повазі до закону, любові до фізичної праці, невибагливості в їжі, одязі тощо⁵. Отже, всі урядові заходи були намаганням не допустити розвитку учнівських опозиційних настроїв. Однак придушити прояви вільнодумства в учнівському середовищі та прагнення молоді до захисту своїх прав царизму не вдалося.

Виступи учнівської молоді мали розрізнений характер, залежали від стану справ у навчальному закладі. Нерідко приводом до початку учнівського заворушення ставав трагічний випадок. Учні середніх закладів, не витримуючи шкільних порядків, знущання викладачів або за прикладом анархістів і есерів для досягнення поставленої мети вдавалися до терористичних акцій: самогубство, вбивство учителя тощо. Так, у Полтавському реальному училищі у листопаді 1907 р. під час проведення уроку словесності в 5-му класі вибухнула саморобна бомба. Два учні зазнали серйозних поранень.⁶ Як з'ясувалося пізніше, вибуховий пристрій призначався для проведення терористичного акту в Полтаві. У Болградській гімназії конфлікт між учнями та адміністрацією мав місце у грудні 1907 р. під час похорону учня І. Любова. У самогубстві хлопця школярі звинуватили викладача французької мови Н.Інглезі. Учень 7-го класу К.Дечев у прощальній промові сказав, що померлий став «жертвою шкільного режиму»⁷. Подібні інциденти мали місце у Полтавському комерційному училищі (січень 1908 р.)⁸, Севастопольській чоловічій гімназії (квітень 1910 р.) та інших⁹.

У другій половині 1907 р. продовжував діяльність нелегальний гурток полтавських семінаристів, утворений під впливом Української соціал-демократичної партії у грудні попереднього року. Цей гурток видавав журнал революційного та українофільського спрямування «Розсвіт». Члени гуртка розповсюджували у Полтаві й губернії гектографічні антиурядові прокламації та відозви. Гурток мав у розпорядженні на революційні потреби до 3 тис. карбованців¹⁰. Він користувався значним впливом на суспільно-політичне життя Полтави, духовних закладів інших міст України.

У 1907 р. створили «Союз учнів» вихованці Прилуцької гімназії Полтавської губернії. 28 вересня нелегальна учнівська організація поширила серед гімназистів відозву, яка закликала до боротьби зі «шкільним режимом»¹¹. Окрім того, «Союз учнів» проводив антиурядову пропаганду серед жителів Прилук і навколишніх сіл, сповідуючи доктрину УСДРП¹².

У другій половині 1907– на початку 1908 рр. в Острозькій гімназії Волинської губернії існував учнівський гурток (С. Барановський, Ф. Білявський, М. Горський, М. Толмачов та ін.). Члени гуртка проводили серед гімназистів і селян агітацію, спрямовану на активізацію боротьби проти політичної системи царської Росії, налагодили друк пропагандистських матеріалів (зокрема прокламації «Братья крестьяне, люди русские» і «Товарищи»). З листопада 1907 р. тривало слідство у справі належності гімназистів Острозької гімназії до Рівненської організації «соціал-сіоністської партії», яке у березні 1908 р. за браком доказів жандармерія мусила припинити¹³.

Переважна частина учнів через побоювання урядових репресій відійшла від політичної діяльності, зосередилася на створенні організації на засадах самоосвіти. У 1908 р. у м. Харкові була утворена «Харківська Ліга учнів соціал-демократів». Члени «Ліги» закликали учнівську молодь до об'єднання на ґрунті самоосвіти та саморозвитку. У прокламації «Ко всем учащимся средних учебных заведений», випущеній у жовтні 1908 р., говорилося: «Ми, організована група учнів, закликаємо усіх наших товаришів до тісного спілкування та нагадуємо їм велике гасло «Єднання – сила». Ми протиставимо купці наших начальників свідому організовану масу, готову відстоювати свої права та інтереси»¹⁴.

У жовтні 1908 р. під час обшуків у вихованців 1-го Харківського реального училища було знайдено: у О. Пироженка – гектографічний журнал «Реалка», у П. Кроткова – два екземпляри журналу «Земля і воля» та сімдесят брошур революційного змісту, у С. Шульженка – вісімдесят нелегальних брошур. У ході розслідування було визначено їх належність до «Союзу учнів середніх навчальних закладів міста Харкова»¹⁵. Крім того, членами «Союзу» були учні 3-ї харківської гімназії та студенти місцевого університету. Винуватці були передані під гласний нагляд харківської поліції.

Акції протесту проти свавілля адміністрації у середніх навчальних закладах нерідко виникали стихійно. Така ситуація спостерігалась, наприклад, у Болградській та Ізмаїльській чоловічих гімназіях впродовж всього 1908 р.¹⁶.

У 1908 р. у Сорочинській учительській семінарії Полтавської губернії нелегально діяв учнівський "Союз". Він мав свій програмовий документ, поширював серед учнів брошури антиурядового змісту. Керівником гуртка був Я. Кальний, якого було звинувачено у зберіганні нелегальної літератури й ув'язнено в Полтавській губернській в'язниці¹⁷. Таємний гурток учнів Сорочинської учительської семінарії припинив своє існування.

У Луцькій чоловічій гімназії з часів революції і до 1908 р. діяла нелегальна учнівська організація, що виступала проти панівної політичної системи держави. Організацію очолював учитель А. Огієвський, член РСДРП та «Всеросійського союзу вчителів і діячів народної освіти». Погляди керівника впливали на ідейну спрямованість гуртка. А. Огієвський читав гімназистам лекції «Робітниче законодавство, здійснене урядом», «Відмінні риси Російської соціал-демократії», «Історія розвитку соціал-демократичних партій різних країн»; пропагував академічні свободи учительства і політичні права народу. У 1908 р. педагогічна рада Луцької чоловічої гімназії виключила з навчального закладу членів гуртка (Я. Збару, І. Штеренберга, М. Мануйловича та ін.). На початку 1909 р. діяльність учнівської організації була поновлена, до неї входили М. Коршунов, Й. Усов, П. Землянський, Я. Збара, М. Мануйлович та ін. Основним напрямком своєї роботи на даному етапі гуртківці визначали збирання бібліотеки нелегальної літератури, заснованої їх попередниками ще в 1905-1906 рр.¹⁸ 16 лютого 1909 р. почались арешти членів нелегальної організації гімназистів і слідство у їх справі, яке тривало понад один рік. Всі вони зазнали різних покарань.

Наприкінці 1908 – на початку 1909 р. у Заславському міському двокласному училищі Волинської губернії з'явилися нелегальні україномовні видання «Як цар людей дурить», «Хто народові ворог», «Як занапащали народ на війні», «Хто з чого живе». У ході слідства було встановлено, що брошури українських партій поширювали учні М. Хом'як і Ш. Альшанецький. Притягти учнів до судової відповідальності жандармерії не вдалось через заступництво вчителів училища¹⁹.

20 лютого 1909 р. був ліквідований «Союз учнів партії соціалістів-революціонерів», який діяв у 1-му реальному училищі м. Харкова. При обшукі у членів «Союзу» були знайдені програмові документи організації, заборонені брошури та прокламації. У березні керівника гуртка Н. Лівшиця заслали до Архангельської губернії під нагляд поліції на два роки. Не чекаючи завершення слідства, керівництво училища виключило без права вступу до інших навчальних закладів С. Савченка, І. Алакозова, М. Полозова, В. Бобрижного, Ю. Іваницького, Г. Пальчиковського²⁰.

У ніч на 2 березня 1909 р. у м. Вовчанську були заарештовані учасники сходки, переважно члени українофільського «Вовчанського українського гуртка» (всього сорок дві особи). Організували цей гурток студенти Г. Вейсберг і М. Сосинович (Харківський університет), А. Лебедєв (Санкт-Петербурзький університет). Під час заарештування були вилучені папери таємного листування, брошура М. Покровського «Экономический материализм» (1906 р.), часопис «Лекции и реформы по

вопросам программы и тактики социал-демократии».²¹ За рішенням суду у квітні 1909 р. Л. Гальченко отримав шістьдесят днів арешту, Г. Вейсберг, А. Лебедєв, М. Сосинович – по дев'яносто днів, їм заборонили мешкати у межах Харківської губернії.

У 1909 р. в Немирівській гімназії Подільської губернії діяла таємна учнівська організація. Вона мала квартиру для проведення конспіративних засідань і гектограф для друку своїх матеріалів. Керівництво навчального закладу не могло встановити партійну приналежність та склад організації, хоча знало прізвища окремих членів (зокрема, Мельник, Рожицький, Каменський). Саме цих учнів було звинувачено у вчиненні замаху на життя директора гімназії ввечері 19 березня 1909 р.²²

У щомісячних звітах «про події та явища політичного характеру у м. Полтаві» у 1909 р. з'явилися відомості про «Союз партії учнів-революціонерів м.Полтави»²³. Ця нелегальна учнівська організація відіграла вагомий роль у підготовці страйку вихованців Полтавської духовної семінарії. На початку листопада 1909 р. учні перших чотирьох класів виступили з такими вимогами: вільний вибір квартир для вихованців, вільне відвідування театрів, концертів та інших розважальних місць, безконтрольний вихід з гуртожитку семінарії та необмежений часом відпочинок у місті, вільна виписка журналів, газет та читання книг без нагляду керівництва семінарії, поліпшення харчування мешканців гуртожитку. І хоча вимоги семінаристів мали переважно соціальний характер, керівництво семінарії надіслало обер-прокурору Святейшого Синоду телеграму з проханням закрити семінарію, а «неблагонадійних» вихованців відрахувати. До вирішення цього питання заняття у навчальному закладі були призупинені²⁴.

У листопаді 1910 р. учнівська молодь м.Києва приєдналась до виступів студентства, присвячених протестам проти смертних вироків. Вихованці всіх середніх навчальних закладів відмовилися відвідувати заняття. Відновити нормальну роботу закладів влада не змогла до кінця 1910 р.²⁵. Подібна ситуація була і в Катеринославі, де серйозну стурбованість місцевої влади викликала антиурядова діяльність кількох нелегальних учнівських організацій. Тільки в грудні 1910 р. жандармському управлінню вдалося розпочати розслідування проти двох учнівських гуртків²⁶.

Наприкінці 1910 р. відбувся судовий процес над групою учнів середніх шкіл м.Харкова, звинувачених у приналежності до «Харківської спілки учнів партії соціалістів-революціонерів». Справа розглядалася на закритому засіданні Судової палати. Всі підсудних було ув'язнено на різні терміни²⁷.

Характерною рисою учнівського руху в 1911 р. ставала його переорієнтація на боротьбу за національні права України. Так, більшість учнів середніх навчальних закладів і учителів м. Лубни Полтавської губернії взяли активну участь у підготовці вечора з нагоди 50-річчя смерті Т. Шевченка. Незважаючи на протистояння влади, демократично налаштована учнівська молодь та її наставники змогли провести вечір пам'яті великого Кобзаря, який перетворився на важливу суспільно-політичну подію²⁸. Того ж року 180 учнів старших класів Подільської духовної семінарії надіслали листа депутату 3-ї Державної думи О. Сендерку із закликом відстоювати право учнів на вживання української мови у навчальних закладах. Крім того, через газету «Рада» молодь звернулася з вимогою до Синоду про введення в навчальних закладах українознавчих дисциплін²⁹.

У 1911 р. виник «Гурток вихованців Харківського землеробського училища». До його складу входили учні зазначеного навчального закладу І. Луканін, Ф. Радченко, Й. Каллала, Д. Головка, К.Юрченко, К.Панченко, Є.Селіцький, а також слухачки Харківського жіночого медичного інституту Х.Шнейдер і Г.Хаськіна. Члени цього гуртка проводили таємні збори, де читали реферати на соціально-економічні та політичні теми «Про обмін», «Капітал», «Про класову боротьбу», «Про аграрне питання». Гурток підтримував стосунки з фракцією соціалістів-революціонерів Жіночого медичного інституту, поширював серед студентської та учнівської молоді відозви революційного змісту³⁰.

У березні 1911 р. під керівництвом «Гуртка вихованців Харківського землеробського училища» відбулася акція протесту проти свавілля керівництва училища. Заклад відвідали губернатор м. Харкова та начальник харківського губернського жандармського управління, які, погрожуючи покаранням, змусили учнів наступного дня з'явитись на заняття. Адміністрація суворо покарала учасників виступу: чотирнадцятьох учнів відрахували з училища, шістьох – позбавили казенного утримання³¹. У липні «Гурток вихованців Харківського землеробського училища» було викрито місцевим губернським жандармським управлінням. Членів гуртка засудили та вислали під гласний нагляд поліції: Д. Головка та К. Панченка в Архангельську губернію на три роки; К. Юрченка у Вологодську губернію на два роки; Х. Шнейдер – у м. Оренбург на два роки; І. Луканіна, Є. Селіцького, Й. Каллалу, Г. Хаськіну – в обрані ними місця проживання, крім столичних та університетських міст та Харківської губернії, на два роки.

При духовній семінарії м. Харкова у 1911-1913 рр. діяв «Гурток семінаристів», до якого входили І. Рубінський, А. Жуков, О. і С. Пономарьови, К. Молочковська. Цей гурток поділяв програму партії соціалістів-революціонерів. Свідченням цьому була знайдена у І. Рубінського брошура «Как устраивать сельские братства социалистов-революционеров», видана у 1908 р. в Києві. За клопотанням місцевої влади, члени гуртка були вислані з м. Харкова до місць проживання їх батьків під гласний нагляд поліції на два роки кожний³².

У листопаді 1911 р. відбулося заворушення у Миргородській художньо-промисловій школі. Приводом до акції стала відмова ревізора задовольнити вимоги учнів щодо реформування шкільних порядків. Адміністрації вдалося поновити навчальний процес, п'ятнадцять найактивніших учасників виступу виключили зі школи³³.

У 1912 р. антиурядовий рух учнівської молоді України почав активізуватись, чому сприяло наростання революційної обстановки в державі. У м. Полтава діяла таємна учнівська організація, яка називала себе «Автономною групою соціалістів-революціонерів». До її складу входили учні реального, комерційного, музичного училищ та 2-ї гімназії м. Полтави, вихованці Київського комерційного училища, учениці Маріїнської жіночої гімназії, гімназисти Константиноградської гімназії (загалом близько п'ятнадцяти осіб)³⁴. Основним напрямком діяльності групи була самоосвіта, насамперед вивчення європейського досвіду класової боротьби. «Автономна група соціалістів-революціонерів» до визначних дат поширювала серед населення гектографічні прокламації.

Уряд, побоюючись подальшої радикалізації учнівського руху, прийняв низку відповідних постанов. Зважаючи на те, що нерідко початком заворушення учнів ставали випадки суїциду або замахів на викладачів, керівництво навчальних округів у травні 1912 р. видало спеціальний циркуляр. У ньому, зокрема, зазначалося: «У деяких закладах представники навчально-виховного персоналу дозволяють собі некоректне ставлення до учнів, яке виражається у підвищеному тоні спілкування з ними, у різкій формі зауважень, у висміюванні їхніх відповідей та недоліків, в обзиванні образливими прізвиськами тощо. Такі дії з боку вчителів є неприпустимими, а ті, хто не зможе утримуватися від засвоєних ними звичок, будуть звільнятися з педагогічної служби»³⁵. З метою недопущення зростання кількості нелегальних учнівських організацій, у жовтні 1912 р. Міністерство народної освіти поширило постанову, яка забороняла використовувати приміщення навчальних закладів у дні класних занять для зборів, що не мають відношення до навчального процесу³⁶.

Однак уже на початку 1913 р. учнівський рух за соціальні й політичні ідеали активізується. Так, у січні відбувся страйк учнів Кременецького комерційного училища Подільської губернії, які висунули до керівництва академічні та політичні вимоги³⁷.

13 січня 1913 р. учні середніх навчальних закладів м. Глухова Чернігівської губернії здійснили спробу потрапити на концерт, присвячений роковинам смерті Т. Шевченка, відзначення яких влада заборонила. Значних зусиль доклали директори гімназій м. Полтави для того, щоб не допустити учнів на «шевченківські вечори», організовані місцевою прогресивною інтелігенцією³⁸. Подібну непокору владі демонструвала учнівська молодь і в інших містах України.

Зважаючи на посилення опозиційних настроїв в учнівському середовищі, попечителі навчальних округів у листопаді 1913 р. поширили циркуляр, за яким учням було заборонено з'являтися на будь-яких публічних заходах (літературно-музичних, танцювальних вечорах тощо) поза межами навчальних закладів. У такий спосіб керівництво прагнуло зменшити вірогідність зближення учнівської молоді з радикально налаштованим студентством, інтелігенцією, робітниками. Водночас висловлювалося побажання «влаштовувати усі позакласні заходи лише в стінах навчальних закладів, в обстановці, що відповідає виховним завданням школи»³⁹. Крім того, керівництво навчальних округів циркуляром від 27 січня 1914 р. наказало завести у середніх навчальних закладах алфавітні книги для реєстрації осіб, виключених без права вступу у навчальні заклади імперії⁴⁰. Облік політично неблагонадійних учнів проводився для того, щоб у майбутньому не допустити їх вступу до вищих навчальних закладів.

Справжнє занепокоєння в урядових колах викликало святкування у лютому 1914 р. сторіччя з дня народження Т. Шевченка. Керівництво навчальних округів вирішило заздалегідь вжити попереджувальних заходів. Ще у січні 1914 р. був поширений циркуляр про заборону святкування ювілею поета Т. Шевченка у середніх навчальних закладах. У документі зазначалося: «Обласне наріччя російської мови, яким писав Т. Шевченко, не служить ні знаряддям, ні предметом викладання у російській школі, а його життя, особистість та творчість не містять у собі матеріалу, що відповідає завданням школи. Тому прошу не допускати поширення тенденційної української ювілейної літератури серед учнів та будь-яких відхилень від звичайного буденного навчального процесу у день

Шевченківського ювілею у навчальних закладах»⁴¹.

Отже, рух учнівської молоді у 1907-1914 рр. виражається насамперед у створенні нелегальних організацій. Незважаючи на те, що учні брали за основу доктрину політичних партій (соціал-демократів, соціалістів-революціонерів, «Спілки», УСДРП, РСДРП), їх діяльність загалом обмежувалася вивченням партійної літератури, читанням рефератів, поширенням в учнівському середовищі нелегальних відозв. Учніські виступи у досліджуваний період мали стихійний характер, були переважно спрямовані на поліпшення соціальних умов становища учнів. У боротьбі з учнівським рухом уряд застосовував виключення з навчальних закладів, заслання, арешти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Борисенко В.Й., Непорожня Г.А. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. – К., 2002. – 149 с.; Бабіна О. Молодіжний рух за поліпшення гімназичної освіти (кінець XIX – початок XX ст.) // Рідна школа. – 1998. – № 7-8. – С. 74-75; Головенько В. Український молодіжний рух у XX ст.: (Історико-політологічний аналіз основних періодів). – К., 1997. – 160 с.; Філоретова Л. Діяльність української учнівської організації «Юнацька спілка» в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск IV. – К., 2002. – С. 183-195; 2. Хрестоматія по истории СССР. 1861-1917 гг. Пособие для учителей / Сост. С.С.Дмитриев, Р.Г.Эймонтова. – М., 1970. – С. 432; 3. Вестник народного образования. – 1912. – № 4. – С. 222; 4. Ткачуков І.П. Репресії на Україні за царату. Харківщина. – Харків, 1929. – С. 18; 5. Степанов М.С. Революционные выступления учащихся художественно-промышленных учебных заведений России в конце XIX – начале XX века // Учёные записки. – Т. 78. Вопросы истории и краеведения. – Курск, 1970. – С. 121; 6. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.351. – Оп.1. – Спр.58. – Арк.13; 7. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.42. – Оп.35. – Спр.1804. – Арк.3-4; 8. ДАПО. – Ф.351. – Оп.1. – Спр.58. – Арк.27-27 зв.; 9. ДАОО. – Ф.42. – Оп.35. – Спр.1845. – Арк.50-53; 10. ДАПО. – Ф.83. – Оп.1. – Спр.60. – Арк.17, 24, 30; 11. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.320. – Оп.1. – Спр.880. – Арк.2, 7; 12. Заводовський А.А. Шляхи становлення та причини кризи української преси Наддніпрянщини в 1905-1908 рр. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць відділу історії України XIX – початку XX ст. – К., 2000. – С. 197; 13. ЦДІАК України. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.866. – Арк.2, 10, 21; 14. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.3. – Оп.287. – Спр.2217. – Арк.2; 15. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287. – Спр.2550. – Арк.1, 7; 16. ДАОО. – Ф.42. – Оп.35. – Спр.1804. – Арк.5-6; 17. ЦДІАК України. – Ф.323. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.2, 10, 23; 18. Філоретова Л.М. Опозиційний рух учителів і учнівської молоді України в другій половині 1907 – на поч. 1917 рр.: Дис... канд. іст. наук. – Київ, 2003. – С. 104-105; 19. Там само. – С.106; 20. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287. – Спр.2696. – Арк.4, 16, 80; 21. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287. – Спр.2708. – Арк.2, 6-7, 53-54; 22. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.859. – Спр.111. – Арк.5, 7; 23. ДАПО. – Ф.351. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.2-3; 24. ДАПО. – Ф.351. – Оп.1 – Спр.72. – Арк.3-3 зв.; 25. ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.262. – Спр.5. – Арк.39, 74; 26. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Колективна монографія в 3-х ч. – Ч. 2. – К., 1999. – С. 219; 27. Ткачуков І.П. Вказана праця. – С. 18; 28. Засів. – 1911. – 10 червня; 29. «Українське питання»... – С. 169, 219; 30. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287. – Спр.3413. – Арк.37, 40-41; 31. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287. – Спр.3342. – Арк.6-6 зв.; 32. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287. – Спр.3413. – Арк.1-2, 66; 33. Степанов М.С. Вказана праця. – С. 122-123; 34. ЦДІАК України. – Ф.323. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.17, 19, 50; 35. Вестник народного образования. – 1912. – № 5-6. – С. 291-292; 36. Вестник народного образования. – 1913. – №3. – С. 64; 37. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.667. – Спр.5. – Арк.64-65; 38. Черкасенко С. З українського життя // ЛНВ. – 1913. – Т. 61. – Кн. 2. – С. 379; 39. Вестник народного образования. – 1913. – № 4. – С.236; 40. Вестник народного образования. – 1914. – № 7-8. – С. 495; 41. Там само. – С. 491.

С.В. Корновенко

УЧАСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У РОЗРОБЦІ ДЕНІКІНСЬКОГО ПРОЕКТУ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

У революційних подіях 1917-1920 рр. в Україні взяли участь всі верстви тогочасного суспільства, у тому числі й інтелігенція. Її представники активно співпрацювали з різними політичними режимами над вирішенням багатьох актуальних тогочасних питань, зокрема земельного. У 1919 р. новою військово-політичною силою, що втрутилася у боротьбу за владу в Україні, став Білий рух. Білогвардійські лідери не сумнівалися з приводу того, що якнайшвидше вирішення аграрної проблеми з якомога повнішим урахуванням інтересів селянства дозволить повно і надовго утвердити свою владу в Україні, більшість населення якої становило селянство.

Як свідчить огляд історіографії, вітчизняні дослідники більше приділяли і приділяють за сучасних умов уваги вивченню питань суспільно-політичної, військової історії, значно менше – соціально-економічній¹. На наш погляд, перспективним у контексті дослідження історії національно-

.....
демократичної революції 1917-1920 рр. інтелігенції в Україні є звернення до аналізу участі інтелігенції України у розробці денікінського проекту земельної реформи, що і є метою цієї статті. Об'єкт вивчення – інтелігенція України 1919 р. (журналісти, професори-економісти, банкіри), предмет – її участь у розробці денікінського проекту земельної реформи.

З початку просування Добровольчої армії в Україну білогвардійці у численних зверненнях, прокламаціях, листівках чітко окреслили свої наміри щодо вирішення земельного питання – невід'ємної складової їхньої внутрішньоекономічної політики. Вони небезпідставно вважали, повторюючи міркування П. Столипіна, що міцне селянство – опора держави: «Наша мета чітка і зрозуміла – вирішення земельного питання на користь селян із закріпленням за ними землі у приватну власність»².

Аналіз періодичної преси, що виходила в Україні у 1919 р., на сторінках якої висвітлювалося земельне питання та його вирішення Особливою нарадою (цивільний уряд при ставці Головнокомандувача Збройними Силами на Півдні Росії А. Денікіна), свідчить, що газетами з найбільшим тиражем та найповнішою інформацією щодо різних аспектів аграрної проблеми були «Вечерние огни», «Киевская жизнь», «Киевлянин». Серед авторських матеріалів, які стосувалися земельного питання, серйозністю роздумів та об'єктивністю, на наш погляд, вирізняються статті І. Невіча, В. Шульгіна. Зауважимо, що більшість опублікованих на сторінках згаданих вище видань матеріалів була або анонімною, або підписаною буквами (іншими символами), що не дозволяє точно визначити автора. Саме тому ми і звертаємося до аналізу статей лише вказаних авторів.

В одній із публікацій І. Невіча з'ясовано соціальну структуру населення України, обґрунтовано значимість земельного питання для регіону, окреслено засади вирішення білогвардійцями аграрної проблеми, порівняно їх із більшовицькими принципами. Не безпідставними були його судження з приводу того, що земельне питання для країни, у якій 90% жителів займається землеробством, є не просто актуальним, а й таким, від вирішення якого залежить політична перспектива тієї чи іншої влади. Він схвалив основну ідею реформи – збільшення розмірів земельних ділянок одноосібних селянських господарств за рахунок продажу селянам надлишків угідь, відчужених у великих землевласників. Разом із тим публіцист гостро розкритикував наміри Особливої наради щодо остаточного вирішення земельного питання відкласти до скликання Установчих Зборів. На наш погляд, він цілком слушно зауважив, що така позиція уряду може призвести до негативних наслідків: селянського антибілогвардійського руху опору. І. Невіч закликав урядовців не повторювати помилок О. Керенського, П. Скоропадського³.

В іншій статті він звернув увагу на недоліки у роботі цивільної влади, зокрема адміністрації на місцях, із вирішення земельного питання. Журналіст указував представникам білогвардійського уряду на серйозну проблему, що мала місце – відірваність влади від тилу. Стрімке просування Добровольчої армії вглиб території різко контрастувало з повільністю цивільних властей в облаштуванні тилу (в першу чергу йшлося про оргзаходи з підготовки аграрної реформи): «Адміністрація на місцях відсутня. Ніякої агітації не проводиться... За сучасних умов село, як і природа, не терпить порожнечі. Якщо там немає агентів Добровольчої армії, там обов'язково будуть агенти Троцького і Петлюри»⁴. Крім цієї, він розкривав ще одну небезпечну, конфліктогенну проблему – спроби поміщиків збройно відновити свої права на землі, відібрані у них у різний час різними владами. Він закликав їх не робити цього, оскільки селянство на насилля відповість силою, що призведе до краху не лише білогвардійської влади, а й білої ідеї загалом. Потрібно відзначити, що до таких міркувань цього автора прислухалися можновладці. Спеціальним наказом генерала А. Денікіна поміщикам заборонялося відновлювати свою власність на землю, а офіцери, підрозділи яких були задіяні у цьому, суворо каралися⁵.

Лише окреслену у статті «Успокоить тыл» проблему агітаційної роботи ґрунтовно проаналізував І. Невіч у наступному матеріалі. У ньому він укотре звернув увагу цивільної адміністрації на те, що вона не проводить ніякої роз'яснювальної роботи серед населення відносно цілей і завдань білогвардійської земельної політики. У властивій для нього манері журналіст підняв ще одну злободенну тогочасну проблему – реквізицій. Він справедливо звернув увагу командування на необхідність удосконалення системи продовольчого забезпечення армії. Певною мірою пророче І. Невіч указував на те, що реквізиції, до яких удавалися військові, негативно позначаються на ставленні селян до добровольців⁶. Невдовзі А. Драгоміров видав наказ про заборону безкоштовних реквізицій, а генерал О. Бреслер – інструкцію продовольчим комісіям. Цими документами регламентувалися стосунки населення та армії у забезпеченні військових продовольством, тягловою силою тощо⁷.

Реальний стан справ у сільському господарстві, критика урядової земельної політики, поміщиків – наскрізні ідеї публікацій В. Шульгіна. Незважаючи на те, що цей автор відомий як прихильник білогвардійської моделі державності, він засуджував Особливу нараду за повільне реагування на потреби селянства. Серед причин такої ситуації він виділяв кадровий голод: «Революційна демократія не висунула жодного працівника, здатного за сучасних умов ефективно управляти державною машиною. Довелося звернутися до «старих бюрократів» і діячів... Підсумок: нових людей немає, а старих мало, вони занепали духом... Цим пояснюється те, що тил відстає від фронту»⁸. У цьому його думки певною мірою співзвучні з ідеями І. Невіча. Розмірковуючи над змістом революційних подій, які зачепили все суспільство, у тому числі й селянство, журналіст не знімав за це провини ні з жодної верстви: «... винні ми всі». Разом із тим він вимагав від урядовців «не ображати землероба», оскільки він, у тому, що сталося, винен найменше. На думку В. Шульгіна, селянин – герой, який, незважаючи на все, «у тумані кривавих нещастя залишився на своєму посту» і продовжує обробляти землю⁹. Публіцист виступив також за те, щоб «квіти дворянської оранжереї» поступилися місцем селянським городам. Так він, формуючи громадську думку, пропагував ідею, проголошену А. Денікіним, про те, що землею повинні володіти ті, хто її обробляє, – селяни. Цікавими були його рекомендації членам земельної комісії з приводу того, щоб у проєкті майбутньої реформи були представлені й інтереси тих, хто воював або загинув у лавах Добровольчої армії: «Право купувати землю повинно надаватися тим, хто жив і помирав за Росію, і сім'ям тих, хто загинув. Зрозуміло, що у тому випадку, якщо ці особи здатні господарювати на землі»¹⁰.

Не менш активними у справі обговорення, винесення рекомендацій з приводу земельної реформи були й професори-економісти, наприклад, К. Воблий, В. Плетньов, А. Ярошевич.

Зокрема, професор К. Воблий детально й ґрунтовно з'ясував умови передачі землі одноосібним господарям. Так, виступаючи у Київському товаристві сільського господарства, він обґрунтував доцільність отримання селянами землі за кошти. Науковець стверджував, що 6-7 тис. крб. за десятину – помірна ціна за землю, враховуючи: 1) значні розміри грошової маси, яка перебувала в обігу в середині країни; 2) курс карбованця на світовому валютному ринку; 3) пропозиції селян у 15 тис. за дес.¹¹ Враховуючи критерії економічної доцільності, науковець наполягав на тому, щоб у проєкті земельної реформи містилися положення, які б надавали перевагу у придбанні землі середньозаможним селянам, здатним не лише купити той чи інший наділ, а й ефективно господарювати на розширених площах. До того ж, перевагу, на його думку, повинні були мати «селяни місцеві». Він виступав і за те, щоб розподіл землі проходив рівномірно між селянами, хоча й відповідно до їхньої купівельної спроможності: «Безсумнівно, необхідно прагнути, щоб земля не потрапила до рук лише багатіїв»¹².

Доречними, такими, що не втратили значення і у наш час, були рекомендації професора В. Плетньова стосовно необхідності інтенсифікувати сільське господарство. Він, оперуючи статистичними даними 1906-1917 рр., переконував членів Особливої наради у тому, що лише самим розподілом землі аграрне питання не вирішити. За його підрахунками, загальні тенденції показників приросту населення були такими, що вже через декілька років після проведення реформи виникне загроза земельного голоду. У зв'язку з цим він вважав за необхідне розробити програму довгострокового кредитування сільського господарства, розвитку агрономії, державного протекціонізму тих галузей промисловості, що випускали реманент¹³. Такі міркування знайшли свого адресата. Особлива нарада прийняла рішення і виділила 25 млн. крб. на постачання сільського господарства реманентом¹⁴.

Робота земельної комісії В. Колокольцова, сутність і завдання аграрної політики білогвардійців, аналіз попередніх спроб реформування на селі – ці та інші питання порушував у своїх виступах і публікаціях професор А. Ярошевич. Він неодноразово наголошував на велетенському потенціалі селянства, який, на його думку, через виважену і продуману земельну політику Особлива нарада зможе використати на підтримку Білого руху. Саме цим зумовлена гостра критика дослідником повільності властей у розробці так украй необхідної земельної реформи, В. Колокольцова як виразника інтересів великих землевласників, що більше переймався збереженням поміщицького землеволодіння, ніж його відчуженням. Він обґрунтовано довів, що поміщицькі господарства революцією перетворено на «пустелю», тому їхнє збереження рівнозначне загибелі держави¹⁵. Науковець доводив, що опорою білої влади повинні стати не поміщики, а економічно сильне селянство¹⁶. Зіставивши польський проєкт земельної реформи та В. Колокольцова, він указав на те, що Особливій нараді потрібно взяти його за приклад, зокрема, у рішучості істотного обмеження великого землеволодіння на користь без- та малоземельних селян. Як і В. Плетньов,

А. Ярошевич був прихильником інтенсифікації сільського господарства. Вважав за необхідне підняти культурний, агротехнічний, економічний рівень села. Без цього, на його думку, державність, яку намагалися будувати білогвардійці, приречена на невдачу¹⁷. Він наполягав на тому, що влада повинна тісніше співпрацювати із селянством, уважніше прислухатися до його настроїв, враховувати їх у внутрішньоекономічній політиці. Як і його колеги, закликав не зволікати не лише із розробкою, а й із реалізацією земельної реформи¹⁸.

Одним із актуальних питань, в обговоренні якого активну участь взяли банкіри, була проблема методів оцінювання угідь, відчужених у великих землевласників, що підлягали продажу селянам. До революції застосовувалися різні підходи, сутність котрих зводилася до визначення чистої прибутковості десятини за 3-5 років, котра капіталізувалася у певний відсоток. Проведені у такий спосіб підрахунки корелювалися регіональними ринковими цінами на землю. Однак за умов, що склалися в аграрному секторі Наддніпрянщини у 1919 р., такий підхід нереально було застосувати. З іншого боку, без оцінювання землі унеможлилювалися як її продаж, так і проведення власне земельної реформи. Як вихід із такого замкненого кола, працівники Державного земельного банку запропонували за критерій оцінювання взяти родючість ґрунту. Їхній варіант підрахунків зводився до наступного; на підставі збережених у маєтностях великих землевласників, угіддя котрих підлягали відчуженню, записів щодо врожайності за останні роки вивести середні показники. Потім середні тверді ціни на продовольство перемножити на середню врожайність, це й була середня валова прибутковість десятини. Вирахувавши із цього показника витрати, пов'язані з обробітком ґрунту, закупівлею насіннєвих фондів тощо, отримували чисту прибутковість землі, а шляхом капіталізації – її вартість. У випадку відсутності таких записів працівники банку радили залучати дані статистики або інші джерела та на їхній основі здійснювати підрахунки¹⁹. Наведена вище методика визначення вартості землі, що продавалася, була покладена в основу денікінського проекту земельної реформи.

Отже, інтелігенція України (журналісти, професори-економісти, банкіри) хоча й опосередковано, але зробили свій внесок у розробку проекту земельної реформи А. Денікіна. Одні з них (журналісти) формували громадську думку, знайомлячи всіх зацікавлених із станом справ у сільському господарстві, змістом, сутністю нововведень, що планувалися, критикуючи владу за зволікання. Представники влади реагували на найзлободенніші тогочасні проблеми, які у своїх публікаціях порушували журналісти, вживаючи необхідних заходів. Інші (професори-економісти, банкіри) вносили конкретні пропозиції щодо механізму обрахунку вартості землі, необхідності інтенсифікації сільського господарства. Окремі положення, які висловили професори-економісти, банкіри були враховані членами земельної комісії під час вироблення остаточного варіанта проекту земельної комісії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920-х років. – Харків, 1996; Козерод О. Историографические проблемы белого движения на Украине. – Харків, 1998; Солдатенко В. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції // Український історичний журнал. – 1999. – № 1; 1999. – № 2; Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. За редакцією Л. Зашкільняка. – Львів: Львівський університет імені Івана Франка, 2004; 2. Обращение власти к населению // Таврический день. – 16-29. 6. 1919. – № 2; 3. Невич Ив. Земля // Вечерние огни (далі – В. О.). – 27. 09. – 1919. – № 34; 4. Невич Ив. Успокойте тыл // В. О. – 16. 10. – 1919. – № 50; 5. Приказ Главнокомандующего Катеринославскому, Харьковскому, Полтавскому, Курскому, Киевскому и Черниговскому губернаторам // В. О. – 9.09. – 1919; 6. Невич Ив. Деревня и Добровольческая армия // В. О. – 19. 10. – 1919. – № 53; 7. Запрещение бесплатных реквизиций // В. О. – 22. 11. – 1919. – № 79; 8. Шульгин В. Тыл отстает от фронта // Киевлянин (далі – К.). – 1. 9. 1919. – № 10; 9. Шульгин В. Не обижайте село // К. – 13. 9. 1919. – № 20; 10. Шульгин В. Земли и воли // К. – 24. 10. 1919. – № 50; 11. И. О. Земля – народу // В. О. – 30. 09. 1919. – № 36; 12. Воблий К. Земельная реформа и валютный вопрос // Киевская жизнь (далі – К. Ж.). – 10. 10. 1919. – № 34; 13. Плетнев В. Что даст Добровольческая армия крестьянству // Заря России (далі – З. Р.). – 17. 9. 1919. – № 1; 14. Заря России (далі – З. Р.). – 17. 9. 1919. – № 1; 15. И. О. Земля – народу // В.О. – 30. 9. 1919. – № 36; 16. Ярошевич А. Земля и деревня // К. Ж. – 12. 9. 1919. – № 16; 17. Ярошевич А. О земельной реформе // К. Ж. – 20. 9. 1919. – № 21; 18. Ярошевич А. В ожидании земельного закона // К. Ж. – 28. 11. – 1919. – № 74; 19. Будберг. Цели и задачи Государственного земельного банка // Южный край. – 30. 10. 1919. – № 118.

В.В. Очеретяний

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М.А. СЛАВИНСЬКОГО В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО

Дана стаття висвітлює громадсько-політичну діяльність визначного українського історика, етнолог літератора, перекладача, публіциста, поета-націолога та дипломата Максима Антоновича Славинського.

Актуальність даної статті полягає у висвітленні громадсько-політичної діяльності інтелігента, ім'я якого було викреслене з української історії наприкінці 20-х років

Історіографія з даної проблеми не вирізняється своєю різноманітністю через упереджене ставлення до М. Славинського радянської ідеології та історії, яка викреслила його як буржуазного націоналіста зі свого наукового обігу. Тому публікацій, присвячених безпосередньо М. Славинському та його діяльності, вкрай мало, і здебільшого вони мають біографічний характер. Серед них слід виділити дослідження В. Верстюка, Т. Осташко, А. Болаболеченка, Г. Стрельського, Р. Скорульської, Р. Харчук та загальноісторичні праці Д. Дорошенка.¹

Період національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. у житті та діяльності М.А. Славинського відзначився вагомим проривом в утвердженні державно-правової й національної роботи, яку він здійснював. Здобувши політичний досвід в період правління Тимчасового Уряду на посаді голови Особливої наради з питань розробки обласної реформи на правах міністра, як політик він відстоював національні інтереси України на мирних переговорах з більшовиками влітку 1918 р., будучи головою Політичної комісії. Дипломатична діяльність М. Славинського як надзвичайного представника Української Держави при уряді Всевеликого Війська Донського Отамана П. Краснова увінчалась врегулюванням територіальних спорів, що виникли між Українською Державою та Доном. Перебуваючи на посаді Міністра праці Української Держави в другому уряді Ф. А. Лизогуба, М. А. Славинський працював над створенням фабрично-заводського законодавства, яке б забезпечувало передовсім інтереси держави та відповідало тогочасним тенденціям суспільного розвитку цивілізованих європейських країн.

Лютнева демократична революція 1917 р. застала М.А. Славинського у Петрограді, де він займався журналістикою, друкуючись у таких виданнях, як «Вестник Европы», «Жизнь», «Речь» та інших. Після падіння самодержавства М. А. Славинський, як і інші представники української інтелігенції, що мешкали у російській столиці, активно включився у суспільно-політичне життя. Українська громада Петрограду підтримала вимогу Центральної Ради щодо надання Україні широкої національно-територіальної автономії у складі Російської республіки і з цією метою створила у березні 1917 р. «Український комітет», який репрезентував Українську Центральну Раду перед Тимчасовим урядом Росії.

Українці Петрограда розпочали активну діяльність на підтримку політичних починань Української Центральної Ради. У російській пресі повідомлялось про прийом української делегації князем Г. Львовим: «17 березня Прем'єр - міністр Г.Е. Львов прийняв українську делегацію у складі представників петроградських груп союзу українських поступовців, українських студентів... Делегати А. Лотоцький, М.А. Корчинський, М.А. Славинський, студент Чечель і члени Ради Солдатських і Робітничих депутатів Гайдар і Лобода виклали вимоги тих практичних заходів, які увійшли в пам'ятну записку і здійснення яких визнається ними необхідним до скликання Установчих Зборів»². Делегація повідомила міністра, про утворення 19 березня 1917 р. «української ради в Петрограді», до якої увійшли українські політичні, громадські і культурно-національні організації, а саме: Товариство Українських Поступовців, Українська соціал-демократична робітничка партія, Український революційний комітет, Ради Робітничих і Солдатських депутатів, спілка «Громада», товариства ім. Т. Шевченка, Українське літературно-художнє товариство й Українське прес-бюро. До складу вибраного радою Комітету увійшли А. Лотоцький – голова, М.А. Корчинський – товариш голови, М.А. Славинський, Г.К. Голоскевич³. Про свою діяльність у складі Українського комітету М.А. Славинський розповідав під час допитів у Лук'янівській в'язниці НКДБ УРСР після свого арешту у 1945 р. у Чехословаччині. Він пояснив: «Ми визнавали Тимчасовий буржуазний уряд Росії вважаючи, що воно дозволить дати українцям автономію в межах Росії і почали співпрацювати з ними»⁴. Висвітлюючи свою роботу в Українському комітеті М. Славинський зазначив: «Я написав кілька статей про політику Тимчасового уряду, критикував його за повільність у вирішенні деяких основних питань і хвалив за те, що воно надало широкі свободи. Ці статті я розміщував в есерівській газеті «Речь» й в кількох провінційних газетах»⁵. Український комітет допомагав в організації переїзду українців з російської столиці в Україну. М. Славинський, зокрема, «займався видаванням паспортів українцям, що їхали з Петербурга на Україну і особисто від імені комітету підписував ці паспорти»⁶. На початку літа 1917 р. М. А. Славинського, що мав значний авторитет серед українців Петрограда, за пропозицією О. Керенського, призначають головою

Особливої наради з питань розробки обласної реформи на правах міністра. Як фахівець у галузі права та етнології М. Славинський мав розробити проект устрою федеративної Російської держави, «узгодивши виявлені деякими областями Росії потреби в автономних формах управління з інтересами інших областей, які таких вимог не висували, а також із інтересами державної цілості»⁷. У цьому проекті мало бути визначено, яким областям потрібно надати автономію. М. Славинський не встиг розробити проект через більшовицький переворот, але подав загальний нарис реформи та її основні засади⁸.

М.А. Славинський був повноважним представником Тимчасового уряду на 3'їзді представників народів та областей, які прагнули до федеративної перебудови Російської республіки, що проходив в Києві 8 – 15 вересня 1917 р., де відстоював державницьку концепцію перебудови Російської республіки на принципах федералізму. Пізніше у власноручних свідченнях у НКДБ УРСР М.А. Славинський зазначив, що, працюючи на державній посаді, мав за мету «запропонувати проект Федеративної Російської держави, вказавши, яким областям надати автономію»⁹. Відкриваючи з'їзд представників народів та областей, які прагнули федеративного устрою Росії, М. Славинський заявив, що Тимчасовий уряд «не вважає себе у праві перед Установчими Зборами проголосити федеративний устрій, але він не перешкоджає всякій роботі на місцях, яка стремить до утворення не тільки автономного, але й федеративного ладу»¹⁰. Ця діяльність допомогла М. Славинському здобути досвід роботи у сфері міжнаціональних відносин. Тому наприкінці вересня 1917 р. М. Славинського було обрано членом Тимчасової Ради Російської республіки (Предпарламенту) на Московській Демократичній нараді¹¹.

Наприкінці 1917р. – на початку 1918 р. М. А. Славинський визначився у своїх політичних поглядах і вступив до лав Української партії соціалістів-федералістів»¹². УПСФ прагнула скористатись проголошеним більшовиками правом націй на самовизначення аж до відокремлення і створення незалежної України. Тому М. Славинський як представник партії та Українського комітету надалі репрезентував Українську Центральну Раду, але вже перед урядом Радянської республіки. На допитах в НКДБ УРСР М.А. Славинський розповідав: «Український Комітет» у Петрограді, членом якого був я, продовжував роботу по переселенню українців з Петрограду»¹³. Підкреслюючи прихильне ставлення більшовиків до національного питання, наголошував: «Тимчасовий уряд дозволяв виїзд, а Радянський уряд пропонував навіть спеціальні вагони для від'їзду на Україну»¹⁴.

Лояльність більшовиків у національному питанні була недовгою, навесні 1918 р. вони розпочали переслідування у Петрограді української інтелігенції. М. Славинський був змушений поспіхом залишити більшовицьку столицю. Рятуючись від переслідування, він переїжджає до Києва. Про це на допитах в НКДБ УРСР М. Славинський заявляв: «Я приїхав в Київ в травні 1918 р., коли, запрошені Центральною Радою німці розігнали її і поставили при владі Гетьмана Скоропадського»¹⁵. У Києві М. А. Славинський займався переважно літературно-журналістською працею, публікуючи свої статті на сторінках кількох періодичних видань, зокрема у газетах «Нова рада» та «Відродження».

За часів Української Держави на чолі з Гетьманом П. Скоропадським М.А. Славинський працював у різних урядових структурах.

Як правник, М. Славинський брав участь у роботі урядової комісії щодо підготовки нового законопроекту «Про українське громадянство». До складу комісії, яка мала розробляти цей документ, входили міністр внутрішніх справ Ф. Лизогуб, міністр закордонних справ Д. Дорошенко, міністр освіти М. Василенко, міністр юстиції М. Чубинський, ректор Київського університету професор Е. Спекторський, професор Б. Кістяківський, генеральний суддя С. Шелухин і член Ради Міністерства закордонних справ М. Славинський.¹⁶ Комісія розробила відповідний законопроект, який був ухвалений Радою Міністрів Української Держави та затверджений Гетьманом П. Скоропадським. 2 липня 1918 р. він дозволив вихідцям з України, що мешкали в різних областях Росії, отримати українське громадянство й повернутися на Україну¹⁷.

У цей же час М. А. Славинський отримав значний дипломатичний досвід, працюючи у Міністерстві закордонних справ Української Держави, зокрема членом дорадчого органу, що був створений при міністерстві. За дорученням Гетьмана П. Скоропадського міністр закордонних справ Української Держави Д.І. Дорошенко створив групу радників¹⁸. До Ради Міністерства закордонних справ Української Держави, крім М. Славинського, увійшли також професор Київського університету Оттон Оттонович Ейхельман, Олександр Якович Шульгин, Іван Гнатович Красовський та ін.¹⁹.

Уряд гетьмана П. Скоропадського використав досвід М. Славинського як юриста, фахівця з етнічних, міжнаціональних проблем і включив його до Політичної комісії з мирних переговорів, яка разом з представниками Радянської Росії намагалася встановити кордон між Україною і Росією влітку 1918 р. на підставі зобов'язань, які взяла більшовицька Росія на мирній конференції у Брест-

Литовську. На посаду голови Політичної комісії було затверджено Гетьманом П. Скоропадським О.Я. Шульгина, але після його призначення послом у Болгарію обов'язки голови Політичної комісії почав виконувати член Ради Міністерства закордонних справ М. А. Славинський²⁰. При українській урядові мирні делегації було створено сім профільних комісій: політичну, військово-морську, фінансову, комунікаційну, економічну, юридично-редакційну й культурну (при ній була окрема комісія Міністерства ісповідань), які мали відстоювати інтереси Української Держави в сферах своєї компетенції. Членами Політичної комісії, яку очолював М. Славинський, були також відомі українські наукові діячі Л. П. Падалка, В. К. Прокопович, О. Г. Лотоцький, Д. І. Донцов, П. Я. Стебницький, О. І. Левицький, Є. Х. Чикаленко, К. А. Мацієвич, В.В. Садовський²¹. Політична комісія під час мирних переговорів збиралась на засідання вісім разів, де обговорювала питання, що могли бути порушені під час роботи над мирним договором²². Українська делегація в питанні визначення кордонів відстоювала інтереси неподільності кордонів Української Держави. Метою її діяльності було встановлення такого кордону, щоб суверенність України не зазнала шкоди як внаслідок втрати своїх, так і прилучення чужих територій. Це питання розглядалось з етнографічно-національної, історичної, географічної, економічної та стратегічної позиції, що було темами для спеціальних доповідей, зроблених членами Політичної комісії²³. Для більш ефективної роботи Політичної комісії залучали відомих фахівців у галузі української історії як експертів. Зокрема, у її роботі брав участь історик Д.І. Багалій²⁴. Комісія проводила засідання спільно з представниками російської делегації, де обговорювались можливі політичні межі України та Російської Радянської Соціалістичної Федеративної Республіки²⁵. Стенографічні відомості про засідання Політичної комісії, яку очолював М.А. Славинський в період з 9 по 22 липня 1918 р., свідчать про гострі суперечки, що виникали між представниками обох держав в процесі роботи, в яких М. Славинський займав принципову позицію²⁶. За домовленістю було прийнято, що спільні сторони, визначаючи межу між Українською Державою та Російською Федеративною Соціалістичною Радянською Республікою, будуть виходити переважно з принципів етнографії²⁷.

Для вироблення етнографічної межі між Українською Державою та РСФРР була утворена підкомісія, яка збиралась на засідання вісім разів. Процес йшов важко, але не з вини української делегації. На одному із засідань Політичних комісій обох держав М.А. Славинський, вказуючи на затягування російською стороною представлення свого варіанту етнографічної мапи, сказав: «Я протягом кількох засідань просив Російську Делегацію: тож дайте нам заради Бога хоч карту, хоч який-небудь план, щоб ми знали, що ви хочете, таким чином я рішуче відхиляю докір, зроблений в нашу сторону, ніби це залежить від нас. Це не залежить від нас...»²⁸.

Зрештою підкомісія виробила етнографічну мапу, визнану обома сторонами, але вона не була прийнята російською делегацією, оскільки не відповідала стратегічним планам російської сторони. Обстоюючи інтереси Української Держави, М. Славинський неодноразово вказував на подвійну гру, яку вела більшовицька делегація: «Ми показали той принцип, на якому ви так багато разів наполягали і поголосили його, це є принцип самовизначення, який ви так широко підкреслюєте, і ми говоримо, що рахуємося з даним моментом в своїх потребах...»²⁹. Але через непоступливість російської сторони діяльність Політичної комісії припинилась³⁰. Про свою участь в роботі як представник комісії у справі мирних переговорів з більшовицькою Росією, М. Славинський згадував і на допитах в НКДБ УРСР: «Я, за дорученням Скоропадського, входив в комісію по переговорах з урядом Радянської Росії. У зв'язку з виниклими протиріччями про кордони, Радянська делегація виїхала в Москву і більше не повернулася»³¹.

Восени 1918 р. М. Славинського за дорученням П. Скоропадського було направлено для визначення південно-східного кордону Української Держави. Він відбуває у Новочеркаськ із завданням доопрацювати договір між урядом Всевеликого Війська Донського Отамана П. Краснова і Гетьмана П. Скоропадського щодо кордонів і прав громадян. 2 вересня 1918 р. М. А. Славинський був призначений тимчасовим надзвичайним представником Української Держави при уряді Всевеликого Війська Донського³², у Києві інтереси Донської республіки представляв генерал А. Черечукін³³. На допитах у НКДБ УРСР М. А. Славинський згадував: «В вересні 1918 р. я був посланий як представник Української Держави при уряді Всевеликого Війська Донського. Мені було доручено виправити договір між генералом Красновим і Скоропадським по кордонах і правах громадян. Кордони були встановлені і права українців на Дону, а донських козаків на Україні визнано однаковими»³⁴. Коли М. Славинський завершив там свою роботу, на Дон з окремими дипломатичними дорученнями прибув голова Української військової місії генерал К. Середин³⁵.

Тим часом на Україні зростало незадоволення населення політикою Гетьманату. Українські партії соціалістів-федералістів, соціал-демократів, есерів, соціалістів-самостійників тощо утворили

Український Національний Союз (УНС), організований з метою підготовки й проведення повстання проти уряду П. Скоропадського. Спочатку УНС висував перед собою завдання досягти компромісу з Гетьманом та змусити його добровільно передати владу УНС.

Завдяки принциповій позиції при відстоюванні українських інтересів авторитет М. Славинського як прогресивного політичного та громадського діяча зріс. Восени 1918 р. його обрали членом Центрального комітету Української партії соціалістів-федералістів³⁶. Тому він як член ЦК УПСФ, взяв активну участь у діяльності УНС, очолюваного В. Винниченком.

Щоб втілити план відсторонення від влади Гетьмана, було вирішено ввести до складу уряду Ф.А. Лизогуба чотирьох міністрів від Української партії соціалістів-федералістів, які б переконали Гетьмана П. Скоропадського зректися влади. УПСФ, дотримуючись своєї партійної тактики, не бажала обіймати керівні посади в уряді. Хоча в його апараті працювали відомі її представники А. Яковлів, К. Лоський мали директорські посади в департаменті Міністерства закордонних справ. О. Шульгин і М. Славинський були радниками МЗС. Але для досягнення компромісу між Гетьманом та УНС в уряд Ф. Лизогуба міністри О. Лотоцький, Я. Стебницький, А. В'язлов і М. Славинський пройшли як кандидати Національного Союзу від УПСФ³⁷. М.А. Славинського 24 жовтня 1918 р. було призначено міністром праці, О.І. Лотоцького – міністром віросповідання, П. Я. Стебницького – міністром освіти, А. Г. В'язлова – міністром юстиції³⁸.

У списку урядовців міністерства праці на 1 листопада 1918 р. Максим Антонович Славинський значиться як Міністр праці, товаришем міністра був Володимир Андрійович Косинський, секретарем – Федір Євдокимович Коломийченко, урядовцем з Особливих Доручень VI-кл. – Михайло Григорович Болотов, урядовцем Особливих Доручень VII-кл. – Ксенофонт Сільвестрович Паламарчук³⁹.

У розпорядженні Міністерства праці знаходилося 166 чоловік, які підпорядковувалися Міністру та очолювали різні відділи і служби⁴⁰. Міністерство праці під проводом М.А. Славинського ставило собі мету створити фабричне законодавство, яке б захищало перш за все інтереси держави⁴¹ та регулювало трудові спори між найманими працівниками та роботодавцями.

Для того, щоб забезпечити міністрів-представників УПСФ, що входили до складу уряду, від переслідувань з боку влади, ЦК партії виключило їх із своїх лав. На допитах у НКДБ УРСР М. Славинський розповідав: «Щоб формально партія не відповідала за наші дії, ми на цей час вийшли з партії⁴²». Кожен із призначених міністрів від Української партії соціалістів-федералістів пропонував Гетьманові передати свої повноваження УНС. П. Скоропадський погодився з цим і порушив питання про своє зречення на засіданні Ради міністрів, але пропозиція новопризначених міністрів від УПСФ не знайшла підтримки серед інших членів уряду. Під час голосування члени УПСФ виявились у меншості. Про цю невдачу соціалісти-федералісти повідомили голову Українського Національного Союзу.

Активних дій восени 1918 р. УНС проти гетьманської влади не проводив, бо у в'язниці знаходився С. Петлюра. Українське громадянство було занепокоєне арештом С. Петлюри та вживало заходів, щоб його звільнити. З допомогою М. Славинського, П. Стебницького, О. Лотоцького та на клопотання міністра юстиції А. В'язлова перед Гетьманом після чотиримісячного ув'язнення С. Петлюру було звільнено⁴³. Про це писала київська преса у листопаді 1918 р.: «Якраз саме в цей час зі своєї особистої ініціативи чи ні, точно до цього часу неясно, колишні міністри: праці М.А. Славинський і віросповідань О. Лотоцький тоді ще перебуваючи в кабінеті, стали наполегливо просити про звільнення із в'язниці С. Петлюри»⁴⁴. Після того як його було звільнено, а представники УПСФ не змогли переконати Гетьмана П. Скоропадського передати владу УНС, останній почав активну воєнну підготовку, спрямовану на збройне усунення від влади Гетьмана. 14 грудня 1918 року війська Директорії УНР захопили Київ.

Соціалісти-федералісти в особі М.А. Славинського виявились причетними й до останнього державного акту Гетьманату – зречення П. Скоропадського влади. На допиті в НКДБ УРСР М.А. Славинський свідчив: «Перед вступом Петлюри в Київ 14 грудня 1918 р. Скоропадський викликав до себе мене, Полтавського поміщика і цукрозаводчика Леонтовича і запропонував переглянути текст його зречення від влади. Я проглянув його, відкоректував і при мені Скоропадський підписав цей текст»⁴⁵. Відредагований текст зречення Гетьмана був таким: «Я, Гетьман усієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в якому він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючись виключно добром України, відмовляюсь від влади»⁴⁶.

Епізод зречення П.Скоропадського мав великий розголос, навколо нього ходили різні чутки. Спростував їх Василь Прохода, який восени 1945 року, в останні дні життя М.Славинського, перебував разом із ним у камері Лук'янівської в'язниці: «Несправедливе твердження, ніби поважний український діяч і публіцист Максим Славинський мав сказати Павлові Скоропадському, коли він підписував акт зречення від гетьманування: «Павле Петровичу! Історія вже сказала про вас усе! Сказала все! Все сказала про вас історія і вона вже більш нічого про вас не скаже...». Це – «поетична» вигадка В.Короліва-Старого»⁴⁷. Авторів цього зауваження довелося провести разом з професором М.Славинським останні місяці в 1945 р., і він стверджував: «Тоді професор запевнив мене та інших в'язнів, що він того гетьманові не міг сказати і все то неправда та нерозумна вигадка»⁴⁸.

Підсумовуючи діяльність М.А.Славинського в період Української Центральної Ради та Гетьманату П.Скоропадського, можна зробити висновок проте, що громадсько-політична позиція Максима Антоновича Славинського характеризувалася своєю послідовністю у відстоюванні інтересів України. Будучи головою Особливої наради з питань розробки обласної реформи, прагнув національної злагоди в постімперській Росії, відстоюючи національно-територіальну автономію для України. Його дипломатична робота спрямовувалась на примирення інтересів сусідніх країн і забезпечення стабільності української державності. Як міністр праці, прагнув класового примирення інтересів підприємців та робітників, який демонстрував уряд П.Скоропадського.

Дана праця не розкриває всієї суті проблеми, не вичерпує всіх аспектів запропонованої тематики, а тому потребує подальшого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Верстюк В.Ф. Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. – К., 1999. – 255 с.; Болаболчченко А.А. Три долі : Модест Левицький, Петро Стебницький, Максим Славинський: Біографічні нариси. – К., 1999. – 96 с.; Стрельський Г. Трубайчук А. М. Грушевський, його сподвижники й опоненти. – К., 1996. – 192 с.; Скорульська Р. Харчук Р. Остання зірка «Плеяди» // Слово і час. – 1998. – №3. – С. – 81-85.; Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923. Т. 2. – К., – 2002. – 352 с.; Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє-минуле. 1914 – 1920. – Мюнхен. – 1969. – 480 с; 2. Прием украинской делегации князем Г. Львовым // День. – 21 марта. – 1917. – С. 3.; Лотоцький О. Сторінки минулого. Праці українського наукового інституту. Серія мемуарів. Книга 4. – Варшава, 1932. – Т. XXI. Частина третя. – С. 343, 345; 3. Прием украинской делегации князем Г. Львовым // День. – 21 марта. – 1917. – С. 3; 4. Державний архів Служби Безпеки України (далі – ДАСБ України).- Ф. 6. - Спр. 71178 ФП. - Арк. 90; 5. Там само. - Арк. 28; 6. Там само. - Арк. 90; 7. Славинський М.А. Заховаю в серці Україну: Поезія, публіцистика, спогади. – К., 2002. – С. 13; 8. ДАСБ України. – Ф. 6. – Спр. 71178 ФП. – Арк. 23 зв. – 24.; 9. Там само. – Арк. 24; 10. Там само. – Арк. 90; 11 Українська дипломатична енциклопедія. – Т. 2. – К., 2004. – С. 482; 12. ДАСБ України. Ф. 6. – Спр. 71178 ФП. – Арк. 15; 13. Там само. – Арк. 91.; 14. Там само. – Арк. 28; 15. Там само. – Арк. 91; 16. Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923. Т. 2. – К., – 2002. – С. 108; 17. Там само. – С. 111; 18. Табачник Д. Історія української дипломатії в особах. К., – 2004. – С. 143; 19. Дорошенко Д. Історія України – Т.2. – С. 103; Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє-минуле. 1914 – 1920. – Мюнхен. – 1969. – С.264; 20. Дорошенко Д. Історія України. – Т. 2. – С. 113; 21. Там само; 22. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України. – Ф. 2607. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 26 зв., 27; 23. Там само. – Арк. 27 зв.; 24. Філатов О.В. Українско-Російская мирная конференция 1918 г. – Полтава, 1995. – С. 57; 25. ЦДАВО України. – Ф. 2607. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 27; 26. Там само. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 191. – Арк. 1 – 396; 27. Там само. – Ф. – 2607. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 27; 28. Там само. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 191. – Арк. 131; 29. Там само. – Ф. – 3667. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 162; 30. Там само. – Ф. – 2607. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 27; 31 ДАСБ України. Ф. 6. – Спр. 71178 ФП. – Арк. 91 зв.; 32. ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 15; Ф. 3766.- Оп. 1.- Спр. 126.- Арк. 12; Ф. 3766. - Оп. 1.- Спр. 22.- Арк. 10; 33. Проданюк Ф. Дипломатія держави гетьмана П. Скоропадського // Політика і час. – 1992. – №5. – С. 68; 34. ДАСБ України. Ф. 6. – Спр. 71178 –ФП. – Арк. 91 зв.; 35. Дорошенко Д. Історія України. – Т. 2. – С. 136; ДАСБ України.– Ф. 6. – Спр. 71178 ФП. – Арк. 91 зв.; 36. Славинський М.А. Вказ.праця. – С. 14; 37. Дорошенко Д. Історія України. – Т. 2. – С. 275; 38. ЦДАВО України. –Ф. 3766. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 30; Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє-минуле. – С. 365; ДАСБ України. - Ф. 6. – Спр. 71178 ФП. – Арк. 91 зв.; 39. ЦДАВО України. –Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 13; 40. Там само. – Арк. 13 –27; 41. Дорошенко Д. Історія України. – Т. 2. – С. 119; 42. ДАСБ України. - Ф. 6. – Спр. 71178 ФП. – Арк. 91 зв.; 43. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – С. 190; 44. Как выступил Петлюра? // Вечернія новости. – 1918. – 24 ноября. – С. 1; 45. ДАСБ України. – Ф. 6. – Спр. 71178 ФП. – Арк. 92; 46. Дорошенко Д. Історія України. – Т. 2. – С. 292; 47. . Славинський М.А. Вказ.праця. – С.15; 48. Там само. – С.16.

Т.О. Грачевська

ПАНАС ФЕДЕНКО В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1920 РР.: ПОДІЇ ТА ОЦІНКИ

Ланцюгова реакція європейських революцій ХХ століття, спровокована значною мірою катаклізмами та кровопролиттям Першої світової війни, немов гострим скальпелем перекроїла мапу Старого світу, радикально змінила форми державного та суспільного життя Європи. Імперію Романових вона приречла на загибель, натомість дала життя новим державам, які раніше були її складовими. Україна, природно, не могла залишитись осторонь цього процесу, тож й її територію охопив революційний вихор, який приніс багато непорозумінь та негараздів українському народові.

Незважаючи на потужну кампанію з висвітлення тих аспектів вітчизняної історії, бодай опосередковано пов'язаних з відродженням української державності, певні аспекти Української революції залишаються дослідженими не на належному рівні. До них можемо зарахувати й аналіз внеску та ролі окремих осіб у тих визначних подіях. Безперечно, більшість з них належали до прошарку національної інтелігенції, тому постановка цієї проблеми зможе пролити додаткове світло й на питання про внесок та сприйняття цієї верствою подій українських визвольних змагань 1917–1920 років.

З огляду на це, вважаємо за доцільне комплексно розглянути діяльність П.В. Феденка (1893–1981), відомого діяча Української Соціал – Демократичної Робітничої партії у період Української національної революції та його погляди на неї. Зокрема, потрібно сконцентрувати увагу на його оцінках політики гетьмана П. Скоропадського та його роботі в уряді УНР за часів Директорії як на найменш досліджених сторінках біографії Панаса Васильовича.

Зазначимо також, що останнім часом багато було зроблено в справі повернення постаті П.Феденка із небуття, яку протягом не одного десятиліття дозволялось згадуватися лише з брудними епітетами та принизливими тавром «буржуазного націоналіста.» Особа П. Феденка передусім зацікавила краєзнавців та істориків Дніпропетровщини, які присвятили не одну розвідку цьому непересічному політику, громадському діячеві, журналісту та письменнику української діаспори.¹

Для створення цілісного образу П.Феденка - політика того періоду – не завадить стисло ознайомитися з основними віхами формування його суспільно – політичних поглядів.

П.В. Феденко походив з селища Веселі Терни (зараз це територія м. Кривого Рогу), де й з'явився на світ 13 грудня 1893 року. Освіту почав здобувати у Верхньодніпровській шестикласній школі, продовжив же навчання у гімназії м. Олександрія. З 1913 по 1917 роки був студентом Історико – філологічного Інституту у Петербурзі. Саме на ці роки й припадає початок його активної роботи в УСДРП, яка стала однією з головних напрямків його діяльності в еміграційний період.

Революція застала Панаса Васильовича у Петрограді, де він закінчував навчання. Лютневу революцію він вітав, сподіваючись, що вона стане першим кроком до побудови нового, більш справедливого ладу в країні.

Закінчивши навчання, у червні 1917 року, коли революція стала повновладною господаркою імперії Миколи Романова, П. Феденко повернувся на Україну, де відразу почав опікуватися революційними справами у рідному Верхньодніпровському повіті. Освічених кадрів катастрофічно не вистачало, й Панаса Васильовича Інформаційне бюро Української Центральної Ради уповноважило бути інструктором з питань політичної освіти та організатором українських національних сил. До того ж селяни Верхньодніпровського повіту на з'їзді у серпні 1917 року обрали П. Феденка своїм представником до Центральної Ради у Києві. Однак йому нечасто доводилося бувати на засіданнях цього представницького органу. Сам П. Феденко з приводу цього зазначав : «Хоч я і був членом Центральної Ради, але мені довелося тільки один раз протягом 1917–1918 років бути присутнім на її засіданнях. Обставини так склалися, що я мусив перебувати в Катеринославі, редагуючи органи соціал – демократичної партії «Наше слово», «Голос робітника», «Наша справа.»² Отже, можемо стверджувати на разі лише про формальне перебування Панаса Васильовича у складі Центральної Ради, що він й особисто визнавав.

Намагаючись дати оцінку політиці Центральної Ради, Панас Васильович відзначав, що вона намагалася здійснити українську революцію не стихійно, а надати їй якомога більш організованих форм. Втім, на його погляд, головною проблемою цього органу був брак кадрів, які б могли забезпечити функціонування міцного адміністративного апарату, дієвого війська. За Феденком, Центральна рада намагалася забезпечити населенню України матеріальний добробут, політичну свободу та дотримання прав трудового народу, хоч при цьому й потерпали колишні можновладці – поміщики та власники підприємств. Загалом політик високо оцінював роботу цього органу, особливо наголошуючи на її заслугах у справі організації українського народу для політичної боротьби, хоч при цьому було допущено багато помилок, а її лідери мали багато нездійснених ілюзій³.

П. Феденко, перебуваючи в ейфорії від далекосяжних планів соціальних перетворень на Україні, різко негативно оцінив факт приходу до влади більшовиків у Петрограді у жовтні 1917 року та їх політичну тактику. Як редактора партійного органу УСДРП «Наше слово», П. Феденка обурював факт запровадження більшовиками в країні суворой цензури, яку він порівнював з царською⁴. Згадував він й про репресії, що їх почали активно запроваджувати щодо незгодних з їх політикою більшовицькі комісари, сподіваючись у такий спосіб пришвидшити перемогу пролетарської революції. Для П. Феденка вже тоді незаперечним фактом було те, що пролетарська (соціалістична) більшовицька революція була приречена на невдачу, адже для її реалізації на той період ще не склалися об'єктивні обставини. Ось що він писав з цього проводу: «В тим то і є трагічне нещастя російської революції, що, незважаючи на «декрети» і соціалістичну декларацію народних комісарів, об'єктивні причини не дають найменших надій на остаточне повалення капіталістичного ладу. А об'єктивних обставин (недостаточний розвиток капіталізму в Росії, некультурність робітницьких мас і таке інше) не посадовиш в тюрму».⁵ З цією цілком слушною думкою, вважаємо важко не погодитися.

Суперечки та чвари серед представників Центральної Ради не змогли стабілізувати ситуацію в країні, яка кардинально змінилася з моменту укладання у лютому 1918 р. мирного договору у Бресті. На території України розташувалися війська німецької армії, чії дії викликали загальне невдоволення населення. Хиткий політичний курс Центральної Ради призвів до появи думок про нагальну потребу зміни її одноосібною владою людини, вихідця з військового середовища, яка б змогла б забезпечити порядок та спокій в країні. І цією людиною виявився Павло Скоропадський, нащадок козацького роду, який поголосив себе одноосібним керманічем Української Держави, чим викликав невдоволення політичних сил, які намагалися забезпечити Україні республіканський шлях розвитку.

П. Феденко різко негативно розцінював встановлення режиму П. Скоропадського, оскільки принципи керівництва державою, проголошенні гетьманом, принципово суперечили тим, що раніше декларувалися Центральною Радою, яку, як зазначалося, палко підтримував і Панас Васильович. Політику П. Скоропадського він визначав як «політику класового егоїзму»⁶. П. Феденко мав точку зору, що влада гетьмана сама готувала сприятливий ґрунт для більшовицької пропаганди та агітації серед пролетаріату України, бо чітко виражала інтереси лише поміщиків – землевласників. Як супротивник гетьманського режиму, Панас Васильович заперечував навіть здобутки П. Скоропадського в сфері політики українізації. Згодом він писав: «Загальна політика гетьманського уряду не сприяла організації української армії, проводилася організація російських військових частин.... Російський курс уряду Скоропадського шкодив українській освіті, бо при ньому процвітали російськомовні школи»⁷. У цих рядках Феденко-критик, який негативно оцінював політичний курс своїх опонентів, затьмарив Феденка- історика, який мав би бути об'єктивним й не вдаватися до перекручення відомих, хрестоматійних фактів. Певно, що в справі своїх політичних ворогів П. Феденко вдавався не лише до конструктивної критики, а й до перебільшення ступеня їх помилок.

За часів гетьманату в березні 1918 року П. Феденко почав працювати в «Робітничий газеті», що була центральним органом УСДРП й виходила у Києві. У своїх статтях він вдавався до аналізу політичних подій, давав оцінки ситуації, що склалася не лише в Україні, а й поза її межами.

У грудні 1918 року внаслідок збройного перевороту до влади в Україні прийшов колегіальний орган - Директорія, в якій також не було згоди переважно через прагнення С. Петлюри та В. Винниченка отримати лідерство. Для вирішення питань подальшої організації влади Директорією було оголошено про скликання Трудового Конгресу, на якому мали бути вирішенні всі нагальні питання функціонування державного апарату країни. До речі, право обирати делегатів до Конгресу отримали лише представники трудящих класів. П. Феденка було обрано представником до цього органу від робітників Катеринослава на початку січня 1919 року. На засіданнях Конгресу виникла необхідність П. Феденку доводити неприпустимість підтримання більшовицької диктатури.

У результаті бурхливої дискусії на Трудовому Конгресі було вирішено низку важливих питань, але, на жаль, більшість із них так і залишилися лише клаптиками паперу, бо до Києва входило більшовицьке військо, й Директорія готувалася до негайної евакуації з міста. Проте, необхідно вказати, що всі питання та результати їх обговорення були відображенні у Декларції фракції УСДРП Конгресу Трудового Народу України, що була оприлюднена 26 січня 1919 року. Автором декларації був П. Феденко, відзначимо, що й І. Мазепа, добрий товариш та соратник по партії Панаса Васильовича, також брав участь у редагуванні цього документу. Декларація проголошувала злуку ЗУНР та УНР, пропонувала залишити в руках Директорії вищу владу у республіці до скликання парламенту за умови введення до її складу представників від Західної

України. Представники партії продовжували відстоювати принципи рівного, прямого, вільного виборчого права, дотримання демократичних форм реалізації влади. Фракція УСДРП звернулася до Директорії УНР з вимогою, щоб «вона вжила найрішучіших заходів для того, аби ні одна краплина крові українського народу не пролилася даремно.»⁸

28 січня 1919 року на черговому засіданні було затверджено проект Універсалу Трудового Конгресу, автором якого також був Панас Васильович. Саме йому, як автору Універсалу, наступного дня було доручено виголосити цей знаковий документ на засіданні Конгресу. Читання Універсалу супроводжувалося гучним оплесками, а сам він був прийнятий одногосно. Універсал, зокрема, затвердив об'єднання УНР із Західною Українською Народною Республікою.

Із Києва, окупованого військами більшовиків, уряд УНР та його прибічники переїхали до Вінниці, а потім до Кам'янця-Подільського. У цей час П.Феденко залишався незмінним редактором «Робітничої газети», що продовжувала виходити навіть за таких складних обставин. Після того як у серпні 1919 року І.Мазепа став прем'єр-міністром уряду УНР, Панас Васильович обійняв посаду міністра інформації, що й не дивно, адже саме він зарекомендував себе як фахівець журналістської та редакторської справи.⁹

З середини листопада 1919 року ситуація для уряду УНР стала надзвичайно важкою: армії денікінців та поляків продовжували наступати на місто Кам'янець-Подільський, а тому уряд УНР, а разом з ним і П.Феденко, змушений був переїхати далі на північ. Так 16 листопада 1919 року вони вирушили до Проскурова. Представники УНР мали наступний план: дістатися Старокостянтинова – Чуднова, куди не могли дійти денікінці, й там, після відпочинку військових формувань, відновити боротьбу проти ворогів. Реалізації цього плану зашкодило те, що селяни Пашківської волості в районі ст. Климашівка зруйнували залізницю, що вела до Старокостянтинова, й розпочали грабунок вагонів з державним майном.

Коли ці невтішні відомості дійшли до голови уряду І.Мазепа, то він звернувся з проханням до П.Феденка та Назара Петренка вирушити на переговори з селянами Пашківської волості. Отримавши урядові повноваження, П.Феденко та Н.Петренко пізньої ночі виїхали на дрезині до станції Климашівки. Вранці наступного дня відбулася зустріч представників уряду з селянською громадою, яка, до речі, зустріла їх непривітно. Першому говорити довелося П.Феденку. У своїй промові він згадав про важкі умови життя селян за часів Скоропадського та наголосив про небезпеку наступу армії Денікіна. «Не вірте, громадяни, - говорив він, - що Денікін платить золотом, як дехто ширить цю вигадку між вами. Біла армія має золото на свої погони, а платити будете ви,»- так роз'яснював уповноважений справжні наміри «білих вояків»¹⁰. Свій виступ він закінчив закликком підтримати ідеї УНР. Після нього слово мав Н.Петренко. Зрештою, справу вдалося залагодити мирними засобами. Задля закріплення результатів П.Феденко написав проект декларації Пашківської громади уряду УНР. У цьому документі селянство волості висловлювало наміри підтримати УНР. Від уряду УНР декларацію підписали П.Феденко і Н.Петренко, а від Пашківської волості – уповноважені, які навіть приклали до документу печатку.

П.Феденко з товаришем змушені були наздоганяти армію УНР. Від Климашівки вони йшли пішки, поки не добралися села, де їм вдалося дістати підводу. Армію вдалося наздогнати на станції Війтівці. Для всіх було дивом бачити П.Феденка та Н.Петренка живими-здоровими, бо ж поширилися чутки, що їх було вбито в селі.

Настрій українських урядовців був далеко неоптимістичним. Усі розуміли, що скористатися залізницею вже не вдасться. З великими труднощами армію та матеріальні ресурси було перекинуто у район Старокостянтинова.

3 грудня 1919 року у цьому місті було проведено нараду уряду УНР за участі його очільника І.Мазепа та міністрів. На ньому, зважаючи на складність положення на фронті, І.Мазепа вніс пропозицію перейти до партизанських методів боротьби. Наступного ранку П.Феденку та міністру праці О.Безпалку було надано доручення скласти проект Декларації уряду УНР до війська та народу республіки з приводу переходу на нові форми ведення військових дій. Ця Декларація містила опис внутрішньої та міжнародної ситуації. У цьому документі в черговий раз містилися застереження з приводу більшовицької загрози: «Український народ та наше республіканське військо знає, що в большевизмі порятунку немає. Большевицький комунізм на українському ґрунті не приймається. Він може посіяти тільки нову громадянську війну, нове кровопролиття і втретє знищити Україну матеріально».¹¹

Проект Декларації 2 грудня 1919 р. був схвалений урядом УНР, однак замість м. Чорторія місцем її укладання було названо м. Любар.

П. Феденко, виконуючи різні урядові доручення, довелося багато подорожувати землями, спустошеними тифом України. У цих подорожах він зустрічав багатьох симпатиків політики УНР, про що згодом писав: «В цих безперечних симпатіях я переконався сам, бо нападав на сліди армії в вересні і жовтні, мандруючи по Україні. Взагалі кожен селянин вважає за всієї моральний обов'язок допомогти чоловікові, який себе називає «самостійником»». ¹²

Нові випробування чекали на уряд УНР навесні 1920 року, оскільки йому довелося опинитися у пастці між двома вогнями, що однаково намагалися його ліквідувати і встановити свою владу в Україні – тоталітарною Росією та Польщею Ю. Пілсудського. Намагаючись, якщо не покращити, то бодай не погіршити ситуації, Головний отаман С. Петлюра, керуючись правилом обрання меншого зла, укладає Варшавську угоду 22 квітня 1920 року, за якою польське керівництво визнавало владу уряду УНР, до складу України також відходили землі Правобережжя, а Східна Галичина, Західна Волинь та ряд інших спірних територій переходили до Польщі. Сучасний український історик Я. Грицак, аналізуючи причини укладання даного договору, висловлював думку, що для С. Петлюри базою для української державності були землі Наддніпрянської України, а визволення її від більшовиків – першочерговим завданням, тому він і поступився західними землями ¹³. Однак члени уряду УНР не схвалили угоди, сприйнявши її вкрай негативно, бо ж ще плекали надію на відродження незалежної України, яка б включала у себе землі як східні, так і західні.

Панас Феденко не став винятком, будучи прихильником збереження єдності українських земель, проголошеної на Трудовому Конгресі, він розцінив її як таку, що зрадила здобутки національної революції. Цікаво, що, якщо в 1920 році молодий політик рішуче відкидав цю угоду, то, переглянувши події в Енциклопедії Українознавства (1949 р.), зазначав наступне з її приводу: «Хоч яким несприятливим було ставлення поляків, без договору з ними не можна було продовжувати регулярної боротьби з большевиками й зберегти від інтернування Армію УНР, що верталась з Зимового походу». ¹⁴ Певно, час вніс свої корективи й навчив Панаса Васильовича давати більш виважені оцінки подіям та вчинкам окремих осіб.

Як знаного майстра – агітатора у липні 1920 року перед відступом української армії на Захід, центральний провід УСДРП постановив відправити П.Феденка для політичної роботи в ті області України, що вже перебували під владою більшовиків. Вже вкотре П. Феденко довелося побувати у багатьох містах та селах – Барі, Вінниці, Умані, Кривому Розі, Катеринославі. Його подорож відбувалося не в фешенебельному потязі або авто, а пішки. Це допомогло йому добре зорієнтуватися в подіях на Україні. Сумна картина скрізь зустрічала мандрівника – агітатора. На власні очі П. Феденку бачив масштабне поширення явищ, які характеризують зазвичай низький ступінь розвитку суспільства – проституції, венеричних хвороб, еміграційних процесів, голоду тощо.

Подорожуючи Україною до грудня 1920 року, Панас Васильович багато зробив для популяризації ідей соціал – демократії, здобутків національної революції, однак обставини сталися так, що йому довелося залишити рідну землю. Йому поталанило переправитися на правий, молдовський, берег Дністра й через Бухарест і Чернівці добратися до Львова – столиці стародавньої Галичини. Тут у лютому 1921 року Панасу Васильовичу пощастило зустрітися з І. Мазепою, який кілька місяців вже перебував тут. З того часу в його біографії розпочалася емігрантська доба.

Саме на роки Української революції припали перші кроки П. Феденка-політика. Він вітав утвердження влади Центральної Ради, бо вірив, що всі проблеми, які непокоїли українське суспільство (влаштування земельного питання, функціонування державних органів влади тощо) вона вирішить.

Можна стверджувати, що, незважаючи на досить молодий вік, у 1920 році П. Феденко вже сформувався як політик з солідним досвідом роботи, який в наступні роки ще більше поглибив. П.Феденко вже тоді був яскравим представником української соціал-демократії та українського національного руху, якому не зрадив протягом всього свого тривалого життя. Вважаємо, що перспективною є робота з аналізу та пошуку джерел, які допомогли б краще зрозуміти та оцінити роль цієї людини у визвольних змаганнях в Україні на початку минулого століття. Це б допомогло поповнити скарбницю матеріалів історії вітчизняної інтелігенції, а особливо тих її сторінок, що розповідають про сприйняття та оцінку нею переломних моментів в минулому нашої країни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дивись: Чабан М. Панас Феденко (Сторінки біографії нашого краянина, пов'язані з Придніпров'ям і зокрема Криворіжжям) // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – Травень. – С.119 – 135; Грачевська Т. Український соціал – демократ П.Феденко: катеринославський період діяльності // Молода нація. – 2004. - №3. – С.63 – 71; Голуб А.

В ім'я історичної правди (Наукові студії П. Феденка в еміграції) // Грані. – 2000. - №5. – С.76 – 78; 2. Феденко П. Повстання нації // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926). Накладом міжорганізаційного комітету для вшанування пам'яті Симона Петлюри в Празі. – Прага, 1930. – С.76; 3. Феденко П. Історія революції(1917 – 1921). – Б. м., Б. р. – С.28 – 29; 4. П.Ф. Більшовицька «соціалістична революція» і вимоги життя // Наше слово. – 1917. – 21 грудня. – С.1; 5. Так само. – С.1; 6. Феденко П. Влада Павла Скоропадського (п'ятьдесяті роковини перевороту в Україні). – Лондон–Мюнхен., 1968. – С.13; 7. Так само. – С.17 – 18; 8. Декларація фракції УСДРП Конгресу Трудового Народу України //Робітничка газета. – 1919. – 29 січня. – С.2 – 3; 9. Чабан М. Панас Феденко (Сторінки біографії нашого краянина, пов'язані з Придніпров'ям і зокрема Криворіжжям) // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – Травень. – С.129; 10. Феденко П. Минуло півстоліття. Зимовий похід Армії Української Народної Республіки (1919 – 1920 рр.). – Нью-Йорк – Джерсі Сіті: Свобода, 1972. – С.17; 11. Там само. – С.28; 12. Феденко П. Внутрішнє положення на Україні // Вільна Україна. – Львів – Київ, 1921. – Січень – Лютий. – Ч.1.- С.53; 13. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 2000. – С.153 – 154; 14. Феденко П. Доба Директорії // Енциклопедія Українознавства в 2-х томах / Під голов. ред. проф. д – ра В. Кубійовича. Том I. – Мюнхен – Нью-Йорк, 1949. – С.525.

Ф.І. Акімов, Д.Я. Бондаренко

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОБУДЖЕННЯ ТА «ІДЕАЛЬНОЇ ВІТЧИЗНИ» В 1917 Р.

Національне пробудження народів Центральної і Східної Європи під час Першої Світової війни стало важливим чинником розпаду багатонаціональних держав-імперій (Російської, Австро-Угорської і Німецької). Під час розпаду Росії і Австро-Угорщини відбувалося зіткнення націоналізму і панславізму серед слов'янських народів, а в українців, крім того, додалося зіткнення, згідно з концепцією А. Міллера, націоналізму «офіційного» і націоналізму «знизу»¹. Тобто офіційним націоналізмом до Лютневої революції 1917 року в Росії був так званий «загальноросійський», - відповідно український був націоналізмом знизу. У результаті революції і падіння монархії ситуація змінилася на протилежну. Отже, український націоналізм став офіційним, і український народ вийшов на шлях розбудови власної державності.

Проте зазначимо, що, на відміну від цілого ряду народів Східної Європи, в тому числі Російської імперії, український народ не зміг досягти повної незалежності своєї новоствореної державності. Цьому факту є багато пояснень з боку історії й політичної науки. Як правило, це пояснюється складними геополітичними умовами України і слабким потенціалом власних збройних сил у порівнянні з противниками (росіянами (не має значення, білими чи червоними) й поляками), іноді і слабкою національною свідомістю. Ми ж, спираючись на теорії націоналізму М. Гроха², Е. Геллера³, А. Міллера, зробимо спробу розглянути це питання з погляду політичної ідеології, тобто показати прорахунки й помилки лідерів українства того часу, що призвели до розколу нації вже у 1917 році, ще в самому початку державотворчого процесу в Україні.

Отже, відповідно теорії М. Гроха, національна ідея формувалася «національними будителями» - представниками національної інтелігенції, потім вона адаптується всією нацією, яка є вирішальною силою у формуванні державності (нація-держава). Але в нашому випадку, на жаль, національна ідея не могла об'єднати націю, оскільки не тільки в рамках одного народу, але і усередині інтелігенції існувало дві свідомості: українська і малоросійська. Одні доводили існування окремої української нації, відсутність єдності якої пов'язана з низьким рівнем національної свідомості, інші, навпаки, говорили про штучність української національної ідеї і малоросів як гілку загальноросійської нації.

Зазначимо також, що в дореволюційній Росії під «офіційним» націоналізмом слід лише частково розуміти ідеологію партії російських націоналістів, яка, до речі, сформувалася саме на українських землях, під керівництвом В. Шульгіна, А. Савенка, А. Стороженка, І. Линниченка і базувалася на концепції триєдності «загальноросійської» нації, в якій великороси, малороси і білоруси були лише гілками, або частинами загальної руської спільноти. Але часткове визнання особливостей «трьох гілок» руської нації було слабкою ланкою цієї конструкції, яка стимулювала роздуми «національних будителів»: М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Дорошенка, С. Шелухіна.

Наявність могутнього чинника - російської діаспори й домінування малоросійської свідомості серед українців - викликали суперечності між українським і російським націоналізмом, використовуючи термінологію В.П. Булдакова, не тільки «вертикального», але й «горизонтального»⁴ (внутрішнього українського, або українсько-малоросійського) характеру. Треба зазначити, що називатися українцем в 1917 році було не тільки національним, а скоріш політичним вибором.

Конфлікт між українською і малоросійською свідомістю проходив крізь родини інтелігенції. Наприклад, М. Грушевський, безумовно, вважав себе українцем, а його племінник С. Грушевський, навпаки, - малоросом; В. Шульгін був переконаним малоросом до кінця свого життя, але його племінник О. Шульгін – свідомим українцем. Це був парадокс української інтелігенції і українського народу загалом, що відрізняв нас від інших народів імперії. Можливо, саме цей факт дозволяв Т. Масаріку вважати, що кращим рішенням українського питання може бути тільки автономія, але ніяк не незалежність України⁵. У цьому складність і особливість вивчення запропонованої проблеми.

Отже, в Україні змагалися три види національної самосвідомості: російська, малоросійська і українська. Цікавим є факт, що біженці Галичини і Холмщини вважали себе росіянами, а не українцями, і бажали включення своїх земель до складу Росії без національно-територіальної автономії. У самому Києві, за даними перепису 11-17 вересня 1917 р., росіянами себе визначили 50 %, малоросами - 4 %, і українцями тільки 12 %. Рідною мовою 62 % киян назвали російську і лише 9 % – українську⁶.

А.В. Іванець у своєму дослідженні⁷, присвяченому спробі українізації військових частин в Криму, наводить наступні дані: весною 1917 р. з 7 тисяч новобранців більше половини визначила себе малоросами і лише 300 визнали себе українцями. Причину такого стану автор бачить у низькому рівні національної самосвідомості серед солдатів. На наш погляд, як вже було зазначено вище, ситуація з самосвідомістю солдатів була відображенням загальної: можливо, треба говорити не про низьку національну самосвідомість, а декілька варіантів національної свідомості: українську, малоросійську і загальноросійську.

Безумовно, свідомість громадян впливала на концепції державотворення в Україні. Так, наприклад, радикально налаштовані українці (В. Липинський, М. Грушевський) відстоювали ідею незалежної держави, помірковані (Д. Дорошенко, О. Лотоцький, Ф. Штенгель) – територіальної автономії, а малороси (І. Линниченко, В. Шульгін) – тільки національно-культурної автономії краю.

Статус України передбачався лідерами та ідеологами українського соціалістичного руху, насамперед М. Грушевським, М. Поршем, В. Винниченком, як «широка національно-територіальна автономія»⁸. Але фактично це була незалежна держава, пов'язана з сусідами на конфедеративних засадах, оскільки базувалась на пріоритеті законів автономії перед федеральними, окрім того, до компетенції автономії повинні були входити зовнішня політика, збройні сили, грошова система, що є необхідним атрибутом незалежної держави. Отже, у даному випадку йдеться про незалежну державу, пов'язану з іншими на конфедеративних засадах, а не на основі федерації, як помилково вважають деякі дослідники й сьогодні.

Слід зазначити, що в період революції 1917 р. серед української політичної еліти поняття «автономія» і «суверенна держава» були вельми розмиті і сприймалися практично як синоніми. Як зразок автономії М.С. Грушевський брав англійські домініони (Канада, Австралія, Нова Зеландія і Південна Африка)⁹, хоча це були фактично незалежні держави. Крім того, можливо, М.С. Грушевський, як історик, у власній концепції «автономії» керувався досвідом гетьманату України зразка XVII – XVIII ст., який мав власні збройні сили і особливе законодавство.

Крім того, можна вважати, що Українська Центральна Рада побоювалася офіційно проголосувати курс на створення незалежної держави, оскільки це могло викликати неоднозначну реакцію з боку країн Антанти (за незалежну Україну ратували Німеччина і Австро-Угорщина) і негативну оцінку громадської думки усередині Росії. Отже, враховуючи міжнародну політичну ситуацію і дискусії в російському суспільстві, українські політики вимушені використовувати термін «автономія» як «димову завісу» для побудови незалежної держави. Навіть в III універсалі Центральна Рада формально проголосувала автономію України, хоча з документа помітно, що Українська народна республіка (УНР) - незалежна держава, з своєю армією, грошовою системою і зовнішньою політикою. Водночас, відомий російський дослідник В.П. Булдаков вважає, що ідеологічні прагнення Центральної Ради до сесії не слід розглядати категорично, оскільки, на його думку, усі радикальні політики в дійсності не уявляли собі, як і коли реалізуються їх цілі, а тому діяли методом «скрадливої провокації». Отже, умови революційної пори нав'язали їм роль самостійників¹⁰.

Падіння Тимчасового уряду і прихід до влади в Росії більшовиків, які проголосили самовизначення народів аж до самого відділення, дали можливість Центральній Раді проголосити Українську Народну республіку III Універсалом 7 листопада 1917 р. Незважаючи на те, що формально III Універсал не розривав «федеральних зв'язків» з Росією, реально його можна вважати проголошенням незалежної України: по-перше, делегація УНР самостійно вийшла на переговори з Центральними державами в Брест-Литовську, по-друге, було започатковано випуск власних

грошових знаків (карбованців), обидва факти засвідчують про фактичну незалежність від Росії. У УНР були сформовані Рада Міністрів, свій Генеральний Штаб, призначені вибори на 17 грудня 1917 р. в Українські Установчі Збори.

У сучасній українській історіографії домінує точка зору про те, що III універсал Центральної Ради не був своєрідною декларацією про незалежність, а швидше продовженням федералістського курсу Ради¹¹. Головна причина помилки дослідників в даному випадку полягає у тому, що вони не здійснюють аналіз понять «автономія» і «незалежна держава». Винятком може слугувати праця В.Ф. Верстюка, де він показав, що III Універсал – «логічне завершення розвитку національно-визвольного руху і проголошення державного статусу України»¹².

Серед українства не було також єдиного уявлення про «ідеальну Вітчизну» (термін А. Міллера, означає територію і державні кордони майбутньої національної держави)¹³. Так, наприклад, частина української еліти розглядала Україну практично в її сучасних територіальних межах, але були більш радикальні концепції: «Україна від Карпат аж по Кавказ». На думку М.С. Грушевського, Україна повинна була включати, окрім власне українських земель (сучасної України), також частини Курської, Воронізької губерній, Обл. Війська Донського, Кубані й Ставропілля, Білоруського Полісся, Бессарабії, мати вихід до трьох морів: Чорного, Азовського і Каспійського¹⁴, повторювала географічні мапи В. Геріновича (1910 г.)¹⁵ і опис українських земель, складений редакцією журналу «Украинская жизнь» (1914 р.)¹⁶, а також мапи Т. Тисяченко (1913)¹⁷. С. Рудніцький до першої світової війни дотримувався погляду В. Геріновича, але в еміграції в 1920-і рр. він перейшов на радикальнішу позицію. На його переконання, Україна повинна була також включати всі білоруські землі на захід від Мінська, російське Чорнозем'я, при цьому східна межа повинна була проходити по р. Урал, включаючи Оренбург (українсько-казахстанський кордон), на Півдні Україна повинна була межувати з Калмикією, Федерацією горських народів Кавказу і Грузією¹⁸.

Природно, такі територіальні претензії провокували конфлікти з усіма сусідами України: Росією, Білорусією, Польщею, Румунією, що підтвердила історія під час Громадянської війни. Проте для справедливості треба звернути увагу на «ідеальну Вітчизну» поляків, яка повинна була відродитися у кордонах 1772 р., з чим навряд чи могли погодитися всі українці, незважаючи на політичну орієнтацію. Вибух обурення громадської думки як українського, так і загальноросійського викликав декрет Тимчасового уряду 28 липня 1917 р. про відміну царського маніфесту від 17 березня 1915 р. про виділення Холмської губернії зі складу Царства Польського, що дало змогу визнати Холмщину територією Польщі¹⁹.

Слід також визнати досить серйозні розбіжності у поглядах на майбутнє країни усередині української інтелігенції, зокрема в питаннях приватної власності і соціального ладу. Якщо праві і помірковані партії, як українські (хліборобсько-демократична і соціалістично-федералістка), так і малоросійські (кадети і руські націоналісти) відстоювали захист приватної власності і свобод громадянина, то державотворчі ідеї лівих (есерів і соціал-демократів) базувалися на соціалістичному експерименті з ліквідацією приватної власності, з одного боку, і на етнічному націоналізмі, з іншого. Тобто українські соціалісти створили певний міф про безкласовість українського народу-трударя, який експлуатується буржуазією з представників інших народів (росіян, поляків, євреїв). Як вихід, вони пропонували так звану «національно-персональну автономію» представникам інших народів в Україні, що фактично декларувало принципи національної сегрегації населення України²⁰. Подібні погляди викликали ріст числа противників української державності, особливо в містах, а якщо врахувати, що соціалістичний експеримент мав мету ліквідацію приватної власності, то й на селі передусім все серед куркульства.

Як результат, українські партії програли вибори (на основі загального виборчого права) в органи місцевого самоврядування практично у всіх містах України, незважаючи на те, що вибори відбувалися в липні-серпні 1917 р., тобто після угоди 2 липня між урядом і Центральною Радою. Так, наприклад, на виборах в Київську міську думу з 150 місць українські партії одержали тільки 12, поляки - 15, і стільки ж праві (Безпартійний блок російських виборців В. Шульгіна), решту місць зайняли опоненти Центральної Ради, що групувалися навколо Ради робітничих депутатів: загальноросійські соціалістичні партії²¹.

У 67 містах України українські соціалістичні партії, за даними Ю.І. Терещенка, загалом одержали 5,5 % голосів, для порівняння: блок загальноросійських соціалістичних партій – 17 %, а більшовики - 6 %. За даними Т. Гунчака, в Київській міській думі з 125 місць українські партії одержали тільки 24, для порівняння: російські соціалісти - 44, кадети - 10, Безпартійний блок російських виборців В. В. Шульгіна - 18. Якнайкращий результат для українських партій був в

Черкасах – 34 %; у Тирасполі - 15,2 %, Олександрівську - 11 %. Якнайгірші результати були в Одесі - 3,7 і Єлісаветграді - всього 2,2 %.²²

Треба зазначити, що неможливість конструктивного діалогу в українській інтелігенції між малоросами, поміркованими українцями-автономістами і радикалами-самостійниками було важливим чинником, який значно ускладнював процес національного пробудження і державотворення в Україні в 1917 році. На відміну від інших національних регіонів Росії, де в результаті революції сформувалось тривладдя (органи Тимчасового уряду, Національні Громадські комітети і Ради робітничих депутатів), в Україні - чотирьохвладдя. Четвертим центром була Українська Центральна Рада²³. Цікаво, що в Київському виконавчому комітеті об'єднаних громадських організацій домінували малороси і українці-автономісти Ф. Штейнгель, А. Ніковський М. Страдомський, а в губернському – Д. Дорошенко, Х. Барановський і навіть сам М. Грушевський, але радикали пішли на створення окремої інституції, що внесло розкол в український національний рух, оскільки в Центральній Раді були представлені насамперед тільки партії соціалістичного і етнічного напрямку. І.Г. Церетелі з цього приводу відзначав в спогадах: «Переважаання неукраїнського населення в містах України привело до того, що органи революційної демократії - Ради робочих депутатів і Комітети громадських організацій, - створені міським населенням, в більшості своїй склалися з неукраїнців... У цьому був корінь української кризи»²⁴.

Причина утворення Центральної Ради, на думку Ю. Павленка і Ю. Храмова, крилася в «загостренні взаєностосунків між ліберально-демократичними російськомовними кругами і силами українського національно-демократичного табору», зумовлена вона була «домінуванням представників загальноросійських центристських сил в ВК²⁵ (Виконавчому комітеті – Ф.А., Д.Б.) Києва і українських демократів у відповідних губернських органах, яке об'єктивно вело до напруги в суспільстві». Р. Млиновецький визначає як причину утворення Центральної Ради конфлікт між «автономістами» і «самостійниками»²⁶.

На наш погляд, ця проблема потребує додаткового вивчення, але ми можемо припустити, що йдеться про конфлікт не між українськими і неукраїнськими колами, а в середині української інтелігенції, тобто конфлікт між свідомістю українською і малоросійською. Саме тому, зазначає І. Лисяк-Рудницький: «Україна не зуміла перейти від фази «революційної» до фази «легітимної», всеукраїнські установи мали характер експерименту без авторитету і стабільності, без опори в правовій свідомості суспільства»²⁷.

Населення швидко розчарувалося в соціалістичних експериментах Центральної Ради. Крім того, після Брестського миру авторитет Ради був підірваний колабораціонізмом, тобто союзом з німецькими окупантами, відновлення влади відбулося за допомогою іноземних військ, що посилювало розкол всередині української національної інтелігенції загалом і політичної еліти зокрема.

Слід сказати, що гетьманат П. Скоропадського можна розглядати як спробу об'єднання нації незалежно від політичних міркувань. Громадянство і рівність всіх перед законом було забезпечене незалежно від етнічної й мовної належності. Гетьманат був державою і самостійників, і малоросів, але проіснував недовгий час.

Отже, ми можемо сформулювати основні висновки.

По-перше, усередині української інтелігенції революційної доби не було єдиної національної ідеї і свідомості, що могло б консолідувати націю. Замість цього в рамках однієї нації існувало декілька варіантів свідомості, головні з яких – українська-самостійницька і малоросійська. Цей стан значно гальмував процес національного відродження. По-друге, не було єдності і чіткого уявлення про майбутнє країни, про межі «ідеальної Вітчизни». По-третє, в 1917 році взяли верх ліві радикали, які відстоювали ідеї ліквідації приватної власності і суто етнічні цінності замість громадянського суспільства, тому їх проект не отримав підтримки серед широких верств населення, особливо в російськомовних містах.

В цілому, розкол в українській інтелігенції призвів до розколу в суспільстві та громадянської війни, що значно загальмувало процес формування суверенної держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Миллер А. И. Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). - СПб., 2000. - С. 10; 2. Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. - Cambridge, 1985. Дивись пояснення схеми М. Гроха: Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад. - М., 1996. - С. 174-203; Шпорлюк Р. Украина: от периферии империи к суверенному государству // Украина и Россия: общества и государства / Ред. Д. Е. Фурман. - М., 1997. - С. 47; 3. Див.: Геллнер Э. Нации и национализм. - М., 1991. - С. 23; Його ж. Пришествие национализма: мифы нации и класса. // Путь. - 1992. - № 1. - С. 9-25; 4. Булдаков В. П. Красная Смута: природа и последствия революционного насилия. - М., 1997. - С. 140-142; 5. Див.: Професор Масарик про українське питання. // Народня воля. - 1917. - 13 (26) вересня. - С. 1; Masaryk T. Nova Evropa (Stanovisko Slovenske). - Praga, 1920. - S. 88; 6. Див.: Резолюция съезда жителей Галиции в Ростове-на-Дону 9 апреля 1917 г. // Государственный архив Российской Федерации. - Ф. 1800. - Оп. 1. - Д. 43. - Л. 7; Грушевский С. Г. Национальный состав населения Киева. // Малая Русь. - 1918. - Вып. 3. - С. 54, 57; Комментарии Б.И. Колоницкого к Шульгин В. В. 1917-1919. // Лица. - 1994. - Вып. 5. - С. 298; 7. Иванець А.В. Українізація сухопутних військових частин у Криму (1917 р.) // Український історичний журнал (далі – УІЖ) - 2001. - № 1. - С. 53; 8. Див.: Грушевский М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть? – К., 1992. - С.123–124; 9. Там само; 10. Булдаков В.П. О книге Д.Я. Бондаренко Взаимоотношения Временного правительства и Украинской Центральной Рады // Революції в Україні у XX–XXI століттях: співзвуччя епох. –Одеса, 2005; 11. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 113; Солдатенко В. Третій Універсал Центральної Ради та плани федеративного переустрою Росії. // УІЖ - 2003. - № 4. - С. 6-7; 12. Верстюк В.Ф. Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 р.) // УІЖ. - 2003. - № 3. - С. 79; 13. Миллер А.И. Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)- СПб., 2000. - С. 12; Див. також: Його ж Конфликт «идеальных отечеств» // Родина. – 1999. – № 8. – С. 79-82 14. Грушевский М.С. Хто такі українці... – С.123-125, 132-133. Памятная записка Временному правительству Комитета Украинской Национальной Рады в Петрограде, по поручению Украинской Центральной Рады, 26 апреля 1917 г. // Государственный архив Российской Федерации. - Ф. 1800. - Оп. 1. - Д. 38. - Л. 12 об. 15. Див. мапи: Центральний державний історичний архів України в Києві. - Ф. 365. - Оп. 2. – Спр.. 88. – Арк.7, 87, 87 зв.; також див. мапу: Рудницький С. Ілюстрована коротка географія України. – К., 1910; або видання цієї праці: К., 1917.- С 4-6; 16. Украинский вопрос. – СПб., 1914. Див.: Украинская жизнь. - 1914. - № 1. - С. 21-25; також див.: Українське питання. (Перевидання і переклад: Украинский вопрос. - М., 1917.). – К., 1997. - С. 57; 17. Центральний державний історичний архів України в Києві. - Ф. 365. - Оп. 2. – Спр.. 88. – Арк. 87, 87 зв; 18. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? - Львів, 1994. - С. 36; Його ж. Ілюстрована коротка географія України. – К., 1917. - С 4-6; Його ж. Огляд національної території України. –Берлін, 1923. С. 8, 12, 86-87, 102, 107-124, 137-138; 19. Нова Рада. - 1917. - 25 серпня. - С. 1; Киевлянин. - 1917. - 12 октябрю. - С. 1-2; 20. Текст закону див.: Гунчак Т. Вказ. Праця. - С. 263-264. Див. також: Українські політичні партії кінець XIX - початок XX ст.: Програмові і довідкові матеріали – К., 1993. - С. 119. 21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. - Ф. 1115. - Оп. 1. - Спр. 39. – Арк.. 9-12; Шульгин В. В. 1917-1919. // Лица. - 1994. - Вып. 5. - С. 148; Див. Також: Терещенко Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. - Київ, 1974. - С. 90-92; 22. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. - Ф. 1115. - Оп. 3. - Спр. 3. - Арк. 138 зв.; Детально про вибори див.: Терещенко Ю.І. Вказ. праця. - С. 61-62, 74-75; Гунчак Т. Вказ. Праця. - С. 98, 101-103; 23. Бондаренко Д.Я. Взаимоотношения Временного правительства и Украинской Центральной Рады. – Одесса, 2004. – С. 38; 24. Церетели И.Г. Воспоминания о Февральской революции. - Париж, 1963. - Кн. 2. - С. 90; 25. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. – К., 1995. - С. 46-47; 26. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр. - Торонто, 1970. - С. 100; 27. Лисяк-Рудницький І. Правопорядок і революція; Його ж. Між історією й політикою. - Мюнхен, 1973. - С. 336.

С.В. Білоус

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО У ВЗАСМИНАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ РОСІЇ (БЕРЕЗЕНЬ-ЖОВТЕНЬ 1917 Р.)

Володимир Кирилович Винниченко посідає помітне місце в історії України. З його ім'ям пов'язується не лише неповторне та яскраве літературне надбання. Винниченко опинився у центрі найважливіших політичних процесів початку XX століття – створенні та функціонуванні політичних партій, підйомі національно-визвольного руху на шляху відродження нації та державності. Голова першого національного уряду України – Генерального секретаріату та Директорії УНР, і це лише частина справ, що склали особистість Винниченка-політика. У його біографії були декілька важливих епізодів, які він сам виділяв, що дивом збіглися з найголовнішими подіями національно-визвольного руху початку століття.

Життя та діяльність В.Винниченка вивчали багато авторів, по-різному оцінюючи його вчинки, погляди та праці. Багато уваги політичній діяльності В.Винниченка приділив у своїх працях В.Солдатенко¹. І.Лисяк-Рудницький зосереджує свою увагу на суспільно-політичному світогляді Володимира Кириловича². Ґрунтовно досліджена біографія та творчість Винниченка у монографії В.Панченка³. Стаття О.Б.Кудлай присвячена участі В.Винниченка у російсько-українських переговорах⁴. Однак, незважаючи на достатню кількість літератури, участь Винниченка у переговорному процесі залишається малодослідженою сторінкою у його політичній діяльності.

Автор публікації ставить за мету висвітлити діяльність В.Винниченка у взаєминах Української Центральної ради та Тимчасового уряду Росії, його участь у переговорному процесі, створенні II універсалу, його аналіз тогочасних подій у мемуарних творах.

На перший погляд, Володимир Кирилович ніколи не прагнув особистого звеличення (відмовився очолити Раду Міністрів Української Держави, відхилив пропозицію січових стрільців перебрати на себе диктаторські повноваження в середині січня 1919 р., менше ніж через місяць після призначення і без вагань склав із себе повноваження голови Директорії тощо)⁵. Але одвічна хвороба української еліти — брак толерантності у взаємостосунках і гранична особистісна нетерпимість щодо опонента (чи конкурента), — на жаль, помітно вразила й В.Винниченка. Переконливим свідченням цього є численні уїдливі оцінки Володимиром Кириловичем своїх колег у його працях⁶.

Взагалі ж для В.Винниченка, як і решти соціалістів — керівних діячів 1917-1920 рр., що репрезентували найбільш динамічну силу в тодішньому українстві, властивою була еклектичність мислення у поєднанні з великою емоційною збудливістю. Це робило з них талановитих агітаторів, здатних розбурхати маси й повести їх на штурм старого ладу, але неминуче ставало на заваді, коли на порядку денному з'являлися завдання конструктивного характеру і потреба в досвідчених, врівноважених та відповідальних політичних лідерах⁷.

Але, безперечно, Володимир Кирилович назавжди залишився уособленням визвольної боротьби 1917-1920 рр., "совістю" Української революції й віддзеркаленням її найгучніших здобутків і поразок. В.Винниченко міг помилятися й помилявся, приймаючи часом за правду те, що нею аж ніяк не було, як це сталося з його ідеєю встановлення "європейського протекторату України" 1937 р. для врятування української нації від катастрофи світової війни, що насувалася. Але протягом усього життя Володимир Кирилович вірив в етичне право сьогодні відстоювати різні політичні переконання, щоб завтра було з чого вибирати. Тому він — вічний опозиціонер, скептик, що боронив свою незручну звичку говорити не те, що вигідно та доречно, навіть не те, що потрібно на даний момент. Інакше не буде завтра, інакше забудемо про перспективу⁸.

Провідну роль Винниченко відіграв у відносинах Української Центральної Ради та Тимчасового уряду Росії. 9 травня 1917 року Центральна рада вирішила направити до Петербурга уповноважену делегацію для вирішення питання про автономію. 10 травня був визначений її склад. Молоді, політично недосвідчені, деякі з незакінченою академічною освітою, лідери українських соціалістичних партій, що домінували в Центральній Раді і Генеральному Секретаріаті, могли справді вірити, що угода з Тимчасовим урядом щодо федерації буде можливою, і Винниченко, голова української делегації до Петрограда, безперечно, щиро вів переговори для досягнення компромісу як з представниками Петроградської ради, так і з членами Тимчасового уряду. 11 травня був затверджений «наказ делегації Центральної ради до Тимчасового уряду»⁹. Однак делегація використала під час переговорів інший документ «Докладну записку делегації Української центральної ради Коаліційному міністерству та Виконавчому комітету Ради робочих та солдатських депутатів»¹⁰, на жаль, наказ не був використаний.

Зустріч представників УЦР з прем'єр-міністром Львовим відбулася 16 травня 1917 р. Після цього 3 дні було витрачено на безплідні дискусії з Петроградською радою. У мемуарах Винниченко вказує на важливість переговорів з Петроградською радою: «Делегація, вирушаючи до Петрограда, бажала, насамперед, з російською демократією з'ясувати українську справу. Для цього делегація прийняла докладну записку, в якій для російської демократії викладала вимоги українства. Однак після трьох днів Петроградська рада відмовилась її розглядати»¹¹.

Розуміючи серйозність намірів української делегації, Тимчасовий уряд створив «Особое совещание», переговори з яким відбулися 21-22 травня 1917 року¹². Українці не отримали відвертої відмови на своє прохання висловитись позитивно щодо національно-територіальної автономії. Вимоги Ради були передані на розгляд юристів-експертів, яких очолював видатний знавець міжнародного права Борис Нольде¹³. Це був прояв згадуваної тактики гальмування, яку часто використовували політики Петрограда. Затягування розгляду цієї вимоги стало лише частиною добре

спланованої гри. Фінал її легко передбачався: питання автономії України та інших національностей, як оголосила комісія Нольде, могло бути вирішеним лише майбутніми Установчими Зборами.¹⁴ Намагаючись ствердитись після недавньої кризи, Тимчасовий уряд поставив під сумнів правоспроможність Центральної Ради виступати від імені українського народу, а новий військовий міністр, Олександр Керенський, заборонив скликання другого Всеукраїнського військового з'їзду, запланованого на червень¹⁵.

Неприйняття Петроградом українських вимог навіть не було несподіванкою для стратега українського суверенітету. Ця відмова давала Центральній Раді можливість виправдати відважні та практичні кроки, які вона мала, як він вважав, далі зробити у напрямі до незалежності.

Переговори виявились безрезультатними, про що Винниченко згадує: «Посилаючи делегацію, Центральна рада була впевнена, що тепер, після Всеукраїнського конгресу і після Військового з'їзду, і російська демократія, і уряд впевняться в тому, що українство має силу, що народні маси стоять за ним і що Центральна рада має право і обґрунтування бути представницею свого народу. А якщо так, то відмови на вимоги не може бути»¹⁶.

Наступні намагання Тимчасового уряду в липні і серпні обмежити автономію України та урізати повноваження Генерального Секретаріату, істотно не змінили напрямку діяльності Ради. Як вказував Володимир Винниченко у "Відродженні нації", ці зусилля лише посилили активність українських діячів в тих губерніях, які Петроград вирішив вилучити з-під юрисдикції Генерального Секретаріату¹⁷. На думку лідерів Центральної Ради, важливим був той факт, що російський уряд визнав національний принцип головним у адміністративному поділі держави. Це визнання дійсно допомогло залагодити відносини між Радою і національними меншостями, забезпечити подальше співробітництво між ними у закладанні підвалин Української державності¹⁸.

28 червня 1917 року до Києва із Ставки Верховного головнокомандуючого в Могильові прибули міністри Тимчасового уряду І. Церетелі, М. Терещенко, М. Некрасов. О. Керенський приїхав наступного дня. Того ж дня на квартирі М. Терещенка відбулася приватна нарада президій виконавчих комітетів київських громадських організацій за участю міністрів. У ній взяли участь також члени Українського генерального військового комітету (УГВК).

До приїзду на цю нараду членів уряду УГВК підготував такі вимоги: видання закону про українізацію військових частин, розташованих в Україні; заміна військово-адміністративної верхівки українцями; передислокація всіх українізованих формувань на українські фронти, а також українізація 17 запасних полків в Україні та переведення сюди 21-го українського полку з Ризького фронту¹⁹.

Члени виконавчих комітетів під час зустрічі з міністрами змалювали ситуацію в Києві і, за свідченням І. Церетелі, у питанні про необхідність укладення угоди з Центральною Радою були одностайні. "... Навіть керівники кадетської київської організації, — зазначав він, — не поділяли того негативного ставлення до проекту угоди з Радою, яке виявляли Мілюков та його співробітники в Петрограді"²⁰. Так, відомий київський кадет Д. Григорович-Барський вказав на згубність політики нехтування національних вимог України і висловив задоволення у зв'язку з рішенням уряду врегулювати цей конфлікт шляхом переговорів. До речі, на IV крайовому з'їзді кадетів, що відкрився 28 червня, була ухвалена резолюція такого змісту: "1. Постанови 8-го всеросійського з'їзду партії не перечать принципу автономії України і при належному толкуванні їх та дальшому розвитку одкривають закономірні шляхи до задоволення вимог, зв'язаних з визнанням цього принципу. 2. Законопроект про автономію України може тепер же бути підготовлений для внесення в Установчі Збори повновласним і утвореним на справедливому представництві всіх народів, що живуть на Україні, органом в місті Києві"²¹.

Протягом першого дня перебування урядової делегації в Києві проходили консультації та зустрічі з громадськістю міста, що допомогло делегації краще зорієнтуватися в ситуації, а головне — з'ясувати, що порозуміння прагнуть обидві сторони.

Вранці наступного дня, 29 червня, відбулося закрите засідання Комітету Центральної Ради і Генерального Секретаріату за участю міністрів Тимчасового уряду. Основними вимогами Центральної Ради були визнання Генерального Секретаріату вищим крайовим органом влади в Україні, підготовка статуту її автономії до скликання Всеросійських Установчих Зборів та розробка документа про основні принципи земельної реформи. Представники Тимчасового уряду погоджувалися з цими вимогами за умов поповнення складу Ради представниками інших національностей, що проживали в Україні, а також затвердження складу Генерального Секретаріату кабінетом міністрів. Зауважимо, що Центральна Рада змінила свої позиції відповідно до нової

.....
політичної ситуації порівняно із вимогами, викладеними у травневій декларації до центрального уряду²².

До речі, Центральна Рада вже вжила певних заходів щодо входження представників національних меншин до її складу. Питання про співробітництво з неукраїнською демократією обговорювалося на її пленумі 24 червня 1917р. Відповідно до його резолюції Генеральному Секретаріату було доручено негайно приступити до реорганізації Ради в тимчасовий крайовий парламент з участю представників нацменшостей.

За висловом члена Центральної Ради Д. Дорошенка, "прелюдією" до угоди між українською і неукраїнською демократією стала нарада за участю членів Виконавчого Комітету Ради об'єднаних громадських організацій (РОГО), Ради робітничих і солдатських депутатів, Комітету Центральної Ради, президії УГВК і президії Ради селянських депутатів, яка відбулася 19 червня і в історичній літературі одержала назву "політична прогулянка по Дніпру", бо проходила вона на пароплаві²³. Нарада була скликана за ініціативою київського Виконавчого Комітету РОГО. На той момент, на думку М. Грушевського, перед Центральною Радою стояло завдання захистити край від анархії і розрухи, для чого перетворити УЦР з органу національного на територіальний. Для розв'язання цього питання потрібно було об'єднати всі демократичні сили.

Учасники наради визнали, що дійти згоди можна лише шляхом скликання територіального з'їзду і створення крайового органу. Для остаточного з'ясування спірних питань були проведені збори всіх організацій. Це дало поштовх до дальших переговорів, їх підсумком стала згода неукраїнської демократії на поповнення існуючої Ради і відмова від ідеї створення нового крайового органу.

Водночас 25 червня Центральною Радою було затверджене положення про комісію для вироблення статуту автономії України. До її складу передбачалося включити представників великоросів, євреїв, німців, білорусів, татар, молдаван, чехів, греків та болгар.

Після доповіді М. Ковалевського від комісії по скликанню територіального з'їзду України, виголошеній на засіданні Центральної Ради 28 червня, було затверджено положення про її діяльність. Наголошувалося, що територіальний з'їзд має відбутися до скликання Всеросійських Установчих Зборів, бо в ході роботи першого треба затвердити проект автономного устрою України для внесення його на розгляд Установчих Зборів²⁴. Тому вимога російської делегації про доповнення складу Центральної Ради представниками національних меншостей заперечень з боку української сторони не викликала.

Після викладення М. Грушевським та В. Винниченком суті проектів автономного устрою України і обміну думками з'ясувалося, що висловлені пропозиції не задовольняють російських міністрів, бо в них не обґрунтовувався будь-який зв'язок з Росією. Як свідчив І. Церетелі, суперечності з Центральною Радою виникли не з питання державного зв'язку України з Росією, а з приводу прийняття Радою в результаті угоди конкретних обов'язків. Насамперед, йшлося про неприпустимість спроб самочинного здійснення автономії краю.

Увечері того ж дня представники Тимчасового уряду виробили власний проект угоди (його написали М. Терещенко та І. Церетелі). Його частину, що стосувалася військового питання, підготував О. Керенський за участю командуючого військами КВО та представників армійських комітетів. Під час обговорення на другій закритій нараді саме цю частину проекту різко критикувала фракція українських соціалістів-революціонерів та членів УГВК. Викликали ряд заперечень й запропоновані форми стосунків між Центральною Радою і Тимчасовим урядом, бо М. Терещенко і І. Церетелі наполягали на відповідальності Генерального Секретаріату не тільки перед Радою, але й перед урядом. Зрештою, вироблення тексту остаточної угоди було відкладено²⁵.

За свідченням М. Ковалевського, при складанні угоди І. Церетелі поставив ще одну умову, а саме: щоб Українська Центральна Рада ні в якому разі не підтримувала національних домагань, в тому числі автономних, інших народів Росії. На думку першого, це можна було пояснити тим, що "в російських колах панували вже тоді побоювання, що Україна стане на чолі блоку неросійських народів колишньої імперії, які, як і Україна, прагнуть відновлення власної державності.

Тоді ж відбулася двогодинна нарада О. Керенського з членами УГВК, на якій він висловився проти створення військової національно-територіальної організації.

І. Церетелі, О. Керенський та М. Терещенко також взяли участь у роботі об'єданого засідання виконавчих комітетів і представників політичних партій, на якому обговорювалося ставлення неукраїнської демократії до угоди з Центральною Радою. У виступі І. Церетелі вказувалося, що під час боротьби із зовнішнім ворогом остаточне вирішення українського питання є

несвоєчасним. Тимчасовий уряд планує лише створити крайовий орган влади, котрий працював би в згоді з місцевими органами.

Думку про неприпустимість роз'єднання революційних сил розвинув військовий і морський міністр. "Ми вважаємо нашим громадянським і моральним обов'язком, — зазначив він, — будь-що-будь єдність революційної влади, єдність революційного удару... Час слів минув. Ми наполягаємо, щоб накази бойового значення виконувалися беззастережно... Всією могутністю, якою користується військовий міністр, ... я примушу цій волі революційної демократії та її велінням підкоритися"²⁶.

У виступах членів різних політичних партій висловлювалася згода з позицією Тимчасового уряду. Лише представник українських соціал-демократів М. Порш порушив питання щодо визначення меж декларованого урядом права народностей на самовизначення в сучасний момент, коли остаточне вирішення цієї проблеми належить Установчим Зборам.

На це І. Церетелі дав вельми розпливчасту відповідь: "Межею самовизначення є єдність революційного фронту, ... цій єдності був би завданий тяжкий удар, якщо б будь-яка народність в цей критичний перехідний період відмовилася шукати задоволення своїх прагнень шляхом угоди з іншими народностями та звела в принцип метод явочних, самочинних дій, здатних призвести до гострих міжнародних конфліктів"²⁸. Міністр ще раз наголосив на тому, що "Установчі Збори — це справжній господар землі російської, котрий скаже своє остаточне слово, котрий затвердить права всіх народів Росії"²⁹.

Протягом наступного дня, 30 червня, тривали закриті засідання Комітету Центральної Ради з міністрами І. Церетелі, О. Керенським та М. Терещенком. Різко проти укладення угоди з урядом виступили члени УГВК, які кілька разів залишали зал засідання і проводили свої наради³⁰.

Використовуючи пряму лінію зв'язку, міністри доповідали в Петроград про хід переговорів. На вимогу міністрів-кадетів уряд переніс свої засідання в приміщення головного телеграфу. Князь Г. Львов висловив побоювання, що коли делегація укладе угоду, уряд буде неспроможний протидіяти її здійсненню. Однак члени делегації заспокоїли міністрів, зазначивши, що Центральна Рада попереджена, що готується лише проект угоди, який буде обговорений урядом.

На переговорах було домовлено, що Генеральний Секретаріат, доповнений представниками національних меншостей, є органом крайового управління України, відповідальним перед Центральною Радою. Отже, остання залишалася вищим революційним органом України і зобов'язувалася не чинити будь-яких дій щодо здійснення автономного устрою без участі Генерального Секретаріату, затвердженого урядом. Із сфери його діяльності були виключені військові справи. Тим часом санкціонувалося право Ради на розробку проекту статуту автономії України за умови, що його подадуть на остаточне затвердження Всеросійськими Установчими Зборами. Домовилися, що негайно буде внесений на затвердження Центральної Ради обговорений за участю міністрів текст Універсалу, який буде опублікований одночасно з декларацією Тимчасового уряду.

Увечері того ж дня на засіданні V сесії Центральної Ради з доповіддю про переговори з міністрами Тимчасового уряду виступив В. Винниченко. Він зачитав проект II Універсалу Української Центральної Ради. Голосувати за нього пропонувалося без ознайомлення з декларацією Тимчасового уряду та внесення змін в Універсал, що могло б порушити інтереси російської сторони. Після гострих дебатів більшістю голосів проект Універсалу був затверджений. З цього приводу В. Винниченко дещо передчасно зауважив: "Тепер ми приступимо до переведення основ автономії України, себто наш програм, поставлений на Нац. З'зді, близький до здійснення. Невідомо, яким темпом наш розвиток піде далі, але досі сей темп був дуже швидкий..."³⁰.

30 червня очікувалося затвердження угоди Тимчасовим урядом, але воно не було отримане. З розмови І. Церетелі з Петроградом стало зрозуміло, що довести справу до кінця в Києві не вдасться.

Цього ж дня на нараді представників київських громадських організацій і політичних партій за участю І. Церетелі, М. Терещенка та В. Винниченка після тривалих дебатів було визначено представництво неукраїнської демократії в крайовому органі. Докладний проект передавався для розробки спеціальній комісії з 10 осіб: 5 представників від Ради і 5 — від наради³¹.

Обговорювалися і етнографічні межі території України. За свідченням Церетелі, конкретне визначення цих меж у такий короткий термін було неможливе, бо існувало 9 губерній, в яких проживала більшість українців, — Київська, Полтавська, Подільська, Харківська, Волинська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська і Чернігівська. Крім того, були цілі повіти у Гродненській, Курській, Воронежській і деяких інших російських губерніях, переважну частину населення яких також становили українці. Для об'єднання цих повітів з основною українською територією необхідно

було внести істотні зміни в адміністративний поділ країни, що, на думку міністрів, на той момент було нереальним. Різкі заперечення викликали питання про входження до складу України Бессарабії.

Зрештою, щоб не затягувати переговори, українська сторона погодилася не вказувати в угоді межі української території. За словами І. Церетелі, йшлося про фактичне визнання "територією українського крайового управління дев'яти... основних українських губерній, які були представлені в Центральній Раді як губернії з більшістю українського населення і де зосереджувалися головні українські національні організації"³².

З такими результатами вранці 1 липня з Києва в Петроград виїхали І. Церетелі та М. Терещенко.

Цього ж дня закінчила роботу V сесія УЦР. На ній було прийняте рішення про доповнення складу Ради представниками національних меншостей; обрано комісію з редагування статуту української автономії; визначено склад Комітету Ради з 40 членів та схвалено положення про Комітет Центральної Ради (Малу Раду) як орган, що має вирішувати всі важливі і термінові справи, які виникали між пленумами Центральної Ради, та постанову про скликання Українських Установчих Зборів з метою затвердження статуту автономії України перед внесенням його на Всеросійські Установчі Збори. Подальше ведення справ було передано Малій Раді.

Запропонована фракцією соціалістів-революціонерів формула переходу була схвалена в такому вигляді: "Заслухавши доповідь Генерального Секретаря про переговори його з представниками Тимчасового Уряду; вважаючи, що основою дальших переговорів повинне бути цілковите визнання Тимчасовим Урядом Української Центральної Ради, поповненої представниками неукраїнської демократії і Генерального Секретаріату, найвищими державними установами України; рівно ж забезпечуючи діяльність Генерального військового Комітету як організаційного центру українського війська; даючи Генеральному Секретаріатові повноваження тільки на сих основах вести переговори з Тимчасовим Урядом і тільки при задоволенні сих вимог шляхом видання Тимчасовим Урядом декларації, зредактованої вкупі з Генеральним Секретаріатом 29 і 30 червня сього року, причому ця декларація повинна бути видана, згідно з обіцянкою міністрів, якнайскорше; лише тоді, уповноважуючи Генеральний Секретаріат видати Універсал, ухвалений Центральною Радою в засіданні 30 червня, Українська Центральна Рада переходить до чергових справ"³³.

Голова Центральної Ради оцінював цю угоду як акт односторонній, а пункт про "самочинну автономію" — й образливим. Хоч вона і не задовольняла Раду цілком, сама можливість "уставити союз, хоч би на такій лихій підставі з соціалістичними партіями російськими і спеціально київськими, заручитися поміччю їх провідників в ділі автономії і спільно з ними дати бій кадетам і всім іншим ворожим українству елементам — се здавалось цінним"³⁴.

"Киевская мысль" з цього приводу писала: "Отже, можна вважати, що "небезпека" минула і ще однією "кризою" стало менше. ... Справжня демократична влада знайшла шляхи до примирення. Угода, що відбулася, — це розуміння сторонами спільності інтересів та добровільне самообмеження в інтересах загальної мети — успіху революції"³⁵.

Пізніше деякі діячі Центральної Ради змінили свій погляд на угоду. Так, М. Ковальський у 50-ті роки писав, що, "схвалюючи компроміс і проголошуючи II Універсал 3 липня, Українська Центральна Рада ніби зрікалася своєї революційної функції, і це... було джерелом повільного занепаду моральної сили, яку український парламент і його перший уряд здобули в першому періоді революції"³⁶.

На думку відомої української діячки О. Пчілки, факт угоди з Тимчасовим урядом зашкодив моральному авторитету Центральної Ради. Отримавши від Петрограда певну владу, остання стала залежною від нього, тому і угода, і II Універсал для України є кроком назад³⁷.

2 липня 1917 р. в Петрограді на квартирі Г. Львова відбулося засідання Тимчасового уряду, на якому був заслуханий звіт М. Терещенка і І. Церетелі про поїздку до Києва. Він викликав бурхливу реакцію з боку членів кабінету. Після тривалого обговорення тексту угоди з Українською Центральною Радою він був поставлений на голосування. Проти висловилися всі міністри — члени партії кадетів: О. Мануйлов (народна освіта), князь Д. Шаховський (державна опіка), О. Шингарьов (фінанси), В. Степанов (управляючий міністерством торгівлі і промисловості) і І. Годнев (державний контролер). "За" проголосували: князь Г. Львов, О. Керенський, В. Чернов, О. Пешехонов, П. Переверзев, М. Скобелев, І. Церетелі, В. Львов, М. Терещенко. М. Некрасов утримався від голосування і надіслав до ЦК кадетської партії повідомлення про вихід з неї.

Лідер партії "народної свободи" П. Мілюков заявив, що розходження з приводу взаємин з Центральною Радою не були основною причиною виходу кадетів із складу уряду. Останні дедалі

частіше не погоджувалися з іншими членами кабінету з більшості питань, при розгляді яких вони опинялися у меншості. Тому їх співробітництво з міністрами-соціалістами на цьому етапі стало неможливим.

Міністри-кадети висловили принципову незгоду з текстом ухваленого документа, бо він санкціонував здійснення української автономії явочним порядком, і вийшли з кабінету. У декларації ЦК партії "народної свободи" з цього приводу йшлося про те, що кадети, "позбавлені можливості вплинути на зміст акту і привести його у відповідність з вимогами державного права та з інтересами Росії, не можуть нести відповідальність за цей крок та його можливі наслідки"³⁸.

3 липня у Києві отримали з Петрограда телеграму на ім'я В. Винниченка за підписами О. Керенського, І. Церетелі та М. Терещенка про рішення Тимчасового уряду з українського питання. На основі угоди з урядом, зазначалося в ній, "призначити як вищий орган для керування крайовими справами на Україні окремих орган — Генеральний Секретаріат, склад якого буде визначено правительством в згоді з Центральною Українською Радою"³⁹.

Отже, результатом переговорів стало проголошення II універсалу Центральної Ради та чергова криза Тимчасового уряду. Володимир Винниченко опинився у вирі тогочасного політичного життя, очолював та брав активну участь у переговорах між Тимчасовим урядом та Центральною радою. В. Винниченко – талановитий письменник та політик, один з провідних діячів революційно-визвольного руху початку ХХ століття. З його постаттю пов'язано багато суперечок серед істориків, на його адресу направлені багато звинувачень у нерішучості, втраті можливості вибороти незалежність для української держави. Але з однією думкою погодяться всі: Володимир Винниченко – українець, що присвятив життя і творчість Україні. У подальших дослідженнях актуальним видається з'ясування взаємин В.К.Винниченка з більшовицькою владою Росії та зміни його політичних поглядів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. В.Солдатенко Политик Винниченко и его юбилей: несколько неконъюнктурных соображений // Зеркало недели. – 2005. - № 27; 2. Лисяк-Рудницький І. Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань // Сучасність. – 1980. – Ч.9; 3. Панченко В.Є. Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості: Книга розвідок та мандрівок. – К., 2004; 4. Кудлай О.Б. Переговори Центральної Ради і представників Тимчасового уряду (28-30 червня 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1999. - № 6; 5. Винниченко Володимир: Щоденники // Київська старовина. – 2000. - № 3. – С. 27; 6. Кичигіна Н. «Україна, якої я домагався» // Політологічні читання. – 1994. - № 3; 7. Панченко В.Є. Вказана праця. – С. 14-15; 8. Солдатенко В.Ф. Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. – К.: Світогляд, 2005. – 324 с.; 9. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. В 2 т. Т.1. Київ, 1996. С. 83-87; 10. Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. – Нью-Йорк, 1980; 11. Винниченко В. Відродження нації. – Т.1. – Київ-Відень, 1920. – С.157; 12. Стойко В. Українські національні прагнення і Російський Тимчасовий уряд // The Ukraine, 1917 – 1921: A Study in Revolution, Taras Hunchack ed. (Harvard University Press, 1977). – С.33 – 60; Затока О.Б. До питання про характер взаємин Центральної Ради та Тимчасового уряду в 1917 р. // Центральна Рада на тлі української революції. – К., 1996. – С.44-52; 13. Browder R.P. end Kerensky A.F. (eds) The Russian Provisional Government, 1917: Documents. – Vol. 1. – Stanford: Stanford University Press, 1961. – P.374; Винниченко В. Вказана праця. – Т.1. – С.157.; Матеріали роботи комісії див.: Из истории национальной политики Временного правительства // Красный архив. – Т.XXX. – М., 1928. – С.49-55; 14. Манилов В. 1917 год на Киевщине: хроника событий. К. 1928. – С.99; 15. Browder R.P. end Kerensky A.F Op. cit. – Vol. 1. – P. 379-380; Саме ця заборона дала Леніну можливість розпочати газетний напад на військового міністра Тимчасового уряду, запитуючи у "Правде" 15 червня 1917 р., "чи таке ставлення до пригноблених націй сумісне з хоча б найменшими проявами демократії, не кажучи вже про соціалізм"; 16. Винниченко В. Вказана праця. - Ч.1. - С. 158; 17. Винниченко В. Вказана праця. — Ч. 2. — С. 48—49; Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. — Т. 1. — Доба Центральної Ради. — Вид. 2. — Нью-Йорк, 1954. — С. 110; 18. Дорошенко Д. Вказана праця. — Т. 1. — С. 139; 19. Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. - № 15-16; 20. Церетелі І.Г. Воспоминания о Февральской революции. – Париж [без року вид.]. – С.137; 21. Дело народа.- 1917. – 15 июля; 22. Кудлай О.Б. Вказана праця. – С. 37; 23. Дорошенко Д. Вказана праця. — Т. 1. — С. 146; 24. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). - Ф.1115. - Оп.1. - Спр.21. - Арк.6; 25. Из истории национальной политики Временного правительства //Красный архив. – Т.XXX. – С.51; 26. Нова Рада. – 1917. – 1 липня – С.4; 27. Церетелі І.Г. Вказана праця. – С.148; 28. Нова Рада. – 1917. – 1 липня – С.6; 29. Дорошенко Д. Вказана праця. — Т. 1. — С. 148; 30. ЦДАВО України. - Ф.1115. - Оп.1. - Спр.21. - Арк.13; 31. Киевская мысль. – 1917. – 2 июля; 32. Церетелі І.Г. Вказана праця. – С.132; 33. ЦДАВО України. - Ф.1115. - Оп. 1. - Спр.21. - Арк.19; 34. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. - № 10. – С.129; 35. Киевская мысль. – 1917. – 2 июля. – С.3; 36. Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук,

1960. – С.399; 37. Нова Рада. – 1917. – 20 липня – С.7; 38. Мілюков П.Н. Воспоминания. – М., 1990. – Т.2. – С.366; 39. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.1. – С.163.

Л.В. Петришина

ЖІНОЧИЙ РУХ В УКРАЇНІ В 1917 Р.

Однією з найяскравіших сторінок історії жіночого руху в Україні є боротьба за національну державу в період визвольних змагань 1917-1921 рр. Напередодні революції жіночий рух в Україні набув сили і приніс значні успіхи. Найяскравішим свідченням цього був факт, що жінкам не треба було виборювати право увійти до Української Центральної Ради – їх делегували, вибирали від різних організацій й українських громад поряд з чоловіками, бо, як пізніше стверджувала Мілена Рудницька, в жодній країні світу «не було і нема другого жіночого руху, який би до такої міри черпав свої сили з національної ідеї, як український жіночий рух»¹.

Дослідженню ролі жінки в історії України присвячені праці М. Богачевської-Хом'як, І. Книш, О. Лугового, Н. Миронець, Н. Полонської-Василенко, С. Русової, Л. Смоляр та інших, що розглядають важливі аспекти становлення та розвитку жіночого руху, в тому числі й частково на тлі революційних подій 1917-1920 рр.² Проте проблемі жіночого руху в Україні в зазначений період, створенню та діяльності Української жіночої спілки, її ролі у національному русі належної уваги досі не приділялося. Спроба вирішення цих проблем здійснюється в пропонованій статті.

В умовах визвольних змагань 1917 р. активізація революційної діяльності жінок досягла значної напруги. Особливо слід відзначити активну участь жіноцтва у створенні та діяльності Центральної Ради.

Ідея створення українського керівного центру виникла в перші дні березня 1917 р. у середовищі київської інтелігенції, «центральною репрезентантною фігурою» якої М. Грушевський називав Людмилу Михайлівну Старицьку-Черняхівську. Вона з 1912 р., після смерті М. Лисенка, очолювала Український клуб «Родина», що став осередком культурного, громадського й політичного життя, а також центром зібрання Товариства українських поступовців. У роки Першої світової війни при клубі «Родина» було створено шпиталь, де серед поранених проводилась активна культурно-освітня та агітаційна робота. ТУП, керівництво яким також здійснювала Л.Старицька-Черняхівська поряд з такими відомими діячами як Д. Дорошенко, С. Єфремов, В. Науменко, Л. Яновська та інші, М.Грушевський у своїх споминах називав «мозком української нації»³. Проте тупівці, хоч і були ініціаторами створення УЦР, домінуючого становища в ній не отримали. У березні в Центральній Раді від ТУПу працювали Д. Дорошенко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, О. Волошин, В. Науменко, а також жінки – Людмила Старицька-Черняхівська і Любов Яновська. Софія Русова пізніше писала про Л.Яновську, що вона була «палко віддана українській справі», але хвороба підкосила її і змусила виїхати на лікування до Одеси⁴. Тому її прізвище знаходимо тільки в першому списку серед засновників УЦР⁵.

Отже, Українська Центральна Рада була створена з появою перших відомостей про Лютневу революцію у Києві саме в клубі «Родина» на чолі із Л. Старицькою-Черняхівською. Клуб «Родина», протягом 3-7 (16-20) березня 1917р. перетворився фактично на штаб національної революції, де в суперечках і консультаціях між представниками різних політичних, громадських, наукових і культурних організацій визріло рішення про утворення УЦР як представницького органу на чолі з М. Грушевським, що мав об'єднати «українські організації на спільних домаганнях: територіальної автономії України з державною українською мовою»⁶.

Вважаємо, що ідея викликати з Москви М. Грушевського, підтримана представниками фактично всіх українських організацій, належала також Л. Старицькій-Черняхівській. Їх пов'язувала давня дружба і спільна праця над виданням «Літературно-наукового вісника». Людмила Михайлівна захопилася історичною концепцією Грушевського, що позначилося на її творчості. Її листи до Грушевських свідчать про щире шанування і прихильність до видатного дослідника та його родини. У листах натрапляємо на дані про жіночий рух в Україні, що, за Старицькою-Черняхівською, набув значної солідності⁷.

Дослідники жіночого руху в Україні вказують лише 11 жінок, які брали участь в діяльності УЦР⁸. Але документи свідчать про більш значну жіночу активність доби національних змагань 1917 р. і їх представництво в УЦР. Лише за першими списками складу УЦР нараховуємо понад два десятки жінок, що з великим натхненням, не шкодуючи сил, працювали на розбудові держави. Вже в першому складі УЦР, що діяв близько місяця (7 березня – 7 квітня 1917 р.) і охоплював 94 особи, активно працювали від ТУПу Л. Старицька-Черняхівська і Л. Яновська; від просвітніх організацій

м. Києва – М. Грушевська, З. Мірна, В. О'Коннор-Вілінська, С. Русова; від Української жіночої спілки – В. Нечаївська, від Українського педагогічного товариства – О. Пашенко, від Українського технічно-аграрного товариства – студентка Вищих жіночих курсів у м. Києві Л. Скрипник. Майже всі вони були обрані до Центральної Ради Всеукраїнським національним конгресом 8 квітня 1917 р. До переобраного складу увійшли 118 осіб, з яких було всього 9 жінок, незважаючи на те, що на конгресі неодноразово порушувалося питання про збільшення норм їх представництва, «про те, що забуто право жіноцтва».

Мандатною комісією шостих загальних зборів 8 серпня 1917 р. затверджено 656 депутатів УЦР, серед яких було 16 жінок. За територіальним представництвом увійшли Марія Грушевська, Зінаїда Мірна, Софія Русова, Людмила Старицька-Черняхівська; від українських колоній-громад з м. Саратова Клавдія Любинська, від учительства – Олімпіада Пашенко; від Всеукраїнської ради робітничих депутатів – Настя Захарченко, Олімпіада Клер, Марія Лисиченко, Юлія Шевченко; від національних меншостей – Анна Гербер, Г. Заславська-Круповецька, Еля Каганова, Лідія Рабінович, Віра Ревзіна, Сара Фукс. Валерія О'Коннор-Вілінська, Зінаїда Мірна і Людмила Старицька-Черняхівська входили до Малої Ради УЦР⁹.

Важко відділити конкретний внесок жінок із загальної діяльності УЦР. Виконували вони всі покладені на них завдання самовіддано і бездоганно, як святий обов'язок. Але в деяких заходах Центральної Ради здебільшого жінкам довелося винести весь тягар на своїх плечах. За спогадами З. Мірної, діяльність якої в 1917-1918 роки є прикладом самовідданого служіння національній ідеї, жінки працювали у важких умовах, не маючи досвіду, «при велетенських масштабах праці і тільки з беззастережною вірою в її конечність, з безмежною відданістю до самозабуття»¹⁰.

У розробці теоретичних засад українського державотворчого процесу, що ґрунтувався тоді у напрямі створення національно-територіальної автономії, помітний слід залишила праця С. Русової «Що то є автономно-федеративний лад». У праці підкреслювалось, що Україна має всі підстави, «свіжі національні сили, щоб створити нове життя... Тепер вона [Україна – Л.П.] свідомо йде по шляху народоправства, простягає руку всім звільненим народам Росії, щоб разом створити федеративну республіку»¹¹. С. Русова і М. Грушевська входили до складу Комісії УЦР щодо підготовки Статуту автономії України, яка була створена в червні 1917 р.¹².

Плідно працювали жінки в сфері розбудови національної школи, організації позашкільного виховання, відродження національної культури. Так, в Генеральному секретарстві народної освіти УЦР, що було прообразом майбутнього міністерства, на 1 січня 1918 р. працювало 130 осіб, з них – 35 жінок (згідно з наказом за № 1 від 2 січня 1918 р. «Про персональний склад Секретарства на 1 січня 1918 р.» Особливо слід відзначити в організації національної системи освіти роль Софії Русової. У Генеральному секретарстві освіти вона працювала з перших днів його діяльності, спочатку завідуючою відділом позашкільної і дошкільної освіти, з 1 вересня – заступником, а з 1 грудня – директором департаменту дошкільної й позашкільної освіти¹³. Вона була одним із засновників і керівників Всеукраїнської учительської спілки, створення якої вважала найважливішим кроком на шляху пробудження «серед українського народу національної свідомості, поваги всіх національно-культурних цінностей»¹⁴. У зверненні до вчителів С. Русова закликала об'єднатись у спілку, яка твердо стоїть «на боці інтересів відродження школи на Україні»¹⁵. Вона була також одним із авторів Статуту цієї організації, що організаційно оформилась наприкінці вересня 1917 р.

Значну увагу С. Русова приділяла дошкільному вихованню дітей. «При кожній «Рідній хаті» повинен бути дитячий захисток», - постійно наголошувала С. Русова в своїх промовах у Центральній Раді, підкреслюючи важливість національного виховання малюка з раннього віку у дитячих закладах¹⁶. Ця теза лягла в основу резолюції «Про освітню роботу серед дітей» з'їзду «Просвіт», що відбувся 20-24 вересня 1917 р.¹⁷. Разом з М.Ішуніною та В.Нечаївською С.Русова співпрацювала в «Товаристві народних дитячих садків», яке стало засновником першого «Українського дитячого клубу» (відкрився у Києві 15 листопада 1917 р.)¹⁸.

Ідея організації дитячих виховних закладів при жіночих клубах, організаціях національного спрямування пропагувалися С. Русовою і раніше¹⁹. Але це був період, коли на державному рівні С. Русова разом з І. Стешенком та іншими відомими діячами опрацювала та очолила практичне здійснення програм становлення і розвитку української системи освіти, підготовки національних педагогічних кадрів, організації педагогічних видань, в тому числі і часопису «Вільна українська школа». Це був щомісячник, головним завданням якого редакційний комітет на чолі з С. Русовою проголошував «організацію нової школи»²⁰. У статті «Націоналізація школи», що була надрукована в першому номері часопису як програма дій генерального секретарства освіти УЦР, С. Русова

.....
підкреслювала, що тільки «національна школа справді виховує свідомих громадян-борців за долю свого рідного краю»²¹.

Активності жінок у національних змаганнях в значній мірі завдячуємо діяльності Української жіночої спілки, що організаційно оформилась на Першому всеукраїнському жіночому з'їзді 27 - 29 (14-16) вересня 1917 р.²² А до цього була клопітка робота, головні акценти якої були спрямовані на згуртування українок, виховання національної свідомості. У березні 1917 р. була створена тимчасова рада Українського жіночого союзу (УЖС). Так спочатку називалась Українська жіноча спілка, що бере свій початок з утворення ініціативної групи. Ця група 21 березня 1917 р. звернулась до громадськості з відозвою «До українських жінок», в якому вказувалось, що жінки складають половину усього народу, і на них буде тяжіти «прокляття грядущих українських поколінь, якщо українські жінки не стануть тепер до невсипущої праці на рівні з чоловіками і не допоможуть їм викувати тверді, гранітні основи свободи України»²³.

Цей документ містить заклики, які не втратили своєї актуальності й сьогодні. Обов'язком всіх свідомих українок повинно стати за зверненням об'єднання «до спільної праці над піднесенням усього українського народу, а в першому ряду - над піднесенням усього українського жіноцтва». «На вас, Українські Жінки, лежить великий обов'язок визволяти Україну. Без вас наша слава і багата Україна пропаде. Не випускайте з рук найбільший людський скарб – свободу!». Ці й інші заклики свідчать про те, що провідною зіркою жіночого руху в добу революції була українська національна ідея.

На початку квітня, напередодні скликання Всеукраїнського національного конгресу, тимчасова рада УЖС, яку з 3.04 1917 р. очолювала Віра Йосипівна Нечаївська, розіслала звернення до жінок по всій Україні. Тимчасова рада жіночої спілки акцентувала увагу на тому факті, що українське жіноцтво не має рівних з чоловіками прав, «ні політичних, ні культурних, ні економічних; воно не вміє досі нести рівні з чоловіками обов'язки в громадській роботі для добра України». Як бачимо, питання гендерної освіти і виховання поряд з національним і тоді були на часі. «...Жіноча праця економічно не забезпечена, рівень освітнього розвитку жінок нижчий, ніж українських чоловіків...» Тимчасова рада закликала жіноцтво до об'єднання у «великий, могутній Український жіночий союз» під гаслами: рівні з чоловічими права для жінок; рівні обов'язки у громадській роботі; економічне забезпечення; піднесення загальноосвітнього рівня української жінки; формування національної свідомості.

У дусі звернення «До українських жінок» звучали виступи делегаток на Всеукраїнському національному конгресі, скликаному Центральною Радою 4–8 (17-21) квітня 1917 р., де неодноразово порушувалося питання про збільшення норм представництва жінок, «про те, що забуто право жіноцтва» [6]. Вже на першому засіданні конгресу 6 квітня 1917 р., невдовзі після промови М.С. Грушевського, виступила делегатка від Української жіночої спілки та Київського комерційного інституту Віра Нечаївська, одна з засновниць Центральної Ради (її прізвище знаходимо у списку першого складу УЦР), палка поборниця жіночого рівноправ'я. Пізніше, на з'їзді «Просвіт», який проходив у Києві 20-24 вересня 1917 р., Віра Нечаївська так само натхненно в доповіді «Про жіночу освіту» доводила необхідність розвитку жіночої освіти в Україні, «бо тільки освічена жінка зможе гарно виховувати дітей та розумно працювати на користь громадянству»²⁴.

До речі, вже в підготовці Всеукраїнського національного конгресу, в роботі якого взяли участь близько 900 делегатів від політичних, культурних і професійних організацій з усієї України, вагоме значення мала самовіддана праця жіноцтва. Зінаїді Мірній було доручено організацію зустрічі прибулих делегатів. Їх розміщенням по приватних квартирах та харчуванням займались жінки, що входили до УЦР, і ті, хто їй співчували. Особливо відзначились Марія і Ольга Грушевські, Валерія О'Коннор-Вілінська, Людмила Старицька-Черняхівська, Оксана Стешенко.

25 квітня 1917 р. відбулися загальні збори членів Української жіночої спілки, на яких було обрано постійну раду, затверджено представлений тимчасовою радою статут, обрано постійну делегатку Української жіночої спілки до Української Центральної Ради. Осередки УЖС створювались по всій Україні. Документи свідчать про їх діяльність в Київській, Чернігівській, Волинській, Полтавській, Харківській, Херсонській губерніях. До ради Української жіночої спілки ввійшли 15 жінок: Бондаренко, Мельник, Нечаївська, Парфенюк, Поцубієнко, Равлюк, Сильнича, Веретельник, Гупалівна, Палчевська, Радзимовська та інші²⁵. Їхні прізвища знаходимо серед активісток в матеріалах Першого всеукраїнського жіночого з'їзду.

Перший Всеукраїнський жіночий з'їзд проходив у Києві протягом трьох днів 27 - 29 (14-16) вересня 1917 р. у приміщенні Українського клубу «Родина». В його роботі, що була направлена на

.....
підтримку діяльності Української Центральної Ради, взяли участь представниці українських жіночих організацій з різних регіонів. Половину делегаток з'їзду склали селянки²⁶.

Жіночий з'їзд висловився за створення Української демократичної республіки, за Українські Установчі збори, що мали вирішити долю України, за передачу земель і фабрик до рук трудового народу, обговорив питання соціального захисту жінок та дітей, заявив протест проти поділу України, виступив за об'єднання всіх земель у єдиній державі. Резолюції приймалися після палких дебатів, глибокого аналізу висунутих на обговорення проблем. Жінки, відкинувши всякі компроміси, хитання й митарства, рішуче й сміливо виступили за українську державність, висловлювали довіру Українській Центральній Раді, покладаючи на її діяльність великі надії. Так, у резолюції «Про політичні справи» наголошувалось, що «найкращою формою існування для вільного українського народу з'їзд українських жіночих організацій визначив демократичну Українську республіку...», «найкращою формою співжиття народів – федерацію вільних демократичних республік», «найкращим виразником волі українського народу... – ...Установчі Збори», що мали вирішити долю України. З'їзд заявив «протест проти політики Тимчасового уряду» та тих представників російського громадянства, «котрі вороже ставляться до національних змагань інших народів і цим ідуть усупереч із демократичними ідеалами». Цією резолюцією жінки також протестували проти поділу України й виступали за об'єднання всіх українських земель у єдиній державі, за визнання принципу самовизначення народів.

У резолюції «В громадських справах» з'їзд висловився за те, щоб в Україні законодавчо було скасовано «опіку над дітьми й майном вдовиці», що утвердилась в юридичній практиці Російської імперії. Бо такий стан речей «принижує людську гідність жінки, викликає неповагу до матері в очах дітей та призводить часто до великої неправди з боку опікунів до сиріт». Цим документом жіночий з'їзд звертався «до людності краю, щоб вона вважала на стан жінки, коли та буває вагітна, й оберігала її від непосильної праці, бо наслідком такої праці бувають тяжкі жіночі хвороби, які відбиваються й на дітях». З'їзд також вимагав заборони праці жінок на шість тижнів перед пологами і після них та забезпечення їх заробітною платою на цей період⁸.

Резолюція «Про виборчу справу» підкреслювала, що українські жінки повинні взяти на себе «якнайширшу і найдіяльнішу участь у виборах до Українських Установчих зборів», підтримати у виборчому процесі рішення Української Центральної Ради.

Перший Всеукраїнський жіночий з'їзд висловився також за забезпечення прав національних меншин і «за братерські з ними стосунки, якщо ці меншини не будуть іти всупереч з інтересами цілого українського народу». У резолюції «Про відношення до національних меншин» підкреслювалось, що «український народ, який протягом віків боровся за визволення з-під чужого панування і сам зазнав гіркої долі поневолення, не повинен гнобити тих народів, які проживають на Україні в меншості.»

Всеукраїнський жіночий форум ухвалив рішення щодо передачі земель, підземних багатств та фабрик до рук трудящих; забезпечення гарних умов праці; восьмигодинного робочого дня; соціального захисту жінок та дітей і прийняв відповідні рішення. На з'їзді особливо наголошувалось на необхідності заборони дитячої праці до шістнадцяти років.

Резолюція з'їзду «Народна освіта» акцентувала увагу на тому факті, що жіночий форум «домагається, щоб навчання народу велось на його рідній мові, та щоб воно була формою і змістом національне».

Вважаючи війну великим злом людства, з'їзд у резолюції «Війна і її наслідки» звернувся до уряду і всього народу з закликом негайно взятися до організованої боротьби з венеричними хворобами як одного «з найстрашніших наслідків війни»²⁷.

Турбота про моральне та фізичне здоров'я нації, про толерантне ставлення до представників національних меншин, про необхідність об'єднання українських земель у вільній державі звучала в багатьох доповідях делегаток з'їзду. Тодішня преса відзначала змістовні доповіді на з'їзді Віри Нечаївської, Валентини Радзимовської, Галини Чижевської. У спогадах тих часів часто зустрічаємо ці імена. Особливо популярною була професор кафедри фізіології Київського університету, лікар за професією, «знаменитий педагог за покликом душі», активний співробітник НТШ Валентина Радзимовська. Походила вона з Лубен на Полтавщині з відомої старшинської родини Яновських. Після отримання медичної освіти вона вже в 1913 р. була призначена асистенткою вказаної вище кафедри, що в царській Росії було винятковою пошаною для жінки. За свій педагогічний дар особливим авторитетом користувалася серед студентської молоді. Як зазначає І. Книш, вже сама участь у роботі з'їзду відомої дослідниці В. Радзимовської, яка в період діяльності Української

Центральної Ради плідно працювала в Міністерстві охорони здоров'я, свідчить про його високий рівень²⁸. Але про це говорять і інші деталі.

Всеукраїнський жіночий з'їзд ухвалив статут «Спілки Українського Жіноцтва», вибрав головну Управу, нову Раду Спілки, вирішив видавати «Жіночий Вісник» – часопис Української Жіночої Спілки. (вийшли лише два випуски). З'їзд прийняв звернення до з'їзду народів, що відбувався в ці дні у Києві, і був скликаний за ініціативою Центральної Ради. Це звернення-привітання було виголошене на засіданні 28 вересня жіночою делегацією.

У зверненні «До всіх жінок України» Всеукраїнський жіночий з'їзд закликав надавати всебічну підтримку Центральній Раді. Вказавши на причини «страшного безладдя» в Україні, де «земля стогне від плачу матерів, вдовиць та сиріт-дітей», форум закликав жіноцтво підтримати Українську Центральну раду, «щоб вона взяла до рук владу на нашій пограбованій землі, довела нас до кінця війни і задовольнила наші бажання миру, освіти, землі та волі». Це звернення під заголовком «Від Української жіночої Спілки до всіх жінок України» було надруковане ще раз в українській пресі після проголошення УЦР Третім універсалом утворення УНР та проекту української Конституції²⁹.

В іншому зверненні до жінок України, яке також зустрічається кілька разів в тодішній періодиці, вказувалось: «Товаришки! Настав наш час допомогти нашим воякам, селянам та робітникам. Вони через нашу Центральну Раду і Генеральний Секретаріат хочуть зробити лад на Україні, а ми ходім їм назустріч, – допоможім Центральній Раді і Секретаріату нагодувати голодних, довести нас до миру, збудувати державу... Хай не буде сорому нам, українським жінкам, що ми не допомогли голодним бідним людям. Докажімо, що вміємо не тільки плакати, а вміємо обстояти права нашого народу»³⁰.

У зв'язку з економічною розрухою та соціальною напругою в українському суспільстві Українська жіноча спілка виступила з ініціативою всебічної допомоги Центральній Раді у вирішенні продовольчої проблеми. Була ухвалена відозва до всіх українських жінок та жіночих організацій, в якій Українська жіноча спілка зверталась з проханням дати відомості про наявність продуктів для продажу за ринковими цінами на місцях (хліба, сала, масла, овочів, полотна, вовни, яєць та інших товарів). Жіноча спілка брала на себе зобов'язання доставки продуктів до Києва. Крім того, у відозві всі українки м. Києва запрошувались на зібрання в УЖС для проведення своєрідного перепису, щоб можна було мати відомості про кількість жінок Києва, «щоб ми могли з'єднати вас із селянками і поруч з ними стати на допомогу одна одній, а всі разом на допомогу всьому українському народові»³⁰. Саме тоді було покладено початок втіленню у життя ідеї консолідації всіх національних сил для здійснення найвищого ідеалу українок – розбудови суверенної, соборної держави, ідеї, що на довгі роки поневірянь для них стали провідним дороговказом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рудницька М. Статті, листи, документи. – Львів, 1998. – С. 201; 2. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884 – 1939. - К., 1995; Книш І. Відгуки часу.- Вінніпег, 1972. Миронець Н. Жінки в Українській Центральній Раді // Слово і час.- 1996.- № 8-9; Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. Вінніпег, 1969; Русова С. Наші визначні жінки. – Коломия, 1934; Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії. – Одеса, 1998; 3. Грушевський М.С. Спомини // Київ. – 1989.- С.115; 4. Русова С. Наші визначні жінки. – Коломия. – 1934. – С. 8; 5. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник.- Київ. – 1998. - С. 208; 6. Вісти з Української Центральної ради. – 1917.- 19 березня; 7. ЦДА України – Ф.1235. –Оп. 1. – Спр.765.- Арк. 46; 8. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому... - С. 179; О.Ч. Жінки в Українській Центральній Раді. – Наше життя. – 1953. – Ч.1.- С. 3 – 4; 9. Петришина Л. Роль жінок у діяльності Української Центральної Ради //Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва /За загальною редакцією В.І. Сергійчука.- К., 2002.- С. 286; 10. Мірна З. Праця жіноцтва у Українській Центральній Раді // Жінка. – 1937.-Ч.10. – С. 2; 11. Русова С. Що то є автономно-федеративний лад. К., 1917.- С.40; 12. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.,1996. - Т. 1, С. 143; Миронець Н. Жінки в Українській Центральній Раді // Слово і час.- 1996.- № 8-9. – С. 53; 13. ЦДАВО України.- Ф.2201.- Оп. 5.- Спр. 7. – Арк.1; 14. ЦДАВО України.- Ф.2581.- Оп. 1.- Спр. 17. – Арк.1; 15. Нова Рада. – 1917. – 29 листопада; 16. ЦДАВО України.- Ф. 1115, Оп. 1.- Спр. 12.- Арк. 70 зв.; 17. Народна воля. – 1917.- 26. вересня; 18. Миронець Н. Жінки в Українській Центральній Раді // Слово і час.- 1996.- № 8-9. – С. 54; 19. Рада.- 1914. – 6 лютого; 20. Вільна Українська школа. – 1917.- № 1. – С. 3; Народна воля. – 1917.- 26. вересня; 21. Русова С. Вибрані педагогічні твори. – К., – 1996. – С. 293; 22. Народна воля.- 1917. – 19 вересня; 23. Робітнича газета. – 1917.- 8 квітня; 24. Народна воля, 1917. – 23.- вересня; 25. Нова Рада. – 1917. – 27 квітня; 26. Нова Рада – 1917. – 18 вересня; Книш І. Відгуки часу. – Вінніпег. - 1972. – С. 40; 27. Народна воля.- 1917. – 19 вересня; 28. Книш І. Відгуки часу. – Вінніпег. - 1972. – С. 40; 29. Народна воля. – 1917. – 7, 8, 9 листопада; 30. Нова Рада – 1917. – 18

вересня; Народна воля. – 1917. – 9 листопада.

М.В. Горбатюк

АНДРІЙ НІКОВСЬКИЙ – РЕДАКТОР ГАЗЕТИ «НОВА РАДА»

Постать Андрія Ніковського – одна з центральних в історії національно-визвольних змагань українського народу. Активний діяч Товариства українських поступовців та Української партії соціалістів-федералістів, один із засновників та товариш голови Центральної Ради, творець і керівник Українського Національного союзу, але чи не найбільший внесок у справу національного відродження України він зробив як публіцист, редактор газет «Нова рада» і «Рада». Зважаючи на великий вплив преси в процесі формування державної політики, виконане дослідження є особливо актуальним.

Окремі аспекти діяльності А. Ніковського як редактора «Нової Ради» лише фрагментарно означені в сучасній історіографії. У дослідженнях І. Крупського¹ та І. Клименка² вони розглядаються в контексті розвитку української преси, а в праці В. Стрільця³ «Нова рада» фігурує як засіб здійснення політики УПСФ. Деякі деталі до біографії А. Ніковського подає у своїй статті І. Старовойтенко⁴. Намагаючись розкрити суть публіцистичної та редакторської діяльності А. Ніковського, автор даної статті ставить за мету показати вплив редагованої ним газети «Нова рада» на загальнополітичну ситуацію в Україні в часи Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР.

Народився А. Ніковський у 1885 р. у с. Малий Буялик Херсонської губернії. Закінчив історико-філологічний факультет Новоросійського університету в Одесі. У доволі молодому віці став членом ТУП. Тривалий час працював в єдиній щоденній україномовній газеті «Рада» як її одеський кореспондент. У 1911 р., відгукнувшись на пропозицію видавця часопису Є. Чикаленка обіймає редакторську посаду тимчасово, а з 1913 р. – постійно. Після закриття «Ради» у 1914 р. деякий час редагує «Літературно-науковий вісник», а в 1915-1916 рр. видає журнал «Основа» в Одесі. Після Лютневої демократичної революції 1917 р. у Петрограді та березневих демонстрацій у Києві, коли, за висловом М. Грушевського, «пекучою потребою нашого внутрішнього життя було відновлення преси»⁵, ТУПівські кола створили газету «Нова рада». Незмінним редактором щоденки протягом двох років її існування був А. Ніковський. Під його вмільм керівництвом «Нова рада» стала найзмстовнішою й однією з найбільш популярних газет періоду національно-визвольних змагань 1917-1920 рр.

Завданням нового видання була підтримка дій української інтелігенції, спрямованих на боротьбу за національні права, пропагування української національної ідеї серед широких кіл громадськості. Є. Чикаленко вважав, що в такий відповідальний момент «особливо відчувалася відсутність української преси, яка давала б тон, напрям і до голосу якої прислухалося громадянство»⁶. Але відновити видання дореволюційної «Ради» він не міг через брак коштів.

Тоді Є. Чикаленко подав думку, щоб за видання газети взялося «Товариство підмоги українській літературі, науці і штуці». На зборах товариства було вирішено видавати газету спільно. По 5000 карбованців вносили ТУП, видавництво «Час» і особисто Є. Чикаленко. «Товариство підмоги» передало на видання «Нової Ради», спадкоємиці дореволюційної «Ради» кошти, які отримало за заповітом українського мецената В. Симеренка «на українські цілі»⁷. А. Ніковський на допиті в ОГПУ в 1929 р. стверджував, що на ці гроші було куплено друкарню на Хрещатику, 40⁸.

У середині березня 1917 р. Рада ТУП прийняла рішення про відновлення газети «Рада» під назвою «Нова рада». Думки з приводу того, як назвати газету, кардинально розділилися. С. Єфремов «відстоював стару назву без жадних додатків»⁹. Натомість М. Грушевський виступив проти, керуючись тим, що «Рада» не мала ніякої популярності»¹⁰. Рішення про нову назву «Нова Рада» було прийнято з перевагою лише в один голос»¹¹.

Перше число «Нової ради» вийшло 25 березня 1917 р. У редакційній статті А. Ніковський писав, що нова газета не може задовольнити українське громадянство ні технікою видання, ні розміром, але висловив впевненість, що «час не терпить зволікання» і що «зовсім незабаром пощастить організувати ширше і з технічного боку краще впорядковане видання»¹².

Газета обіцяла бути цікавою, адже до перших її номерів свої статті подали О. Волошин, М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, М. Загірня, В. О'Коннор-Вілінська, В. Корольов, В. Леонтович, Ф. Матушевський, В. Прокопович, С. Русова, Л. Старицька-Черняхівська, Є. Чикаленко та Л. Яновська¹³. Втім, С. Єфремов критично ставився до змісту перших випусків

газети. У листі до Є. Чикаленка він нарікав на недостатню підтримку видання з боку української інтелігенції, яка не поспішала подавати свої статті до редакції, через що перші номери «Нової ради», на його думку, мали «цілком випадковий зміст»¹⁴.

Формально весь час свого існування «Нова рада» залишалась позапартійною¹⁵, але реальний стан речей свідчив, про те що газета була офіціозом Української партії соціалістів-федералістів. На допиті в ОДПУ в 1929 р. А. Ніковський свідчив: «Газета з традиції була безпартійною, але природна річ, що вона виявляла найбільше погляди партії с.-ф. і ТУПівських безпартійних кіл»¹⁶. Про партійну приналежність «Нової Ради» свідчить і зміст вміщених у ній суспільно-політичних статей голови УПСФ С. Єфремова¹⁷, його заступника А. Ніковського¹⁸ та чільних діячів партії: М. Кушніра¹⁹, С. Русової²⁰, Ф. Матушевського²¹, С. Шелухіна²², П. Стебницького²³, О. Саліковського²⁴. Погляди есеїв на розвиток української економіки відображалися на сторінках «Нової Ради» в статтях І. Фещенка-Чопівського²⁵, а про ставлення партії до земельної реформи найбільше писав К. Мацієвич²⁶.

Саме з позицій авторів газети сприйняла нове видання українська громадськість. Органом УПСФ називали «Нову раду» газети «Киевская мысль», «Вечер», «Голос Киева», «Одесские новости», гадяцький тижневик «Рідний край» та інші видання²⁷. На сторінках «Нової Ради» зі стенографічною точністю друкувались звіти про роботу з'їздів і конференцій УПСФ. Подані в газеті матеріали є одним з найважливіших джерел з історії партії²⁸.

Нова газета відразу наштовхнулася на ряд труднощів матеріального характеру: відсутність друкарні, пристойного приміщення для редакції, сформованого професійного колективу співробітників. Найбільше дошкуляла редакторам «Нової ради» відсутність власної друкарні, оскільки, за свідченням С. Єфремова, стара друкарня «нас просто різала, не встигаючи або набрати, або навіть надрукувати потрібне число примірників». Цю проблему А. Ніковському та С. Єфремову вдалося залагодити вже на початку квітня 1917 р.: сплативши 150000 крб., «Нова рада» стала власником великої й сучасної друкарні Барського у Києві²⁹.

Довгий час журналістському колективу «Нової Ради» за редакційне приміщення слугувала лише одна кімнатка в Українському клубі, «де ми маємо, – як писав А. Ніковський, – аж три столи і ніякого проходу, де нас сидить п'ятеро-шестеро; а коли хто хоче вийти, всім вставати доводиться»³⁰. Пошуками відповідного приміщення для редакції газети займався безпосередньо сам А. Ніковський. У листі до Є. Чикаленка він писав: «Знайшли були добре помешкання на Хрещатику: я його як член городської управи виборів для «Ради», але поляки засіли там і не хочуть іти. Прийдеться випихать. А тим часом, все в тій самій хатинці сидимо, де працювати зовсім неможливо»³¹.

15 травня 1917 р. на засіданні комітету Центральної Ради А. Ніковський попросив виділити під редакцію газети «Нова Рада» 6 кімнат у будинку колишньої Губернської канцелярії на Інститутській вулиці. Прохання задовольнили³². Правда, вже 17 травня комітет доручив завідувачому господарством О. Гуцалові підготувати перший поверх будинку під «общезиття» для членів Центральної Ради і «прохати редакцію «Нової Ради», щоб вона задовольнилась 4 – максимум 5 кімнатами»³³.

З Українського клубу в нове приміщення редакція переселялася в такому складі: А. Ніковський та С. Єфремов – редактори, О. Мельник – репортер, П. Тичина та Г. Журба реферували іноземну пресу. Остання залишила спогади, в яких описує А. Ніковського часів становлення «Нової ради»: «Ставний, високий, з енергійною, пливкою ходою рухами; повен якоїсь вродженої панської чепурності Ніковський був на диво обдарований від природи здібностями і красою. Темно-русьяве волосся, високе чоло і якоїсь небесної барви сині променисті очі. Коли сміявся – на щоках робилися ямки, що надавало йому якоїсь хлоп'ячості. Говорив і сміявся тихо. Ніколи мені не доводилось чути його піднесеного голосу. А проте, умів мовчки заморозити людину. Блискучий та химерний, як степовий кінь і, мов кінь, брикливий. А проте в його погляді було щось соромливе і в заломі його гарних губів притаена печаль... Ніковський мав тоді 32 роки»³⁴.

Величезний вклад у справу становлення «Нової ради» зробив С. Єфремов. Як соредатор газети та одноступень А. Ніковського, поєднаний з ним міцною, багаторічною дружбою, він брався за будь-яку справу в редакції. Вдячний А. Ніковський писав: «Єдина людина, для якої я не знайду добрих слів, щоб її по заслугі похвалити... – це Сергій Олександрович! Він телеграми сяє перекладати, і передову напише, і коректу сяє правити, і допис виправить. Безконечна готовність робити все, і при тім ніяких претензій, щоб розпоряджатися, наказувати або що. Як би не він – не було б газети»³⁵.

Між А. Ніковським і С. Єфремовим склався певний розподіл ролей, які вони відігравали в редакції газети. Як свідчив А. Ніковський на допиті в ОГПУ, він редагував газету і мав «технічний і фінансовий провід», тоді як «ідеологічне і принципіальне керівництво трималося працею С. Єфремова»³⁶.

Ще однією великою проблемою газети був брак постійних співробітників-фахівців. У листі до П. Стебницького А. Ніковський писав: «Потрібен хоч просто грамотний і культурний матеріал. А почта з України мені приносить щодня таке, що починається – «неминучою потребою нашого часу є...», а кінчається – «Хай живе Україна, хай живе федерат...» і т.д. – посередині – все той же донос на сусіда, що або з'їв многоплодного гиндика, або наміряється з'їсти»³⁷ і прохав його писати до газети на будь-які теми.

А. Ніковський намагався долучити до співпраці колишнього видавця газети «Рада», великого українського поміщика і мецената, свого близького друга Є. Чикаленка, пропонуючи йому бути хоч коректором, хоч перекладачем, хоч «думським репортером». Змальовуючи йому всі переваги журналістського життя, А. Ніковський додавав: «А головне – сьогодні поробив, а завтра вже вранці цілий результат роботи – газета вийшла! Тоді знов! А Вам тепер посій, а поки вродить, поки покосити, та зібрати, та скласти, та обмолотити, та прода... а тут бац! – державна власність: жди поки збереш. І все ж таки тепер, – газетник – полупочтенне званіє, а поміщик – бо-зна-що. У всіх прокламаціях і газетах лають, а скоро й бити будуть»³⁸.

Гальмувала безперервний вихід «Нової Ради» у перші тижні її існування також відсутність кваліфікованих наборщиків. А. Ніковському доводилось йти їм на різні поступки: виплачувати завищену зарплату, знижувати норму праці і навіть купити для редакції самовар³⁹. До речі, матеріали для першого числа газети були готові ще 23 березня, але запланованому виходу «Нової Ради» тоді зашкодив саме повільний набір газети⁴⁰.

Справжня конкуренція за наборщиків-фахівців розгорнулася між редакціями «Нової Ради» і «Робітничої газети». У листі до Є. Чикаленка А. Ніковський писав: «В «Робітничу газету», як мене не було, зманювали наших. Подумайте: В. Винниченко позичив у мене радянських 1000 карб., досі не оддав, випускає газету. Я вже йому револьвером погрожував і справді ношу з собою: як застану ес-дека коло нашої друкарні – уб'ю! Нехай не зманюють»⁴¹. Втім, цей гіркий гумор свідчить про розуміння чільними діячами національно-визвольного руху сили друкованого слова для їхньої боротьби і про відданість своїй справі.

Існували певні проблеми і з доставкою газети. Експедиторами в газеті працювали здебільшого українці галицького походження, які писали адреси виключно українською мовою, дослівно перекладаючи російські топоніми, тому пошта часто повертала відправлення «за ненахождением» чи «за неточністю адреса», що ускладнювало і без того важкі умови виходу газети⁴².

Без перебільшення можна сказати, що «Нова рада» одразу знайшла свого читача: українська інтелігенція чекала на подібне видання, яке відзначалося відданістю національними інтересам і поміркованістю, глибиною подачі матеріалу, аналітичністю його викладу. Про це свідчить стрімке зростання накладу «Нової Ради» впродовж 1917 р. На початку квітня він становив від 6 до 15 тисяч примірників (з них передплатників – 2500)⁴³, до кінця місяця кількість передплатників зросла до 4000. У листі до Є. Чикаленка від 20 квітня 1917 р. А. Ніковський писав, що «ще п'ять – шість днів і Ваш максимум у 5000 (передплатників – М.Г.) буде побитий»⁴⁴. Проте, і ця цифра не була остаточною: на початку травня 1917 р. тираж газети становив вже 11000 примірників (з них 6000 за передплатою)⁴⁵, а на середину червня 1917 р. – близько 20000 (у т.ч. 15000 передплатників)⁴⁶.

За короткий час тираж «Нової Ради» зріс настільки, що перетворився на головний біль для її редактора. Проблема полягала у неспроможності друкарні редакції випустити необхідну кількість примірників газети. Це викликало дефіцит, який на початку травня 1917 р. становив 2000 примірників (технічні можливості друкарні дозволяли до 12 години дня випустити 9000 примірників при необхідних 11000)⁴⁷, а до середини червня при зростанні попиту на газету друкарня недовипускала вже 5000 примірників⁴⁸. У другій половині червня, при загальному тиражі близько 20 тис. примірників, друкарня спробувала випустити тільки 12-14 тис. Отже дефіцит складав 6-8 тис. примірників газети, що дуже турбувало і засмучувало її редактора⁴⁹.

Такі обставини вимагали термінової купівлі ротативної машини у друкарню. А. Ніковський неодноразово ставив це питання перед видавцем газети – «Товариством підмоги літературі, науці і штуці», але його вирішення постійно відкладалося або через відсутність ротаторів на Україні⁵⁰, або через невідповідність наявного устаткування вимогам редакції (знайдена в Одесі ротативна машина не могла осилити розмір газети)⁵¹. Наприкінці серпня – на початку вересня 1917 р. «по папір і

ротаціонку» А. Ніковський їздив у Фінляндію⁵². Ротаційна машина в друкарні «Нової ради» з'явилася лише на початку осені 1917 р., про що А. Ніковський із задоволенням повідомляв Є. Чикаленка⁵³.

Газета відразу після виходу почала відігравати помітну роль у формуванні громадської думки. На її сторінках друкувались документи, протоколи засідань Центральної та Малої Рад. Тут же були опубліковані Універсали Центральної Ради. Велику увагу «Нова рада» приділяла хроніці подій, слідувала за політичними новинами в Україні і в Росії. Редакція брала участь у дискусіях, які велися в українському політикумі, причому в усіх питаннях займала тверду, принципову позицію. На сторінках «Нової ради» чільні діячі УПСФ висловлювали свої міркування щодо переговорного процесу між Центральною Радою і Тимчасовим урядом, щодо політичної кризи, пов'язаної з формуванням складу Генерального секретаріату⁵⁴ та з багатьох інших проблем. «Нова рада» активно опонувала друкованому органу УПСР – газеті «Народна воля», зокрема з питань необхідності проголошення IV Універсалу та відставки Ради Народних Міністрів УНР.

На сторінках редагованої ним газети А. Ніковський значну увагу приділяв проблемам розвитку української культури, – та найбільше своєму захопленню театром. На 4-й сторінці газети традиційною стала рубрика «Театр і Музика», в якій знаходили місце короткі повідомлення та розлогі статті про розвиток українського театру і музичного мистецтва. Сам А. Ніковський свої статті на культурну тематику підписував псевдонімом Ан. Василько.

Зокрема, не обминув А. Ніковський своєю увагою п'єсу В. Винниченка «Повстання Мари», прем'єра якої відбулася 5 грудня 1917 р. у Національному театрі. Він дає схвальну характеристику твору, зазначаючи, що у даному випадку В. Винниченко «являється не автором своїх драм, а тих чудових оповідань, де панує тон і дух доброго українського гумору, хоч би ці оповідання і були драматичні»⁵⁵. А. Ніковський не обмежується оцінкою самого твору; він залишив для театральної історії аналіз режисури, декорацій та акторської гри відомих українських акторів Левицького, Заличковського, Мар'яненка, Коваленка та Гакебуш⁵⁶.

Редагуючи «Нову раду», А. Ніковський постійно приділяв велику увагу викриттю політики та ідеології більшовиків. Відразу після жовтневого перевороту в Петрограді А. Ніковський публікує статтю «Хто з ними», в якій планомірно доводить абсурдність їхніх дій. Інформуючи громадськість щодо сутності більшовицького гасла передачі всіх матеріальних цінностей пролетаріату, він викриває хибність цієї тактики: «...бахкати з гармат у культурнім місті може безумець або розбишака, якому ніщо, в тім числі і інтереси пролетаріату, не дороге»⁵⁷. А. Ніковський закликав своїх читачів-співвітчизників прислухатися до голосу розуму і громадської відповідальності: «Хто з ними – той проти нас: проти Центральної Ради, проти всіх організованих демократичних громадян, проти добра самої України»⁵⁸. На думку сучасного дослідника І.В. Крупського, «саме завдяки роботі української преси більшовики в Україні потерпіли наприкінці 1917 р. політичний крах»⁵⁹. Важливе місце у впливі на свідомість мас у той час мала редагована А. Ніковським «Нова рада».

Конфлікт між керівництвом більшовиків і опозиційною «Новою радою» досяг свого піку перед відступом більшовицьких військ з Києва. Червоноармійські загони отримали наказ від Ю. Коцюбинського «арештувати редакцію «Нової ради», побити рушницями друкарські машини і знищити шрифт»⁶⁰. З цією метою «банда в 18-20 чоловік» в ніч на 14 лютого 1918 р. вдерлася в будинок, де проживав А. Ніковський. Не знайшовши останнього, червоноармійці вирушили до приміщення редакції «Нової ради» на Інститутській, 22. Повідомлений про наближення озброєної юрби, домовий комітет забарикадувався в будинку. О 1 год. 30 хв. ночі почалася облога і обстріл редакції. Червоноармійці притягли навіть кулемет, який, щоправда, не змогли використати. Перестрілка тривала близько 4 годин. Нападники втратили троє людей вбитими і четверо пораненими. Серед оборонців редакції жертв не було⁶¹.

Після вигнання більшовиків і повернення Центральної Ради в Київ «Нова рада», підтримуючи претензії УПСФ на владу, за свідченням А. Ніковського «провадила боротьбу проти уряду Голубовича»⁶². На сторінках газети її редактор виступає з вимогою змінити існуючий уряд та сам «принцип організації уряду». Він звинуватив привладну партію есерів у завищених амбіціях, у нездатності створити нову сильну владу та згуртувати навколо себе народ. На його думку, уряд Голубовича повинен був піти у відставку через те, що на час формування уряду УПСР переживала партійну кризу, «Центральна Рада засідала під обстрілом» і, враховуючи це, «нове міністерство склалося в атмосфері майже істеричній»⁶³. Газета обстоювала збереження урядової коаліції УПСФ, УПСР і УСДРП (на противагу українським есерам, які хотіли залучити до роботи в уряді тільки ліве крило УСДРП). Крім того, саме на сторінках «Нової Ради» вперше було озвучене міркування лідерів

УПСФ щодо необхідності зміни принципів формування органів виконавчої влади УНР – замість підбору міністрів за партійною ознакою призначати на високі керівні посади в першу чергу фахівців.

З приходом до влади Гетьмана П. Скоропадського для «Нової ради» почалися скрутні часи. Ввечері 29 квітня 1918 р., в день перевороту, «Нову Раду» закрили російські офіцери. Про їх візит А. Ніковський писав у статті «Чому не виходила «Нова Рада»: «...коли готовий номер мали здавати в машину, – в друкарню «Нової Ради» заявила ватага офіцерів з червоними і білими нарукавниками і спинала роботу в друкарні. Офіцери поводитися грубо. Ніхто з них по-українському не говорив». Черговому співробітникові газети вони подали наказ про закриття газет «Боротьба», «Відродження» і «Нова Рада» «впредь до особаго распоряжения»⁶⁴.

Цього ж дня, о 23 годині, до А. Ніковського прибув посланець від М. Устимовича, який разом із запрошенням взяти участь у формуванні гетьманського уряду, приніс записку, в якій запевнялося, що «Нову Раду» не заборонять, але вимагалось перед друком подавати газету до цензури. Відповівши посланцеві, що новій владі наступний випуск «Нової Ради» був би корисним, оскільки оцінки гетьманського перевороту газета не давала, а її передова стаття «спрямовувалася виключно проти старого уряду», А. Ніковський прийняв рішення взагалі не випускати газету, «щоб за подвійну любезність нового уряду не зробити йому послуги»⁶⁵.

Вважаючи ситуацію, що склалася навколо української преси, непевною і беручи у той самий час активну участь у переговорах з формування нового уряду, А. Ніковський не поспішав відновлювати роботу газети. Після гетьманського перевороту «Нова рада» не виходила майже два тижні; її видання відновилося тільки 9 травня. Проте А. Ніковський вважав, «що випадкові обставини склалися для нашої газети найкраще... Сліпі й незрозумілі заходи проти нас різних груп учасників перевороту тільки допомогли вияснити становище та розмежувати те, що могло по непорозумінню змішуватись»⁶⁶.

За часів Гетьманату «Новій раді» вдалося зберегти свій творчий потенціал і політичний вплив. Відповідаючи у травні 1918 р. на запит Інформаційного бюро гетьманської Державної канцелярії, А. Ніковський повідомляв, що видавцем газети залишалося «Товариство для підмоги літературі, науці і штуці», провідними співробітниками газети були С. Єфремов, О. Лотоцький, Д. Дорошенко, О. Шульгин, О. Саліковський, Д. Маркович, В. Прокопович, І. Фещенко-Чопівський, В. Науменко, Д. Донцов, П. Стебницький, М. Туган-Барановський, К. Мацієвич, С. Шелухін та багато інших. Секретарями редакції довгий час працювали П. Тичина і О. Кузьминський, хронікерами Ф. Бмунюк, О. Стешенко, П. Іваненко. Орієнтувалася газета переважно на освіченого читача – «інтелігенцію та культурне селянство»⁶⁷.

Як свідчив А. Ніковський на допиті в ОГПУ, за часів Гетьманату він, редагована ним «Нова рада» та УПСФ поступово приймають ідею повної самостійності України. Вважаючи федералізм за «музику майбутнього», вони доходять думки, що «федерація не може бути декретована згори, а може будуватися з самостійних елементів»⁶⁸.

Пропагуючи ідеї федералізму, А. Ніковський восени 1918 р. на сторінках «Нової ради» виступає з пропозицією створення Чорноморсько-Балтійського союзу. Нове політичне утворення він розглядав як «гроно держав», необхідними передумовами об'єднання яких мали бути спільні кордони, вимушена участь у Першій світовій війні та право народів цих держав на самовизначення⁶⁹. За Ніковським, до Чорноморсько-Балтійського Союзу мали увійти Фінляндія, Латвія, Литва, Білорусь, Україна, країни Чорноморського регіону і Кавказу. Мета створення подібної структури, на його думку, впливала з необхідності існування сильної й авторитетної організації, «яка оборонить старі російські території від прилучення їх до цілої Росії, котра органічно не може вийти з меж Азійської держави»⁷⁰. Ідею створення Чорноморсько-Балтійського союзу А. Ніковський спробував втілити в 1921 р., перебуваючи на посаді міністра закордонних справ в уряді Директорії УНР. Проте, його планам не судилося здійснитися через слабе міжнародне положення України.

Як уже згадувалося, з приходом до влади гетьмана П. Скоропадського видання великої кількості українських газет і журналів було припинено. «Новій раді», а також «Робітничій газеті» та «Літературно-науковому віснику» вдалося уникнути закриття, але вони потрапили, за висловом П. Христюка, «в лещата дикої, безглуздої попередньої цензури, що випередила далеко цензуру бувших царських часописів»⁷¹. Цензуру було запроваджено відразу після перевороту, вже 30 квітня 1918 р.⁷².

Вже після повалення гетьманату А. Ніковський склав приблизний список тем, яких не можна було торкатися на сторінках «Нової ради». Були заборонені статті, присвячені проблемам накладання контрибуції німцями і поміщиками на селян, критиці кадетів і октябристів, реквізиції квартир для

міністрів, вступу І. Кістяківського до «Протофісу», прокламації товариства «Наша родина» про царя, спростування ЦК УПСР щодо 5 мільйонів карбованців, що одержав М. Ковалевський, а також статті про державну мову, обмеження вживання української мови в міністерствах, аналіз промов на з'їзді хліборобів-власників, інформація про арештованих і звільнених із тюрми, негативні публікації про поведження німецьких військ та багато інших тем⁷³.

Своєрідним методом боротьби проти цензури було залишення білих плям на сторінках газети, де мали розміщуватися заборонені статті. Але невдовзі – і це було заборонено – міністр внутрішніх справ І. Кістяківський взяв з редакторів газет (у т.ч. з А. Ніковського) підписку, що останні будуть завершувати всі вільні місця.

Намагаючись привернути увагу до цензурних утисків, редакція «Нової Ради» вміщує відкритого листа до своїх колишніх колег, співробітників газети «Рада» М. Василенка і Д. Дорошенка, які тепер посіли пости міністрів освіти і закордонних справ Української Держави. Редакція звинувачувала їх у байдужості до долі української преси: «Наше завдання непорушне: говорити правду так, як вона нам уявляється, виступати проти того, що ми вважаємо шкідливим проти держави і народу... а коли цензура боїться цього – значить вона боїться правди...»⁷⁴.

У цей час проявилася нова грань творчості А. Ніковського – талант фейлетоніста. Публікуючи свої блискучі фейлетони, він боровся проти цензури за допомогою езопової мови.

Поряд з А. Ніковським, фейлетони писав і колишній міністр торгу і промисловості в уряді В. Голубовича І. Феценко-Чопівський. Зберігаючи зв'язки з працівниками міністерства, останній, на підставі їхньої інформації щодо діяльності нового міністра С. Гутника, гостро критикував його політику в «Новій раді» у формі гострих фейлетонів. Державна варта не дала змоги повністю розкритися цьому таланту колишнього міністра: І. Феценка-Чопівського було заарештовано і він відсидів 17 днів у Лук'янівській тюрмі⁷⁵.

Незалежна інформаційна політика, яку проводила «Нова рада», призвела до того, що невдовзі по гетьманському перевороті приміщення редакції було реквізоване російськими офіцерами, на вході виставлено озброєну варту, яка перешкоджала редакції газети виконувати свою роботу. З цього приводу А. Ніковський на сторінках «Нової ради» писав: «Ми майже позбавлені можливості нормальних функцій і питаємось в уряді, – чи це теж боротьба з пресою?». Насамкінець редактор наголошував, «що обидва помешкання ми ні в кого не реквізували, а займали по договору і платили гроші»⁷⁶.

Про ситуацію, що склалася навколо приміщення «Нової ради», А. Ніковський сповістив Державного Секретаря, який у свою чергу був змушений звернутися 31 травня 1918 р. до коменданта м. Києва, міністра внутрішніх справ та військового міністра з проханням «негайно зробити розпорядження, щоб зняли кордон та висвободили помешкання редакції газети «Нова рада» від реквізиції, щоб не перешкоджали виходу газети»⁷⁷.

Саме за часів Гетьманату П. Скоропадського А. Ніковський остаточно переконався в надзвичайній силі преси: «Слово друковане, а особливо в періодичних виданнях, – це величезна сила, це могутній засіб подіяти на людський розум і серце»⁷⁸.

У жовтні 1918 р. газета «Нова рада» опинилася на межі закриття. У кількох номерах поспіль редакція газети сповіщала своїх читачів, що «через брак паперу і високі ціни на київському ринку» видавці будуть змушені «припинити, або й зовсім зліквідувати видання «Нової Ради»⁷⁹. Допомогла «Новій Раді» одна з українських кооперативних установ «продажем 350 пудів паперу по своїй, не риночній ціні»⁸⁰.

З приходом до влади Директорії відбулися деякі позитивні для газети зміни – було знято цензурні утиски, про що редакція «Нової ради» з радістю повідомила своїх читачів⁸¹. Але це не означало, що газета відступилася від своїх принципових позицій і беззастережно підтримувала усі починання нової влади. Так, 24 грудня 1917 р. «Нова рада» вперше вийшла російською мовою. Причиною здійснення такого кроку став «націоналістичний наказ» Директорії про «заборону всієї російської преси в Києві», на що редактор «Нової Ради», що завжди виступав проти радикалізму та за порозуміння в українському суспільстві, «відповів виданням паралельної газети на російській мові»⁸².

У редакційній статті, поміщеній у першому номері російськомовного видання «Нової Ради», А. Ніковський наголошував на тимчасовості такого заходу і незмінності старих позицій: «на компроміс ми йдемо лише в питанні мови (курсив А. Ніковського – М.Г.), залишаючи суть і зміст таким як і раніше, тобто українським»⁸³. Водночас він прагнув добитися зворотної позитивної реакції від неукраїнців, сподіваючись, що «люди іншої культури та інших звичок» не будуть зневажати

українську мову, і не жалітимуться на «примусову українізацію», якою нібито займається українська інтелігенція»⁸⁴.

Втім, коли А. Ніковський побачив, що видання російських газет з їхньою антиукраїнською тематикою продовжується, він припинив видання російськомовного варіанту «Нової Ради». Водночас заборону пропагувати ідею федерації з Росією та «нагінки» на прояви російської культури в Україні (зокрема мову) він вважав за «удар в саму репутацію українського національного руху»⁸⁵. Тому А. Ніковський неодноразово висміював радикалізм Директорії у питаннях національного будівництва. Наприклад, у фейлетоні «Методи українізації» він з гумором описує процес заміни російськомовних вивісок на українські, але в той же час залишається переконаним українцем: «Все йде до українізації, чи там повільної, чи то швидкої. Дійсно все мусить українізуватись. А вивіска – це епізод, дрібничка. Не робім з цього великого клопоту і гомону»⁸⁶.

6 лютого 1919 р., на другий день після вступу більшовиків до Києва, видання «Нової Ради» було припинено новою владою⁸⁷. Так закінчилась історія однієї з найпопулярніших щоденних українських газет.

«Нова рада» відновила свою діяльність після вигнання більшовиків і захоплення Києва Добровольчою армією Денікіна, але на знак «привернення царського режиму» А. Ніковський та С. Єфремов почали видавали щоденну газету під назвою «Рада»⁸⁸.

Газета «Рада» у своїх кращих традиціях продовжувала інформувати читачів про головні події, вміщуючи повідомлення з фронту, ведучи стару рубрику «Хроніка» та започаткувавши нову – «Справи Директорії», в якій редакція в нейтральному тоні доносила до українських громадян відомості про події, які відбувалися в таборі Директорії.

Видавалася «Рада» в складних політичних і економічних умовах. Як і в часи гетьманату, «Рада» піддавалася цензурі, і газета раз у раз світилася білими плямами або місцями з спотвореним до невпізнання текстом. Втім, за свідченням А. Ніковського, зважаючи на різкі виступи «Ради» проти Денікінщини, Червоний Хрест, якому при відступі більшовиків якась радянська установа залишила кошти, запропонував А. Ніковському субсидувати газету. Умовою грошової допомоги мала стати відмова «Ради» від нападів на більшовиків. А. Ніковський заявив, що сам проти більшовиків не пише, а С. Єфремову «в таких справах завжди належить повна воля думки». На цьому сторонам вдалося досягти згоди. І після того, як С. Єфремов закінчив серію антибільшовицьких статей (ймовірно, це цикл статей «Непримиренні»⁸⁹, в яких С. Єфремов виступав не тільки проти більшовиків, а гостро засуджував російські «єдинонеділїмство» та шовінізм), «Рада» повністю зосередилась на боротьбі проти Денікінщини⁹⁰.

Переконуючи слідчих ОДПУ в 1929 р. у лояльності до більшовиків, яку він проявляв у 1919 р., А. Ніковський грішив проти правди, оскільки вже у другому номері «Ради» він, критикуючи більшовиків, писав про похід «30000 чиновників, голодних, безпринципних москвичів» «устраивать хохлам советский порядок»⁹¹, наслідком чого стало те, що «всі дрібні кївські і містечкові спекулянти дістали посади коштом українського народу і необмежене право красти і убивати людей»⁹².

Газета «Рада» не стала довгожителькою. Вона видавалася з 3-го по 11-те вересня 1919 р. Всього вийшло 8 номерів газети. Після закриття «Ради» А. Ніковський спробував видавати газету під назвою «Промінь»⁹³, перший випуск якої побачив світ 14 вересня 1919 р. Офіційно редактором-видавцем «Променя» був Ю. Авдієв, але фактично фінансовий та ідеологічний провід залишався в руках А. Ніковського, який під загрозою розстрілу не міг афішувати свою видавничу діяльність⁹⁴. Газета «Промінь» зберегла основні зовнішні ознаки та ідейний зміст своїх попередників – «Нової Ради» і «Ради». Її редакція знаходилась у старій конторі «Нової Ради» по вулиці Олександрійській, буд. 22, у Києві. Зберігся й авторський колектив: як і раніше, до газети писали А. Ніковський, С. Єфремов, О. Саліковський, П. Смуток (П. Стебницький), П. Мацюкевич, С. Дорош та О. Дорошкевич.

Різко виступаючи проти більшовиків, газети «Рада» і «Промінь» одночасно протестували проти цензури і «ексцесів Денікінщини». А. Ніковський намагався позбутися впливу цензури, у т.ч. і за допомогою особистого знайомства з деякими посадовцями денікінської влади. Але кївський губернатор Чернявський від імені Головного начальника Київського краю генерала Драгомирова пригрозив настирному редактору розстрілом, якщо газета посміє «ображати Добрармію, що визволила нас від большевиків»⁹⁵.

На відміну від своїх попередниць, «Промінь» не був закритий за порушення цензурних вимог. Щоденка на 55 числі припинила своє існування через фінансову скруту. У редакторській статті

.....
писалося, що газета стала «вже занадто великою розкішною», і при ціні 4-5 карбованців за число «робиться абсурдом». Хоча певною мірою, до закриття газети призвели також цензурні утиски, через які газета не могла «торкатися багатьох пекучих справ»⁹⁶. У кінці редакторської колонки все ж висловлювалась надія, що обставини, які «роблять абсурдом друковане слово – не вічні», і прийде час відновити щоденну українську газету⁹⁷.

Останній, 56-й, випуск «Променя» вийшов 2-9 грудня 1919 р. А. Ніковський хотів поновити газету у вигляді тижневика, «присвяченого переважно нашим культурним справам»⁹⁸, але бойові дії та захоплення Києва більшовиками не дало можливості цим планам здійснитися.

Отже, у редакторській діяльності А. Ніковського під час національно-визвольних змагань можна виділити кілька етапів. На першому етапі – з 25 березня 1917 р. до 29 квітня 1918 р. – газета «Нова Рада» видавалася в умовах величезного національно-демократичного підйому, вона всебічно висвітлювала діяльність Центральної і Малої Рад, роботу Генерального Секретаріату, подавала детальну хроніку подій; щоправда, з приходом до влади уряду В. Голубовича «Нова рада» переходить в опозицію до існуючої влади. За доби Гетьманату «Нова рада» виходила з 9 травня 1918 р. і, з невеликими перервами, до вступу Директорії в Київ. Це був значно складніший період для видання газети, обтяжений цензурними утисками та затяжними фінансовими кризами. За правління Директорії УНР «Нова Рада» виходила до 6 лютого 1919 р. (до захоплення Києва більшовиками). Вона отримала можливості для розвитку, щоправда, суперечки між УПСФ і Директорією наклали свій відбиток на об'єктивність газети та її нормальну роботу. Із захопленням Києва Добровольчою армією Денікіна А. Ніковський разом із С. Єфремовим відновлюють видання газети під назвою «Рада» (виходила з 3 по 11 вересня 1919 р.), а потім, після її закриття, починають видавати «Промінь» (з 14 вересня до 9 грудня 1919 р.).

Завдяки діяльності А. Ніковського «Нова рада» стала помітним явищем у суспільно-політичному житті України. Його принциповість, з одного боку, і поміркованість, з іншого, одразу перетворили газету на рупор української інтелігенції, яка щиро прагнула національного відродження, але одночасно не сприймала радикальних гасел. Весь час свого існування «Нова рада» послідовно відстоювала демократичні й національні ідеї, виступала за толерантність, порозуміння в українському суспільстві, проти будь-яких крайнощів – соціалістичних експериментів, консервативної політики Гетьманату, «єдинонеділимської» позиції режиму Денікіна, авантюристичних методів більшовиків. У добу українських національно-визвольних змагань найяскравіше проявився публіцистичний та організаторський талант А. Ніковського, а редагована ним газета стала вагомим чинником у боротьбі за національне відродження України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Крупський І.В. Національно-патріотична журналістика України. – Львів: Видавництво «Світ», 1995; Крупський І.В. Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за українську державність другої пол. XIX – першої пол. XX ст. Дис. канд. іст. наук. – К., 1995; 2. Клименко І.В. Архіви Українських часописів кінця XIX – початку XX ст. в Інституті рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського як джерело з історії редакційно-видавничої діяльності. Дис. канд. іст. наук. – К., 2003; 3. Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX ст. – 1939 р.) / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002; 4. Старовойтенко І. Епістолярний діалог Є.Х. Чикаленка з А.В. Ніковським (1908-1921) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 7. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 316-336. 5. Грушевський М. Спомини. // Київ. – К., 1989. – №8. – С. 1391; 6. Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 р. Прага: Видання фонду імені Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 1932. – С. 11; 7. Животко А. Нарис історії української преси. – Подєбради, 1937. – С. 95; 8. Державний архів Служби Безпеки України (далі – ДА СБУ). – 67098 фп. – Т. 59. – Ч.3. – Арк. 603; 9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. 44. – № 424. – Арк. 11; 10. Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 р. – С. 13; 11. ІР НБУ. – Ф. 44. – № 424. – Арк. 11; 12. Од редакції // Нова рада. – К., 1917. – 25 березня. – С. 1; 13. Без назви // Нова рада. – К., 1917. – 25 березня. – С. 1; 14. ІР НБУ. – Ф. 44. – № 425. – Арк. 12; 15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2469. – Оп. – 1. – Спр. 8. – Арк. 6; 16. ДА СБУ. – Спр. 67098 ФП. – Т. 59. – Ч. 3. – Арк. 603; 17. Див.: Єфремов С. Перший Великдень // Нова Рада. – К., 1917. – 2 квітня. – С. 1; Єфремов С. На партійні теми // Нова Рада. – К., 1917. – 9 квітня. – С. 1; там само. – 13-14 квітня. – С. 1; Єфремов С. У непевному сусідстві // Нова Рада. – К., 1917. – 4 травня. – С. 1; Єфремов С. Дешеві лаври // Нова рада. – К., 1917. – 27 червня. – С. 1; Єфремов С. В тумані // Нова Рада. – К., 1917. – 31 серпня. – С. 1; Єфремов С. Корніловщина // Нова Рада. – К., 1917. – 1 вересня. – С. 1; Єфремов С. По кривавому непорозумінню // Нова Рада. – К., 1917. – 4 листопада. – С. 1; там само. – 5 листопада. – С.1; 18. Див.: Ніковський Ан. Дорога до автономії // Нова Рада. – К., 1917. – 21 квітня. – С. 1; Ніковський Ан. Російська

хвороба // Нова Рада. – К., 1917. – 29 квітня. – С. 1; Ніковський Ан. Уміркованість над міру // Нова Рада. – К., 1917. – 30 квітня. – С. 1; Яринович А. Тверді ціни і непевна політика // Нова Рада. – К., 1917. – 6 вересня. – С. 1; Яринович А. Самоозначення і централісти // Нова Рада. – К., 1917. – С. 1; 19. Див.: Кушнір М. Земельна справа на Україні // Нова Рада. – К., 1917. – 12 липня. – С. 1; там само. – 19 липня. – С. 1; 20. Див.: Русова С. Негайна справа // Нова Рада. – К., 1917. – 23 серпня. – С. 1; 21. Див.: Матушевський Ф. Права національних меншостей. // Нова Рада. – К., 1917. – 27 квітня. – С. 2-3; 22. Див.: Шелухин С. Судові фортеці реакції та контр-революції // Нова Рада. – К., 1917. – 17 жовтня. – С. 1; 23. Див.: Смуток П. Російський Сфинкс // Нова Рада. – К., 1917. – 26 вересня. – С. 2-3; 24. Див.: Саліковський Ол. Чого домагаються українці та інші народи Росії // Нова Рада. – К., 1917. – 30 серпня. – С. 2-3; 25. Див.: Чопівський І. Економічні справи України // Нова Рада. – К., 1917. – 24 травня. – С. 2-3; Чопівський Ів. Економічні нариси // Нова Рада. – К., 1917. – 6 жовтня. – С. 2-3; там само. – 7 жовтня. – С. 2-3; там само. – 14 жовтня. – С. 2-3; там само. – 20 жовтня. – С. 2-3; там само. – 5 лист. – С. 2; там само. – 11 лист. – С. 2; 26. Див.: Мацієвич К. Принципи і межі тимчасового Земельного законодавства // Нова Рада. – К., 1917. – 12 листопада. – С. 1; там само. – 14 лист. – С. 1-2; там само. – 15 лист. – С. 1; там само. – 16 лист. – С. 1; Мацієвич К. Руїна сільського господарства // Нова Рада. – К., 1917. – 12 груд. – С. 1; там само. – 13 груд. – С. 1-2; там само. – 14 груд. – С. 1-2; 27. Стрілець В.В. Згадана праця. – С. 109; 28. Див.: Друга конференція української партії соціалістів-федералістів // Нова Рада. – К., 1917. – 7 вересня. – С. 2-3; 3'їзд партії укр. соціалістів-федералістів // Нова Рада. – К., 1918. – 19 (6) травня. – С. 2; Конференція партії українських соціалістів-федералістів 8-9 вересня 1918 року // Нова Рада. – К., 1918. – 21 (11) вересня. – С. 1-2; 29. ІР НБУ. – Ф. 44. – № 426. – Арк. 13; 30. Там само. – № 599. – Арк. 1; 31. Там само. – № 602. – Арк. 1 зв.; 32. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. – 1. – Спр. 16. – Арк. 12зв.; 33. Там само. – Арк. 13; 34. Журба Г. Від «Української хати» до «Музагету» // Україна. – Київ, 1990. – №47 (листопад). – С. 135; 35. ІР НБУ. – Ф. 44. – № 599. – Арк. 1; 36. ДА СБУ. – 67098 фп. – Т. 59. – Ч. 3. – Арк. 603; 37. ІР НБУ. – Ф. III. – №. 53552. – Арк. 5зв-6; 38. Там само. – Ф. 44. – № 601. – Арк. 2 зв.; 39. Там само. – № 598. – Арк. 1зв.; Там само. – №602. – Арк. 1; 40. Там само. – № 424. – Арк. 11; 41. Там само. – № 598. – Арк. 1зв.; 42. Там само. – Ф. III. – №. 52551. – Арк. 4; 43. Там само. – Ф. 44. – № 598. – Арк. 1 зв.; 44. Там само. – № 601. – Арк. 2; 45. Там само. – № 602. – Арк. 1; 46. Там само. – № 603. – Арк. 1; 47. Там само. – № 602. – Арк. 1; 48. Там само. – № 603. – Арк. 1; 49. Там само. – Ф. III. – № 52551. – Арк. 14; 50. Там само. – Ф. 44. – № 603. – Арк. 1; 51. Там само. – № 604. – Арк. 1 зв.; там само. – № 430. – Арк. 18; 52. Там само. – № 433. – Арк. 21., там само. – № 434. – Арк. 22; 53. Там само. – № 605. – Арк. 1 зв. 54. Єфремов С. На поворотті // Нова Рада. – К., 1917. – 5 серпня. – С. 1; 55. Василько Ан. «Повстання Мари» – Нова Рада. – К., 1917. – 8 грудня. – С. 3-4; 56. Там само; 57. Яринович А. Хто з ними // Нова Рада. – К., 1917. – 10 листопада. – С. 1; 58. Там само; 59. Крупський І.В. Національно-патріотична журналістика України. – С. 151; 60. Напад на редакцію «Нової ради» // Нова рада. – К., 1918. – 2 березня (17 лютого). – С. 1; 61. Там само; 62. ДА СБУ. – 67098 фп. – Т. 59. – Ч. 1. – Арк. 20; 63. Ніковський Ан. Зміна уряду // Нова рада. – К., 1917. – 3 березня (8 лютого) – С. 1; 64. Ніковський Ан. Чому не виходила «Нова Рада» // Нова Рада. – 1918. – 9 травня. – С. 1; 65. Там само; 66. Там само; 67. ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. – 1. – Спр. 8. – Арк. 6-6 зв.; 68. ДА СБУ. – 67098 фп. – Т. 59. – Ч. 3. – Арк. 603; 69. Ніковський Ан. Чорноморсько-Балтійський Союз // Нова рада. – К., 1918. – 13 жовтня. – С. 1; 70. Там само; 71. Христюк П. Замітки і матеріали до української революції 1917-1920 рр. – Том III. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1969. – С. 37; 72. Превенційна цензура газет // Відродження. – К., 1918. – 9 травня. – С.1; 73. Ан[дрій]. Н[іковський]. Придушене слово. // Громада. – Київ, 1919. – № 10-12. – С. 7; 74. М. Василенкові та Д. Дорошенкові // Нова Рада. – К., 1918. – 16 червня. – С.1; 75. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. – Житомир, 1992. – с. 43; 76. У Києві. // Нова рада. – Київ, 1918. – 31 травня. – С. 3; 77. ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 4; 78. Ан[дрій]. Н[іковський]. Придушене слово. // Громада. – Київ, 1919. – № 10-12. – С. 7; 79. Од редакції. // Нова Рада. – Київ, 1918. – 10 жовтня. – С. 2.; там саме – 11 жовтня. – С. 2.; там саме – 12 жовтня – С. 2; 80. Ніковський А. Лист редактора «Нової Ради» // Промінь. – К., 1919. – 1 (14) листопада. – С.2; 81. Од редакції // Нова рада. – 1918. – 17 грудня. – С. 4; 82. ДА СБУ. – 67098 фп. – Т. 59. – Ч. 3. – Арк. 605; 83. Нашим читателям // Нова Рада (2-е издание на русском языке). – К., 1918. – 24 декабрия. – С. 1; 84. Там само; 85. Ніковський А. Лист редактора «Нової Ради» // Промінь. – К., 1919. – 1 (14) листопада. – С.2; 86. Яринович А. На біжучі теми: Методи українізації // Нова Рада. – К., 1919. – С.2; 87. Перед невідомим завтра // Рада. – К., 1919. – 3 (16) вересня. – С. 1; 88. ДА СБУ. – 67098 фп. – Т. 59. – Ч. 3. – Арк. 612; 89. Єфремов С. Непримиренні // Рада. – К., 1919. – 6 (19) вересня. – С. 1; там само. – 7 (20) вересня. – С. 1; там само. – 8 (21) вересня. – С.1; там само. – 10 (23) вересня. – С.1; 90. ДА СБУ. – 67098 фп. – Т. 59. – Ч. 3. – Арк. 612-613; 91. Ніковський Ан. Наша сила // Рада. – К., 1919. – 4 (17) вересня. – С.1; 92. Там само; 93. ДА СБУ. – 67098 фп. – Том 59. – Ч. 3. – Арк. 613; 94. Там само; 95. Там само. – Ч. 1. – Арк. 111; 96. Од редакції // Промінь. – К., 1919. – 24 листопада (7 грудня). – С.1; 97. Там само; 98. На захист культури // Промінь. – К., 1919. – 2-9 (15-22) грудня. – С.1.

Ю.І. Пон, О.М. Кравчук

**ПЕРШИЙ ГУБЕРНАТОР ЗАКАРПАТТЯ: ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
Г. ЖАТКОВИЧА В 1918 – 1921 РР.**

Новітня історія України багата на яскравих політичних діячів. На жаль, серед досліджень, зокрема визвольних змагань 1917–1920 рр пріоритет віддано висвітленню державотворчої діяльності лідерів Наддніпрянщини й ЗУНР. Однак наукова системність вимагає вивчення політичної активності представників всіх українських регіонів. Це певною мірою стосується Закарпаття і такого його діяча, як Григорій Жаткович. Він був першим губернатором Закарпаття в складі Чехословацької республіки. Йому не тільки не поталанило з реалізацією своєї державотворчої концепції, але й сучасники, а згодом й історики не змогли об'єктивно оцінити його політичну діяльність. Так дослідник з часів першої ЧСР Ф. Пероутка твердив, що «Жаткович сам за характером був скоріше політизуючий адвокат, ніж адміністратор», а в іншому місці своєї праці називає його «борцем за автономію»¹. Для істориків СРСР він був «вірний агент і шпигун» американських імперіалістів (М. Климпотюк)². Подібні погляди відстоювали історики Чехословаччини тоталітарного періоду. Зокрема, І. Ванат твердив, що перший губернатор «піддався ілюзіям чехословацької державності»³. І. Кремпа назвав Г. Жатковича «лідером буржуазної закарпатоукраїнської еміграції в США»⁴. Об'єктивніше політичну діяльність і погляди першого губернатора Закарпаття висвітлюють сучасні історики. І. Ковтун (США) писав, що Г. Жаткович – «... найздібніший підкарпаторусинський працівник в Америці»⁵. Сильний, незалежний опонент чехословацької бюрократії, рівного якому на політичній арені краю не було, – так оцінив Г. Жатковича науковець І. Поп⁶ (Хеб, Чеська Республіка). «Г. Жаткович був людиною поміркованих поглядів і бажав добра населенню Підкарпатської Русі», «стояв загалом на прогресивних позиціях», стверджував І. Гранчак (Ужгород)⁷.

Вивчення політичної діяльності Г. Жатковича має також практичний аспект. Звичайно, вплив навчального потенціалу історії у практиці державного будівництва в сьогднішній Україні є доволі опосередкованим. Досвід попередніх поколінь політикам відомий в загальних рисах і не використовується. Зокрема це стосується такого питання, як адміністративна реформа. Про неї говорять з самого початку української незалежності. Нового змісту й політичного значення дискусії із зазначеного питання набули в зв'язку з федералістськими прагненнями політиків півдня і сходу України. Оскільки Україна прагне до західної моделі організації держави, варто проаналізувати цікавий досвід спроби перенесення зразку федералізму США в Закарпаття після Першої світової війни, яку здійснив Г. Жаткович.

Враховуючи все вищезазначене, в даній статті автори роблять спробу аналізу політичної діяльності Г. Жатковича в 1918–1921 рр.

Григорій-Ігнатій Жаткович (1886–1967 рр.) народився в с. Голубине Свалявського округу Березької жупи Угорського королівства. У п'ятирічному віці він потрапив до США, початкову і середню освіту здобув у Нью-Йорку. Навчався в коледжі Св. Вінцента (Нью-Йорк), в Коледжі Св. Духа (Пітсбург), в Пенсільванському університеті (Філадельфія). Його батько – Павло Жаткович – був одним з впливових представників русинської еміграції, співзасновником «Соединенія греко-католических руських братств»⁸, видавав газету «Американський руський вісник». Завершивши навчання, Г. Жаткович працював юрисконсульту корпорації «Дженерал Моторс» й не брав участі у справах русинської громади до літа 1918 р. Саме тоді Американська народна рада угро-русинів, що прагнула вплинути на процес визначення державно-правового статусу, Закарпаття, звернулася до Г. Жатковича з проханням допомогти виробити меморандум для президента США В. Вільсона з проханням підтримки і допомоги.

Г. Жаткович вважав русинів окремою національністю, і тому першою вимогою його меморандуму, затвердженого 1 жовтня 1918 р. АНРУР, було: «щоб наш угро-руський народ визнали окремим і, якщо це буде можливо, цілком незалежним народом». Якщо це виявиться неможливим, передбачалось об'єднання на основі автономії з яким-небудь слов'янським народом чи автономія у складі Угорщини. Ознайомившись з цими вимогами, президент В. Вільсон 21 жовтня 1918 р. визнав перший і третій проекти непрактичними. За його порадою, Г. Жаткович та інші представники АНРУР встановили контакти з лідерами визвольних рухів народів Центрально-Східної Європи. Г. Жаткович взяв участь 23–26 жовтня 1918 р. у Філадельфії в роботі зборів Центральноєвропейської унії, 25 жовтня – вів переговори з її головою – Т. Г. Масариком про «можливість федерації між русинами і чехословаками». Т. Г. Масарик висловив свою згоду. Домовленості Г. Жатковича підтвердила АНРУР на своєму засіданні в Скрантоні 12 листопада 1918 р., а також плебісцит американських русинів 20 грудня 1918 р.⁹

У цей час політичні погляди лідерів русинів-українців в Закарпатті були неоднозначними. 7 січня 1919 р. за злуку з ЧСР висловилася Пряшівська народна рада (завдяки цьому й ініціативі русинів США, країни Антанти починають підтримувати ідею включення краю до складу ЧСР, а

12 січня 1919 р. війська Чехословаччини вступили до Ужгорода). З іншого боку, 8 січня 1919 р. в с. Ясіня була проголошена самостійна Гуцульська республіка (існувала до 11 червня 1919 р.), що декларувала бажання приєднатися до соборної Української держави. Крім того, на зборах в Хусті 21 січня 1919 р. представники центру і сходу Закарпаття висловились за приєднання регіону до складу України¹⁰.

Але державний статус Закарпаття насамперед залежав від Паризької мирної конференції, що з ініціативою американських русинів була ознайомлена 5 лютого 1919 р. Е. Бенешом, а пізніше – діячами АНРУР Г. Жатковичем і Ю. Гардошом, які 17 лютого зустрілись з виконуючим обов'язки голови американської місії з Е. Гаусом, 24 лютого – з представником Франції А. Тардьє. Свою концепцію політичного статусу Закарпаття у складі Чехословаччини («Чотирнадцять пунктів»), 3 березня 1919 р. Г. Жаткович і Ю. Гардош вручили прем'єру ЧСР, голові її делегації на мирній конференції, К.Крамаржу, 10 березня 1919 р. – президенту Чехословаччини Т.Г. Масарику, 15 березня 1919 р. – представникам Ужгородської народної ради. «Чотирнадцять пунктів» Г. Жатковича були відбитком американського федеративного устрою. Зразком майбутнього статусу краю в складі ЧСР Г. Жатковичу слугували права штатів в США. Суть пропозицій політика відбита у наступних пунктах: «Русини становлять незалежну державу в Чехо–словацько–руській республіці», «Угорсько–руська держава буде самостійною в усіх питаннях управління та у внутрішніх справах», її кордони мали бути встановлені на етнічному принципі, «Ця тимчасова або *de facto* Руська держава буде управлятись угро–руським міністром, якого призначить президент Чехословацької Республіки». Суперечки між Руською державою і Чехословаччиною мала вирішувати Ліга Націй¹¹.

Зазначені пропозиції Г.Жатковича були розроблені в період, коли західну частину краю контролювали війська Чехословаччини, а центр і схід – угорська адміністрація. Тільки 23 квітня 1919 р. війська ЧСР почали займати опорні пункти в регіоні. Очевидно Г.Жаткович не був про це повідомлений, тому що в кінці квітня 1919 р. він їде до Парижу з метою здобути від Антанти дозвіл для чехословацьких військ на окупацію території русинів на захід від р. Уж¹².

Поступово серед політиків Закарпаття все більшого поширення набуває ідея приєднання краю до складу Чехословаччини. 8 травня 1919 р. 200 делегатів з Пряшева, Ужгорода, Хуста утворили Центральну руську народну раду. Її головою обрали А.Бескида, а почесним головою – Г. Жатковича. На її засіданнях 9–16 травня 1919 р. фактично була схвалена і деталізована політична концепція Г.Жатковича. Його передбачалось призначити «організуючим міністром Руського штату»¹³. 23 травня 1919 р. в Празі Г.Жаткович і А.Волошин на чолі відповідної делегації з представників Закарпаття передали рішення ЦРНР президенту Чехословаччини.

Г. Жаткович залишився в Празі з метою детальної розробки проекту статусу Закарпаття в складі ЧСР. Незабаром розпочались його наради з Т.Г. Масариком, які були припинені з початком війни Чехословаччини з Радянською Угорщиною.

Зазначимо також, що з огляду на дуже важку ситуацію в Закарпатті, 6 червня 1919 р. в краї була проголошена військова диктатура. Вона діяла до 9 січня 1922 р. Військовим диктатором став командуючий східної групи чехословацької армії, французький офіцер, генерал Е.Ш.А.Еннок, а 31 грудня 1919 р. – генерал Паріс¹⁴.

Після завершення чехословацько–угорської війни переговори Г. Жатковича і президента ЧСР продовжились. Вони тривали 10 липня, 13 липня, 17 липня, 22 липня 1919 р. Г. Жаткович певним чином видозмінив свої «Чотирнадцять пунктів». Згідно з поданим Т.Г. Масарику на перших зустрічах у липні 1919 р. меморандумом «Про нову організацію», держава русинів повинна була називатись «Русинія». Її мав очолювати губернатор. Він повинен призначати секретарів (або міністрів) внутрішніх справ, культури і шкіл, транспорту і пошти, фінансів, сільського господарства і лісової справи, міністра праці, без портфеля, юстиції, а крім того – трьох жупанів. Русинія мала бути поділена на 20 округів. З кожного з них мусив бути делегований один представник у парламент ЧСР. Із кожного округу мали бути відправлені також два представники в малий парламент в Ужгороді, який «має приймати всі рішення, що стосуються місцевих справ». Кордони Русинії повинні були встановлюватись за етнічним принципом¹⁵.

22 липня 1919 р. Г.Жаткович обговорив з Т.Г. Масариком умови майбутнього Сен-Жерменського договору, в якому мав бути закріплений правовий статус Закарпаття. Цікаво, що під час цього обговорення Г. Жаткович погодився з концепцією статусу Закарпаття в Сен-Жерменському договорі, яку розробив Е. Бенеш. Зазначена концепція передбачала надати Закарпаттю статус автономної території в унітарній Чехословацькій республіці, а не статус держави – складової частини федеративної Чесько–словацько–руської республіки. Не погодився Г. Жаткович з прагненням

.....
конференції встановити остаточний кордон між Словаччиною і Закарпаттям по р. Уж, що залишало Пряшівщину (українська етнічна територія) в управлінні Братислави. З метою попередити це, політик поїхав знову до Парижа, де 24 липня 1919 р. вів переговори з Е.Бенешем. Останній обіцяв просити конференцію про встановлення тимчасового кордону між Словаччиною і Закарпаттям.¹⁶

На нараді Г. Жатковича з президентом ЧСР і її міністром внутрішніх справ А. Швеглюю 29 липня 1919 р. обговорювались конкретні форми організації управління в Закарпатті. Було вирішено під час військової диктатури утворити Цивільне управління Підкарпатської Русі, дорадчим органом якого стане Директорія. Крім того, було домовлено, як відзначав Г. Жаткович 12 серпня 1919 р. в листі до ЦРНР, що до Руської держави буде входити Любовенський округ Спишської жупи, північна частина Шаришської і Земплинської жупи, північна, центральна і східна частини Ужгородської жупи, вся Бережанська, Мараморошська і Угочанська жупи¹⁷.

У контексті виконання цих домовленостей, головою політичного управління (адміністратором) Закарпаття 1 серпня 1919 р. було призначено чеського чиновника Я. Брейху, а 7 серпня 1919 р. президентом Директорії став Г.Жаткович¹⁸. Незабаром останній виїхав до США з метою забезпечити подальшу співпрацю емігрантів і русинів – українців в Закарпатті.

Державну приналежність Закарпаття в складі ЧСР і правовий статус краю було закріплено 10 вересня 1919 р., коли Чехословаччина підписала в Сен-Жермен-ан-Ле з країнами Антанти договір про національні меншини. У ньому визначались основи статусу меншин в складі ЧСР під протекцією Ліги Націй на основі громадянської рівноправності представників меншин, забезпечення автономії території «русинів на південь від Карпат».

У цей час Г. Жаткович перебував в США. 15–16 вересня 1919 р. він звітував в Гомстеді на конгресі американських русинів про процес приєднання Закарпаття до складу ЧСР, гарантії автономного статусу краю.

Після повернення в Чехословаччину Г.Жаткович активно включився до розробки першого внутрішньодержавного нормативного акту ЧСР, що регулював правовий статус Закарпаття - «Генерального статуту про організацію та адміністрацію Підкарпатської Русі, приєднаної Паризькою мирною конференцією до Чехословацької республіки». 13, 16, 21 і 30 жовтня 1919 р., а також 4 і 10 листопада 1919 р. з цього приводу відбулись переговори між Г. Жатковичем, Т.Г.Масариком, А. Швеглюю і Я. Брейхою. 14 листопада 1919 р. Г. Жаткович виїжджає до Ужгороду¹⁹.

«Генеральний статут про організацію та адміністрацію Підкарпатської Русі...» уряд ЧСР оприлюднив 18 листопада 1919 р. У ньому повторювались статті договору про статус меншин, що стосувались Закарпаття, повідомлялось про заснування посади адміністратора краю і його дорадчого органу – Директорії. Постанова вперше вводила назву території – «Підкарпатська Русь», дозволялось вживати назву «Русинсько»²⁰. Проте, залишалось відкритим питання кордонів Словаччини і Закарпаття.

Видання зазначеного нормативного акту свідчило про бажання уряду ЧСР виконувати свої міжнародні зобов'язання. Але в їх практичному втіленні було багато непослідовності з боку Праги. Так, посвідчення про призначення деяких членів Директорії (Г. Жатковича і Є. Пузи) не надійшли, як і схвалені урядом «Статуту Директорії», які надавали їй право вето на призначення урядовців краю²¹.

Загалом члени Директорії (А. Волошин, Ю. Брацайко, Е. Торонський, Ю. Гаджега) були призначені тільки 29 листопада 1919 р. 2 грудня 1919 р. Директорія склала присягу вірності ЧСР. Проте ні Е. Еннок, ні Я. Брейха не рахувались з Директорією. У свою чергу, Г. Жаткович, вихований в душі американської активності, свободи і представницької демократії, не хотів і не міг виконувати роль маріонетки. Це вело до відкритого конфлікту між Директорією, адміністратором і військовим диктатором²².

Діяльність Г. Жатковича на посаді президента Директорії Закарпаття була спрямована на політику реального впровадження автономії у краї, на прагнення взяти в свої руки владні важелі. Це показали перші рішення Директорії. 22 грудня 1919 р. була прийнята її політична програма. Вона вимагала видання конституції підкарпатських русинів, звільнення східної частини Закарпаття від румунських окупантів, зміну старого угорського законодавства новим, розбудови практичної й економної адміністративної системи, розширення самоврядування населених пунктів, введення прямого загального виборчого права з таємним голосуванням, забезпечення свободи слова і преси, свободи об'єднань і іншої політичної діяльності²³. Крім того, 22 грудня 1919 р. Директорія Підкарпатської Русі вимагала надати їй права призначити 15 осіб із краю депутатами до Національних зборів Чехословаччини, відмінити рішення про призначення Я. Брейхи адміністратором. 24 грудня 1919 р. Директорія прийняла постанову про необхідність заснування в

Ужгороді руського університету на базі єпископського богословського ліцею²⁴. Також 24 грудня 1919 р. були прийняті «Статути Директорії автономної Підкарпатської Русі». Серед їх найголовніших положень слід відзначити наступні: «Директорія має прелімінарне право вето при призначенні і звільненні всіх службовців...» (§3), «Обов'язком Директорії є приготувати все в автономних і загальних справах потрібні законопроекти, ті власному руському сейму запропонувати і провести» (§5), «Урядовою мовою є мова малоруська, тобто рідна мова підкарпатських русинів з етимологічним правописом» (§6). На засіданнях 16–17 січня 1920 р. Директорія підтвердила необхідність реалізації зазначеної програми²⁵.

Оскільки непорозуміння між представниками ЧСР і Директорією мали вирішуватись в Празі, Г. Жаткович знову розпочинає наради з керівництвом Чехословаччини. Так 19 січня 1920 р. Г. Жаткович й інші члени Директорії радилися з міністрами ЧСР Е. Бенешом, А. Швеглюю і М. Годжою. Вони домовились про створення конституційної, територіальної та адміністративної комісії. Але 27 січня 1920 р. змогла розпочати роботу тільки територіальна комісія. Саме тоді представник словацьких депутатів Національних зборів ЧСР Ф. Грушовський заявив, що Словацький клуб (фракція) вирішив добровільно віддати Закарпаттю частину Ужгородської жупи і незначну частину Земплинської жупи. Директорія з цим не погодилась і територіальна комісія більше не збиралась²⁶.

Свій план подолання політичної напруженості в Закарпатті Г. Жаткович і інші члени Директорії виклали 28 січня 1920 р. в листі до уряду і президента ЧСР. Зокрема, вони ставили вимогу щодо скасування посади адміністратора і Директорії, призначення замість них повновладного губернатора, ліквідації військового стану, призначення міністра у справах Закарпаття. На нараді, що відбулась 29 січня 1920 р. за участю уряду і діячів Закарпаття, Т.Г. Масарик відхилив ці вимоги. На наступній нараді 10 лютого 1920 р. президент ЧСР пояснив вживання назви території. Він відзначив: «Уряд буде дотримуватися, як офіційної, назви «Підкарпатська Русь» тому, що ця назва точно відповідає мирному договору, котрий говорить про територію на південь від Карпат, а отже, під Карпатами». На зазначеній нараді президент ЧСР виступив з ініціативною створення Підкарпатського відділення в Президії міністерської ради. Незабаром його очолив міністерський радник В.Палліер. Зрештою, це також не задовольнило представників Директорії. 14 лютого 1920 р. в листі уряду Г.Жаткович знову повторив свої попередні вимоги, а 19 лютого 1920 р. голова Директорії, і 2 березня її члени подали у відставку²⁷.

Незважаючи на невизначеність обсягів і терміну практичної реалізації автономного управління в Закарпатті, права краю були закріплені в конституції ЧСР від 29 лютого 1920 р., яка, в основному, випливала з відповідних положень договору про меншини, проте ставила діяльність автономних структур (губернатор і сейм) Закарпаття під контроль Праги. Конституція закріпила офіційну назву краю в складі ЧСР – «Підкарпатська Русь».

Відставка Директорії викликала кризу у відносинах Праги з політиками краю. З метою її вирішення, після тривалих переговорів, уряд ЧСР запропонував Г.Жатковичу посаду губернатора Закарпаття. Порадившись з А.Волошином, Ю.Брашайком і Є.Пузою, він прийняв цю пропозицію з умовою, що справа кордонів Закарпаття буде вирішена договором між конституційним урядом і парламентом ЧСР і сеймом краю²⁸.

Призначення Г.Жатковича на посаду тимчасового губернатора Закарпаття відбулось 5 травня 1920 р. 14 травня 1920 р. віце-губернатором краю став П.Еренфельд (за національністю – чех)²⁹.

Правовий статус губернатора було закріплено в розпорядженні уряду «Про зміну Генерального статуту Підкарпатської Русі» від 26 квітня 1920 р. Загалом він містив ряд важливих відмінностей в автономній організації краю, порівняно з конституцією. Запроваджувалась посада віце-губернатора й Губерніальна рада. Голова регіону – губернатор, який призначався президентом на пропозицію уряду, мав суттєві повноваження, але міг їх реалізувати лише при підтримці віце-губернатора. Саме останній очолював місцеву адміністрацію. Губерніальна рада (10 осіб), введена замість Директорії, була дорадчим органом Цивільного управління³⁰.

У такий спосіб Г. Жаткович отримав новий титул, що не додало йому нової влади. Цікаво, що Губерніальна рада не була ніколи скликана³¹.

Не було вирішено і питання терміну проведення виборів до найважливішої складової автономії – сейму. 10 травня 1920 р. в Ужгород був відправлений міністерський радник В. Палліер. Його завданням було ознайомитися з умовами і рекомендувати голові Ради міністрів подальші дії. Переговори В. Паллієра з місцевими політиками виявили, що проти призначення Г. Жатковича на посаду губернатора виступають Інтернаціональна соціалістична партія Підкарпатської Русі,

Центральна руська народна рада А.Бескида, підтримують – Русинська соціал-демократична партія (Я. Остапчук, Є. Пуза, С. Клочуряк), Русинська національно-соціальна партія (М. Бращайко, П. Медвіц), Центральна руська народна рада А.Волошина. У середині травня 1920 р. на засіданні уряду ЧСР було зроблено висновок, що Закарпаття ще не достатньо зміцнене, тому потрібно бути обережним в питанні виборів та автономії. Уряд побоювався перемоги на майбутніх виборах проугорськи налаштованих політиків і комуністів³².

В Ужгород Г. Жаткович прибув 19 червня 1920 р., вже після підписання Тріанонського договору між країнами Антанти, її союзниками й Угорщиною (4 червня 1920 р.), що закріплював визнання Будапештом факту приєднання Закарпаття до складу ЧСР. Напередодні приїзду губернатора, 18 червня 1920 р., в Ужгороді розпочався загальний страйк протесту щодо призначення Г.Жатковича на найвищу посаду в краї³³. Страйк, організований Міжнародною соціалістичною партією Підкарпатської Русі, тривав до 20 червня 1920 р.

У діяльності Г.Жатковича на посаді губернатора пріоритетними були державно-правові питання. У прагненні досягти автономії на зразок штатів у Північній Америці він зіткнувся з централізмом чехословацької державної системи, що прагнула забезпечити самоврядування тільки на рівні населеного пункту, але не регіонів³⁴.

Підставою такої політики Праги була суспільно-політична нестабільність в Закарпатті. Так в Закарпатті посилювались прояви іредентизму серед колишніх угорських урядовців. У зв'язку з перебуванням влітку-восени 1920 р. в безпосередній близькості від кордонів ЧСР у Галичині Червоної армії Росії, Міжнародна соціалістична партія Підкарпатської Русі очікувала створення революційної ситуації і підпільно створювала озброєні загони³⁵.

У таких складних умовах Г.Жаткович продовжив підготовку запровадження автономії в Закарпатті. Він розробив проект – «Виборчий закон Сейму Підкарпатської Русі» (14 серпня 1920 р.), проект тимчасового регламенту Губерніальної ради краю (20 серпня 1920 р.). На федеративних основах державного устрою ґрунтувався виходив «Закон про конституцію Підкарпатської Русі», розроблений Г. Жатковичем у вересні-жовтні 1920 р. Відносини Закарпаття й інших частин Чехословаччини мав регулювати договір між Національними зборами ЧСР і Сеймом Підкарпатської Русі. Останній мав складатися з 45 осіб. Право бути обраним до нього мали особи з 30 років. Перший виборчий період сейму повинен був тривати три роки, кожен наступний – шість років. Губернатор на заклик президента ЧСР скликав сейм в Ужгороді. До компетенції сейму мали належати мовні справи, шкільні, релігійні, місцевого (внутрішнього, адміністративного) управління, юстиція. Губернатор був зобов'язаний на вимогу сейму відповідати на інтерпеляції його депутатів. Губернатора призначав президент ЧСР з трьох кандидатів, запропонованих сеймом. Губернатор в автономних справах був відповідальний перед сеймом. Також проект передбачав, що край вишле своїх представників до парламенту Чехословаччини. Очевидно, ці проекти Г.Жаткович подав прем'єр-міністру Я. Черни 14-16 жовтня 1920 р. під час його приїзду в Закарпаття³⁶.

Відповіді на свої проекти губернатор не отримав. Уряд ЧСР побоювався прецеденту з наданням автономного статусу одній спільноті, а вірніше – подібних вимог з боку інших спільнот, що, на думку уряду, могло призвести до втрати територіальної цілісності країни. У зв'язку з цим Прага прагнула спочатку до створення передумов лояльності до режиму, і лише тоді була готова розглядати можливість надання автономії Закарпаттю, поставивши діяльність її інституцій в повну залежність від вищих органів влади ЧСР. Так в оточенні прем'єр-міністра Я. Черни було розроблено проект «Закону про конституцію Підкарпатської Русі» (датований 12 жовтня 1920 р.), що передбачав централізовану модель відносин Праги і Закарпаття³⁷.

В умовах політичної кризи у вересні-грудні 1920 р. уряд ЧСР не міг діяти інакше. Чеські й німецькі націоналістичні демонстрації в прикордонні і Празі, спроба насильницького захоплення влади комуністами і загальний страйк у грудні 1920 р. зумовили продовження заходів по зміцненню правопорядку. Зокрема, 3 січня 1921 р. була призупинена діяльність судів у Словаччині і Підкарпатській Русі і в тих чеських землях, де були страйки³⁸.

Ще одним приводом для незадоволення політиків Закарпаття стала підготовка до проведення перепису населення, а саме, окремі дії урядовців в Словаччині в цьому процесі. Так 4 лютого 1921 р. М. Славік (земплінський жупан) видав листівку, де вказувалось, що «в Словаччині немає ніякого русина ані руснака, а є лише словаки греко – католицької віри.» Руську агітацію М. Славік вважав продуктом проугорської пропаганди, спрямованої проти словаків. Протест Г.Жатковича в листі уряду від 14 лютого 1921 р.³⁹ залишився без відповіді, що викликало розчарування губернатора. Так 26 лютого 1921 р. в газеті «Prager Tagblatt» було опубліковано інтерв'ю Г. Жатковича: «Я губернатор

.....
тільки за титулом, в дійсності я американський громадянин, який на бажання Масарика взявся за завдання організувати Підкарпатську Русь... Як член пражського уряду, можу сказати, що до сьогодні ані один з моїх міністерських колег немає уявлення про те, який вид автономії має отримати Підкарпатська Русь. Також не знаю нічого про термін виборів.»⁴⁰

З огляду на загальмування процесу реалізації автономних прав краю, не досягнувши остаточного встановлення кордонів Закарпаття зі Словаччиною, 16 березня 1921 р. Г. Жаткович подав у відставку з посади губернатора⁴¹.

Це була своєрідна форма протесту й водночас спроба прискорити надання автономних прав своїй батьківщині. Уряд виявився в дуже складній ситуації. З одного боку, право прийняти відставку мав президент ЧСР, але він тимчасово в політичній діяльності участі не брав у зв'язку з важкою хворобою (січень–квітень 1921 р.). Негайно провести вибори в Закарпатті уряд теж не міг дозволити. Так 28 березня 1921 р. в листі до канцелярії президента республіки, П. Еренфельд не радив проводити вибори у зв'язку з великою більшовицькою і проугорською агітацією, відсутністю консолідації політичного життя серед русинів⁴².

Тому уряд формально не реагував на прохання Г. Жатковича, не повідомив про нього пресу, вичікував на можливі переговори з губернатором Закарпаття.

12 квітня 1921 р. відбулись переговори Г. Жатковича і Т. Г. Масарика, а 13 квітня в листі на ім'я уряду ЧСР губернатор Закарпаття виклав свої вимоги щодо подолання кризових явищ в краї⁴³. Згідно з вимогами губернатора, уряд ЧСР при розробці конституції Закарпаття мав взяти за основу проект Г. Жатковича, розроблений у серпні–жовтні 1920 р., провести консультації з політичними партіями краю, зробити заяву про тимчасовий характер адміністративного словацько–закарпатського кордону.

Виконанням однієї з вимог Г. Жатковича було скликання Я. Черни наради представників партій Закарпаття з урядом в Празі (22–29 квітня 1921 р.). Переговори не принесли бажаного наслідку ані для уряду, ані для закарпатської політики. Усі політичні партії проводили подібні вимоги, як і Г. Жаткович⁴⁴.

У відповіді Г. Жатковичу 29 квітня 1921 р. більшість вимог губернатора прийнято не було, зокрема щодо питання кордону між Словаччиною і Закарпаттям⁴⁵.

Внаслідок цього, 3 травня 1921 р., під час останньої розмови з прем'єр-міністром Я. Черни Г. Жаткович наполягав на своїй відставці, що 13 травня 1921 р. була прийнята. «Це є історія, і мушу сказати сумна історія», – згадував Г. Жаткович⁴⁶.

26 липня 1921 р. перший губернатор залишив свій рідний край. Після повернення в США він продовжував боротися за виконання урядом ЧСР своїх зобов'язань щодо автономії краю, брав участь в роботі різних організацій американських русинів.

Цікаво, що національно–політичні погляди Г. Жатковича в подальший період зазнали змін. У 1930–х рр. Г. Жаткович змінив свої погляди відносно окремої русинської нації, визнав «єдність» русинів з російським народом. У період Другої світової війни він відмовився від своїх античехословацьких поглядів, зустрічався з представниками чехословацького уряду в еміграції (Е. Бенеш, Я. Масарик), погодився допомагати їм у справі відновлення ЧСР. Але відомо й те, що в 1950 р. під час розмови з П. Стерчо в Пітсбурзі Г. Жаткович заявив: «кожній культурній людині ясно, що з етнографічної точки погляду Закарпаття українське, і висловив жаль із приводу колишньої «мовної», а з того впливаючої і політичної внутрішньої боротьби»⁴⁷.

Отже, Г. Жаткович зробив значний внесок у приєднання Закарпаття до складу ЧСР, однак своєї головної мети – автономії краю і встановлення його етнічних кордонів – він досягти не зміг. Територія українців в ЧСР залишалась і далі адміністративно розділеною. Цікаво, що «Руська країна» в складі Угорщини мала становити 17 945 кв. км., а автономна Підкарпатська Русь в ЧСР включала тільки 12 617 кв. км. Зокрема, Пряшівщина (близько 4 тисяч кв. км.) була передана під юрисдикцію словацьких адміністративних одиниць, Мармарошину (близько 2 тисяч кв. км.) – Румунії.

Не зміг Г. Жаткович консолідувати навколо своєї програми й місцевих політиків Закарпаття. Він був прихильником або близьким до українського руху, що викликало проти нього ненависть русофільських чеських політиків та місцевих русофілів. Сама ж програма Г. Жатковича перевищувала можливості тодішнього підкарпатськорусинського суспільства, яке не було здатне організуватись для важкої боротьби за автономію. Не враховував Г. Жаткович і те, що в умовах Центральної Європи зовсім інші політичні традиції, політична система будується не на чистому листі паперу, а з урахуванням глибоких етнократичних традицій.

Загалом, відставка Г. Жатковича була великою втратою для Закарпаття, оскільки в його особі чехословацька бюрократія мала сильного, незалежного опонента, рівного якому на політичній арені краю не було. Однак в краї залишилася його автономістська програма, яку поступово прийняли всі політичні партії Закарпаття.

Звичайно, політична діяльність Г. Жатковича в 1918–1921 рр. досліджена ще не повністю. Науковцям необхідно вивчити соціально–економічні та культурно–освітні напрямки роботи першого губернатора Закарпаття.

Отже, Г. Жаткович не зміг перенести американський зразок федералізму в Закарпаття. Він не врахував довготривалість процесу становлення управлінської системи в США, економічні передумови, інший менталітет народу. Що має «копіювати» сучасна Україна: чехословацький централізм чи американський федералізм? На нашу думку, їх перенесення в наше доволі відмінне суспільство є недоцільним. Однак врахувати демократичні принципи організації державної влади і правового суспільства в ЧСР і США, безумовно, потрібно. В Україні потрібні комплексні реформи, які мають торкатись не тільки перерозподілу управлінських повноважень на структурних ланках влади, але й створювати економічні передумови широкого самоврядування регіонів, враховувати культурні особливості історичних земель України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Peroutka F. Budování státu. III – IV (1920-1922)– Praha, 2003. – S. 685; 2. Климпотюк М. Підступи американських імперіалістів на Закарпатті. – Ужгород, 1952. – С. 48; 3. Ванат. І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга перша (1918-1938). – Братислава, 1979. – С. 84, 130; 4. Кремпа І. За интернациональное единство революционного рабочего движения Чехословакии. – М., 1979. – С. 44; 5. Kovtun I. Masarykův triumf. Příběh konce velké války. – Praha, 1991. – 542 s. – S. 412; 6. Поп І. Енциклопедія Подкарпатської Русі. – Ужгород, 2001. – С. 172; 7. Гранчак І. Соціальна і політична боротьба. // Нариси історії Закарпаття. Т.2. (1918-1945).-Ужгород, 1995.-С.141; 8. Кампов П. Політична діяльність підкарпаторусинських емігрантів США у злуці Підкарпатської Русі з Чехословаччиною (1918 – 1919 рр.). // Закарпаття в складі Чехословаччини: проблеми відродження і національного розвитку. – Ужгород, 1999. – С. 42; 9. Žatkovič G.I. Otkrytie–expoze Dr. G.I.Žatkoviča, byvšoho gubernatora Podkarpatskoj Rusi o Podkarpatskoj Rusi.–Homestead, 1921.–S. 1–3; Пап С. Історія Закарпаття. Том III.–Івано–Франківськ, 2003.–С. 611; 10. Гранчак І., Пальок В. Місто над Ужем. Історичний нарис. – Ужгород, 1973.–С. 99; Токар М. Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919 – 1939 роках.–Ужгород, 2001.–С. 133; 11. Ванат. І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини...–С. 83–85, 93 – 94; 12. Žatkovič G.I. Otkrytie–expoze Dr. G.I.Žatkoviča, byvšoho gubernatora Podkarpatskoj Rusi o Podkarpatskoj Rusi.–Homestead, 1921.– S. 6; 13. Švorc P. Podkarpatskí Rusíni a ich vyrovnanie sa s česko – slovenskou štátnosťou // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. - Praha, 1999. – Sv. 1.–S. 196; 14. Krempa I. Připoení Zakarpatské Ukrajiny k Československu. // Československý časopis historicky. – Ročník 26. 1978. - Číslo 5. - S. 730; 15. Žatkovič G.I. Otkrytie–expoze Dr. G.I.Žatkoviča, byvšoho gubernatora Podkarpatskoj Rusi o Podkarpatskoj Rusi.–Homestead, 1921.– S. 9; Vzájemna neoficiální korespondence T.G.Masaryka s Eduardem Benešem z doby parizských mírových jednání (říjen 1918-prosinec 1919). – Praha, 1994. – Česta druhá. - S. 312 – 314; 16. Žatkovič G.I. Otkrytie–expoze Dr. G.I.Žatkoviča, byvšoho gubernatora Podkarpatskoj Rusi o Podkarpatskoj Rusi.–Homestead, 1921.– S. 10; 17. Národní archiv, Praha. Fond Předsednictvo ministerske rady. – Karton 225. – Signatura: 528; Державний архів Закарпатської області. –Ф. 670. –Оп. 1.–Спр. 28.–Арк. 1 - 2, 3; 18. Švorc P. Začlenenie Podkarpatskej Rusi do ČSR (1918–1920) // Česko–slovenská historická ročenka.–1997. –Brno. – S. 56; 19. Žatkovič G.I. Otkrytie–expoze Dr. G.I.Žatkoviča, byvšoho gubernatora Podkarpatskoj Rusi o Podkarpatskoj Rusi.–Homestead, 1921.– S. 18–20; 20. Raušer A. Připoení Podkarpatské Rusi k Československé republice. // Podkarpatská Rus. – Bratislava, 1936. – S.70; 21. Žatkovič G.I. Otkrytie–expoze Dr. G.I.Žatkoviča, byvšoho gubernatora Podkarpatskoj Rusi o Podkarpatskoj Rusi.–Homestead, 1921.– S. 20–21; 22. Krempa I. Připoení Zakarpatské Ukrajiny k Československu. // Československý časopis historicky. – Ročník 26. 1978. - Číslo 5. - S. 729; Поп І. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech. – Praha, 2005. – S. 304, 305; 23. Krempa I. Připoení Zakarpatské Ukrajiny k Československu. // Československý časopis historicky. – Ročník 26. 1978. - Číslo 5. - S. 731; 24. Archiv Ústavu T.G.Masaryka.–Fond T.G.Masaryk.–R.–Krabice 403.–Složka 22 a. Podkarpatská Rus. 1920; Archiv Ústavu– Fond. T.G.Masaryk – R.– Krabice číslo 400. – Signatura 3. Podkarpatská Rus. 1920; ДАЗО. – Ф. 670. – Оп. 1. – Спр. 3.–Арк. 1; ДАЗО. – Ф. 670. – Оп. 1. – Спр. 4.–Арк. 2 – 3; ДАЗО. – Ф. 670. – Оп. 1. – Спр. 12.–Арк. 1 - 2; 25. ДАЗО. – Ф. 670. – Оп. 1. – Спр. 2.–Арк. 1 - 4; ДАЗО. – Ф. 670. – Оп. 1. – Спр. 3.–Арк. 20 – 23 зв; 26. Švorc P. Začlenenie Podkarpatskej Rusi do ČSR (1918–1920) // Česko–slovenská historická ročenka.–1997. –Brno. – S. 57; 27. Krempa I. Připoení Zakarpatské Ukrajiny k Československu. // Československý časopis historicky. – Ročník 26. 1978. - Číslo 5. - S. 732; Archiv Ústavu T.G.Masaryka.–Fond T.G.Masaryk.–R.–Krabice číslo 400.–Složka 3. Podkarpatská Rus. 1920; 28. Žatkovič G.I. Otkrytie–expoze Dr. G.I.Žatkoviča, byvšoho gubernatora Podkarpatskoj Rusi o Podkarpatskoj Rusi.–Homestead, 1921.– S. 22; 29. Archiv Ústavu T.G.Masaryka.–Fond T.G.Masaryk.–R.–Krabice číslo 402.–Složka 11. Podkarpatská Rus. 1923 / 3. kvíten, březen; 30. Віднянський С.В. Політичні процеси в Закарпатті. // Політична історія України. XX століття: У 6 т. – К., 2002-2003. – Т.5: Українці за межами УРСР (1918 - 1940). – К, 2003. –

С. 641; 31. Peška Z. Národní menšiny a Československo. – Bratislava, 1932. – 233 s. – S. 215; 32. Кремпа И. За интернациональное единство революционного рабочего движения Чехословакии. – М, 1979.–С. 83–84; 33. Нариси історії Закарпаття. ... – С. 141 - 142; 34. Krempa I. Připoení Zakarpatské Ukrajiny k Československu. // Československý časopis historicky. – Ročník 26. 1978. - Číslo 5. - S. 736; 35. Віднянський С. Закарпаття у складі Чехословацької республіки: формування державних структур і громадсько-політичне життя в краї у 20-х – першій половині 30-х років ХХ ст. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 6. – К., 2000. – С. 299; Пруниця С.Ю. Червоний сенатор. – Ужгород, 1984. – С. 41; 36. Národní archiv, Praha. Fond Předsednictvo ministerske rady. – Karton 133.–Složka 243; Archiv Ústavu T.G.Masaryka.–Fond T.G.Masaryk.–R.–Krabice číslo 401.–Složka 5. Podkarpatská Rus; 37. Archiv Ústavu T.G.Masaryka.–Fond T.G.Masaryk.–R.–Krabice číslo 401.–Složka 5. Podkarpatská Rus; 38. Peroutka F. Budování státu. III – IV (1920-1922)– Praha, 2003. – S. 464; 39. Ванат. І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини...– С. 128 – 129; 40. Krempa I. Připoení Zakarpatské Ukrajiny k Československu. // Československý časopis historicky. – Ročník 26. 1978. - Číslo 5. - S. 735; 41. Žatkovič G.I. Otkrytie–expozé Dr. G.I.Žatkoviča, byvšoho gubernatora Podkarpatskoj Rusi o Podkarpatskoj Rusi.–Homestead, 1921.– S. 25; 42. Krempa I. Připoení Zakarpatské Ukrajiny k Československu. // Československý časopis historicky. – Ročník 26. 1978. - Číslo 5. - S. 734; 43. Žatkovič G.I. Otkrytie–expozé Dr. G.I.Žatkoviča, byvšoho gubernatora Podkarpatskoj Rusi o Podkarpatskoj Rusi.–Homestead, 1921.– S. 25; Archiv Ústavu– Fond. T.G.Masaryk – R.– Krabice číslo 401. – Signatura 4. Podkarpatská Rus. 1921 / 1; 44. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech. – Praha, 2005. – S. 316; 45. Archiv Ústavu– Fond. T.G.Masaryk – R.– Krabice číslo 401. – Signatura 4. Podkarpatská Rus. 1921 / 1; 46. Žatkovič G.I. Otkrytie–expozé Dr. G.I.Žatkoviča, byvšoho gubernatora Podkarpatskoj Rusi o Podkarpatskoj Rusi.–Homestead, 1921.– S. 25. ; 47. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси.–Ужгород, 2001.–С. 172–173; Стерчо П. Карпато–Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках.–Львів, 1994.–С. 19.

О.П. Прищепя

Г. КОСМІАДІ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ РІВНОГО ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 РР.

Події минулого, ХХ століття, продовжують знаходити відгомін у нашому сьогоденні. Цілком зрозуміло, щороблячи виважені кроки на шляху до реальної незалежності Української держави, варто спиратися на історичний досвід. Особливо тоді, коли йдеться про переломні періоди нашого минулого – насамперед революційні потрясіння, воєнні лихоліття.

Одним із таких періодів є Українська національно-демократична революція 1917-1920 рр. Як відомо, вона супроводжувалася не лише руйнівними політичними конфліктами її учасників, а й наповнювалася особливим змістом культурно-освітнього життя, до якого були причетні широкі маси населення.

Метою даної наукової розвідки є спроба аналізу освітньо-культурного середовища Рівного доби Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. крізь призму діяльності Георгія Косміаді, відомого в 20-30-х рр. ХХ ст. художника, митця-артиста, вчителя малювання навчальних закладів міста.

Джерельною базою дослідження слугували насамперед особиста колекція документів Г.Косміаді та художніх робіт його учнів, яку в 1992 р. до Рівненського краєзнавчого музею передала дочка художника – Надія Косміаді. Окрім того, були використані збірки документів державних установ та навчальних закладів, які діяли в місті у 1917-22 рр., що зберігаються у державному архіві Рівненської області.

Зауважимо, що колекція Г. Косміаді (насамперед її документальна частина) частково вже аналізувалася на сторінках місцевих періодичних видань та досліджень з історії Рівного і оприлюднювалася на науково-практичних конференціях¹. Окрім того, значна частина колекції неодноразово виставлялася в стінах Рівненського обласного краєзнавчого музею. Істотна частина збірки Г.Косміаді представлена в сучасній музейній експозиції, присвяченій історії Рівного. Однак ще раз переконаєшся в потребі її поглибленого вивчення, особливо, коли йдеться про такий складний період історії, як події 1917-20 рр.

Познайомитися з волинською землею Г.Косміаді довелося у 1916 р., в розпал Першої світової війни. На той час тридцятилітнього уродженця Кавказу, який з 1905 р. проживав у Москві, мобілізували на фронт. Оскільки Георгій був людиною суто цивільною, а до того ж творчою (навчався живопису у відомих художників Серова і Хрушова – хранителів Третяковської галереї в Москві, працював помічником міського архітектора і наглядав за ремонтом і будівництвом міських споруд)², його направили в санітарно-технічний відділ Комітету Південно-Західного фронту

Всеросійського союзу міст³. Обіймаючи посаду начальника 6 Волинського санітарно-технічного загону, за спогадами доньки – Надії Георгіївни, керував ремонтними роботами з відновлення мостів та інших шляхів сполучень. «За отлично-усердную службу и труды, понесенные во время военных действий», як зазначалося в наказі по війську 5 армії Південно-Західного фронту від 11 січня 1916 р., він був нагороджений орденом Св. Станіслава 3 ступеня⁴.

Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст вважався неурядовою добродійною організацією, що ставила за мету допомогу населенню, яке постраждало під час війни і стало її жертвами. Саме там набували досвіду громадської діяльності представники чисельної інтелігенції, поміж якою значними впливами користувалися насамперед вихідці із Східної України. За твердженням сучасного історика Я.Грицака, після того, як її головою став волинський поміщик і український діяч барон Федір Штейнгель, вона практично повністю опинилася в українських руках. «В установах Комітету знайшли собі роботу сотні й тисячі українських лікарів, інженерів, студентів, для багатьох із них це була перша практика громадсько-організаційної роботи»⁵.

Життєвою школою толерантності, тісної співпраці із представниками насамперед української інтелігенції стала для Г.Косміаді робота у вищезгаданому комітеті. Та й ближче знайомство з Волинню як поліетнічним регіоном, де впродовж багатьох віків проживали представники різних національностей, спонукало до пошуку взаєморозуміння і культурного взаємозбагачення.

В офіційному посвідченні від 22 липня 1925 р., виданому Г.Косміаді магістратом Рівного, зазначалося, що його власник «постійно мешкає в місті з 1916 р.»⁶, однак поки що не як суто цивільна людина, а як керівник одного з підрозділів вищезгаданого Комітету. В іншому офіційному документі, завіреному печаткою Всеросійського союзу міст і виданому у Києві 22 серпня 1916 р., висловлювалося побажання до всіх установ Союзу і військових властей сприяти в діяльності Г.Косміаді⁷. Ймовірно, таку допомогу міг надавати Рівненський комітет Всеросійського союзу міст допомоги хворим і пораненим воїнам, який розгорнув свою діяльність ще з 1915 р. У його складі були люди відомі в Рівному, насамперед гласні міської Думи – Л. Стефанович, М. Сегал, С. Реймунд, П. Гальперсон⁸.

Отож революційні події 1917 р. застали Г.Косміаді в Рівному – провінційному повітовому місті Волинської губернії, з яким він уже встиг ознайомитися. Рівне на той час перебувало в прифронтовій смузі ведення бойових дій. Тут розміщувалися чисельні війська російської армії, штаби військових частин і з'єднань Південно-Західного фронту, зокрема, Особливої Армії. Як і повсюди на теренах колишньої царської Росії, у Рівному весною 1917 р. шуміли людські натовпи на міських вулицях, базарній площі, у військових частинах. Обговорювали й давали оцінку різним політичним подіям, починаючи від зречення російського царя від престолу, і приходу до влади Тимчасового уряду, і, включаючи перебіг політичних подій у Києві, де була проголошена Українська Центральна Рада. Відзначимо, що серед солдатів – українців Рівненського гарнізону, а також у поновленому складі повітового земства було чимало її прихильників.

Разом із політичним активізується і культурне життя Рівного, продовжуючи розвиватися в рамках окремих етнічних громад. Так польське населення Рівного гуртувалося навколо відомої на Волині ще з 1905 р. своєю культурно-освітньою та добродійною діяльністю Польської Мацежі Шкільної, українська – навколо «Просвіти», створеної в 1917 р. Активною залишалася й російська громада міста, хоча не почувала себе ще національною меншиною і тому ще не мала окремих культурницько-благодійних осередків. Наголосимо, що Г.Косміаді, родовід якого сягав грецького коріння, відчував свою спорідненість насамперед із російською культурою.

Улітку 1917 р. у місті жваво обговорювали пропозицію створити публічну бібліотеку ім. В.Г.Короленка, відомого російського і українського письменника, який у 1867-1871 рр. проживав із родиною і навчався в Рівному в місцевій реальній гімназії (училищі). Потреба в такому закладі культури, доступному для широкого загалу, відчувалася давно. Передусім, переймалася цим місцева російська інтелігенція, чиновництво, учнівська молодь.

Наголосимо, що бібліотечні заклади в повітових містах, а також у містечках Волинської губернії почали поширюватися ще наприкінці XIX – на початку XX ст. Їхніми засновниками були як приватні особи, так і громадські організації. Так, на початку XX ст. до цієї роботи активно залучалися товариства тверезості. Вони почали організовувати бібліотеки при народних чайних. Окремі книгозбірні в цей час існували при благородних і громадських зібраннях, церковних братствах. Зокрема, на власні кошти Управління Південно-Західних залізниць утримувало декілька бібліотек⁹. Однак користування ними було переважно платним, що не дозволяло розширити коло читачів із незаможних верств населення.

Як відомо, у Рівному напередодні війни існували окремі книгозбірні як приватні (Ш. Клячка, І. Рудковського), так громадські (при народній чайній, благородному та громадському зібраннях)¹⁰. Однією з найкращих з-поміж середніх навчальних закладів Київського навчального округу була і фундаментальна бібліотека Рівненського реального училища, яка комплектувалася навчальною, а також художньою та публіцистичною літературою. Щоправда, можливості користування нею були обмежені лише учнями цього навчального закладу та їхніми наставниками¹¹.

Отже, потреба в доступній для широкого загалу міській бібліотеці була актуальною. У серпні 1917 р. Рівненська міська дума скликає нараду представників громадськості, на якій розглядалося «бібліотечне питання». Так у журналі Рівненського з'їзду мирових суддів від 7 серпня 1917 р. зафіксована інформація про відправлення представника цієї установи «на нараду стосовно створення в м. Ровно громадської бібліотеки ім. В.Г.Короленка» і про ухвалу «вирішити представником мирового суддю Б.Н.Лалоша»¹².

Створення книгозбірні насамперед потребувало коштів на закупівлю літератури та відповідного для її зберігання обладнання. І до цієї справи долучилося чимало мешканців Рівного. Так, згідно з фінансово-звітною документацією Рівненської міської управи 2 жовтня 1917 р. від студентів, які проживали в Рівному, нею було отримано 1479 рублів на обладнання бібліотеки¹³.

Збір коштів продовжувався і в 1918 р. в період діяльності у Рівному місцевих органів влади УНР, які підпорядковувалися Центральній Раді, а з початком травня – органів влади Української держави, проголошеної гетьманом П.Скоропадським. На той час більшість військових, які перебували в Рівному, стихійно демобілізувалися, а такі організації як Всеросійський союз міст, у складі якої був Г.Косміаді, були ліквідовані. Так вдалося розшукати архівні дані про те, що в Рівному у травні 1918 р. працювала ліквідаційна комісія при управлінні Рівненського повітового коменданта, яка приймала майно Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу¹⁴. Найбільш імовірно, що саме ця ліквідаційна комісія приймала також майно й організацій Всеросійського союзу міст.

Отже, можна стверджувати, що весною 1918 р. перед Г.Косміаді постало питання про те, як улаштувати своє подальше життя. Про повернення до Москви, де залишалася його дружина, в умовах політичної нестабільності та національного протистояння не могло бути й мови. І Г.Косміаді залишається в Рівному, де з головою поринає в культурно-освітнє життя, шукаючи в ньому, як творча людина, свою окрему нішу. Наразі влітку 1918 р. він розробляє програму проведення благодійних художніх вечорів і ставить за мету зібрати кошти на підтримку діяльності Рівненської міської бібліотеки ім. В.Г.Короленка. Усього таких вечорів відбулося два. Перший під назвою «Вечер радости» – 17 липня 1918р.¹⁵, а другий – «Вечер грусти» – 10 серпня 1918 р.¹⁶. Документальні матеріали колекції Г.Косміаді зі збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею засвідчують, що митець мав потужний творчий потенціал. Так Г.Косміаді не лише розробив програму культурних заходів, а й власноруч оформив афіші вечорів і як читець-декламатор безпосередньо брав участь у концертній частині.

Взірцем проведення подібних заходів слугували програми художніх вечорів «Песни души», які напередодні війни організувала в Москві художня студія «Сад слова», членом якої був Г.Косміаді. На рівненських вечорах звучала класична музика Гуно, Баха, Гріга, Шопена, Чайковського. Під її акомпанемент декламували уривки з художніх творів В. Короленка, К. Бальмонта. І все це – у виконанні непрофесійних акторів – переважно представників місцевої інтелігенції, учнів та вчителів навчальних закладів міста.

Серед музичних інструментів у концертній програмі, окрім рояля, скрипки, віолончелі, звучав ще й орган. На нашу думку, урочистості й поважності таким вечорам надавала насамперед органна музика. У Рівному було лише єдине місце, де можна було послухати органну музику поза стінами римо-католицьких храмів – це в старому замку князів Любомирських, що на вулиці Замковій. З 1917 р. його приміщення для культурно-освітніх потреб використовувала Польська Маєж Шкільна, допоки в середині 20-х років не звела власне приміщення на вулиці Пілсудського (сучасна вул. В.Чорновола)¹⁷. Тоді ж, у 1917 р., палац накрили новим дахом. Саме тут і відбувалися в 1918 р. художні вечори, організовані Г.Косміаді.

Отже, Г.Косміаді зумів знайти контакти й налагодити організаційні питання проведення заходів із представниками польської громади Рівного, що переконує в неабияких його організаторських здібностях. Та все ж подібна діяльність давала поживу насамперед «для душі». Однак потрібно було знайти постійне місце роботи, яке б дозволило заробляти засоби для існування. Саме тому ще в березні 1918 р. він влаштовується на роботу вчителем малювання, креслення і

каліграфії до Рівненського восьмикласного комерційного училища товариства розповсюдження комерційної освіти в Рівному та повіті¹⁸. Так почалася його багаторічна педагогічна діяльність на Волині, яка тривала аж до 1940 р. І в переліку навчальних закладів Рівного, де працював Г. Косміаді, комерційне училище займає почесне перше місце. Саме тут випробовував себе на педагогічній ниві Г.Косміаді як класний керівник. Довелося один навчальний рік (1919-20 рр.) викладати курс товарознавства.

У 1917-21 рр. перед навчальними закладами Рівного постали нелегкі випробування. І перед тими, які уже мали давні традиції (реальне училище, жіноча гімназія), і перед такими, як комерційне училище, дозвіл на відкриття якого міська громада добивалася від царської влади ще з 1907 р.¹⁹, і, нарешті, напередодні Першої світової війни його таки відкрили. А що вже говорити про ті, які були засновані саме в цей час (польська приватна гімназія – пізніше польська державна ім. Т.Костюшка, природничо-математична гімназія (як одна з єврейських навчальних закладів), семикласна українська школа, що на Волі тощо)!

Головні труднощі зводилися до відстоювання права власності на навчальні приміщення, збереження викладацького складу, наповнюваності учнівських колективів. І це в умовах швидкоплинної зміни політичної влади в місті. Наведемо приклад. Розпорядженням Міністерства народної освіти і мистецтв УНР доби Директорії від 23 січня 1919 р., яке було розіслане у всі навчальні заклади Київської шкільної округи, звільнялися з посад урядовці (у тому числі й учителі), призначені на службу за часів гетьманату. А оскільки професійних кадрів не вистачало, то всім, хто бажав працювати, потрібно було знову подавати заяви²⁰.

Проте найбільш загрозливі попередження і розпорядження оприлюднювали і втілювали в життя більшовики під час свого тимчасового перебування в Рівному весною і влітку 1919 р., і в липні-вересні 1920 р. Так у наказі № 112 Рівненського повітового військового комісара від 31 червня 1919 р. зазначалося: «Предлагаю всем гражданским учреждениям г. Ровно и Ровенского уезда распорядиться оставлением на занимаемых должностях не более 2% б. офицеров, военных чиновников и войсковых писарей из всего числа штатного состава учреждений». Викладачам навчальних закладів загрожувала й примусова мобілізація до радянського війська. Не випадково наказом № 1 Рівненського повітового відділу народної освіти від 2 серпня 1920 р. за підписом голови ревкому Мустафіна всі шкільні й культпрацівники (працівники мистецтва, приватні викладачі, лектори та ін.) зобов'язувалися з'явитися у відділ народної освіти (приміщення реального училища) для реєстрації²¹.

У таких умовах учительська платня ледь дозволяла задовольнити найнеобхідніші потреби. Так «Робітнича газета» – орган Української соціал-демократичної робітничої партії від 25 квітня 1919 р., яка за часів Директорії виходила в Рівному, повідомляла: «Дорожнеча сучасного життя причинялась до того, що оплата вчительської праці стала незвичайно малою у порівнянні з утриманням урядовців інших інституцій. Так учителі середніх шкіл та починаючі професори одержують платню помічників діловодів центральних установ»²².

Разом з усією вчительською когортою міста долав житейські негаразди й Г. Косміаді. Відволікала від повсякденних проблем і сповнювала надіями на краще майбутнє позашкільна робота з учнями, насамперед у створеному в 1918 р. при Рівненському комерційному училищі естетичному гуртку. Естетика як наука про прекрасне, мистецтво, загальні закони художньої творчості пронизувала всю педагогічну діяльність митця. Сприятливі пошаренню і розвитку естетичних засад поміж учнями мав спеціально створений гурток.

Розроблений Г.Косміаді статут гуртка фіксував його багатогранні напрямки діяльності: організацію бібліотеки, проведення конкурсів художнього читання і на кращий художній плакат, художніх вечорів на етико-естетичні теми, художніх спектаклів тощо. Упродовж чотирьох років його діяльності (1918-1922 рр.) гуртківці влаштовували навесні виставки картин, малюнків, художніх килимів, рідкісних монет, на яких разом із учнями виставляв свої роботи й Г. Косміаді. Випускали члени гуртка й рукописний журнал «Эстетический вестник». Виставлені роботи могли оглянути всі бажаючі. Художні декорації до вистав - так звані килими, виготовляли також за ескізами й малюнками дітей. Координував гурток комерційного училища естетично-виховну роботу і в діючому до 1921 р. Рівненському реальному училищі, і в державній (панствовій) гімназії ім. Т. Костюшка, проводячи спільні заходи, зокрема, виставки художніх робіт, творчі вечори тощо²³.

Зазначимо, що специфіка Рівненського комерційного училища, як закладу професійної освіти, скеровувала педагогічну діяльність Г.Косміаді на ознайомлення учнів із прикладним декоративним

.....
мистецтвом. Цьому напрямку дитячої творчості він приділяв особливу увагу і в подальшій своїй педагогічній діяльності²⁴.

Отже, діяльність Г.Косміади в Рівному у 1917-20 рр. переконливо свідчить, що в роки найтяжчих революційних потрясінь у культурно-освітньому процесі цього волинського міста були задіяні широкі верстви населення, зокрема, місцева інтелігенція, учнівська молодь, а також емігрантські кола, до яких належала ця талановита людина. Населення міста, що складалося з багатьох етнічних та культурних спільнот, переважно демонструвало соціальну та культурну злагожденість.

Невдовзі до Рівного було дозволено приїхати дружині Г. Косміади. Поступово життя входило в мирне русло. У сім'ї Г.Косміади, як і повсюди на Волині, розпочався новий період історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Прищеп О. Георгій Косміади – митець і вчитель // Сім днів. -1995. -17-24 жовтня; Прищеп О. Архів вчителя Г.Косміади як наукове джерело по вивченню історії Рівного і Волині 20-30-х рр. XX ст. // Волинський музей. Історія і сучасність Тези та матеріали І науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею. – Луцьк: Ініціал, 1997. – С. 30-31; 2. Рівненський обласний краєзнавчий музей (далі – РОКМ). – Інв. № 14707/31 доп; 3. РОКМ. – Інв. № 13999/21 доп; 4. РОКМ. – Інв. № 14707/33 доп; 5. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX –XX століття. – К.: Генеза, 1997. – С. 106; 6. РОКМ. – Інв. № КН. 20030/365; 7. РОКМ. – Інв. № 13999/21 доп; 8. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 165. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 1 зв., 2; 9. Прищеп О. Освітньо-культурне середовище міст Волині другої половини XIX – початку XX ст. крізь призму реформ 60-70-х рр. у царській Росії // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. статей. – Чернівці: Рута. –Т. 10-11. – С. 162-172; 10. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир: Изд. губерн. статист. комитета, 1916. – С. 216; 11. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии реальных училищ за 1911 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год. – К., 1912. – С. 7; 12. ДАРО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 84; 13. ДАРО. – Ф. 165. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 1; 14. ДАРО. – Ф. 630. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3; 15. РОКМ. – Інв. № КН. 20030/355; 16. РОКМ. – Інв. № 13999/10 доп; 17. Hoffman J. Przewodnik po Wolyniu. – Warszawa, 1938; 18. РОКМ. – Інв. № 13993 доп; 19. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442. – Оп. 660. – Спр. 61. – Арк. 12; 20. ДАРО. – Ф. 215. – Оп. 2. – Спр. 48. – Арк. 26; 21. ДАРО. – Ф. 215. – Оп. 2. – Спр. 48. – Арк. 58, 141; 22. Робітничая газета. – 1919. – 25 квітня. - № 96; 23. РОКМ. - Інв. № КН. 20030/3; Інв. № КН. 20030/2; 24. РОКМ. - Інв. № 14707 доп.

Н.А. Сорочан

КОМІСАРИ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В СИСТЕМІ ШКІЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ В УНР ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ (ГРУДЕНЬ 1918 Р. – ЛИСТОПАД 1920 Р.)

У складних умовах військово-політичної діяльності Директорії особливого значення набула проблема управління освітою і культурою на місцях. У зв'язку з постійними змінами території перебування Міністерства народної освіти і мистецтв посилилася роль місцевих органів управління освітою, на чолі яких були губернські та повітові комісари освіти. Вони опікувалися проблемами збереження української школи, забезпечення державного утримання вчителів, продовження справи українізації освіти.

Пошуки нових шляхів реформування місцевого апарату управління освітою на сучасному етапі та співзвучність деяких аспектів його діяльності проблемам зазначеного періоду значно посилює актуальність теми дослідження.

Водночас проблема діяльності комісарів освіти в шкільному управлінні за доби Директорії не була предметом спеціального дослідження. Окремих аспектів поставленої проблеми торкалися С. Постернак¹ та С. Сірополко². У працях сучасних українських істориків А. Пижики³ та Ю. Телячого⁴ побіжно розглядаються деякі напрями діяльності комісарів освіти досліджуваного періоду.

Поза увагою дослідників залишилися такі проблеми, як кадровий склад, основні функції та сфери діяльності губернських і повітових комісарів освіти за доби Директорії. Дослідження цих питань є метою даної статті.

Посади губернських і повітових комісарів народної освіти були запроваджені за часів Центральної ради, 27 червня 1917 року. Комісари освіти були представниками Міністерства народної освіти і мистецтв, основне завдання яких полягало у відродженні національної освіти і культури. Після скасування шкільних округ на території України законом Центральної ради від 28 грудня 1917 року керівництво їхніми справами було тимчасово передано комісаріатам у справах шкільних округ – Київському, Одеському і Харківському. Інститут комісарів народної освіти продовжував

.....
свою діяльність за доби Гетьманату П. Скоропадського, але нові підходи до управління освітою призвели гетьманський уряд до визнання необхідності його скасування⁵.

Директорія УНР в галузі управління освітою підтримала позицію Центральної ради. Розпорядженням Директорії від 12 грудня 1918 року в Україні відновлювалася система повітових шкільних рад і створювалися губернські шкільні ради відповідно до проекту плану управління освітою, розробленого за часів Центральної ради. У повітах і губерніях, де ще не були призначені комісари освіти, філії Національного союзу, за погодженням з учительськими спілками та органами місцевого самоврядування, повинні були обрати кандидатів на посади повітових і губернських комісарів освіти та подати їх на затвердження відділу освіти при Директорії УНР. Комісари освіти разом з учительськими спілками та органами місцевого самоврядування мали взяти участь у відновленні діяльності повітових і створенні губернських шкільних рад⁶.

Відзначимо, що також, незважаючи на визнання необхідності скасування інституту комісарів освіти, гетьманським урядом були відпущені гроші на утримання комісарів освіти по грудень 1918 року включно. До 1 січня 1919 року призначені кредити були використані. Тому департамент нижчої освіти Міністерства освіти і мистецтв 23 грудня 1918 року звернувся до комісара освіти П. Холодного з проханням дати дозвіл на асигнування коштів на утримання губернських і повітових комісарів освіти з мільйонного фонду, призначеного на негайні потреби міністерства.

За відомостями департаменту нижчої освіти станом на 23 грудня 1918 року в Україні було 8 губернських і 36 повітових комісарів освіти (Київщина - 3 повітових комісари освіти, Волинь - 6, Катеринославщина - 8, Поділля - 4, Херсонщина - 7, Холмщина, Полісся, Підляшшя - 2, Чернігівщина - 2, Полтавщина - 4). Губернські комісари освіти були відсутні в Харківській і Таврійській губерніях.

На січень-березень 1919 року передбачалося виділити 63 тис. крб. (по 600 крб. кожному губернському комісарові і по 450 крб. кожному повітовому комісарові). Крім того було виділено з цього ж фонду 24 490 крб. на утримання службовців канцелярій губернських комісарів на січень-лютий 1919 року. З цього ж фонду на прохання департаменту нижчої освіти було виділено на відрядження губернським комісарам на початку 1919 року 8 000 крб. (кожному по 1 000 крб.)⁷.

Матеріальне становище губернських і повітових комісарів освіти було складним: вони одержували утримання за законом від 14 січня 1918 року. Про це свідчить звернення комісаріату в справах Київської шкільної округи 17 грудня 1918 року до Міністерства освіти, в якому було прохання про надання матеріальної допомоги комісарам освіти на Холмщині, Підляшші та Поліссі – губернському комісарові освіти Дмитріюку (600 крб.), його помічникові п. Калихевичу (900 крб.) та повітовому комісару Т. Олесіюку (150 крб.)⁸. 31 грудня 1918 року в.о. міністра освіти П. Холодний дав згоду на надання допомоги⁹.

Важливою проблемою, яка перешкоджала успішній діяльності комісаріатів у справах шкільних округ, була недостатня визначеність правового статусу. 26 грудня 1918 року голова Київського комісаріату К. Шило звернувся до П. Холодного з проханням доповнити закон про комісаріати положенням про те, що посади комісарів освіти є штатними і до якого класу належать¹⁰.

Губернські комісари залучалися до виконання різноманітних тимчасових завдань. Так, губернський комісар освіти Херсонщини А. Рошахівський з 1 січня до 14 лютого 1919 року був у розпорядженні Херсонського губернського коменданта. Обов'язки губернського комісара освіти на Херсонщині тимчасово виконував його помічник М. Хвіст¹¹. 15 січня 1919 року Міністерство народної освіти і мистецтв доручило губернському комісарові освіти на Катеринославщині І. Трубі тимчасово очолити комісаріат у справах Одеської шкільної округи. Це було пов'язано з тим, що Одеса була відрізана від інших частин України і там генерал-губернатором Алмазовим було встановлено особливе шкільне управління, якому не можуть підпорядковуватися школи колишньої Одеської шкільної округи¹².

Окупація військами більшовиків значної частини території України змушувала губернських комісарів освіти шукати іншої роботи. 3 березня 1919 року Чернігівський губернський комісар Г. Стаднюк був призначений директором Кам'янець-Подільської Маріїнської гімназії¹³.

Особлива роль відводилася комісарам освіти наказом міністра освіти І. Огієнка від 30 січня 1919 року. Дозвіл на тимчасове викладання предметів іншими мовами для окремих учителів і викладачів надавався для вищих шкіл – Міністерством освіти, для середніх – губернськими комісарами освіти, для початкових – повітовими комісарами освіти¹⁴.

5 лютого 1919 року І. Огієнко підписав спеціальну інструкцію для губернських і повітових комісарів освіти щодо проведення в життя наказу від 30 січня 1919 року. Відповідно до інструкції для

розгляду прохань, які могли подаватися до 20 лютого 1919 року, створювалися спеціальні комісії. До складу комісій, які очолювали губернські й повітові комісари освіти, входили представники від Національного союзу, учительських спілок, громадських організацій, органів місцевого самоврядування і вчителства. При відсутності в повіті зазначених організації справа розгляду передавалася до губернського комісара освіти. Дозвіл, даний комісією, мав силу до 1 липня 1919 року¹⁵.

У цей же час була значно розширена сфера компетенції комісарів освіти. Наказом міністра освіти І. Огієнка від 6 лютого 1919 року всі навчальні заклади, які підпорядковувалися департаменту професійної освіти, передавалися під нагляд місцевих комісарів освіти, середні – губернських, а нижчі – повітових¹⁶.

Значне посилення ролі комісарів освіти в системі шкільного управління відбулося відповідно до закону про управління освітою в Україні від 24 лютого 1919 року. Шкільні округи та комісаріати в справах шкільних округ було скасовано. Ліквідацію цих установ передбачалося провести через місяць після організації губернських шкільних рад та управ, які й повинні були це зробити. Останнім терміном ліквідації було визначено 1 липня 1919 року¹⁷.

Місце і функції комісарів освіти були визначені законом про головну, губернські і повітові шкільні ради та управи. Згідно із законом до складу губернських рад входили губернський комісар освіти або його помічник, які водночас обіймали і посаду голови губернської шкільної управи. У законі вказувалося, що губернський комісар повинен стежити за виконанням усіх законів і розпоряджень уряду. У разі незгоди з постановою губернської шкільної ради комісар освіти повинен був протягом тижня передати її на розгляд міністра освіти і мистецтв.

Повітові комісари освіти входили до складу повітових шкільних рад та були головами повітових шкільних управ. Якщо комісар освіти був незгодний з постановою ради або управи, то протягом трьох днів мав передати це питання на затвердження губернської шкільної управи¹⁸.

Згідно з інструкцією до закону про управління освітою в УНР від 1 квітня 1919 року комісарів освіти призначало Міністерство освіти і мистецтв. Місцеві учительські спілки за згодою громадських організацій мали право рекомендувати своїх кандидатів через Центральне бюро Всеукраїнської учительської спілки на посади комісарів освіти. Для кандидатів на ці посади був встановлений обов'язковий освітній ценз і педагогічний стаж. Для губернського комісара освіти – вища освіта і 10 років педагогічного стажу, а для повітового – вища освіта або освіта педагогічного інституту і 5 років педагогічного стажу. В окремих випадках вимоги щодо педагогічного стажу для кандидатів на посади комісарів освіти могли бути зменшені.

Усі скарги на неправильно проведені вибори до шкільних рад подавалися через повітових комісарів освіти губернському комісарові освіти, а через нього, з його висновком, до Міністерства освіти і мистецтв. Повітові комісари освіти під керівництвом губернського комісара проводили всю технічну роботу в справі організації губернських, повітових і міських шкільних рад. Право відкриття першого засідання шкільної ради належало комісарові освіти, під його керівництвом відбувалися вибори голови ради, його заступника і секретаря¹⁹.

Практична реалізація закону про управління освітою в УНР та впровадження інструкцій проводилося в дуже складних умовах воєнного часу, коли більша частина території України перебувала під окупацією більшовиків. Губернські і повітові комісари освіти могли діяти тільки на території, яка була підконтрольною Директорії, у першу чергу на Поділлі та Волині.

8 червня 1919 року голова Кам'янець-Подільської губернської управи В. Приходько був призначений в.о. губернського комісара освіти на Поділлі²⁰. 4 липня 1919 року Подільська народна управа скликала нараду з представників учительських та інших організацій для обрання кандидата на посаду губернського комісара освіти на Поділлі. Були представлені 4 кандидатури: В. Біднов, А. Чернявський, С. Іваницький і М. Ільїнський. Подільська губернська народна управа рекомендувала М. Ільїнського, який був членом управи і завідуючим відділом народної освіти губернського земства. У зв'язку з тим, що М. Ільїнський не відмовився від посади члена управи, Міністерство освіти і мистецтв призначило його тимчасово виконуючим обов'язки губернського комісара освіти Поділля з 8 липня 1919 року²¹.

31 липня 1919 року департамент вищої і середньої школи звернувся з обіжником до директорів усіх середніх шкіл, у якому наказувалося, що всі призначення на вчительські посади повинні затверджуватися губернським комісаром освіти. Директори вчительських середніх шкіл повинні були подавати всі призначення на затвердження до департаменту середньої і вищої школи через губернського комісара. За відсутністю губернського комісара освіти в деяких місцевостях (або

які були відрізані від губернського комісара) усі призначення пересилалися на затвердження до Міністерства народної освіти²².

На Волині губернський комісар освіти М. Черкавський звільнився з посади 1 вересня 1919 року і з цього ж числа був призначений директором Житомирського вчительського інституту²³. Ініціатором призначення нового Волинського губернського комісара освіти став губернський комісар Волині п. Сумневич, який за відсутністю зв'язку з Міністерством освіти і мистецтв своїм наказом допустив до виконання обов'язків тимчасово в.о. губернського комісара освіти Волині з 27 серпня 1919 року І. Смірнова, який до цього був Житомирським повітовим комісаром. Міністерство наказом від 4 вересня 1919 року призначило І. Смірнова в.о. губернського комісара освіти Волині.

А вже 6 вересня 1919 року п. Сумневич, посилаючись на необхідність остаточної дерусифікації школи, наказав губернському комісарові освіти І. Смірнову розформувати педагогічні ради Житомирської вчительської семінарії і п'яти українських вищих початкових шкіл і створити нові ради, які б відповідали інтересам УНР²⁴.

Виконуючи наказ губернського комісара Волині Сумневича, комісар освіти І. Смірнов зробив розпорядження щодо формування нових педагогічних рад для зазначених навчальних закладів. У зв'язку з цим професійна учительська спілка м. Житомира звернулась з протестом до Міністерства освіти та мистецтв проти такого засобу дерусифікації школи, який порушував закон про управління освітою в Україні від 24 лютого 1919 року та гарантії осіб, які перебувають на державній службі і звільняються в адміністративному порядку.

22 вересня 1919 року департамент загальних справ повернувся до губернського комісара освіти з попередженням про те, що він повинен у своїй роботі керуватися наказами адміністративної влади в галузі освіти і пояснити міністерству мотиви розформування попереднього складу педагогічних рад названих навчальних закладів. Було підкреслено, що діяльність органів влади і управління в УНР повинна спиратися тільки на закон і проводитися законними методами. Крім того, П. Холодний звернувся до міністра внутрішніх справ з проханням зробити належне розпорядження, щоб попередити подібні накази в майбутньому. У зв'язку з цим Міністерство внутрішніх справ запропонувало губернському комісарові Волині надіслати до Міністерства народної освіти пояснення щодо причин розформування педагогічних рад²⁵.

Активну діяльність проводив губернський комісар освіти Поділля М. Ільїнський. Подільська губернія в серпні 1919 року складалася з 4-х повітів. Одним із основних завдань губернського комісара було формування Подільської губернської шкільної ради, що ускладнювалося відсутністю багатьох організацій, представники яких повинні були увійти до її складу. М. Ільїнський запропонував міністру освіти дозволити ввести до губернської шкільної ради представників від національних меншин. Міністерство освіти і мистецтв дало дозвіл на запрошення до шкільної ради представників від місцевих учительських організацій тимчасово, до звільнення території від більшовиків. 14 серпня 1919 року формування складу Подільської губернської шкільної ради було завершено і вона приступила до виконання своїх обов'язків²⁶.

Комісари освіти брали участь у справі вилучення зі шкільних бібліотек книг, визначених у списку Міністерства освіти і мистецтв. Керівники навчальних закладів повинні були скласти списки таких книг і передати їх повітовим комісарам освіти (при відсутності – завідувачому відділом освіти повітової народної управи), які негайно передавали їх губернському комісарові освіти. У списку Міністерства освіти і мистецтв було вказано 44 назви книг²⁷.

Виконання цього наказу відбувалося повільно. Так, губернський комісар освіти Поділля М. Ільїнський 4 вересня 1919 року був змушений з'ясувати причини невиконання наказу повітовими комісарами освіти. 18 вересня 1919 року М. Ільїнський повідомив про надходження книг, вилучених зі шкільних бібліотек, до повітових комісарів освіти зі шкіл Кам'янецького повіту, а також Вінницького, Літинського, Проскурівського і Новоушицького повітів. Перешкодою надходження вилучених книг до місця призначення були труднощі доставки²⁸.

Справа призначення і утримання губернських і повітових комісарів освіти та їх помічників наказом по Міністерству народної освіти від 11 серпня 1919 року передавалася департаментові загальних справ. Кандидатури на ці посади розглядала Рада представників усіх департаментів. Усі подання на призначення і затвердження повинні були відповідати вимогам закону щодо освітнього цензу і педагогічного стажу роботи²⁹.

27 жовтня 1919 року губернський комісар освіти Поділля звернувся до Міністерства народної освіти із запискою, у якій відзначав, що школи в районі перебувають у тяжкому становищі. Шкільні

будинки були зруйновані або реквізовані, майно і бібліотеки пограбовані. Учителі два місяці не одержували платні³⁰. За ініціативою Міністерства народної освіти губернському комісару освіти Поділля було доручено організувати спеціальну комісію для обстеження становища шкіл у Кам'янці-Подільському, яка повинна була вияснити кількість реквізованих шкільних будинків та шкіл, які у першу чергу потребують помешкання³¹.

Для Поділля була характерною значна плинність кадрового складу повітових комісарів освіти в окремих повітах. Так, у Кам'янецькому повіті з грудня 1918 року до липня 1919 року змінилися три повітових комісари³². У Летичівському повіті така ж кількість комісарів змінилася за період з серпня до жовтня 1919 року³³.

Одним із варіантів вирішення проблеми працевлаштування комісарів освіти у місцевостях, які були окуповані більшовиками, було прикомандирування до Міністерства освіти. Так, Могилівський повітовий комісар освіти А. Федосієв, за його проханням, був тимчасово відряджений до виконання обов'язків діловода департаменту вищої та середньої освіти, до звільнення повіту³⁴. Холмський повітовий комісар освіти Т. Олесіюк був відряджений до Міністерства народної освіти з дорученням виконувати обов'язки по канцелярії міністра освіти з 1 серпня 1919 року³⁵.

Міністерство освіти не покидало надії на повернення до Києва. 2 жовтня 1919 року губернський комісар Херсонщини А. Роццахівський був відряджений до департаменту загальних справ міністерства. Йому було доручено відвідати міста Київщини, які були звільнені від більшовиків і білогвардійців, для ознайомлення зі станом середніх шкіл та організації екзаменаційних комісій для вчителів на право викладання українською мовою³⁶.

Евакуація уряду УНР у листопаді 1919 року і створення Головноуповноваженого управління ускладнили діяльність губернських і повітових комісарів освіти. Губернський комісар освіти М. Ільїнський з 1 січня 1920 року був призначений референтом у справах освіти при Головноуповноваженому уряду УНР³⁷. Обов'язки губернського комісара Поділля виконував голова шкільної управи Є. Кондрацький³⁸. Наказом по Міністерству освіти від 30 березня 1920 року віце-директор департаменту позашкільної освіти М. Шугаєвський був призначений тимчасово виконуючим обов'язки комісара освіти Кам'янецького повіту³⁹.

Діяльність комісарів освіти активізувалася в ході українсько-польського наступу в квітні-травні 1920 року. У зв'язку з тим, що більша частина Київщини була під владою УНР, виникла необхідність у призначенні Київського губернського комісара освіти. Директор департаменту нижчої освіти А. Мирович запропонував тимчасово доручити виконання обов'язків губернського комісара Київщини І. Коваленку, Бердичівському повітовому комісару освіти⁴⁰.

За відомостями станом на травень 1920 року в УНР було 2 губернських комісари (на Поділлі – М. Ільїнський і на Волині – І. Смірнов) та 16 повітових комісарів освіти (на Поділлі – 10, на Київщині – 2, на Волині – 4)⁴¹. Циркуляром Міністерства освіти у травні 1920 року губернським комісарам Київщини, Волині і Поділля доручалося організувати повітові комісаріати в тих повітах, де вони були відсутні та подати до міністерства список кандидатів на ці посади⁴².

Після декількох переїздів Радою народних міністрів у листопаді 1920 року під час перебування у Кам'янці-Подільському була ухвалена постанова про евакуацію до Тарнова. Разом з Міністерством народної освіти до Польщі емігрували два колишні губернські комісари Г. Стаднюк (Чернігівщина) та М. Ільїнський (Поділля)⁴³.

Отже, діяльність комісарів освіти за часів Директорії була найбільш активною протягом грудня 1918 року – жовтня 1919 року. Відповідно до закону про управління освітою в УНР права, функції та сфера компетенції комісарів освіти були значно розширені. В умовах постійних переїздів Міністерства народної освіти й мистецтв комісари освіти були представниками влади на місцях, які зробили вагомий внесок у справу збереження української мови і української школи. Висока професійність діяльності комісарів освіти визначалася освітнім цензом і педагогічним стажем. У військово-політичних умовах періоду листопада 1919 року – листопада 1920 року була значно звужена сфера діяльності комісарів освіти та зменшена її ефективність.

Слід відзначити, що дана стаття не вичерпує всіх аспектів поставленої проблеми. Важливо поглибити такі напрями дослідження як діяльність повітових комісарів освіти та зміни у їхньому кадровому складі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. – К., 1920;
2. Сірополко С. Історія освіти на Україні. – К.: Наук. думка, 2001; 3. Пижик А.М. Реформування системи

Серія: ІСТОРІЯ

.....
національної освіти в добу Директорії УНР. – К.: Знання, 1998; 4. Телячий Ю.В. З історії управління освітою в період Директорії УНР // Наук. праці / Кам'янець-Поділ. пед. ун-т. Іст. науки. – 1999. – Т. 3. – С. 259-270; 5. Сорочан Н. Інститут комісарів народної освіти в Україні за часів Центральної ради і Гетьманату П. Скоропадського // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – Вип. 3. – С. 142-146; 6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України. - Ф. 2582. - Оп. 1. - Спр. 1., - Арк. 15-15зв; 7. Там само. – Спр. 55. - Арк. 1-2, 4; 8. Там само. – Спр. 40. - Арк. 2; 9. Там само. – Спр. 55. - Арк. 7; 10. Там само. – Спр. 18. - Арк. 2; 11. Там само. - Спр. 55. - Арк. 6; спр. 2. - Арк. 239-239зв; 12. Там само. - Спр. 55, арк. 8; 13. Вістник УНР. – 1919. – 1 серпня. – Ч. 1; 14. ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 50; 15. Там само. – Спр. 17. – Арк. 9-9зв; спр. 37. - Арк. 5; 16. Вістник УНР. – 1919. – 20 липня. – Ч. 21; 17. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 10; 18. Там само. – Арк. 12-22; 19. Там само. – Спр. 125. – Арк. 32-32зв; 20. Там само. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 103; 21. Там само. – Спр. 18. – Арк. 31-37; Спр. 2. - Арк. 107; 22. Вістник УНР. – 1919. – 7 серпня. – Ч. 35; 23. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 164, 224; 24. Там само. – Спр. 18. – Арк. 66-67; 25. Там само. – Арк. 82, 90, 94; 26. Там само. – Арк. 42, 45, 53; 27. Там само. – Спр. 2. – Арк. 125-126; спр. 37. – Арк. 13-14зв; 28. Там само. – Спр. 18. – Арк. 70, 89; 29. Там само. – Спр. 2. – Арк. 127; 30. Там само. – Спр. 18. – Арк. 128, 130; 31. Там само. – Арк. 118-118зв; 32. Там само. – Спр. 2. – Арк. 141; спр. 40. – Арк. 4; Вістник УНР. – 1919. – 1 серпня. – Ч. 31; 33. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 144, 201, 207; спр. 18. – Арк. 59; 34. Там само. – Спр. 2. – Арк. 114, 115; 35. Там само. – Арк. 143; 36. Там само. - Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 2. - Арк. 210; 37. Там само. – Ф. 1131. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 44; 38. Там само. – Спр. 54. – Арк. 5; 39. Там само. – Спр. 53. – Арк. 36; 40. Там само. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 101; 41. Там само. – Спр. 18. – Арк. 132-133; спр. 29. – Арк. 22-23зв; 42. Там само. – Арк. 134; 43. Там само. – Оп. 2. – Спр. 170. – Арк. 25-25зв.

Т.Р. Соломонова

КНИГОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНТЕЛІГЕНЦІ ПЕРІОДУ «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ»

Сьогодні кожного разу, коли для придбання необхідної книги, особливо української, треба долати численні перешкоди, мимоволі згадується подібна ситуація початку 20-х років ХХ ст., коли стару торговельну систему зруйнували, а нової не створили.

Книжкова торгівля того періоду ніколи не була обділена увагою науковців. Серед загальних праць є книги О.Говорова з історії книжкової торгівлі в СРСР¹ та М.Агуфа і М.Ковалю з історії радянської системи книготоргівлі 1918-1964 років в Україні², що давали уявлення про основні етапи та напрямки її побудови й організації. Вітчизняними дослідниками розглядалися різні її аспекти: Т.Ківшар — організацію книгопоширення в Україні 1917-1923 років³, Ю.Меженко — 1917-1927 років⁴, Т.Скрипник, О.Левчук — кооперативну систему книгопостачання^{5,6}, Н.Солоненко — відображення книжкової торгівлі на сторінках часопису «Бібліологічні вісті»⁷. Здебільшого науковці звертали увагу на організаційні аспекти книготорговельної діяльності, державну та партійну політику в цій галузі. Цікавими, насиченими багатим фактографічним матеріалом з власного досвіду були спогади подолянина Є.Грицака⁸. Але спроб визначити проблеми книгозабезпечення інтелігенції періоду «воєнного комунізму», зокрема у м.Вінниці, досі не було.

До жовтня 1917 року в Україні було приблизно 2,5 тис. книгарень⁹, з яких у Вінниці початку 10-х років ХХ ст. — 7, зокрема «Реноме» Р.Бунтмана, А.Поровського, А.Потемковського, В.Райхера, С.Рехліса, Д.Швахмана, Р.Шерра (з 1912 року — спадкоємців Р.Шерра). Треба зазначити, що книжкова продукція була не єдиною в асортименті цих торговельних підприємств. Більшість з них торгувала переважно канцелярським приладдям, наочним матеріалом, підручниками, географічними картами та дитячими іграшками.

Але поряд з такими закладами існували й повноцінні книгарні. В одній з найбільших — книжковій крамниці В.Райхера — на початку ХХ ст. можна було придбати літературу російською, польською та французькою мовами, ноти, гравюри, наочне приладдя та періодичну пресу. Тут діяв букіністичний відділ. Можна було оформити передплату як на вітчизняні, так і на європейські часописи. Дозволялося навіть брати на виплат по 20, 50, 75 коп. або 1 крб. на місяць в разі повного завдатку. При магазині існувала платна бібліотека: книги можна було отримувати за 30 коп. на місяць після 1 крб. застави, а новинки та журнали — за 40 коп.¹⁰ Власник магазину не обмежувався тільки торговельною діяльністю. Він ініціював випуск листівок з краєвидами Вінниці — 5 серій загальною кількістю понад 100 назв. Згодом в 1911 році він виступив співзмовником, разом з місцевим власником друкарні І.Пойлішером, путівника по Вінниці. Намагання задовольнити різноманітний попит покупців і читачів, зокрема підвищений інтерес до української та революційної літератури відбилось у розширенні асортименту. Врешті-решт це призвело до закриття магазину у 1907 році та конфіскації декількох скринь з книгами. Тільки наступного року вдалося поновити дозвіл і відкрити книгарню за умови обмежити торгівлю тільки навчальною літературою.¹¹

Ще одним активним, підприємливим книгарем був С.Рехліс, який у співпраці з вінницьким журналістом М. Павлушковым у 1910 році фінансував випуск першого довідника та адресної книги по місту «Вся Винница». У його крамниці також можна було придбати літературу російською, українською, французькою, німецькою, польською та єврейською мовами, замовити потрібні підручники та іноземні часописи.

Радянською владою книжкова торгівля розглядалася як важлива ділянка ідеологічної боротьби, яка потребувала контролю.

Справжня руйнація книгопоширення в Україні розпочалася з лютого 1920 року, коли всі книжкові запаси в книгарнях було взято на облік.¹² З одного боку, з наростанням економічної розрухи збільшувався дефіцит книжок, їх не вистачало, а з іншого — публіку, яка читає, готували до заборони вільно торгувати книжками. За «усуспільненням» творів друку наглядав Відділ друку і пропаганди Всеукраїнського книжкового видавництва (Всеукрвидав, згодом — ДВУ). На нього та його відділення на місцях було покладено функції «обліку, розподілу й розповсюдження всієї націоналізованої літератури і нот, розповсюдження гуртом і вроздріб, контроль за кооперативною і приватною книжковою торгівлею».¹³ Зрозуміло, що книгарі намагалися зробити певний запас книг, а читацтво — набути якомога більше літератури. Адже через інфляцію багато споживачів друкованого слова вже почали голодувати і майже не мали вільних грошей. Коли наявні фонди було описано, більшовицька влада закрила книгарні при найбільших видавництвах «Вернигора», «Час», «Освіта», «Друкарь», «Криниця», «Дзвін» тощо.¹⁴ Згодом у середині 1920 року розпочався процес закриття решти книгарень на радянській території України.

Книгопоширення централізували. Насаджувалася думка, що твори друку в умовах гострої їх нестачі не можуть бути предметом індивідуальної власності, а тому мають перейти у громадське використання відповідно до політики «воєнного комунізму». Книги розподілялися в бібліотеки, інші культурно-освітні установи, школи, а не окремим особам. Інтелігенція була позбавлена можливості купувати необхідну літературу. Є.Грицак нотував: «Важке, незвичайно важке, майже розпучливе витворилося після сього становище для інтелігентної людини або людини, що вчиться або цікавиться яким-небудь науковим питанням».¹⁵ Ситуація ускладнювалася ще й тим, що через бібліотеки передовсім поширювалася радянська агітаційна та пропагандистська література.

Ліквідацію книжкового обігу проводили під гаслами комуністичної справедливості: мовляв, йдеться про розподіл книжкових багатств серед бідних верств населення тільки безкоштовно, щоб книги не були предметом спекулятивної наживи. Тому серед основних завдань Всеукрвидаву був «облік і розподіл всіх видів творів друку; монополізація всієї справи поширення та експедирування творів друку».¹⁶

На Поділлі націоналізація всіх книгарень розпочалася наказом губревкому від 28 грудня 1920 року.¹⁷

У січні 1921 року «Положення про єдиний план розподілення творів друку на Україні», «Положення про Центральну надзвичайну комісію по обліку націоналізованих книг» закріпили виключну монополію Всеукрдержвидаву щодо нових і націоналізованих книжок. При губвидавах створювалися відділення з відповідними функціями. Як правило, до співпраці в них залучалися випадкові, але «ідеологічно витримані» люди. Книжковий склад Подільського губвидаву впродовж року з 24 січня очолював 19-річний А.Л. Раздольський¹⁸, а колишні власники книгарень зуміли знайти роботу, максимально наближену до фахової, тільки у губнаросвіті, де 44-річний Д. Швахман

.....
працював завідувачем сектора постачання навчальних посібників, а 45-річний С.Рехліс — агентом постачання.¹⁹

Запровадження політики «воєнного комунізму» в книжковій справі призвело до глибокої кризи галузі: видавничий рух замер, сформувався гострий книжковий дефіцит. Тепер за дозволом на одержання літератури треба було вирушати «по інстанціях» — таких численних, що ходіння по них відбивало бажання домогтися книги. Книгарень не вистачало, люди мусили приїздити з провінції до губернських центрів по книжки. Є.Грицак згадував, як, навіть маючи дозвіл від повітнаросвіти на 50 примірників підручника для школи, отримував на руки тільки 5 примірників з губернського книжкового складу ДВУ у Вінниці.²⁰ Адже ці установи підпорядковувалися різним відомствам і не узгоджували свої дії. А приватній особі домогтися потрібної для наукових студій книжки було ще важче.

Ціни чорного ринку негайно підскочили, книги стали недосяжними, хоча їх вартість була низькою на тлі загальної дорожнечі. Книги обмінювали на продукти. Так, у другій половині 1921 року «Архив Юго-Западной России» (30 т.) коштував 80 000 крб. або 10 фунтів цукру, «Ілюстрована історія України» М.Грушевського — 1-1,5 фунта сала, його ж «Греко-римський світ» — 4 фунти цукру, повний «Энциклопедический словарь» (вид-во Ф.Брокгауза і І.Ефрона) — 0,5 пуда цукру.²¹ Розквітла букіністична торгівля. Як свідчать сучасники, книжкові спекулянти добували книжки із складів і вдало торгували ними.²²

Утворилась парадоксальна ситуація, коли «населення протягом двох років фактично було без книг при наявності їх у великій кількості в розпорядженні губдержвидаву, в націоналізованих книжкових магазинах, з яких немає можливості книжку легально придбати».²³

Водночас 17 липня 1921 року колегія Всеукрдержвидаву звернулася до інтелігенції із закликом взяти активну участь у створенні книг для народу. У зверненні зазначалося, що «обов'язок перед робітниками і селянством, що на кошт кривавої праці їхньої ви здобули знання, ваш борг перед культурою й поступом вимагають у вас творчої праці».²⁴ Так, використовуючи моральні чинники, інтелігенцію перетворювали на прошарок, зобов'язаний обслуговувати суспільство, причому ця експлуатація подавалися керівництвом держави як велике благо для тих, за рахунок чиєї творчої думки відбувався поступ.

А оцінювалася ця праця безпідставно низько. Так, в другій половині цього року професор О.Дорошкевич за книгу про методику української літератури отримав 250 000 крб. (порівняти з цінами на книги!), за які можна було придбати 5 пудів пшеничного борошна.²⁵

Разом з тим перед інтелігенцією стояла проблема збереження власних бібліотек. Адже ще у 1919 році з приходом радянської влади згідно з радянським декретом «Про охорону бібліотек та книгосховище РРФСР» та додатку до нього «Про порядок реквізиції бібліотек, книжкових складів та книжок взагалі» (1918) розпочалася націоналізація та реквізиція приватних бібліотек. Щоб уникнути цього акту вандалізму, кожний власник повинен був довести професійну потребу у книжковому зібранні та отримати охоронний лист. Вінничанину М.Рененкампу як культуробітнику і викладачу вдалося отримати охоронного листа «на меблі та книги».²⁶ Але матеріальні труднощі призводили до того, що інтелігенція вимушена була розпродавати власні книжкові збірки і брати участь у букіністичній торгівлі. Той самий М.Рененкампф наприкінці 1921 року вже продав власних книжок на суму 2 400 000 крб.²⁷

Запровадження непу зумовило появу 28 листопада 1921 року декрету про платність творів неперіодичного друку, тобто почалась перебудова системи книгопоширення на комерційних засадах. Було дозволено навіть приватні й кооперативні книгарні, які, на відміну від державних, мали нести основний податковий тягар (зрівняльний і промисловий податок, гербовий збір), не могли користуватися пільговими залізничними тарифами.²⁸ Але численні економічні, адміністративні, організаційні перешкоди на шляху їх створення призвели до того, що на початку 1922 року кількість книгарень всіх форм власності ледве сягала тисячі.²⁹ Радянська влада тяжіла до регулювання і скорочення кількості приватних книгарень. Так, із 40 зареєстрованих підприємств Києва весною 1922 року вже було ліквідовано 19.³⁰ У Вінниці, наприклад, у червні існувало 2 державні магазини, книжкові полицки у кооперативних і комісійних магазинах.³¹ У серпні цього року колишній власник книжкового магазину В.Райхер після відмови місцевої влади звернувся до голови ВУЦВКа Г.Петровського з проханням дозволити відкриття книгарні. Але йому було відмовлено.³²

Посиленню ідеологічного контролю за книгорозповсюдженням сприяло утворення у травні 1922 року при Головополітосвіті головного управління у справах друку (ЛІТ). У грудні 1922 року стало відомо про чергове вилучення з книгарень релігійних, антирадянських книжок, а також «тих з

них, які призначені для масового читання» (белетристики, пригодницької літератури). На відміну від попередніх (що почалися з 1919 року), ця кампанія мала систематичний і планомірний характер. Так штучно обмежувалося можливе коло читання, а також посилювався контроль за ним.

Отже, із запровадженням непу радянська влада, зруйнувавши стару систему поширення книжок, намагалася створити іншу — централізовану, планову, в якій діяли ідеологічний контроль, цензурний терор, контрольований підбір кадрів. Приватну ініціативу знищували, замість неї планувалося використовувати державне замовлення, але відсутність в основних споживачів книжкової продукції — інтелігенції, студентів, школярів — коштів для придбання книг призводила до стагнації галузі. Водночас існування тільки державної системи книгорозповсюдження і відповідно відсутність конкуренції спричинили зростання вартості книг.³³ Хоча спеціалістів бракувало, але колишнім фахівцям в новій системі не було місця. Ігнорування кваліфікованих кадрів, фахова підготовка яких передбачала не тільки вільну орієнтацію в асортименті книжок, а й економічні знання щодо принципів роботи з таким специфічним товаром, як книга, і таким покупцем, як людина, яка любить читати, призвело до того, що сучасники нарікали на недостатню обізнаність з репертуаром книжок, недостатній фаховий рівень нових радянських книгарів у визначенні ціни книжки, системи гуртових скидок, невміння працювати з покупцями, зацікавлювати їх новою літературою.³⁴

Отже, у книгозабезпеченні інтелігенції періоду «воєнного комунізму» виникло чимало проблем. Дії радянської влади призвели до руйнування старої системи книгорозповсюдження, націоналізації приватних бібліотек, формування державного і партійного контролю за змістом книг та їх поширенням, дефіциту нових видань (стагнація книговидавання), розподілу книг і заборони їх продажу, недостатнього або низького рівня кваліфікації тих, хто працює у системі книгорозподілу. Представники інтелігенції були матеріально неспроможними придбати книгу, зокрема букіністичну, навіть, навпаки, змушені були розпродавати власні бібліотеки.

Таким шляхом деформувалася дуже важлива складова культурного середовища, в якому існувала інтелігенція. Контроль за книжковою справою, зокрема за поширенням книг, врешті-решт, на думку партійних ідеологів, мав полегшити вплив на формування ідей та дій інтелігенції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Говоров А.А. История книжной торговли в СССР: Учебное пособие для вузов.- М., 1976.- 238 с;
2. Агуф М. А., Коваль М. Т. Книгу - в маси. Книжна торгівля в Радянській Україні. 1918 - 1964: Короткий історичний нарис.- Х., 1965.- 146 с; 3. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917-1923).- К., 1996.- С.157; 4. Меженко Ю. Українська книга часу великої революції // Життя і революція.- 1927.- №10/11.- С.107-121; №12.- С.307-322; 5. Скрыпник Т. Кооперативное книгоиздательское и книготорговое объединение "Книгоспілка" // Книга: Исслед. и материалы.- М., 1981.- Сб.43.- С.115-130; Скрыпник Т. Кооперативная книжная торговля на Украине (1918-1941) // Книжная торговля: Исследования и материалы.- М., 1977.- Сб.4.- С.139-165; 6. Левчук О. Український кооперативно-громадський книгодрук доби революцій // Друкарство.- 1998.- Вересень-грудень.- С. 23-29; 7. Солонська Н. До історії книжкової торгівлі 20-30-х років в Україні (на матеріалах журн. «Бібліологічні вісті» та рукописах Л.Биковського) //Бібліотечний вісник.- 1996.- №5.- С. 12-21; Солонська Н. Українська книжкова торгівля: досвід 20-30-х років (на матеріалах «Бібліологічних вістей» та іншої фахової преси) //Бібліотечний вісник.- 1996.- №6.- С. 23-29; 8. Грицак Є з історії книжкового руху на Великій Україні (1917-1922) // Літературно-науковий вісник- 1923.- Т.80.- С.55-64; Т.81.- С.149-158; 9. Солонська Н. Українська книжкова торгівля...- С. 27; 10. Вся Винница: Литературно-художественный календарь. Справочник и адресная книга / С.Рехлис и Н.Павлушков.- К., 1910.- 114, III с; 11. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО).- Ф.Р-254.- Оп.1.- Спр.607.- Арк.43-44; 12. Левчук О. Вказ. пр.- С.29; 13. Ківшар Т. Вказ. пр.- С.157; 14. Левчук О. Вказана праця.- С.29; 15. Грицак Є. Вказана праця.- С.62; 16. Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сборник документов и материалов. 1917-1941.- К., 1985.- С.41; 17. ДАВО.- Ф.Р-2625.- Оп.2.- Спр.50.- Арк.8; 18. Там само.- Ф.Р-254.- Оп.1.- Спр.15.- Арк.1017; 19. Там само.- Спр.1.- Арк.461; 20. Грицак Є. Вказана праця.- С.155; 21. Там само; 22. Там само.- С.156; Меженко Ю.- С.313; 23. Цит. за: Ківшар Т. Вказана праця.- С.179; 24. Книга и книжное дело...- С.56; 25. Грицак Є. Вказана праця.- С.157; 26. ДАВО.-Ф.Р-254.-Оп.1.-Спр.15.-Арк.366; 27. Там само.- Спр.487.-Арк.26(зв.); 28. Агуф М. До питання про поширення книги // Книга.- 1923.- Ч.3.- С.15; 29. Меженко Ю. Вказана праця.- С.312; 30. Ківшар. Т. Вказана праця.- С.163; 31. ДАВО.- Ф.Р-254.- Оп.1.- Спр.634а.- Арк.191; 32. Там само.- Спр.607.- Арк.43-44; 33. Меженко Ю. Вказана праця.- С.313; 34. Олексійв М. Хто винен в подорожчаних книгах? //Бібліотечні вісті.- 1923.- №3-4.

Г.В. Саранча

МИКОЛА ДЕНИСЮК – ВИДАВЕЦЬ УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО ЖУРНАЛУ «ОВИД» (ЧИКАГО, США)

Із здобуттям Україною незалежності помітно зріс інтерес широкого кола істориків до української національної спадщини у діаспорі. В умовах творення незалежної України виникла потреба у поверненні із забуття сотень і тисяч історичних фактів, подій, а також імен видатних осіб, які утверджували українську культуру, науку, мистецтво поза межами батьківщини.

Після II Світової війни до США переселилася найбільш свідомо частина українських біженців. Ці патріотично налаштовані емігранти відновлювали тут свої громадсько-політичні організації, які вони створили ще в Європі, перебуваючи в таборах для переміщених осіб. Серед таких політичних організацій слід назвати Союз Українських Політичних В'язнів, Союз Гетьманців, Союз Українських Ветеранів – всі вони були створені в Західній Німеччині в кінці 40-х років XX століття і мали свої друковані органи. Наприклад, органом Союзу Визволення України була газета «Місія України», Організація Державного Відродження України мала свій друкований орган – газету «Самостійна Україна» та інші. Українські періодичні видання в США, як у демократичній країні, пропагували різні партійні погляди: від монархічних («Булава») – до комуністичних («Українські Вісті»)¹.

Поряд із громадсько-політичними часописами з'явилися також літературні видання: «Арка», «Орлик», «МУР», «Хорс», «Вежі», які виходили ще в окупаційних зонах на території Німеччини та Австрії. У Сполучених Штатах Америки після еміграції українців за океан почало виходити чимало літературних видань, таких як «Овид», «Київ», «Нові дні», «Північне сяйво». Українські літературні видання мали за мету репрезентувати українську літературу на еміграції та сприяти її розвитку поза межами України де як вважали українські емігранти, література не могла повноцінно розвиватися.

Літератори ставили перед сучасною українською еміграційною літературою й мистецтвом особливі завдання. Вони вважали, що на той час українську літературу можуть гідно репрезентувати українські письменники й митці на вигнанні: «Тільки ця література і мистецтво можуть і мають право називатися українськими, тільки ця література і мистецтво можуть і мають право репрезентувати літературу і мистецтво українського народу, який не може свobodно діяти і виявляти творчі сили свого духа. Література й мистецтво, що творяться на рідних землях, служать, на жаль, інтересам Москви і московської большевицької партії, які послідовно діють на знищення українського народу. Тому цю літературу важко вважати літературою, а ще важче вважати українською літературою. Отже, заступати українську літературу й мистецтво перед усім українським народом і перед цілим світом покликана силою обставин література й мистецтво української еміграції в усьому світі».²

Яскравим доказом того, що українські літератори виконували завдання, які постали перед ними на еміграції, може послужити тематика їх творчості. Українські поети та письменники у своїх творах висвітлювали такі події та проблеми, про які в Україні писати було суворо заборонено. Тому вивчення творчості українських письменників у США є важливим завданням науковців в незалежній Україні.

У США виходила різна за жанрами література українською мовою – художня, наукова, публіцистична, інформаційно-довідкова. Між 1950 і 1960 рр. до половини від загальної кількості українських видань поза межами України вийшло у Сполучених Штатах Америки³.

Прикладом самовідданої праці у галузі видавничої справи може послужити діяльність відомого видавця журналу науки і мистецтва «Овид» Миколи Денисюка. Володіючи економічною та юридичною освітою, будучи палким патріотом України, М. Денисюк усе своє життя присвятив видавництву українських творів та періодичних видань.

Микола Денисюк народився 23 грудня 1915 р. у с. Гвіздка у Коломийському повіті. Освіту здобував у середній та вищій Торгівельній Школах у м. Львові та Ярославській Українській Гімназії у м. Перемишлі. Продовжив своє навчання М. Денисюк на юридичному факультеті Інсбрукського університету, який закінчив у 1948 р. Володіючи економічною освітою, він працює у різних фінансових установах Західної України. З 1936 по 1939 роки працював в головному управлінні «Маслосоюзу». Напередодні Другої світової війни М. Денисюк працював в Українбанку у рідній Гвізді. Його успішна діяльність у цій установі була високо оцінена керівництвом банку. Ревізійний Союз Українських Кооператив за хорошу працю нагородив перспективного працівника золотою медаллю. У той час цей молодий і талановитий фінансист увійшов до складу дирекції Українбанку в м. Гвіздка. Однак через політичні умови, що склалися у 1939 р. на території Західної України, М. Денисюк вирішує покинути батьківщину та обрати нелегке життя на еміграції⁴.

Дружина М. Денисюка, Любомира-Ольга Денисюк-Палій, про обставини еміграції чоловіка писала у своїх спогадах: «Залишивши рідні землі, окружною дорогою через Варшаву Микола Денисюк приїхав 29 листопада 1939 року до Кракова. Того ж дня, ідучи краківськими вулицями, зустрів свого професора д-ра Євгена Юліяна Пеленського, який по сердечному привітанню проінформував його, що він одержав доручення від проф. Володимира Кубійовича зорганізувати українське видавництво в Кракові»⁵.

Є. Пеленський, окреслив непросту ситуацію, в якій передбачалося вести організацію українського видавництва. Основною проблемою була відсутність коштів. М. Денисюк погодився на пропозицію колишнього свого наставника прилучитися до організації цієї справи, хоч і без зарплатні. Енергійний та сповнений ентузіазму, Денисюк вирушив знову на рідні землі. Він відвідав такі містечка, як Дукля, Сянік, Команча на Лемківщині, де завдяки своїм організаторським здібностям та вміло проведеної роз'яснювальній роботі заручився підтримкою та фінансовою допомогою у свідомих українців. М. Денисюк цю місію вважав своєю «першою зустріччю з українським читачем, яка пройшла з великим моральним та матеріальним успіхом»⁶. Саме тоді він пройнявся вірою в українського читача і у майбутнє української книги. Саме цей успішний початок вирішив майбутню професію цього відомого на еміграції видавця.

До Кракова М. Денисюк повернувся із сумою 11 500 злотих, істотною фінансовою підтримкою для організації видавництва. Це стало приємною несподіванкою для Є. Ю. Пеленського та В. Кубійовича. Згодом було скликано перші Загальні Збори Українського Видавництва, на яких було обрано керівників цієї установи. Директором було обрано Є. Ю. Пеленського, а його заступниками стали Д. Чайковський та М. Денисюк⁷.

М. Денисюку, який зарекомендував себе здібним працівником у фінансовій сфері, було доручено управління економічним («торговельним») відділом Українського Видавництва. Сам М. Денисюк згадує про роботу у видавництві: «Я мав милу нагоду працювати спільно з видатними українськими видавцями, д-ром Ігорем Федевом і Іваном Тиктором та колишніми співробітниками тикторівського концерну Петром Постолюком, Львом Чубатим, від яких я зачерпнув багато професійного досвіду. Це й уможливило мені на протязі 35 років у різних місцевостях (Краків, Львів, Інсбрук, Буенос-Айрес і Чикаго) вести безперервну видавничу працю»⁸. Так в Українському Видавництві в Кракові М. Денисюк розпочав свою діяльність у видавничій справі.

В Українському Видавництві в Кракові М. Денисюк працював до липня 1941 р. У 1941 – 1944 рр. він разом із Остапом Олесницьким керував українською книгарнею «Овид» у м. Львові. Через наближення до Львова воєнних дій, М. Денисюк виїхав у Австрію. Тут, у м. Інсбрук, 9 лютого 1945 року заснував українську книгарню «Роксоляна»⁹. У 1946 р. місцевий уряд Тироля дав дозвіл М. Денисюку на ведення видавничої справи. У той же час він був прийнятий до професійного Союзу австрійських видавців і книгарів з центром у Відні.

Існування української книгарні у Інсбруці привернуло увагу і місцевих жителів. Зокрема часопис «Тіролер Тагесцайтунг» від 14 лютого 1946 р. містив статтю про книгарню «Роксоляна». У статті відзначалася наявність у книгарні великої кількості книг українською мовою, серед яких твори світової класики, наукової, релігійної, белетристичної літератури та нових видань українських літераторів. До позитиву книгарні було віднесено відсутність пропагандистської літератури¹⁰. На думку М. Денисюка, ця обставина допомогла здобути численних прихильників в середовищі українців, що перебували у таборах для переміщених осіб на цій території. Про цей період своєї діяльності М. Денисюк згадував: «...опинився я зі своєю книгарнею «Роксоляна» у Інсбруці, столиці Тиролю... З закінченням воєнних дій перейшли через неї тисячі українців з різних областей України, а між новим біженцями з'явилися також українські письменники і журналісти. Перші з цих були М. Цуканова, М. Стахів, Ю. Тис, Р. Голяян, Є. і К. Яворівські, Р. Єндик, Й. Гірняк, Б. Галиняк, Б. Романенчук, Р. Ільницький, Ю. Дивнич, М. Левицький, В. Кубійович, З. Пеленський, після них І. Кедрин-Рудницький і М. Мох, ...Л. Мосендз, Ю. Клен.»¹¹

Під впливом масової еміграції з країн Європи, М. Денисюк теж переїжджає за океан – в Аргентину, де в Буенос-Айресі відкриває свою книгарню «Роксоляна» і видавництво під власним ім'ям «Видавництво Миколи Денисюка». З 1949 р. М. Денисюк почав видавництво журналу «Овид»¹² Про непрості умови діяльності в Аргентині М. Денисюк писав: «Умови для видавничої праці були важкі, праця була тверда, треба було змагатися за кожну точку...ця праця була для мене змістом життя і дала мені дуже багато морального вдоволення та згуртувала навколо видавництва поважне коло співробітників та – рівночасно в них – мені особистих приятелів.»¹³

Після семи з половиною років проживання і ведення активної видавничої діяльності в Аргентині М. Денисюк вирішує покинути цю країну і переїхати до США. Серед численних передплатників журналу «Овид» було багато тих, які проживали у Сполучених Штатах. Отже, М. Денисюк мав на меті відновити свою видавничу діяльність на території цієї країни. Зупинитися він вирішив у м. Чикаго з огляду на його зручне географічне місце розташування.¹⁴

Відкриття Видавництва М. Денисюка відбулося 2 листопада 1965 року. При посвяченні приміщення видавництва М. Денисюк передав видавництво і журнал «Овид» під покров Зарваницької Божої Матері. На відкритті приміщення видавництва його власник виголосив промову, в якій проаналізував стан української видавничої справи, накреслив напрями своєї майбутньої діяльності. Незабаром М. Денисюк зумів об'єднати навколо свого видавництва місцевих українських літераторів та митців. 7 квітня 1957 р. за ініціативою М. Денисюка було організовано Українське Мистецьке Товариство, яке очолив Т. Лапичак.¹⁵

Перший примірник «Овида» в США вийшов уже в січні 1957 р. «Овид» залишився місячником, літературно-мистецьким журналом з громадсько-політичною проблематикою. Видавництво з 1959 р. розпочало також видання українських книг. Першою книгою, що вийшла у видавництві Денисюка, була збірка нарисів Л. Храпливої «У темряві», потім були видані роман З. Дончука «Прірва», повісті Г. Лагодинської «До сонця – до волі», збірку дитячих оповідань С. Парфанович «Вірний приятель» та інші. До століття з дня народження Т.Г. Шевченка видавництво Денисюка видало 14-томне видання творів Кобзаря.¹⁶

Ю. Тис, відомий літератор, що часто друкував свої твори на сторінках «Овида», відзначав високі організаторські та комерційні здібності М. Денисюка. Письменник також зазначав, що специфіка роботи видавця сприяла залученню до співпраці з ним великої кількості українських літераторів. Ю. Тис зазначав: «За 25 років появи «Овида» з'явилось на шпальтах журналу понад 300 праць-творів наших письменників, мистців, науковців і суспільних діячів. Для майбутнього історика нашої культури в діаспорі «Овид» стає тим самим одним із важливих показників нашої духовної динаміки, а тим самим і матеріалом для дослідів української культури на чужині.»¹⁷

Микола Денисюк помер 27 липня 1976 року в м. Чикаго у віці 60 років. Після похоронної панахиди його було поховано в м. Торонто у Канаді. Пізніше, з огляду на те, що М. Денисюк жив і працював у США, його дружина Л. О. Денисюк-Палій перепоховала тіло у м. Боунд-Брук штат Нью-Джерсі у США¹⁸.

Діяльність Миколи Денисюка у галузі видавництва протягом тридцяти п'яти років – це величезний внесок у розвиток української літератури та книгодрукування за кордоном.

ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Тарнавський О. Брат – братові: Книга про ЗУАДК. – Філадельфія, 1971. – 263 с; 2. Українська література на еміграції. – Ukrainian National Museum in Chicago. – Vox 29 (6). – Folder 1; 3. Рідна традиція в новому світі // Свобода. – Джерсі-Сіті – Нью-Йорк. – 1951. – № 107. – 9 травня; 4. Правда і щирість // Овид. – Чикаго, 1963. – № 4 (127). – С. 24; 5. Спогади Любомири Ольги Денисюк Палій / Особистий архів автора. – С. 2; 6. Там само. – С. 4; 7. Денисюк М. 1939 – 1959 // Овид. – Чикаго, 1959. – № 1. – С. 106; 8. Денисюк М. Від видавництва. Українці в Генеральній Губернії 1939 – 1941 / В. Кубійович. – Чикаго: вид. Миколи Денисюка, 1975. – С. 8; 9. Архів, рукописи творів та статей, кореспонденція М. Денисюка, примірники журналу «Овид». – IHRC. – Denysiuk. – Vox 1 – 5; 10. Спогади Любомири Ольги Денисюк Палій / Особистий архів автора. – С. 9; 11. Денисюк М. Пам'яті Юрія Клена // Овид. – Буенос-Айрес. – 1949. – № 4. – С. 10 – 11; 12. Денисюк М. В дальшу мандрівку по чужині // Овид. – Буенос-Айрес. – 1955. – № 12. – С. 12; 13. Там само. – С. 7; 14. Спогади Любомири Ольги Денисюк Палій / Особистий архів автора. – С. 11; 15. Денисюк М. В дальшу мандрівку по чужині // Овид. – Буенос-Айрес. – 1955. – № 12. – С. 15; 16. Парфанович. С. Автор і видавець // Овид. – Чикаго, 1966. – № 3 (138). – С. 3-13; 17. Тис Ю. Двадцятип'ятиліття журналу «Овид» // Овид. – Чикаго. – 1975. – Ч. 1 (172). – С. 5 – 8; 18. Микола Денисюк // Овид. – Чикаго, 1975. – № 7 (196). – С. 1 – 4.

Доля української інтелігенції в умовах тоталітарного режиму

В.А Клименко., Ю.О Нікітін.

М.Г. ХВИЛЬОВИЙ ЯК СИМВОЛ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ 20-30-Х РР. ХХ СТ. В УКРАЇНІ

Сучасні суспільні, культурні та державні процеси в Україні викликають великий інтерес науковців до витоків, що повертають нас в добу 1920 – 1930-х років. Інтерес до вивчення сторінок вітчизняної історії, що десятиліттями замовчувались, викликаний також тим, що суспільно-політичні події 1920-30-х років серйозно вплинули на подальший розвиток українського суспільства. Навіть сьогодні ще продовжують існувати певні стереотипи минулого в свідомості окремих людей, які негативно впливають на державотворчі процеси в незалежній Україні. Тому дослідження долі української інтелігенції в умовах становлення тоталітарного режиму надає темі суспільної активності.

Проблема долі української інтелігенції в умовах тоталітаризму довгий час була закритою для вивчення. Радянська історіографія розглядала політику уряду щодо діячів інтелігенції в позитивному ракурсі.¹

Деякі зміни в дослідженні даної проблеми стали можливими з кінця 80-х років, коли частина російських та українських істориків спробували більш об'єктивно дослідити політику радянської влади по відношенню до інтелігенції.²

Серйозне дослідження культурного й політичного життя в Україні стало можливим після проголошення незалежності.³ Особливо відзначимо такі праці, як «Репресоване краєзнавство»⁴ та серію книг «Реабілітовані історією»⁵, в яких на базі архівних документів, законодавчих актів досліджено життя і діяльність багатьох незаконно знищених діячів науки і культури.

Значним внеском в розробку проблеми є праці Ю. Шаповала⁶, в яких на основі великого кола документів показано політику радянської влади, направлену на знищення української інтелектуальної еліти.

Позитивним також є те, що історії інтелігенції в Україні присвячено ряд дисертаційних досліджень⁷. Досить багато праць української діаспори та зарубіжних дослідників також присвячені історії інтелігенції⁸.

Отже, проблема долі української інтелігенції в роки тоталітаризму стала предметом дослідження значного кола істориків. Проте вивчення долі окремих діячів національно-культурного відродження ще недостатньо висвітлене і потребує спеціального дослідження. Це стосується проблеми ролі й місця видатного українського письменника, культурного діяча Миколи Хвильового в історії відродження національної культури.

У даній статті зроблено спробу дослідити роль і місце Миколи Хвильового в історії українського національно-культурного відродження через призму його творчості.

Однією з найвидатніших постатей 20-х – початку 30-х років в культурному житті України був Микола Хвильовий. Він жив і творив у роки революції і громадянської війни, коли український народ переживав своє національне і культурне відродження, під час якого виростали нові кадри національної української інтелігенції.

Микола Григорович Хвильовий (справжнє прізвище Фітільов) народився 1(13 за н.ст.) грудня 1893 р. в місті Тростянець на Харківщині (нині – Сумська область). Закінчив Богодухівську гімназію, з 1917 року почав займатись літературною та культурно-освітньою діяльністю. Найбільш відомими його творами є «Вальдшнепи», «Камо грядеши», «Україна чи Малоросія?», «Загірна комуна» тощо.

Будучи мислителем-інтелігентом своєї доби, він намагався поєднати комуністичний світогляд з ідеєю національного визволення українського народу. М. Хвильовий одним з перших в українській літературі висунув ідеал європейської людини, громадянина, творця культурних, суспільних, політичних вартостей, закликав українців орієнтуватись на культурні процеси Європи.

У «Короткій автобіографії», написаній у 1924 році, М. Хвильовий Підкреслює, що добровольцем пішов до царської армії, за часів Гетьманату спочатку служив чиновником, а потім брав активну участь у антигетьманському повстанні⁹. У 1919 році Микола Григорович Хвильовий

.....
вступив до більшовицької партії. Своє рішення він пояснив так: «Більшовики в той час йшли в контакт з українськими партіями, які добивались національної незалежності»¹⁰.

Пізніше, повернувшись у Харків на початку 1922 року, М. Хвильовий починає активну літературну й суспільно - політичну роботу. У 1923-1925 роках разом з В. Сосюрою та В. Елланом-Блакитним активно працює в письменницькій організації «Гарт», друкуючи свої публіцистичні та художні твори. З 1925 року М. Хвильовий стає ідейним лідером Вільної академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ).

М. Хвильового можна вважати символом своєї доби. Дослідники називають його одночасно політиком, філософом, митцем-романтиком. У своїх пошуках він розривався між комунізмом і націоналізмом, що стало його особистою драмою, хоча віддзеркалювало настрої багатьох представників тогочасної інтелігенції. Ця неординарність письменника також є, на наш погляд, причиною того, що він викликає стільки інтересу до себе і сьогодні. Українські та багато зарубіжних дослідників оцінюють М. Хвильового як одну з наймогутніших постатей ХХ століття. Видатний український науковець і політик С. Єфремов ще у 20-х роках оцінив його як «цікаву постать, ще не вироблену, не докінчену, але сильну»¹¹.

Особливої уваги в аналізі діяльності М. Хвильового заслуговує його внутрішній конфлікт між революційним романтизмом і жорсткою реальністю більшовицької диктатури. Пізніше це привело його до зневіри в ідеалах комунізму. Відомо, що багато митців того часу були політично заангажовані, тому на цьому фоні Хвильовий виглядав як самотня скеля, містик-утопіст, що бажав вірити в епоху відродження свого народу.

Діяльність М. Хвильового набула свого розквіту в 20-ті роки, коли відбувався унікальний політичний, культурний і духовний процес, який мав назву «українізація». Повернення в Україну з еміграції М. Грушевського, Ю. Тютюнника та інших відомих діячів українського національного руху створило ілюзію консолідації української нації. Серед основних питань, які вони ставили перед суспільством, було і таке: як, в яких напрямках повинна розвиватись українська культура? На ці питання Микола Хвильовий відповідав спочатку літературними творами, потім публіцистикою. Однією з основних тем творчості Хвильового була проблема подолання комплексу меншовартості українців, провінційності недержавної нації. У 1921 році в журналі «Шляхи мистецтва» в творі «Молодість», а пізніше й в інших творах з'являється основна тематика творчості письменника: революція, глобальні космічні перетворення, які супроводжуються мотивами безнадії, розчарування, безвихіддя. Поступово революційна тематика М. Хвильового вступає у суперечність з дійсністю, із згасанням творчої енергії суспільства. У його творах звучать мотиви апокаліпсичних видінь, жахливі картини майбутнього, тобто, те, що він не договориє в публіцистичних статтях, чітко проявляється в художніх творах. Так у повісті «Сентиментальна історія» героїня – революціонерка шукає свою дорогу до «романтичної комуни». Спочатку вона розвиває бурхливу громадську діяльність, потім кидається до Бога, пізніше зрікається Бога й себе. У повісті звучить геніальна думка: «Ти не знаєш, хто буде цезарем майбутньої імперії – світовий мільярдер чи світовий чиновник»¹².

У відомій дискусії 20-х років в українській літературі про подальші шляхи її розвитку центральною постаттю був Микола Хвильовий. Він відстоював необхідність самобутньої української літератури, захищав ідею орієнтування на європейський і світовий художній рівень. Кинувши в ході дискусії гасло «Геть від Москви» (в значенні - геть від орієнтації на російську літературну традицію), М. Хвильовий викликав на себе потужний вогонь критики не лише літературних, а й ідеологічних опонентів. Гоніння на М. Хвильового особливо посилювались після листа Сталіна до Кагановича, де була вказівка боротися « з крайнощами Хвильового в рядах комуністів»¹³. Відтоді в літературний побут міцно ввійшов термін «хвильовізм», що в найбільш крайньому значенні ототожнювався офіційною радянською пропагандою з фашизмом.

Опоненти Миколи Хвильового, незважаючи на підтримку партійних кіл, так і не змогли перемогти його, вони поступались перед ним інтелектуальним рівнем, творчим потенціалом, авторитетом.

В Україні проти «хвильовізму» виступили М. Скрипник, О. Шумський, А. Хвиля та ін. Погляди М. Хвильового суперечили офіційно декларованій лінії, оскільки він вважав, що нації, які об'єднуються в географічні і насамперед в культурні масиви цивілізації, є основними об'єктами історії, колективними носіями державницької ідеї. На думку письменника, кожна нація проходить у своєму розвитку три етапи: дитинство, культурний та цивілізаційний. У період розквіту нація здатна зайняти домінуючі позиції в цілому регіоні. В Україні, вважав Микола Хвильовий, сформувався такий тип визвольної ідеї, який називався « комуністичною самостійністю»¹⁴. Тобто Україна, на

думку письменника, - це самостійна держава, що об'єдналась в союз з іншими самостійними державами. Він писав, що українське суспільство є «червоним» лише в лапках, тому що тут залишається сильнішою не комуністична інтелігенція¹⁵.

У дискусійному тоді питанні боротьби двох культур, М. Хвильовий доводив, що українська культура, будучи дещо відсталою в порівнянні з російською, повинна цим завдячувати її колоніальному становищу в рамках Російської імперії. Тому лише через українізацію можна влити всі верстви населення (в тому числі і зрусифікований пролетаріат) до українського культурного процесу. А оскільки між українською і російською націями відбувається культурне суперництво, то, вважав М. Хвильовий, «Геть від Москви!» було проголошено для культурного визволення України.¹⁶

Як уже відзначалось, у Миколи Хвильового було своє розуміння цивілізаційного процесу. Він писав, що патріархальну культуру (первісний та рабовласницький лад) створювали народи Азії. Феодальний та буржуазний типи культури утворили європейські народи. Але тепер їх енергія вичерпалася, тому настав час «Азіатського ренесансу». І тут повинна виділитись Україна. «Вона – наша Євразія», до того ж знаходиться на межі двох великих енергій (цивілізацій) – європейської і азіатської.¹⁷ Отже, можна зробити висновок про те, що тема «українського месіанства» у М. Хвильового була однією з можливих форм реалізації української визвольної ідеї.

У статті «Думки проти течії» М. Хвильовий виступає проти так званого «загопачення», бачачи загрозу в перетворенні народної культури й літератури на прикладне «інженерство людських душ», проти дешевих агіток, проти поезії «чого-с изволите?» перед літературними чиновниками.¹⁸

У 1928 році було заборонено видання другої частини роману «Вальдшнеп», в якому М. Хвильовий змалював розчарування в революції українських комуністів. Це була справжня образа для правлячої партії. Будучи в цей час за кордоном, М. Хвильовий зустрічається з діячами української еміграції у Німеччині, Австрії, Франції. Він міг емігрувати, але обрав інший шлях: повернення в Україну, знищення другої частини «Вальдшнепів». Він вважав, що таким способом можна повернутись на шлях боротьби. У той же період було розпущено ВАПЛІТЕ. Хоча це ще не був кінець українського відродження.

М.Г. Хвильовий продовжував боротьбу. Замість журналу ВАПЛІТЕ почав видаватись «Літературний ярмарок», в якому «ваплітяни» друкували свої твори. До складу редколегії увійшов і Микола Хвильовий, який почав активно використовувати в своїх творах езопівську мову. Публікації журналу привернули увагу партійної цензури і М. Хвильового знову почали цькувати.

Проте, незважаючи на складний час, М. Хвильовий у 1928-30-х роках залишався найпопулярнішим серед українських письменників. Його ім'я називали після Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, В. Винниченка. Але українське відродження було приречене. На перший план поступово почала виходити утилітарна література соцреалізму. Суспільні стосунки тьмарилися, наростали репресії. Були розгромлені школи українських істориків, літературознавців, мовознавців, філософів; у 1930 році інспірована справа «Спілки визволення України», заборонена українська автокефальна церква, йшло розкуркулення на селі, насильницька колективізація, в Україні спалахнув голод.

Навесні 1933 року М. Хвильовий поїхав у село і коли побачив те, що там відбувалось, будучи дуже вражений, почав звертатись до різних чиновників у Харкові з проханням про допомогу селянам, але безуспішно.

Усунення з керівництва Україною національно орієнтованих діячів, арешти друзів (зокрема Михайла Ялового) поставили останню крапку щодо розуміння М. Хвильовим суті існуючого режиму. 13 травня 1933 року Микола Хвильовий застрелився, залишивши листа до ЦК КП(б)У, в якому звинувачував партію в організації голоду, репресіях, нищенні української культури.¹⁹

Отже, аналізуючи життя і діяльність видатного українського політичного і культурного діяча Миколи Григоровича Хвильового, можна засвідчити, що він був втіленням образу революціонера-мрійника, змалюваного ним самим у відомому творі «Загірна комуна». Заплативши своїм життям за зрадливі ідеали комунізму, він оборонив перед історією не тільки свою особисту, але й національну гідність. Однак з ним, навіть мертвим багато десятиліть воювала державна пропаганда. Сьогодні Микола Хвильовий повернувся в українську культуру. Але, на наш погляд, ще довго триватимуть суперечки навколо його творчості, оскільки Микола Хвильовий – буремний дух «розстріляного Відродження» в Україні.

Серйозне дослідження творчості Миколи Хвильового тільки починається. Тому існує досить багато проблем, які потребують подальшого вивчення. Наприклад, визначення культурологічних

поглядів М. Хвильового; його внеску в розвиток української та світової культури ХХ ст; роль письменника у відродженні української культури 20 – 30-х років тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ткачова Л. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. – К., 1985; Федюкин С. Борьба коммунистической партии с буржуазной идеологией в условиях перехода к непу. – М., 1977; 2. Куманёв В. 30-е годы в судьбах отечественной интеллигенции. – М., 1991; Онопрієнко В. Репресована наука України. – К., 1990; 3. Даниленко В., Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). – К., 1991; 4. Репресоване краєзнавство. – К., 1991. ;5. Реабілітовані історією. – Київ – Полтава, 1992. ; 6. Шаповал Ю. Україна 20-50-х рр. : сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; 7. Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1930-ті рр.): Історико-статистичне дослідження// Автореф. дис... докт. іст. наук. – Донецьк, 1993; Очеретянко В. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.)// Автореф. дис... канд. іст. наук. – Харків, 1999; 8. Мейс Дж. Буремний дух розстріляного відродження // Сучасність. – 1994. - № 11. – С.79; 9. Хвильовий М. Твори в п'ятьох томах. – Нью-Йорк, 1983. – Т. 4. - С. 300. ; 10. Там само. – С. 315; 11. Єфремов С. Історія українського письменництва. – 4 вид. – К. : Лейпциг, 1919-1924. – Т. 2. - С. 413; 12. Хвильовий М. Твори в п'ятьох томах, - Т. 1. - С. 533; 13. З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій. – К., 1991. – С. 436-439; 14. Хвильовий М. Твори в п'ятьох томах, Т. 4. – С. 316; 15. Там само. – С. 309; 16. Там само. – Т. 5. –С. 747; 17. Там само. – С. 749; 18. Там само. – С. 176. 19. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД- КГБ.- 1/ 2 (10/11)/- 1999. – С. 130-135.

Л.Л. Марківська

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ВОЛИНІ: ПОШУК МОДЕЛЕЙ ТА ШЛЯХІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ (20 – 30-ТІ РР. ХХ СТ.)

На початку ХХ ст. в житті та діяльності української інтелігенції Волині настав час відповідальності, сподівань та докорінних змін у її світоглядних позиціях. За порівняно невеликий історичний проміжок часу вона пройшла через три революції, світову війну, беручи в них найактивнішу участь, але так і не здобувши національного визволення. Як показав час, вона виявилась не готовою до цих випробувань як в організаційному, так і в політичному та моральному відношеннях. Її інтелектуальна верхівка не спромоглася виробити власної, достатньо змістовної національної програми дій.

Для цього було чимало поважних підстав. Перша і найголовніша з них – незначна кількість цієї категорії населення, незавершеність її соціальної диференціації серед інших верств нації. На відміну від інших регіонів України, зокрема Галичини, Волинь не мала власних досвідчених теоретиків національно-визвольного руху. «Межова» або «регіональна ситуація», відірваність від тогочасних ідеологічних центрів українства, істотно позначилися у ставленні волинян до таких корінних самовизначальних для нації понять, як воля, народ, демократія, держава.

Ще одна обставина, що стримувала відповідне вимогам часу усвідомлення національно-визвольних дій - відсутність широкого інтелектуально-культурного середовища, яке б спонукало до таких дій: не було скільки-небудь розвиненої преси, видавництв, культурно-освітніх інституцій тощо, точніше, усього того, що мала, наприклад, пануюча нація (російська, польська). Утискам піддавалась навіть головна ознака нації - українська мова.

Поштовхом до політичної самоорганізації українців, переломним моментом у політизації інтелігенції Волині, виробленні її ідейних засад стали парламентські вибори 1922 р. На відміну від Галичини, де українці бойкотували вибори, нечисленна волинська українська інтелігенція в рамках Блоку національних меншин утворила автономний Український виборний комітет Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся (УНВК). На чолі його стали Павло Васильчук з Холма і Михайло Черкавський, директор вчительської гімназії з Дерманя.

Програмні вимоги УНВК стосувались політичного, громадського, культурного, економічного життя українців, передбачали широке самоврядування, участь українців у державній адміністрації і місцевому управлінні, повноправність української мови. Реалізація цих положень і вимог українства призвела б в врешті-решт до автономії краю в межах Польщі.

У результаті вдало проведеної передвиборної кампанії УНВК здобув блискучу перемогу. Українці майже одностайно голосували за програму і кандидатів УНВК. За списком УНВК 20 українців увійшли до сейму та 6 – до сенату. На Волині жоден польський кандидат не пройшов до парламенту. Українські обранці утворили в парламенті Український клуб – Українську

парламентську репрезентацію (УПР). Спільні дії, особливо на початковій стадії, сприяли успіхові парламентської боротьби й допомозі українському населенню у налагодженні життя і вирішенні багатьох нагальних потреб.

Дуже швидко, зрозумівши істинні наміри польської влади, УПР перейшла в опозицію. Виступи українських послів у сенаті й сеймі ставали дедалі гострішими, а вимоги – радикальнішими. Основна тема їх виступів – пригноблене становище українців в Польщі. Як зазначав сенатор М.Черкавський, саме з цього приводу найбільше депутатських запитів звучало з парламентської трибуни на адресу як високих владних структур, так і місцевих органів влади: «... прийшлося багато разів виступати і на сеймовому, і на сенатському пленумі, і на різних комісіях, боронячи прав нашого народу та вносячи з парламентарної трибуни скарги на ті кривди, що над народом нашим чиняться. Ще більше прийшлося нам за той час зробити перед Сеймом та Сенатом т.зв. «внесень» та звернутись до Уряду з інтерпеляціями, взиваючи до його справедливості і до однакового трактування української «меньшости» з польською «більшостою» [11, 3-5]. Особливо гострими були виступи сенаторки О.Левчанівської, послів С. Козицького, М. Дмитрюка, М. Чучмая, С. Хруцького, П. Васильчука.

Намагаючись об'єднати політично розрізнене суспільство, національно свідомі інтелігенція створила Український виборчий комітет. Проте наступні події показали, що комітетові не вдалося змінити політичні переконання опозиційної частини українських діячів і електорату. У підсумку, від Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся було обрано 9 депутатів до сейму і сенатора, замість 20 депутатів до сейму та 6 сенаторів на минулих виборах. Від партій лівого спрямування до сейму та сенату були обрані Я. Войтюк, М. Чучмай, І. Федорук, А. Сенюк, С. Волинець, К. Вольшицький, М. Хома і сенатор С. Козицький. Від національно-політичного блоку партій був обраний лише П. Васильчук.

Зміна політичної орієнтації в українському середовищі була зумовлена рядом факторів. Як відомо, воєвода Г. Юзевський, приступаючи до здійснення експерименту «польсько-українського порозуміння», особливі надії покладав саме на «порозуміння» між польською й українською елітою, а через неї – між польським і українським населенням. Він підтримував тільки тих інтелігентів і очолювані ними установи, громадські організації, кооперативи, в лояльності яких був переконаний.

Зокрема, з його наказу були закриті ті організації «Просвіти», які не були лояльними до держави, а для інших сам редагував статут так, що ставив їх у залежність від воєводських властей. Подібно ставився Юзевський і до українських інтелігентів, що очолювали кооперативи, припиняючи кредитування у випадку, коли на них мали вплив українські національно-демократичні організації, зокрема Східної Галичини. Загалом дії Юзевського не виходили за рамки державної програми, прийнятої урядом Барглія після травневого перевороту 1926 року.

Стан польсько-українських відносин між цими суспільними групами у досліджуваній період влучно охарактеризував Іван Лисяк-Рудницький: «Освічені поляки і українці, тогочасний рівень життя яких був часто схожим, сильно відрізнялися у галузі стилю життя й цінностей. Польський інтелігент вважав свого українського відповідника за простака, а український інтелігент свого польського відповідника зарозумілим і зухвалим. Таким чином традиційна ненависть між польським шляхтичем та українським козаком і гайдамаком знаходила своє продовження, забарвлюючи відносини між двома народами» [12, 52]. При цьому слід визнати також істотними зауваження польського дослідника Кшиштофа Квасневського, який у роздумах про етнічні конфлікти робить узагальнення, що залишаються вони «переважно на стороні слабших, які захищаються» [9, 41].

На початку 20-х років у пошуку волинянами свого шляху простежуються три тенденції. Перша – радянськості, друга – розрахунок на власні сили, націоналістична третя – визнання примату Польської держави. Відповідно сформувалися і три основні політичні напрями: комуністичний, в особі Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), головною метою якого було приєднання Західної України до УРСР, а, відповідно, й до СРСР; націоналістичний, в особі Організації українських націоналістів (ОУН), головною метою якого було створення незалежної Української держави, що не входила б ні до Польщі, ні до СРСР, національно-демократичний, в особі Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), куди входив цілий ряд політичних партій і об'єднань, переважно творчої інтелігенції [5, 206].

На відміну від КПЗУ та ОУН, що головним стратегічним напрямком обрали збройний шлях вирішення своїх домагань, представники УНДО завдання створення незалежної Української держави намагались вирішити мирним шляхом. Оскільки досягти цієї мети в умовах перебування Волині у складі Польщі на той час було нереально, то цей напрямок не мав значного авторитету серед українського населення і його провідної верстви. Натомість КПЗУ й ОУН відіграли важливу роль у

розгортанні національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях, хоча і з діаметрально протилежних позицій, що призводило до надмірного протистояння та послаблювало загальнонаціональний фронт боротьби.

Активність діячів КПЗУ спостерігається уже в першій половині 20-х років. Лише в 1923 р., за даними Волинського воєводського управління поліції, на території Волині було зареєстровано 4327 виступів трудівників міст і сіл проти окупаційного режиму. Відповідь владних структур не забарилася. За діяльністю комуністичних осередків посилено нагляд, багатьох активних діячів заарештовано, повітових старост зобов'язано щоквартально інформувати про стан справ.

Після ліквідації організацій компартії 1925 р. і частково 1926 р. в деяких селах залишилися не виявлені члени партії, котрі вступили як члени до товариства «Просвіта» лише з тією метою, щоб як вільним членам партії, встановити між собою контакт і зблизитися з розгромленою компартією, бо, як членам «Просвіти» можна вільно розвивати свою діяльність, під прикриттям тієї ж «Просвіти», потім об'єднати прихильників і заволодіти «Просвітою».

15 листопада 1926 р. у Володимирі-Волинському над 151 членом КПЗУ розпочався судовий процес, що тривав 58 днів. Підсудні звинувачувалися в діяльності, спрямованій на повалення існуючого в Польській державі ладу і воз'єднання Західної України з Радянською Україною. Серед ув'язнених було 12 мешканців Володимира-Волинського – В. Крайц, В. Вишневський, М. Панасович, Д. Білецький, Г. Маковський і ін. Дев'ять чоловік було засуджено на довічне, 115 – на тривале ув'язнення.

Ще одна цікава обставина привертає нині увагу, коли перечитуєш повідомлення сельробівського часопису «Наше життя» про цей судовий процес. Серед адвокатів, котрі боронили підсудних, бачимо таких відомих націоналістичних діячів, як Степан Шухевич – отаман Українських січових стрільців та Української галицької армії, політик з родини, що дала головного командира Української повстанської армії Романа Шухевича; ковельський депутат сейму Самійло Підгірський – недавній член Центральної ради від Волинської губернії [13].

Після серії арештів і судових процесів активність бойових груп КПЗУ дещо знизилась, щоб розгоріти з новою силою усередині 30-х років.

КПЗУ ще на серпневому пленумі ЦК у 1929 р. була зорієнтована на проведення у 1930 р. загального сільськогосподарського страйку. Хоча селянський рух у 1930 р. охопив понад 30 повітів Західної України, однак у загальний страйк він не переріс. Орієнтація виявилася помилковою. Та репресії властей були жорстокими. Дефензива провела масові арешти. Всього у Волинському воєводстві було кинуте за ґрати 180 осіб, у тому числі секретаря Волинського окружного Степана Бойка, якого 19 листопада 1930 р. поляки замордували. Пізніше про ці події напише Ярослав Галан, який, працюючи викладачем Луцької української гімназії, проводив велику пропагандистську роботу як серед учительського колективу та учнів, так і серед місцевого населення, за що і був звільнений з роботи без права викладання [1, 64].

КПЗУ, як і ОУН та деякі інші політичні партії, активно виступила проти співпраці з поляками – тенденції до нормалізації українсько-польських стосунків, що накреслилися у середині 30-х років. Зокрема, на Волині лише за кілька місяців 1935 р. було вбито трьох поліцейських, а також ряд осіб, які підозрювались у співробітництві з польськими властями. Під такими ж гаслами пройшли першотравневі демонстрації, в яких взяло участь 15 тис. осіб. Найбільшою була Колківська – близько 2 тис. осіб. Вона була розстріляна поліцією: 8 чоловік убито і 50 – поранено [14, 248-249].

Будучи нелегальною, підпільною, КПЗУ в 1926 р. підтримала утворення масової легальної організації «Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання» («Сельроб»). У 1928 р., коли на Волині організація досягла великої популярності, в її рядах нараховувалося понад 5 тис. осіб. Її керівники й активісти, в основному сільські інтелігенти – заможні селяни, фермери, кооператори, агрономи, сільські медики, вчителі – прагнули поширити свій вплив на усіх сільських трудівників і насамперед серед членів українських культурно-освітніх організацій «Просвіта», «Рідна школа», «Рідна хата» тощо.

Як бачимо, вплив КПЗУ на формування політичного світогляду волинської інтелігенції, особливо в період «українізації» в УРСР, був досить відчутним. Інша справа, що після придушення цієї «українізації», масових репресій та штучного голоду 1932-1933 рр. у Радянській Україні, популярність КПЗУ в західноукраїнському суспільстві катастрофічно впала. Нарешті, у 1938 р. Комінтерн оголосив про розпуск Компартії Польщі, а разом з нею КПЗУ і КПЗБ, як «служниць імперіалізму». Наступна радянська краля призвела до остаточного припинення діяльності цієї політичної сили та до фізичного знищення частини її діячів.

На відміну від комуністичного руху, який зазнав злету і падіння, український націоналізм, в лавах якого перебували тисячі представників національно свідомої інтелігенції, пережив період майже безперервного піднесення. Його організаційні витоки пов'язані з діяльністю Української військової організації (УВО).

Творення організованого націоналістичного підпілля на Волині розпочалося з 1929 р. Один із перших осередків ОУН організував у січні 1930 р., у Ковелі родич Лесі Українки, студент

Варшавського університету Юрій Косач. Незважаючи на жорстокі переслідування з боку польських властей, ряди ОУН на Волині постійно поповнювалися інтелігенцією, учнівською молоддю, духовенством. Значний відсоток оунівців складали селяни. Вже у 1935 р. на Волині діяли 2 окружні, 6 повітових ексекутив, 168 осередків ОУН [4, 6, 21-23]. Крім цього, під керівництвом ОУН діяли ще молодіжні організації «Пласт», «Юнак», «Сокіл».

Націоналістичні осередки були створені й діяли майже в усіх українських гімназіях та вчительських семінаріях. Під постійним наглядом поліції перебувала Луцька українська гімназія. З її стін вийшли сотні відомих діячів ОУН і УПА. Серед них Василь Потаповський, Тарас Степура, Степан Мазурець (заступник провідника обласного проводу ОУН), Юрій Стельмашук (майбутній командир загону УПА-«Північ»), Юрій Кох (представник від Бандери і член проводу ОУН в Луцьку), Іван Мирончук, Віктор Ясенчук, Олександр Савіра і багато інших.

За даними польської поліції у 1935 р. на території Волинського воєводства нараховувалося 932 активних члени ОУН, з них найбільше у повітах: Луцькому – 210, Рівненському – 179, Дубнівському – 154. У цьому ж році організації ОУН провели 102 антипольські акції. Це була відповідь на репресивну урядову політику проти українців, в якій особливу ненависть проявляв Корпус охорони прикордоння (КОП).

Однією з найбільших політичних партій, за переважаючим представництвом у ній української інтелігенції, було УНДО. Його члени проводили серед населення Волині значну пропагандистську й організаторську роботу: скликали народні віча, селянські сходи й збори, на яких знайомили присутніх із політичним становищем на західноукраїнських землях, пропагували свою партійну програму. Використовуючи свій вплив в осередках «Просвіти», «Рідної школи» та інших громадських організаціях, ундовці активно включилися в рух за українізацію початкової школи, відкриття приватних українських середніх і професійних шкіл. Значну увагу вони приділяли українізації органів сільського самоврядування, православної церкви. Така активна діяльність привертала увагу українського населення до цієї політичної партії. Під час виборів до сейму і сенату у 1928 р. за УНДО віддали свої голоси 33290 волинян. Великим авторитетом серед населення користувалися лідери УНДО – Дмитро Левицький, Василь Мудрий, Стефан Баран, Остап Луцький, Іван Кедрин та багато інших.

За ідеологією, тактикою та за представництвом у ній інтелігенції близькою до УНДО була й партія під назвою Волинське українське об'єднання (ВУО). Своїм головним завданням ВУО визначило піднесення національної свідомості волинян. Головна мета – утвердження соборності самостійної держави шляхом об'єднання українських земель. На першому місці у програмі ВУО стояли культурно-освітні питання, проте не відкидалися й вимоги соціально-економічного характеру. Досить багато уваги приділялось церковно-релігійним проблемам. Досягнення цілей передбачалося здійснити мирним, легальним шляхом боротьби. Основними осередками їх діяльності стали «Просвітянські хапи» і ін.

Дехто із сучасних дослідників ВУО намагається звинуватити його у «відступі» від головної національної ідеї, у «співпраці» і «поступках» на користь польських асиміляційних політичних сил. Ми ж поділяємо думку Миколи Сивіцького, який у книзі спогадів «Записки сірого волиняка» з цього приводу зазначає: «Без ВУО довелось б зректися будь-яких спроб національного відродження, залишитися без політичного проводу, який би він там не був» [17, 66].

Важливу роль у формуванні ідейницьких засад української інтелігенції, у її протистоянні польській політиці асиміляції відіграла Українська соціалістична радикальна партія (УСРП). Програма партії головним політичним завданням визначала боротьбу за об'єднання всіх українських земель в самостійну Українську Республіку. У національній політиці партія відстоювала право націй на самовизначення. На Волині провідними діячами партії були депутати сейму Семен Жук, Іван Бондарчук, Антон Нивинський, Олександр Волошин, Степан Семенюк тощо. Загалом, у міжвоєнний період на Волині нараховувалось близько 20 політичних партій.

Отже, українська інтелігенція Волині використовувала всі можливі політичні засоби боротьби за своє визволення – від парламентських – до збройних. Опозиція польським урядовим асиміляційним намірам склала головний компонент політичного кредо волинської інтелігенції. З іншого боку, політична багатополлярність і політична роз'єднаність волинян не завжди сприяла успішному веденню цієї боротьби, розпорошувала національні сили.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Галан Я. В Луцьку, в місті воєводському... // Галан Я. Твори в 4-х томах. – Т.2. – К.: Наук. думка, 1977. – 247 с.;
2. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.;
3. Державний архів Волинської області. – Ф. 46.- Оп.9.- Спр.2891.- Арк.90;
4. Державний архів Волинської області. – Ф. 46.- Оп.9.- Спр.446.-Арк. 3;
5. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження / Відп. ред. В.О.Горбик. – К., 1998. – 399 с.;
6. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX ст.: Соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 175 с.;
7. Кучерепа М. Волинь у міжвоєнний період (1921-1939). – Луцьк, 1994. – 68 с.;
8. Кучерепа М. Історія Волині міжвоєнного періоду в документах і матеріалах Державного архіву Волинської області // Науковий вісник Волинського

державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. - № 1. - 2000. Луцьк, 2000. - С.88-96; 9. Kwasniewski K. Konflikt etniczny // Sprawy Narodowościowe. - 1994. - Z.1. - S.41-59; 10. Левчанівська О. Далеке і близьке: нариси, статті. - Луцьк: Надстир'я, 2000. - 216 с.; 11. Левчанівська І. Промова в сенаті 28 липня 1924 р. //З трибуни. - 1. - Львів - Луцьк- Холм - Бересте, 1925. - С.93-96;12. Лисяк-Рудницький Іван. Вклад Галичини в українські визвольні змагання. - Історичні есе. - Т.2. - К., 1994. - 98 с.;13. Наше життя. - 1926. - 21 листопада; 14. Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині: 1861-1939. - Львів, 1970. - 340 с.; 15. Пропольські народні університети //Волинь. - 1999. - 10 червня;16. Рік за роком //Волинь. - 1998. - 15 грудня; 17. Сивіцький М. Записки сірого волиняка. - Львів, 1996. - 376 с.

С.І. Дровозюк

БІЛЬШОВИЦЬКІ ТЕХНОЛОГІЇ «ПЕРЕВИХОВАННЯ» УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У 20-30-Х РР. ХХ СТ.

Українська інтелігенція, яка плекала надію на відродження національної культури та державності України, була перешкодою на шляху до остаточного утвердження сталінської диктатури. Тому більшовики послідовно проводили курс на «перевиховання» інтелігенції. «Виховні» зусилля репресивно-ідеологічної машини були спрямовані на те, щоб примусити кращих представників української інтелігенції відмовитися від політичних переконань та методологічних позицій і перейти на марксистсько-ленінську платформу. Тиск на українську інтелігенцію мав на меті зламати її морально, змінити духовну сутність, репресивними засобами включити в єдиний ідеологічний механізм, а у випадку найменшої нелояльності – знищити фізично.

Більшовицька політика щодо інтелігенції характеризувалася винятковою технологічністю, що означало послідовне й системне використання всіх можливих засобів та інструментів для досягнення поставленої мети. Ця технологічність була зумовлена страхом перед українською інтелігенцією як носієм національно-визвольних тенденцій та примітивним переконанням, що у «соціалістичному казані» можна швидко переплавити людську масу і одержати небачений досі продукт - «нову людину». Зорієнтованість на швидке досягнення максимального результату робили цю політику жорсткою й безкомпромісною.

Поставлена проблема неодноразово порушувалася у працях, присвячених українській інтелігенції 20-30-х рр.¹ та репресіям в Україні², однак, на думку автора, більшовицькі технології «виховного» впливу на інтелігенцію з метою зміни її духовної сутності потребують системного підходу та конкретно-історичного дослідження. Таке бачення проблеми набуває особливої актуальності у руслі антропологічно орієнтованої історії, що дає можливість розглядати долю української інтелігенції не лише в контексті політичної історії, а й з погляду її духовних трансформацій.

Автор даної розвідки не претендує на всебічне дослідження зазначеної проблеми, а має на меті окреслити її контури, виділити аспекти, що потребують першочергового аналізу.

За масштабами і силою репресивного впливу на перше місце варто поставити показові політичні процеси. Саме показовість та планування виховного впливу були характерними ознаками цього дійства³. Характерним прикладом більшовицьких виховних технологій є процес «СВУ», який, за висловом Ю.І. Шаповала, «перетворювався на трагічну інтродукцію глобального «упокорення» інтелектуальних верств України»⁴. Арешти, ув'язнення і допити помітно вплинули на морально-психологічний стан звинувачених у причетності до «СВУ». Більшовицькі технології передбачали, що процес повинен мати максимальний суспільний резонанс і підтримку трудящих. Тому не дивно, що вже в перших репортажах газети повідомляли про те, що зала, де відбувався суд, була переповнена трудящими, які ставляться до процесу з великим інтересом. Одразу був задіяний ще один механізм – засоби масової інформації. Тон у нагнітанні масової істерії навколо «СВУ» задавали більшовицькі ідеологи, які виступили з викривальними статтями у газетах і журналах⁵. Газети друкували матеріали про засідання суду, рясніли войовничими заголовками і гаслами. До цієї кампанії були залучені не тільки центральні, а й усі місцеві видання, що давало можливість тиснути на все суспільство. Для розуміння поведінки підсудних і змісту проголошених ними зізнань важливо в деталях реконструювати все, що відбувалося в камерах і на допитах. Виявлені істориками нові документи дають можливість відтворити механіку впливу на особистість в тих умовах. Так до камери, в якій перебував С.Єфремов, підсадили інформатора, який подавав докладні звіти про поведінку і настрої академіка. У одній з розмов, що відбулася після допиту, він сказав: «Краще б відразу взяли і покінчили зі мною, ніж ця мука кожного дня допитами». При цьому академік був дуже схвилюваний,

говорив зі сльозами на очах⁶. Під впливом допитів С. Єфремов написав «Підсумки моєї контрреволюційної діяльності», в яких визнав свою вину. «...Єдине бажання, яке може мати й про яке мріяти, це спокутувати справжньою роботою на користь робітництва й селянства цю свою подвійну вину»⁷. Для розуміння змін, що відбувалися в поведінці звинувачених, важливе значення має їхнє заключне слово, виголошене під час допиту у суді. Так М.М. Чехівський заявив, що розвиток індустріалізації, колективізації, української культури «йде на добро українського народу»⁸. Вчитель О.З. Гребенецький сказав: «Тепер я бачу, як на Україні розвивається справжня українська школа під проводом комуністичної партії...»⁹. Вчителька суспільствознавства школи ім. Шевченка Н.С. Токарівська звернулася до інтелігенції, яка ще «хиталася»: «Я маю звернутися саме до цієї частини інтелігенції із закликом обміркувати наш процес, бо я глибоко переконана, що це обміркування може призвести лише до одного – до спільної, одвертої, щирої праці з радянською владою, на чолі якої стоїть комуністична партія»¹⁰. О.Гермайзе наприкінці свого виступу також заявив, що засуджує своє минуле й був би щасливий, коли б йому дали змогу не тільки на словах, а й на ділі довести це¹¹.

Відчаєм, каяттям і самозвинуваченням у найтяжчих злочинах проти свого народу пройнятий виступ у суді Дурдуківського: «Рідний краю, рідні робочі люди, простіть мене за те, що хотів вас уярмити, поневолити»¹². На завершальній стадії фарсу важливо було не тільки примусити підсудних визнати вину і покаятися, а й створити ілюзію добровільності і щирості каяття. У цьому аспекті прикметним було останнє слово Ніковського: «Я говорю тут на трибуні з доброї волі. Мене ніхто не тягнув за язика... Хай знає радянська суспільність і там за кордоном, що так каятися нас примусити ніхто не міг. Ми каялися з щирого бажання вбити до кінця контрреволюцію»¹³.

Обов'язковим елементом більшовицьких виховних технологій було формування образу ворога. Ця мета простежується, зокрема, у процесі розгляду справи „СВУ». Були інспіровані акції, що мали засвідчити масову підтримку судилища над старою інтелігенцією. Так у Вінниці учасники «демонстрації-протесту» «проти скаженої протирадянської пропаганди» несли гасло «Вимагаємо найсуворішої кари контрреволюціонерам – організаторам СВУ!»¹⁴. «Найсуворішої кари» нібито вимагали збори с.Сокілець Гайсинського району, збори КНС с.Юрківки на Тульчинщині, учасники конференції вчителів Тростянецького району на Поділлі тощо.¹⁵ Проведення цих акцій та повідомлення про них у пресі розширювали масштаби «виховного» впливу на суспільство, формували атмосферу тотального страху. Для дослідження механіки маніпулювання суспільною свідомістю було б цікаво з'ясувати, чи справді відбувалися такі збори, хто і як їх організовував, хто брав у них активну участь.

Значний «виховний» ефект судилища засвідчила поведінка тих представників інтелігенції, яких не було серед фігурантів справи, але вони звинувачувалися у зв'язках з членами міфічної «СВУ». Процес «перевиховання» під впливом справи «СВУ» можна простежити за текстами свідчень М.Т.Рильського. У «Додаткових свідченнях» від 30 березня і 1 квітня 1931 р. він визнав свій шлях хибним, «цілковито» в усьому розкався і дав тверду обіцянку повністю розірвати стосунки з усіма, хто не тільки проти радянського будівництва, а хоч би хитався, «змити з себе всі ті ганебні плями», які залишилися «від стикання з носіями убогої ідеї голого «українства»¹⁶. Нарешті поет зробив для себе незаперечний висновок: «... Письменник на Радянській Україні, взагалі в СРСР, коли не хоче морально вмерти, повинен стати радянським на всі «сто відсотків»¹⁷.

Важливе місце у системі засобів «перевиховання» української інтелігенції відводилося різноманітним зборам, на яких здійснювався ритуал засудження «контрреволюційної діяльності» й підтверджувалася відданість радянській державі. Такі збори в обов'язковому порядку проводилися у наукових колективах. Так 26 листопада 1929 р. відбулися загальні збори колективу ВУАН з приводу повідомлення ДПУ про викриття «Контр-революційної організації «СВУ»», на яких головував О. Дорошкевич, а за секретаря був К. Копержинський. Як і належало, учасники зборів засудили «контрреволюційну» діяльність «СВУ» і заявили, що колектив Академії завжди буде «стояти на ґрунті радянської держави, активно здійснюючи плани й завдання соціалістичного будівництва»¹⁸. Так само висловилася Рада ВУАН. Заслухавши інформацію про викриття «СВУ», вона прийняла ухвалу, яка має три характерних елементи: декларування успіхів соціалістичної реконструкції; «рішучу відсіч» спробам затримати «переможну ходу»; запевнення у вірності радянській владі¹⁹.

Безпідставні звинувачення, приниження людської гідності, побиття, використання так званого «конвеєра» (коли слідчі змінювали один одного, щоб безперервно допитувати одну й ту ж особу), шантаж, погрози, садистський тиск на психіку (наприклад, заарештованого неодноразово виводили вночі і повідомляли, що ведуть на розстріл, але потім поверталися; перед голодним

заарештованим розкладали їжу, обіцяючи нагодувати тільки тоді, коли буде підписаний сфабрикований протокол допиту), брутальна лайка – ось лише деякі методи, які використовували слідчі, щоб примусити заарештованих зізнатися у контрреволюційній діяльності²⁰.

У системі засобів і прийомів морально-психологічного катування особливо виділяється доведення відомих представників української інтелігенції до публічного каяття. Дослідники вже звернули увагу на внутрішню природу каяття невинних людей в період сталінщини²¹, однак це соціально-психологічне явище потребує детального дослідження. Процес доведення до каяття відображений у «Автобіографії ув'язненого В.Отамановського», додатках до неї, заявах, автобіографічній сповіді науковця-історика «Моє каяття». У згаданих документах він розкрив еволюцію свого політичного світогляду у 20-х рр., моральні тортури, які йому довелося пережити в ув'язненні. У заяві від 14 листопада 1929 р. він писав: «...Безвинно ув'язнений вже майже три місяці, я не відчуваю якоїсь прихильності до життя, відчуваю, як гине мій інтелект, а сам стою на межі божевільства. Щоб припинити ці моральні тортури, я ладен вам підписати «карт бланш», або навіть написати свідчення вигідні вам, ... тому, що далі терпіти не можу і бажаю смерті...»²². Науковець намагався переконати владу, що він широ вважав себе за людину радянської орієнтації²³, запевняв, що від кінця зими – початку весни 1929 р. він «остаточно стояв на радянській платформі»²⁴. У «Каятті» історик визнав свою діяльність шкідливою і злочинною. «...Мою провину збільшує ще й те, - писав В. Отамановський - що я особисто зобов'язаний можливістю здобути наукову кваліфікацію виключно радянській владі». Тут же прозвучало те, чого так наполегливо добивався від дослідника більшовицький режим: «Я даю також урочисту й чесну обітницю відтепер і назавжди непохитно стояти на ґрунті радянської державності»²⁵. На допиті під час судового процесу «СВУ» В.Отамановський визнав, що був «шкідником у проведеної українізації»²⁶.

Репресії проти української інтелігенції починалися за командою з імперського центру. Було послано кілька сигналів, що знаменували початок тотального наступу на інтелігенцію. Своєрідною командою «фас!» стали всесоюзна конференція істориків-марксистів і нарада етнографів в Ленінграді, що відбулася в квітні 1929 р. Так нарада поставила за мету «розмітити ті віхи, що за ними повинна розвиватися етнографія». Ці «віхи» були визначені в резолюції, яка стверджувала, що етнографи «повинні» «пройняти марксизмом» свої дослідження. Було також оголошено про відмежування «від усякого фрейдизму, психологізму, біологізму, від пережитків заплутаної дрібнобуржуазної народницької ідеології»²⁷. Представники твердої більшовицької лінії в лавах Етнографічної комісії ВУАН розгорнули «критичний» та «самокритичний» огляд її попередньої діяльності, ворожої пролетаріатові. При цьому було підкреслено, що мало було засудити своє минуле і відмежуватися від нього на словах, - необхідно «на ділі ... довести своє задеклароване бажання стати на погляд пролетаріату». Шлях до цього лежав «через гостру сувору самокритику і критику»²⁸. Жертвами цієї «гострої» та «суворої» критики стали А. Лобода, О. Пчілка, Н. Дмитрук, М. Левченко, В. Петров.

Жорстоким засобом тиску на моральний стан інтелігенції були «чистки», за допомогою яких одні усувалися з посад, а інші різко міняли позицію і заявляли про готовність служити владі. У цьому плані показовою є поведінка керівника Етнографічної комісії В. Петрова. Коли у процесі чистки апарату ВУАН над науковцем нависла загроза звільнення з посади, він покався і різко повернув до марксо-ленінських доктрин. В. Петров також взяв безпосередню участь у «чистці» визначних українських дослідників. За дорученням керівництва він підготував розгромну доповідь проти А. Кримського. В. Петров залишився неушкодженим і продовжував працювати²⁹.

Одним із засобів «перевиховання» інтелігенції була так звана «самокритика», якій передувала «критика» на замовлення. Прийоми підведення науковця до «відвертої самокритики» можна простежити за реакцією на книжку М.І. Подольського «Кредит для селян. Порадник у позичкових операціях» (1929 р.). Вирок цьому виданню і його авторові прозвучав у рецензії «Шкідлива книжка», яка була опублікована в журналі «Більшовик України». «Шкідливість» книжки полягала в тому, що «в ній є всяка народницька мораль, ліберальні сентенції, але нічого щодо індустріалізації країни, масової колективізації». Книжка була охарактеризована як «цілком шкідлива», тому її «треба вилучити з користування»³⁰. Згодом М.І. Подольський виступив із «самокритикою» і «широ» та «відверто» визнав свою працю «шкідливою». На морально-психологічний стан автора «самокритики» вказують мовні засоби і стиль відповіді на критику. Так М.І. Подольський вважав за необхідне підкреслити, що його опонент «тисячу разів має рацію», характеризує це видання як шкідливе. Прикметно, що на одній сторінці тексту «самокритики» автор 9! разів назвав свою книжку шкідливою³¹. Ще один приклад визнання і «спокутування» помилки - лист автора оповідання «Вбивство» М. Могилянського до журналу «Червоний шлях», в

якому він переконував, що участь у радянському будівництві - це «єдиний гідний для української інтелігенції шлях»³². Часом самокритика поєднувалася з нищівною критикою праць науковців, яким на той час вже було поставлене клеймо ворога. Так відомий народознавець К. Копержинський, піддавши нищівній критиці працю М. Грушевського «Історія української літератури», «порядком самокритики» каюся, що у своїх оглядах не раз давав позитивну оцінку згаданій праці академіка замість того, щоб «скритикувати її з позицій марксо-ленінської науки». Після «самокритики» К.Копержинський проілюстрував «шкідливий вплив фольклористичних студій буржуазного й фашистського фронту» і закликав «не спускати з ока» «клясового ворога»³³.

Логічним продовженням «самокритики» було «виправлення помилок». Готовність до «виправлення помилок» стала загальним стилем поведінки усіх верств суспільства. Її зразки демонстрували самі представники більшовицької верхівки, що було неодмінним засобом виживання в тих умовах. Показовим є лист В.Затонського до редакції журналу «Літопис революції», де він, повертаючись до своїх спогадів, опублікованих у згаданому виданні, визнав, що його вислів про «гру Ільїча з лівими с.-р.» був невдалим, бо в Леніна була «не гра, а далекозора та завжди принципова клясова політика». Після цього «виправлення» В.Затонський застеріг, що «...треба бути обережнішим та уважно ставитися до кожного формулювання»³⁴. Режим пильно стежив за тим, щоб «виправлення помилок» було повним і остаточним. Якщо автор не виявляв у цьому належної наполегливості, його спонукали до повторного виправлення помилок. Таку процедуру пройшов історик-марксист М. Яворський. Як критик, який допомагає «виправити помилки», виступив М. Скрипник. Йшлося про книжку М. Яворського «Історія України в стислому викладі», що стала предметом широкої уваги, в тому числі й на з'їзді істориків-марксистів. Під тиском критики М. Яворський визнав свої «помилки» і заявив, що ставить завданням виправити їх. «Щире» визнання і «виправлення помилок», яке він продемонстрував у російськомовному виданні згаданої праці (переоцінка «драгоманівщини», ролі «селянських спілок» і дрібної буржуазії в революції 1905 р. тощо), не задовольнили рецензента. М.Скрипник заявив, що «т.Яворський ніяк не виправив інших своїх помилок відносно сільської буржуазії, цебто своєї теорії двокуркульності» і зажадав «чітко й принципіально» викреслити все те, що залишилося від згаданої теорії³⁵. Інтелігенція була поставлена в умови, коли «самокритика» повинна була тривати безперервно. Так Є. Кирилюк у світлі листа Сталіна до редакції журналу «Пролетарская революция» ніби-то зрозумів, що вся його попередня «самокритика» «була зовсім недостатня», що він «не розкрив усіх своїх збочень і помилок». Продовжуючи «самовикриття», науковець задекларував те, що вимагав від нього режим: «стою твердо на позиції марксистсько-ленінського літературознавства»³⁶.

Новітні дослідження відкрили ще один засіб «перевиховання» української інтелігенції, що цілеспрямовано використовувався спецслужбами – « посилення незгод у верхах української шовіністичної громадськості»³⁷. Повідомляючи про допит підсудного у справі «СВУ» О. Гермайзе, газети акцентували увагу на його розповіді про суперечку між С. Єфремовим і М. Грушевським. З цією ж метою був процитований саме той запис у щоденнику С.Єфремова, де від дав М. Грушевському досить непривабливу характеристику³⁸.

Отже, для «перевиховання» української інтелігенції більшовицький режим використав широкий арсенал засобів: звинувачення у «контрреволюційній» діяльності, арешти, ув'язнення, катування, відкриті судові процеси, збори, критику та «самокритику» тощо. У практиці «перевиховання» застосовувалися різноманітні комбінації цих засобів, поєднання механізмів публічного тиску і засобів таємного впливу. У вказаних засобах бачимо низку специфічних прийомів і мікроприймів морально-психологічного тиску і руйнування особистості.

Особливу роль у приборканні української інтелігенції відігравали засоби масової інформації, через які реалізувалися конкретні технологічні прийоми, дискредитувалися наукові концепції і формувався образ ворога. Використовуючи пресу як засіб маніпулювання суспільною думкою, режим готував ґрунт для остаточної розправи з тими, хто не хотів стати «гвинтиком» сталінської ідеологічної машини. Історики висвітлили важливі аспекти репресій проти інтелігенції, однак у технологіях впливу на неї з метою зміни духовного світу є ще чимало нез'ясованих питань і таємничих обставин, в тому числі пов'язаних із суб'єктивним світом людини. Завдання історичної науки – дослідити усі вузли і найменші деталі цієї машини.

Поглиблене дослідження морально-духовної катастрофи української інтелігенції в період сталінщини потребує виявлення і детального аналізу усієї сукупності прийомів і засобів, які практикувалися більшовицьким режимом з метою її радянзації. Отже, систематизація і аналіз більшовицьких технологій впливу на свідомість української інтелігенції допоможе глибше збагнути

моральні тортури, через які вона змушена була пройти, а також поглибити розуміння природи більшовицького режиму. Детального розгляду потребує соціально-психологічна природа каяття, яке відображає сам процес морально-психологічного катування інтелігенції. Більшовики домагалися публічного визнання жертвою своєї поразки. Саме публічне моральне розп'яття, руйнування особистості мало показати могутність більшовицького режиму і жалюгідність його опонентів. При цьому досягався подвійний ефект: одночасно з нейтралізацією ідейних опонентів відбувалося формування атмосфери тотального страху в суспільстві. У зв'язку з цим важливим історичним джерелом є покаєнні листи і заяви науковців, вчителів, письменників, лікарів, інженерів. Ці документи відбивають міру приниження людської гідності й руйнування особистості в умовах сталінського терору. У контексті досліджуваної проблеми значний інтерес становлять мовні засоби морально-психологічного катування, його словник. Саме тут відкриваються можливості для психолінгвістичного дослідження, поєднання зусиль істориків та представників інших гуманітарних наук.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки).-К., 1991; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 20-30-х років: соціальний портрет та історична доля.- К., Едмонтон, 1992; Рубльов О.С., Чеченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки ХХ ст.).- К.,1994; 2. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження.- К., 1999; Марочко В., Хілліг Гьотц. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941).- К., 2003; Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження.- Донецьк, 2003; Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси / Д.В.Архирейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін. Відповід. ред. В.А.Смолий.- К.,2002; Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки.- К., 1999; Табачник Д.В. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-ті роки): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук.- К., 1995; 3.Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки).- К., 1991.- С.32; 4. Шаповал Ю.І. Переддень і апогей великого терору // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст.: Історичні нариси.- К., 2002.- С.404; 5. Скрипник М. Контрреволюційне шкідництво на культурному фронті // Червоний шлях.- 1930.- №4.- С.138-150); Любченко П. До процесу «СВУ» // Комуніст.- 1930.- 25 лютого; Хвиля А. «Союз визволення України» - загін світового фашизму // Комуніст.- 1930.- 10 лютого; 6. Шаповал Ю.І. Переддень і апогей великого терору // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст.: Історичні нариси.- К., 2002.- С.404-405; 7. Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти. Науково-документальне видання.-К.,1995.-С.224; 8. Червоний край.- 1930.- 23 березня; 9.Там само.- 28 березня; 10. Там само; 11.Там само.- 2 квітня; 12.Там само.-20 квітня; 13.Там само; 14.Там само.- 17 березня; 15.Червоний край.- 1930.- 26 березня, 20 квітня; 16. Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти. Науково-документальне видання.-К.,1995.- С.270, 274; 17. Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти. Науково-документальне видання.-К.,1995.-С.283; 18. Вісті ВУАН.- 1929.- №11-12.- С.38-39; 19.Там само.- №11-12.-С.18-19); 20. Шуйський І. Використання радянськими репресивними органами методів морального та фізичного впливу на громадян у процесі розслідування політичних справ у 30-ті роки ХХ ст. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр.- К., 2003.- Вип.7.- С.330-332); 21. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: проблеми самоорганізації. В 2-х т. Т.1. Критика історичного досвіду.- К., 2003.- С.270; 22. Цит. за: Каросєва Л.Р., Шпильова Л.М. Валентин Дмитрович Отамановський // Подільська старовина: Зб. наук. праць.- Вінниця, 1993.- С.8; 23. Отамановський В.Д. Моє каяття // Подільська старовина: Зб. наук. праць.- Вінниця, 1993.-С.24; 24.Там само.- С.27; 25.Там само.- С.28; 26.Червоний край.- 1930.- 4 квітня; 27. Бюлетень етнографічної комісії Всеукраїнської академії наук.- 1930.- №13.- С.4; 28. Етнографічний вісник.- 1932.- Кн.10. С.1, XV – XVI; 29. Ульяновський В. «В пустелі мені з'явився біс», або про темну мантію Віктора Петрова // Філософська і соціологічна думка.- 1995.- №1-2.- С.182; 30. Логвин М. Шкідлива книжка // Більшовик України.- 1930.- №3.- С.78; 31. Подольський В. Одверта самокритика.// Більшовик України.- 1930.-№12.- С.81-82; 32. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський.- К.,2005.- С.248-249; 33. Копержинський К. Формалізм-естетизм на послугах національ-фашизму.// Життя й революція.- 1932.- №6-7.- С.216; 34. Літопис революції.- 1929.- №5-6.- С.385; 35. Скрипник М. Помилки та виправлення академіка М.Яворського // Більшовик України.- 1930.- №2.- С.12-26); 36. Кирилук Є. Лист до редакції.- Життя й революція.- 1932.- №6-7.- С.242-243; 37. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський.- К., 2005.- С.244-245; 38. Червоний край.- 1930.- 2 квітня.

В.А. Тучинський, В.Томулець

**РАДЯНСЬКО-РУМУНСЬКІ ВІДНОСИНИ 1917-1924 РР. ЯК ГОЛОВНИЙ
ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ЧИННИК УТВОРЕННЯ МОЛДАВСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ
РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ**

Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка існувала у складі УРСР із 1924 до 1940 року. Її утворенню передували надзвичайно складні відносини між більшовицькою Росією та Румунією, в основі яких була проблема Бессарабії. Саме після того, коли всі спроби повернути територію між Дністром і Прутом закінчились невдало, партійно-державне керівництво СРСР вирішило діяти іншими засобами – шляхом утворення на лівобережжі Дністра Молдавської Автономної Республіки.

Проблеми радянсько-румунських відносин напередодні утворення МАРСР мало привертати увагу істориків. Окремі аспекти відносин обох держав досліджували В.Виноградов та Ф. Левензон¹. В Україні цю проблему вивчав В.Лисенко². У його наукових розвідках з позиції радянської історіографії дано загальну характеристику внутрішніх та зовнішніх передумов створення Автономної Республіки. Із істориків Республіки Молдови відзначимо дослідження С. Брисякіна та М.Ситника³. Окремі проблеми утворення МАРСР вивчаються істориками самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки⁴. Однак взаємини між СРСР і Румунією розглядаються ними з відверто антирумунських традицій.

Автор публікації ставить за мету дослідити відносини більшовицької влади Росії і Румунії та вплив на них політики провідних європейських держав, що призвело в кінцевому етапі до створення Молдавської Автономної Республіки. На нашу думку, саме міжнародні відносини, в центрі яких опинилась Бессарабія, вплинули на місце та форму державного утворення молдавського народу України.

Після перемоги Лютневої революції 1917 р. в Бессарабії активізувався рух за проголошення її незалежності. Значний вплив на розвиток ситуації у краї мали події в Україні. З іншого боку, на політичні процеси, що відбувалися в Бессарабії, активно впливала Румунія. Прагнучи створити незалежну молдавську державу, політичні сили національного спрямування скликали в середині жовтня 1917 р. військово-молдавський з'їзд, який 21 жовтня проголосив автономію Бессарабії в складі РРФСР та створив вищий законодавчий орган краю «Сфатул Церій» (Крайова Рада). Найбільшу кількість місць в Раді отримала Молдавська національна партія. Більшовицький переворот 24-25 жовтня 1917 р. призвів до активного втручання у політичні процеси на території колишньої Російської імперії впливових держав Європи.

Вже в кінці листопада 1917 р. в Парижі на секретному засіданні Верховної ради Антанти було прийнято перше офіційне рішення про організацію військової інтервенції в Росію⁵. 10 грудня 1917 р. Голова ради міністрів Франції Ж. Клемансо та військовий міністр Великобританії Д. Мілнер підписали договір про розподіл сфер впливу в Росії. Відповідно до домовленості до англійської зони відійшли Кавказ, Вірменія та Грузія, до французької - Україна, Бессарабія та Крим. В агентурному донесенні французької військової місії в Яссах, де в той час перебував королівський двір та уряд Румунії, відомому під назвою «Франція та Україна», підкреслювалось, що в боротьбі з більшовицькою владою Франція та її союзники будуть активно використовувати отамана Каледіна, Центральну Раду та «Сфатул Церій»⁶.

Існують свідчення того, що керівники Антанти спочатку планували створити Бессарабську державу на чолі із командуючим Румунським фронтом російським генералом Щербачовим, проте він відмовився очолити маріонетковий уряд, і лише тоді Бессарабію було віддано до зони інтересів Румунії⁷.

А тим часом «Сфатул Церій», опинившись перед більшовицькою загрозою, розглядала питання про запрошення військ Румунії на територію Бессарабії. 20 грудня 1917 р. на закритому засіданні Ради було схвалено рішення звернутися за допомогою до румунської армії. Голова ради генеральних директорів Бессарабії П. Ерхан, директор зовнішніх справ І. Пеліван, та директор внутрішніх справ В. Крісті 23 грудня звернулися в Ясси з проханням про військову допомогу⁸. Після цього румунське командування розпочало підготовку до введення військ на території Бессарабії.

Проте румунські війська переходили р. Прут ще до офіційного запрошення. Так в середині грудня 1917 р. румуни захопили містечко Леово та кілька прикордонних сіл, розправившись із більшовиками – членами Леовської ради. Народний комісар іноземних справ більшовицької Росії нотою протесту від 16 грудня вимагав від румунського уряду припинити провокації на кордоні та звільнити арештованих більшовиків⁹.

Однак напади румунських військ на територію Бессарабії продовжувалися. За таких умов 31 грудня 1917 року Голова Раднаркому РРФСР В.Ленін направив ще одну ноту румунському уряду, де, зокрема, зазначалось: «Рада Народних Комісарів вимагає від Румунського уряду звільнення

арештованих, покарання тих, хто чинив арешти та беззаконня, а також гарантій, що подібні дії не повторяться. Відсутність відповіді на нашу вимогу протягом 24 годин буде розглядатися нами як повний розрив, і ми будемо здійснювати військові міри, аж до найрішучіших»¹⁰.

Того ж дня більшовицький уряд арештував увесь склад румунського посольства та румунської військової місії в Петрограді, що було грубим порушенням норм міжнародного права. Наступного дня, 1 січня 1918 р., дипломатичний корпус, акредитований у Петрограді, в повному складі відвідав Голову Ради Народних Комісарів РРФСР В.Леніна і висловив протест з приводу арешту румунського дипломата Діаманті.

За таких умов уряд Румунії після консультації з Антантою, 4 січня 1918 р. прийняв рішення про окупацію Бессарабії, а вже 7 січня румунська армія отримала наказ перейти р. Прут. Варто відзначити, що знявши війська з австро-німецького фронту, Румунія заручилась згодою німецького командування про те, що воно не розпочне активних бойових дій на фронті. Отже, обидва військові союзи - Антанта та Четвертий союз спільно виступили проти більшовицької Росії. Командувач румунською армією генерал Презан у зверненні, опублікованому молдавською, румунською та російською мовами, заявив, що його війська вступили у Бессарабію на запрошення її уряду. Там, зокрема, зазначалось: «Оголошую для всіх, що румунське військо не бажає нічого іншого, як лише встановлення порядку та спокою, який воно несе, і дає можливість зміцнити вашу автономію і вашу свободу. Румунське військо не образить жодного мешканця, якої б національності та віросповідання він не був. негайно після встановлення порядку і спокою воїни – румуни повернуться додому»¹¹. Таку ж заяву зробила і «Сфатул Церій» в особливій декларації, що була опублікована в газеті «Свободная Бессарабия». «Румунські війська, - йшлося в декларації – мають своєю метою лише охорону залізничних доріг та хлібних запасів для фронту, всі чутки про те, що вони прийшли для завоювання нашої країни і встановлення тут своєї влади, не правдиві і розповсюджуються ворогами нашої республіки»¹². До таких заяв приєдналися і керівники Антанти. Від імені цієї військово - політичної організації французький представник Сент-Олер в офіційній декларації заявив: «Введення румунських військ є виключно військовою операцією, що має ціллю нормальне функціонування тилу російсько-румунського фронту»¹³. Однак у 1920 р., виступаючи у парламенті, румунський міністр іноземних справ Т. Іонеску відверто визнав, що всі ці декларації та заяви були брехнею. «Ми прийшли у Бессарабію не для того, щоб забезпечити постачання фронту, а для того, щоб там залишитися»¹⁴.

Ще відвертіше з приводу перебування румунських військ в Бессарабії висловився в березні 1942 р. на засіданні Ради міністрів Румунії фашистський диктатор І.Антонеску. Згадуючи про придушення Хотинського повстання в січні 1919 р., він заявив: « У 1919 р. ми ледве не втратили Бессарабію з вини генерала Давидоглу, який знищив 7 сіл і замордував велику кількість людей. Відомо, що з цієї причини мирна конференція в Парижі зайнялася переглядом Бессарабського питання, щоб не дати нам Бессарабію, тому що ми дикуни»¹⁵.

Але повернемося до подій початку 1918 р. 13 січня більшовицький уряд розірвав дипломатичні відносини з Румунією. У постанові Ради Народних Комісарів РРФСР вказувалось: «Всі дипломатичні відносини з Румунією припиняються. Золотий фонд Румунії, що зберігається у Москві, оголошується недоторканим для румунської олігархії»¹⁶.

У кінці лютого 1917 р. Червона армія в результаті успішного наступу на Півдні форсувала р.Дністер і перенесла бойові дії на територію Бессарабії. Румунська сторона після консультації з Антантою погодилася розпочати мирні переговори. Вони були успішними, і вже 5 березня 1918 р. в Яссах, а 9 березня в Одесі обидві сторони окремо підписали «Російсько-Румунську угоду про звільнення Румунією Бессарабії.» У договорі, зокрема, вказувалось, що Румунія зобов'язується звільнити Бессарабію протягом двох місяців. Угода вирішувала всі питання, пов'язані із поверненням Бессарабії до Росії, а саме: евакуацію румунських військ, обмін полоненими та створення міжнародної комісії для врегулювання спірних проблем¹⁷. Цей договір мав для більшовицької Росії велике значення не лише тому, що повертав Бессарабію до Росії, а був другим після Брест-Литовського мирного договору, де радянську Росію було визнано суверенною державою.

Проте румунський уряд, підтримуваний Антантою, одночасно вів переговори про сепаратний мир з Німеччиною та Австро-Угорщиною. 5 березня 1918 р. в той самий день, коли румунська сторона підписала договір з Росією, Румунія підписала Буфтеанський сепаратний мирний договір, який передбачав зобов'язання румунської сторони пропустити австро-німецькі війська через Бессарабію на Одесу для боротьби з більшовицькою владою в Україні, а також визнання де-факто анексії Бессарабії Румунією¹⁸. Скориставшись походом австро-німецьких військ та відступом

більшовицької армії, румунський уряд відмовився виконувати домовленість з радянською Росією. Отже, Бессарабія виявилася розмінною монетою у грі великих держав. Більшовицька Росія нотою народного комісара іноземних справ Г.Чичеріна оголосила приєднання Бессарабії до Румунії викликом РРФСР та порушенням угоди між Росією та Румунією.

На початку 1919 р. більшовики зробили ще одну рішучу спробу повернути Бессарабію. Цього разу вони діяли за іншим сценарієм. До Дністра були стягнуті значні сили, а із бессарабських біженців було сформовано стрілецьку дивізію. В Одесі більшовицька влада створила Тимчасовий робітничо-селянський уряд Бессарабії на чолі із І.Криворуковим. 1 травня 1919 р. уряди РРФСР та УРСР надіслали румунському керівництву радіограму з вимогою негайної евакуації румунських військ з Бессарабії. Наступного дня, 2 травня, уряд більшовицької Росії надіслав у Бухарест новий ультиматум про виведення військ. Маніфестом 9 травня 1919 р. Бессарабія проголошувалась Радянською Соціалістичною Республікою. «Сфатул Церій» оголошувалась поваленою, а її рішення визнавались не законними¹⁹.

У середині травня 1919 р. Червона армія, форсувавши Дністер південніше Тирасполя, почала бойові дії на правобережжі, туди ж переїхав і Тимчасовий уряд Бессарабії. Однак у кінці травня обстановка на Півдні України різко ускладнилась. Армія Денікіна, захопивши великий плацдарм, розпочала наступ на Москву. У тилу більшовицького Південного фронту розпочав повстання отаман Григор'єв. Більшовицький наступ на Бессарабію було припинено, а Тимчасовий уряд розпущено. Так закінчилась ще одна спроба силою зброї приєднати Бессарабію до РРФСР.

Остаточно доля Бессарабії була вирішена на Паризькій мирній конференції 1919 р. Міністр іноземних справ Румунії К. Братіану у своїй промові на конференції 1 лютого 1919 р. назвав Бессарабію та Буковину територіями, які Румунія бажала приєднати. Він дав зрозуміти, що збереження цього краю за Румунією потрібно розглядати як боротьбу проти поширення більшовизму в Європі²⁰. Протест українського радянського уряду від 7 лютого 1919 р., направлений голові Паризької мирної конференції Ж. Клемансо у зв'язку із промовою К.Братіану було залишено поза увагою. 3 травня 1920 р., напередодні радянсько-польської війни, голови урядів Франції, Англії та Італії прийняли рішення про визнання Бессарабії територією Румунії. Вже після завершення Паризької конференції, 28 жовтня 1920 р., було підписано «Бессарабський протокол», за яким край остаточно було передано до складу Румунії²¹. Більшовицьке керівництво, дізнавшись про підписання протоколу, виступило з рішучим протестом і заявило про його невизнання.

Навесні 1921 р. радянська Росія знову запропонувала румунському уряду розпочати мирні переговори щодо врегулювання двосторонніх відносин. Вони відбулися з 22 вересня по 25 жовтня 1921 р. у Варшаві, однак закінчились безрезультатно. Представник РРФСР, заступник народного комісара іноземних справ Л. Карахан наполягав на розгляді проблеми Бессарабії, представник Румунії Фалаліті вимагав розгляду питання фінансових претензій до Росії. Свою участь у Московській конференції із скорочення озброєнь, що відбулась в грудні 1922 р., румунський уряд намагався обумовити визнанням радянською Росією приєднання Бессарабії до Румунії. Однак більшовицький уряд знову заявив, що стоїть на позиціях невизнання анексії своєї території. Протягом шести років, з 1918 по 1924 рр., він чотирнадцять раз офіційно заявляв про це²².

Після утворення СРСР активізувався рух за утворення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки, яка повинна була включати територію лівобережного Придністров'я та Бессарабії. Переговорний процес з Румунією значно активізувався, однак ситуація на кордоні, який проходив по р. Дністер, залишалась вкрай напруженою, частими були артилерійські обстріли, що здійснювали збройні сили обох держав. У середині серпня 1923 р. в Тирасполі було скликано конференцію радянських та румунських представників для вирішення конфлікту на кордоні. Її робота тривала аж до грудня 1923 р., обидві сторони не бажали іти на компроміс. Делегація СРСР вимагала негайно передати територію між Дністром і Прутом Радянському Союзу, Румунія добивалась підписання угоди про визнання р. Дністер кордоном між двома державами.

Питання про повернення Бессарабії Радянському Союзу делегація СРСР поставила і на Віденській радянсько-румунській конференції, що відбувалась з 27 березня по 2 квітня 1924 р. Радянська делегація запропонувала Румунії провести плебісцит щодо майбутнього Бессарабії, однак румунська делегація рішуче відкинула таку пропозицію.

Під час проведення Віденської конференції загострилася боротьба між прихильниками та противниками створення Молдавської Республіки серед вищого партійно-державного керівництва СРСР. У запису Г. Чичеріна на ім'я В. Молотова, зокрема, зазначалось: «Створення МРСР в даний момент є передчасним, бо може викликати загарбницькі прагнення румунських шовіністів.

Виявлення такої кількості молдаван, тобто румун, на українській території посилить позиції румун в суперечках щодо питання Бессарабії²³.

Побоювання досвідченого дипломата не були даремними. Виступаючи у парламенті з приводу утворення Автономної Республіки, прем'єр-міністр Румунії К.Братіану повідомив, що створенням МАРСР Радянський уряд зробив можливими ті територіальні претензії Румунії, про які вона до цих пір і не мріяла. Він, зокрема, заявив: «Я не хочу зупинятися зараз на тих намірах та прорахунках, за яких така республіка була створена. Я хочу розглянути це питання з більш загальної точки зору. Ми не повинні хвилюватися, а навпаки можемо лише радіти, що сусідня держава визнала те, що в наших територіальних претензіях ми не пішли так далеко, як потрібно було піти»²⁴.

Тоді ж румунська газета «Лупта» повідомляла: «Військові кола отримали інформацію, що одночасно із проголошенням Молдавської Республіки не виключається можливість того, що румунські села Задністров'я, незадоволені більшовицьким режимом, готові заявити, що вони на боці Румунії»²⁵.

Остаточне рішення про утворення МАРСР було прийнято на III сесії ВУЦВК 12 жовтня 1924 р. При утворенні Автономної Республіки їй відверто відводилась пропагандистська роль з метою приєднання Бессарабії до СРСР. Ця ідея була головною в політичній діяльності керівництва республіки. Повернення Бессарабії шляхом збройних походів і повстань, що організовувались раніше, стало не можливим, а тому утворення Республіки розглядалось як засіб впливу на внутрішню ситуацію в Бессарабії.

Одразу після утворення Молдавської Автономної Республіки її Ревком в Декларації до робітників і селян заявив: «У час завершення роботи щодо державного оформлення нашої республіки ми пам'ятаємо, що стогнуть під гнітом румунських бояр наші брати, робітники і селяни Бессарабії. Нехай для них в їх боротьбі за визволення МАРСР стане дороговказом: не збройним втручанням зовні, а революційним натиском зсередини трудящі Бессарабії здобудуть свободу. І в цьому вони отримують братню підтримку трудящих Автономної Республіки і можливість повного об'єднання з своїми братами з лівого боку Дністра»²⁶.

І лише на початку 30-х рр. зміна зовнішньополітичної обстановки відтіснила на подальшу перспективу в діяльності керівництва Молдавської Республіки «Бессарабське питання», а замість нього воно почало займатись більш важливими для республіки економічними та соціальними проблемами.

Отже, саме радянсько-румунські відносини були головним зовнішньополітичним фактором, що призвів до утворення Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки.

У подальших наукових розвідках вказаної проблеми перспективним видається дослідження взаємин СРСР та Румунії в II половині 20-х - 30-х рр., які завершилися приєднанням до СРСР у 1940 р. Бессарабії та Північної Буковини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В. Н. Румыния в годы Первой мировой войны. -М., 1969; Левензон Ф. Молдавская советская государственность и Бессарабский вопрос. -Кишинев, 1974; 2. Лисенко В. Г. Утворення і розвиток Молдавської АРСР у складі УРСР (1924-1940 рр.)// Український історичний журнал.- 1974.- № 9.- С.48-62; Його ж. Шляхом братерського єднання (До 50-річчя утворення Молдавської РСР).- К.,1974; 3.Брысякин С., Сытник М. Торжество исторической справедливости. 1918 и 1940 годы в судьбах молдавского народа. – Кишинев, 1969; 4. История Приднестровской Молдавской Республики. В 2-х т.- Тирасполь, 1996.-Т. 1; Бомешко Б. Образование Молдавской АССР //Ежегодный исторический альманах Приднестровья. – Тирасполь,1998.- № 2.- С.14-23; 5. Репида А. Образование Молдавской АССР.- Кишинев,1974.- С. 24-25; 6. Бессарабский вопрос и образование Приднестровской Молдавской республики. Сборник официальных документов. - Тирасполь,1993.- С. 11; 7. Брысякин С. Сытник М. Названа праця. - С. 37-38; 8. Начало большого пути. Сборник документов и материалов к 40-летию образования Молдавской ССР и создания Компартии Молдавии. - Кишинев, 1964.- С. 18-19; 9.Борьба за власть Советов в Молдавии (март 1917-март 1918 гг). Сборник документов и материалов. - Кишинев, 1957.- С. 256; 10. Документы внешней политики СССР. - М., 1957.-Т. 1.- С. 197-198; 11. Левензон Ф. Вказана праця.- С.84-85; 12. Бессарабский вопрос и образования Приднестровской Молдавской республики. - С.58; 13. Сенкевич В.М., Ройтман Н.Д. Преступная роль американских и англо-французских империалистов в организации антисоветской интервенции в Бессарабии //Ученые записки Кишиневского государственного университета. - Т.XII.- Кишинев, 1963.- С.92. 14. Бомешко Б. Названа праця.- С.14-23; 15. История Приднестровской Молдавской республики. - Т.1.-С.94; 16. Документы внешней политики СССР.-Т. 1.- С. 216; 17. Там само.- Т.2.-М, 1959.- С.49; 18. Виноградов В. Н. Вказана праця.- С.163; 19. Борьба трудящихся Молдавии против интервентов и внутренней контрреволюции в 1917-1920 гг. -Кишинев, 1967.-С 104; 20. Международная поддержка борьбы трудящихся Бессарабии за воссоединение с Советской Родиной (1918-

1940гг.)- Кишинев, 1970.- С. 112-113; 21. Там само.- С. 142; 22. Язькова А.А. Румынія накануне Второй мировой войны (1934-1939 гг.) -М., 1963.-С.26; 24. Начало большого пути.- С. 78; 24. История Приднестровской Молдавской республики. - Т. 1.-С. 121; 25. Там само. - С. 130; 26. Бессарабский вопрос и образование Приднестровской Молдавской республики. -С. 73.

Т.Ю. Аннілогова

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ 1920-Х РР. ОЧИМА ГУМАНІТАРНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ДОНБАСУ: ВУЗЛОВІ ПИТАННЯ НЕЗГОДИ

Проблема взаємостосунків інтелігенції та влади завжди залишалась однією з найбільш актуальних у нашому суспільстві. Особливої гостроти ці стосунки набули після здійснення жовтневого перевороту 1917 року й приходу до влади партії більшовиків. Згідно з ленінським ученням інтелігенція була проголошена соціально чужим і ворожим пролетаріатові за своєю класовою сутністю прошарком радянського суспільства. Але водночас виникла необхідність у використанні її знань і досвіду для побудови нової соціалістичної держави, що поставило владу в своєрідну залежність від інтелігенції. Що ж стосується ставлення інтелігенції до влади, то на його формування впливав цілий комплекс як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів, серед яких – концептуальна суперечливість багатьох політичних заходів радянської влади, впроваджених нею протягом періоду нової економічної політики. Враховуючи це, підкреслюємо, що головним завданням даної статті є з'ясування питань, щодо яких погляди представників гуманітарної інтелігенції й партійного уряду принципово розходилися.

Аналізу взаємостосунків інтелігенції й влади в Україні в зазначений період і факторам, що впливали на їх співробітництво, присвячено чимало праць вітчизняних і зарубіжних дослідників. Серед них – дослідження В. Даниленка¹, Г. Касьянова², Л. Ткачової³, Ю. Кондуфора⁴, Ю. Курносова⁵, В. Полохала⁶, О. Рубльова й Ю. Чеченка⁷, М. Шипович⁸ та багатьох інших. Певне місце у своїх працях приділяє цій проблемі С. Волков⁹, Г. Куромія¹⁰, С. Ушакін¹¹. Однак, особливостям світоглядної позиції й ставленню до влади гуманітарної інтелігенції Донбасу, яка опинилася в найбільш складному становищі в період непу, в науковій літературі було приділено недостатньо уваги. У зв'язку з цим дана стаття, написана на основі матеріалів закритих раніше архівних справ, є спробою заповнити вказану інформаційну пустку.

Більша частина української інтелігенції негативно сприйняла встановлення в країні радянської влади й розпочаті нею політичні перетворення. У Донбасі ж певна частина її представників щиро сприйняла прихід радянської влади. Однак незабаром настрої їх змінилися. Парадоксальність ситуації виявилась в тому, що гуманітарна інтелігенція зовнішньо стала лояльною до влади майже на сто відсотків, але реальні думки й відчуття її представників були далеко не радісними. У роки непу в Донбасі кількісно зросло й розповсюдилось явище суїцидів серед представників гуманітарної інтелігенції¹². У ці ж роки набули поширення й випадки збожевоління, пияцтва й сварок серед освітян. Представники інтелігенції з числа національних меншин, що мешкали в окремих районах Донбасу, почали активно брати участь у релігійних рухах (лютеран, баптистів і тощо). Усі ці явища були наслідком глибокої внутрішньої кризи, переоцінки цінностей представниками гуманітарної інтелігенції, які прагнули зберегти свою внутрішню духовну цілісність, використовуючи захисні реакції в формі прямого або ілюзорного залишення реалій життя. Ця гостра психологічна криза стала наслідком зіткнення з низкою проблем, породжених суперечливістю владної політики.

Перша суперечливість більшовицької політики, яка викликала в інтелігенції сумніви щодо доцільності нового політичного курсу, перебувала в економічній площині. Незважаючи на позитивні зрушення в економіці країни й підвищення рівня життя українців, викликані впровадженням непу, економічне становище в Донбасі залишалось дуже складним. За даними дослідника Г. Куромії, найсильніший голод 1921-1922 років призвів до виникнення випадків канібалізму в деяких районах Донбасу, зокрема, в Шахтах, Макіївці та інших містах¹³. Причому, явище голодування місцевого населення повторювалося кожні два-три роки. Окрім того, інтелігенція дуже швидко побачила невідповідність принципів, декларованих більшовиками в соціально-економічній сфері, її реальним заходам. Найбільш яскраво це проявилось в аграрній політиці, прикладом чого стала розпочата в другій половині 20-х років політика колективізації, проти якої виступала інтелігенція Старобільського округу та інших сільськогосподарських районів. Недоцільність проведення насильницької колективізаторської політики стверджував один з представників гуманітарної інтелігенції Донбасу – відомий архівіст й викладач Донецького ІНО І. Ліщина-Мартиненко:

«Боротьба з кулацтвом, як вона проводиться тепер, будить жорстокі інстинкти, взаємну ненависть... Відчувається деморалізація. Бідніші верстви мають стимули замість працювати, зміцнювати своє господарство (чи колективне, чи індивідуальне), хижим оком дивляться на того, хто трудом добудував. У заможних верств зникають стимули до праці, вони ... перестають працювати..., міркуючи, «аби нам прохарчуватися...»¹⁴.

Представники освіти й науки й самі відчули на собі та своїй професійній діяльності проблеми економічного характеру. Радянська влада хоч і вимагала від них активізації дослідницької діяльності щодо вивчення економічного потенціалу Донбасу, але не поспішала фінансувати цю науково-дослідницьку діяльність. Однак вирішальний вплив на ставлення місцевої інтелігенції до економічної політики влади мало її власне матеріальне становище: постійне затримання й до того ж низьких зарплат, важкі побутові умови життя й праці, безробіття, перевантаження, – яке часто ставало причиною самогубств.

Інша суперечливість радянської політики стосувалася культурної сфери й чітко проявилася під час впровадження «українізації». Через зрусифікованість Донбасу реальні дії щодо впровадження українізаторської політики були розпочаті тут пізніше, ніж у інших регіонах. І майже відразу виникла парадоксальна ситуація, яка породила низку суперечливостей. З одного боку, українізація російськомовного Донбасу мала майже насильницький характер, з іншого боку, відсутність у краї спеціалістів із знанням української мови спричинила організовану «згори» імміграцію української інтелігенції з інших округів України (переважно з Полтавщини та Правобережжя¹⁵), з третього боку, офіційно санкціонована діяльність українізаторів наштовхнулася на протидію місцевих партійців і органів влади, а самі вони отримали ярлик «націоналістів». Єдина можливість, яку давала українізація спеціалістам з числа інтелігенції, це можливість зробити чиновницьку кар'єру при наявності вільного володіння українською мовою, достатнього рівня кваліфікації й членства в КП(б)У¹⁶. Однак у Донбасі було дуже мало представників інтелігенції, які б відповідали цим вимогам. Унаслідок усього цього переважна більшість місцевої інтелігенції не сприйняла українізаторської політики, яку, до речі, стали згортати саме в той час, коли вона, нарешті, почала давати певні результати. Швидке припинення українізації призвело до посилення підозри партійної влади по відношенню до головних її виконавців – українізаторів. Про це свідчив на допиті в ДПУ в 1929 році вже згаданий вище викладач І. Ліщина-Мартиненко, який очолював у 1927-1928 рр. гурток українізаторів у Луганську. «Коли б спитати, якої національності інтелігенції на Україні найважче політично жити? – питав він. – Яка живе увесь час немов під загрозою якогось політичного підозріння? – Російська? Єврейська? Німецька? Польська? – Ні, українська. Звичайно, це пояснити можна історією боротьби за владу Рад на Україні, але жити і працювати в таких умовах неймовірно важко... Немов так виходить: твори українську культуру, та душі в неї не вдмухай!»¹⁷. Переважна більшість колишніх діячів українізації в Донбасі після 1929 року буде звинувачена в контрреволюційній діяльності й засуджена до різних строків ув'язнення чи таборів.

Суперечливою була й сама сутність культурної політики, що проповідувалась більшовицькою владою в період непу. На початку 20-х років, внаслідок проголошення радянською владою свободи діяльності в художній творчості й в культурній сфері загалом, у гуманітарній інтелігенції ніби виникла надія на здійснення творчої самореалізації. Один з молодих діячів освіти у Донбасі Д. Литвиненко згадував про свої почуття в цей період: «Захоплюючий момент відновлюваної епохи, широкі можливості прояву своєї ініціативи, де роль культурного реформатора й піонера на селі відігравав я, – все це імпонувало й моєму духові, й, вірогідно, не давало ґрунту для критичної оцінки загального ходу подій... у той час у мене ніколи не виникало сумнівів щодо правильності взятого партією курсу... Я діяв у той час, як диктував мені загальний державний курс і, головне, це відповідало моєму духові й совісті...»¹⁸. Але швидке посилення цензури й диктату партійної влади, які призвели до державної монополізації всього культурного життя, бюрократичний формалізм у всіх сферах життєдіяльності згодом почали викликати зміну настроїв навіть тих представників гуманітарної інтелігенції, які спочатку позитивно сприйняли прихід до влади більшовиків. Цитований нами Д. Литвиненко був одним з тих, колись зачарованих романтикою більшовицьких перетворень представників інтелігенції, що невдовзі відчули жахливе внутрішнє спустошення, побачивши невідповідність декларованих владою постулатів її реальним діям. Про своє розчарування він пізніше напише: «Усе, що раніше робив я за обов'язком суспільної й особистої самосвідомості, тепер необхідно робити за указкою, узгоджуючи, ув'язуючи і т.д... Усі хвилювання вилилися у душевну драму... Усе життя моє вилилося у душевну трагедію»¹⁹.

Велике здивування й неоднозначні почуття викликала суперечлива політика влади щодо

поповнення партійних лав представниками інтелігенції, яку, з одного боку, залучали до вступу до КП(б)У, з іншого – не давали цього зробити на практиці й будь-якими засобами утискали її політичні права (позбавляли виборчого права, виключали з партії, влаштовували політсуди тощо²⁰). Уже одне тільки інтелігентське походження (як ознака класової чужості) могло бути приводом для відмови у вступі до партії. Наприклад, професор Донецького кооперативного технікуму Ю.П. Рашковський був виключений з партії «за виявлення міщанської ідеології»²¹. У той же час політика «висуванства» активізувала практику призначення на керівні й адміністративні посади (в тому числі в системі освіти, профспілковій сфері тощо) партійців без необхідного рівня освіти й кваліфікації, що «ревниво боялися запрошувати до роботи людей з вищою освітою, які були б здатні працювати»²². Це, звичайно, викликало невдоволення й протести представників інтелігенції, які залишались переважно позапартійними.

Ще одним явищем, виникнення якого було ініційовано радянською реформацією суспільної структури й викликало невдоволення інтелігенції, стала зміна її соціального статусу. З привілейованої верстви інтелігенція стала майже найбільш незахищеною, соціально знехтуваною. Постійна підозрілість з боку партійної влади до діяльності інтелігенції, перевірки її політичних настроїв та «ідейної фізіономії», налаштування проти неї пролетарської маси населення, дискримінація по відношенню до дітей інтелігенції при вступі до професійних навчальних закладів, – усе це впливало на формування відповідного ставлення гуманітарної інтелігенції Донбасу до радянської влади. Окрім того, інтелігенцію завжди відштовхували радикалізм і жорстокість більшовиків, учення партійних лідерів про світову революцію, інтернаціоналізм, пролетарську диктатуру не сприймалися нею взагалі. Зрозумівши утопічність більшовицьких задумів і цинізм політики, яка здійснювалась в період згортання непу, відкинувши революційний романтизм, що свого часу вплинув на стару інтелігенцію, Д.Литвиненко заявить на допиті в ДПУ в 1929 році: «Сталінська, а не істинно пролетарська диктатура тріумфує, регоче сміхом сатири. Це – сміх безумства. Це – сміх над власним банкрутством... Сталін підкорив собі все...»²³

Однак становище інтелігенції ще більше ускладнювалось тим, що вона змушена була підтримувати й публічно схвалювати ненависні їй напрямки радянської політики. Це було однією з причин внутрішнього конфлікту, з якого далеко не всі представники інтелігенції змогли знайти вихід.

Отже, в основі непорозуміння гуманітарної інтелігенції Донбасу й партійної влади опинилися найрізноманітніші питання, які перебували в економічній, культурній, соціально-політичній, психологічній площині. Однак уся складність їх взаємовідносин не може бути пояснена лише таким непорозумінням. З цього приводу детального дослідження вимагають ще такі питання, як шляхи формування гуманітарної інтелігенції Донбасу, її використання в соціальній політиці радянської влади тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). – К., 1991; 2. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992; 3. Касьянов Г.В., Ткачова Л.І. Держава і українська інтелігенція (Деякі проблеми взаємовідносин у 20-х – поч. 30-х рр.). – К., 1990; 4. Кондуфор Ю.Ю. Великий Жовтень і доля інтелігенції // Український історичний журнал. – 1989. - №12. – С.3 – 18; 5. Курносів Ю.О. Духовне життя на Україні в 20-30-х рр. // Український історичний журнал. – 1990. - №1. – С.93 – 99 та інші праці; 6. Полохало В. Інтелектуали та влада за часів комунізму та посткомунізму // Сучасність. - 1997. - №9. – С.112 – 119; 7. Рубльов О.С., Чеченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1991. - №1. – С.3 – 15; 8. Шипович М.А. Літературно-мистецька інтелігенція України у 20-і роки // дисс... канд. іст. наук 07.00.01. – Донецьк, 2000; 9. Ушакин С.А. Интеллигентность сквозь призму интересов // Полис. – 1998. - №4. – С.21 – 36; 10. Волков С.В. Интеллектуальный слой в советском обществе. – М., 1999; 11. Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки. – К., 2002; 12. Державний архів Донецької області (далі - ДАДО). – Ф.Р-1512. - Оп.1. - Стр. 3. - Арк. 66; ДАДО. – Ф.Р-1512. - Оп.1. - Стр. 3. - Арк. 63, 66; Куромія Г. Вказана праця. - С.201; 13. Куромія Г. Вказана праця. – С.186-188; 14. Державний архів Луганської області (далі - ДАЛО). – Ф.Р3747. – Оп.2. – Стр. 13305-р. – Арк. 85; 15. «Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. – К., 2003. – С. 88; 16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО). - Ф.1. - Оп.20. - Стр. 2247. - Арк. 23-24; 17. ДАЛО. – Ф.Р3747. – Оп.2. – Стр. 13305-р. – Арк. 95; 18. ДАЛО. - Ф.Р3747. – Оп.2. – Стр. 4408-р. – Арк. 19. 19. ДАЛО. - Ф.Р3747. – Оп.2. – Стр. 4408-р. – Арк. 19-20; 20. ДАЛО. – Ф.Р-1512. - Оп.1. - Стр.3. - Арк. 63-65; 21. ДАЛО. – Ф.Р-758. – Оп.1. – Стр. 388. – Арк. 17; 22. ДАЛО. - Ф.Р3747. – Оп.2. – Стр. 13305-р. – Арк.52-53; 23. ДАЛО. - Ф.Р3747. – Оп.2. – Стр. 13305-р. – Арк. 53.

О.А. Мельничук

Досвід економічно розвинутих держав світу підтверджує, що найефективнішою системою соціального захисту є соціальне забезпечення, що базується на соціальному страхуванні. Така організаційно-правова форма забезпечує стабільне фінансування соціальних ризиків за рахунок окремих страхових фондів, без залучення додаткових бюджетних коштів.

Реформування системи соціального захисту в Україні вимагає від фахівців не лише вивчення функціонування соціального захисту в зарубіжних країнах, але й врахування вітчизняного досвіду. У цьому аспекті досить важливим видається аналіз страхового законодавства та розкриття діяльності страхових органів УСРР у період нової економічної політики. Тоді перед більшовиками постало актуальне і нині завдання: поєднати курс на впровадження елементів ринкової економіки із ефективною системою соціального захисту населення.

У своїй статті автор ставить за мету розкрити процес функціонування соціального страхування в УСРР у 20-х рр. ХХ ст. на прикладі представників інтелігенції.

Окремі загальні аспекти даної проблеми частково висвітлювалися у працях істориків, юристів та економістів того часу¹. Чимало фактичних даних про стан соціального страхування можна отримати із матеріалів статистики соціального страхування вказаного періоду². Проблема соціального страхування частково знайшла своє відображення і в працях сучасників³.

Про запровадження соціального страхування як організаційно-правової форми соціального забезпечення трудящих більшовики проголосили одразу після приходу до влади. Ця теза знайшла своє відображення уже в перших декретах радянської влади: про соціальне страхування, про страхову раду, про страхування на випадок безробіття, про страхування на випадок хвороби тощо.⁴ Передусім такі нормативні акти стосувалися страхування робітників, класу, що становив соціальну опору нової влади. При цьому більшовики поспішили запевнити пролетаріат у бажанні виконувати соціальні обіцянки. До того ж окремі види соціального страхування як елементи соціального захисту робітників вже існували в Росії з початку ХХ ст.⁵

Однак побудова фінансової системи соціального забезпечення на основі страхових внесків мала б означати запровадження соціального страхування для всіх працівників, залежно від страхового стажу та розміру заробітної плати. Цього аж ніяк не планували більшовики, які були зацікавлені в наданні адресної соціальної допомоги лише тим пролетаризованим верствам населення, які мали стати активними виконавцями задумів більшовицьких лідерів. Ця ідея і була покладена в основу «Положення про соціальне забезпечення трудящих», затвердженого РНК 31 жовтня 1918 р.

Лише тимчасовий відхід від втілення в життя комуністичної доктрини суспільного розвитку і запровадження принципів нової економічної політики, змусили більшовиків знову повернутися до соціального страхування. Декретом РНК від 15 листопада 1921 р. «Про соціальне страхування осіб, зайнятих найманою працею» майже повністю припиняло свою дію Положення від 31 жовтня 1918 р. і знову запроваджувалося соціальне страхування осіб, для яких передбачалися відповідні допомоги і пенсії⁶. Прийняття такого рішення можна пояснити насамперед збільшенням у нових господарських умовах категорії осіб, що потребували соціального захисту та намаганням держави перекласти фінансовий тягар соціального забезпечення на суб'єкти господарювання.

За чинним трудовим законодавством 20-х рр. предмет соціального страхування включав в себе лікарську допомогу; допомогу у випадку тимчасової втрати працездатності (загальне захворювання, професійне захворювання, трудове каліцтво, вагітність і пологи, карантин і догляд за хворими членами родини); допомогу в разі народження дитини (на речі догляду та на годування) і на поховання; допомогу при безробітті; пенсії при інвалідності; пенсії членам родин трудящих у наймах у разі смерті або безвісної відсутності їхнього годувальника.

Соціальне страхування поширювалося на всіх осіб найманої праці, незалежно від форми власності підприємств, характеру та тривалості роботи, способів оплати праці.

Соціальному страхуванню в повному обсягу поряд з іншими категоріями підлягали працівники розумової праці. Зокрема передовсім соціальне страхування поширювалося на: робітників мистецтва, які працювали у наймах в театральних, музичних, циркових та інших підприємствах, що їх експлуатують державні, громадські, кооперативні установи та організації і приватні особи; робітників мистецтва, яких біржі праці організували в трудові художні кооперативи (колективи) з безробітних членів спілки і які одержують заробітну плату з прибутків (зборів) цих колективів під контролем спілки; робітників мистецтва, яких біржі праці направляють на роботу в порядку разових,

.....
естрадных, гастрольних тощо виступів і які одержують за кожний виступ або за низку їх установлену винагороду⁷.

Страхові внески за працівників мистецтв вносили адміністрації чи власниками підприємств безпосередньо в місцеві страхові органи на загальних підставах. У випадку здійснення разових виступів чи участі у пересувних театральних трупах страхові внески стягувалися через органи, що направляли на роботу – секції працівників мистецтва (секрабиси). Останні одночасно з отриманням плати за виступ стягували із наймача страхові внески встановленого розміру і не пізніше 10 числа кожного місяця вносилися в губсоцстрах чи страхкасу за встановленою формою. У разі затримки стягувалася пеня із загальної суми. Для працівників, місячний заробіток яких був меншим 50% тарифної ставки, передбачалися пільгові страхові тарифи, встановлені для держбюджетних радянських установ.

Для отримання усіх видів забезпечення та безкоштовної медичної допомоги застраховані повинні були мати при собі страхові книжки, видані місцевими страховими касами або через секрабис. При зміні місця перебування такі страхові книжки обмінювалися на нові. Співробітники секрабисів, які виконували роботу по стягуванню страхових внесків, мали право на отримання від місцевих страхових органів винагороди у розмірі 50 % від свого заробітку залежно від масштабу роботи, суми внесків, кількості застрахованих⁸.

Робітники мистецтв, які працювали на короткочасних роботах, і робітники образотворчих мистецтв, які виконували замовлення вдома, підлягали забезпеченню в порядку соціального страхування на підставі спеціального законодавства. При цьому зазначалося, що такі робітники не мали права використовувати найману працю або виконувати замовлення для задоволення особистих потреб замовника чи членів його родини.

Постановою Союзної ради соціального страхування при НКП СРСР від 1 листопада 1928 р. №711 усіх працівників мистецтва розмежовували на 2 групи. До першої – належали робітники, що брали участь в естрадних програмах, виставах, концертах. Для отримання допомоги з причин інвалідності та втрати годувальника вони мали працювати не менше 18 днів у квартал і заробітна плата мала становити не менше 90 крб. До другої групи входили працівники художньо-творчої та технічно-допоміжної праці, які виконували замовлення у себе вдома і заробітна плата становила не менше 45 крб. При забезпеченні даних категорій працівників через тимчасову непрацездатність заробітна плата працівників 1 групи мала становити не менше 30 крб., другої – не менше 15 крб.⁹

На 1924 р. в Україні було виплачено допомогу через тимчасову непрацездатність 22968 застрахованим працівникам розумової праці, серед яких – 16820 чоловіків та 6148 жінок¹⁰. Причинами непрацездатності найчастіше були інфекційні захворювання¹¹.

Важливу роль у період НЕПу відіграло страхування на випадок безробіття. Усі працівники розумової сфери залежно від розміру допомоги по безробіттю поділялися на дві категорії. До I категорії належали особи високої кваліфікації з вищою освітою (наукові робітники, педагоги, лікарі, агрономи, землеміри, інженери, юристи, економісти тощо); робітники мистецтв з місячним окладом від 100 до 170 крб., а також інші особи розумової праці з місячним окладом утримання по основній службі від 250 до 150 крб. Такі працівники отримували допомогу у розмірі від 12 до 27 крб. в місяць. До другої категорії відносили персонал викладачів навчальних закладів – незалежно від розміру зарплатні; працівників освіти (за винятком господарського та канцелярського персоналу) із заробітною платою не менше 33 крб; робітників мистецтв з місячним окладом утримання по основній службі не меншим 60 крб. Допомога по безробіттю таких працівників становила від 9 до 20 крб.¹² Як засвідчують статистичні дані на 1 жовтня 1925 р. робітники розумової праці становили ¼ безробітних (8 із 32 тис.), які перебували на обліку для отримання допомоги. Однак всередині групи значна частка припадала на працівників радянського апарату – 6193 чол. Серед інших категорій були 374 працівники мистецтва, 679 працівників культосвітніх установ, 917 медичних працівників, 188 осіб адміністративно-технічного персоналу. Члени профспілки серед осіб розумової праці становили 82 %.¹³ На 1 жовтня 1927 р. членів профспілки вже нараховувалося 93,5 %.¹⁴

Окремим видом соціального страхування було пенсійне. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 15 травня 1929 р. соціальне страхування на випадок старості поширювалося на чоловіків, що досягли 60-річного віку і мали стаж роботи не менше 25 років, та жінок 55-річного віку із стажем роботи не менше 20 років. Пенсії в даному випадку призначалися у розмірі половини попереднього заробітку¹⁵.

Постановою Президії ЦВК СРСР від 15 січня 1925 р. з метою покращення матеріального становища народних учителів та інших працівників освіти з 1 січня 1925 р. в союзних республіках запроваджувалося пенсійне забезпечення за вислугу років. За законодавством право на такий вид

пенсії мали учителі шкіл 1 ступеня, а також працівники культурно-освітніх установ в сільській місцевості: керівники хат-читалень, бібліотекарі, учителі нижчих сільськогосподарських шкіл та педагогічний персонал дитячих будинків¹⁶. За даними статистики на 1 жовтня 1926 року пенсію за вислугу років отримували 3 113 працівників освіти¹⁷.

У роз'ясненні для України, затвердженому постановою РНК СРСР від 5 лютого 1926 р., вказувалося, що замість названих категорій учителів правом на пенсію користуються учителі перших чотирьох груп трудової школи (відповідно до статей 199 і 200 Кодексу законів про Народну Освіту Української Соціалістичної Радянської Республіки), як в сільських, так і в міських місцевостях¹⁸. Циркуляром НКТ УСРР №214/309 від 28 вересня 1925 р. пенсія за вислугу років поширювалася на працівників освіти на транспорті¹⁹.

У 1929 р. до цього переліку були включені викладачі технікумів, професійно-технічних шкіл, навчально-виробничих майстерень, педагогічний персонал дитячих будинків та дошкільних установ, вчителі установ ліквідації неписьменності, районні інспектори. Однак протягом всього періоду пенсійне забезпечення за вислугу років не поширювалося на викладачів церковного культу.

Усі перераховані категорії мали право на пенсію, відпрацювавши на вказаних посадах 25 років. При встановленні права на пенсію зараховувалася й дореволюційна служба на вказаних посадах, але з умовою перебування на радянській службі не менше 5 років²⁰. В місцевостях, де радянська влада була встановлена після 1 січня 1920 р., п'ятирічний стаж замінювався періодом з дня радянської влади²¹. Перерви до стажу, що давав право на пенсію, не зараховувалися, окрім служби в Червоній армії та флоті, періоду отримання допомоги по тимчасовій непрацездатності чи безробіттю, перебування на виборних посадах в радянських та профспілкових органах. Обіжником НКТ УСРР №108/277 від 9 червня 1925 р. до стажу роботи зараховувався період відбування покарань за політичні злочини до революції 1917 р., підтверджений довідкою політичного органу, товариством політкаторжан тощо²².

Пенсіонерам, які працюють, пенсія скорочувалася наполовину, незалежно від розміру винагороди по службі. Не допускалася одночасна видача пенсії за вислугу років і пенсії по інвалідності. У такому разі особа мала право обирати одну із вказаних пенсій на свій розсуд²³.

У випадку смерті особи, що заслужила пенсію, право на її отримання мали неповнолітні, непрацездатні батьки та інший із подружжя або ж особи, що доглядають дітей, братів та сестер померлого, що не досягли 8-річного віку. При цьому непрацездатна дружина чи чоловік отримували $\frac{1}{2}$ частину пенсії, інші члени сім'ї – $\frac{1}{4}$. Пенсія встановлювалася в розмірі 240 крб. на рік. Вона виплачувалася за місяць вперед, в сумі 20 крб.²⁴

Однак вже з 1929 р. розміри пенсій за вислугу років диференціювалися залежно від посад працівників. Так вчителі початкових шкіл, педагогічний персонал дитячих будинків і дошкільних установ отримували пенсію у розмірі 30 крб. на місяць. Учителі старших шкіл, викладачі професійно-технічних шкіл та районні інспектори мали право на пенсію у розмірі 40 крб. Пенсія за вислугу років викладачів технікумів становила 50 крб. на місяць²⁵.

Встановлена пенсія видавалася фінансовими відділами місцевих виконавчих комітетів за місцем проживання пенсіонера без обкладення будь-якими податками і зборами. Право на отримання пенсії встановлювалося губернськими органами соціального страхування. Після цього списки затверджувалися президіями виконкомів, які були уповноважені розглядати скарги на постанови органів соціального страхування. Джерелом коштів для видачі пенсій слугували страхові внески, які сплачували за своїх працівників установи. У випадку нестачі коштів, вони асигнувалися із державного бюджету²⁶.

Показовими видаються загальні матеріали статистики соціального страхування осіб розумової праці. Так за даними Головного управління соціального страхування на Україні станом на 1 січня 1926 р. застраховані у сфері народної освіти становили 6,1 % до загальної кількості тих, хто працює, працівники мистецтва – 0,3 %. Водночас найвищий відсоток застрахованих серед осіб розумової праці – 26,8 був зафіксований серед службовців радянсько-партійного апарату²⁷.

Отже, система державного соціального страхування в Україні, запроваджена в період НЕПу, серед інших категорій працівників охоплювала й представників інтелігенції. Однак відсоток останніх був надто мізерним у порівнянні із представниками робітничого класу. До того серед осіб розумової праці, які отримували забезпечення в порядку соціального страхування, лівова частка припадала на працівників радянських та партійних органів.

1. Баевский И.Л. Практика социального страхования в СССР. – М., 1925; Вишневецкий А. Развитие советского законодательства о социальном страховании. – М., 1923; Герасимович В. Социальное страхование. Право трудящихся на обеспечение. – М., 1923; Данский Б.Г. Первый год советского социального страхования. – М., 1923; Любимов Б. Социальное страхование в прошлом и настоящем. – М., 1925; Теттенборн З. Страхование рабочих как результат классовой борьбы. – М., 1923; Трапезников В. Основы трудового права. Общедоступная систематизация законов о труде. – М., 1925; Фабрикант М.Л. Социальное страхование по советским законам. – М., 1924; Фрейман И.И. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування. – Харків, 1929; 2. Социальное страхование на Украине в 1925-1926 гг. – Харьков, 1927; Соціальне страхування на Україні у 1926-1927 рр.. – Харків, 1927; Материалы по статистике социального страхования на Украине. Под ред. И.И. Фреймана и проф. Э.М. Кагана. Вып. II. – Харьков, 1927; 3. Болотина Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні.- К., 2005; Надточій Б. Соціальне страхування у контексті історії // Соціальний захист. – 2003. - №3; Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення: Навчальний посібник. – К., 2005; Шарпаций В.Г. Функціонування системи соціального забезпечення в УСРР 1921 – першій половині 1930-х років. – К., 2005; 4. Трапезников В. Основы трудового права. Общедоступная систематизация законов о труде. – М.-Л., 1925. – С. 68; 5. Мельничук О.А. З історії соціального страхування у другій половині XIX – початку XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип.10. – С. 73-75; 6. Сташків Б. Вказана праця. – С. 336; 7. Фрейман И.И. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування. – Харків, 1929. – С. 6-7; 8. Сборник действующего законодательства по социальному страхованию на Украине. Под общей редакцией И.И. Фреймана. – Харьков, 1926. – С.14-19; 9. Вісті НКП СРСР. – 1923. - №5. – С. 10-12; 10. Материалы по статистике социального страхования на Украине. Под ред. проф. Э.М. Кагана. Вып. I. – Харьков, 1927. – С.9; 11. Там само. – С.53; 12. Фрейман И.И. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування. – Харків, 1929. – С. 87-88; 13. Социальное страхование на Украине в 1925-1926 г. – Харьков, 1927. – С. 78; 14. Соціальне страхування на Україні у 1926-1927 рр. – Харків, 1927. – С.100; 15. Зб. Зак. СРСР. – 1929. - №32. – Арт.289; 16. Сборник действующего законодательства по социальному страхованию на Украине. Под общей редакцией И.И. Фреймана. – Харьков, 1926. – С.125; 17. Социальное страхование на Украине в 1925-1926 г. – Харьков, 1927. – С. 60; 18. Там само. – С. 128; 19. Там само. – С. 139; 20. Там само. – С. 125; 21. Постановка ЦВК і РНК СРСР від 17 липня 1925 р. // Собр. Узак. СССР. – 1925. - №45. – Ст. 332; 22. Сборник действующего законодательства по социальному страхованию на Украине. Под общей редакцией И.И. Фреймана. – Харьков, 1926. – С. 134; 23. Інструкція НКТ УССР і Наркомосвіти УССР № 105/275/1716/16842 // Сборник действующего законодательства по социальному страхованию на Украине. Под общей редакцией И.И. Фреймана. – Харьков, 1926. – С. 131- 132; 24. Там само. – С. 126, 131; 25. Збірник Законодавства СРСР. – 1929. - №29. – Арт.264; 26. Сборник действующего законодательства по социальному страхованию на Украине. Под общей редакцией И.И. Фреймана. – Харьков, 1926. – С. 126; 27. Материалы по статистике социального страхования на Украине. Под ред. И.И. Фреймана и проф. Э.М. Кагана. Вып. II. – Харьков, 1927. – С.8.

Т.В. Гончарук

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ 20-Х РР. XX СТ.

Доля української інтелігенції в умовах тоталітарного режиму. Така тема, звичайно ж, передбачає існування цивілізованого народу з оригінальною багатою культурою, репрезентованою відомими іменами мислителів, науковців, митців. До недавнього часу їх життя було закритою сторінкою, і лише в умовах незалежності завіса невизначеності, незнання відкрилася. Сьогодні ми можемо говорити про це можемо говорити відкрито. Ця тема, завдяки своїй актуальності, все більше і більше привертала і привертає до себе увагу таких дослідників як А. Бичко, І. Бичко, М. Плав'юк, Ю. Сиволоб, В. Солдатенко, Ю. Лавріненко та багато ін. Тому зрозуміло, що для справи відродження й відновлення історичної правди і справедливості рідного краю оповідь про українську інтелігенцію, про її чесноти і вади, злети і падіння має неабияке значення. Так, саме злети і падіння, бо трагічною була історія нашого народу і не могла бути іншою доля його інтелектуальної верстви.

Через це ми в даній статті будемо намагатися на основі достовірних фактів екзистенційним методом відродити забуті сторінки нашої історії, які стосуються української інтелігенції і її ролі в національно-культурному відродженні 20-х рр. XX ст.

На Україні в 20-х рр. XX ст. формується нова, радянська інтелігенція, до якої входять представники дореволюційної інтелігентської молоді (П. Тичина, М. Рильський, М. Зеров та ін), молодь, яка прийшла з фронтів громадянської війни, серед якої було немало комуністів (В. Сосюра, М. Хвильовий, Д. Фальківський, М. Куліш та ін.), робітнича і селянська молодь та ін. Всі вони були революційною інтелігенцією, хоча уявлення в них про зміст „революції» були далеко не однозначними. І неоднозначність ця набула певної чіткості й виразності у зв'язку з початком

специфічного процесу у неросійських регіонах колишньої Російської імперії підготовкою до створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Процес цей має назву «коренізація», на Україні ж він набув форми «українізації».

Процес «українізації», пов'язаний з відродженням національної культури, свідомості, мови і тощо, концентруючи увагу нової інтелігенції навколо цих проблем, все частіше починає виявляти невідповідність між національною свідомістю і «комуністичною» орієнтацією на пролетарський інтернаціоналізм», за яким все виразніше проступають нові (радянсько-російські) імперські амбіції. Виникає і швидко зростає у свідомості нової української інтелігенції «розкол», навіть внутрішній конфлікт. «Орел, Тризубець, Серп і Молот... і кожне виступає як своє», читаємо у П. Тичини 1920 р. в поезіях «Замість сонетів і октав», П. Тичина малює нам картину «сторозтерзаного Києва» і ставить поруч: «І двіста розіп'ятий я». У оповіданні М. Хвильового «Я (романтика)», говориться про ідейного революціонера, який в ім'я «світлого ідеалу загірної комуні» віддає накази про розстріл багатьох людей: серед засуджених опинилася і його мати, але це не зупиняє його, він розстрілює її сам.

Українське національне відродження 20-х рр. охоплює всі сфери культурного життя (не тільки літературу) – серед «вершинної» групи Відродження, безперечним лідером якого був М. Хвильовий, бачимо імена поета-лірика П. Тичини, філософа В. Юринця, драматурга М. Куліша, художника Ю. Нарбута, режисера Л. Курбаса, кіномитця О. Довженка та ін. Підкреслюючи всіляко «несумірність» російсько-радянського «комунізму» і «інтернаціоналізму» з національною ідеєю, вони вважали його несумірним з гуманізмом, людяністю загалом.

Недаремно українське відродження 20-х рр. починається україноментальною програмою т.зв. «кларнетизму» (від тичинової збірки «Сонячні кларнети»), «світлоритму». «Кларнетизм» розгортає «лінію духовної суверенності», залишається вірним «здоровим, історично сформованим первням свого народу». Світлоритм є визволення, новонародження, позбавлення внутрішнього рабства – «комплексу малоросійства» – національного гніту. «Ми б даремно шукали у «Сонячних кларнетах» будь-якої поетизації кривавого революційного фанатизму чи месіаністського завойовництва на зразок «Дванадцяти» і «Скіфів» Олександра Блока. Для чого це, коли у твоєму власному серці – весь всесвіт не поінтий тобою? Сюди, на це нововідкрите поле «серця-всесвіту» і на його очищення від сміття й намулу скеровувалася спонтанна експансія поета»¹. «Кларнетизм», проте, не уникає й темряви – «у Тичини, продовжує Лавріненко, «проміння смерті» схрещується із світлохвилями в одну суцільну тканину, як чорна і червона нитки у полинах дівчини... Так само зароджується і необароковий праобраз «Скорбної матері», глибоко українській... Незбагненна і потрясаюча краса цього образу: всі промені кларнетичної, космічно-української веселки січе гострий дощ чорних капель крові»². Перед нами виразна характеристика «кларнетизму» як типово україноментального – екзистенціально – антеїстичного, кордоцентричного – культурного феномену.

У такому ж – україноментальному – ключі формулює М. Хвильовий і концепція «романтичного вітаїзму» (від лат. *vita* – життя), ця активно творча, одухотворена форма мистецького світовідчуття, яка вступивши у 1925 р. у творчий синтез з тимчасовим «кларнетизмом», утворила смислове ядро стилю українського відродження 20-х рр. Вона і стає ідейно-художньою програмою створеної М. Хвильовим у тому ж 1925 р. Вільної академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ). У знаменитій дискусії 1925-1928 рр. М. Хвильовий у серії памфлетів («Камо грядеши», «Думки проти течії», «Апологети писаризму» та «Україна чи Малоросія») проголошує кінець культурної гегемонії Москви в Україні. Саме в цьому контексті й народжується широкознане «Геть від Москви!» М. Хвильового. «Від Котляревського, Гулака, Метлинського, - пише М. Хвильовий, - через «братчиків» до нашого часу включно, українська інтелігенція, за винятком кількох бунтарів, страждає на культурне позадництво. Без російського диригента наш культурник не мислить себе. Він ніяк не може втямити, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку»³.

Протидія Москві означала заклик до переорієнтації культури України з Північного Сходу на Захід, на Європу, яка мислилась М.Хвильовим «як психологічна категорія, певний тип культурного фактора в історичному процесі»⁴. Іншими словами, орієнтація на Європу означає повернення до власних культурних джерел, відродження української культури. На подібних позиціях стояли й інші «ваплітяни».

Дослідники українського відродження 20-х рр. наголошують на «необароковому» характері творчості його учасників. Так встановлюється спадкоємність «кларнетично-вітаїстського» стилю 20-х рр. з екзистенціально-кордоцентричними орієнтаціями традиційного українського менталітету:

«Філософія «відповідального серця», «серця-всесвіту» – центральна у творців необароко – йде... від її першотворця Сковороди, через Шевченка і Гоголя до Тичини»⁵.

Українське відродження 20-х рр. було яскраво-пристрасним спалахом, революційним вибухом національної енергії української інтелігенції, розбудженої Шевченком і п'яним повітрям свободи і суверенності України 1917-1920 рр. Москва була приголомшена, вона не чекала, що 300 років неволі не вбили остаточно творчі сили українства. Боротьба за владу у московському більшовицькому керівництві після смерті Леніна у певний спосіб сковувала репресивну енергію новоімперіалістичної радянсько-російської держави. Це створило своєрідну ситуацію «відлиги», якою і скористалися діячі відродження. Вони поспішали, бо, напевно, знали, чим скінчиться їхній бунт. Але хотіли встигнути засвідчити факт нескоримості національного духу, закликати до опору прийдешні покоління.

Українська інтелігенція 20-х рр. вперше за останні 300 років зробила відчайдушно-героїчну спробу підвестися з колін, випростатися, закрити своїм «відповідальним серцем» свій народ, свою культуру. Не всі витримали до кінця напругу бою – у 1933 р. капітулював Тичина («поцілував пантофлю папі», за його власним виразом), пізніше підніс руки вгору М. Бажан, «відкупився» віршем («Із-за гір та з-за високих...») М. Рильський, та попри слабкість своїх авторів продовжували жити і боротися їхні твори. У тому ж 1933 р., усвідомлюючи неминучість поразки, застрелився М. Хвильовий. Роздратована стійкістю опору, нездатна подолати його «цивілізованим» способом, Москва, за виразом Ю. Лавріненка, «змушена була пустити в хід свій останній в усіх її важливіших дискусіях аргумент – Чека»⁶.

У 1954 р. об'єднання українських письменників-емігрантів «Слово» (США) надіслало на адресу другого Всесоюзного з'їзду письменників СРСР телеграму такого змісту: «1930 року друкувалося 259 українських письменників. Після 1938 року з них друкувалося тільки 36. Просимо в'яснити в МГБ, де і чому зникли з української літератури 223 письменники?». Відповіді не було. Проте вона і не потрібна – якщо взяти до уваги, що з названих 223 письменників лише семеро померли своєю смертю, відповідь напрошується сама собою. Недаремно саме після 30-х років українське Відродження отримує зловісно-трагічне означення – «розстріляне». Винищення української інтелігенції 20-х рр. було свідомо запланованою акцією «упокорення» України, про що з цинічною відвертістю висловлювався слідчий у справі СВУ (березень 1930 р.) Брук: «... Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання – і воно буде виконане: кого не поставимо – перестріляємо»⁷. Проте «бунт» української інтелігенції видався Москві настільки загрозливим, що масовий терор проти інтелігенції доповнює масовим терором проти українського народу загалом – голодомором 1933-1934 рр.

І ніби підсумовуючи жахливі результати небувалого ще за своїми масштабами геноциду щодо українського народу, Лавріненко пише: «Тільки знищивши фізично коло 80% верхніх культурних кадрів... та коло 20% населення УРСР, змогла Москва змусити решту підкоритись і прославляти (не за совість, а за страх) «старшого брата»⁸.

Національна трагедія «розстріляного відродження» 20-х рр. евфемістично змальовується у радянській літературі як «перевиховання» української інтелігенції. «Складним був шлях перевиховання старої буржуазної інтелігенції... на Україні, - читаємо в «Радянській енциклопедії історії України»,- свідомість певної частини української інтелігенції була отруєна націоналізмом, недовір'ям до братнього російського народу. У ході соціалістичного будівництва, коли трудящі маси України під проводом Комуністичної партії здійснювали глибокі перетворення в економічному й культурному житті, стався крах буржуазно-націоналістичних ілюзій в свідомості старої інтелігенції. Систематична ідейно-виховна робота Комуністичної партії допомогла переважній більшості цієї інтелігенції засвоїти ідеї науково-матеріалістичного світогляду, стати на позиції пролетарського інтернаціоналізму»⁹.

Але головні зміни сталися у якісному складі української інтелігенції «у народному господарстві УРСР працює 2,9 млн. спеціалістів з середньою і вищою освітою, на кожні 10 тис. населення в республіці припадає 74 інженери. Майже 100 тис. чоловік налічує загін науковців УРСР»¹⁰. Погляньмо уважніше на якісний склад тої верстви, що її називають «інтелігенцією» в УРСР: за офіційною термінологією радянської доби населення поділялося за «соціальним походженням» на робітників, колгоспників і службовців. Останні практично і ототожнювалися з інтелігенцією. За даними перепису населення 1979 р. службовці становили 22, 2% населення УРСР (працівники охорони здоров'я, народної освіти, науки, культури, мистецтва – 16,1% за даними 1984 р.).

Отже, українська радянська інтелігенція складалася з різних шарів: адміністративно-управлінських працівників, виробничої інтелігенції, військової інтелігенції і, нарешті, наукової і творчої інтелігенції, яка, хоча і є, на нашу думку, справжньою інтелігенцією, але сама більше зазнала «перевиховання», яке закінчилося тим, що вже у 1979 р. вона становила 5,2% серед інших. Такою була доля української інтелігенції в умовах тоталітарного режиму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лавріненко Юрій. Розстріляне Відродження.- Paris, 1959.- С.937-938; 2. Там само.- С. 941; 3. Хвильовий М. Думки проти течії // Твори в 2-х т.- К., 1990.- Т.2.- С.471; 4. Хвильовий М. Україна чи Малоросія // Твори в 2-х т.- К., 1990.- Т.2.- С.610; 5. Лавріненко Юрій. Вказана праця.- С.958-959; 6. Там само.- С.961; 7. Науковий збірник Українського Вільного університету.- Мюнхен, 1992.- Т.15.-С.245; 8. Лавріненко Юрій. Вказана праця.- С.919; 9. Інтелігенція // Українська енциклопедія історії України.- К., 1970.- Т.2.- С.257; 10. Там само.- С.257.

П.С. Григорчук, Н.П. Кузьмінець

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО НА ПОДІЛЛІ В 20-ТІ РР. ХХ СТ.

У наш час, коли українське суспільство, зазнаючи глибоких змін, знаходиться на шляху розбудови і становлення суверенної Української держави, відбувається відродження культури та національної самосвідомості громадян. У цих умовах зростає необхідність переосмислення та усвідомлення процесів історичного минулого, що покладає на історичну науку велику відповідальність. Узагальнення та аналіз набутого досвіду дає можливість формувати більш вдалі варіанти нинішніх проблем на основі минулих уроків.

Важливим напрямком та основним завданням історичної науки є дослідження переломних етапів історії України. Одним із цих складних і суперечливих періодів в українській історії, в тому числі в історії Поділля, є 20-ті рр. ХХ ст. – період утвердження радянської влади, коли закладалися підвалини державної політики в галузі культури, яка збігалася в часі з розгортанням більшовиками так званої культурної революції та введенням нової економічної політики. Серед умов, у яких розгортався цей процес, необхідно виділити національну проблему, яка була в той час досить актуальною. Під впливом визвольних змагань 1917-1920 рр. зросло національне самоусвідомлення українців, посилювався національний рух. 20-ті роки були часом, коли політичне й економічне життя в більшій мірі контролювалося московською адміністрацією, а культура загалом і особливо національно-культурні сили ще мали простір для розвитку. Йшов процес українізації, відбувався культурний розвиток національних меншин, хоча це позитивне в більшості нейтралізувалося заідеологізованістю та заполітизованістю усіх сфер життя та усіх органів влади. Через це обставин українізація як один з найважливіших елементів національно-культурного життя після яскравого спалаху в 20-ті роки невдовзі зазнала поразки.

За останні роки українські історики дослідили чимало питань, пов'язаних із здійсненням більшовицької політики «українізації» в 20-ті рр. ХХ ст. Серед численних робіт з даної тематики варто виділити ґрунтовні дослідження П. Бондарчука, Г. Васильчука, І. Ващенко, Я. Верменича, Т. Горбаня, Г. Єфименка, Л. Новохатька, В. Чеховича¹. Вагомий внесок у вивчення політики «українізації» в Україні зробили В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький, Ю. Шаповал². Окремі аспекти досліджуваної теми порушуються в працях подільських істориків, хоч комплексного дослідження по Подільському регіону все ще немає. Приємним винятком є хіба що змістовне наукове видання В.А. Нестеренка³.

Здійснення політики українізації на Поділлі було важливою складовою частиною процесу національно-культурного будівництва в Україні. Незважаючи на порівняно меншу гостроту проведення українізації на Поділлі, тут були досягнуті вагомі успіхи в її реалізації. У губернії проводилися численні з'їзди, конференції, наради з питань розвитку освіти, здійснення політики українізації, роботи з національними меншинами.

У даній статті зосереджується увага на окремих аспектах політики коренізації, проголошеної, як відомо, XII з'їздом ВКП(б) у квітні 1923 р. На основі місцевих архівних документів досліджується процес переведення державних установ та організацій Поділля на українську мову роботи та українізація освітніх закладів.

Перспективи процесу українізації в регіоні значною мірою залежали від національного складу населення та питомої ваги українців в радянських установах. За даними Подільського губстатбюро, в

1923 р. в губернії мешкало 3.358.687 чол., з них 2.963.085 – на селі, міських жителів було близько 400 тис., етнічних українців – 81%. Щодо міського населення, то воно було переважно російськомовним. У цей час в містах мешкало 31,0 % українців, 54,9 % євреїв, 9,3 % росіян, 3,4% поляків. У місті Вінниці українці становили 35,5 %, євреї – 39,3 %, росіяни – 17,6 %, поляки – 4,4 %⁴.

Слід зазначити, що, незважаючи на переважаючу частку українців в населенні регіону, питома вага відповідальних працівників партійних та радянських організацій, які володіли українською мовою, була незначною. В окремих випадках на місцях зовсім не було працівників, які б вільно володіли українською мовою⁵.

Перші кроки у здійсненні політики українізації на Поділлі були зроблені влітку 1923 р., після виходу постанови ВЦВК та РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови». Відповідно до цієї постанови мови всіх національностей УСРР проголошувалися рівноправними. Першочерговим завданням визнавалася українізація апарату державних службовців⁶.

22 вересня 1923 р. губком КП(б)У затвердив «Загальний план заходів з національного питання». Як зазначалося в ньому, «українізація парторганізації, а разом з нею всього радянського і профспілкового апарату, має стати справою не лише вивчення відповідним колом відповідальних і технічних працівників української мови, а й важливим психологічним переломом у ставленні до українізації загалом». З метою впровадження української мови у всі сфери життєдіяльності керівних органів губернії передбачалося створити короткотермінові курси української мови для осіб, які нею не володіли, перевести всі ділові папери на українську мову, крім того, передбачалося оволодіння слухачами мінімумом знань з історії України та української культури. Практична організація курсів покладалася на губернський відділ народної освіти⁷.

Практична реалізація зазначених заходів розпочалася із створення губернської та окружної комісії з українізації. Восени 1923 - на початку 1924 р. вони ретельно обстежили стан використання української мови у радянських, державних, профспілкових установах і організаціях губернії. До складу комісії увійшли представники відділів народної освіти, райвиконкомів, керівники установ. Часто-густо до них входили особи, які раніше плідно працювали на культурно-освітній ниві УНР, а тепер активно включались в українознавчий процес, щиро повіривши в національні гасла більшовиків⁸.

Протягом 1924 р. у більшості установ та організацій Поділля було створено 2-3-місячні курси та гуртки для вивчення української мови, культури, переведення діловодства на українську мову. Тільки у м. Вінниці було організовано 15 груп з вивчення української мови з числом слухачів більше 250 чол.⁹

Завзято розпочали українізацію державного апарату у Кам'янецькій та Проскурівській округах, де вже через 2-3 місяці більшість райвиконкомів перевели все діловодство та службове листування на українську мову, а також українізували апарат більшості сільрад¹⁰.

Слід зазначити, що вже з перших своїх кроків українізація наштовхнулася на серйозні перешкоди як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Брак коштів, відсутність необхідних посібників та підручників, перевантаженість службовців роботою не сприяли успішним заняттям з вивчення мови. Траплялось пряме ухиляння від навчання, а то й відверте ігнорування української мови¹¹. До того ж результати навчання в багатьох випадках були низькими. Навіть ті, хто відвідував курси, знали мову погано. Зокрема, в серпні 1924 р. було влаштовано перевірку 33 установ губернського центру. За її результатами з 1809 співробітників знали українську мову 70, недостатньо – 725, зовсім не знали – 183. У названих установах перевели діловодство на українську мову 20, частково – 20, не перевели – 3¹².

Ускладнювало хід українізації також встановлення надто стислих строків завершення цього процесу. І хоча постановою губкому КП(б)У від 22 вересня 1923 р. не було визначено терміну переведення державних установ на українську мову, насправді нерідко форсували темпи українізації. Зокрема, згідно з рішеннями пленуму губкому від 28 липня 1924 р., вона повинна була завершитися до 7 листопада, тобто до дня Жовтневої революції¹³ (принагідно зазначимо, що в подальшому ці терміни неодноразово подовжувалися).

Попередні підсумки роботи комісії з українізації Поділля було підбито в січні 1925 р. Як зазначається в інформації губкому партії, надісланій в ЦК РКП(б), в Подільській губернії українізація державного та адміністративного апарату лише розпочалася, в переході на українську мову зроблено дуже мало, члени губкому КП(б)У продовжували, за невеликим винятком, видавати документи російською мовою. Дещо кращими були справи з українізацією державного апарату в окружних

.....
організаціях, де 75% документів велося українською мовою. Службовці губернських, окружних, частково районних установ та закладів спілкувалися з відвідувачами та між собою виключно російською мовою. У самому губернському апараті з 2314 працівників знали досконало українську мову лише 253 чол., погано знали (розуміли і частково писали) 845 чол. І зовсім не знали 1116 чол.¹⁴

В подальшій роботі з метою активізації українізації у 1928 р. при Наркоматі освіти УСРР відкрилися Центральні державні курси українознавства. Вони передбачали завдання не тільки навчати українській мові, а й надавати знання з історії України, економічної географії, культури, побуту тощо. З 1927 р. діяли також Центральні заочні курси українознавства.

Окружні комісії в справах українізації держпарату намагалися охопити навчанням якомога більше людей. У Вінниці, наприклад, було організовано курси української мови для безробітних при біржі праці. Для працівників обслуговуючого персоналу (продавці крамниць, кондуктори трамваїв, сторожі) засновували гуртки за певною програмою. Вінницька окружна комісія намагалася розгорнути роботу з українізації у військових частинах, до яких направляли кваліфікованих викладачів. Хід українізації, її здобутки та складні проблеми систематично висвітлювалися на сторінках місцевої преси, зокрема газет «Червоний край» та «Червоний кордон».

Проте до кінця 20-х років так і не вдалося повною мірою вирішити завдання переведення на українську мову роботи партійних, державних установ та громадських організацій. Все ж завдяки наполегливому втіленню в життя політики українізації значно розширилася сфера вживання української мови в суспільному житті. Було створено досить широку мережу різноманітних курсів, гуртків українознавства. Українська мова поступово впроваджувалася в діловодство установ, підприємств, організацій. Не випадково за цим показником Поділля належало до одних із найбільш українізованих регіонів в республіці.

Важливим завданням політики українізації було висування українців на керівну державну, партійну, радянську роботу. На початку 1924 р. в Подільському губкомі КП(б)У не було жодного українця, в окружках – не більше 2-3. Серед керівників партійних організацій (губернських, окружних, районних) налічувалось 29 українців, 32 росіяни, 24 євреї, 8 осіб інших національностей. Отже, лише 30 % партапарату склали українці. У цей час на Поділлі було на партійному обліку 1945 комуністів. З них українці становили лише 35 %, росіяни – 35,5 %, євреї – 14,8 %, поляки – 4,8 %, інші – 12 %. Проте серед кандидатів до лав КП(б)У переважали українці – 60 %, що свідчило про початок українізації комуністичних осередків в Подільській губернії¹⁶.

Поступово українці становили більшість членів профспілок, членів та керівників сільрад, співробітників виконкомів Поділля, за винятком губернського виконкому. Так вже на початок 1925 року серед членів сільрад регіону українці склали 91,1 %, голів сільрад – 93,4 %, членів райвиконкомів – 74,5 %, голів райвиконкомів – 67,7 %, членів окрвиконкомів – 54,4 %, членів губвиконкому – 46,4 %. Проте часто-густо вони мали низьку національну свідомість, а тому спілкувались із відвідувачами переважно російською мовою у такий спосіб сприяли збереженню русифікаторських тенденцій і всіляко гальмували політику українізації¹⁷.

Не менш важливим аспектом політики коренізації на Поділлі була українізація закладів освіти. У цій справі теж були як досягнення, так і складні проблеми.

Насамперед необхідно було привести у відповідність із національним складом губернії мову викладання в освітніх закладах, забезпечити їх педагогічними кадрами, здатними викладати українською мовою, запровадити українську мову та українознавство як обов'язкові дисципліни для неукраїнських шкіл.

Документи свідчать, що найбільш успішно цей процес проходив в загальноосвітніх навчальних закладах. Зокрема, українізація апарату відділів освіти в Подільській губернії розпочалась ще наприкінці 1920 р. і до початку 1924 р. була в основному завершена. Всі службовці губвно та окрвно відвідали двомісячні курси з української мови. У цей час в регіоні налічувалось 1793 українських, 91 єврейських, 84 польських, 36 російських і 13 змішаних шкіл. Працювало також 28 українських, 8 російських, 27 єврейських, 2 польських і 19 змішаних дитячих будинків¹⁸. Ступінь українізації шкільних закладів становив понад 90 %. За цим показником Подільська губернія поряд з Полтавською посідала перше місце в УСРР. Для порівняння зазначимо, що в Катеринославській губернії у 1924 р. було українізовано 20-25 % шкіл, Харківській – 40 % і тощо.¹⁹ Серед вчительського загалу українці становили 79 %, євреї – 12,8 %, росіяни – 4,0 %, поляки – 3,2 %, інші – 1 %²⁰.

Успішно здійснювалась українізація вищих та професійних навчальних закладів. За даними 1924 р., вищі навчальні заклади Поділля (Вінницький та Кам'янець-Подільський інститути народної освіти, Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут), Кам'янець-Подільський

індустріальний технікум, Сутиський сільськогосподарський технікум і всі 7 вищих педагогічних курсів (Вінниця – 2, Проскурів, Могилів-Подільський, Тульчин, Гайсин, Вило-Яруга) вже у 1923-1924 навчальному році проводили навчання переважно українською мовою. Серед студентів вузів українці становили 74 %, євреї – 20,3%, росіяни - 3,5 %, поляки – 1,6 %, інші – 0,5 %. У складі учнів профтехшкіл українців було 56,1 %, євреїв – 33,7 %, росіян – 5,5 %, поляків – 4,5 %, інших – 0,5 %²¹.

Взагалі вплив політики українізації на розвиток вищої освіти, на думку авторів, має стати предметом окремого дослідження. З огляду на те, що в зазначений період відбувалося реформування вищої школи, ліквідація університетів, створення нових типів закладів освіти, успіхи українізації в цій сфері мали неоднозначний характер.

У цей час на Поділлі жваво розвивалось українське культурницьке життя. Майже всі сільські культустанови (лікнепи, сельбуди, хати-читальні, клуби) були українізовані. У 1924 р. у Вінниці та Кам'янці-Подільському було утворено філії музичного товариства імені М. Леонтовича. Його члени організували концерти в селах, пропагували українську музику, народні пісні. Певну національно-просвітницьку роль відігравали бібліотеки Поділля. З року в рік зростала їхня кількість, книжковий фонд, контингент читачів. Належне місце відігравали центральна і місцева преса, радіо та кіно. І хоч більшість матеріалів були вкрай заполітизовані, в кінцевому підсумку вони несли й деякий позитив у національну свідомість та поінформованість подолян²².

У другій половині 1920-х років успішно розвивався в регіоні масовий краєзнавчий рух, центром якого був Кабінет виучування Поділля, а керівником - видатний український історик В.Д. Отамановський. Всього за 5 років діяльності (1924-1929 рр.) під грифом «Кабінету» вийшло 30 наукових досліджень з історії Поділля. В середині 20-х рр.. великі краєзнавчі осередки утворилися в Тульчині, Могилеві-Подільському, Немирові, Іллінцях, Дашеві, Липівці, Жмеринці, Калинівці Проскуріві, Летичеві²³.

Отже, спираючись на наведені факти, можна достатньо аргументовано стверджувати, що в 20-і рр. на Поділлі було чимало зроблено для українізації освіти, культури, науки, розширення сфери застосування української мови, яка поступово займала належне їй місце в регіоні. Вперше за свою історію українська мова не тільки здобула визнання, але й ставала мовою державного і місцевого управління, освіти, преси, виробничої та громадської діяльності. Попри всю суперечливість, незавершеність процесу українізації, вона стала важливим чинником національного та духовного відродження подолян. Подальші архівні розвідки можуть надати новий матеріал для вивчення й поглиблення аспектів національно-культурного будівництва в зазначений період.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарчук П.В. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років. – К., 1998; Васильчук Г. Українізація вищих органів державної влади та правління УСРР (20-ті роки)// Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1994; Ващенко І.В. Політика українізації 1920-х – початку 1930-х років України: проблеми історіографії //Автореф. дис. канд. іст. наук.- Дніпропетровськ, 2001; Верменич Я. Здійснення українізації у 20-30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми // Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1993; Горбань Т. Українознавство в контексті національно-культурного відродження в Україні (1918-1928): Автореф. дис. канд. іст. наук. – К.,1996; Єфименко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України. – К., 2002; Новохатько Л.М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті – середина 30-х рр. ХХ ст.)//Автореф. дис. доктор. іст. наук. – К., 1999; Чехович В.А. Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу. – Харків, 1995;
2. Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. - К., 1991; Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція 1920-1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996; Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. – К., 1990; 3. Нестеренко В.А. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ сторіччя: Основні напрями, наслідки, недоліки та особливості. – Кам'янець-Подільський, 2003;
4. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 285. – Арк. 17; 5. Там само. – Арк. 6; 6. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали. У 2-х ч. – К., 1997. – Ч.1. – С.21; 7. ДАВО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр. 285. – Арк. 12-13; 8. Нестеренко В.А. Українізація на Поділлі... – С. 23-24;
9. ДАВО. – Ф.29. – Оп. 1. – Спр. 172. – Арк. 211; 10. ДАВО. – Ф. 256. – Оп.1. – Спр. 195. – Арк. 6-8; 11. ДАВО. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк.1; 12. ДАВО. – Ф.29. – Оп. 1. – Спр. 172. – Арк. 25; 13. ДАВО. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 285. – Арк. 16; 14.ДАВО. – Ф.29. – Оп.1. – Спр. 172. – Арк. 69-70; 15. Нестеренко В.А. Українізація на Поділлі. – С. 33; 16. ДАВО. – Ф.1. Оп.1. – Спр. 241. – Арк. 5; 17. Там само. – Арк.6; 18. ДАВО. – Ф. 254. – Оп. 1. – Спр. 195. – Арк. 1; 19. Гонтар О.В. Деякі питання міжнаціональних відносин в Україні в 20-ті роки // УІЖ – 1991. – №1.- С. 128; 20. ДАВО. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 285.- Арк. 68; 21.ДАВО. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр.241. – Арк. 3-

5; Там само. – Спр.285. – Арк.29; 22. Вініковецький С.Я., Воловик В.П. Деякі аспекти культурного розвитку Подільської губернії 20-х років ХХ ст. // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 407-415; 23. Там само. – С.412.

Л.В. Чорнодід

ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНИЙ ВПЛИВ НА АКАДЕМІЧНУ ІНТЕЛІГЕНЦІЮ У 20-30-ТІ РР. ХХ СТ.

Обличчя української академічної науки 20-30-х років формувалося під впливом політики комуністичної партії та радянських державних органів, в умовах тоталітарного режиму та командно-адміністративної системи управління нею. Тому наука набула вигляду багатоступеневої бюрократичної піраміди і за своєю суттю була віддзеркаленням того суспільства, в умовах якого вона існувала.

Ставлення до наукових кадрів в цих умовах з боку держави не було однозначним. Тому ця проблема опинилася в центрі уваги дослідників. Партійна й державна політика щодо наукової інтелігенції в радянській історіографії розглядалася в позитивному аспекті, з позицій ленінської концепції.¹ В даних працях здійснена спроба узагальнення фактичного й документального матеріалу за багатьма параметрами: державна політика щодо буржуазної інтелігенції та її використання, місце висування в формуванні соціалістичної інтелігенції, підготовка наукових кадрів для науково-дослідних установ Академії наук. На той час дослідникам не вдалося об'єктивно показати дійсне ставлення влади до науковців, особливо щодо академічної інтелігенції. Закритою темою залишалася репресивна політика партії, не було дійсно реальної оцінки взаємостосунків, які склалися між Академією наук і владою. У 60-70-ті роки було видано ряд праць, які були присвячені становленню Академії наук України та її діяльності, але вони переважно мали інформаційно-енциклопедичний характер. Крім того, написані під тиском партійного апарату, вони не могли подати об'єктивної картини й оцінки процесам, які відбувалися на різних етапах становлення Академії наук України.² У зв'язку з новими умовами, які відкрилися перед історичною наукою в кінці 80-початку 90-х років, історичні розвідки поповнилися новими працями щодо вивчення становища наукової інтелігенції в умовах тоталітарного режиму. Це роботи В. Даниленко, Г. Касьянова, С. Кульчицького, В. Онопрієнко.³ Самостійного характеру деякі проблеми розвитку Академії наук України, становища її кадрів, висвітлення долі деяких науковців набули в працях Г. Доброва, В. Онопрієнко, Ю. Храмова, Л. Матвеевої та ін. Новим поглядом на історію Академії наук України стали видання 90-х початку 2000 років.⁴ Значний науковий інтерес являє собою праця Н.Д. Полонської-Василенко «Українська Академія наук. (Нарис історії)- Ч.1-2- К.,1993. В останні роки підвищився інтерес до історії Академії наук України, про що свідчать дисертаційні дослідження, метою яких стало вивчення становища української наукової інтелігенції в умовах тоталітарного режиму, зокрема наукових кадрів Академії наук України.⁵

Стан вивчення проблеми дозволяє стверджувати, що недостатньо дослідженими залишаються проблеми формування наукових кадрів Академії наук України в умовах радянської влади, заходи партії й уряду щодо посилення свого впливу на наукову установу через розширення партійного прошарку, діяльність партійних осередків в науково-дослідних установах академічної науки та їх вплив на політизацію Академії наук України. Не до кінця з'ясованою є доля багатьох дослідників, які постраждали від дій влади в 20-30-ті роки. Тому усі ці питання потребують подальшого, більш детального вивчення.

Політика більшовицької влади, яка була спрямована на одержавлення всіх сфер життя в 20-30-ті роки, розповсюджується й на науку. Офіційно впроваджуючи цю політику, партійні й державні органи намагалися перетворити Академію в підконтрольний і підлеглий собі науковий заклад. Лінія партії була чітко визначена в її документах. У постанові ЦК КП/б/У(1929 р.) зазначалося: «Взагалі завдання, що стоять перед партією в галузі наукової роботи, вимагають, щоб парткерівництво науковою роботою стало органічною складовою частиною у всій системі партійної роботи, щоб це керівництво організаційно оформилося знизу і доверху»⁶

Першим, значним кроком у вирішенні цих партійних завдань була реорганізація Академії в 1928 р. Реформа, яка була підготовлена партійними і державними органами, вказувала на офіційну недовіру до Академії і її співробітників. Свідомством цього стало просунення на керівні посади комуністів та усунення від керівництва науковців старої формації. Було створено спеціальну комісію

у складі Л. Кагановича, В. Чубаря, О. Шумського, Г. Гринька, В. Галицького, яка повинна була контролювати діяльність Академії та спрямовувати її роботу в необхідному напрямку.⁷

Основний склад Всеукраїнської Академії наук формувався з дійсних членів – академіків. У звіті про діяльність Всеукраїнської Академії наук за перше півріччя її наукової діяльності (1919 р.) була дана оцінка складу її дійсних членів, який характеризувався не як « будь-який науковий оазис, не будь-який науковий гурток, відірваний від духовного життя народу та від суспільства, а осередок, вогнище наукової роботи, в яку широко залучаються відповідні наукові сили, які працюють на користь народу ... на користь світової науки й всього людства».⁸

Формування складу дійсних членів Всеукраїнської Академії наук відбувалося через систему виборів, які проходили майже щорічно. Ситуація змінюється у 1929 році, який стає рубіжним в житті ВУАН. Згідно з постановою РНК УРСР (травень 1929 р.) впроваджується новий порядок проведення виборів, які перетворюються на спеціально організовані публічні компанії, до яких залучаються широкі кола громадськості та пролетарсько–селянських мас.⁹ Право висувати кандидатури на академічне звання отримали різні організації: наукові товариства, наукові заклади, вузи, трудові колективи, окремі особи. У виборчій кампанії активно використовувалася преса, на сторінках якої і відбувалося обговорення кандидатів: друкувалися їх біографії, надавалася оцінка їх науковій діяльності, характеризувалася їх політична та ідеологічна витриманість. Включення до списку деяких претендентів відбувалося без їх згоди. Щоб запобігти зайвим розслідуванням, деякі дослідники, які дійсно заслуговували на академічне звання, знімали свої кандидатури. Так, під час виборів 1929 року, список кандидатів скоротився на 43 кандидатури.¹⁰ Змінилася й сама процедура виборів, які відтепер відбувалися на розширеному засіданні Ради ВУАН при відкритому голосуванні. ЦК КП/б/У надавав спеціальні інструкції, які визначали, як слід ставитися до тих чи інших кандидатів: «розпочати обговорення висунутих кандидатів в рекомендації ВУАН, а також дати відводи тим, яких обирати не слід» (1929р.).¹¹ Списки кандидатів у дійсні члени Академії розсилалися кожною науково-дослідною установою в обкоми КП/б/У, де вони підвергалися жорсткій перевірці і подальшому обговоренню.¹²

Внаслідок виборів 1929 року вперше до складу дійсних членів ВУАН та АН СРСР увійшли науковці-комуністи. Академіками стали комуністи В.П. Затонський, М.О. Скрипник, Г.М. Крижанівський, О.Г. Шліхтер, В. Юринець. Їх входження до Академії повинно було сприяти посиленню політичного впливу влади на науку, що з боку значної частини науковців сприймалося без зайвого задоволення.¹³ Проникнення партійців в академічне середовище стало прямим кроком на шляху політизації Академії.

Отже, саме вибори 1929 року стали початком здійснення політики партії щодо політизації ВУАН і сприяли впровадженню в життя цієї наукової установи методів силового тиску. Цілком можна погодитися з думкою В.І. Онопрієнко, що «1929 рік став «роком великого перелому» не тільки для сільського господарства, але і для всіх сфер життя суспільства і держави, у тому числі науки. Починався новий етап репресивної політики щодо інтелігенції».¹⁴

Партійними і державними органами було висунуто завдання поповнення складу академіків з числа молодих науковців, які закінчили радянські вузи і зарекомендували себе в науці.¹⁵ Спочатку цей процес не мав інтенсивного характеру, тому що кількість тих, хто отримав освіту в радянських вищих навчальних закладах і займався наукою, була незначною. Тільки в наприкінці 20-х на початку 30-х років аспірантура науково–дослідних кафедр і інститутів Академії стала поповнюватися молодими науковцями, випускниками радянських вузів. Серед тих, хто отримав освіту в радянський час і були удостоєні звання дійсних членів ВУАН і членів-кореспондентів були С.Г. Курдюмов (академік з 1939 року, металофізик, закінчив Ленінградський політехнічний інститут в 1926 році), В.І. Лейпунський (академік ВУАН з 1934 року, закінчив Ленінградський політехнічний інститут в 1930 році, член ВКП/б/ з 1930 року), С.С. Уразовський (член-кореспондент ВУАН з 1939 року, закінчив Харківський університет в 1927 році, член ВКП/б/ з 1948 року); І.Й. Агол (академік з 1934 року, закінчив Московський університет в 1923 році, член партії з 1915 року); Л.Д. Фердман (член- кореспондент ВУАН з 1939 року, закінчив Харківський ІНО в 1925 році); Т.Д. Лисенко (академік ВУАН з 1934 року, закінчив Київський сільськогосподарський інститут в 1925 році) та ін. Значна частина тих, хто прийшов на наукову роботу в ВУАН після закінчення радянських вузів, звання академіків отримали в другій половині 40-х , в 50-ті, 60-ті роки.

Репресивна політика проти науковців отримала офіційний дозвіл з боку влади. Переслідування наукової інтелігенції в Україні починається ще в 20-ті роки. Дії влади виявилися в намаганні замінити представників інтелігенції, які знаходилися на керівних посадах в Академії, на своїх, відданих їй людей.

Першим політичним процесом, який зачепив українську наукову інтелігенцію, стала судова справа «Київського обласного центру дії» (1923-1924 рр.)

Цілеспрямований наступ на українську наукову інтелігенцію починається з 1929 року. Розгортається добре організована владою кампанія звинувачень, арештів, політичних процесів, спрямованих, загалом, проти наукової інтелігенції і особливо проти деяких її представників, які мали великий науковий авторитет і вплив в стінах ВУАН і тим самим заважали активній політизації Академії (академік К.П. Василенко, академік С. Єфремов та ін.) Намагаючись посилити свій вплив на науковців, влада застосовувала всілякі заходи щодо розвінчання наукових авторитетів, знищення престижу тих людей, яких шанували не тільки в академічному середовищі, але й в українському суспільстві. Великий удар по Всеукраїнській Академії наук було нанесено справою «Спілки визволення України», за якою в березні 1930 року до відповідальності було притягнуто 45 осіб.¹⁶ Основну частину осуджених склали співробітники АН УРСР. Ідеологом і організатором «СВУ» було проголошено академіка, віце-президента АН УРСР – С.О. Єфремова, якого звинувачували у намаганнях консолідувати сили «розвинутої петлюрівщини, заслонити ВУАН від пильного погляду трудящих, дійсно зробити її жовтоблакитним островом, островом з своєрідними правами екстериторіальності»¹⁷ Судовий процес над «СВУ» був представлений, як перший етап «боротьби за соціалістичну Академію», як виживання з наукового середовища ворожих радянській владі контрреволюційних елементів.

З боку КП/б/У партійним органам Харкова, Києва, Одеси, Дніпропетровська були дані вказівки про проведення зборів у наукових установах, які б осуджували «СВУ» і підтримували б резолюцію ВУАН з цього питання. Кожне таке осудження необхідно було широко представити в місцевій і центральній пресі. Для прийняття резолюції було розіслано зразок, основні положення якого включали в себе осудження діяльності академіка С.О. Єфремова та його групи, і повинні були зберігатися в обов'язковому порядку.¹⁸ Оцінка цих подій з боку української наукової інтелігенції була висловлена в листі до «ЦК КП/б/У і уряду УРСР», який було прийнято на III Всеукраїнському з'їзді наукових робітників.¹⁹ У той же час, знаходилися і такі науковці, які реально оцінювали дані події й підтримували академіка С.О. Єфремова та інших притягнутих у цій справі. Серед таких можна назвати співробітників Одеського інституту народної освіти.²⁰ Офіційна оцінка діяльності «СВУ» була дана з боку ЦК КП/б/У на XII з'їзді КП/б/У в доповіді П. Постишева. «Процес «СВУ», - зазначав він, - виявив, що українська націоналістична контрреволюція перейшла до перекиннення своїх сил і концентрації своєї роботи тут в Радянській Україні... Процес «СВУ» показав, що найбільш міцне ядро націоналістичної контрреволюції було у вищій школі, в Академії наук, видавничих, письменницьких організаціях».²¹

У 30-ті роки репресії набувають масового характеру і стають невід'ємною частиною існування тоталітарного режиму. За цих умов надто складним виявилось становище не тільки провідних науковців, а й основної частини наукових робітників. Якщо проти старої академічної інтелігенції була розгорнута відкрита кампанія наступу, то щодо наукових робітників влада використовувала більш вишукані методи свого впливу. Рядові науковці повинні були відкрито і чітко визначити, на чийому вони боці. Партійні, профспілкові й державні органи встановлювали пильний контроль за ними. Вони примушували їх до участі у різних публічних зборах, де вони повинні були заявляти про свою лояльність до влади, доводити свою політичну й ідеологічну відданість. У практику керівництва діяльністю ВУАН стали впроваджуватися систематичні ревізії, чистки її апарату і складу наукових робітників, обстеження її роботи з боку Наркомосвіти УРСР та ЦК КП/б/У. Унаслідок чистки апарату ВУАН комісією Наркомосвіти УРСР в серпні 1930 року було звільнено з посад 24 наукових робітники Академії.²² Проведена перевірка ставила за мету виявити «шкідництво, що стоїть на шляху наукової роботи Академії, і відсікти його від неї».²³ Якщо на початку 30-х років класовим ворогом, «ворогом народу» проголошувалися буржуазні науковці, то у другій половині 30-х років до їх числа були віднесені й ті, хто отримав освіту в радянських вузах і чие наукове становлення відбулося в радянський період. У 1931 році в журналі «Більшовик» була опублікована стаття Є. Кальмана, в якій автор кинув гасло до виявлення «шкідництва в науці». На XII з'їзді Компартії України в своїй доповіді Наркомосвіти В.П. Затонський звертав увагу на «велику забрудненість, зокрема наукових кадрів»²⁴ Боротьба за «чистоту наукових рядів» призвела до того, що, як зазначалося на листопадовому Пленумі ЦК КП/б/У (1934р.), з наукових установ Наркомосвіти і Академії було вигнано 248 різних «контрреволюціонерів і шкідників», а в грудні 1934 року було повністю закрито Інститут історії української культури під керівництвом академіка Д.І. Багалія.²⁵ Були заарештовані й загинули математики М.Ф. Кравчук, М.Х. Орлов, географ С.Л. Рудницький,

філософ, генетик І.Й. Агол. Репресій зазнали: фізик Л.Д. Ландау, О.І. Лейпунський, О.Г. Гольдман, епідеміолог О.В. Корчак–Чепурківський, гідролог Є.В. Опоков, фахівець транспортної механіки П.М. Супруненко та ін.²⁶ Трагічно склалася доля академіка М.Г. Світальського, провідного дослідника в царині геології.

У своїй праці Н. Полонська–Василенко наводить цифру - 250 осіб, репресованих по Академії наук УРСР. Але водночас, вона зазначає, що «дійсне число репресованих значно перевищує тисячу чоловік».²⁷

Репресії в Академії наук УРСР торкнулися не тільки частини науковців старої формації, але й тих, кого партія просунула в академічне середовище для посилення свого впливу – академіків-комуністів. Так жертвами репресій стали науковці-комуністи: В. Юринець, М.І. Яворський, І.І. Агол, О.Г. Гольдман, М.О. Скрипник та ін.

Машина репресивних дій пройшлася не тільки по окремих науковців, а й по їх науковій справі: знищувалися наукові школи, закривалися науково–дослідні інститути. Так в 1937 році припинив свою роботу Інститут транспортної механіки АН УРСР, тому що більшість його співробітників було заарештовано або просто звільнено з роботи.

У 1937 році в висновках Планової Комісії ВУАН, яка здійснювала перевірку наукової роботи Академії, було зазначено, що « в боротьбі за створення дійсно радянських кадрів АН УРСР пройшла складний і тяжкий шлях, проводячи боротьбу з реакційними псевдовченими ..., очищаючи свої ряди від буржуазних націоналістичних і троцькистсько-бухаринських шкідників, які руйнували роботу ВУАН»²⁸. Унаслідок такої політики зменшилася кількість провідних спеціалістів в різних наукових галузях. Так, якщо у 1928 році число дійсних членів Академії наук УРСР складало 84 чол., то у 1932 році їх було 74, у 1939 році – 68 чол.²⁹

Важливим напрямком своєї діяльності в науковому середовищі комуністична партія вважала боротьбу за пролетаризацію і розширення партійного прошарку серед науковців. У 1926 році ЦК КП/б/У прийняв постанову «Підсумки зростання парторганізацій України», де було вказано на необхідність «ширше залучати до партії ... кращі революційні сили української інтелігенції і наукових робітників»³⁰. Політизація наукового середовища через розширення партійного прошарку відбувалася поступово. У 1926 році кількість комуністів-наукових робітників, членів Секції наукових робітників по країні складала 4,6% від загальної кількості зайнятих в науці, а у 1927 році відсоток партійців склав 5,9%. В Україні партійці складали 8% від всіх наукових співробітників республіки.³¹ До 1928 року у складі Академії наук було 11,6% членів партії, які припадали на рядових співробітників. Вперше члени партії серед дійсних членів Академії з'явилися внаслідок виборів 1929 року. Це були В.П. Затонський, О.Г. Шліхтер, М.О. Скрипник, Г.М. Крижанівський, В. Юринець.

З метою виявлення та вивчення становища та умов роботи комуністів у наукових установах в квітні 1928 року були проведені вибіркові обстеження наукових кафедр і інститутів. Перевірка показала надто нерівномірне розподілення комуністів серед науковців. У 1928/1929 рр. по індустріально-технічними спеціальностями вони складали 20% від загальної кількості, за сільськогосподарськими – 20,6%, за біологічними– 9,4%, за хімічними – 14,5%, за фізико-математичними – 4%.³²

Розширення партійного прошарку серед науковців висувало завдання їх організаційного оформлення. Перші партійні осередки в науково–дослідних установах з'явилися наприкінці 20-х років – початку 30-х, тоді як партійні організації в вузах діяли з 1921 року.³³ Через це вся партійна робота серед наукової інтелігенції до утворення самостійних партійних осередків у науково-дослідних інститутах та на кафедрах проводилася через партійні організації вузів. Так, наприклад, комуністи Дніпропетровського науково–дослідного Інституту геології (філія) входили до складу партійного осередку Дніпропетровського гірничого інституту.³⁴ На початку квітня 1930 року було утворено партосередок КП/б/У при Всеукраїнській Академії наук у складі 11 осіб.³⁵

До 1930 року кількість партійців серед наукових робітників країни складала 2 007 чоловік, або 7,9% від загальної кількості всіх тих, хто працює у науці. В Україні питома вага комуністів серед наукових робітників складала 7,6% або 368 чоловік. За зосередженням партійців серед науковців Українська республіка перебувала на другому місці після РРСФР (Москва – 52,5%).³⁶

Формування партійного прошарку серед інтелігенції старої формації почалося в 30-ті роки. Так, у привітанні наукових робітників ІХ з'їзду КП/б/У академік О.В. Палладін говорив: «Серед наукових робітників, які давно працюють з робітничим класом, є немало таких, які вважають за необхідне об'єднатися з партією робітничого класу, вважають необхідним вступити в ряди ВКП/б/».³⁷

Першими членами партії серед науковців старшого покоління стали В.П. Яворський (1930 р.), В.В. Рудницький (1930 р.), Л.В. Писаржевський (1930 р.), О.В. Палладін (1932 р.). Особливу роль у залученні дослідників старшого покоління до партійних рядів мало створення груп прихильних при партійних організаціях вузів та науково-дослідних установах. ЦК КП/б/У звернула особливу увагу на ці групи, і на січневому пленумі ЦК КП/б/У (1934 р.) було зазначено, що створення таких груп є «одним з найважливіших вузлів роботи партії».³⁸

На початок 1940 року партійні організації оформилися в багатьох науково-дослідних інститутах Академії наук УРСР. Однак слід зазначити, що зростання кількості партійців серед науковців в основному відбувалося за рахунок молоді, яка приходила на наукову роботу: випускників вузів та аспірантури. Складніше вирішувалося питання із залученням до партії представників старої наукової інтелігенції, яка намагалася зберегти свою ідеологічну самостійність.

Отже, в умовах тоталітарного режиму політика партійних і державних органів проводилася у напрямку поступової ліквідації самостійності Академії наук України, перетворення її на політизовану наукову установу. Для реалізації своїх завдань влада використовувала різні заходи, які мали насильницький характер: політичні репресії, ідеологічні перевірки й чистки, висувала своїх людей на керівні посади, тримала під контролем вибори академіків, яких залучала до партійних рядів, посилювала свій вплив на науковців через вчених – партійців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антошин В.Н. Коммунистическая партия Советского Союза в борьбе за создание народной интеллигенции.- М.,1957; Лутченко А.И. Советская интеллигенция /формирование кадров советской интеллигенции /1917-1961 гг./ - М.,1962; Бармин А.П. Из опыта работы КПСС по созданию кадров советской интеллигенции.- М.,1965; Федюкин С.А. Великий Октябрь и интеллигенция. Из истории вовлечения старой интеллигенции в строительство социализма. – М., 1972; Ульяновская В.А. Формирование научной интеллигенции в СССР. 1917-1937 гг. - М., 1966; Ткачова Л. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму.- К., 1985; 2. Історія Академії наук УРСР. – В 2-х кн.- К., 1967; Терлецький В.М. Академія наук Української РСР. 1919-1969. Короткий історичний нарис.- К., 1969; Академія наук Української РСР (под ред. акад. Б.Е. Патона)- К.,1979; Академія наук Української РСР. Персональний склад.1917-1979.- К., 1978; 3. Даниленко В., Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція(20-30-ті роки)- К., 1991; Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки.- К., 1991; Шаповал Ю. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні.- К., 1990 ; Ченців В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки.- Тернопіль, 2000; Рубльов О., Чеченко Ю. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції.- К., 1994 ; Онопрієнко В. Репресована наука України.- К., 1990 та ін; 4. Історія Академії наук України. 1918-1993. - К., 1994; Історія академії наук України.1918-1923. Документи і матеріали.- К., 1993; Історія національної Академії наук в суспільно-політичному контексті. 1918-1998.- К., 2000 та ін. ; 5. Матвеева Л.В. Національна Академія наук України: етапи розвитку та доля вчених.// Автореф. дис. докт. істор.наук.- К., 1996; Литвин Н.М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920-1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми). // Автореф. дис. канд. істор.наук.- К., 2006; 6. ЦДАВО України.- Ф. 166.- Оп. 9.- Спр. 1420.- Арк. 35; 7. Історія національної Академії наук України у суспільно-політичному контексті. 1918-1998pp. – К., 2000.-С.164; 8. Коротке повідомлення про діяльність Української Академії наук у Києві за 1919-1924 pp. - К., 1925.- С.7; 9. Вісті ВУЦВК.- 1929.- 17 квітня; 10. Історія національної Академії наук України у суспільно-політичному контексті 1918-1998 pp. - К.,2000.- С. 190; 11. ЦДАГО України. – Ф.1.- Оп.20.- Спр.2923.- Арк.3; 12. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО).- Ф.11.- Оп.1.-Спр.1395.- Арк.161-163; 13. Грачев В.С. Укрошение строптивой или как АН СССР учили послушанию. // Вестник АН СССР.-1989.-№4.-С.121; 14. Онопрієнко В.І. Репресована наука України.- К.,1990.- С.14; 15. Архів Президії національної Академії наук України.-Ф.Р-251.- Оп.1.- Спр.31.- Арк.91; 16. Спілка визволення України. Стенографічний звіт судового процесу.- Т.1.- Харків,1931.- С.5; 17. Українська контрреволюція сама про свою роботу. Під машкарою «науки» ефимівці на культурному фронті. // За стенограмою суду «СВУ». - Харків, 1930. - С.5; 18. ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.20.- Спр. 2924. - Арк.5; 19. Вісті ВУЦВК.-1929.- 21 лютого; 20. ДАОО.- Ф.7.- Оп.1.- Спр. 2457.- Арк. 11-12; 21. Вісті ВУЦВК.- 1934.- 24 січня; 22. ДАОО.- Ф.7.- Оп.1.- Спр. 391.- Арк. 82, 98; 23. Вісті ВУАН.- 1930.-№6.-С.9; 24. Вісті ВУЦВК.-1934.- 27 січня; 25. Там само; 26. Н. Полонська-Василенко Українська Академія наук. (Нарис історії)- Ч.2. - К., 1993.- С.71; 27. Там само.- С.71; 28. Культурне будівництво в Українській РСР. /1928-червень 1941 pp./- К., 1986.- С. 255-258; 29. Вісті ВУАН.-1931.-№1-3.-С.18-21; 1937-№ 6-7.-С.67; 30. Комуніст.-1926,10 липня; 31. Научный работник. - 1928.- №5-6.-С.52; 32. ЦДАВО України.- Ф.166.- Оп.6.- Спр.7713.- Арк.330; 33. Комуніст.-1923.-№22.- С.13-14; 34. ЦДАВО України.- Ф. 166.- Оп. 6.- Спр. 7713.- Арк. 334; 35. Вісті ВУАН.- 1930.-№2.-С.16; 36. Кравецкий Г.,Раевский Б. Научные кадры ВКП/б/.- М.,1930.-С.10; 37. Вісті ВУЦВК.- 1930.- 10 червня; 38. Партробітник України.- 1930.- №2.- С.25-26.

ФОРМУВАННЯ КООПЕРАТИВНИХ ПОГЛЯДІВ Й.А. ВОЛОШИНОВСЬКОГО

Впродовж тривалого часу вітчизняна історична наука розглядала питання розвитку кооперації лише у взаємозв'язку з проведенням нової економічної політики та проблем теорії і практики побудови соціалістичного ладу. При цьому кооперативне будівництво завжди виступало дієвим додатком до тоталітарного режиму, компонентом у стрункій догматизованій схемі боротьби за нові суспільні стосунки. Багата дорадянська історія кооперативного руху, його важлива роль у вирішенні ключових проблем розвитку українського суспільства тривалий час замовчувалися.

Звичайно, було б несправедливим звинувачувати радянську історіографію в повному ігноруванні плідної діяльності кооперації в дорадянський період. Різні аспекти її розвитку знаходили певне відображення в науковій літературі.¹ Однак, переважно побіжний розгляд проблем, пов'язаних з діяльністю дореволюційних кооперативних організацій, вкрай обмежена кількість досліджень з цього періоду, і водночас, підвищена увага до кооперації 20-х років та висвітлення її сутності і перспектив лише у тісному взаємозв'язку з концепцією соціалістичного будівництва призвели до викривленого трактування її природи, штучного відриву кооперативного руху в добу непу від його багатой попередньої історії. Більшовицька системна пропаганда сформувала переконання, що якби не стаття В. І. Леніна «Про кооперацію» і ленінський кооперативний план, то кооперації в нашій країні просто ніколи б не існувало.

Ефект від гіперболізації ролі засновника радянської держави в справі кооперативного будівництва виявився настільки сильним, що і тепер, вже після появи ряду праць з історії української кооперації, в широких колах громадськості і навіть серед фахівців, ще не оформилося належне уявлення про масштаби поширення, масовість та величезне соціально-економічне значення кооперативних організацій в дорадянські часи, подвижницьку діяльність фундаторів кооперативного руху в різних регіонах України.

На Поділлі таким фундатором був Йоахим Августович Волошиновський, котрий вважав запровадження принципів кооперації для побудови стосунків у сільській громаді на засадах кооперативного єднання ефективним засобом покращення життя селянських мас. Він був твердо переконаний, що споживче, кредитне, сільськогосподарське товариства, лікарняна, пенсійна і похоронна каси, дитячий садок, добровільна народна і пожежна дружини та інші формування за побажанням сільської громади мали будуватись на кооперативних засадах і вирішувати всі економічні, соціальні та культурні потреби селянина. Служінню кооперативній ідеї він присвятив свій непересічний талант та організаторські здібності. Саме його неабиякі заслуги перед українською кооперацією визнавали відомі кооперативні діячі М. Левитський, П. Пожарський, П. Височанський, П. Мохор, Б. Стопневич та ін., а сучасник Й. Волошиновського, український громадський діяч, член Подільського товариства «Просвіта», у період УНР – голова Подільської губернської управи В.К. Приходько – визнавав, що Й. Волошиновського «...можна вважати, у великій мірі, батьком кооперації на Поділлі».² Однак про нього згадували хіба що при житті.

На Поділлі спроби системного аналізу зародження і діяльності кооперативних товариств у 1910 – 1915 роках здійснили В. Ворніков,³ В. Павенський⁴ і Д. Усенко,⁵ які, використовуючи практичний досвід роботи в кооперації, подали історико-статистичні дослідження споживчої, кредитної та сільськогосподарської кооперації Подільської губернії. Поштовхом до написання історико-кооперативних досліджень було святкування у 1916 р. піввікового ювілею українського кооперативного руху. Завдячуючи цій події, з'явилися також праці П.М. Пожарського «Полвека кооперативного движенья на юге России» та «Нариси з історії української кооперації». Перша являє собою стислий огляд основних подій в історії кооперації на території України до першої світової війни, друга – охоплює дещо ширші хронологічні межі (до 1918 р.). У ній подаються дані про чисельність кооперативних товариств і союзів, їх галузеву структуру, створення загальноукраїнських кооперативних об'єднань, розглядаються проблеми ідейної боротьби різних течій в кооперативному русі, а також така специфічна галузь кооперативної діяльності як культурно-освітницька. Вперше у цих роботах П. Пожарський назвав піонерів українського кооперативного руху. І серед них – А. Волошиновського. Ім'я А. Волошиновського також згадується у праці Є.А. Бржосніовського «Споживчі товариства на Поділлі», яка вийшла друком у 1925 р. Пізніше на десятки років воно було піддане забуттю. Повернене народу – вже за часів здобуття Україною незалежності. У цьому є певна заслуга вінницьких дослідників В. Колесник,⁶ А. М. Подолинного,⁷ В.П. Рекрута, автора цих рядків.⁸

Зрозуміло, розкрито далеко не всі сторінки життя, громадської та творчої діяльності Й. Волошиновського. Тому основна мета даної публікації – зупинитись на деяких маловідомих сторінках біографії А. Волошиновського, насамперед, пов'язаних з формуванням його кооперативних поглядів. Матеріали дослідження можуть бути використані при написанні більш ґрунтовних праць про фундатора кооперативного руху на Поділлі, з історії української кооперації.

Йоахим Волошиновський походив з древнього шляхетського роду, який мав руське (українське) коріння, а пізніше полонізувався. Про це свідчить перелік документів у резолюції Подільського дворянського депутатського зібрання про внесення роду Волошиновських до шостої частини дворянської родовідної книги Подільської губернії.⁹ Першим з роду отримав шляхетський титул з гербом «Баранек» (Baranek) «...за заслуги перед тронем і Річчю Посполитою» Махно Волошиновський (20 березня 1578 р.), який походив із Східної Галичини (нині Львівська область).¹⁰ Майнові справи Махна і кількох поколінь його нащадків були зв'язані з Руським воєводством – адміністративно-територіальною одиницею на Україні в XV – XVIII ст., ліквідованою після першого поділу Польщі.

У другій половині XVIII ст. Волошиновські з'явилися на Поділлі. На початку XIX ст. вони мешкали в Ямпільському і Могилівському повітах. Дід Йоахима Ян Волошиновський орендував у Л. Любомирської с. Лозову Могилівського повіту, а 1834 р. набув у Г. Любомирського с. Серби того ж повіту (нині с. Гонтівка Чернівецького району Вінницької області). Після смерті Яна село було розділене між його синами: Августином, Владиславом, Еразмом, Октавіаном, Олександром та Юліаном. З різних причин до кінця XIX ст. свої частки у Сербах мали тільки Августин та Октавіан, решта маєтку перейшла в чужі руки.

Йоахим, син Августина (близько 1814 – 10.XI.1892, с. Серби) і Юзефи (близько 1837 – 13.VII.1900, с. Серби), народився в с. Сербах 20 травня 1870 р. Дане село на початку XX ст. належало спадкоємцям П. А. Лакузи, Й. А. Волошиновського, О. О. Градовій і двом товариствам селян та міщан. У ньому налічувалось 372 двори, проживало 2034 жителі, були православна церква, міністерська однокласна школа, школа грамоти, вальців млин, чайна товариства народної тверезості.¹¹

Після смерті батька Йоахим отримав спадщину, яка складалася всього з 18 десятин землі (близько 20 га), що по тогочасній становій класифікації відповідало рівню дрібного землевласника.

Дитячі роки Й. Волошиновського пройшли в Сербах. Освіту отримав у Галичині в єзуїтських монастирях, спочатку в Тернополі, а згодом у Хирові (Львівська область), де закінчив класину гімназію.¹² Якраз у період навчання Йоахим пройнявся кооперативною ідеєю, отримав перші знання з кооперації, і вона запала йому в душу.

На той час Галичина мала сприятливі умови для поширення кооперативного руху серед широких верств населення. Уряд Австро-Угорщини ще в 1873 році прийняв загальний закон про кооперацію. Крім цього, система законодавчих актів країни дозволяла, на відміну від східноукраїнських земель, гуртуватись у кооперативи за національними ознаками і працювати на користь свого народу, створювати відповідні товариства та спілки. Широкого поширення тут набули, зокрема, «райфазенки», а згодом «каси Штефчика», впевнено пробивали дорогу споживчі товариства та значно ефективніше впроваджувалися сільськогосподарські товариства різного спрямування.

Протягом навчання Й. Волошиновський мав можливість близько ознайомитись із різноманітною науково-публіцистичною літературою, ґрунтовними працями зарубіжних теоретиків кооперативного руху Ш. Фур'є, Р. Оуена, А. Сен-Сімона, Ш. Жіда та інших. Значно кращі умови поширення української наукової і популярної літератури із кооперації таких відомих авторів як В. Нагірного, А. Нечая, К. Паньківського та інших, а також знання німецької, французької та польської мов дозволило йому увібрати весь багатий теоретично-практичний матеріал, щоб згодом використати його на добре діло.

Схильний також до літератури, Й. Волошиновський мав можливість ознайомитись з повістю О. Кониського «Семен Жук і його родичі», оповіданням Юрія Федьковича «Фармазони», драмою Д. Марковича «Не зрозуміли», де йшлося про проблеми становлення кооперації. Крім того, на той час у періодичних часописах постійно друкувалась інформація про діяльність кооперативних установ Англії, Німеччини, Данії, Франції та інших країн, кооперативний рух яких вийшов на передові рубежі.

Слід зважити і на ще одну обставину – надзвичайно схвально ставилося до розвитку кооперативної ідеї духовенство Галичини. У навчальних програмах семінаристів передбачалося набуття знань з кооперації, її суспільної місії. Безперечно, що світогляд молодого Йоахима

формувався під впливом кооперативних ідей, побудованих на вічних цінностях людини, гармонійно поєднувалися з релігійним вченням про людину і її життя. Принципи кооперації не суперечать, а навпаки, підтримують духовність і віру в краще майбутнє.

Набуті в молоді роки світоглядні принципи відіграли вирішальну роль у формуванні поглядів і переконань. На Галиччині Й. Волошиновський «захворів» кооперацією, на все життя став переконаним прихильником «рочдельської кооперативної доктрини», яку в 90-х роках XIX століття вибудував і розвинув у своїх працях Шарль Жід.

У плані перетворення цієї доктрини в реальне життя українського села на теренах Поділля Й. Волошиновський із переконання свого сучасника Костя Паньківського, що дбати про культуру та про економічний розвиток мусять самі українці. Насамперед тому, що «...в історії нема випадку, щоб культурно більш розвинутий і заможний народ допоміг розвинути бідніший від себе нації з одної лише сентиментальності».¹³

Невідомо, як в подальшому склалася б доля Й. Волошиновського (ймовірно, він отримав би вищий рівень освіти, став духовним пастором і присвятив би свою діяльність служінню Богові), але хвороба батька та згодом його смерть змусили повернутись у рідні Сербі і пов'язати наступне життя з Поділлям.

Після повернення на батьківщину у 1891 – 1905 роках Й. Волошиновський займається сільським господарством в родинному маєтку, де набуває практичних знань із сільського господарства. «...Мені довелося, – згадував він згодом, після деякої шкільної підготовки, порпатися в землі десятки років, не фігурально, але літерально, робити коло неї не очима, але плечима, сходити свою ниву вздовж і впоперек і за плугом, і з сівбою, і з косою, тому, може, трохи й видніші деякі природні, життєві явища, непомітні і незрозумілі теоретикам-книжникам, віддаленим, як від самої землі, так і від щоденних умов, в яких живуть на тій землі народні маси».¹⁴

Тут, у Сербях, 25 липня 1895 року він взяв шлюб¹⁵ з Марією Лукашевич, а згодом народилися їхні сини – Августин (1896 р.) та Юліан (04.04.1898 р.). Через декілька років Волошиновські пережили важке горе – 05.02.1899 р. помер їх син Августин. Подальше сімейне життя подружжя було налаштоване на освіту та виховання Юліана, майбутнього видатного польського прозаїка, драматурга та театрального критика.

Господарюючи в Сербях, Й. Волошиновський продовжував кооперативну самоосвіту і набував теоретичних знань із економічних та організаційних питань діяльності кооперативних установ. Він згодом писав, що «...кооперативних книжок і часописів пришлось прочитати досить багато...»¹⁶ але довершенням вибору на користь кооперації стала «малесенька книжечка» В. Доманицького «Товариські крамниці», яка вийшла друком у 1905 році. «З того початок, – визнавав Волошиновський. – Думка запала в душу...»¹⁷ З того часу він уже ніколи не зраджував кооперативній ідеї.

Сформований світогляд Й. Волошиновського та глибоке знання українського села підказували йому, що без освіти і поширення кооперативної грамоти кооперативна ідея ніколи не знайде своїх прихильників серед населення у тих масштабах, які змогли б суттєво вплинути на ріст кооперативної свідомості лююдей. Уже тоді він переконався, що дієвим механізмом і ефективним засобом досягнення цієї мети може стати друковане періодичне видання, яке б зрозумілою для простого населення мовою висвітлювало найболючіші питання. Саме таким виданням став заснований і редагований А. Волошиновським кооперативний часопис «Світова Зірниця», що відіграв винятково важливу роль у поширенні кооперативної освіти серед населення Поділля на початку XX століття. Однак, це – тема окремого дослідження...

Таким чином, вирішальну роль у формуванні кооперативного світогляду А. Волошиновського відіграли його ґрунтовна як на той час освітня підготовка, щире захоплення передовими ідеями кооперативного руху, високе особисте моральне прагнення служити людям, зробити їхнє життя заможнішим і щасливішим.

У плані подальшого розкриття теми доцільним був би науковий аналіз життя та праці А. Волошиновського в інших регіонах України. Адже, безумовно, набутий досвід вносив певні корективи в його кооперативну діяльність, збагачував і розширював професійний кругозір.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні. Спроба історико-статистичного начерку. – Полтава, 1919; Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації. – В 2-х ч. – Катеринослав: Книгоспілка, 1925; Пожарський П. Соціальний склад української кооперації // Праці науково-дослідної кафедри

.....

кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В. Я. Чубаря. – 1928. – Кн. II. – С. 13 – 53; Мохор П. Од Баліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні. – К.: Книгоспілка, 1924; Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. – Харків: Книгоспілка, 1925; Борисов В.І. Продовольча політика на Україні (1917 – 1920). – Луганськ: Ред. вид-во Луганського сільгоспінституту, 1991; Нестуля А.А. Укрепление союза рабочего класса и трудящегося крестьянства в период гражданской войны на Украине в ходе организации экономических отношений между городом и деревней): Автореф. дис. канд. истор. наук. – К., 1986 та ін. 2. Приходько В. Під сонцем Поділля. – Мюнхен, 1948. 3. Ворников В. Потребительская кооперация в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - № 1. – С. 13 – 30; 4. Павенский В. Кредитная кооперация в Подольской губернии в 1913 году // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - № 2 – 3. – С. 9 – 27, 13 – 20. 5. Усенко Д. Сельско-хозяйственная кооперация в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1919. - № 1. – С. 23 – 41; 6. Колесник В. Йоахим Волошиновський – визначний український і польський громадський діяч першої половини ХХ ст. // Подільська старовина: Науковий збірник. – Вінниця, 2003. – С. 195 – 224; 7. Подолинний А. М. Волошиновський Йоахим А. // З-над Божої ріки: Літературно-біобібліографічний словник Вінниччини. – Вінниця, 2002. – С. 56 – 57. 8. Подолян В. В., Рекрут В. П. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897 – 1939 рр.). – Вінниця, 2005. – 456 с; Подолян В. В. Участь Й. Волошиновського у поширенні кооперативної освіти серед населення Поділля на початку ХХ століття // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2006. – Т. 7: Матеріали третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у ХVІІІ – на початку ХХІ ст.» – С. 134 – 144; 9. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). - Ф. Д – 844, Оп. 1. - Спр. 127. - Арк. 7 – 8 зв. 10. Колесник В. Вказана праця. 11. Державний архів Волинської області (далі: ДАВЛО), Ф. 46.- Оп. 7.- Спр. 413.- Арк.1. 12. Там само. 13. Паньківський К. Помагаймо собі самі, бо ніхто нам не допоможе // Економіст. – 1904. - № 2. – С. 24. 14. Українська Нива. – 1935. - № 15 – 16. 15. ДАВЛО. - Ф. 46. - Оп. 7.- Спр. 413.- Арк. 6. 16. Wspolna-praca – Спільна праця. – Луцьк, 1936. - № 2. – С. 4; 17. Там само.

І.І. Ніколіна

ФОРМУВАННЯ УЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ УКРАЇНИ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ 20-Х – ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ.

Першочергову роль в розвитку особистості, організації навчально-виховного процесу в школі відіграють кваліфіковані кадри. Тож цілком закономірно, що в різні періоди історичного розвитку нашої країни державні і директивні органи приділяли увагу піднесенню ролі учителя в житті суспільства, поліпшенню його підготовки. Цінність цього досвіду у 20-30 рр. ХХ ст. дає можливість побачити, як саме відбувалися ці процеси, вплив шкільних працівників на політичне та культурне життя країни.

Дана стаття є актуальною, адже осмислення минулого впливає на зміни сьогодення. У ній робиться спроба на основі архівних документів та існуючих публікацій розкрити систему підготовки та формування педагогічних кадрів у зазначений період.

Аналізуючи стан наукового опрацювання даної проблеми, слід зазначити, що провідне місце у висвітленні підготовки та формуванні вчительства в УСРР в той час належить керівникам і працівникам освіти, зокрема, Я.П. Ряппо та М.О.Скрипнику.¹

Дотримуючись офіційної ідеології, Г.І. Ясницький у своєму дослідженні також висвітлював проблеми підготовки та формування учительських кадрів, розкривав шляхи їх вирішення.²

Істотний внесок у наукову розробку питань народної освіти в Україні зробив І.О. Кліцаков. У своїй монографії автор глибоко розкриває форми й методи підготовки учительських кадрів, підходи радянської влади до різних категорій вчительства. У зазначеній праці засуджуються репресивні міри більшовицького керівництва по відношенню до інтелігенції, взагалі, і до такої категорії як вчительство, зокрема.³

Проблеми підвищення кваліфікації вчителів в Україні в 20-на початку 30-х рр. ХХ ст. присвячена праця Сігаєвої Л.С. Автор проаналізувала соціально-економічні та організаційні чинники, які впливали на розвиток цієї системи.⁴

Як вказують джерела, Жовтневий переворот 1917 р. в Росії сприяв початку перебудови всього суспільно-політичного життя УСРР. Проте зі встановленням радянської влади цей процес супроводжувався певними труднощами. Надійним засобом переборення їх правляча комуністична партія вважала поліпшення системи освіти, яку, на її думку, потрібно було докорінно перебудувати.

У спадщину в галузі підготовки педагогічних кадрів НКО України дісталася від попередніх урядів 3 університети і 9 учительських інститутів, сформованих на підставі закону від 14 червня 1917 р.⁵ Підготовку учителів гуманітарного профілю вів Ніжинський історико-філологічний інститут, а учителів для неповних середніх шкіл – Київський, Вінницький, Глухівський, Полтавський,

Чернігівський учительський інститут. Проте, випуск спеціалістів з цих навчальних закладів нараховував кілька сотень.

Функціонувало також 44 учительські семінарії, які відповідно до цього закону вважалися нижчим типом учительських навчальних закладів, 5 церковно-вчительських і кілька десятків двокласних учительських шкіл. Крім цього, підготовку вчителів нижчих початкових, вищих початкових та середніх шкіл здійснювали також педагогічні курси. Проте, за даними С. Постернака, педагогічну освіту у середніх школах України в 1917 р. мав лише 1% учителів.⁶

Спроби реформувати систему підготовки педагогічних кадрів робили уряди УНР, Гетьманату та Директорії, але вони не увінчалися успіхом.

Ці завдання були поставлені також і перед урядом УСРР. Наявна на той час мережа закладів педагогічної освіти в радянській республіці не відповідала ні вимогам, ні потребам нової влади, і, найголовніше, змісту освітньої політики. На думку працівників НКО педагог повинен був мати найвищу кваліфікацію після закінчення інституту народної освіти. Проте потрібної кількості таких закладів не було, і тому розпочиналося активне формування мережі підготовки педагогічних кадрів.

У перші роки радянської влади державні університети, ряд педагогічних та учительських інститутів реорганізуються в інститути народної освіти (далі ІНО). Крім цього, діяли Київські вищі трирічні педагогічні курси, організовані в 1921 р. на базі учительської семінарії, реформованої в грудні 1917 р. в учительську школу, а з 1920 р. – педшколу.⁷ Згодом, в 1925 р., вони були перейменовані у педагогічний технікум. У 1922 р. колегія Укрголовпрофосу прийняла «Тимчасове положення про трирічні педагогічні курси», згідно з яким вони не розглядалися як вищий ступінь в системі педагогічної освіти.⁸ Однак з нестачею педагогів і з визнанням тільки вищої кваліфікації курсам було повернено попередній статус та прирівнено до технікумів (на Україні в 1920-1930 рр. вони вважалися вищими навчальними закладами).⁹ Педкурси (педтехнікуми) готували учителів для початкової школи, а ІНО – учителів для другого концентру семирічки, профшкіл, робітфаків й технікумів.¹⁰ Забігаючи наперед потрібно зауважити, що курси проіснували до 1930 р., коли була проведена уніфікація системи вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, у результаті якої педтехнікум став середнім спеціальним навчальним закладом, який готував вихователів для дошкільних установ та вчителів початкових класів. Після низки трансформацій курси перетворились у педагогічні училища.

У звіті НКО за 1920 р. зазначалося, що на той час в Україні функціонувало 20 вищих педагогічних інститутів. колишні учительські інститути і бувші загальноосвітні факультети університетів були перетворені в педагогічні. Щороку вони випускали приблизно 1,5 – 1 тис. працівників освіти. Діяли також 48 середніх педагогічних шкіл, хоч це й суперечило існуючим поглядам, за якими вся педагогічна освіта мала бути вищою. Зазначені заклади також випускали біля 1500 чол.¹¹

У 1921 р. ІНО уже функціонували у Харкові, Катеринославі, Чернігові, Кам'янці-Подільському, Полтаві та інших містах. При відборі кандидатів на навчання пріоритет надавався вступникам, рекомендованим партійними, комсомольськими, профспілковими організаціями.

Існувала й певна градація серед вищих педагогічних закладів. Так в пояснювальній записці до штатів педагогічних навчальних закладів зазначалося, що всі ІНО можна було умовно розбити на дві основні групи за своєю потужністю. До I групи належали Катеринославський, Київський, Одеський і Харківський ІНО, де було в наявності від 1200 до 2500 студентів та існували факультети профосвіти, соцвиху і робітфаки. Крім того, в цих інститутах, як створених на базі університетів, було обладнання та було багато кабінетів. До 2 групи належали ІНО в Луганську, Полтаві, Глухові, Ніжині, Чернігові, Житомирі, Кам'янець-Подільську, Миколаєві і в Херсоні, які були менш потужні з 1 факультетом соцвиху (у Луганському і Ніжинському були робітфаки).¹²

Відповідно до декрету РНК України «Про вступ до вищої школи» від 2 березня 1919 р. розширилися можливості набуття вищої освіти. Зокрема, при вступі до вузів від вступників не вимагали наявності атестату про середню освіту та інших документів, не передбачалося й складання вступних іспитів. Навчання було безкоштовним.

З метою якнайшвидшого забезпечення школи вчительством, яке б цілком поділяло й активно підтримувало курс партії й уряду, були створені робітничі факультети в 1919 р. у РСФРР, а у 1920-1921 рр. в Україні. Набір на ці факультети здійснювався в основному за рекомендаціями партійних, профспілкових організацій та комітетів незаможних селян. Перші робітфаки розпочали роботу в Ніжині, Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Миколаєві та інших містах. У даному випадку спостерігалось здійснення політики підміни загальногуманних принципів класовими.¹³

Серія: ІСТОРІЯ

У країні проводилася швидка «пролетаризація» вищих закладів, в тому числі і педагогічних. Динаміку соціального складу їхнього студентства показує наступна таблиця.¹⁴

Роки Соціальний склад	1913	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924
Дворяни, землевласники, великі промисловці	Більше 66	Більше 66	35-39	12-15	0	—	—	—	—
Дрібна буржуазія	21-24	40	72	72	72	40	21,8	19,4	12,8
Службовці	11-13	20	22-24	24	33-35	42-45	59,1	46,9	46,7
Селяни	1-2	4	5-6	6	6	8	10,5	21,4	24,9
Робітники		2	2-3	3	3	5	6	12,3	15,6

Зміни у прийомі на навчання відповідно до соціального стану в ІНО показує наступна таблиця.¹⁵

Роки Національний склад	Робітники	Наймिति	Селяни	Вчителі	Трудова інтелігенція	Службовці	Кустарі
1923/24	5,7	—	19,1	—	—	63,5	—
1924/25	6,5	—	19,5	—	—	66,0	—
1925/26	15,0	—	20,7	16,8	—	42,8	1,4
1926/27	13,6	—	20,8	42,1	—	21,7	1,3
1927/28	13,2	—	22,4	49,2	—	13,8	1,2
1928/29	20,4	1,2	32,2	—	27,5	16,6	1,8

Така класова градація серед студентів педагогічних закладів була підкріплена законодавчо. Згідно з постановою НКО від 20 липня 1923 р. при вступі до вищих навчальних закладів слід було керуватися перш за все дійсним «пролетарським походженням», визначеним підготовчим курсом, і, нарешті наявністю виробничої практики.¹⁶ Пропонувалося при вступі надавати перевагу особам, які закінчили робітничі факультети, школи ФЗУ, профшколи. Небажаним було прийняття на навчання абітурієнтів, які закінчили тільки семирічну трудову школу, адже вони були недостатньо «профільтрованою» соціальною масою, не мали достатнього багажу знань та виробничої практики.¹⁷

Подібну картину бачимо й в інших педагогічних навчальних закладах.

Отже, провідним суспільним і політичним принципом ставав у відборі вчительських кадрів класовий підхід, який відсував на другий план національні та загальнолюдські цінності.

На початку 20-х рр. ХХ ст. швидкими темпами в республіці зростала кількість шкіл та учнів. Це вимагало все більшої уваги до підготовки учителів. Помітну роль у підготовці педагогічних кадрів, соціальний склад яких повинен був відповідати класовим принципам держави «диктатури пролетаріату», відігравали короткотермінові учительські курси, які нашвидкоруч випускали педагогів для соцвиху. В одному з циркулярів Центрального комісаріату народної освіти до всіх губернських і окружних відділів народної освіти у 1919 р. було вказано на необхідність організації спеціального апарату з проведення короткотермінових курсів для ознайомлення вчителя з принципами нової єдиної трудової школи і асигновано для цього значні кошти¹⁸. У травні - червні 1919 р. такі курси почали роботу у Києві, Одесі, Лубнах, Умані, Черкасах, Житомирі, Бердичеві та інших містах. Ними було охоплено близько 2,5 тис. слухачів. У 1921-1922 рр. на короткотермінових курсах соціального виховання навчалася 22450 чоловік, з них на 2-місячних – 15700, на 3-місячних – 2100, на 6-місячних – 1700, на річних – 1750, на педкурсах іноземних мов – 1200 чоловік. Слухачам читалися лекції з історії комунізму, соціології, Конституції, циклу педагогічних дисциплін (соціальне виховання, теорія і практика трудової школи)¹⁹.

У звіті НКО за 1920 р. зазначалося, що протягом 1920 р. при всіх несприятливих умовах через подібні курси пройшло підготовку біля 6 тис. чол. З метою перевиховання кадрів НКО втілював у життя постанову про організацію навчальної повинності для всіх учителів. Згідно з цією постановою всі вони протягом 3 років повинні були пройти навчання на шестимісячних курсах політичної й педагогічної грамоти в умовах трудової дисципліни.²⁰

Діяльність цих педкурсів, шляхи удосконалення навчально-виховного процесу в них були темами обговорення на щорічних (1922-1924 рр.) Всеукраїнських педагогічних нарадах. На третій Всеукраїнській нараді з освіти (червень 1921 р.), на якій працювала підсекція підготовки працівників,

.....
обговорювалися питання: короткотермінова і довготермінова підготовка, характер роботи короткотермінових курсів, підготовка нових працівників, робота з учителями. З цією метою в резолюції рекомендувалося проведення конференцій, з'їздів, курсів, семінарів. Поряд з лекціями організовувалася практична робота у школах.²¹

У навчальних планах короткотермінових педагогічних курсів виділялися години для політграмоти. До 1926 року через ці курси пройшло майже все вчительство соцвиху.

Одночасно відбувався пошук шляхів прискорення підготовки учителів. Зокрема, Харківський відділ народної освіти запропонував створити дворічні інститути практикантів, до яких зараховувалася молодь віком від 18 до 25 років з освітою за 7 класів. Протягом першого року навчання вони підвищували свій загальноосвітній рівень, на другому – проходили практику в педагогічних інститутах. Після закінчення курсів слухачі склали іспити на звання учителя. Кожен з них повинен був працювати у молодших класах на правах стажиста. І якщо він себе позитивно зарекомендував, дістав позитивну оцінку колективу школи, йому присвоювалося звання учителя початкових класів.²²

На початку 20-х рр. для перевірки осіб, які не мали педагогічної освіти, але бажали отримати право займатися педагогічною діяльністю, були створені спеціальні комісії. Вони проводили колоквиум, за яким об'єм формальних знань повинен був відповідати тому, який вимагався для вступу в ІНО. Зазначені особи мали пройти протягом 2 тижнів практику, і лише після цього вони направлялися через губпрофобри і губвіднаросвіти як практикант в ті установи, в яких вони хотіли працювати. Через рік вони мали пред'явити звіт і відгук про свою роботу від колективу чи установи, в якій працювали. Якщо останніми визнавалася дійсна цінність особи, як робітника освіти, губпрофобр видавав відповідне посвідчення на право вчителювання.²³

Незважаючи на проведені заходи в 20-х рр. катастрофічно не вистачало працівників освіти. Існували також труднощі, з якими стикалися студенти, учителі, що навчалися й закінчували педкурси, пов'язані з відсутністю або обмеженістю потрібної літератури. У листі до «Учительской газети» учителі Полтавської губернії писали, що вони всі пройшли перепідготовку через районні, а дехто й через губернські курси. Але цього недостатньо. Із запровадженням нових програм учителю цих знань мало. І в цьому йому повинна допомогти література: педагогічні журнали й газети. А учитель їх не має». ²⁴ Центральне бюро з перепідготовки не мало можливості задовольнити потреби усіх губерній, повітів. У серпні 1924 року вдалося розіслати на місця лише 6000 примірників «Порадника з перепідготовки». ²⁵

Проте для існуючого режиму принципово важливим було, насамперед питання привернення на бік радянської влади вчительства. Допомогало те, що переважна їх кількість ставилася до нової влади вороже. Це визнавав і сам нарком освіти Г.Ф. Гринько, стверджуючи на VI Всеукраїнському з'їзді Рад, що вчительство «будучи переважно українським, воно особливо відбивало національні й націоналістичні переживання села». ²⁶ Сутність політики влади й НКО в цій сфері влучно охарактеризував С. Сірополко. Він писав: «Визнаючи школу як головне знаряддя комуністичного виховання молоді, большевицька влада з особливою енергією взялася за політичне виховання наявного кадру вчительства та за підготовку нових кадрів педагогічного персоналу, що був би цілковито пройнятий духом комуністичної партії». ²⁷ Саме з цією метою почалося масштабне реформування системи підготовки й підвищення кваліфікації вчителів.

Зміна політичної орієнтації, масове прийняття вчителями загальноосвітніх шкіл марксистської ідеології мало затяжний і довготривалий характер.

У наказі № 7 НКО від 20 березня 1919 р. зазначалось, що ліквідовувалися посади наглядачів, помічників класних керівників, а особи, які обіймали ці посади, звільнялися з роботи, якщо вони не належали до викладацького персоналу. ²⁸

На противагу цьому в протоколі засідання по справі Всеукраїнського учительського союзу від 4 квітня 1919 р. відділ взаємовідносин між працею і капіталом Комісаріату праці ухвалив, що якщо зазначені вище категорії освітян пристосуються до вимог роботи в новій школі, то вони можуть залишатися у школі, з метою зменшення безробіття. ²⁹

Постановою Київського повітового революційно-військового комітету по відділу народної освіти від 10 січня 1920 р. наказувалося вчителям, звільненим з шкіл Київського повіту, як призначених на роботу за часів Денікінщини, але таких, що мали бажання працювати на користь Радянської влади, негайно подати заяви до відділу освіти. ³⁰

Радянська влада стала на шлях добору учителів та їх фільтрації крізь безперервні вибори та перевибори, декретовані «згори». По суті, це було початком чистки лав вчительства, яка

здійснювалася не стільки під контролем трудящих, скільки під контролем повітових, губернських партійних комітетів. Початком проведення цієї роботи в Україні стала постанова «Про вибори шкільних працівників», яка була підписана наркомом освіти В.П. Затонським 10 травня 1919 року. У ній відзначалося, що педагогічний персонал школи «повинен мати довіру з боку населення», а тому необхідно, щоб він витримав своєрідний екзамен перед народом у формі виборів на посаду.³¹ Згідно інструкцією до постанови особа, яка бажала отримати посаду шкільного працівника, мала подати про це заяву у відділ народної освіти. Бажані були рекомендації профспілкових, партійних та інших організацій, які стояли на платформі радянської влади.³² 6 липня 1920 року керівництво Наркомосу УСРР видало ще одну постанову «Про вибори шкільних працівників», за якою було запропоновано усім губнаросвітам організувати виборчі кампанії, крізь які повинні були пройти як усі старі шкільні працівники, так і нові.³³

Поряд з цим у школах створювалися комуністичні осередки, які мали на меті залучення до партроботи якомога більшої кількості вчителів — «найсвідомішої, найграмотнішої» частини суспільства.

Всі ці заходи сприяли тому, що вже у 1924-25 рр. спостерігався перехід учительства на бік радянської влади. Проте ще значна їх частина залишилася політично інертною, пасивною. Незважаючи на зусилля партійних органів, загальна кількість партійців-учителів загальноосвітніх шкіл залишилася низькою. У висновках бригади про виконання Харківським відділом наросвіти постанови ЦК ВКП(б) «Про початкову та середню школу» від 5 вересня 1931 р. зазначалося, що партійно-комсомольський прошарок серед учительства надзвичайно низький. Так, у сільських школах членів партії було в 1931 р. 3,2%, комсомольців – 6,0%. У містах, відповідно, 4,4% і 4,8%. Водночас відзначався вищий партійний прошарок серед кадрів національних меншин. Зокрема, у єврейській школах працювало 9% комуністів і 10% - комсомольців. У німецьких школах – 10% партійців.³⁴

Учительство у своїй масі не виявляло бажання займатися активною політичною роботою. Про це свідчать архівні документи. В одному з них вказувалося, що «належність до Компартії в сучасних умовах є професією, несумісною за своїм характером ні з якою іншою професією, оскільки вона потребує, особливо в сільській обстановці, участі в усіх галузях громадсько-політичного життя... Партія не може дозволити собі розкоші мати вчителя-партійця, який обмежував би свою роботу проведенням партійної лінії тільки в школі, їй потрібні партійці для проведення партлінії в усіх галузях, в т.ч. і в школі».³⁵

Тому, щоб подібних випадків було менше, вживалися заходи для збільшення прошарку комуністів і комсомольців серед студентів педагогічних навчальних закладів. З цією метою привілейоване право при вступі до вузів мали якраз комуністи і комсомольці. Як приклад наведемо дані робітфаку Харківського ІНО за 1924 р. Загальна кількість – 110 чоловік. З них: комуністів – 39 чол., комсомольців – 18, безпартійних – 53 чол. За соцпоходженням: робітників – 61, селян – 34, службовців – 15.³⁶ Динаміка прийому партійців і комсомольців постійно зростала. Якщо в 1923-24 н. р. в інститутах країни навчалася 9,1% членів і кандидатів партії та 6,1% – комсомольців – то в 1926-27 н. р. кількість перших зросла до 16,1%, а других, відповідно, до 22,2%. В технікумах в 1923-24 н. р. навчалася 3,1% комуністів і 7,0% комсомольців, а в 1926-27 н. р., відповідно, 5,9% і 33,3%.³⁷

Динаміку прийому у вищі навчальні педагогічні заклади за партійним складом допомагає прослідкувати наступна таблиця.³⁸

Роки	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28	1928/29
Партійний склад						
Члени й кандидати КП(б)У	4,8	5,7	11,2	12,1	14,0	13,3
Члени ЛКСМУ	9,5	7,9	16,9	20,5	21,5	32,0
Позапартійні	85,7	86,4	71,9	67,4	64,5	54,7

Постійними були перевірки працівників освіти і студентства. Техніка перевірки зводилась до заповнення анкет, до особистого опитування, зібрання компрометуючого матеріалу через волосні та сільські організації. Так у Волинській губернії, наприклад, через перереєстрацію в союзі РОБОС пройшли 3014 чоловік. З них віднесено до 1 категорії з виключенням із Союзу – 279 осіб, до 2 категорії (недостатня політична кваліфікація) – 1399 освітян і до 3 – 714 осіб. Особи 1 категорії були звільнені з роботи, а інші через відсутність заміни залишалися на роботі до кінця навчального року.³⁹

Що ж стосується чистки студентів то при кожному навчальному закладі була створена комісія, яка вела роботу в двох напрямках: навчальному, тобто вивчалась успішність, та політичному – з'ясувалося соціальне становище батьків, приналежність їх до старої білої армії, їх погляди. Перереєстрацію, наприклад, у цій же Волинській губернії пройшли 649 студентів, з них було виключено 67.⁴⁰

Загалом під виглядом академічної перевірки успішності під час «соціальних чисток» з ВУЗів України в 1925 р. було звільнено 7139 студентів (25,3%).⁴¹

Звільняючись від так званого соціально чужого, класово «ворожого» елемента, система освіти все більше політизувалась. «Чистки» працівників освіти продовжувались у другій половині 20-х років і особливо 30-х. Різними методами й формами тиску з шкіл звільнялися вчителі, які за своїм соціальним походженням не мали довіри з боку існуючого режиму. Натомість молода педагогічна зміна, хоча й не мала необхідної освіти та знань, достатньої компетенції й досвіду, була здатна сприймати й проводити політику партії в галузі освіти. Як зазначав секретар ЦК КП(б)У Д.З. Лебідь, «...усілякі ліберальствующі вчені, інтелігенція, повинні бути поставлені на такій відстані від робітників і селян, звідки вони могли б робити тільки те, що їм накаже влада...».⁴²

Отже, незважаючи на великі труднощі, у перше десятиліття Радянської влади в Україні проводилася велика робота щодо становлення й розвитку системи, підготовки учительських кадрів для українських та інших національних шкіл.

З 1926 року розпочалася реконструкція вищої освіти. Сутність цієї реконструкції полягала у скороченні терміну навчання у вищій школі до трьох років і збільшення терміну навчання до 11 місяців на рік. Проводилася чітка спеціалізація чергування теоретичного та практичного навчання, вдосконалення форм і методів навчального процесу. Система комплектування вузів за рознарядкою доповнювалася прийомом за конкурсними екзаменами, в тому числі перевіркою знання української мови. У вищих педшколах та ІНО була введена курйальна система прийому, яка забезпечувала зростання кількості робітників і селянської бідноти у складі студентів. В ІНО приймали виключно за Відрядженнями парт- і профорганізацій, комнезамів. Обов'язковою стала політична співбесіда, не пройшовши яку, абітурієнти не допускалися до вступних іспитів. Навчальні плани удосконалювалися, затверджувалися у Наркомосі республіки. До їхнього складу введено такі предмети як українська мова та література, російська мова та література, географія та історія України. Це мало велике значення для підготовки учительських кадрів в умовах розгорнутої українізації.

У 1927-28 н.р. у 12 педагогічних інститутах, 61 педагогічному технікумі та 6 робітфаках навчалось близько 17 тисяч студентів. Склад учителів республіки оновився за 10 років на 40-45% порівняно з дореволюційним періодом.⁴³

Система вищої та середньої педагогічної освіти, що склалася в перше десятиліття існування радянської влади, мала значний прогрес. І хоч в її діяльності було ряд недоліків, а саме: надмірна політизованість, соціально-класова фільтрація-вступників до вузів і технікумів, постійна компартійна опіка, у країні проводилася значна робота щодо підготовки кадрів до розв'язання найважливішого завдання культурного відродження нації – здійснення всеобучу на базі коренізації (українізації) освіти.

Розвиток «культурної революції» в Україні та підвищення культурного рівня національних меншостей вимагали створення широкої мережі шкіл та просвітницьких установ. Останнє залежало від підготовки національних кадрів, наявності демократичної системи управління.

9 березня 1919 р. НКО УСРР прийняв постанову «Про обов'язкове вивчення в школах вивчення місцевої мови, а також історії та географії України».⁴⁴ Але через громадянську війну та зміни влади ці постанови не були практично реалізовані. Лише у другій половині 1921 р. створюються сприятливі умови для практичної реалізації положень декрету РНК УСРР «Про запровадження української мови у школах та радянських установах» (серпень 1921 р.). У багатьох учителів з'явилася надія на справді демократичний характер розвитку нової національної школи.

У декреті РНК УСРР від 27 липня 1923 р. НКО доручалося провести облік педагогічного персоналу, що не володіє українською мовою, й вжити невідкладних заходів для їх навчання. Протягом 1923-24 рр. ставилося завдання щодо підготовки кадрів педагогічного персоналу, що володіли б українською мовою для забезпечення початкової школи. У 1924-1925 рр., відповідно до декрету, на 3-річних вищих педагогічних курсах, факультетах соціального виховання ІНО, у Київському ІНО для абітурієнтів, а також для їх випускників вводились обов'язкові іспити на знання української мови.⁴⁵

Так, у 1924 р. в переліку педагогічних навчальних закладів з українською мовою викладання значилися Вінницький, Кам'янець-Подільський, Херсонський, Полтавський ІНО. Функціонувало також 32 українських педагогічних курси. До педагогічних закладів зі змішаною мовою викладання належали Київський, Житомирський, ІНО та українське відділення Одеського ІНО. Діяло 17 педагогічних курсів зі змішаною мовою викладання.⁴⁶

Загалом під час проведення українізації із 60 педкурсів українськими були 33, змішаними – 11, із 14 ІНО українськими були 5, змішаними – 6.⁴⁷

У цей період помітні зрушення відбуваються й у національному складі студентства. Так у педінститутах кількість студентів-українців зросла з 32% у 1922-1923 рр. до 44,2% у 1923-1924 роках. У педтехнікумах відповідно з 75,2% до 80,7%.⁴⁸

Динаміку прийому за рідною мовою навчання до вищих педагогічних закладів показує наступна таблиця.⁴⁹

Національність \ Роки	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28	1928/29
Українці	55,1	57,8	61,3	69,9	70,7	69,2
Росіяни	14,7	15,8	14,4	9,6	8,4	11,8
Євреї	26,6	23,0	20,5	16,8	16,3	15,4
Німці	0,5	0,4	0,9	1,0	1,6	0,6
Поляки	0,5	0,4	0,5	0,7	0,4	1,1
Інші	2,6	2,6	2,4	2,0	2,6	1,9

Національна інтелігенція у більшості позитивно відгукнулася на заклик працювати задля українізації безкоштовно. Однак деяка частина професорсько-викладацького складу вузів негативно поставилася до українізації. Давався взнаки й національний склад студентства. Наприклад, у 12 педагогічних вузах студенти-українці становили 49,1% складу. У багатьох вузах національний професорсько-викладацький склад також був здебільшого не український. Так у Харківському інституті народної освіти українці-викладачі становили 17%, в Одесі - 16%, у Катеринославі - 17%.⁵⁰

УВ цей період функціонували й педагогічні заклади для національних меншин. У 1924 р. діяло 4 єврейські педагогічні курси на 400 чоловік, 1 єврейське відділення при Одеському ІНО на 110 чоловік. Існував 1 болгарський педагогічний технікум на 180 чоловік.⁵¹

Щодо перепідготовки учителів національних меншин, то вона проводилася як через загальні окружні курси перепідготовки, так і через організацію спеціальних курсів для вчителів окремих національностей. У деяких округах при окружних курсах перепідготовки організувалися окремі секції для вчителів національних меншин, а до загальної програми курсів залучалися певні додаткові дисципліни (мова, література). На кошти держбюджету організувалися центральні курси перепідготовки при національних педтехнікумах. Зокрема, в Києві для поляків та євреїв, в Преславі – для болгар. Пересічне щорічне охоплення учителів ними для євреїв, поляків, німців становило 100-150 чоловік, для болгар – 50 чол. Перепідготовка учителів дрібних нацмен (чехи, молдавани) проводилася через відрядження цих учителів на курси перепідготовки відповідних союзних республік за рахунок держбюджету.⁵² Загалом педагогічних курсів для національних меншин було: єврейських – 4, німецьких – 2, болгарських – 1, польських – 1.⁵³

Як уже згадувалося, у педагогічних навчальних закладах, на курсах підготовки й перепідготовки учителів навчання здійснювалося українською мовою. Але це абсолютно не обмежувало можливості навчання рідною мовою представників національних меншостей. Розширювалася мережа педтехнікумів, національних відділень при українських інститутах народної освіти та соціального виховання. Характерно, що початковий всеобуч у республіці проводився більше ніж двадцятьма мовами. При інститутах працювали секції німецькі, польські, єврейські та інші.⁵⁴

У 1931 р. підготовку вчителів національних меншин здійснювали Київський польський інститут народної освіти, 5 єврейських відділів при вузах, 1 німецький відділ при Одеському ІНО та 9 педагогічних технікумів: 3 єврейські, 2 російські, 1 польський, 1 татарський, 1 німецький, 1 грецький.⁵⁵ Проте створена мережа педагогічних навчальних закладів не повністю задовольняла потреби шкіл у педагогічних кадрах. Тому необхідно було додатково підготувати 16500 учителів, педтехнікуми в свою чергу випускали лише 3900 спеціалістів.⁵⁶

Підготовка й перепідготовка учительських кадрів проводилася й у радпартшколах. Наприклад, у шести радпартшколах Харківщини вивчалася історія України і викладання більшості предметів було переведене на українську мову.⁵⁷ Вивчення історії народу, рідної мови позитивно впливало на виховання національних кадрів учителів, а через них – на підростаюче покоління.

У 1924-1925 роках у всіх навчальних закладах було запроваджено викладання української мови та українознавства як навчальних предметів. У змішаних навчальних закладах предмети викладались українською мовою залежно від наявності викладачів. Передбачалося, що всі, хто закінчував інститути народної освіти, вищі педагогічні курси, зобов'язані скласти іспит на знання української мови. Іспит з української мови мали складати й усі вступники до вищих навчальних

закладів. У доповіді «Рік українізації у шкільній справі» Я.П. Ряппо визнав за необхідне підкреслити: «Завдання полягає у тому, щоб через рідну мову, через національно-культурні форми повести широкі маси до культури світової, до Інтернаціоналу трудящих».⁵⁸ При всьому пафосі цих висловлювань, стрижнем тут є вказівка на механізм проведення: через рідну мову, через національні культурні форми. Рік по тому в доповіді на Пленумі ЦК КП(б)У «Про українізацію» в квітні 1925 р. нарком освіти УСРР О.Я. Шумський ще раз підкреслив важливу для розуміння процесу українізації думку: «Тут з самого початку необхідно зробити застереження, що в поняття українізація вкладається вивчення української мови та культури, а не перетворення будь-кого в українську національність. Я це говорю тому, що мені неодноразово доводилося стикатися з таким безглуздим трактуванням українізації».⁵⁹ Через деякий час таке трактування стане однією з причин заборони українізації та посилення репресій проти української інтелігенції.

Серед труднощів під час проведення українізації шкіл слід назвати передусім за все нестачу кваліфікованих вчителів. За оцінками сучасників, у в 1923 р. потрібно було для проведення нормального навчального процесу 100 тис. вчителів, а в освітній системі їх налічувалося лише 70 тис.⁶⁰ Український зарубіжний історик О. Субтельний відзначав, що їх було ще менше, лише 45 тис.⁶¹ Таку ж цифру наводить і Б. Кравченко.⁶² Тому М. Скрипник у 1931 р. відзначив: «по всіх українських школах проводиться навчання російської мови, але далеко не по всіх школах – і зокрема російських – поставлено навчання української мови».⁶³

Найбільшу потребу в україномовних учителях відчували школи Донбасу. Тому для укомплектування шкільних штатів зазначеного регіону із Правобережжя й Лівобережжя посилали освітян туди на роботу.⁶⁴ У плані українізації закладів соціального виховання Харківської, Одеської, Катеринославської і Донецької губерній передбачалося зобов'язати губернські і окружні відділи народної освіти провести до 1 листопада 1924 р. облік учителів, які володіли українською мовою, зробивши за угодою із союзним органом внутрішньогубернське переміщення. ГубВНО і губвідділам інших губерній, особливо на Правобережжі, доручалося провести роботу щодо залучення таких учителів. Для освітян, які не володіли українською мовою, організувалися курси, семінари зо вивчення мови.⁶⁵

У звіті Донецького губВНО від 24 грудня 1923 р. повідомлялися, що в школах губернії не вистачало 2791 вчителів, які володіли українською мовою.⁶⁶ Тому на засідання інспекторської колегії Міносвіти від 19 січня 1924 р. було ухвалено запросити відомості у Полтавського, Подільського, Волинського і Київського губВНО про кількість незайнятих на роботі у школі українських вчителів, які мають бажання переїхати в Донбас.⁶⁷ Склалися списки таких вчителів, проводилася робота з їхнього перегрупування, передусім у російсько-українські школи, де частина предметів викладалася російською мовою, тому що вчителі не знали української.⁶⁸ Катастрофічна нестача вчителів на Донбасі була приводом того, що М.О. Скрипник запросив з Галичини 5 тис. учителів для дерусифікації Донбасу, адже саме вони не знали російської мови і, на думку народного комісара освіти, могли б краще, ніж місцеві, зламати опір українізації в Донбасі. Союзний уряд заборонив упроваджувати цей захід в життя.⁶⁹

Незважаючи ні на що, започаткування більшовицьким режимом процесу українізації привернуло на його бік вчительство, адже 72 % вчителів республіки належали до української національності.⁷⁰ Розподіл учителів з мови показує наступна таблиця.⁷¹

Тип поселення	Українців	Росіян	Поляків	Євреїв	Німців	Молдаван	Інші	Разом
Місто	58,4	23,7	1,5	14,2	1,2	0,1	0,9	100
Село	83,8	8,1	1,0	2,2	2,7	0,4	1,9	100
Разом	76,5	12,6	1,1	5,7	2,3	0,3	1,4	100

Відтоді вчительство з групи «петлюрівців» перейменовано на «трудова інтелігенція»⁷². Але все ж таки у значній кількості з них існувало упереджене ставлення до радянської влади, яке В.П. Затонський пояснював так: «Український вчитель переважно ненавидів більшовиків не тому, що він стояв на боці капіталу, а саме тому, що більшовики, як йому здавалося, не дають йому можливості мирно й спокійно працювати «на користь рідної неньки, селянсько-демократичної України».⁷³

У зв'язку із запровадженням всеобучу підготовка та перепідготовка вчительства набула ще більшого розмаху. Зросло охоплення місцевими короткотерміновими курсами вчителів шкіл 1 ступеня – 12% у 1927 р. проти 9% у 1926/27 р., 2 ступеня порівняно з 1925/26 р. це охоплення зросло втричі й сягнуло 12% усіх педагогів. Було розмежовано роботу між центральними й місцевими курсами. Завдання центральних курсів визначилося як перепідготовка більш кваліфікованих педагогів з метою створення з них керівного активу для роботи на місцях з

підвищення кваліфікації масового вчительства. Центральні курси були об'єднані в інститут підвищення кваліфікації педагогів.⁷⁴

Здійснення загального початкового навчання, створення нових комплектів політехнічної школи висунуло гостру потребу у педагогічних кадрах. У 1931/32 н. р. в Україні було 114362 педагоги, з них груповодів – 80817 та вчителів старшого концентру 38846. Дефіцит педагогічних кадрів покривався за рахунок випускників ІНО, технікумів, короткотермінових курсів. У серпні 1928 р. в м. Харкові був заснований Всеукраїнський заочний інститут народної освіти (ВЗІНО) для підготовки та підвищення кваліфікації вчителів зі строком навчання 4 роки. З лютого 1928 р. тут вже навчалось 17500 працівників народної освіти.⁷⁵ Потрібно відзначити, що заочна форма викликала великий інтерес і стала однією з найважливіших форм у підготовці та формуванні учительських кадрів. Так на кінець 1931/1932 н. р. педагогічні технікуми прийняли 15177, інститути – 15669 студентів-заочників.⁷⁶ З 1931 р. ВЗІНО реорганізовується у Всеукраїнський інститут підвищення кваліфікації педагогів (ВІПКП).

У 1930 р. проводиться чергова реформа вищої педагогічної школи. ІНО перетворювались у фізико-хіміко-математичні інститути для підготовки викладачів вищих шкіл (Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ). Інша частина ІНО була реорганізована в інститути соціального виховання для підготовки вчителів семирічної трудової школи. Проте останні проіснували недовго. На їх базі у 1932/33 н. р. були створені педагогічні інститути з чотирирічним строком навчання. Їх кількість щорічно зростала. На початку 30-х рр. ХХ ст. в Україні поступово, на зміну демократичним методам керівництва справою підготовки та формування педагогічних кадрів, приходять командно-адміністративний стиль, який позначився на розвитку освіти загалом на довгі роки.

Отже, в наш час, коли забезпечення безперервної професійної освіти є об'єктивною потребою, досвід України в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. у справі підготовки вчителів потрібно вивчати й використовувати. Адже це допоможе у сучасних умовах прогнозувати процеси підготовки педагогічних кадрів у майбутньому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ряппо Я.П. Технікуми України – вища школа. – Х., 1927. – 28 с. ; Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції. – Х., 1927. – 127 с; Скрипник М.О. Вибрані твори. – К., 1991. – 617 с;
2. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні: 1921-1932 рр. – К.: Вид-во КДУ, 1965. – 256 с;
3. Кліцаков І.О. Педагогічні кадри України (1917-1937 рр.) – Донецьк: Юго-Восток, 1997. – 310 с;
4. Сігаєва Л.Є. Становлення і розвиток системи підвищення кваліфікації вчителів в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.). – К.: ПП «Липень», 2000. – 237 с;
5. Ряппо Я.П. Технікуми України – вища школа. – Х., 1927. – С.15; Культурне будівництво в УРСР: Стат. довідник. – К., 1940. – С. 40;
6. Постернак С. Из історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. – К., 1920. – С. 81;
7. Дичек Н.П. З історії педагогічної освіти на Україні у 20-ті роки // Укр. іст журн. – 1989. - №9. – С. 84;
8. Дичек Н.П. З історії педагогічної освіти на Україні у 20-ті роки // Укр. іст журн. – 1989. - №9. – С. 84;
9. Ряппо Я.П. Народна освіта на Україні за 10 років революції. – Х., 1927. – С. 41;
10. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.). – К., 1965. – С.195;
11. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп. 2. – Спр.7. – Арк. 36 зв;
12. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп.4. – Спр.621. – Арк. 4 зв;
13. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський інститут Українських Студій Альбертського Університету, 1992. – С.62;
14. ЦДАВО України. – Ф. 4805. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 128;
15. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 91. – Арк. 20;
16. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 91. – Арк. 20;
17. ДАЖО. – Ф. Р-31. Оп. 1. – Спр. 60. – Арк.126;
18. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 58;
19. Майборода В.К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917-1941 рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. - № 11. – С. 59;
20. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп. 2. – Спр.7. – Арк. 36 зв;
21. Третье Всеукраинское совещание по просвещению. 15-27 июня 1921 г. – Х., 1922. – С.71;
22. Майборода В.К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917-1941 рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. - № 11. – С. 59-60;
23. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 1621. – Арк. 182;
24. Кліцаков І.О. Педагогічні кадри України (1917-1937 рр.) – Донецьк, 1997. – С. 104;
25. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 961. – Арк. 27-39;
26. Лікарчук І.Л. Міністри освіти України. У 2 тт. – К., 2002. – Т.1. – С. 159;
27. Сірополько С. Народна освіта на Советській Україні. – Варшава, 1934. – С. 114-115;
28. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 52;
29. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 58;
30. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-3. – Оп. 2. – Спр. 147. – Арк.5;
31. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 64;
32. Державний архів Вінницької області(далі – ДАВО). – Ф.Р-384. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.10; ДАКО. – Ф. 142. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк.41;
33. ДАЖО. – Ф.Р-31. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк.83;
34. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 284. – Арк. 12;
35. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2492. – Арк.13;
36. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1839. – Арк.122;
37. Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції. – Х.,1927. – С. 73;
38. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 91. – Арк. 21;
39. ДАЖО. – Ф.Р-31. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк.116;
40. ДАЖО. – Ф.Р-31. –

Оп. 1. – Спр. 79. – Арк.116 зв; 41. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2008. – Арк.187; 42. Известия ЦК КП(б)У. – 1922. - № 10-11. – С. 4; 43. Майборода В.К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917-1941 рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. - № 11. – С. 62; 44. Народна освіта і педагогічна думка в Українській РСР (1917-1967). – К., 1967. – С. 35; 45. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 117-118; 46. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 2225. – Арк.52, 58; 47. ЦДАВО України. – Ф. 4805. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 129 зв; 48. До історії міжнародних процесів на Україні // Укр. іст. журн. – 1991. - №1. – С.102; 49. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 91. – Арк. 22; 50. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський інститут Українських Студій Альбертського Університету, 1992. – С.76; 51. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр.2002. – Арк.58,66; 52. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр.2702. – Арк.24; 53. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр.621. – Арк. 70; 54. Скрипник М.О. Вибрані твори. – К., 1991. – С. 377; 55. Глинский А.Б. Национальные меньшинства на Украине. – Х., 1931. – С. 64; 56. Майборода В.К. З історії становлення і розвитку педагогічної освіти на Україні (1928-1941рр.) // Початкова школа. – 1990. - № 12. – С. 34; 57. Пилипенко Б. К совещанию совпартшкол. (Из опыта работы Харьковской губернии) // Знамя коммунизма. – 1924. - № 5. – С. 62-63; 58. Доповідь голови Укрголовпрофосвіти Я. Ряппо «Рік українізації в шкільній справі»// Укр. іст. журн. – 1991. - № 1. – С.100; 59. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-і роки. – К.,1991. – С. 255; 60. Петровський Г. До народних учителів // Більшовик. – 7 лютого 1923 р. – С. 1; 61. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 339; 62. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997. – С.120; 63. Скрипник М. Перебудовними шляхами // Комуністична освіта. – 1931. - №. 7-8. – С. 32; 64. Вісті. – 20 листопада 1926 р; 65. ЦДАВО України. – Ф.1. - Оп.2. - Спр.2225. - Арк.50; 66. ЦДАВО України, Ф. 166.- Оп.4.- Спр. 853.- Арк. 12; 67. ЦДАВО України.- Ф. 166, Оп.4.- Спр. 853.- Арк. 11; 68. Українізація установ Соцвиху // Більшовик. – 11 серпня 1923 р. – С. 1; 69. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 339; 70. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997. – С.120; 71. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр.2251. – Арк.22; 72. Політична підготовка вчителів // Більшовик. – 19 квітня 1923 р. – С. 1; 73. Затонський В. До радянського учителя // Радянська освіта. – 1923. – №1. – С. 7; 74. Кліцаков І.О. Педагогічні кадри України (1917-1937 рр.) – Донецьк: Юго-Восток, 1997. – С.149; 75. Майборода В.К. З історії становлення і розвитку педагогічної освіти на Україні (1928-1941рр.) // Початкова школа. – 1990. - № 12. – С. 35; 76. Сігаєва Л.Є. Становлення і розвиток системи підвищення кваліфікації вчителів в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.). – К., 2000. – С.102.

В.В. Кононенко

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ ТА ЇЇ ТРАНСФОРМАЦІЯ: ВІД РСДРП ДО РКП(Б)

Національна політика більшовиків визначалась принципом політичної доцільності й зазнавала трансформації відповідно до завдань, які ставила перед собою партія. Перетворившись на потужну політичну силу, вони перейшли від політики загравання до національних почуттів, гасел про самовизначення та відокремлення до агресивної політики щодо відновлення нової могутньої імперії за радянським зразком.

У статті автор проаналізував основні програмні документи РСДРП та РКП(б), що стосувалися національної політики партії та охарактеризував її основні принципи та підвалини у контексті більшовицької національної політики стосовно України.

При підготовці роботи були використанні дослідження Л. Нагорної, В. Колісника, А. Абашидзе, А. Авторханова та збірники документів, що містять основні програмні матеріали партії з визначених питань¹.

Національна політика Російської імперії, що за своєю суттю залишалася колоніальною і проявилась у експлуатації ресурсів національних окраїн, «русифікації», асиміляції неросійського населення, остаточно заплутала клубок національних відносин на підконтрольній території. Вже під кінець ХІХ ст. у діяльності політичних партій все частіше поряд із гаслами соціальної справедливості починають оформлюватися ідеї національного розвитку народів, що входили до складу імперії. На початку ХХ століття в умовах наростання соціально-економічної кризи питання національних відносин набувають неабиякої ваги, чим і намагаються скористатися ряд політичних сил. Національне питання стало для більшовиків тією політичною картою, якою вони намагалися скористатися не раз, хоча й вони та їх послідовники «застосовували в національному питанні

(і зокрема в питанні про право націй на самовизначення) політику подвійних стандартів: вони визнавали право націй на самовизначення при капіталізмі за певних умов, а при соціалізмі фактично не залишили націям такого права»². На думку ряду істориків, виникнення на початку ХХ століття права націй на самовизначення стало не більш ніж популістською декларацією, що була висунута з огляду на політичну кон'юнктуру та була покликана підняти авторитет серед мас³.

Проте право на самовизначення вперше було сформульоване політичними конкурентами більшовиків, для яких воно стало «загальноновизнаним принципом демократії взагалі, а не винаходом Леніна...»⁴. Слід зазначити, що право нації на самовизначення виникло у результаті трансформації національного принципу побудови держав наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. За словами основного ідеолога «революційної школи з національного питання»⁵ В.І.Леніна, нації складають «єдиний історичний ряд розвитку» і є логічним наслідком існування племені (союзу племен) та народності⁶. Проте в умовах існування буржуазного класового суспільства націю розривають класові антагонізми, що заважають їй бути єдиним організмом. На жаль, Ленін та його послідовники вважали, що народ переростає у націю насамперед матеріальними інтересами та відносинами, мало звертаючи увагу на психологічні, культурні, мовні фактори. На їхню думку, сутність нації як спільності полягає у тому, що вона є «безумовно соціальною, соціально-історичною спільністю»⁷. Право на самовизначення трактувалося більшовиками як право кожної нації без тиску і примусу обирати національно-державні форми існування. «Це значить: великороси не будуть насильно вдержувати ні Польщі, ні Курляндії, ні України, ні Фінляндії, ні Вірменії, взагалі ні одного народу. Великороси пропонують братерський союз усім народам і утворення спільної держави за добровільною згодою кожного народу, а ні в якому разі через насильство, пряме чи посереднє»⁸. На нашу думку, такий широкий діапазон національної політики був зумовлений намаганням більшовиками розширити соціальну базу партії, яка на думку ряду істориків залишалася російською і не мала потужної підтримки в регіонах. Цілковито очевидно, що такі заяви лідерів партії сприяли появі відцентрових тенденцій у суспільстві, що аж ніяк не могло бути цілком більшовиків. Дослідник радянської національної політики Л. Нагорна вважає, що, на відміну від теоретиків європейської соціал-демократії, які тлумачили самовизначення націй здебільшого як спосіб задоволення культурно-побутових потреб, теоретики більшовизму не вбачали особливої небезпеки у розпаді великих багатонаціональних імперій. Підтримуючи ці вимоги, що жили відцентрові тенденції у суспільстві, більшовики на перший план ставили ідею «світової революції», в якій питання про національні особливості, кордони тощо були не істотними⁹. Централізація держави повинна була сприяти новій формулі – злиття робітників усіх націй. Завуальований принцип утворення нової держави диктатури пролетаріату на основі денационалізованого робітничого класу пізніше практично буде втілений у життя. Крім того, соціалістична нація – це нова історична спільність, яка базується на зв'язках, що складаються в результаті утвердження соціалістичного способу виробництва та виникає в результаті якісного перетворення на основі марксистсько-ленінської ідеології національної культури і психології, створення нових цінностей у всіх сферах національного життя.

Слід зазначити, що право на самовизначення та відокремлення, на нашу думку, було лише тимчасовим кроком партії. Це визнавав і сам В. Ленін: «Відокремлення зовсім не наш план. Відокремлення ми зовсім не проповідуємо. Загалом, ми проти відокремлення. Але ми стоїмо за право на відокремлення з огляду на чорносотенний великоруський націоналізм, який так споганив справу національного співжиття, що іноді більше зв'язку вийде після вільного відокремлення»¹⁰. При виробленні політичної лінії РСДРП стосовно національного питання керівництво партії ніколи не відходило від принципу підпорядкованості національного питання корінним завданням соціалістичної перебудови суспільства.

Після подій першої російської революції 1905 р. на короткий період відбулись часткові зміни в законодавстві, що за своєю суттю були ліберальними. Вони сприяли тимчасовому розквіту національного життя, проте власне національні партії регіонів імперії поки що були у ролі політичних аутсайдерів і залишались у тіні загальноросійських партій.

Із падінням царського режиму у березні 1917 р. національно-визвольний рух народів Російської імперії став на новий, вищий щабель. Сприятливі умови для розвитку національного життя поневолених народів склалися не стільки за рахунок цілеспрямованої політики Тимчасового уряду щодо розв'язання національного питання, а насамперед внаслідок часткової децентралізації імперії та хаосу, який був породжений лютневою буржуазною революцією 1917 р. За своєю суттю національна політика Тимчасового уряду стосовно України та інших регіонів імперії залишалася великодержавною та шовіністичною. Один із лідерів національної революції в Україні та член

.....
делегатії Центральної Ради, що у травні 1917 р. вела переговори з Тимчасовим урядом у Петрограді, В.Винниченко так коментував особливості цієї політики: «Виміряючи територію майбутньої автономії України, вони торкнулись Чорного моря, Одеси, Донецького району, Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини. І тут від однієї думки, від одної уяви, що донецький і херсонський вугілля, що катеринославське залізо, що харківська індустрія одніметься в них, вони до того захвилювались, що забули про свою професорську мантию, про свою науку, про високі Установчі збори, почали вимахувати руками, розхристались і виявили суть свого руського, гладкого, жадного націоналізму»¹¹. До українського національного руху сформувалась і внутрішня опозиція в особі російських консерваторів і поміркованих, що побоювались розвалу «єдиної та неподільної Росії», радикалів, що підозрювали, що український національний рух може порушити «єдність робітничого класу», та євреїв, багато з яких ототожнювались з російською культурою та діяли в російських соціалістичних партіях. Проте події в Україні отримали підтримку більшовиків, які в резолюції «Про владу», що була оголошена більшовицькою фракцією на засіданні Центрального Виконавчого Комітету Ради робітничих і солдатських депутатів 13 вересня 1917 р., зажадали від влади негайних заходів щодо «здійснення на практиці права націй, що живуть в Росії, на самовизначення, передусім, задоволення вимог Фінляндії та України»¹².

З приходом до влади у жовтні 1917 р. у більшовиків з'явилась можливість втілити декларовану національну політику на практиці. Вже в одному із перших декретів нової влади – «Про мир» – більшовики виступили за «справедливий та демократичний мир... без анексії (тобто без насильного захоплення чужих земель, без насильного приєднання чужих народностей). Вражає арсенал визнаних більшовиками способів втілення бажання жити нації окремо - « у пресі, в народних зборах, в рішеннях партій чи хвилюваннях і повстаннях проти національного гніту»¹³. «В декларації прав народів Росії» (15 листопада 1917 р.) засуджувалась національна політика царизму і проголошувалась політика «добровільного та чесного союзу народів Росії», в основу якої покладені наступні принципи: «1. Рівність та суверенність народів Росії. 2. Право народів Росії на вільне самовизначення, аж до відокремлення та утворення самостійної держави. 3. Відміна усіх і всіляких національних і національно-релігійних привілеїв та обмежень. 4. Вільний розвиток національних меншин та етнічних груп, що населяють територію Росії»¹⁴. Сигнали свободи посилались в усі регіони імперії. У зверненні Ради Народних Комісарів «До всіх трударів-мусульман Росії і Сходу» зазначалось, що «віднині всі вірування і звичаї, національні і культурні установи мусульман оголошуються вільними і недоторканими», проте у даному зверненні вже не було слів про самовизначення та відокремлення цих народів, а навпаки, містився заклик до «підтримки революції і її повноправного уряду»¹⁵.

Декларовані кроки більшовицької влади створюють ілюзію демократичної та відкритої національної політики. На жаль, вона проводилась відповідно до принципу революційної доцільності, і, як покажуть наступні події, утворення суверенної незалежної Української держави, аж ні як не узгоджувалось із планами більшовиків. Для більшості членів РСДРП, за словами відомого українського більшовика М. Скрипника, «Україна не існувала як національна одиниця», а один із найвпливовіших вождів більшовицького руху в Україні Г. П'ятаков відверто заявив, що партія остаточно повинна відкинути гасло права націй на самовизначення: «Ми не повинні підтримувати українців, оскільки їхній рух не вигідний пролетаріатові. Росія не може існувати без українського цукру, промисловості, вугілля, крупи тощо»¹⁶. Проте Раднарком та особисто В. Ленін не змогли одразу відкинути національні вимоги Центральної Ради, намагались діяти обережно, і для того, щоб урятувати престиж російських інтернаціоналістів 3 грудня 1917 р., визнали право України на самовизначення. Проте вже через декілька тижнів у «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради», поряд із підтвердженням права на самовизначення, Центральна рада ставилась перед такими ультимативними вимогами, які повністю перекреслювали її право на суверенітет та призвели до відкритого українсько-радянського збройного протистояння. У цей час Раднарком почав усіляко підтримувати встановлення радянської влади в Україні. Спочатку у резолюції крайового з'їзду більшовиків України (16-18 грудня 1917 р.) «Про українську Центральну Раду» остання була звинувачена у «контрреволюції, буржуазній шовіністичній політиці та прикритті національними лозунгами»¹⁷, потім 25 грудня було утворено Центральний Виконавчий Комітет робітничих і селянських депутатів, який оголосив про позбавлення Центральної Ради «захоплених нею прав» та призначення Народного секретаріату як уряду України¹⁸. Більшовики продовжували загравати до українського народу національними гаслами. Саме на цьому з'їзді було прийнято резолюцію «Про самовизначення України», у якій Україна визнавалась федеративною частиною

Російської республіки та засуджувалась контрреволюційна, буржуазна політика Центральної Ради. На думку делегатів з'їзду принцип національного самовизначення України – це диктатура робітників і селян та Українська робітничо-селянська республіка, що заснована на тісній солідарності трудящих мас, незалежно від їх національної приналежності, з трудящими масами Росії¹⁹.

Оцінюючи події того часу в Україні, В.Затонський у своєму виступі на X з'їзді РКП (б) (1921 р.) говорив: «Національний рух... був пробуджений революцією. Цього ми не передбачили, у певний спосіб прогавили. Це необхідно прямо сказати. У цьому була колосальна помилка Комуністичної партії, яка працювала на Україні... Революція пробудила культурний рух, пробудила широкий національний рух, а ми не спромоглися спрямувати у наше русло цей національний рух, ми прогавили його, і він пішов цілком шляхом, яким повела його місцева дрібнобуржуазна інтелігенція і куркульство²⁰».

Слід зазначити, що прорахунки у національній політиці викривались українськими комуністами. Так, у 1919 р. В. Шахрай та С. Мазлах у книзі «До хвилі. Що діється на Україні і з Україною» висловлювали переконання у тому, що революція в Україні була водночас і соціальною, і національною. На їхню думку, лише обставини змусили більшовиків проголосити Україну радянською республікою зі власним урядом. Згідно із переконаннями авторів проголошена більшовиками теза про національне самовизначення не мала під собою реального ґрунту²¹.

В Україні сформувалася досить потужні політичні сили, які відстоювали соціалістичні ідеї, проте не дотримувались більшовицької платформи. Так, Українська комуністична партія (боротьбистів) об'єднувала у своїх рядах у 1919 р. 15 тис. членів, Українська комуністична партія (укапісти) – 4 тис., тоді як КП(б)У в 1918 р. об'єднувала 4360 комуністів²². За оцінками укапістів і боротьбистів, більшовики були інонаціональною силою, а радянська влада – чужа національному духові українського народу²³.

Поступово РКП(б), що стала потужною політичною силою та зуміла взяти ситуацію під свій контроль, починає відмовлятися від декларованих принципів національної політики. Ще у резолюції III Всеросійського з'їзду Рад «Про політику Ради Народних Комісарів з національного питання» був визначений курс на перетворення Російської імперії в братський союз об'єднаних на добровільних, федеративних засадах Радянських Республік Росії²⁴. У «Програмі Російської Комуністичної Партії (більшовиків), прийнятої на VIII з'їзді партії» (березень 1919 р.) головною метою визначалось зближення пролетарів різних національностей, а як перехідна форма до зближення партія ратувала за федеративне об'єднання держав, організованих відповідно до радянського типу²⁵. Постановою Центрального виконавчого Комітету УРСР «Про об'єднання військових сил радянських республік» було доручено президії звернутися до виконавчих комітетів усіх радянських республік з пропозицією виробити конкретні форми спільної боротьби з контрреволюцією²⁶. А відповідно до декрету Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету «Про об'єднання радянських республік» розпочався безповоротний процес утворення єдиної союзної держави – відбулось тісне об'єднання військової організації та військового командування, Рад Народного Господарства, залізничного управління й господарства, фінансів, комісаріатів праці. Резолюція VII Всеросійського з'їзду Рад «Про пригноблені нації» вже не розглядала право на самовизначення, а лише підтверджувала «право українських робітників і трудових селян вирішити питання про остаточну форму союзу з трудящими масами інших радянських республік²⁷».

Отже, слід зробити висновок, що національна політика більшовиків у національному питанні була досить суперечливою. Ще з дореволюційних часів керівники РСДРП(б) використовували національне питання для боротьби з своїми супротивниками. Проте на практиці не тільки не намагались втілити у життя принцип про самовизначення та відокремлення, а й домагались «єднання трудящих усього світу» для спільного фронту боротьби з буржуазією та експлуататорами. Крім того, національне питання було завжди другорядним у порівнянні із питанням соціальним.

У даній статті автор проаналізував лише основні аспекти трансформації більшовицької національної політики від становлення партії до її утвердження при владі в Україні. Подальшого детального вивчення потребують принципи, форми, методи національної політики РКП(б) та її зміна у пізніші періоди радянської історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Колісник В. Національний суверенітет та право націй на самовизначення // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – №1; Абашидзе А.Х. Защита прав меньшинств по международному и внутреннегосударственному праву. – М., 1996; Авторханов А. Империя Кремля. – Минск-Москва, 1991. Нагорна Л.

Радянська національна політика // Політичні читання. – 1995. - № 1; Образование СССР. Сборник документов. 1917-1924 гг. – М., 1949; История советской конституции (в документах): 1917-1956. – М., 1957; Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали: Довідник у 2-х ч. Ч.ІІ / Упоряд.: Кресіна І.О., Панібудьласка В.Ф.; За ред. Панібудьласки В.Ф. – К., 1997; 2. Колісник В. Національний суверенітет та право націй на самовизначення // Вісник Академії правових наук України. – 2001. - № 1. – С.34; 3. Абашидзе А.Х. Защита прав меньшинств по международному и внутрегосударственному праву. – М., 1996. – С.184; 4. Авторханов А. Империя Кремля. – Минск-Москва, 1991. – С.5; 5. Гилилов С. В.И.Ленин – организатор советского многонационального государства. – М., 1960. – С.5; 6. Развитие национальных отношений в СССР: для самостоятельно изучающих марксистско-ленинскую теорию и политику КПСС. – М., 1986. – С.9; 7. Гилилов С. Вказана праця. – С.11; 8. В.І.Ленін. Повне зібрання творів. – Т.32. – С.41; 9. Там само. – С.161; 10. Гилилов С. Вказана праця. – Т.48. – С. 10; 11. Мицик Ю., Бажан О.. Історія України. Ч.ІІІ: 3 1914 р. до наших днів. – К., 2003. – С.17; 12. О власти // Рабочий. – 1917. - №10. – С.1; 13. История советской конституции (в документах): 1917-1956. – М., 1957. – С.44-45; 14. Там само. – С.57-58; 15. Там само. – С.66-67; 16. Сторінки історії України: ХХ століття. – К., 1992. – С.11; 17. КП(б)У в резолюциях ее съездов и конференций – Х., 1927. – С.1-2. 18. Там само– С.89-92; 19. Там само. – С.73-74. 20. Десятый съезд РКП (б): Стеног. Отчет. – М., 1963. – С.202-203; 21. «Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. К., 2003. – С.29-30. 22. Там само. – С.31; 23. Там само. – С.31; 24. История советской конституции (в документах): 1917-1956. – М., 1957. – С.105; 25. Там само. – С.201-202; 26. Там само. – С.206-207; 27. Там само. – С.215-216.

Т.С. Цьомра

ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКИХ ЛІКАРІВ УКРАЇНИ В ДОБУ НЕПУ

Здоров'я нації значною мірою залежить від стану її медичного обслуговування. Історія лікарської справи в Україні лише нещодавно стала предметом спеціальних досліджень й наукових конференцій науковців¹. Утім, майже всі вони витримані в річищі узагальнюючої характеристики, мають широкі хронологічні межі, здебільшого висвітлюють медицину міста тощо. Малодослідженими в такому разі залишаються проблеми, присвячені окремим аспектам історії лікарської справи села на різних етапах, й серед них – проблема діяльності сільських лікарів в Українській СРСР за доби НЕПу.

Отже, метою статті є спроба з'ясувати стан лікарського обслуговування українського села в період 1921-1928 рр., а завданням – виокремлення основних напрямів та особливостей діяльності сільських лікарів.

Радянські дослідники вважали, що всього на початок НЕПу в Україні працювало 7,6 тис. лікарів і 13 тис. осіб середнього медичного персоналу². На початку 1990-х рр. дослідники запропонували щодо цього періоду дещо інші цифри: 7648 лікарів і 24 тис. осіб середнього медичного персоналу³. На наш погляд, вище зазначені розбіжності не є істотними для українського села початку 1920-х рр., адже можна з впевненістю стверджувати, що в ньому лікарська верства становила невелику частину від зазначених вище показників і була представлена дуже поодинокі (це фіксують архівні джерела і преса тих часів). За таких умов ефективною робота сільських лікарів могла бути лише в режимі активної (насамперед матеріально-технічної) підтримки їх з боку місцевих органів влади. Й абсолютно закономірним видається те, що однією з комісій, які засновувалися під час створення сільрад, була санітарна (лікарська).

Дуже багато залежало від рівня освіти, кваліфікації й досвіду лікарів, які все ж таки йшли працювати в аграрний сектор. Існує багато свідчень, що в добу НЕПу ситуація в цій площині була незадовільною. Акушеркам, особливо молодим, не вистачало елементарного досвіду. Скажімо, на Поліссі етнографи записали таке свідчення: «Нічого вона (акушерка) не зна і така молоденька – одной жунке прірезала так пупчіка, що аж кров полілась..., нещастненьке посінсло, то се позвалі бабу [сільську повитуху], то баба докончіла [справу]...»⁴.

Поза всякими сумнівами, в радянські часи медичні працівники багато зробили для розвитку закладів охорони материнства й дитинства у сільській місцевості. Так, ініціатором будівництва колгоспних пологових будинків був відомий лікар – професор Г.Ф. Писемський. Однак перший в Україні сільський пологовий будинок з'явився вже після згортання НЕПу. Його організувала у с. Сербо-Слобідка на Житомирщині сільська акушерка М.М. Кулик (на 1937 р. у селах УРСР було вже понад 2 тис. таких закладів)⁵. Також варто підкреслити, що селянство не особливо довіряло цим установам, користуючись переважно послугами «народних акушерок», тобто баб-повитух. Лише з часом (де швидше – на кінець 1940-х років, де повільніше – до середини 1950-х) «кушорки», як називали в селах випускниць відповідних медичних закладів, таки перебрали на себе функції єдиної в селі родопомічниці⁶.

Як уже зазначалося, великих зусиль потребувала лікарсько-фельдшерська допомога в організаційному плані. Саме у зв'язку з цим лікар Г. Влайков зазначав, що «впорядкувально-санітарна комісія при Сільраді має багато завдань». Серед основних завдань лікарського персоналу він назвав догляд за шляхами, мостами, ставами, криницями, громадськими установами, вулицями, площами, дворами, консультації при забудові помешкання, профілактику захоронень померлих тварин тощо. «Найбільше наше лихо, – писав Г. Влайков, – це так звані спеціальні хвороби: туберкульоз, сифіліс, алкоголізм (пияцтво), аборти (викидні) – тут комісії теж роботи чимало. Вона повинна стежити також за умовами роботи наймитів та інших робітників, щоб охороняти їхню працю й здоров'я. Як-же його це все зробити? Для цього комісія повинна притягти до роботи всіх діяльних, свідомих людей у селі. Увесь медперсонал, учителів, агрономів, представників партійних, професійних організацій, жіноцтво та молодь, комітети обопільної допомоги, комнезами та всі взагалі сільські установи. Треба, щоб керував цими роботами районний санітарний лікар, або участковий лікар». Г. Влайков підкреслював, що «амбулаторії та лікарні на селах повинні не тільки ліками допомагати селянству, а ще й розумною порадою та санітарною освітою»⁷.

У 1925 р., оповідаючи про лікарську справу, заввідділом охорони здоров'я Київщини відзначив, що він «звертає зараз найголовнішу увагу на те, щоб збільшити працю по охороні здоров'я на селі»⁸. Він також зазначив, що для підвищення кваліфікації ряд сільських лікарів підпорядкованого йому регіону відряджається до науково-методичних закладів, організовано забезпечення лікарів літературою. Кореспондент, який брав інтерв'ю у головного охоронця здоров'я Київщини, повідомив, що «значну ролю відіграє утворення на селі єдиної аптеки. На селі є зараз аптеки, що належать до різних установ. Тепер усі ці аптеки об'єднуються в єдину аптеку, і вона буде видавати селянству ліки за рецептами лікарів неплатно»⁹. У такий спосіб значно поліпшувалася фінансова сторона роботи лікарських установ у селах. Однак у різних регіонах було по-різному.

Стосовно професійної характеристики лікарів варто зазначити, що серед медичної сільської інтелігенції тих часів велику силу мали ще традиції земської медицини. Вона меншою мірою піддавалася політизації й ідеологізації і більше надавала реальну допомогу. Проте це не означало, що лікарів обійдуть увагою політосвітні заходи більшовиків. І цілком очевидно, що внаслідок дії цих заходів Голова Українського бюро профспілки «Медсанпраця» в розмові з працівниками редакції газети «Комуніст» заявив, що в 1924 р. відбувся рішучий світоглядний перелом серед медичних працівників у бік радянської влади. Він, зокрема, підкреслив, що лікарі часто є культурною змичкою між містом і селом, а вся санітарна освіта серед селянства ведеться виключно медперсоналом. При цьому ніби було зафіксовано високий відсоток лікарів, які бажали вступити до лав компартії¹⁰.

Незважаючи на окреслені вище тенденції (поступове зростання на селі чисельності лікарських кадрів, здобуття ними довіри у селян та місцевих владних структур), є підстави стверджувати, що у 1920-х рр. ситуація з медичним обслуговуванням селянства України була незадовільною. Найпершим і найбільшим недоліком у сфері охорони здоров'я країни з переважанням сільського населення була концентрація лікарів у містах. Характерно, що це становище залишилося практично незмінним аж до кінця 1930-х рр. У багатьох аграрних районах із населенням кілька десятків тисяч осіб зовсім не було хірургів, гінекологів. Хворих доводилося возити за десятки кілометрів у районні й обласні центри. Серед госпіталізованих у міських лікарнях і тих, хто звертався до них за амбулаторно-поліклінічною допомогою, значну частину становили саме українські селяни¹¹.

Отже, здоров'я української нації в добу НЕПу значною мірою залежало від сільських лікарів, яких на той час було надто мало. Влада, яка лише задекларувала збільшення медперсоналу для сіл України, насправді проводила зовсім іншу політику. Випускників українських вищих навчальних закладів медичного профілю надсилали на роботу до міст, в інші республіки, і дуже рідко – в сільську місцевість. Не затримувалися на селі й самі випускники.

Окремо слід зазначити, що медична освіта в УСРР була надто русифікована, – а це створювало певні перешкоди у стосунках між лікарями і сільською людністю (особливо, якщо взяти до уваги той факт, що багатьох медичних термінів селянство не розуміло навіть рідною мовою). До того ж, в добу НЕПу вкрай нестабільним було матеріально-технічне забезпечення медперсоналу сіл України. Це впливало на професійні та моральні якості сільського лікаря, змушувало його шукати альтернативні джерела заробітку, відволікало від основної роботи за фахом.

Вищесказане свідчить про те, що радянська влада по суті ігнорувала проблеми лікарської допомоги селянству. Більшовики вважали, що основною функцією будь-якого інтелігента на селі є не професійне обслуговування населення, а скоріше робота з нав'язування хліборобам комуністичних цінностей. Такою функцією наділялася вся сільська інтелігенція, і лікарі не були винятком. Це

яскраво проявлялося в лікнепівській та політосвітній роботі, якою, окрім всього іншого, змушений був проводити сільський лікар. Зазвичай її мали проводити спеціально вишколені агітатори. Оскільки агітаторів цих хронічно не вистачало впродовж всієї доби НЕПу, на заміну їм у хати-читальні та сільбуду надсилали читати лекції сільських вчителів, агрономів або лікарів. Останні, як свідчать радянські джерела¹², були ненадійною «культурною силою» і досить часто відбували свою повинність без потрібної комуністам наполегливості або виключно в контексті своєї кваліфікації (наприклад, читали лекції з профілактики захворювань, санітарної дисципліни тощо, й мало зустрічалося таких, які б виголошували доповіді, «по-марксистськи витримані»). Очевидно, лікарі віддали перевагу клятві Гіппократа, а не ідеологічній роботі. Втім, потреба в лояльному ставленні радянських органів влади змушувала лікарів усе частіше вдаватися до комуністичної пропаганди. Імовірно, внаслідок дії саме цієї «системи лояльності» II Всеукраїнський з'їзд медичних працівників (березень 1928 р.) від імені 14 тис. лікарів республіки запевняв компартію, що «лікарі України, являючись одним з загонів інтелігентної праці, візьмуть активну участь у соціалістичному будівництві, в усіх його галузях, і докладуть максимум енергії в своїй подальшій роботі як в загальнополітичній, так і в справі охорони здоров'я трудящих»¹³.

У підсумку, варто зазначити, що сільські лікарі в добу НЕПу мали два основні напрями діяльності: фаховий і політичний. Оскільки представники радянської влади наполягали на реалізації завдань насамперед другого напрямку, це, у сумі з комплексом інших причин, зокрема, матеріально-побутового характеру, перешкоджало ефективній лікарській допомозі селянству.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ткачова Л. Інтелігенція радянської України в період побудови основ соціалізму. – К., 1985; Верхратський С., Заблудовський П. Історія медицини. – К., 1991; Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). – В 3-х кн. – Кн. 3. – К., 1994; Історія української медицини: Матеріали конференції. – К., 1995 та ін; 2. Ткачова Л. Вказана праця. – С. 12; 3. Нариси історії української інтелігенції... – С. 9; 4. Боряк О. Стан народного акушерства в ХІХ ст. // Укр. іст. журн. – 2001. – № 2. – С. 59; 5. Нариси історії української інтелігенції... – С. 13; 6. Боряк О. Вказана праця. – С. 58; 7. Влайков Г. Про лікарсько-санітарну роботу на селі та про діяльність комісій впорядкування й санітарії // Сільрада. – 1925. – № 2. – С. 12; 8. Охорона здоров'я на селі // Сільрада. – 1925. – № 5. – С. 31; 9. Там само; 10. Шевчук Г. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках. – К., 1963. – С. 227; 11. Нариси історії української інтелігенції... – С. 15-16; 12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 539. – Оп. 3. – Спр. 1393. – Арк. 40, 50; Там само. – Спр. 1400. – Арк. 68, 106; Там само. – Спр. 1440. – Арк. 18, 27, 56; 13. Ткачова Л. Вказана праця. – С. 37-38.

К.В. Мануїлова

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ТА УКРАЇНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УСРР У 20-Х– НА ПОЧ. 30-Х РР. ХХ СТ.

Запроваджена в 1923 р. на ХІІ з'їзді РКП(б) політика «коренізації», попри значні преференції національним меншинам, в УСРР здійснювалася переважно у формі українізації. Хоча українізація мала на меті дерусифікувати зросійщених українців, вона не могла не зачепити інтереси певних прошарків національних меншин, і першодовсім – інтелігенцію.

Українська інтелігенція була рушійною силою українізації, однак ставлення інтелігенції національних меншин до цих процесів було неоднозначним.

Дослідженню інтелігенції у 20 – 30-х рр. присвячені праці Г. Касьянова, В. Даниленка, Т. Комаренко, М. Шипович.¹ Частково ця проблема вивчалась дослідниками історії національних меншин². Однак деякі аспекти висвітлені недостатньо, зокрема, ставлення неукраїнської інтелігенції до українізації й зумовлені ним зміни вектору її лояльності з російської на українську.

Про важливість даної проблеми свідчить той факт, що вона постійно перебувала в полі зору партійно-радянського керівництва УСРР. Саме з метою «з'ясувати загальне питання про становище національних меншин у зв'язку з українізацією, питання про те, як відбувається українізація і де що кого тисне» була скликана Перша Всеукраїнська Нарада по роботі серед національних меншин 8-11 січня 1927 р.³

Відомо, що в роки революції, незважаючи на толерантну національну політику української влади, інтелігенція національних меншин, передусім російської та єврейської, саботувала українізацію освітньої сфери й суспільно-політичного життя загалом. Ситуація майже не змінилася й у 20-ті роки.

З усіх національних меншин переважно в містах проживали росіяни та євреї, і саме вони представляли левову частку неукраїнської інтелігенції. Політика українізації вплинула на збільшення частки корінної національності в лавах інтелігенції, але ж середня питома вага українців не відповідала їхній частині у складі всього населення. Традиційно українці складали більшість серед сільських вчителів, агрономів, в Академії наук. Росіяни традиційно переважали серед висококваліфікованої технічної, наукової і викладацької інтелігенції, складали значну частку в керівному апараті. Євреї (також традиційно) переважали в медицині і мистецтві⁴.

Політика українізації безпосередньо загрожувала останнім, оскільки вони втрачали привілейоване становище в суспільстві. Зростала конкуренція на ринку праці. Саме ці чинники, а також довголітні традиції обрусіння значної частини населення України зумовили ставлення російської та єврейської інтелігенції до українізації. Як відзначалась в тезах червневому пленуму ЦК КП(б)У 1926 р. «Про підсумки українізації», «соціальні корені руського шовінізму на Україні залягають у товщі руського міського міщанства (буржуазії) та інтелігентсько-спеціальному прошаруванні»⁵.

За образним висловом Я. Дашкевича, старорежимний божок — великодержавний шовінізм — не здавав своїх позицій. Він блукав по школах, редакціях газет, переховувався по шахтах і фабриках, висиджував у бібліотеках, канцеляріях державних установ, а щоб легше було пролізти, закривав своє ганебне обличчя квитками партійних організацій. Бувало, що його проганяли, але він пристосовувався до обставин, змінювався, виступав у люксембургіанській масці, або ідентифікував українізацію з контрреволюцією, петлюрівщиною, махновщиною тощо⁶.

Українізації чинили опір насамперед ті, хто мав її проводити, — партійні та радянські службовці. І. Майстренко згадував, що одеська партійна еліта «ненавиділа українізацію й мене як її представника. Ненавиділи мене за те, що я находив контакт між одеситством і українізацією»⁷. Байдуже, а інколи й вороже ставлення до роботи щодо українізації з боку відповідальних працівників відзначалося в тезах доповіді Одеської окружної комісії з українізації у 1927 році⁸. Обов'язковий для всіх службовців іспит на знання української мови, української літератури та історії революційного руху на Україні наводив на них жах. «Українізація — писав С.Єфремов у 1924 р., —...справжня злість дня. Просто стогін і гамір стоїть по установах»⁹. У листах з Одеси часто можна було прочитати, що проведення українізації — це «кошмар», «духовне насильство» і «...з мовою жарти погані»¹⁰.

У зведеннях партійних органів та ДПУ часто вказувалося, що радянські органи у ряді випадків протидіють українізації. «У самих окружних комісіях з українізації в Балті і Миколаєві ніхто із членів не знає українську мову», — сповіщали доповіді з місць. Проти українізації виступало партбюро Херсонського округу: «...навіть партійці відносяться вороже до українізації»¹¹. Часто до центру з місць повідомляли, що партійне керівництво повітів - голова і секретар — «не можуть ще розшифрувати українську мову»¹².

У звіті Херсонської окружної комісії з українізації до Всеукраїнської центральної комісії українізації радянського апарату при РНК УСРР станом на 1 січня 1930 року зазначалося, що керівники радянських установ формально ставляться до виконання директив щодо українізації, «...відповідальні працівники не служать прикладом для колег, розмовляють самі російською мовою та знецінюють перед службовцями свій авторитет адміністратора»¹³.

Негативним було ставлення до українізації серед спеціалістів, передусім тих, хто працював у загальносоюзних установах. По-перше, це були переважно росіяни, до того ж вони працювали в робітничому середовищі майже цілком російському або русифікованому. По-друге, однією з причин несприйняття українізаційних процесів серед інженерно-технічної інтелігенції була відсутність технічної термінології українською мовою.

Навіть у кінці 20-х років, коли всі терміни українізації апарату минули, перший секретар ЦК КП(б)У С.Косіор змушений був визнати, що спеціалісти відверто зневажливо ставляться до впровадження в життя української мови і «пхикають, коли їм доводиться мати справу з «нікому не потрібною», мужицькою мовою». Досить частими серед ІТР були заяви на кшталт такої: «Краще поїду з України, ніж буду вивчати українську мову»¹⁴.

Неоднозначним було ставлення до українізації освітянської інтелігенції. Більшість вчителів та професорсько-викладацького складу вузів проявляла свою опозиційність до національно-культурної політики Радянської влади, тому що серед освітян переважали росіяни або євреї за походженням, які не знали української мови і ризикували втратити роботу. Як відзначалося в партійних документах, у Київському політехнічному інституті у 1923-1924 рр. опір українізації чинили професори Патон, Прокоф'єв, Кириєнко, Цесмінський. Так, професор Кириєнко протестував проти доповіді голови

місцевому, яку той проголошував українською мовою; професор Патон зірвав захист дипломного проекту, написаного українською мовою.¹⁵

Особливо великих труднощів зазнавала українізація освітніх закладів на сході і півдні України. Так, в Донбасі вчителі лікнепу на вимогу українських робітників учити їх українською мовою, відповідали: «навчіться з початку руської мови, а потім уже будете вчити свою «арабську»».¹⁶

З професорсько - викладацького складу одеських вузів, на думку чекістів, найбільшу опозиційність до українізації виявляли викладачі і професори Одеського сільськогосподарського інституту (ОСГІ), де працювали колишні лідери місцевих організацій загальноросійських партій: народних соціалістів, октябристів, кадетів. В ОСГІ чекістами фіксувалася «права», «великоросійська» професура, що з 1923 р. починає активно протидіяти процесам українізації. Чекісти стверджували, що серед професорів панують «чорносотенні настрої».¹⁷

Як активних ворогів українізації інформатори ЧК-ДПУ розглядали професора О. Браунера (ОСГІ) – «монархіста, антиукраїнець», професора П.Павлова (Хіміко-фармацевтичний інститут). В ОПІ - професорів Д. Добросердова – «монархіста, ненависника української мови», С. Шатуновського – «антирадянського типу, що співчуває сіонізму, противника українізації».¹⁸ В ОІНО, де справа українізації йшла краще, ніж в інших інститутах Одеси, у 1925 р. тільки 16 % викладачів викладали українською мовою. «Права» група професорів ОІНО (Б. Варнеке, О. Готалов-Готліб, М. Лінгау, А. Томсон, В. Лазурський), на думку чекістів, була «кадетськи налаштована» і ворожа українізації. У 1925 р. в Одеському медичному інституті (ОМІ), в Одеському інституті народного господарства (ОІНГ) і в Одеському політехнічному інституті українізація трактувалася, як «насильство», «...ставлення професури до українізації різко негативне».¹⁹ Як приклад ворожого ставлення до українізації в центральній пресі та виступах високих посадовців цитувалися слова завідувача кафедри державного права ОІНГ професора П.М. Толстого про те, що українізація – це насильство, а викладачі, що переходили на українську мову викладання, – ренегати.

Частина одеської професури вважала українську мову незрозумілою «галицькою мовою», «селянською мовою», якою треба користуватися тільки на селі. Ця професура саботувала впровадження українізації, нарікаючи, що немає «наукової української термінології».

Найбільш вороже поставилися до українізації викладачі вузів союзного підпорядкування. Так, студент фінансово-економічного вузу Ковальчук у своєму листі від 12 червня 1934 р. до редакції газети «Соціалістична Харківщина», писав, що лише один з семи предметів викладається українською мовою. Причому вже протягом самого навчального року лектори з двох предметів перейшли з української мови викладання на російську. Особливо ж обурило студента заява виконуючого обов'язки директора інституту Ривкіна, який заявив: «Коли не знаєте і не розумієте російської мови, так ви не можете навчатись у вищій школі, і дивно, що не знаючи її, ви потрапили в інститут».²⁰

Студентство стосовно українізації розбилося на ряд угруповань. Так, студенти - євреї у вузах Одеси склали 50 – 60 % від усієї маси студентства (у деяких до 70 %). Вони переважали у навчальних закладах фармацевтичної та мистецької освіти. Євреї, як правило, були міськими мешканцями, але добре і швидко вивчали українську мову. Студенти – росіяни вчилися в інженерно-технічних, соціально-економічних навчальних закладах та вечірніх робітничих технікумах. Вони виявляли іноді «російський шовінізм» і відкидали саму можливість викладання спеціальних предметів українською мовою. Студенти – українці, що склали 10 - 15% в ІНО та до 25% в ОСГІ, вітали українізацію. У той же час «...значна частина студентів - українців розмовляє російською, щоб їх не вважали петлюрівцями» (студенти ОСГІ). Як повідомляли зведення ДПУ, «...серед студентів – неукраїнців виділилося дві групи». Перша розглядала українізацію, як вимушену, тяжку необхідність і намагалася вчити українську мову. Друга – «більш значна частина студентства» - ставилася до українізації негативно.²¹

Проте, як доречно зазначають дослідники О. Рубльов та Ю.Черченко, «... відкриті виступи проти українізації російської або зросійщеної інтелігенції України були поодинокими, їх могли собі дозволити переважно представники інтелектуальної еліти. Насправді ж відбувши мовчазний саботаж українізації».²²

На початку 20-х рр. початкова і середня освіта ще не була переведена на українську мову, вступники до вузів так само не були готові опанувати знання по-українському. Надалі ситуація значно поліпшується: українізуються нижчі ланки, з'являється масовий україномовний випускник середньої школи, і студентство вузів у більшості стає україномовним. Майже в усіх навчальних закладах констатується, що «маса студентства українізується швидше, ніж професура».²³

Щодо єврейської інтелігенції, то в її середовищі відбувся розкол, але значна частина зберегла великоруську шовіністичну позицію щодо українізації. Іван Майстренко, згадуючи про свій одеський період життя, змушений був констатувати, що у 1930 році «перед у гальмуванні українізації вели не чистокровні росіяни, не чорносотенне малоросіяństwo, а саме єврейські керівні кадри КП(б)У на чолі з колишніми бундівцями».²⁴ Інший мемуарист, Сергій Єфремов, навпаки, відзначив лояльність рядових службовців-євреїв, «які найсерйозніше поставилися до українізації і справді за ці півроку понавчалися, тоді як росіяни нарікали і нарікають, але пальцем кивнути не хочуть, щоб якось вже раз раду собі з цим дати»²⁵.

Не останню роль в переорієнтації євреїв-службовців та партійних функціонерів середньої та низової ланок відігравали партійна дисципліна і традиційне намагання євреїв асимілюватися з титульною державною нацією. Характерний випадок відбувся в Кременчузі, де голова партійного осередку, в якому 50% членів-євреїв не володіли ні українською, ні російською мовами, заявив: «Що за євреїзація? Нехай вивчать всі українську мову, тому що курс партії на українізацію. Євреї, що не вміють розмовляти ні по-російськи, ні по-українському, нехай обслуговуються українською мовою».²⁶

Отже, російська інтелігенція загалом негативно сприйняла українізацію. Особливо це стосується тих, хто отримав освіту в царській Росії, - професури, спеціалістів, а також службовців. Щодо євреїв, то у значній частині службовців середньої та нижньої ланки, молодих спеціалістів, студентів, що закінчували україномовні школи, під впливом українізації відбувалася переорієнтація з російської мови і системи цінностей на українську. Але згортання українізації на початку 30-х років і проголошення війни з «українським буржуазним націоналізмом» призупинили процес формування української політичної нації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20- 30-ті роки). – К., 1991. – 96 с.; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992 – 176 с.; Комаренко Т.О., Шипович М.А. Влада і літературно-мистецька інтелігенція радянської України: 20-ті роки ХХ ст. Серія «Історичні зошити». – К., 1999 – 63 с.; 2. Політика коренізації в радянській Україні (1920 – 1930-і рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. – К., 2003. – 219 с.; Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ ст.: Історіографічний нарис. – К., 2000. – 447 с. 3. Первое Всеукраинское Совещание по работе среди национальных меньшинств, 8-11 января 1927 г.: Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. – Х., 1927. – 228 с.; 4. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років ... С. 97; 5. Будівництво Радянської України. Збірник. Вип. 1. За ленінську національну політику. Х., Б.р. –С.62; 6. Дашкевич Я. Р. Українізація: причини і наслідки // Слово і час. –1990. – №8. – С. 59; 7. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон, 1985. – С. 246; 8. Державний архів Одеської області (далі –ДАОО). – Ф.Р 39. – Оп.3. – Спр.697. – Арк.120; 9. Єфремов С. Щоденник. 1923 – 1929. – К., 1997. – С. 155; 10. ДАОО. – Ф.Р 39. – Оп.1. – Спр. 1031. – Арк.100-108; 11. Там само. – Спр. 1037. – Арк. 21; 12. Там само. – Спр. 78. – Арк.. 98; 13. Державний архів Херсонської області. – Ф.Р.- 446. – Оп.1. – Спр.28. –Арк. 23; 14. Комуніст. – 1929. – 9 квітня; 15. Українізація 1920-30-хрр.: передумови, здобутки, уроки./ Колективна монографія. – К., 2003 – С. 97; 16. Галій М. Від самовизначення до нового поневолення./ Геть маску! Національна політика на радянській Україні в світлі документів. – Львів, 1934. – С. 24; 17. ДАОО.- Ф. Р 7. – Оп.1. – Спр. 1312. – Арк. 19; 18. Там само. –Ф.Р 39. – Оп.1. –Спр.1033. –Арк..169; 19. Там само. – Спр. 1601. – Арк. 83; 20. Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1938). - К., 2001. – С. 186; 21. ДАОО. – Ф.Р 39. – Оп.1. – Спр.165. – Арк.213; 22. Рубльов О.С., Чеченко Ю. А. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції. 20-50-ті роки ХХ ст. – К., 1994. – С. 34; 23. Українізація 1920-30-х рр.: передумови, здобутки, уроки. – К., 2003.–С. 92-93; 96; 24. Майстренко Іван. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон, 1985. – С. 222; 25. Єфремов С. Щоденник.. – С.155. 26. Комуніст.-1925.- 4 квітня.

Т.П. Антонішина

УКРАЇНСЬКО-РАДЯНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИЙ ТРИКУТНИК У 20-Х РР. ХХ СТ.

Сучасна Україна як поліетнічна держава, що будує демократичне суспільство, в своїй етнополітиці повинна враховувати інтереси і тісну співпрацю всіх народів, які її населяють. Саме такий підхід може сприяти формуванню в суспільстві духу толерантності, усвідомлення приналежності представників цих етносів до української політичної нації і як наслідок, безконфліктне співжиття громадян нашої держави. Вагому роль при цьому повинна відіграти історична наука. Адже важливим елементом національної свідомості є знання історії свого народу;

історичну пам'ять розглядають як одну з головних ознак нації. Тому створення історичних праць, які об'єктивно висвітлюють минуле народу, є важливим завданням національного творення. Тим вагоміша й відповідальніша роль історичного пізнання, коли воно заглиблюється в міжнаціональні відносини.

Минувшина двох націй, української і єврейської, що проживали на одній території, прагнули, але не мали власної державності, вимагає від історика, не відмовляючись від ціннісних узгоджень, виокремлення фактів від їх ідеологічної інтерпретації. Адже українсько-єврейські взаємини представники обох народів часом розглядають надто примітивно, на рівні «або – або». Чимало істориків зосереджують свою увагу на тій, на їхню думку, шкоді, яку завдали євреї українцям, прислуговуючи польській, російській, радянській державі й маючи з того безперечну вигоду. Звідси висновок, який виправдовує антисемітизм, на противагу свідченням більшості поміркованих авторів.

З іншого боку, чимало єврейських (особливо ізраїльських та американських) істориків широко вживають слово «українці», коли йдеться про тих, хто чинив погроми, чи здійснював Голокост, чи був наглядачем у концентраційних таборах. І дуже мало згадують про тисячі українців, які стали «Праведниками народів світу», і окрім того, рідко згадують про співробітництво єврейських сіоністських партій з українськими партіями та владою. Метою сучасного фахівця з українодайки є донесення широкому загалу громадськості правди про непросте, а часом й драматичне, співжиття цих народів.

В українській історіографії немає спеціальних праць, які б конкретно стосувались теми українсько-єврейських взаємин в СРСР, проте питання, пов'язані з темою життя етносів в УРСР, стали предметом вивчення дослідників. Весь історіографічний процес можна розділити на три основні етапи.

20-ті – 30-ті рр. – початковий етап. Історіографія життєдіяльності євреїв зокрема і національних меншин загалом в УСРР стала складатись з перших років встановлення та функціонування радянської влади, прийняття Конституції УРСР, нормативного визначення засад національної політики. Перші кроки щодо популяризації цієї політики, аналізу економічних процесів, особливостей становища національних меншин були зроблені безпосередніми учасниками та свідками подій, керівниками партійних та державних структур. У публікаціях А. Буценка, В. Затонського, С. Косіора, П. Постишева, М.Скрипника, Н. Челючакевича, В. Чубаря, О. Шліхтера, О. Шумського та ін., окрім апологетики політики КП в національно-державному будівництві, викладено офіційні підходи до її вироблення, показані труднощі й обґрунтовані корективи в ході реалізації схваленого курсу, висвітлено внутріпартійну боротьбу навколо питань стратегії і тактики будівництва нових суспільних та міжнаціональних відносин.¹ Значення цих праць полягає в тому, що на загальнополітичному фоні в них відбиті деякі конкретні факти з історії побутування єврейської етнічної групи в Україні.

Досліджувались ці проблеми і спеціалістами - істориками. Л.Б. Глинський у своїй порівняно невеликій праці навів важливий фактичний матеріал про установи і заклади нацменшин. Слід назвати праці А. Гитлянського, Д. Маца.² Однак їх дослідження мали чимало недоліків. Незначна увага приділялась висвітленню становища єврейської національної групи, ігнорувались особливості регіонів, крім того, праці часом мали декларативний характер, в них відчувалась ідеологічний прес.

З 1926 року слід відзначити хвилю спеціалізованих видань, найчастіше адресованих кадровим працівникам і агітаторам, котрі повинні були вести боротьбу із масовим антисемітизмом.³

У міру згортання політики коренізації зникає інтерес дослідників до проблеми національних меншин, значно скорочується кількість публікацій, змінюється їх проблематика. Останні публікації належать до періоду 1936-1937рр. і пов'язані із «схваленням» етнічними групами сталінської Конституції СРСР та УРСР. Пропагандистська кампанія навколо конституцій велась «від імені» передовиків та новаторів виробництва, стахановців заводів та ланів. При цьому замовчувалось, що Конституція вже не містила статей про можливість створення національних та адміністративно – територіальних одиниць і у такий спосіб ліквідовувалась правова основа існування національних сільрад та районів.⁴

Друга половина 30-х рр. – кінець 80-х рр. Для цього періоду характерна замовчуваність єврейської проблематики. Нечисленні монографії, статті, що вийшли друком в цей час, не могли бути об'єктивними через жорстку цензуру. Ряд аспектів, що мають відношення до історії єврейської меншини, віддзеркалені в багатотомниках з історії УРСР, Історії міст і сіл Української РСР, нарисах з історії КП України, обласних партійних організацій тощо. Оскільки переважна більшість цих праць опубліковані в 60-80-х роках, коли тема міжнаціональних відносин замовчувалась, їх значення

.....
обмежується відомостями про загальні соціально-економічні, політичні та культурні процеси, що торкалися долі всього населення України.

Третій, найбільш продуктивний, період розпочався наприкінці 80-х рр.. Тільки з розгортанням горбачовської «гласності», частковою лібералізацією суспільства почала опрацьовуватись проблематика політико – правового становища етнічних груп в умовах тоталітаризму. Пріоритетне місце в публікаціях 90-х рр., посіли питання порушення прав людини та етнічних груп, каральних акцій та масових репресій, їх трагічних наслідків як для України загалом, так і для кожної національної меншини зокрема.

Про загальний стан єврейської нацменшини в 20-х рр.. ХХ ст. сьогодні ведуть мову О.Я. Найман, Р.Я. Мирський, Я. Хонігсман, О.О. Рафальський, В.С. Орлянський, М.М. Гон, В.І. Гусев та інші.

Утвердження на початку 20-х рр.. радянської влади було зустрінуте населенням України неоднозначно. Повсюдно ще діяли загони українських повстанців, що воювали проти більшовиків, яких масово ототожнювали з єврейським населенням з усіма наслідками (погроми, вбивства мирного населення). Самі ж євреї, особливо містечкові, які найбільше постраждали від погромів, переживали важку кризу, Деякі містечка були цілком зруйновані й покинуті жителями (Київська губернія). Крах економіки містечок викликав втечу юдеїв у великі міста. У чотирьох найбільших містах України (Київ, Одеса, Харків, Дніпропетровськ) чисельність євреїв зросла більш ніж на 200 тис. чол.⁵ Городяни різних національностей покидали домівки у пошуках продуктів, тільки євреї тікали до міст, рятуючись від погромів.

Шість округів за цей час втратили від 50 до 75 відсотків єврейського населення.⁶ Протягом 1920-1921рр. з українських територій виїхали за кордон близько 200 тис. євреїв⁷, кількість біженців не стала більшою, оскільки радянський уряд вжив термінових заходів для штучного звуження емігрантського потоку.

Незважаючи на важке становище обох народів, їх співжиття на національному рівні залишалось напруженим. Стійко вкоренилось переконання української людності в тому, що всі комісари – євреї, а всі євреї – більшовики або співчувають їм. Значною мірою цьому сприяв істотний відсоток євреїв у командному складі армії(у ЧА – 4,8%, на Чорноморському флоті – 2,9%, серед комісарів – 5,9%) в той час, коли 77% особового складу військ складали українські селяни.⁸

Поширенню антисемітизму сприяв войовничий атеїзм, який був однією з основ ідеології нової влади. У 1920-х -30-х рр. активна антирелігійна політика була проведена проти всіх конфесій, але в різні періоди та чи інша релігія і її інститути ставали основним об'єктом переслідування. У першій половині 1920-х рр. радянська влада хотіла показати всьому населенню і всьому світу, що ситуація в країні стабілізувалась. Так, в директивах ЦК ВКП за 1922 р. йшлося про те, що потрібно з великою обережністю проводити заходи, що торкаються релігійних почуттів населення. У березні 1922 р. «Дер Емес» повідомила, що відділ агітації і пропаганди ЦК не буде принижувати релігійних почуттів, а буде займатись питаннями історії релігії.⁹ У 1920-х роках ця терпимість не поширювалась на православ'я, до якого влада ставилась як до одного з головних ворогів радянської влади. Тенденція до антисемітизму посилилась у зв'язку з проведенням керівництвом в 1922 р. реквізиції церковних цінностей, серед уповноважених якої була значна кількість євреїв.

Економічним і культурним життям єврейського населення в 1920-х рр. керували евсекції при комітетах КП(б)У. Їх діячі вимагали від вищого керівництва вести стосовно до іудаїзму таку ж політику, як і до християнства. Такі дії проводились, але у більш поміркованому вигляді. Реквізиції майна релігійних общин відбувались під виглядом «допомоги голодуючим Поволжя». Влада закрила багато синагог і єврейських релігійних шкіл, ніби то з тим, щоб використовувати їх будови для громадських потреб.

У 1928 р. керівництво України прийняло постанову про те, що все майно релігійних організацій «є у віданні НКВС», це стосувалось і єврейських священних книг і архівів, значна частина яких була здана в макулатуру.

Водночас евсекції вели активну боротьбу із мовою іврит. Вона була оголошена «реакційною» і «клерикальною». У всіх навчальних закладах з 1920 року запроваджувалась мова ідиш.¹⁰

Звичайно, позитивним моментом було поширення доступної єврейській меншості мови в органах державного управління, судочинства і правопорядку, створення національних камер, але основним завданням радянської влади було піднесення активності мас, підвищення авторитету партії, поширення довіри до неї з боку національних меншин і в найближчій перспективі – цілковите

розчинення в однорідній масі радянського народу. Це мало стати і кінцевим результатом політики коренізації.

У створенні національних адміністративних одиниць, декларуванні зростаючої активності їх населення партійні та державні органи вбачали один із засобів підштовхування революційних процесів у західних країнах. Про це досить відверто говорить М. Скрипник на сесії ВУЦВК у листопаді 1928р.: «Невеликий осередок будь-якого народу, визволений у боротьбі трудящих, стане осередком визволеного національного розвитку цілих народів, звідки йтиме визвольне гасло й приклад визволення робітників для цілого народу великої країни, а може, й по цілій земній кулі»¹¹.

Не менш неоднозначні заходи проводились в економічному житті країни. Для подолання глибокої економічної кризи, доповненої соціально-політичними суперечностями, на початку 20-х рр. запроваджується НЕП. У важкому становищі зустріли його й українські селяни, і єврейські кустарі. Деякі групи єврейського населення (у великих містах) змогли включитись в адміністративно-господарську структуру країни Рад. Але більшість євреїв містечок і маленьких міст вели постійну боротьбу за виживання: розгорнулася нелегальна нічна торгівля і робота кустарів вночі, великий розмах у прикордонних районах отримала контрабанда.

Багато євреїв-торгівців з недовірою сприйняли НЕП, вважаючи його маневром влади, спрямованим на вияв і подальшу конфіскацію товарів. Але вже на першому етапі НЕПу відродилась приватна торгівля, особливо у великих містах, а в деяких невеликих містечках України євреї-торгівці склали 100%.

Але вже в 1924-1926рр. з'явилися перші ознаки того, що державна й кооперативна торгівля остаточно витісняють приватну. Цьому сприяли субсидування і кредитування кооперації, економічна слабкість розореного війною населення, а головне – репресивна податкова політика і введення різних обмежень, спрямованих на знищення приватної торгівлі. На периферії податкова політика доводилась до абсурду, її проведення перетворилось в справжню біду для дрібних єврейських торговців. Наприклад, в одному із містечок Херсонського округу видано обов'язкову постанову: «Всі громадяни - кустарі і ті, хто займається роздрібною торгівлею, зобов'язані щомісячно купляти, ті в кого патент 1-го розряду, один портрет Рикова і один портрет Калініна; 2-й розряд – 2 портрети Рикова і 2 – Калініна. Норма підіймається з кожним розрядом, доходючи до вищих – по 5 портретів Рикова і Калініна.» Щомісяця виконком посилає фінагентів обходити всі кустарні промисли і торгові лавки, чи є в наявності портрети, куплені з першого жовтня, щоб одні і ті ж портрети не висіли весь час¹².

Положення торговців, кустарів, служителів культу значно ускладнювало позбавлення їх всіх виборчих і соціальних прав: цих людей не брали на роботу, не реєстрували на біржі праці, позбавляли всю родину прав на державну медичну допомогу, на отримання житла, прийом дітей до навчальних закладів. Відсоток «позбавленців» досягав подекуди 60 з усього єврейського населення.

Співвідношення позбавлених виборчого права (у відсотках):¹³

Національність	Міські/ Селищні ради		Сільські ради	
	позбавлені	активні	позбавлені	активні
Українці	16,2	46,3	6,2	88,9
Євреї	72,3	22,7	29,7	1,3

Негативний образ непмана, що створювався радянською пропагандою, став складовою частиною «класового антисемітизму» тисяч безробітних і невлаштованих українців, спрямованого проти єврея-торгівця. Отже, до середини 20-х рр. стереотип єврея більшовика як атрибут антисемітських настроїв був витіснений традиційним торгашем-євреєм, що захопив всю приватну торгівлю.

Намагаючись знизити соціальну напругу, подолати досі катастрофічне безробіття єврейської нацменшини і прихилити її на свою сторону, влада в середині 20-х років стала проводити політику залучення єврейської бідноти до виробничої, в основному землеробської праці. У січні 1928 року президія ЦВК СРСР опублікувала постанову, за якою надавались виборчі права переселенцям - євреям з декласованої бідняцької частини позбавленців, що перейдуть до землеробської праці на землях переселенського фонду¹⁴.

Навколо цієї широко розрекламованої кампанії постійно циркулювали чутки про те, що євреям виділяють кращі землі в Криму і на півдні України, які тільки посилювали заздрощі і антисемітизм в сільському середовищі.

Занепокоєне ростом антиєврейських виступів (здебільшого вони мали і антирадянське забарвлення), керівництво країни наприкінці 1926 на початку 1927 рр. розгорнуло широку

пропагандистську кампанію боротьби з антисемітизмом. У пресі почали вміщувати матеріали про переслідування євреїв на виробництві, в лікарнях і навчальних закладах, а також у відсталому селі. Оскільки «класове походження» антисемітизму не викликало в рамках офіційної ідеології жодних сумнівів, його почали приводити як обтяжливу обставину при будь-яких негативних явищах.

Отже, в 1920-х рр. національна політика влади на Україні стала інструментом радянзації населення. Реалізація практичних заходів (НЕП, політика коренізації, залучення євреїв до землеробства, діяльність Евекцій тощо), поряд із змінами в соціально-економічному та політичному житті, поглибили вже існуючі суперечності між двома народами й породили нові. Головний висновок, що випливає з аналізу міжетнічних стосунків євреїв та українців, – тогочасний антисемітизм – продукт сублімації ненависті народу до радянської влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Буценко А.И. Советское строительство и национальные меньшинства на Украине. –Харьков, 1925; Затонский В.П. Национальная проблема на Украине. –Х., 1926; Постишев П.П. В боротьбі за ленінсько – сталінську політику партії (Збірник.) –К., 1935; Скрипник М. Перебудовними шляхами. (Проблеми культурного будівництва національностей України) //Більшовик України. -1931. -№12. – С.15-35; Челюнкаевич Н.А. Национальный состав Советской Украины. Объяснительная записка к этнографической карте УССР. –Х.,1925; Чубарь В.Я. Советская Украина. –Х., 1925; Шлихтер А. Борьба с националистическим уклоном на современном этапе. –Х.,1933; 2. Мац Д. На высоком подъеме. О работе среди национальных меньшинств Украины // Революция и национальности.- 1935. -№6. –С.62; Глинский А. Национальные меньшинства на Украине. – Х.-К.,1931; Гитлянский А. Ленинская национальная полтика в действии (нацменьшинства на Украине). // Революция и национальности. -1931. -№9. –С.35-44; 3. Поляков Л. История антисемитизма. В 2-х т. –Т. 2. – М., 2001. –С.402; 4. Рафальський О.О. Національні меншини України в ХХ ст. Історіографія. Дис...д-ра іст. наук. –К., 2001. –С.168; 5. Найман О. Історія євреїв України. –К., 2003. –С.372; 6. Там само; 7. Нариси з історії та культури євреїв України. Упоряд. Л. Фінберг. –К.,2005. –С.141; 8. Бойко О.Д. Історія України. –К., 2000. –С. 380; 9. Краткая еврейская энциклопедия./ Ред. И. Орен, Н. Прат. –Т.8. – Иерусалим, 1996. –С.160; 10. Коммунистическая власть против религии Моисея. Документы 1920-1937 и 1945-1953гг. – Винница, 2005. – С.28; 11. Скрипник М. Права та стан національних меншостей на Україні. Статті й промови з національного питання. – Сучасність, 1974.- С.98; 12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. –Ф.413.- Оп.1.- Спр.249. –Арк.141; 13. Там само. – Арк.11; 14. Краткая еврейская энциклопедия. – С.162.

О.В. Косіненко

ПЕРШИЙ ДИРЕКТОР «КРИВОРІЖСТАЛІ» ЯКІВ ВЕСНІК – ПРЕДСТАВНИК УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ 20-30-Х РР. ХХ СТ.

Серед чинників, які сприяють становленню державності, провідне місце належить інтелектуальному забезпеченню цього процесу. Загальновідомо, що носієм такого «забезпечення» у всіх народів завжди є інтелігенція. Саме їй належить усвідомлення та обґрунтування специфічних особливостей «душі» народу, його національного характеру. Протягом багатьох століть інтелігенція України досить успішно вирішувала це завдання. Це було пов'язано, передовсім, із специфічними особливостями історичного розвитку народу України.

У дослідженні ми звернемося до досить непростого часу нашої історії, а саме 30-х років ХХ ст., коли в країні вже сформувався культ особи і набирала оберти тоталітарна система. Але і в той, досить важкий час, в країні були особистості, здатні масштабно мислити, створювати нові об'єкти, бути носіями культури. Саме такою людиною і був перший керівник «Криворіжбуду», перший директор заводу «Криворіжсталь», нині сучасного металургійного гіганта «Міттал Стілл Кривий Ріг» Яків Ілліч Веснік.

У цій статті розглянемо:

- трактування поняття «інтелігенція», якості й характеристики, притаманні інтелігенції;
- життєвий шлях Якова Ілліча Весніка як представника української інтелігенції 20-30-х років ХХ століття.

У філософському словнику поняття «інтелігенція» трактується як соціальний прошарок суспільства, конгломерат людей, професійно зайнятих розумовою (здебільшого складною, висококваліфікаційною, творчою) працею, розвитком та поширенням культури у суспільстві. Як соціальна верства суспільства, інтелігенція розкриває себе у політиці цілеспрямованою діяльністю щодо забезпечення та відстоювання своїх специфічних інтересів¹.

Філософ В.Капіца стверджує, що у суспільному житті інтелігенція бере на себе обов'язок соціального лідера, а саме:

- стверджує своє провідне місце у системі суспільного виробництва;
- закріплює свою провідну роль в організації суспільної праці, де вона виконує керівні функції;
- відіграє провідну роль у збереженні, примноженні, розподілі духовних благ і культурних цінностей;
- оволодіває переважною частиною суспільного духовного і соціально-культурного багатства як інтелектуального капіталу – людського, духовно-практичного, керуючого, інформаційного тощо².

З позиції розвитку духовної культури людини й суспільства інтелігенція розглядає і суть суспільних процесів. Вона керується у розкритті і розвитку соціодуховних здібностей людини, її творчо-інтелектуальних можливостей і перспектив.

Мета суспільства – духовно-творчий розвиток людини на філософських ідеях соціальної культури. Засіб цього – професійно-творча самореалізація кожної людини. Критерій рівня соціального розвитку суспільства полягає в тому, чи створює воно необхідні й достатні умови для самореалізації особистості чи ні.

Головним завданням інтелігенції є підйом рівня культури свого народу до здібностей проявляти інтелектуальну ініціативу, а з нею – знаходження шляхів до соціального розуміння на основі ціннісно-орієнтаційної єдності всього суспільства.

У масштабі України – це здатність суспільства до самоорганізації, самодисципліни, самоконтролю на основі власних інтелектуальних ресурсів.

Італійський філософ-марксист А.Грамші стверджує, що основна функція інтелігенції – це передача знань масам. Він вважає, що існує два основних типи інтелігенції:

- традиційна (переважно сільська) транслює послання еліти, не претендує на власну політичну роль;
- органічна – результат органічного розвитку соціальних класів³.

Головний зміст і призначення соціокультурної реалізації найбільш активних представників технічної інтелігенції – прояв особистої ініціативи, громадянська ініціатива людей для практичних дій з метою соціокультурної трансформації суспільства, регенерації промислового комплексу на принципах багаторівневої економіки.

Провідну роль при цьому відіграють господарські лідери, котрі володіють значним керівним ресурсом.

Враховуючи зазначене, можна виділити об'єктивні якості й характеристики, притаманні суто інтелігенції:

1) соціальне розуміння інтелігенції як сукупності освічених людей, зайнятих розумовою працею. Воно передбачає складну, неоднорідну структуру цього контингенту. До того ж вона найбільш ідеологізована. Суперечності в самій інтелігенції сягають особливої гостроти;

2) зазначена неоднорідність інтелігенції має тенденцію за певних умов тяжіти до внутрішньогрупового антагонізму. Це пов'язане з тим, що серед різних градацій інтелігенції виокремлюється професійно-соціальна. Розумова праця інтелігенції обслуговує потреби різних верств населення. Тому в інтелігенції першого порядку можна виокремити такі її загони, котрі необхідні суспільству однаковою мірою: лікарі, інженери, юристи, офіцери, духовенство.

Є інтелігенція другого порядку, працею якої забезпечуються специфічні потреби, в першу чергу і головним чином самої інтелігенції: історики, філософи, соціологи, літературо- і мистецтвознавці, деяка частина письменників, композиторів, художників.

Існує інтелігенція третього порядку, генератори основоположних ідей, що зумовлюють діяльність усієї інтелігенції загалом;

3) родовою особливістю інтелігенції є індивідуалізм. Він зумовлений обставинами її формування та буття. Незважаючи на те, що навчання інтелігента здійснюється поточним методом і в колективі, процес його визрівання глибоко індивідуальний, тому що знання, навички не стільки даються, скільки беруться. Звідси притаманне інтелігенту підвищене почуття особистої відповідальності, його пристрась до людей, речей та вчинків, виразна яскрава індивідуальність, його намагання бути не таким, як всі;

4) особливість інтелігента як похідна від індивідуалізму – це загострена любов до волі, потяг до незалежності. Але необмежена воля прояву власної особистості – це така вимога, здійснення якої дуже жорстко обмежується суспільними умовами.

Всі ці риси й характеристики повною мірою притаманні Якову Іллічу Весніку. Народився Яків Ілліч Веснік 21 серпня 1894 року в Мінську у сім'ї інтелігентів. Ще у ранні роки з головою поринув у революційну боротьбу, брав участь у подіях в Мінську, розповсюджував листівки, за що був виключений із гімназії. Але пізніше Я.Веснік здобув академічну освіту в Лозанському університеті та у Генеральському політехнічному інституті.

У роки Першої світової війни служив у російській армії у складі 119 Коломенського піхотного полку, воював у Східній Пруссії. У післявоєнний час працював на заводі «Айваз» у Петрограді. Відвідував підпільний гурток. Під час Лютневої революції був командиром Виборзького загону Червоної гвардії. В липні 1917 року займав посаду комісара пошти та телеграфу Виборзького району. Брав участь у штурмі Зимового палацу та у боях у районі Пулковських висот. Пізніше були різні посади, різні роботи, але скрізь Я. Веснік визначався як висококваліфікований спеціаліст, знавець своєї справи. Так під час відбудови Пойлінського моста на Тифліському напрямі завдяки організаторським здібностям та знанням молодого інженера Я.Весніка роботи було закінчено вчасно і якісно. У лютому 1919 року Яків Іванович був тяжко поранений у боях за ст. Аг-Тягля. Після лікування був призначений начальником Головного військового будівельного управління РСЧА. У лютому 1926 року – голова «Алтайполіметалтресту», керував відбудовою золотих Риддерівських рудників на Алтаї. У цей період побував у Нью-Йорку як віце-президент «Амторгу». Очолював інженерну службу на будівництві нафтопроводів у Баку. У 1928-1929 роках – заступник торгпреда у Швеції. У 1929-1930 роках працює начальником прокатних цехів «Магнітбуду». У цей час виїжджає до Німеччини для закупівлі обладнання.

У 1931 році нарком важкої промисловості Серго Орджонікідзе призначає Я.І. Весніка начальником тресту «Криворіжбуд» із спорудження металургійних і коксохімічних заводів. Отже, до Кривого Рогу він приїхав уже зрілою людиною.

На новобудові розкрилися усі організаторські таланти нового керівника, як зводити підсобні цехи, електростанцію, копати котловани під доменний цех. Але для директора «Криворіжбуду» основним було не виробництво, а – люди, що будували це виробництво. Бо справжню інтелігентність можна побачити тільки у ставленні до людей, до їхніх потреб. Дбати про хліб і житло для «новобранців», які прийдуть будувати гігант завтра, прилучати людей до культури у найпервіснішому розумінні цього слова – в гуртках з ліквідації неписьменності навчати вчорашніх селян будівельних професій, а також спеціальностей слюсарів, водопровідників, токарів, доменщиків, боротися з травматизмом, щоденно думати про дітей, які приїхали на новобудову з батьками, – їм і дитсадки, і школи потрібні.

За кресленнями Я.І.Весніка будувалося Соцмісто (район, у якому мали проживати працівники майбутнього металургійного гіганта). При цьому талановитим інженером було продумано все до найменших дрібниць: широкі вулиці, достатня відстань між будинками для зведення скверів і дитячих майданчиків.

Геніальність розуму Якова Ілліча проявилася під час відбудови Кривого Рогу після визволення міста. У відродженні міста використовувалися плани Я.І.Весніка. І саме завдяки їм Соцмісто зберегло свій вигляд, було відбудоване у рекордно короткі строки і зараз є по суті адміністративним центром Кривого Рогу.

Кожна неупереджена людина скаже: усе це зрушити, закрутити в потрібному ритмі й напрямку – ніякій посередності не під силу. Потрібна людина яскрава, показна, освічена. Наркомважпром недарма поставив на чолі «Криворіжбуду» справжнього Інтелігента з великої літери – Якова Весніка.

Маючи класичну академічну освіту, Веснік велику увагу приділяв культурі. Про Якова Ілліча і його помічників – Ільдрима, Кулакова, Горького, робкорів, комсомольців, редактора газети «Темпи вирішують» Штаферука можна судити з того, що вимоги культури задовольнялись у «Криворіжбуді» на рівні виробничих. У гуртожитках – стаціонарні кіноустановки, бібліотеки, хори, драматичні гуртки. Багато уваги приділялось спорту: парашутна вишка, аероклуб, масові змагання на значок «Готовий до праці й оборони», кінні пробіги⁴.

Інтелігентність людини виявляється в усьому, передусім, у побуті, в родинних стосунках. Директор «Криворіжбуду» був людиною без особливих комплексів у побуті. Жив спочатку в готельному номері. Звичайна готельна кімната завжди була завалена кресленнями й діловими паперами. На столі – кілька телефонів. Ходив у військовому вбранні: в галіфе було зручніше ходити будовою. І машина, щоб їздити новобудовою, мав власний «Форд» і комбінатський ГАЗик з тентом.

Навіть ставши першим директором «Криворіжсталі» у 1934 році, він залишався близьким для робітників. Його можна було зустріти скрізь: і в цеху, і на новобудовах міста.

Сім'я Якова Весніка до 1932 року залишалася у Москві, де жила рідня дружини. Дружина, колишня фронтова медсестра, чешка Женя Мемечек, потім стала оперною співачкою Євгенією Веснік, готувалась теж приносити користь будові – вивчала зоотехнію, згадувала порядки на птахофермах, де стажувалась в Європі.

Та, очевидно, саме така людина, з такою життєвою позицією і була шкідлива для сталінського режиму. У 1936 році Я.І.Веснік був звинувачений у підтримці троцькістів. Незважаючи на те, що під його керівництвом за рекордно короткі строки було збудовано перші доменні печі (у серпні 1934 року ДП-1 «Комсомолка», а у травні 1935 ДП-2) його було заарештовано. Завдяки втручання С. Орджонікідзе звинувачення були зняті. Знову невтомний директор повернувся на робоче місце. Та восени 1937 року – нові звинувачення, арешт, суд. Каральна машина працювала швидко й невтомно. І вже 17 листопада 1937 року директор «Криворіжсталі» був розстріляний⁵. За що? Відповідь можна знайти у словах українського поета М. Драй-Хмари, репресованого у цей же час. На запитання дружини: «Чому тебе забрали?» – він відповів: «Тому, що я український інтелігент.»⁶

Якова Ілліча Весніка можна вважати справжнім інтелігентом, бо йому притаманні, усі риси, які є визначальними для інтелігента: висока освіченість та моральна чистота; культура; бажання зробити щось корисне для людей; почуття обов'язку й відповідальності перед Батьківщиною.

Феномен української інтелігенції ще потребує подальшого вивчення, бо на кожному етапі суспільного розвитку перед інтелігенцією постають інші завдання. У 30-х роках ХХ ст. стояли завдання вистояти в умовах жорстокого тоталітарного режиму й при цьому залишитись порядною людиною, яка не заплямувала свою совість вчинками, несумісними з поняттям «інтелігентність». Саме такою людиною в нашій пам'яті, в наших серцях залишиться Яків Ілліч Веснік – будівник і перший директор металургійного гіганта «Криворіжсталь».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Філософський словник соціальних термінів. – Харків, 2005. – С. 337-339; 2. Капица В.Ф. Интеллигенция на рубеже ХХ века // Суспільне життя Криворіжжя на межі тисячоліть: Матеріали І Криворізької науково-практичної конференції. – Кривий Ріг, 2000. – С. 6-17; 3. Грамши А. Современный государь. Тюремные тетради // Избранные произведения: В 3 т. – Т. 3. – С. 110-114; 4. Воронова Т. Знавец і мрійник / Червоний гірник. – 2004. – № 119. – С. 3; 5. Енциклопедія Криворіжжя: 230-ти річчю з дня заснування Кривого Рогу присвячується. – У 2-х т. / Упорядник В.П.Бухтіяров. – Кривий Ріг, 2005. – Т. 1. – С. 180; 6. Белебега І.О. Українська еліта. – Харків, 1999. – С. 248. 7. Бичко А.К. Українська інтелігенція. Специфіка становлення та розвитку // Актуальні проблеми духовності: Збірка матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кривий Ріг, 1995. – Вип. 1. – С. 47-51; 8. Литвиненко О. Соціальна пам'ять та інтелігенція // Людина і політика. – 2000. – № 3. – С. 10-13; 9. Таранов І.Е. О судьбах интеллигенции в Украине // Наука та наукознавство. – 1999. – № 2. – С. 18-24; 10. Ушакин С.А. Интеллигентность сквозь призму интересов // Полис. – 1998. – № 4. – С. 33-37.

В.А. Нестеренко

ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ ТА ЕКОНОМІКИ ПОДІЛЛЯ У СПРАВІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (1920–ТІ РР.)

Період політики «українізації» в УСРР – один найважливіших в історії українського модерного націотворення. Саме в цей час, незважаючи на авторитарний політичний режим, було закладено основи української етнічної нації, плідно розвивалась українська наука, освіта і культура. Велику роль у цьому процесі поряд із дослідниками центральних науково-дослідних установ та викладачами навчальних закладів відігравали науковці регіональних центрів. У даній статті йтиметься про наукову й науково-популяризаторську діяльність членів Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри (НДК) у царині української мови та літератури. Протягом своєї історії вона кілька разів змінювала свою назву. Спочатку називалась НДК історії та економіки Поділля, потім - природи, сільського господарства, культури Поділля¹.

Це питання частково вже поставало предметом вивчення для вітчизняних істориків та краєзнавців. Загальні питання діяльності української інтелігенції у 1920-ті рр. проаналізовано в працях Даниленка В.М., Касьянова Г.В. та інших дослідників². Перша праця про наукову роботу Кам'янець-Подільської НДК належить відомому діячу Українських національно-визвольних змагань,

лідеру невеликої Української народної партії Миколі Баєру, який з 1922 р. до 1927 р. був ректором Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту (СГІ)³. У його праці є коротка історія кафедри, тут детально розповідається про діяльність її секцій. Проте автор головну увагу приділив висвітленню праці природничих та аграрних секцій НДК, зовсім мало написав про наукові студії членів секції культури та її підсекцій.

Оскільки більшість членів Кам'янець-Подільської НДК було репресовано в середині 1930-х рр. на деякий час матеріали про її діяльність зникають із наукових збірників, тез краєзнавчих конференцій. І тільки з початку 1990-х рр. історики та краєзнавці знову починають активно досліджувати цю тему. Зокрема, побіжно про діяльність НДК згадується в монографіях та статтях Баженова Л.В., Прокопчука В.С., Савчука В.О.⁴.

Не залишилась поза увагою дослідників і наукова діяльність окремих членів Кам'янець-Подільської НДК. Зокрема, про життя і творчий шлях фундатора кафедри історика Є. Сташевського йдеться в розвідці Ю. Данилюка⁵. Про діяльність та долю активних членів НДК В. Гериновича, Ю. Філя розповідається у спільній науковій розвідці О. Завальнюка і А. Трембіцького, у дослідженнях В. Мацька, В. Острового, Є. Назаренка та інших дослідників⁶. Частково цієї теми торкнувся у кількох своїх наукових та науково-популярних публікаціях і автор цієї статті⁷.

Незважаючи на це, слід визнати, що в українській історичній науці поки що немає праці, де б всебічно висвітлювалась та аналізувалась діяльність Кам'янець-Подільської НДК у справі формування національної свідомості українців Поділля. Дослідники головну увагу приділяли аналізу природничо-практичної, археологічної, геологічної, аграрної діяльності членів товариства, в той час як на цей аспект проблеми звертали меншу увагу. У статті розкриваються такі завдання: коротко висвітлюється історія Кам'янець-Подільської НДК, розповідається про дослідження членів кафедри в галузі українського літературознавства та мовознавства. При цьому ми виходимо із тієї тези, що, на думку більшості етносоціологів, літературна мова є важливим елементом нації, тому праці мовознавців, літературознавців мали важливе значення для піднесення національної свідомості подільських українців.

Науково-дослідні кафедри в Радянській Україні були створені згідно з постановою РНК України від 25 грудня 1921 р. «Про утворення науково-дослідних кафедр і забезпечення працівників науково-дослідних кафедр». Вони організовувались «з метою розвитку на Україні науково-дослідної діяльності найбільш видатних в кожній галузі дослідників, а також приготування під їхнім керівництвом молодих вчених до наукової праці та педагогічної діяльності»⁸.

Кам'янець-Подільська НДК історії та економіки Поділля була утворена при місцевому Інституті народної освіти (ІНО) в 1922 р. з ініціативи відомого історика Є. Сташевського. Спочатку до неї увійшло тільки чотири визначних українських історики: П. Клепатський, П. Клименко, Ю. Сіцинський, Є. Сташевський (керівник НДК). Склад кафедри свідчив про те, що вона на першому етапі своєї діяльності мала історично-археологічну спрямованість. На жаль, в такому складі вона працювала недовго. У березні 1923 р. Є. Сташевський залишив Кам'янець-Подільський, від праці в НДК відійшли П. Клепатський та Ю. Сіцинський. Керівництво НДК перейшло до П. Клименка, який формально керував роботою кафедри до початку 1925 р.⁹

При утворенні науково-дослідної кафедри в невеликому 30-тисячному місті брались до уваги такі мотиви. Поділля являло собою окремий історичний та економічний регіон України зі своїми специфічними продуктивними силами та історичним минулим, було малодослідженим і віддаленим від головних наукових центрів Радянської України: Києва, Харкова, Одеси. Було також враховано те, що Поділля межувало із Польщею та Румунією, де проживало чимало українців, для яких прикордонний Кам'янець-Подільський повинен був стати на думку керівництва міського ІНО осередком поширення «технологічної освіти в напрямку радянського будівництва»¹⁰.

Протягом 1923-1925 рр. кількісний склад НДК історії та економіки Поділля збільшився. Наприкінці 1923 р. в ній працювало 29 осіб і серед них багато науковців, які були активними учасниками Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. і чимало зробили для відродження української національної свідомості. Серед аспірантів НДК, які проходили наукову підготовку зі спеціальності «Історія» ми бачимо відомого українського поета В. Свідзінського, М. Карачківського (у майбутньому - аспіранта науково-дослідної кафедри історії України в Києві), відомого подільського дослідника, колишнього професора Кам'янець-Подільського державного університету П. Неселовського, визначного українського бібліографа М. Ясніського та інших. Велика увага в НДК приділялась дослідженням в галузі української літератури й мови. Так, аспірантами НДК зі спеціальності «Історія української літератури» в 1923-1924 рр. були В. Герасименко, Ю. Філь, зі

спеціальності «Українська мова» – В. Зборовець, Ф. Шумлянський¹¹. Останній раніше багато зробив для унормування української літературної мови, упорядкував разом з С. Іваницьким (одним із керівників Подільської «Просвіти» на початку ХХ ст.) «Російсько-український словник» (Вінниця, 1918р.) Крім того, Ф. Шумлянський підготував до друку «Найголовніші правила українського правопису»¹².

У січні 1926 р. всіх членів науково-дослідної кафедри налічувалось 17: 3 дійсних наукових співробітники, 4 - наукових співробітники, 10 - аспірантів¹³.

Вся практична робота НДК історії та економіки Поділля здійснювалась в двох секціях (культури та сільського господарства). Першою із них керував лінгвіст, професор І. Любарський. Вона мала підсекції історії та археології, лінгвістики, літератури, мистецтвознавства й педагогіки. НДК займалась як науковою, так і науково-популярною діяльністю серед населення. З науково-дослідного напрямку слід відзначити наукові праці В. Герасименка та Ю. Філя з історії української літератури, монографію І. Любарського «До словотворного питання». НДК мала ще кілька наукових робіт Ю. Філя, В. Зборовця, П. Неселовського, І. Любарського, що були готові до друку, але видати їх не вдалось через брак коштів¹⁴.

Більш важливою була, на наш погляд, науково-популяризаторська робота співробітників НДК, адже вона охоплювала широкі верстви міського та сільського населення прикордонних округів Поділля (Кам'янець-Подільського й Проскурівського) і тим самим сприяла піднесенню національної свідомості селян. Про це свідчать назви тих лекцій, які були підготовлені членами НДК і читались ними у сільбудах: Ф. Шумлянського «Правила українського правопису», В. Зборовця «Сучасне значення української мови», «Де й як говорять українці», «Село в творах українських письменників» тощо.¹⁵ Завдяки цим лекціям та науково-популярним доповідям селяни почали ідентифікувати себе з українським етносом, чітко відокремлювати себе від росіян.

На перешкоді плідній діяльності НДК було те, що довгий час не вирішувалось питання з керівником кафедри. У липні 1923 р., після того як професор П.Клименко переїхав на роботу до Києва, НДК на деякий час залишилась без завідувача. Президія Наукового комітету НКО УСРР не вважала за можливе затвердити хоча б тимчасово на посаду керівника НДК заступника П. Клименка професора І. Любарського¹⁶. Таке рішення офіційно пояснювалось тим, що філолог І. Любарський ніякого відношення по своїй спеціальності до кафедри немає. На наш погляд, не останню роль у цій відмові відіграло те, що І. Любарський був активним провідником українізації церковного життя на Поділлі у 1919-1920 рр. і мав тісні наукові контакти з І. Огієнком, В. Бідновим та іншими чільними діячами УНР.

Наприкінці 1924 р. Науковий комітет НКО УСРР було реорганізовано в «Управління науковими установами на Україні» (скорочено Укрнаука), керівником якої з 1924 р. по 1929 р. був відомий український історик-марксист М. Яворський¹⁷. 7 січня 1925 р. нарада Укрнауки розглянула питання про НДК у Кам'янці-Подільському і прийняла рішення звільнити П. Клименка з посади керівника НДК історії та економіки Поділля і зарахувати його до складу керівників кафедр академіка М. Грушевського. Тимчасовим керманічем НДК у Кам'янці-Подільському став професор І. Любарський¹⁸.

Про І.Любарського мало відомо широкому загалу дослідників, тому коротко висвітимо його життєвий та творчий шлях. Він народився 15 жовтня 1893 р. в слободі Сенькові Куп'янського повіту Харківської губернії в селянській сім'ї. Закінчив Харківську духовну семінарію, а в 1914 р. був прийнятий до Київської Духовної академії. Після закінчення навчання був залишений професорським стипендіатом на кафедрі грецької мови. З 1919 р. викладав давні мови в Кам'янець-Подільському державному університеті, написав кілька підручників для студентів з грецької та латинської мов. З 1921 р. викладав різні лінгвістичні дисципліни в Інституті народної освіти (ІНО). Активно працював в НДК, був науковим керівником В.Герасименка (пізніше викладача Одеського ІНО), В.Зборовця (згодом працював у Харкові) та Ф.Шумлянського, який потім викладав в Херсонському ІНО¹⁹. Кожен із його учнів багато зробив для відродження української мови та літератури.

Діяльність НДК історії та економіки Поділля знаходилась під пильним наглядом місцевого керівництва, яке насторожено спостерігало за історичними та лінгвістичними дослідженнями її членів. Цей тиск знайшов своє вираження на шпальтах тодішніх періодичних видань. Так, 15 серпня 1925 р. у друкованому органі Кам'янець-Подільського ОПК та ОВК «Червоний кордон» було вміщено гнівний допис його головного редактора, письменника С.Божка, в якому зокрема говорилось про те, що «наукової роботи в Кам'янці як кіт наплакав». Автор наполягав на тому, що

головною хвилюючою організацією наукової роботи в місті була відсутність вчених-марксистів²⁰. Не подобалась автору допису й переважно гуманітарна спрямованість роботи НДК.

Про негативне ставлення до діяльності НДК з боку місцевої влади йдеться мова і у таємному звіті Кам'янець-Подільського відділу ДПУ, у якому, зокрема, говорилося, що в НДК групується «нерадянська група», яка організовано веде свою роботу серед студентів. Місцевим комуністам було наказано відвідувати збори кафедри і реагувати на «різного роду виступи негативного впливу»²¹.

Врешті-решт у січні 1927 р. президія Укрнауки затвердила реорганізацію науково-дослідної кафедри в Кам'янці-Подільському. Вона отримала нову назву: НДК природи, сільського господарства, культури Поділля²². Кафедра перейшла у підпорядкування від ІНО до Кам'янець-Подільського СГІ. Змінились її завдання та мета діяльності. Якщо на першому етапі її діяльності головне місце приділялось гуманітарним наукам, то тепер – природничим і прикладним.

Нова НДК мала кілька секцій, в тому числі і секцію культури, керівником якої залишився І.Любарський. Багатьох науковців як ІНО, так і СГІ, не влаштувало те, що у складі НДК працювали дослідники різних галузей, які не мали між собою нічого спільного. Вони наполягали на створенні двох окремих кафедр при ІНО та при СГІ, але це питання навіть не розглядалось Укрнаукою²³.

На початку 1927 р. нарешті було вирішено питання про призначення постійного керівника НДК. Ним став визначний діяч УГА (пізніше ЧУГА), колишній ректор Вінницького ІНО Ф.Кондрацький. Він був єдиним членом КП(б)У серед усіх співробітників кафедри. На посаді керівника НДК природи, сільського господарства, культури Поділля він залишився до її ліквідації у травні 1930 р.

Гуманітарні та соціально-економічні дослідження у другій половині 1920-х рр. продовжували здійснювати передусім члени секції культури НДК, яка складалась з кількох підсекцій: мови, літератури, загальної економіки, виховання, історії та археології²⁴. Найбільш плідно працювали члени підсекції української мови та літератури. І. Любарський разом з науковими співробітниками та аспірантами плідно вивчав особливості фонетики, морфології, лексики українських діалектів подільського регіону, почав складати діалектологічний атлас Поділля. Вивчались також питання про вплив громадянської війни та революції на розвиток мови подолян, запозичення румунських та польських слів місцевими мешканцями тощо²⁵. Досліджувалась також науково-педагогічна проблема про відповідність тодішнього українського правопису та підручників з української мови повсякденному мовленню українців Поділля. Члени секції подавали свої пропозиції до центральних науково-дослідних установ і висловлювали свої побажання.

Члени підсекції літератури О.Кільчевський (у минулому активний діяч «Просвіти» у Чернігові та Воронежі) та Ю. Філь досліджували соціологічні мотиви у творах С. Руданського, М.Коцюбинського та інших письменників Поділля, народні пісні подолян. Час від часу у наукових виданнях та часописах вони публікували огляди творів місцевих літераторів. Крім того, займались упорядкуванням хрестоматій з української літератури для вищих і початкових навчальних закладів²⁶.

О. Кільчевський, І. Любарський, Ю. Філь та аспіранти НДК продовжували проводити широку просвітницьку роботу серед населення. Вони читали лекції з української мови і літератури для співробітників радянських, державних установ і закладів, на курсах підвищення кваліфікації, що були організовані для вчителів Поділля. Так, в 1927-1928 рр. О. Кільчевський прочитав цикл лекцій для працівників Кам'янець-Подільського ОПК на теми «Характерні ознаки української мови», «Розвиток усної і письмової мови» та інші²⁷.

У 1929 р. накладом одна тисяча примірників вийшов друком перший (і, як потім виявилось, останній) том «Записок Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри»²⁸. У ньому поряд із роботами із природничих дисциплін було вміщено статті членів секції культури НДК: Ю. Філя «До питання про перебування М. Коцюбинського під доглядом поліції», І. Любарського «Іван Манжура та його язик».

Однак в середині цього року в зв'язку з початком репресій проти української науково-освітньої інтелігенції НДК природи, сільського господарства, культури Поділля при Кам'янець-Подільському СГІ фактично припинила свої наукові дослідження. Один із найактивніших членів НДК Ю.Філь був заарештований у сфальсифікованій справі «Спілки визволення України». Весною 1930 р. відбулась чергова реорганізація науково-дослідних та вищих навчальних закладів УСРР, згідно з якою всі науково-дослідні кафедри республіки були скасовані.

Отже, в історії Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри чітко простежується два основних етапи. У перший період своєї діяльності (1922-1926 р.) вона мала переважно гуманітарну спрямованість і об'єднувала навколо себе передусім істориків, філологів, літературознавців. Вони

багато зробили для унормування української літературної мови, публікували науково-популярні статті в місцевих часописах, виступали в сельбуддах, інших культурно-освітніх установах, тим самим сприяючи піднесенню національної свідомості подільських українців.

На другому етапі своєї діяльності НДК діяла при місцевому СГІ і мала переважно природничо-виробничу спрямованість. Незважаючи на це, члени секції культури О. Кільчевський, І. Любарський, Ю.Філь продовжували свої дослідження в галузі української мови, літератури, займалися удосконаленням шкільних підручників та посібників, були лекторами на курсах українознавства, що були організовані для службовців радянських, державних установ. Однак в умовах утвердження в УСРР тоталітарного політичного режиму робота НДК була згорнута, а більшість її членів було репресовано у справі так званої «Української військової організації» (УВО).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX –XX ст.– Кам'янець- Подільський, 1993. – С. 47; 2. Даниленко В.М. До витоків політики «українізації»// Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія: Збірник статей. – К., 1993. –Випуск 1. – С.53-67; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х-30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К, 1992. – 176 с; 3. Баєр М.М. Науково-дослідна кафедра природи, сільського господарства і культури Поділля при Кам'янець-Подільському сільгоспінституті// Записки Сільськогосподарського Інституту в Кам'янці на Поділлі.-1927. – Кн. 4. 4. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с; Прокопчук В.С. Під егідою Українського комітету краєзнавства. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004.-312 с; Савчук В.О. Науково-краєзнавче вивчення Поділля у 20-х рр. ХХ століття// Освіта, наука і культура на Поділлі. – Збірник наукових праць. –Том 2. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 50-53 та інші праці; 5. Данилюк Ю.З. Є.Д. Шашевський та його роль в дослідженні проблем історії України//Тези респ. наук. конф. «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля».- Дунаївці, 1993. –С. 91-93; 6. О.М. Завальнюк, А.М Трембіцький. До біографії, наукових зв'язків та здобутків Ю.Філя// Освіта, наука і культура на Поділлі. – Збірник наукових праць. - Том. 4. – Кам'янець-Подільський, 2004. - С. 151-158; Мацько В. Політичні репресії на Хмельниччині: червона жара// Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1997). Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. - Хмельницький: Доля, 1997. - С. 263-276; Назаренко Є.Д. Про Кам'янецький філіал СВУ// Творці історії краю. Частина 1. Матеріали Міжн. наук.практ. конфер. – Хмельницький: Поділля, 1994. – С.394-396; Островий В.М. В.О. Геринович: хроніка життя та діяльності (1883-1949 рр.)// Освіта, наука і культура на Поділлі. – Збірник наукових праць. –Том 5. – Кам'янець-Подільський, 2005. - С.161-176; 7. Нестеренко В.А. Іван Любарський - видатний мовознавець Поділля//Подільянин. -1994. – 9 грудня; Його ж. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ сторіччя. Основні напрями,наслідки, недоліки та особливості. – Кам'янець- Подільський: Абетка, 2003.- 65 с; Його ж. О.І.Кільчевський – активний діяч українського просвітницького руху на Поділлі// Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Том 6. Матеріали другого круглого столу. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С.146-154 та інші праці; 8. Вісті ВУЦВК. - 1922. - 5 січня; 9. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.302. – Оп.1. – Спр. 953. – Арк. 1; 10. ДАХО. – Ф. 302. - Оп.1. – Спр. 420. – Арк.2; 11. Там само; 12. ДАХО. - Ф.1421. –Оп.1. – Спр. 1. –Арк. 19; 13. ДАХО. - Ф.302. – Оп.1. – Спр. 953. – Арк. 1; 14. Там само. – Арк.2; 15. ДАХО. - Ф. 302. – Оп.1. – Спр. 420. - Арк. 12; 16. ДАХО. – Ф. 302. – Оп.1. – Спр. 420. - Арк.13; 17. Рубльов О.С. Лідер «Істориків-марксистів» України (М.І. Яворський)// Репресоване краєзнавство. – К.: Рідний край, 1991. – С. 296; 18. ДАХО. - Ф.302. – Оп.2 – Спр. 260. – Арк.1; 19. ДАХО. - Ф.302. – Оп.2 – Спр. 260. – Арк. 1, 32, 57, 82-83; Нестеренко В.А. Іван Любарський - видатний мовознавець Поділля// Подільянин. - 1994. – 9 грудня; 20. Божко С. Наука та мистецтво. Ще раз про «дискусії» та «наукову роботу» в Кам'янці// Червоний кордон. – 1925. – 15 серпня; 21. ДАХО. - Ф.п.3. – Оп.1. – Спр. 156. - Арк. 33; 22. ДАХО. - Ф.302. –Оп.1 – Спр. 980. - Арк. 63; 23. ДАХО. - Ф.302. –Оп.1 – Спр. 980. - Арк. 24; 24. ДАХО. - Ф.302. – Оп.1. – Спр. 979. – Арк.5; 25. ДАХО. - Ф.302. – Оп.1. – Спр. 979. - Арк.5; 26. ДАХО. - Ф.302. – Оп.1. – Спр. 979. - Арк.6; 27. ДАХО. - Ф.р. 302. – Оп.2. – Спр. 202. –Арк.11; 28. Записки Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри. –Полтава. – 1929. – Том. 1.

С.В. Остапенко

ПОСТАТЬ М.О. МАКСИМЕЙКА В ІСТОРИКО-НАУКОВОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ

Серед істориків права, які зробили значний внесок у розвиток історико-правової науки, почесне місце займає Микола Олексійович Максимейко – український правознавець, доктор історії права, професор, чл.-кор. ВУАН/АН УРСР. Народився М.О.Максимейко 5(17) червня 1870 р. у селі Волошнівка Роменського району Сумської області. Батько - Олексій Лазарович Максимейко, мати – Євгенія Іванівна Косаренко, були простими селянами. Навчався в с.Волошнівка (Карпилівка) в школі приходській земській з 1878 р. до 1880 р. потім – у Прилуках, у прогімназії, де закінчив перші чотири класи. Переїздить до Києва, де навчається в колегії Павла Галагана і закінчує 5-8 класи. Колегія

Павла Галагана створила всі умови для розвитку в учнів потягу до науки. Кращі викладачі, відомі своїми педагогічними чи літературно-науковими здобутками, сприяли розвитку розумових сил учнів і привчали їх до серйозної праці. Зокрема, в колеґії працювали С. Шафранов, П. Житецький, В. Науменко, В. Клячин, А. Макаренко, І. Балінський, Д. Бурневський та ін.

Отримавши атестат зрілості, вступив до Київського університету св. Володимира і з 1888 р. до 1892 р. пройшов повний курс юридичного факультету. Вже в студентські роки темою своїх наукових занять М.О. Максимейко обрав політичний устрій та право Литовсько-Руської держави. Допомігав майбутньому науковцю в дослідженні і розробці саме цієї тематики професор Київського університету М.Ф. Владимирський-Буданов – один із засновників школи західноруського права. Згодом поряд із М.М. Ясинським, О.О. Малиновським, Г.В. Демченком М.О. Максимейко стане представником другого покоління школи західноруського права, а доти становлення їх як дослідників відбувалося під безпосереднім керівництвом М.Ф. Владимирського-Буданова, вплив якого досить чітко простежується у перших працях молодих науковців.

Українська історіографія щодо цього питання, на жаль, вкрай обмежена. Частково працювали над дослідженням названої проблеми О.Ф. Скакун, Т.І. Бондарук та Ю.С. Шемшученко. Так Ю.С. Шемшученко в своїх працях торкається розвитку юридичної освіти загалом в Україні, Т.І. Бондарук висвітлює погляди представників школи західноруського права, О.Ф. Скакун досліджує державотворчі ідеї окремих дослідників. Ці та інші джерела підтверджують, що М.О. Максимейко відіграв велику роль у дослідженні історії права України. Але й досі не визначене місце науковця як історика, педагога та науковця. І осмислення в цьому аспекті його діяльності - основна наша ціль.

Наукова новизна даної праці полягає в тому, що у ній здійснено дослідження педагогічно-суспільної та наукової діяльності М.О. Максимейка.

Випускний твір «Про кримінальне право Литовського статуту в зв'язку з розвитком російського кримінального права взагалі» М.О. Максимейко готував до друку разом із іншими студентами, які досліджували саме цю тему. Він виділив і обробив тільки частину цього твору, а саме, про джерела карних законів, і в 1894 році опублікував свій перший науковий твір – «Джерела кримінальних законів Литовського статуту», за що був нагороджений золотою медаллю як за кращий твір на конкурсну тему юридичного факультету. У рецензії до цього твору В.Грабовський зазначав: «Знання мови польської і латинської дають йому великі переваги. М.О. Максимейко, за обраним методом, не обмежується простим зіставленням, а постійно намагається вникнути в дух рецепції» [1, 12] У 1893 р. за пропозицією професорів М.Ф. Владимирського-Буданова і А.В. Романовича-Славатинського М.О. Максимейко був залишений при Київському університеті стипендіатом «для підготовки до професорського звання по кафедрі історії російського права»[2, 235]. В «Ходатайстві факультета об оставлении Н. Максимейко стипендиатом и предоставлении ему стипендии» зазначається, що кандидат задовольняє всім необхідним для професорської стипендії умовам, а саме: «Знання мов французької і німецької, виявлене як заняттями впродовж курсу, так і спеціальними іспитами в присутності всього факультету, має цілком достатнє для читання на них книг; отримував відмінні оцінки з предмета обраної кафедри і найближчих споріднених з нею; роботи з цих предметів упродовж курсу, які виявили талановитість і любов до справи; відзначається бездоганною моральністю; здатністю правильно і вільно висловлювати свої думки та іншими потрібними викладачеві якостями, виявленими як в бесідах на практичних заняттях, так і в перекладах з нових мов; надійним станом здоров'я» [3, 50].

У 1896 році М.О. Максимейко склав екзамен на ступінь магістра державного права, а першого серпня 1897 року був призначений приват-доцентом по кафедрі історії російського права юридичного факультету Харківського університету. Цьому передувала доповідна записка професора кафедри державного права Харківського університету М.О. Куплеваського, про доручення приват-доценту університету св. Володимира М.О. Максимейку викладати історію російського права на правах приват-доцента. Внаслідок цього юридичний факультет порушив клопотання про призначення М.О. Максимейка приват-доцентом по кафедрі історії російського права. І в 1897р. М.О. Максимейко отримав повідомлення: «Опікун харківського навчального округу за клопотанням від 20 червня 1897р. повідомив ректора Харківського університету, що Міністром народної освіти Ви переведені в Харківський університет з 1-го серпня цього ж року»[4,1]. Саме так і розпочалася педагогічна робота М.О. Максимейка на посаді приват-доцента по кафедрі історії російського права юридичного факультету Харківського університету. За традицією кожний доцент і професор, починаючи свою педагогічну роботу в університеті, мав виступити перед членами вченої ради з вступною лекцією. Темою своєї вступної лекції М.О. Максимейко обрав «Порівняльне вивчення історії права»[5,15].

Порівняльно-історичний метод М.О. Максимейко почав використовувати ще під час роботи над першою науковою темою. У лекції ж він підкреслив необхідність застосування цього методу при викладі історії російського права, бо порівняльне вивчення, зазначав він, «зміцнює думку про закономірний розвиток місцевого права»[5,16]. Саме у ній М.О. Максимейко доповнює та де в чому критикує вчення Фрімана. Наприкінці лекції М.О. Максимейко наводить позитивні якості порівняльного методу як у науці, так і у педагогічній діяльності. Наукові результати від використання порівняльного методу стануть достовірнішими. Використання ж порівняльного методу у педагогічній діяльності не лише бажане, але й необхідне, оскільки порівняльні приклади з історії права будуть краще запам'ятовуватись слухачами, і відобразять повну картину розвитку права на фоні загальнолюдського розвитку [5, 15].

М.О.Максимейко розпочав читання лекцій з осіннього півріччя 1897 року. Свій курс на 1897 –1898 академічний рік оголосив по 8 годин на тиждень, потім по 6 годин, із них – 2 години практичних занять. Характерною рисою університетського життя рубежу XIX–XX ст. була помітна інтенсифікація навчального процесу. Якщо в середині XIX ст. тижневе навчальне навантаження не перевищувало 28 годин на юридичному факультеті, то вже в 1900/1901р.р. воно складало 39 годин. За умов значного збільшення кількості студентів і нестачі приміщень це призвело до того, що робочий день університету став вкрай напруженим: заняття починались о 9-й годині ранку і закінчувалися лише о 7-й чи 8-й годині вечора. Навчальний процес полягав в основному в читанні загальних і по окремих кафедрах спеціальних лекційних курсів, а також у проведенні практичних занять. Після лекцій або в інший час свого перебування в університеті викладачі проводили «дорадчі години», під час яких студенти мали змогу з'ясувати незрозумілі питання, отримати будь-яку іншу необхідну інформацію з предмету. Викладання в університеті велося російською мовою. Багато уваги при підготовці юристів приділялося всебічному вивченню законодавства різних часів. Під керівництвом досвідчених педагогів, в тому числі і М.О. Максимейка, студенти вивчали й аналізували пам'ятники давнього та тогочасного права. Нерідко на практичних заняттях проводилися бесіди з найбільш важливих і складних тем лекційного курсу, заслуховувалися та обговорювалися студентські реферати. Однак поряд з традиційними формами навчальної роботи на юридичному факультеті впроваджувалися і свої специфічні, такі, що дозволяли студентам краще усвідомити характер і зміст майбутньої роботи. У центрі цих занять були юридичні казуси, розв'язати які пропонувалося студентам, що виступали як доповідачі та опоненти.

У 1902 році М.О. Максимейко успішно захистив дисертацію і здобув ступінь магістра державного права. Відповідна монографія була видана того ж року. В свідоцтві від 7 червня 1902 року зазначалося, що за захищену дисертацію «Сейми Литовсько-Руської держави до Люблінської унії 1569 року» М.О. Максимейко юридичним факультетом університету св. Володимира 28 квітня 1902 року здобуває ступінь магістра державного права і Радою університету 29 квітня 1902 року затверджується в цьому ступені.

Після здобуття ступеня магістра державного права М.О.Максимейко був призначений виконуючим обов'язки екстраординарного професора кафедри історії російського права Харківського університету. Так опікун Харківського навчального округу повідомляє «...імператор по доповіді керуючого Міністерством народної освіти в 7-й день цього вересня призначив Вас виконуючим обов'язки екстраординарного професора кафедри історії російського права Харківського університету...»^{6. С.1}. У травні 1903 р. він виїхав на 7 місяців у відрядження за кордон (у Німеччину) для роботи над докторською дисертацією [3.124]. Після повернення до Харкова продовжував працювати професором кафедри історії права Харківського університету, читаючи в тиждень по 6-8 годин лекційного курсу. У вересні 1905 р. був обраний вченим секретарем юридичного факультету університету.

Загалом викладачі університету поділялися на декілька категорій: ординарні професори, екстраординарні професори, приват-доценти, лектори. Існували також виконуючі обов'язки ординарного або екстраординарного професора, які тимчасово обіймали ці посади. Ординарний професор очолював кафедру, але були випадки, коли на кафедрі був не один ординарний професор. Посаду ординарного професора або виконуючого обов'язки ординарного професора могли посісти лише доктори наук. Факультети очолювалися деканами. Існувала й така посада, як секретар факультету з числа ординарних професорів, який виконував свої обов'язки одночасно з деканом.

До сьогоднішнього дня збереглися «Лекції з історії Руського права» М.О. Максимейка, які надруковані в 1906 році. Автор не приділяв уваги періодизації курсу, а розглядав матеріал за темами: «Управління», «Законодавство», «Прикази» тощо, починаючи з виникнення держави на території

Росії до утворення і розвитку абсолютної монархії (XVIIIст.). Цей курс є результатом читання лекцій М.О. Максимейка на юридичному факультеті Харківського університету, професором якого він був до закриття факультету.

З травня 1920 р. працював вченим консультантом кодифікаційного відділу Народного комісаріату юстиції [7.132]. Коли відкрилося правове відділення при Інституті народного господарства, М.О. Максимейко був призначений професором цього відділення [7, 385]. У своїй основі це був вищий юридичний навчальний заклад, який займався підготовкою юристів для роботи в державному та господарському апаратах. За постановою ВУЦВК 13 жовтня 1923 р. Інститут народного господарства розмістився в будинку колишнього комерційного училища по вул. Пушкінській, 77, який зараз є головним корпусом Національної юридичної академії України ім. Я.Мудрого в місті Харків Першими викладачами правового факультету та фундаторами стали відомі професори-правознавці: Гордон В.М., Левитський М.І., Максимейко М.О. та інші, які працювали раніше на юридичному факультеті Харківського університету.

Крім університету, М.О. Максимейко читав лекції і в інших культурно-освітніх організаціях міста Харкова, а саме на Вищих жіночих курсах, на Робочих курсах.

Хвороба змусила М.О. Максимейка поїхати до Полтавщині, де перебував він переважно в межах роменського та прилуцького повітів. Його запросили місцеві селяни, його земляки, читати лекції по хатах-читальнях та сільбудинках, а також навчати учнів в сільських професійних школах та на педагогічних курсах, викладаючи державне право, політичну економію та загальну історію. У 1924 році він повернувся до Харкова, працював спочатку в Укрцентрархіві, а потім став професором в Геодезичному та землебудівному інституті.

У 1925 р. обирається членом-кореспондентом ВУАН [8. 35]. У заяві до соціально-економічного ВУАН М.П. Василенка - академіка по кафедрі західноруського та українського права – зазначено:»... Маю за честь запропонувати М.О.Максимейка до обрання членом-кореспондентом Української Академії Наук (листопад 1925)» [9. 5]. Згідно з протоколом ч.233 Спільного Зібрання Української Академії Наук від 21 грудня 1925 року проведено через потаємне голосування обрання професора Миколи Олексійовича Максимейка на члена-кореспондента Академії Наук, де обрано його всіма голосами проти одного (на засіданні були присутні 25 дійсних членів-академіків, серед яких і М.С. Грушевський, В.І. Липський, М.П. Василенко) [9. 6]. З того часу активізується робота М.О. Максимейка в науково-дослідних установах. У 1926 році він став членом Комісії для виучування історії західноруського права при соціально-економічному відділі ВУАН [10, 46], на засіданнях якої виступав з доповідями. Про активну участь науковця в роботі Комісії свідчать не тільки розвідки, що регулярно з'являються в її «Працях...»(зокрема, дослідження «Руської Правди» 1926–1929 рр.). Власне його бачення історичного розвитку українського права (за М.О. Максимейком, українське право – право козацької України, що через Литовський статут зв'язується з «Руською Правдою» [11, 11].) – за визнанням М.П. Василенка, було покладено в основу всієї роботи Комісії [12, 66].

У 1926 році М.О.Максимейко очолив секцію історії українського права, відкриту при Харківській науково-дослідній кафедрі історії української культури АН УРСР, яку згодом було реорганізовано в Інститут історії української культури. Так, згідно з протоколом №28 засідання Президії Української Академії Наук від 11 вересня 1926 року «вважати за необхідне відкриття з початку жовтня 1926 р. секції історії українського права, маючи на увазі вивчення соціального характеру правових норм українського історичного процесу; керівником секції назначити професора М.О. Максимейка»[7, 67]. Саме тут він вів семінарські заняття з аспірантами з теми «Руська Правда». Його учнями були професор К.К. Шиян та професор С.М. Королівський, які згодом працювали у Харківському державному університеті [13, 125].

М.О. Максимейко продовжував втілювати в життя постулати школи західноруського права, працюючи і в науково-дослідному інституті ім.Шевченка Харкова та Києва в 1934-1936 рр., де вів науково-дослідну роботу. М.О. Максимейко написав цілий ряд коментарів до творів Т.Г. Шевченка: про козацькі морські походи, про рабство в Криму та на Україні, про народів Давида та Володимира святих, про військову службу на Україні при Катерині II тощо.

М.О. Максимейко працював з 1941 р. старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР (згідно з протоколом №12 засідання президії АН УРСР 1941р., в якому зазначається про введення до штату Інституту історії України члена-кореспондента М.О. Максимейка з 1941 р.).

М.О. Максимейко був гідним сином своєї батьківщини і до останніх років життя чесно працював на користь науки. Помер Микола Олексійович Максимейко 14 квітня 1941 р. на сімдесят

першому році життя.

Наукова спадщина науковця – це більше як 50 наукових праць, які відзначаються самостійністю висновків на основі сумлінного дослідження джерел і глибокого знання минулого України, Росії та Литви. Суспільно-педагогічна та наукова діяльність дослідника є значним та досі неоціненим внеском в історико-правову науку України. Ось чому дані дослідження є перспективними для подальшої наукової розробки...

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Журнал юридического общества // 1895.- Кн. 5; 2. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 -1905).- Харьков, 1908; 3. ДАК. - Ф.16 - Оп.465 - Спр.1423; 4. ДАХО. - Ф.Р. 1027.- Оп.1.- Спр. 26; 5. Максимейко Н.А. Сравнительное изучение истории права.- Х., 1897; 6. ЦДА України, Ф. 2042.- Оп.1.- Спр. 40; 7. Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. - К., 1927 – Вип. 3.; 8. Терлецький В.М. Академія наук Української РСР 1919 –1969.- К., 1969; 9.ЦДА України – Ф. 2042.- Оп.1.- Спр. 207; 10. Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права.- К.-1927.- Вип.3; 11. Максимейко М.О. Про досягнення в науці історії українського права за минуле десятиріччя.- Червоне право // 1927.- №19; 12. Бондарук Т.І. Західноруське право дослідження і дослідники.- К., 2000; 13. Відділ рукописів – Ф.40.-Спр 239.

І.Ю. Данілова

ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ ЧЛЕНІВ ПРОТЕСТАНТСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД УКРАЇНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945-1955 РР.)

Питання становища протестантських релігійних громад України в радянській державі у повоєнний період залишається малодослідженим в українській історіографії.

Особливістю повоєнної історії релігійної України є відтворення фактів дослідниками за власними спостереженнями та джерелами, які відклалася за щойно здійсненими подіями, що розгортались в республіці. Однак їх картина релігійної ситуації є дещо спотвореною, оскільки панівна в країні адміністративно-командна система наклала жорстке табу на висвітлення та аналіз багатьох подій і явищ, без розкриття яких не можна було об'єктивно відновити реальний хід подій. Основний недолік радянської історичної літератури, яка вийшла в перше повоєнне десятиліття, полягав у висвітленні історії через призму партійних рішень та у вилученні з джерельної бази документів, які висвітлюють реальний стан речей. Багато історичних джерел опинились в «спецховищах» бібліотек та фондах архівів, які були недоступні для дослідників. Науковці були позбавлені права висловлювати власні думки, що призводило до апологетики в історичних працях.

У період «хрущовської відлиги» 50-х років і навіть гласності середини 80-х років ХХ ст. істотних змін у висвітленні релігійного питання повоєнного періоду не відбулося. Історики Курєдов В.А., Голодний М., Клібанов А.І., вивчаючи документи архівів, газетні матеріали, протестантську літературу, проводячи бесіди й зустрічі з віруючими, намагалися показати релігійне сектантство як явище, розкрити його політичну роль, особливості культів та все ж висвітлювали його сутність поверхово, вдавалися лише до загальноприйнятих понять та визначень. Враховуючи радянські ідеологічні принципи, чимало дослідників говорили про шкідливість протестантської релігії, закликали вести жорсткішу роботу щодо звільнення людей від релігійного дурману, вказували на облудність ідеології сектантських течій, їх антирадянську сутність. Вважали, що членами протестантських церков могли бути тільки люди низького освітнього та культурного рівня. Подібні твердження знаходимо в працях Гаркавенко Ф., Куца М.Т., Шимко І.М., Мороза А.Р., Демченко М., Сахарова В. та інших авторів.

Наприкінці 80-х років монополю компартійна точка зору руйнується в ідеологічній сфері життя, а з нею і обмеження в дослідницьких підходах і висновках. Праці істориків пострадянської доби містять у собі альтернативний погляд панівному в радянські часи та відрізняються більш широким спектром різних поглядів на проблеми стосунків держави та протестантської релігії післявоєнного періоду.

Сучасна історіографія намагається розкрити більш широкий спектр життя та побуту протестантських релігійних громад. Дослідників найбільше приваблюють незнані досі факти щодо масштабів репресій проти сектантського духовенства та церков, переслідування віруючих, ставлення політичних лідерів країни до питань релігії. Все більше публікується джерел, документів, які свідчили про політику попередньої влади у релігійному питанні. Історики – Єленський В.,

Панченко П.П., Войналович В.А., Лисенко О.Є., Грушова Т.В. та інші, подають нові факти реальних подій, які ховалися від громадського ока в матеріалах з позначками «таємно» та «цілком таємно». Широкий доступ до архівних матеріалів та документів дозволив науковцям більш повно говорити про соціальний статус, віковий склад релігійних громад. Однак питання освітнього рівня віруючих знаходили лише часткове висвітлення.

Документальні матеріали післявоєнного періоду засвідчують, що протестанти різних груп, а особливо нечисельних, та тих, що працювали на напівлегальній основі, не мали достатнього освітнього рівня. Переважно їх члени були малограмотними або неграмотними. Серед працюючих віруючих переважали люди без спеціальності або ж ті, що мали низьку кваліфікацію, працювали на дрібних підприємствах. Навіть у церквах найпоширенішої в Україні громади євангельських християн-баптистів у перше повосенне десятиліття на Хмельниччині 75% віруючих були безграмотними або мали початкову освіту.¹ У Станіславській області УРСР у 1946 році із 422 осіб нових членів дев'яти общин ЄХБ 4 мали середню освіту, 229 початкову, а решта - були малограмотні чи неграмотні.²

Низький рівень освіченості серед віруючих залежав від загального освітнього рівня суспільства. Він був низьким через руйнування системи державної освіти в роки війни. Тому у повоєнний період, наприклад, керівництво Всесоюзної ради євангельських християн баптистів бере курс на організацію навчальної роботи серед віруючої молоді та пресвітерсько-проповідницького складу.³ Та все ж докорінно ситуацію таке рішення не змінило, адже в радянській державі впроваджувати його в життя було неможливо. Окрім цього, легітимного законодавства про релігійні культу, прийнятого вищими законодавчими органами на республіканському чи союзному рівні, не існувало. У тогочасних законодавчих актах з питань релігійних культур визнавалася основним принципом рівність всіх громадян перед законом незалежно від ставлення до релігії, так само як і рівність усіх громадян у здобутті освіти.⁴ Насправді ж застосування цих принципів було протилежним. Місцеві органи влади та компартійні організації вдавалися до будь-яких дій, щоб обмежити вплив релігійних організацій на населення і не допустити до їх складу освічену частину суспільства, представників інтелігенції.

Наприкінці 40-х - на початку 50-х років ХХ ст. рівень освіченості членів громад ЄХБ в Україні незначно змінився. Так з прийнятих 413 членів громади ЄХБ Сталінської області у 1950 році неграмотних було 96 осіб, з початковою освітою – 184, з середньою – 5. Привертає увагу той факт, що людей з вищою освітою не було жодного, як і тих, що навчаються.⁵ У Вінницькій області з 1949 по 1951 роки відсоток неграмотних осіб, що прийняли хрещення, також був достатньо високим. Громада поповнилася 121 неграмотним, 201 малограмотним, з освітою 3-8 класів – 87 членами, а з середньою – 8 особами.⁶ Серед пресвітерів та дияконів релігійних громад області не було жодного, хто б закінчив 10-тирічну школу. З них малограмотними було 23 особи, а з освітою 3-8 класів – 58 осіб.⁷

Подібна ситуація складалася і в інших протестантських громадах України. Так у Вінницькій області більшість членів церкви «Адвентистів 7-го дня» не мали середньої закінченої освіти. І хоча в діяльності релігійних громад АСД брала активну участь частина представників інтелігенції – завідувачі дитбудинків, лікарі, вчителі, - освітній рівень віруючих залишався незначним.⁸ Про рівень освіти членів церкви АСД Вінницької області у перші повоєнні роки свідчать дані таблиці.⁹

Роки	Неграмотні	1-4 клас	5-7 клас	8-10 клас	Закінчена середня освіта	Всього
1946	11	37	32	7	-	79
1947	12	49	10	9	-	80
1948	18	52	17	2	-	89
1949	23	56	18	1	-	98
1950	11	42	8	-	-	61

Отже, освітній рівень членів протестантських громад України у перші післявоєнні роки був незначним. Позначилася загальна ситуація з станом освіти в країні після війни, а також тривала антирелігійна політика радянської влади, її упереджене ставлення до віруючих та церкви, особливо протестантської, що унеможливило прихід до неї більш освіченої частини суспільства. Це впливало на привабливість протестантських культур серед населення, не давало можливості релігійним громадам більш кваліфіковано відстоювати свої права і протистояти жорсткому тиску радянської влади, її політиці, направленій на нищення релігійних громад.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вільховий Ю.В., Год Б.В. Становище громад євангельських християн-баптистів на Хмельниччині у повоєнний період // Матеріали X - ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.199; 2. Андрухів І.О. Релігійне життя на Прикарпатті. 1944-1990 рр.: Історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, 2004. – С.300; 3. Вільховий Ю.В., Год Б.В. – Вказана праця; 4. Голодний М. Радянське законодавство про релігійні культу. – К., 1974. – С. 21-22; 5. Центральний державний архів вищих органів влади України. - Ф. - 4648. - Оп. 2. - Спр. 98. - Арк. 53 - 54; 6. Державний архів Вінницької області. (далі - ДАВО)- Ф. – 2700. - Оп.19. - Спр.42. - Арк. 37; 7. ДАВО. - Ф. – 2700. - Оп. 19. - Спр. 42. - Арк. 38; 8. ДАВО. - Ф. П 136. - Оп. 13. - Спр.105. - Арк. 8; 9. ДАВО. - Ф. П 136. - Оп. 30. - Спр. 180. - Арк. 16, 61.

Л.М. Романець

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ОСВІТЯН ВІННИЧЧНИНИ В 1944-1958 РР.

Здійснивши з неймовірно великими труднощами відновлення вщент зруйнованої в роки війни соціально-побутової сфери, українське суспільство переживало деяке піднесення у соціальному розвитку. Проте всі ці досягнення вражали лише на фоні досить похмурої реальності воєнних і перших повоєнних років.

Дана розвідка є спробою дослідити основні аспекти побуту освітян Вінниччини у 1944-1958 рр. XX ст., простежити умови їх життя, рівень задоволення матеріальних і духовних потреб. Слід підкреслити, що побутова історія мало цікавила істориків радянського періоду, і хоч в умовах незалежної України склалися сприятливі умови для її розвитку, ситуація мало змінилась, дослідники вкрай недостатньо зверталися і звертаються до питань, пов'язаних з щоденним життям простих людей. Тому фактично відсутні ґрунтовні праці, які б проливали світло на цю проблему.

Окремі факти, що стосуються побуту вчителів області, а також республіки, можна знайти в монографіях С.Падалки,¹ І.Рибака,² І.Романюка,³ С.Сворака,⁴ наукових статтях В. Даниленка і А.Слюсаренка,⁵ Н.Брехунець,⁶ Н.Красножон,⁷ та ряду інших авторів.

Відновити реальну історію, вільну від політизованих схем і штампів, можна лише на основі об'єктивності, за допомогою архівних джерел. Відомості про соціально-побутову структуру працівників освіти Вінницької області містяться у фондах центральних архівів республіки, а також у фондах Державного архіву Вінницької області, чисельних збірниках документів тощо.

Історіографічний аналіз літератури дає підстави стверджувати, що недостатньо розкриті матеріальне становище працівників освітянської сфери. Такі її складові, як побутові умови, охорона здоров'я, умови праці, харчування, соціальна захищеність вчителів потребують подальшого поглибленого аналізу.

Важкі умови післявоєнної відбудови негативно позначились на добробуті вчителів. Незважаючи на підняття заробітної плати освітян з 1 серпня 1943 р.⁸, ситуація не покращилась. Загалом, залежно від фахової категорії вчителя та педагогічного стажу, в Україні вона становила 350-600 крб., причому, вчителі сільської місцевості отримували на 25-75 крб. менше, ніж вчителі міст і робітничих селищ. До того ж заробітна плата вчителів істотно відставала від державних цін на промислові товари і продукти харчування. Фактичний прейскурант цін на промислову продукцію становив, наприклад: бавовняні штани – 60-70 крб., наручний годинник – 360 крб., радіола 1000 крб., коверкотовий костюм – до 1500 крб.⁹ Отримуючи мізерну зарплату, вчитель не міг придбати необхідні речі для свого вжитку.

На продукти харчування і промислові товари влада запровадила пайкові норми, ціни на ці товари були нижчими за комерційні. Відповідно до них Наркомторг повинен був забезпечити вчителя 9 кг борошна на місяць, або 500 г хліба на день на основного працівника і 5 кг 400 г борошна на місяць, або 300 г хліба на день на утриманця (члени сім'ї, які не працювали, здебільшого ними були діти); 1 кг цукру, 1200 г солі, 100 г чаю, 400 г мила, 3-6 л керосину щоквартально на основного працівника.

Однак вчителі несвоєчасно отримували передбачену норму харчів. До Вінницького обкому та ЦК КП(б)У надходило цілий ряд скарг про порушення державних гарантованих норм постачання хлібом та іншими продуктами і промкраном (Тульчинський, Тиврівський, Чечельницький, Жмеринський райони). Так, наприклад, у Тульчинському районі райвиконком систематично зменшував норму хлібного пайка для вчителів і їх утриманців, систематично затримувалась видача пайків, у Чечельницькому районі завідувач РВНО допустився грубого порушення у розподілі серед учителів промкрану.¹⁰ В інших районах були факти, коли учителі безперейно отримували лише хліб

і більше нічого, а в Мурованокуриловецькому – лише кукурудзяне борошно, утриманців вчителів не повністю забезпечували хлібними пайками.¹¹ Для отримання пайків вчителям доводилось здебільшого добиратися пішки за 3-5 км, тому що голови сільрад не забезпечували їх транспортом.¹² І таких прикладів були тисячі, хоча повсюдно читались лекції, проголошувались промови про допомогу й піклування держави про радянського учителя.

Грубо порушувалася постанова РНК СРСР від 25 серпня 1943 р., яка зобов'язувала Центроспільку не пізніше IV кварталу 1943 р. провести одноразовий продаж сільським вчителям спеціального промислового товару на суму 500 крб. на одного вчителя та отоварювати промтоварні картки й ордери, які видавали відділи народної освіти. Однак, крім видачі карток і ордерів, справа не рухалася.¹³ Для вчителів міських шкіл наряди на промтовари не видавалися, але натомість облторгвідділами у 1947 р. були виділені деякі товари з фондів місцевої промисловості.¹⁴

Украспоживспілька, розподіляючи промислові товари, вказувала суму, не називаючи речей, тому допускалася заміна товарів для вчителів іншими товарами непередбаченої якості.¹⁵ Такі речі, як пальто, костюми, взуття та білизна, постачалися в дуже малій кількості й досить часто не за прямим призначенням, багато товарів розбазарювалося.¹⁶ До того ж, як уже зазначалось, ціни на промислові товари, особливо для вчителів сільської місцевості були надто високими і вищими у 2 - 2,5 рази від цін на такі ж товари, що продавалися в містах, внаслідок чого частина вчителів відмовлялася від талонів і товар передавався для масового продажу.¹⁷

Особливо ускладнилась ситуація з осені 1946 р., коли республіка вступила в трясовину голоду, що не оминув і вчителів, які перебували на утриманні колгоспів та радгоспів. Посуха і неврожай ускладнили ситуацію навіть для тих вчителів, які мали присадибні ділянки. Голод вплинув на те, що для вчителів істотно зменшили передбачену видачу хліба, борошна тощо. Говорити відкрито про голод вчителям заборонялось, а їх виступи розцінювалися як наслідок незадовільного проведення політико-виховної роботи, або ж, як виразник «нездорового настрою». Наслідком відвертого висловлювання погляду на причини та наслідки голоду для вчителів ставало виключення з партії та звільнення з роботи.¹⁸

Щоб хоч частково підтримати вчителів, було видано наказ РНК УРСР про організацію спеціальних їдалень для вчителів в обласних центрах та містах обласного підпорядкування.¹⁹ Однак це не вирішувало критичну ситуацію, до того ж, як свідчать факти, виконання наказу проходило незадовільно. Незадовільно виконувалась і постанова про виділення сільським учителям присадибних земельних ділянок і випасів для худоби. Часто зустрічалися заяви учителів про відмову в наділенні їх городами, присадибними ділянками та про їх значне зменшення (норма становила не більше 0,25 га на родину вчителя).²⁰

Незважаючи на прийняті урядові постанови щодо порядку своєчасної виплати заробітної плати вчителям,²¹ серйозною проблемою повоєнного періоду залишалось зростання по ній заборгованості. Наприклад, у Вінницькій області на 13 липня 1947 р. вона становила за січень поточного року – 81 тис. крб., за лютий – 129 тис. крб., за березень – 100 тис. крб.,²² а на січень 1948 р. – 976 тис. крб.²³ Траплялися випадки, коли державні кошти працівників народної освіти привласнювалися. Так, наприклад, у Немирівському районі Вінницької області у 1956 р. голова виконкому, не маючи права, ввів у штат райвно посаду шофера легкової автомашини, завідуючий райвно незаконно витратив 1640 крб., бюджетних коштів на утримання власної автомашини, крім того, тому ж таки шоферу виплатив 6400 крб. за рахунок учительської зарплати шкіл і сам привласнив 2800 крб., через підставних осіб, підробляючи підписи прибиральниці Рубанської середньої школи. Також завідувач та інспектор райвно привласнили 24859 крб., виторгованих ними за продані в м. Горькому та Оріхово-Зуєві фрукти, що були зібрані в саду Рубанської середньої школи та приховані від обліку та скуплені для спекулятивних цілей у громадян.²⁴

Поставлені у важкі умови, деякі із вчителів не витримували і порушували норму професійної моралі, йшли на шлях незаконного заробітку: завищували оцінки, виписували свідоцтва про освіту учням, які не закінчували навчальний заклад, спекулювали державними фондами підручників та зошитів.²⁵ Зрозуміло, таких учителів були одиниці, більшість же патріотично виконували свій професійний обов'язок, як і мільйони інших громадян.

Жахливими були і умови праці, які не відповідали стандартам санітарно-гігієнічних норм. Великою проблемою стояла завошивленість шкіл, при перевірці встановлювалися непоодинокі факти, що на педикульоз страждали не тільки діти, але і вчителі. Як наслідок відбувався спалах сипного, черевного тифу та дизентерії, а через відсутність необхідних медикаментів зростав відсоток смертності. Держава, економлячи на соціальній сфері, мала дефіцит на гарячу воду, миючі засоби,

.....
дезінфектори, люди самі будували примітивні лазні, вошибойки, вчителі вели санітарно-просвітницьку роботу серед батьків шляхом читання літератури, проведення бесід і доповідей.²⁶

У повоєнні роки виключно гостро стояла проблема забезпеченості вчителів житлом, мінімальними санітарно-побутовими умовами. Влада по суті не виділяла коштів на відбудову зруйнованого війною житла вчителів, вона покладала ці завдання на місцеві органи влади,²⁷ а останні на плечі трудящих, батьків дітей-школярів. У містах і селах проводили суботники та недільники, інші форми прояву громадської ініціативи із ремонту шкільних приміщень і квартир учителів та забезпеченню всіх шкіл і вчителів паливом.²⁸

Традицією стало визначення переможців республіканського змагання не тільки за виконання восьмирічного всеобучу, ремонт шкільних приміщень, забезпечення учителів літературою, підручниками, але й за матеріальним забезпеченням учителів, тим, що зроблено для поліпшення їх побуту, як здійснювалось протягом року будівництво і ремонт їх квартир тощо.²⁹ Але документальні матеріали свідчать, що планові завдання державних структур, спрямованих на відбудову і розвиток, житла для вчителів часто-густо розходилися з реальними наслідками – вони, як правило, не виконувались через невідповідність між масштабними планами і виділенням для цього фінансових ресурсів. Наприклад, на початку 50-х років, із загальної кількості 462 учителів Літинського району жили у власних квартирах – 153, в школах – 106, в комунальних квартирах – 9, у найманих – 119. Незважаючи на те, що в найманих квартирах проживало 119 учителів, трирічні плани будівництва житлових будинків при сільських школах Літинського району виконувались незадовільно. Із запланованих на 1951-1953 рр. п'яти житлових будинків було не побудовано й не пристосовано жодного будинку.³⁰ І навіть у 1958 р. на засіданнях виконкому Вінницької обласної Ради депутатів трудящих зазначалося, що в ряді районів є ще факти, коли окремі сім'ї колгоспників і сільської інтелігенції проживають у землянках або в інших приміщеннях, непридатних для житла.³¹ Незадовільне проведення будівництва пояснювалось недостатнім забезпеченням будівельними матеріалами (дефіцит скла, покрівельних матеріалів і тощо) та поганим фінансуванням.³²

Тисячі українських вчителів тривалий час змушені були жити у напівзруйнованих будинках, напівпідвальних приміщеннях, землянках, про що свідчать численні скарги до Ради Міністрів УРСР, Міністерства освіти УРСР, до ЦК КПУ, в установи та державні структури.³³ При розподілі житла порушувалися права вчителів, у ряді районів Вінницької області керівні працівники районів та начальники НКВС жили в школах,³⁴ хоча в усіх засобах масової інформації й постановах уряду, неодноразово звучали промови про піклування і повагу до радянського вчителя.

Отже, у післявоєнний період учительство Вінниччини знаходилося у надзвичайно скрутному становищі, їх матеріальне забезпечення було вкрай злидненным. Заробітна платня працівників була низькою і видавалася нерегулярно, помешкання були холодними і незатишними, робочі місця не відповідали санітарно-гігієнічним нормам, не виконувались плани з будівництва для них житлової площі та порушувалися права вчительства при її розподілі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Падалка С.С. Україна 60-90-х років ХХ ст. (Державність в історичній площині тоталітаризму, незалежності). – К., 2000; 2. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села. – Кам'янець-Подільський, 2000; 3. Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття. – Вінниця, 2005; 4. Сворак С.Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944-1964 рр.) – К., 1998; 5. Даниленко В.М., Слюсаренко А.Г. Українська національна школа в ХХ ст. Деякі проблеми розвитку та вивчення //ІІІ Міжнародний конгрес українців, 26-29 серпня 1996 р. – Харків, 1996. – С.131-138; 6. Брехунець Н.С. Загальноосвітня школа України в 50-80 рр. ХХ ст.: Історіографічний аспект //Вісник Київського славистичного університету. Серія: Історія. – Вип. № 18. – 2004. – С.5-23; 7. Красножон Н.Г. До питання відновлення вчительських кадрів загальноосвітньої школи України (1944-1953) //Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав - Хмельницький, - 2001. - № С.345-357; 8. Директиви ВКП(б) і постановлення советського правительства о народном образовании за 1917-1947 гг.-Сборник документов. Составил кандидат педагогических наук Н.И.Болдарев. – М.-Л., 1947 – С. 214-222; 9. Сборник городских и сельских цен. Стат. сборник. - М., 1947. – С.166,167, 528; 10. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.П. 136. – Оп. 13. – Спр. 195. – Арк. 45; 11. ДАВО. – Ф.Р. – 4897. – Оп.1. – Спр. 148. – Арк. 154; 14. ДАВО. – Ф.П. 136. – Оп. 12. – Спр. 178. – Арк. 96; 13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 18. – Арк. 265; 14. Там само. – Спр. 244. – Арк. 256; 15. Там само. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 130. – Арк. 3; 16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 73. – Спр. 191. – Арк. 70; 17. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 244. – Арк. 258; 18. Центральний державний архів літератури і мистецтва України (далі – ЦДАЛМ України). – Ф. 464. – Оп. 1. – Спр. 10463. – Арк. 31; 19. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. –

Спр. 133. – Арк. 15; 20. ДАВО. – Ф.Р – 1998. – Оп. 2. – Спр. 272. – Арк. 29; 21. Половодов А.Г. Заробітна плата працівників установ народної освіти. Збірник законод. та інструктив. матер. – Льв., 1956. – С.6,7; 22. ДАВО. – Ф.Р 4897. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 3; 23. Там само. – Ф.Р 2700. – Оп. 5. – Спр.49. – Арк. 10; 24. Там само. – Ф.Р 151. – Оп. 9. – Спр. 761. – 538; 25. Там само. – Ф.Р 4897. – Оп. 1. – Спр. 250. – Арк. 119; 26. Там само. – Ф.П 136. – Оп. 13. – Спр. 33. – Арк. 12,16,27; 27. Федонюк К.Є. Діяльність районних Рад в галузі народної освіти і культурно-освітньої роботи. – К., 1958. – С.22; 28. ДАВО. – Ф.Р 4897. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 10; 29. Бондар А.Г. Всенародний університет. – К., 1967. – С.34; 30. ДАВО. – Ф.Р 2700. – Оп. 6. – Спр. 648. – Арк. 58; 31. Там само. – Спр.1265. – Арк. 9; 32. Там само. – Спр. 783. – Арк. 7; 33. ЦДАВО України. – Ф.П 2. – Оп. 7. – Спр. 2783. – Арк. 44; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 73. – Арк. 14; 34. ДАВО. – Ф.П 136. – Оп. 12. – Спр. 178. – Арк. 96.

О.Д. Чечина

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ (1923-1945 РР.)

Основною метою національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. українського народу було прагнення відновити незалежність України, яку на тривалий час було втрачено через різноманітні історичні обставини. Внаслідок поразки у боротьбі за самостійну державу, до якої активно включилося найсвідоміше українське громадянство – інтелектуальна, мистецька та політична еліта країни – були змушені покинути окуповану Радянською Росією Батьківщину й емігрувати за кордон¹. Видатні діячі української науки, освіти та культури, які переслідувалися за політичною ознакою на рідній землі, знайшли притулок на території Чехословаччини, де склалися найкращі умови перебування завдяки підтримці уряду чехословацької республіки до українського народу².

За часів існування СРСР історичні дослідження діяльності української міжвоєнної еміграції в ЧСР мали упереджений характер. Але емігранти-інтелігенти були впевнені: «...прийде час, коли наші майбутні історики будуть досліджувати життя й чинність української еміграції, яка повстала після останньої нашої національної катастрофи...»³. І дійсно, нині дослідники української еміграції базують наукові пошуки на фундаментальній праці відомого українського історика, професора Українського вільного університету (далі УВУ), лектора Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, дійсного члена, з 1929 р. секретаря УІФТ Симона Наріжного «Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами»⁴. Ця книга становить велику наукову цінність з огляду на те, що вона була написана на підставі використання широкого кола джерел. Зібрані її автором фактологічні матеріали мають енциклопедичний характер, але хронологічно завершується кінцем 1930-х рр., що не дає змоги дослідити подальшу діяльність товариства. У періодичних виданнях публікувалися статті С.Наріжного, в яких автор висвітлював різні аспекти діяльності товариства⁵. 1940 р. вийшла друком брошура, присвячена 15-літтю діяльності УІФТ⁶.

Майже через 50 років, з проголошенням незалежності України, вітчизняні історики поновили роботу з дослідження проблем перебування українських емігрантів на території Чехословацької Республіки у міжвоєнний період. Попри наявність значної джерельної бази, історіографія досліджуваного питання до сьогодні залишається досить обмеженою. Відсутні монографічні праці, які б узагальнювали та систематизували діяльність та науковий внесок Українського історико-філологічного товариства в Празі у розвиток історичної та філологічної науки. У науковій літературі існують лише поодинокі дослідження, які торкаються окремих аспектів діяльності товариства.

У цьому контексті слід згадати низку публікацій С.В. Віднянського, який зосередив свою увагу на культурно-освітній та науковій діяльності української еміграції міжвоєнного періоду в ЧСР і зокрема здійснив ґрунтовний аналіз роботи УВУ. Він також побічно зупинився на діяльності й УІФТ⁷.

У публікації В. Ульяновського та С. Ульяновської «Українська наукова і культурницька еміграція в Чехо-Словаччині між двома світовими війнами», яка була вміщена в книзі «Українська культура»⁸, подано короткий нарис про діяльність УІФТ з посиланням на працю С.Наріжного «15 літ діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі (1923-1938)»⁹.

Г.В. Саган у своїй розвідці «Мости єднання (співпраця української та іноземної науки 1918-1939 рр.)»¹⁰ побіжно торкнулася даної проблеми, акцентуючи свою увагу на науково-організаційній та репрезентаційній функціях товариства. У книжці «Українська наука на міжнародній арені: наукова співпраця у міжвоєнний період»¹¹ автор наводить чимало невідомих фактів про розвиток української та зарубіжної науки в період між двома світовими війнами.

Першу спробу комплексного вивчення діяльності української еміграції на терені ЧСР у 1994 р. здійснив В.І. Стремидло¹², який детально дослідив політичні течії в українському еміграційному середовищі, проаналізував її культурно-освітню діяльність, подав загальну характеристику діяльності УІФТ (з посиланнями на С. Наріжного¹³, Праці УІФТ¹⁴) та використав матеріали одного з фондів ЦДАВО України¹⁵.

Наукова розвідка Т.В. Бублик¹⁶ було присвячено аналізу культурно-освітньої та наукової діяльності українців-емігрантів на території ЧСР та Німеччини, проте автор не ставила за мету реконструювати діяльність УІФТ. Дослідниця дійшла висновку, що діяльність міжвоєнної еміграції була спрямована на відновлення української державності, розвиток національної науки та культури. Історичну цінність праці збільшує використання архівних матеріалів, що зберігаються в архівних закладах Німеччини та США.

Українськими істориками було підготовлено ряд дисертаційних досліджень: Д. Бурім¹⁷, І.В. Саламаха¹⁸, В.П. Швидкий¹⁹, О. Я. Яцишина²⁰, присвячених науково-педагогічній, культурно-освітній, громадсько-політичній діяльності науковців-емігрантів. Ці та інші дослідники у своїх дисертаційних працях не ставили за мету всебічно відтворити наукову діяльність української еміграції міжвоєнного періоду через на багатоаспектність та великий обсяг даної дослідницької проблеми. Але зібраний і проаналізований у згадуваних працях фактичний матеріал безперечно полегшить реалізацію цього завдання для наступних поколінь дослідників багатой спадщини української політичної та культурної еміграції.

На теренах молодого Чехословацької республіки згуртувалася значна кількість української інтелігенції, яка, опинившись на чужині, змогла адаптуватись до нових умов свого існування, що виявилось у продовженні різнобічної інтелектуальної праці, а саме заснуванні цілої низки українських вищих навчальних закладів, наукових установ, товариств, організацій, спілок, видавництва. Серед них Український вільний університет (УВУ)²¹, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова (УВП)²² та гімназія при ньому, Українська господарська академія в Подебрадах (УГА)²³ та її правонаступник Український технічно-господарський інститут заочного навчання, Українське історико-філологічне товариство в Празі (УІФТ)²⁴, Музей визвольної боротьби України (МВБУ)²⁵, Український академічний комітет (УАК), Український інститут громадознавства (УІГ), Українська наукова асоціація (УНА), Українське товариство прихильників книги (УТПК), Українська студія пластичних мистецтв (УСПМ), Український громадський видавничий фонд (УГВФ) тощо²⁶. У такий спосіб учнівська та студентська молодь отримала можливість здобувати повноцінну вищу освіту й ще в більшій кількості потягнулася до Праги на студії до згадуваних українських та чеських вищих навчальних закладів²⁷.

У даному повідомленні автор ставить за мету висвітити широку наукову діяльність УІФТ. Актуальність даної теми зумовлюється необхідністю зваженого та об'єктивного вивчення діяльності згадуваної інституції та важливістю введення до наукового обігу нових архівних джерел. Без наукового вивчення цієї проблеми наші уявлення про процес формування української історичної науки за кордоном матимуть неповний характер.

23 жовтня 1921 р. в столиці ЧСР відбулося урочисте відкриття Українського університету, який було перенесено з Відня до Праги. Перед професорсько-викладацьким складом УВУ стояло відповідальне завдання: забезпечити отримання вищої освіти молодими українцями, що опинилися на чужині, та продовжувати свою науково-дослідницьку роботу в Празі²⁸. Завдяки значній допомозі чеського уряду та членів професорської колегії Карлового університету освітню діяльність українським професорам вдалося налагодити одразу²⁹, навчальний процес почався із зимового семестру 1921-1922 академічного року³⁰.

При вирішенні питання про заснування при УВУ наукового товариства, в якому б об'єдналися українські наукові сили як з числа викладачів університету, так і тих науковців, що безпосередньо не були пов'язані з діяльністю навчального закладу³¹, зустрілися дві концепції – австрійських та російських університетів. Професори, що раніше працювали у вищих навчальних закладах Австрії, вважали, що діяльність даного товариства може не лише ускладнювати, а навіть перешкоджати науковій роботі університету³². Зрештою, було досягнуто компромісу, і на заміну одного універсального товариства було утворено ряд вузькоспеціальних – медичне, правниче тощо. Окреме місце серед них посідає Українське історико-філологічне товариство в Празі, яке існувало понад 20 років (1923-1944 рр.)³³.

Думка про заснування при УВУ товариства для наукової співпраці виникла у Дмитра Антоновича ще під час його перебування у Відні³⁴, 30 травня 1923 р. її активно підтримали

професори філософічного факультету Українського університету, а саме: Василь Біднов, Дмитро Дорошенко, Олександр Колесса, Вадим Щербаківський та Петро Андрієвський після детального обговорення справи ухвалила негайно заснувати «Українське історико-філологічне товариство в Празі»³⁵. Головною метою його було об'єднання науковців історичної та філологічної науки, спеціалістів з лінгвістики³⁶ з усіх історичних дисциплін: історії філософії, історії мови, історії літератури, історії права, історії економічних відносин, історії пластичного мистецтва, історії музики, історії театру, етнографії³⁷. Цією ідеєю найбільше переймався відомий біолог, професор П. Андрієвський, якого було обрано членом-співробітником товариства (зауважимо, що на перші організаційні видатки ним було пожертвовано 50 крон).³⁸

На установчому зібранні згадувані фундатори обрали тимчасову президію: Д. Антонович (голова), В. Біднов (секретар)³⁹. Повідомлення про заснування «Українського історико-філологічного товариства в Празі» із запрошенням на перше публічне засідання, яке було призначене на 7 червня 1923 р., були надіслані професорам історичного факультету Карлового університету, всім членам філософічного факультету УВУ (професорам О. Бочковському, Л. Білецькому, О. Лотоцькому, К. Лоському, Р. Лашенку, М. Славинському). Запрошення були відправлені й співробітникам наукових установ – УГА в Подєбрадах та УВПІ ім. М. Драгоманова. Про цю подію було поінформовано й українську громаду (через оголошення в газетах «Студентський дім» та «Українська хата»⁴⁰).

На першому засіданні товариства були присутні 60 осіб, перед якими виступив зі своєю доповіддю «Пам'яті О. І. Левицького та І. М. Каманіна» Д. Дорошенко, Він відзначив заслуги перед українською наукою покійного академіка Ореста Левицького та історика Івана Каманіна⁴¹. Також було зачитано доповідь В. Біднова «Усное повествование запорожца Н. Л. Коржа». Доклад професора Д. Антоновича була відкладена на наступне засідання. На першому засіданні в члени товариства було прийнято 11 осіб⁴².

Товариство в своїй діяльності обмежувалося суто науковими завданнями, які полягали в проведенні систематичних засідань, читанні наукових доповідей, обміні думками з приводу прочитаного, організації широких дискусій, обґрунтуванні наукових концепцій⁴³. Наукова інституція, до складу якої увійшли всі найактивніші культурні сили еміграції з різних регіонів України (з Кубані, Холмщини, Слобожанщини, Буковини, Галичини, Наддніпрянщини та Наддністрянщини), одразу набула всеукраїнського характеру⁴⁴.

Діяльністю товариства керувала управа, постійний склад якої було обрано на другому засіданні, що відбулося 13 червня 1923 р. Д. Антонович – голова, О. Колесса – заступник голови, В. Біднов – секретар. Кожен з її членів мав чітко визначені обов'язки. Олександра Колессу в 1932 р. заступив Дмитро Дорошенко, після його від'їзду з Праги на посаду заступника голови було обрано проф. Андрія Яковліва. Функції скарбника виконував секретар, в 1933 р. було запроваджено посаду скарбника, на яку було обрано Агенора Артимоновича⁴⁵, пізніше цю посаду обійняв Федір Слюсаренко.

Голова УІФТ у тісному співробітництві з секретарем зуміли надати науковим засіданням регулярності та академічності⁴⁶. Василь Олексійович готував і скликав засідання, ретельно вів протоколи, проводив листування товариства з іншими установами, виступав з доповідями, а також займався видавництвом наукових праць членів товариства⁴⁷. У січні 1929 р. внаслідок виїзду професора Василя Біднова до Варшави секретарем було обрано Симона Наріжного, який і виконував ці функції впродовж усієї подальшої діяльності товариства⁴⁸.

Дмитро Антонович обіймав посаду голови, від першого і до останнього дня діяльності проводив засідання (лише за його відсутності у Празі декілька засідань пройшло під проводом інших членів управи), вирішував поточні справи, репрезентував УІФТ назовні. Завдяки його досвіду та енергії товариство здобуло симпатії українського громадянства.

У порівнянні з іншими товариствами, які діяли на терені Чехословаччини, Історико-філологічне вирізнялося продуктивністю своєї праці, а також тим, що було виключно науковим – не пов'язаним з виконанням будь-яких професійних завдань. У складі товариств, що засновувалися з метою надання професійної допомоги (зокрема, медичне, правниче тощо) можна було зустріти осіб з незакінченою середньою освітою, стати ж членом Українського історико-філологічного могли лише особи з вищою освітою, які вже мали опубліковані наукові праці⁴⁹.

Предметом наукових досліджень науковців було широке коло українознавчих проблем. Деякі члени товариства встигли вивезти з собою з України матеріали, які опрацьовували в Празі; інколи знаходили матеріали на території Підкарпатської Русі. Широкий простір для науково-дослідної роботи над даною тематикою відкривала праця над пошуком та науковим висвітленням матеріалів,

що знаходились в архівах, музеях, книгозбірнях та інших приватних та громадських установах Центральної та Східної Європи⁵⁰.

За перший рік діяльності УІФТ нараховувало 29 дійсних членів та 2 члени-співробітники⁵¹, було проведено одне установче і 18 наукових засідань, на яких було заслухано 24 доповіді⁵², що підготували дійсні члени товариства, лише одна доповідь безпосередньо своєю темою не торкалася проблематики українознавства⁵³. Почалася активна робота щодо заснування власного видавництва, але через брак коштів це давалося нелегко.

Більшість членів товариства працювали в Українських вищих навчальних закладах, зокрема в УВУ на (філософічному факультеті, суспільних наук та права), УГА в Подєбрадах, УВПІ⁵⁴ і постійно перебували в ЧСР⁵⁵. До діяльності в УІФТ зголосилися й українські історики та філологи, що поодинокі перебували й працювали далеко від Праги⁵⁶.

Діяльність товариства йшла невпинним темпом, з кожним роком збільшувалася кількість його членів (див. додаток А). Зменшення у складі членів товариства відбувалося внаслідок смерті його членів. Лише С. П. Шелухін у 1934 р. вийшов зі складу УІФТ за власним бажанням – це був єдиний випадок за весь час його діяльності товариства⁵⁷ (див. додаток Б).

Не зважаючи на несприятливі умови еміграційного життя, а також важке матеріальне становище, основним джерелом якого були членські внески та пожертви⁵⁸, значним надбанням товариства стали 65 наукових видань⁵⁹, серед яких 5 томів: «Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі»⁶⁰. На загальних зборах від 23 лютого 1937 р. члени УІФТ одноголосно ухвалили видати другий том «Праць...» на пошану Голови товариства з нагоди 60-ліття від дня народження.

Характерною рисою доповідей був їх високий науковий рівень, автори були вільні у виборі тем і методів висвітлення історичних подій, вони мали змогу «...стати на тих позиціях, які витримують критику аргументами, а не обґрунтовуються урядовими наказами...»⁶¹. Видавництво товариства не мало змоги задовольнити потреби своїх членів у публікації в бажаному розмірі⁶², тому значна частина цінних наукових праць українських емігрантів міжвоєнного періоду залишилася в рукописах.

При Українському історико-філологічному товаристві постановою зборів 11 листопада 1924 р. було засновано Український науковий академічний комітет (УНАК). Метою УНАК було: об'єднання українських наукових сил у Чехословаччині, Українського наукового інституту в Берліні, а також Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові; утворення нових наукових установ; поширення зв'язків українських науковців з іноземними науковцями та установами шляхом участі в міжнародних з'їздах та конгресах; налагодження відносин з женевською комісією Міжнародної інтелектуальної співпраці утвореної Радою Ліги Націй⁶³. Академічний Комітет працював при УІФТ як автономний орган, а 31 травня 1926 р. відокремився і став самостійною установою.

Завдяки відданості дорученій справі з боку Президії, товариство протягом двох десятирічків років провадило плідну наукову діяльність⁶⁴, члени Українського історико-філологічного товариства зробили вагомий внесок у розвиток української науки за кордоном в період між двома світовими війнами.

Отже, українська політична еміграція, яка на початку 20-х рр. через втрату власної держави опинилася на теренах Чехословаччини, спромоглась створювати наукові осередки. Одним з них було Українське історико-філологічне товариство в Празі, яке об'єднало найкращих науковців-емігрантів гуманітарної сфери – Д. Антоновича, П. Андрієвського, В. Біднова, Д. Дорошенка, В. Щербаківського, С. Смаль-Стоцького, О. Колессу та ін. Завдяки діяльності товариства вже на початковому етапі його існування європейська громадськість отримала можливість дізнатися більше про історію, культуру, науковий та творчий потенціал українського народу.

ДОДАТОК А

Дійсні члени (д. ч.) УІФТ:

Антонович Д. В. (30.05.1923 р.); Антонович М. Д. (27.06.1933 р.); Артимович А. (13.06.1923-21.10.1935рр.); Біднов В. О. (30.05.1923 – 1.04.1935рр.); Білецький Л. Т. (7.06.1923 р.); Богачький П. О. (член-співробітник – 7.10.1924 р.; д. ч. – 7.06.1927 р.); Борковський І. (25.06.1930 р.); Бородавський С. (27.06.1933 р.); Бочковський О. А. (7.06.1923 р.); Гнапишак М. Л. (13.05.1930р.); Гуммерус Герман (13.05.1930 р.); Дністрянський С. (30.05.1923 – 5.06.1935 рр.); Дорошенко В. В. (21.01.1930 р.); Дорошенко Д. І. (30.05.1923 р.); Залозецький М. (7.10.1924 р.); Кандиба О. О. (чл.сп. – 25.11.1930 р.; д.ч. – 8.11.1932 р.); Колесса О. (30.05.1923 р.); Крупницький Б. (17.05.1932 р.); Лашенко Р. М. (7.06.1923 – 30.10.1929рр.); Левицький М. П. (13.06.1923 – 16.06.1932 рр.); Ліпінський В. К. (7.10.1924 – 15.06.1931рр.); Лозинський М. (13.06.1923 р.); Лоський К. В. (13.06.1923 – 4.10.1933 рр.); Лотоцький О. Г. (7.06.1923 р.); Мапошенко Б. П. (29.01.1929р.); Мірчук І. (7.06.1923 р.); Наріжний С. П. (член співробітник – 6.12.1923 р.; дійсний член – 6.11.1929 р.); Огієнко П. (15.10.1929 р.); Омельченко Г. В. (9.11.1926 р.); Пастернак Я.

(2.06.1925 р.); Пачовський В. (1.06.1926 р.); Перфецький Є. (19.02.1924 р.); Прокопович В.К. (20.04.1926 р.); Садовський В.В. (18.10.1927р.); Свенціцький І. (17.05.1932 р.); Сімович В.І. (27.11.1923 р.); Сірополко С.О. (23.02.1926 р.); Січинський В.Ю. (20.11.1923 р.); Славінський М.А. (7.06.1923 р.); Слосаренко Ф.П. (7.06.1923 р.); Смаль-Стоцький Р. (13.06.1923р.); Смаль-Стоцький С. (13.06.1923 р.); Тимошенко В.П. (13.06.1923 р.); Феденко П.В. (20.06.1923р.); Чехович К.В. (13.05.1929 р.); Чижевський Д.І. (27.05.1924 р.); Чикаленко Л.Є. (20.06.1923р.); Шелухін С.П. (19.02.1924-1934рр.); Шульгин О.Я. (7.06.1923 р.); Щербаківський В.М. (30.05.1923 р.); Щербина Ф.А. (7.06.1923 – 28.10.1936 рр.); Яковлів А.І. (24.06.1924р.).

Члени-співробітники:

Андрієвський П.Є. (30.05.1923 р.); Архипів Ю. (26.05.1936 р.); Гомзин Б.В. (5.02.1929 р.); Камінський Є.Д. (7.06.1927 р.); Лукасевич Л.Є. (20.03.1923 р.); Петров В.М. (13.05.1930 р.); Риба Й.М. (24.01.1928 р.); Тимошенко С.П. (6.12.1927 р.); Тимченко М.О. (14.10.1930 р.); Федорів С. (18.10.1927 р.).

ДОДАТОК Б

До Високошановного Пана Голови Українського історико-філологічного товариства в Празі проф. Д. В. Антоновича

Заява

В останні роки, очевидно, помимо Вашої волі, в житті ІФТ стало виявлятися пониження наукових інтересів, а на їх місці розвиватися політика і особистості, які доходять до всяких поразок і навіть до непошани людської гідності. Цей занепад викликав у людей, прийнятих академізмом і заінтересованих в науковій роботі, охолодження до Товариства. Я знаю від кількох таких людей, які раніше проявляли живий інтерес до Засідань Товариства, що вони перестали ходити до них.

Переконавшись, що оздоровлення Товариства стало річчю майже безнадійною, я рішив одійти од його зовсім. Дійсним членом Товариства я став з 1924 року і совісно в міру своїх сил брав малу участь в науковій його роботі. З душевним болем дивлюсь на занепад Товариства і з приємністю згадую про минуле, якого сьогодні вернути не можна і в якому робота в Товаристві йшла академічно, дружно, мирно, з відданістю науковим інтересам, коли ніхто не смів плутати науку з політикою. Прошу надалі з цього числа мене Членом названого Товариства не вважати.

1934 року Січня 25 дня. м. Прага.

Прошу, Пане Голово, прийняти від мене заповнення в повазі до Вас і в бажанні Вам всього доброго.

Проф. Універс. Сенатор С. Шелухін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Нова Україна. – Прага, 1923. – № 10. – С. 170; 2. Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений панові президентові Чеськословацької Республіки проф. Т. Г. Масарикові для вшанування 75-тих роковин його народження. - Ч.1. – Прага, 1925. – С. 2; 3. Цит. за: Галаган М. Десять років української громади в ЧСР. Огляд життя й чинності (1927-1937). – Прага, 1938. – С. 7; 4. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 370 с; 5. Наріжний С. П'ять літ діяльності Українського історико-філологічного товариства в Празі. // Тризуб. – Париж, 1928. – Ч. 50. – С. 19-26; 6 Наріжний С. 15 літ діяльності Українського історико-філологічного товариства в Празі (1923-1938). – Прага, 1949. – 16 с; 7. Віднянський С. Заснування та діяльність Українського вільного університету – першої української високої школи за кордоном (1921 – 1945). // УІЖ. – 1993. – № 11-12. – С. 68-80; Там само. – 1994. - №4. – С. 41-54; Там само. – №5. – С. 48-60; Віднянський С. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921–1945). – К., 1994. – 84 с; 8. Ульяновський В., Ульянівська С. Українська наукова і культурницька еміграція в Чехо-Словаччині між двома світовими війнами». // Українська культура. Лекції за редакцією Д. Антоновича. – К., 1993. – С. 489-491; 9. Наріжний С. 15 літ діяльності Українського історико-філологічного товариства в Празі (1923–1938). – Прага, 1940. – 16 с; 10. Саган Г.В. Мости єднання (співпраця української та іноземної науки 1918-1939 р.). – К., 1999. – С. 62; 11. Саган Г.В. Українська наука на міжнародній арені: наукова співпраця у міжвоєнний період. – К.: Міжрегіональний гуманітарний інститут Київського славістичного університету, 2003. – 277 с; 12. Стремидло В.І. Друга хвиля української еміграції у Чехословаччині (20-30 рр. ХХ ст.). – Дис. канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1994. – 214 с; 13. Наріжний С. 15 літ діяльності Українського історико-філологічного товариства в Празі (1923-1938).–Прага, 1940. – С. 16; 14. Праці Українського історико-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1926. – Т. І. – С. 210; 15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4465 – Оп. 1. – Спр. 191. – Арк. 7; 16. Бублик Т.В. наукова та культурно-освітня еміграція в Чехословаччині

та Німеччині в 20-30-ті роки ХХ століття. – Дис. канд. іст. наук. – К., 1997. – 178 с; 17. Бурім Д. Наукова, педагогічна та громадсько-політична діяльність Д.І. Дорошенка в еміграції (1919-1951 рр.). – Дис. канд. іст. наук. – К., 1997. – 318 с; 18. Саламаха І. В. Громадсько-політична та наукова діяльність В. О. Біднова (кін. ХІХ ст. – 1935 р.). – Дис. канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1998. – 225 с; 19. Швидкий В. П. Громадсько-політична та наукова діяльність О. Г. Лотоцького (1890-і – 1930-і рр.). – Дис. канд. іст. наук. – К., 2000. – 248 с; 20. Яцишина О.Я. Громадсько-політична та наукова діяльність С. П. Шелухіна. – Дис. канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2004; 21. ЦДАВО України. – Ф. 3859. – Український вільний університет в Празі; 22. ЦДАВО України. – Ф. 3972. – Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова; 23. ЦДАВО України. – Ф. 3795. – Українська господарська академія в Подєбрадах. 24. ЦДАВО України. – Ф. 4372. – Українське історико-філологічне товариство в Празі; 25. ЦДАВО України. – Ф. 4026. – Музей визвольної Боротьби України. 26. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1 – С.370; Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., 1995. – С. 575; 27. ЦДАВО України. – Ф. 3956. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 1; 28. Наріжний С. Названа праця. – с. 121; 29. ЦДАВО України. – Ф. 3956. – Оп. 2. – Спр.21. – Арк. 2; 30. Наріжний С. Названа праця. – С. 121. 31. ЦДАВО України. – Ф. 3956. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 3; 32. Наріжний С. Названа праця. – с. 196. 33. ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 191. – Арк. 7; 34. Антонович Катерина. З моїх споминів. – Вінніпег, 1973. – (Літопис УВАН / Українська Вільна Академія Наук.). Ч.5. – С. 234; 35. ЦДАВО України. – Ф. 4372. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 2; ЦДАВО України. – Ф. 3956. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 4; Наріжний С. Назв. праця. – С. 196-197; Наріжний С. 15 літ діяльності Українського історико-філологічного товариства в Празі (1923-1938). – Прага, 1940. – С. 1-2; 36. 15 літ діяльності Українського історико-філологічного товариства в Празі // Український Вільний Університет в Празі, в роках 1926-1931. – Прага, 1931. – С. 195; 37. Нова Україна. – Прага, 1925. – № 7-8. – С. 195; 38. Наріжний С. Українська ... – С. 197; 39. Наріжний С. 15 літ діяльності ... – С. 2; 40. Праці Українського історико-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1926. – Т. І. – С. 192; 41. ЦДАВО України. – Ф. 3956. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 8; 42. Наріжний С. Українська ... – С. 197; 43. ЦДАВО України. – Ф. 3956. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 4-5; УІФТ в Празі // Тризуб. – 1925. – № 8. – С. 9; 44. ЦДАВО України. – Ф. 3956. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 5. 45. Наріжний С. Українське історико-філологічне товариство в Празі в 1925-1938 рр. // Хроніка-2000. Український культурологічний альманах. « Україна-Чехія». – Ч. 2. – К., 1999. – С.177. 46. Наріжний С. Українська ... – С.177; 47. Дорошенко Д. Життя і громадська діяльність В.О. Біднова. – Б. м. і, б. р. – С.10; 48. ЦДАВО України. – Ф. 4372. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 30; 49. Там само. – Арк. 10; 50. Там само. – Арк. 6; 51. ЦДАВО України. – Ф. 4372. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 2; 52. Справоздання про діяльність «Українського історико-філологічного товариства в Празі» од 30 травня 1923 р. до 31 травня 1924 р. – Прага, 1924. – С. 4; 53. ЦДАВО України. – Ф. 3956. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 6; 54. Наріжний С. 15 літ діяльності ... – Прага, 1940. – С. 3-4. 55. ЦДАВО України. – Ф. 4372. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 7; 56. Праці Українського історико – філологічного товариства в Празі. – Прага, 1926. – Т. І. – С. 2; 57. Наріжний С. Українська ... – С.176. 58. Тризуб. – Прага, 1925. – № 8. – С. 9-10; 59. ЦДАВО України. – Ф. 4372. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 7; 60. Праці Українського історико-філологічного товариства в Празі. Рік перший (1923-1924). – Т. 1. – Прага, 1926. – 210 с; Т. 2. Виданий на пошану Голови товариства Д. Антоновича. – Прага, 1939. – 227 с; Т. 3. – Прага, 1941. – 131 с; Т. 4. – Прага, 1942. – 234 с; Т. 5. – Прага, 1944. – 175 с; 61. Наріжний С. Українське історико-філологічне товариство в Празі в 1925-1938 рр. // Хроніка-2000. Український культурологічний альманах. «Україна-Чехія». – Ч. 2. – К., 1999. – С. 209; 62. Праці Українського історико-філологічного товариства в Празі. – Т. 2. Виданий на пошану Голови товариства Д. Антоновича. – Прага, 1939. – С. 2; 63. ЦДАВО України. – Ф. 4372. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 82; 64. Наріжний С. Названа праця. – С. 199; 65. ЦДАВО України. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 12.

В.І. Роєнко

ДОЛЯ ВЧЕНОГО (М.І. ЯВОРСЬКИЙ)

Сьогоднішня Україна - це сформована, самостійна, незалежна держава, яка має свою Конституцію, націлену на майбутнє. Конституція визначає шляхи формування правової та соціальної держави із сучасним демократичним упорядкуванням.

Історикам в Україні доводиться по-новому вивчати історію українського народу та його боротьбу за самостійну, незалежну державу і справедливе упорядкування суспільства на новій методологічній основі, вільній від будь-якого ідеологічного диктату.

Важливим завданням істориків є переусвідомлення процесу формування та розвитку української історичної думки й української історичної науки. Це необхідно для очищення соціальної пам'яті від різних нашарувань і впливу ідеологічного та політичного характеру. Український народ має право на дійсно науково об'єктивну історію. У цьому контексті треба знову вивчати та переусвідомлювати історію радянської історичної науки в Україні та її найвидатніших представників, особливо тих, хто стояв на початку її розвитку. Ми не маємо права і не повинні

.....
відмовлятися від багатой наукової спадщини, створеної попередніми поколіннями істориків. Правильно оцінити та визначити місце в історії науки кожного історика - наше перше завдання.

Саме такою проблемою є творчість М.І.Яворського, який у 20-ті роки мав значний вплив на розвиток української радянської історичної науки. Його життя та творчість треба вивчити та дати їм належну оцінку.

Яворський М.І. увійшов в історію України як яскравий, талановитий і водночас трагічний історик. Матвій Іванович опинився в ситуації «свій серед чужих – чужий серед своїх». Перебуваючи у таборі істориків – марксистів 20-30-х років, він дотримувався «буржуазно – націоналістичних» поглядів, за які піддавався шельмуванню радянських істориків і репресіям влади, і водночас – нищівній критиці українців, які не сприймали ні комуністичної влади, ні її ідеологічної заангажованої науки.

Зараз ще немає жодної наукової праці з цієї проблеми. Є лише деякі сюжети в працях істориків про життєвий шлях науковця.

У науковій літературі з 1933 по 1973 не було навіть й згадки про особисте і наукове життя цієї людини. Тільки у 1973 році побачило світ монографічне дослідження «Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади», в якому міститься довідка про М.І. Яворського. Але й вона має негативний характер. Не аналізуючи праць М.І. Яворського, колектив авторів цієї монографії робить висновок, що головною помилкою концепції історика є переоцінка національного руху в революційній боротьбі в Україні, ідеалізація дрібнобуржуазних націоналістичних партій, спроба відшукати специфічні шляхи розвитку і поширення марксистських ідей у республіці, недооцінення авангардної ролі пролетаріату та діяльності більшовицьких організацій.

З початку 80-их років з'являються праці з історіографії історії України 20-30-их років, які приділяють увагу і більш детально аналізують не тільки праці, а й життя науковця. Треба зазначити, що на той час такий крок був сміливим, і не кожен міг його зробити. Тому треба віддати належне цим історикам. Це були праці С.С. Діброви та В.К. Якуніна.

З середини 90-их років життя та діяльність М. Яворського привертають увагу багатьох українських істориків. Причиною такого процесу є, на нашу думку, відкриття та дозвіл працювати у закритих раніше архівах, пошук істини в історії, а також бажання українських істориків написати об'єктивну історію.

Монографії про життя та діяльність М.І. Яворського досі ще немає, але нема й жодного видання з тих, що вийшли в останній час, де не було б імені цього дослідника. Про нього заговорили всі разом: українські історики та дослідники за кордоном. Не обійшли його на цей раз і підручники.

До цієї проблеми зараз звертаються такі сучасні історики, як Г.В. Касьянов, Ю.І. Шаповал, А.В. Санцевич, В. Пристайко.

У 1997 році у видавництві ЗАТ «Газета «Рада» були опубліковані «Щоденники» Сергія Єфремова, які майже 70 років знаходились в архівах КДБ. Завдяки «Щоденникам» ми можемо повніше відтворити події, уточнити деталі й подробиці бурхливої історії України початку ХХ століття. Багато сторінок цього видання відведено М.І. Яворському.

Наприкінці 90-тих років з'являється згадка про науковця й в енциклопедичних виданнях. Спочатку – в енциклопедії українознавства, що вийшла друком за кордоном, і лише після неї статті про М.І. Яворського з'являються у вітчизняних енциклопедіях та словниках. У 2001 році вийшов з друку «Довідник з історії України», де, на наш погляд, досить повно й об'єктивно подається характеристика М.І. Яворському.

У сучасній історіографії багато уваги приділяють Соловкам, соловецьким в'язням, а серед них називають академіка Матвія Яворського. У книзі Д. Веденєєва та С. Шевченка «Українські Соловки» йдеться про життя в таборі та останні дні Матвія Яворського.

Отже, у драматичній історії нашого народу є величні постаті, яких ніколи не огорне темін небуття. Вони завжди будуть з Україною попри лихоліття і негаразди, байдужість і духовне зубожіння. До них насамперед належить ім'я Матвія Івановича Яворського. З товщі багаторічних перекручувань і замовчувань повертається не лише його ім'я й творчість, а й безцінний історичний досвід, нехтувати яким ми не маємо права. В історіографії України ще немає жодної праці про цю людину, про науковця, життя та діяльність якої варті цього.

28 лютого 1885 року у селі Корчмин Сокольського повіту на Львівщині (Східна Галичина, що належала тоді до Австро-Угорської імперії) у небагатій селянській сім'ї народився Матвій Іванович Яворський.

Закінчивши гімназію і діставши у Львові заробіток в українському страховому товаристві «Дністер», Матвій Іванович вступив до Львівського університету на юридичний факультет. Університет він закінчив у 1910 році. Але й після університету продовжував навчатися. Сферою його інтересів стала історія правових систем в Україні. У 1912 році з'явилася перша дослідницька праця М.І.Яворського «Соціальні основи підліткової злочинності», після якої він одержав ступінь доктора політичних наук.

Світова війна, що почалася через два роки, перервала наукову діяльність молодого дослідника. У 1915 році М.І.Яворський був мобілізований до австро-угорської армії. Проте через непридатність до стройової служби його направили у польову жандармерію. З 1916 по квітень 1917 року Матвія Івановича було призначено військовим перекладачем і пропагандистом при австрійському офіцерові зв'язку, що перебував при штабі німецького генерала Лідзінгена в Холмі. В обов'язки цього офіцера входило проведення пропаганди на Волині для вербовки січових стрільців. За час служби в штабі генерала Лідзінгена М.І. Яворського було нагороджено Німецьким залізним хрестом з нагоди Дня народження Кайзера. У 1917 році армія генерала Лідзінгена (згідно з Брестським миром) рушила на Україну. Матвій Іванович разом з іншими прибув до Києва. У цей час при Центральній Раді було встановлено посаду австрійського уповноваженого з військових справ. Ним був Флейшман. А підпоручника М.І.Яворського разом із десятком інших українських січових стрільців було призначено до штабу цього уповноваженого. М.І.Яворський став перекладачем у Флейшмана. На цій посаді він перебував і за гетьмана П.Скоропадського.

Протягом 1919 року відбувається більшовизація М.І. Яворського. Наприкінці 1919 року - на початку 1920 року Матвій Іванович - один із тих радикально настроєних галицьких офіцерів, котрі готували перехід УГА на бік Червоної Армії і створення «Червоної Української Галицької Армії» (ЧУГА). Через тиф М.І. Яворський не брав безпосередньої участі у формуванні ЧУГА. Після одужання його було призначено в Київ начальником політшколи для червоних старшин. 20 квітня 1920 року він вступив до лав Комуністичної партії. У 1920 році М.І.Яворський живе і працює в Харкові. Тут він зустрічає Сільвію Іванівну Лук'янюк і одружується з нею, згодом у них народжується син Тарас.

З'явившись у Харкові у 1920 році, М.І. Яворський відновлює свою, перервану війною наукову діяльність. Увага Матвія Івановича в цей час звернена до історії українського народу. Вже 1921 року було видано написану ним «схему-конспект» лекцій з історії класової боротьби в Україні. На той час він, маючи блискучу освіту і науковий досвід, стає біля витоків розбудови політичної освіти республіки: бере участь в організації Всеукраїнського інституту марксизму-ленінізму, викладає історію в Інституті народної освіти та Центральній партійній школі, очолює Товариство істориків – марксистів, завідує Управлінням науковими установами в Україні (Укрнаука) при наркоматі освіти УРСР, пише багато наукових праць і статей у спеціалізованих журналах, а головне стає автором перших в українській історіографії марксистських підручників («Нарис історії України» 1923-24 рр. «Коротка історія України» 1927 рік; «Історія України у стислому нарисі» 1928-29 рр; «Україна в епоху капіталізму» 1924-25 рр; «Нариси з історії революційної боротьби на Україні» 1927-28 рр.).

У 1924 році в Україну повертається М.С.Грушевський, який розгорнув широку наукову діяльність, надзвичайно оживив своїми великими задумами Всеукраїнську Академію наук, при Академії організував історичну секцію колишнього Київського наукового товариства, яке сам заснував і яке тепер увійшло до складу академії. Навколо нього згуртувалося багато людей, котрі бажали працювати разом над вивченням історії України. Але республіканському керівництву це було не вигідно (М.С. Грушевський не поділяв поглядів більшовиків). На противагу школі М.С. Грушевського уряд став формувати марксистську історіографію в Харкові. З поверненням М.С. Грушевського в Україні посилюється боротьба між істориками, згуртованими в Києві, і членами марксистських наукових установ у Харкові. М.І. Яворський стає офіційним марксистським істориком. Навколо нього організують марксистські заклади та гуртують істориків-марксистів. Таке розшарування наукових кіл ставило їх школи у нерівне становище і вбивало клин між представниками двох напрямків в історії. Радянський уряд всіляко допомагав марксистським історикам і майже не звертав уваги на М.С. Грушевського та його школу. Так, М.І. Яворський і М.С.Грушевський стояли по різні боки ідеологічних барикад.

До серпня 1929 року особисті взаємини між М.С. Грушевським та М.І. Яворським були непоганими. Розбіжності, які у них були, торкалися тільки науки. У ній вони були непримиренними противниками. Так було до середини 1929 року. Але після виборів М.І. Яворського до ВУАН, на

думку автора, все змінюється. Чому? Наприкінці 1928 року радянська влада вирішила влаштувати у першій половині 1929 року «додаткові» вибори до складу Академії і тим самим покінчити з автономією ВУАН. Серед перших кандидатів на звання академіка від істориків-марксистів був М.І. Яворський, котрий чекав цього часу з 1925 року. М.І. Яворського було ухвалено: «Комісія визнала проф. М.І.Яворського цілком сформованим науковим працівником-дослідувачем, істориком-марксистом на підставі його «Нарису історії революційної боротьби на Україні», том 1, 1-а частина другого тому. Окрім того, й науково-популярні праці його синтетичного характеру, а такі, як «Нарис історії України», дві частини, й «Україна в епоху капіталізму», три частини, цінні, як перші спроби в українській історіографії марксистського висвітлення історичного процесу. Тому по сукупності всіх його праць Комісія одногослоно визнає необхідним дати М.І. Яворському ступінь доктора історії культури без прилюдного захисту дисертації».

Зразу після виборів академіка почалася реорганізація цього вищого наукового закладу. Тоді особливо трагічно склалася доля М.С.Грушевського. Його організаційна робота як історика була знищена. Особливу енергію в подоланні М.С.Грушевського виявив М.І. Яворський. Завдяки заходам Матвія Івановича у М.С. Грушевського було відібрано більшість керованих ним комісій і розподілено їх між Д.І. Багалієм, М. Слабченком та М.І. Яворським. Ліквідувалися створені М.С.Грушевським комісії історії Лівобережної України, Слобідської України, в той час як комісія історії революції переходила в руки М.І. Яворського. Саме така реорганізація АН в Україні та роль у цих подіях М.І. Яворського призвели до того, що стосунки між науковцями значно погіршилися та призвели до особистої ворожнечі між ними.

1929 рік. В житті дослідника, як і в житті мільйонів його співвітчизників, назрівав крутий перелом. 1929 рік. Політична ситуація в країні загострювалася. В партії розпочиналася боротьба з «правим уклоном», яка зміцнювала всевладдя Сталіна. Згортання українізації, масові репресії серед української інтелігенції в 30-ті роки посилювали асиміляційні тенденції та національний нігілізм, на багато років загальмували процес національно-культурного відродження, звузили його й деформували.

Однією з таких жертв судилося стати М.І. Яворському. У кінці грудня 1928 року - на початку січня 1929 року у Москві проходила Перша Всесоюзна конференція істориків-марксистів. Саме на цій конференції Матвій Яворський, який очолював українську делегацію, був підданий критиці з боку П.О. Горіна - співробітника Інституту марксизму Комакадемії.

М.І. Яворський, будучи талановитим науковцем, дійшов такого висновку про характер та рушійні сили революції 1917 року в Україні, що вони ставали в протиріччя з висновками російських істориків. Дискусія була винесена за рамки конференції. «Правда» вже в лютому 1929 року вмістила на своїх сторінках рецензію П.О. Горіна на підручник М.І. Яворського «Історія України в стислому нарисі», витриману в більш різких тонах, ніж виступ її автора на конференції.

Сам М.І. Яворський вимагав публічного обговорення його поглядів або пояснень по суті звинувачень, які висувалися до нього. У травні 1929 року в Українському інституті марксизму за пропозицією Матвія Івановича, підтриманою Харківською партійною організацією, була організована дискусія з приводу схеми історії України М.І.Яворського. Але в ході дискусії ще більше звинувачень пролунало на адресу науковця.

Якщо до середини 1929 року М.І.Яворського звинувачували тільки в хибних поглядах у науці, то з другої половини 1929 року починаються політичні обвинувачення цієї людини. Приводом до політичних звинувачень, на думку доктора історичних наук Ю.І. Шаповалова, стала заява колишньої дружини М.І. Яворського, що була адресована до народного суду одного із районів Харкова і містила вимогу аліментів на утримання двох його доньок. Разом з тим на підставі заяви з'ясувалося, що М.І. Яворський приховав окремі факти своєї біографії до вступу в КП(б)У.

Матвія Івановича виключили з партії, іменували «наростом на тілі партії і народу», «політичним авантюристом», котрий протягом року цілком свідомо проводив шкідницьку роботу на одному з основних фронтів - ідеологічному.

10 березня 1931 року о 23.00 годині на підставі телеграми від ДПУ науковець був заарештований.

17 березня зі спецконвоєм Матвія Івановича відвезли до Харкова, де 25 березня було прийнято постанову про початок слідства щодо його участі у «контрреволюційній організації, яка мала на меті скинення Радвлади». Під час багатомісячної подорожі під конвоєм до місця покарання він пережив справжнє пекло зненаги і знущання в багатьох етапних в'язницях, пройшов крізь бруд,

холод і голод. М.І.Яворський почував себе нікому не потрібною людиною, банкрутом без професії та засобів до існування.

Матвій Іванович Яворський проходив у справі «УНЦ» (Український Національний Центр). У 1931 році була сфабрикована чергова – після «СВУ» - справа так званого «Українського Національного Центру».

Засуджений на шість років позбавлення волі, Матвій Іванович відбував свій строк у Соловецькому таборі.

30 червня 1935 року дослідник написав заяву до центральної атестаційної комісії ГУЛАГ НКВС. Цей невеличкий за обсягом документ вартий цитування: «Цим повідомляю, що я відмовляюся від зарахування робочих днів не тільки за минулий період, а й взагалі. Я вважаю таке (зарахування) знушенням над людиною, котру, як і багатьох інших, сталінське «правосуддя» спочатку кидає до в'язниці за те, що це українець, який не підміняв любові до своєї батьківщини на «російський патріотизм», «підфарбований» інтернаціоналізмом, - кожного назване правосуддя без суду засуджує за неіснуючу справу на повільне знушення в таборі, в умовах важкої примусової праці з напівголодним пайком, у сітях ганебної провокації і моральних мук - а після всього цього це правосуддя обіцяє їй скоротити повільне знищення, моральне і фізичне - за умови т.з. «перекування», тобто безмежної самопокори цьому знищенню і підкупного словослів'я його політиці.

Я особисто «перековуватися» не збираюся, боготворити «геніального, улюбленого, рідного вождя всіх народів» не бажаю, та й взагалі вважаю для себе ганьбою таким шляхом купляти собі волю, тим більше, коли десятки тисяч української інтелігенції гинуть у в'язницях і таборах, в умовах, означених вище, коли їх сім'ї засуджені на повільну голодну смерть в умовах так званого «культурного і заможного життя», в умовах сталінського «підкування» про людину, коли сотні тисяч пограбованих українських селян засівають Росію своїми кістками на каторжних будовах, лісозаготівлях та інших видах примусових робіт, коли стільки ж гине їх від голоду у себе на батьківщині, хоч начебто і там жити стало «веселіше».

Я вважаю, що при такому стані справ на Україні для мене почесніше буде вмерти разом з ними у спільному нашому каторжному житті, ніж прагнути на волю, щоб жити життям хамелеона, який раболіпствує перед сучасним Нероном та його преторіанцями, хамелеона, який захлинається у захваті перед політикою національного гноблення і селянського грабежу в царстві не соціалізму, що будується, а загального обману, провокації і свавілля».

З середини 30-их років ім'я історика зникло з історії та пам'яті багатьох людей. Лише у січні 1989 року було скасовано й вирок 1932 року. А у квітні 1989 року відбулася й партійна реабілітація науковця.

Отже, Матвій Іванович прожив недовге життя, в якому мало місце і добре, і погане. Його доля схожа на долю багатьох тогочасних вчених України. Відрізняється вона лише останніми прожитими роками. Доля цього історика показова, вона ввібрала в себе всі події, які тоді відбувалися в суспільстві. Матвій Іванович – людина чуйна, доброзичлива, прекрасно, по-європейськи освічена, добрий та люблячий батько і чоловік. Але він жив у момент утвердження в суспільстві авторитарних методів управління і був частиною адміністративної бюрократичної системи. Тому іноді діяв за законами цієї системи. Його життя є підтвердженням того, що людина може опинитися де завгодно. Так сталося і з Матвієм Івановичем. Будучи визнаним науковцем, обіймаючи великі і значні посади у суспільстві і в науці, в кінці життя він опинився на Соловках. І майже до сьогодні його ім'я вживалося разом з ярликом «націоналіст». У 1923 році Матвій Іванович написав статтю до ювілею Г.Сковороди, де є такі рядки: «...він потрапив ... у протиріччя між змістом своїх думок і способом їх викладу». Як точно ця теза відповідає долі самого історика.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шаповал Ю.І. Україна 20–50-тих років: Сторінки ненаписаної історії. -К., 1993. -176 с; 2. Дискусія з приводу схеми історії України М.Яворського/травень 1929 року/. Матеріали та документи. //Літопис революції. -1930. -№3-4 /42-43/. -С.176-189; 3. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. -К., 1996. -335 с; 4. Абдуллин А., Логвин Э. Последнее слово. Жизнь и смерть академика Матвея Яворского. -Рабочая газета. -1989. -11, 12, 13 августа, 8 сентября; 5. Санцевич А.В. М.І. Яворський: нарис життя та творчості. -К., 1995. -60 с; 6. Яворський М.І. Сковорода і громадянство // Украинский философ Г.С. Сковорода - Симферополь, 1922. С.50-64.

**СИСТЕМА ПІДГОТОВКИ Й ПЕРЕПІДГОТОВКИ БІБЛІОТЕЧНИХ КАДРІВ
РЕСПУБЛІКИ У 20-Х - НАПРИКІНЦІ 50-Х РР. ХХ СТ.**

У піднесенні духовної культури нашого суспільства важлива роль належить вітчизняній інтелігенції, зокрема працівникам культосвітньої сфери. Саме в умовах, коли руйнуються застарілі стереотипи і виробляються нові підходи до вирішення нагальних проблем, діяльність об'єктів культури 20-х – кінця 50-х рр. ХХ століття набуває великого значення.

Вивчення невирішених питань і проблем у досліджуваній період, які на той час мали місце у соціально-культурній, зокрема у бібліотечній справі, допоможе уникати помилок у майбутньому.

Довгий час ставлення до культури в нашому суспільстві уявлялось як щось другорядне, а її фінансування здійснювалось за «залишковим принципом». Крім того, стан сфери культури зазнавав впливу ідеології. Часто питання першочергової ваги стосовно функціонування бібліотечної мережі залишались без належної уваги. Традиційними були елементи формалізму, бюрократизму, пасивності. Недооцінювалась роль бібліотек у суспільстві при загальному визнанні її значення.

Ряд аспектів проблем культурного розвитку 20-х – кінця 50-х рр. збереглися донині, і необхідність їх вирішення сьогодні, з використанням практичного досвіду, нагромаджений нашою державою у цій галузі в тому числі і період, який розглядається, доводить актуальність даної тематики.

Враховуючи багатогранність даної проблеми ми, у статті сконцентрували увагу на системі підготовки й перепідготовки бібліотечних кадрів у 20-і – наприкінці 50-х рр. ХХ століття. У даному питанні важливо критично використати зібраний у досліджуваній період досвід у вирішенні проблем забезпечення кадрами закладів культури, зокрема бібліотек.

Комплекс проблем, пов'язаних з діяльністю бібліотек був об'єктом вивчення І. Дьомкіна¹, Ф. Єщенка², О. Сокальського³, З. Гімалдінової⁴ та ін. Велике значення для осмислення реального стану справ у системі підготовки бібліотечних кадрів мають праці І. Рибак⁵, А. Середи⁶. Але аналіз цієї літератури показує, що далеко не всі аспекти даної проблеми досконало розроблені. Особливо це стосується системи підготовки й перепідготовки бібліотечних працівників у вищих і середніх спеціальних закладах.

В Україні вперше були організовані курси, на яких давались деякі відомості з бібліотекознавства в ряді земств у 1912 р. Ці курси відзначалися короткочасністю й охоплювали надто обмежені кола бібліотекарів⁷. Лише починаючи з 1925 р., бібліотекарів середньої кваліфікації почали готувати політосвітні і педагогічні відділи педагогічних технікумів. У 1929 р. почали створюватися спеціальні бібліотечні технікуми.

Особливо широкого розмаху справа підготовки кваліфікованих бібліотекарів набула у післявоєнні роки. В Україні у 1945 р. вже функціонувало 16 трирічних технікуми політосвіти. У 1947 ці технікуми було перейменовано у технікуми підготовки культурно-освітніх працівників.

Важливим кроком у справі підготовки бібліотечних працівників було рішення про організацію заочного навчання. У 1947 р. при всіх технікумах підготовки культурноосвітніх працівників відкрилися заочні відділи з чотирирічним терміном навчання на базі неповної середньої школи і дворічним – для осіб з середньою освітою. З метою підготовки кваліфікованих бібліотекарів для дитячих і шкільних бібліотек у 1950-1951 навчальному році при Київському, Львівському, Одеському та Харківському технікумах було створено відділи з підготовки бібліотекарів середньої кваліфікації для дитячих та шкільних бібліотек. У зв'язку з гострою потребою в кадрах бібліотечних працівників, у 1951-1958 рр. було відкрито ще 7 технікумів підготовки культосвітніх працівників⁸.

Починаючи з 1956/1957 навчального року, технікуми підготовки культосвітніх працівників повністю перейшли на прийом десятикласників. З навчальних планів були вилучені загальноосвітні предмети, збільшено час на фахові дисципліни, навчальну й виробничу практику.

У зв'язку з тим, що назва «технікум підготовки культурно-освітніх працівників» не відповідала навчальним планам, в яких не було, по суті, жодного технічного предмета, у 1959 році їх було перейменовано в культурно-освітні училища, які поряд з клубними працівниками готували бібліотекарів середньої кваліфікації.

Велику роль у підготовці бібліотекарів з вищою освітою у досліджувані роки відіграв Харківський державний інститут культури. Початок підготовки бібліотекарів у цьому інституті належить до 1925 р., коли РНК УРСР прийняла постанову про відкриття з 1925/1926 навчального року в Харківському інституті народної освіти факультету політичної освіти з міським і сільським

відділами. У 1927 р. замість міського і сільського відділів було організовано шкільно-курсний і бібліотечний відділи⁹.

На початку 30-х рр. на базі факультету політосвіти було створено чотирирічний Харківський інститут політичної освіти (ХПО). Цей інститут, поряд з іншими спеціалістами, готував бібліотечних працівників вищої кваліфікації. У 1930 р. ХПО перейменували в Харківський інститут комуністичної освіти, а в 1931 р. у Всеукраїнський інститут комуністичної освіти (ВУКО). Але життя вимагало дальшого поліпшення якості і збільшення кількості бібліотекарів з вищою освітою. У зв'язку з цим, відповідно до постанови РНК УРСР від 1 липня 1935 р., Всеукраїнський інститут комуністичної освіти реорганізовано в Харківський державний бібліотечний інститут. У 1936/1937 навчальному році для підготовки наукових кадрів тут було відкрито аспірантуру з методики роботи з читачем, бібліографії та літератури для дітей. Під час тимчасової окупації Харкова німецько-фашистськими загарбниками інститут припинив свою діяльність. З січня 1944 р. він функціонував як бібліотечний факультет Харківського педагогічного інституту ім. Г.С. Сковороди.

У післявоєнний час було знову відновлено Державний бібліотечний інститут в м. Харкові в складі трьох факультетів: бібліотекознавства, бібліографії та дитячих і юнацьких бібліотек. Одночасно було відновлено і заочне відділення.

Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 30 серпня 1954 р. «Про поліпшення підготовки розподілу і використання спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою» у 1955 р. в інституті і на бібліотечних відділеннях училищ біло розширено профіль підготовки бібліотечних працівників з вищою і середньою спеціальною освітою. Змінилась і структура Харківського державного бібліотечного інституту. Замість факультетів бібліотекознавства, бібліографії, дитячих і юнацьких бібліотек було створено один факультет – бібліотечний – з двома відділами: масових і наукових бібліотек та дитячих бібліотек¹⁰.

У культурно-освітніх училищах було ліквідовано відділ дитячих і шкільних бібліотек і разом з тим на бібліотечному відділі збільшено час на вивчення дитячої літератури та роботи дитячих бібліотек. Відповідно було переглянуто й навчальні плани, скорочені в них лекційні години, збільшено час на практичні заняття, частина з яких проводиться безпосередньо в бібліотеках.

На заочному відділі інституту термін навчання було продовжено з 4 до 5 років, оскільки за 4 роки заочники не встигали повністю засвоїти програмний матеріал. Загальнонаукова та спеціальна підготовка їх була, як правило, нижчою від випускників стаціонару.

В Україні, крім мережі вищих і середніх навчальних закладів, що готували кадри бібліотечних працівників у досліджуваний період, існувала й система курсів з різними термінами навчання. Також у досліджуваний період важливою формою підготовки бібліотекарів були курси з різними термінами навчання. Курси створювались головним чином для підготовки бібліотекарів сільських та районних бібліотек, особливо у післявоєнні роки. Як правило, існували при обласних бібліотеках місячні або двомісячні курси.

Для забезпечення кадрами сільських бібліотек західних областей були створені постійнодіючі шестимісячні курси в Тернополі (Тернопільська область) і у Львові. У 1948 р. такі ж курси були організовані в м. Хуст Закарпатської області. У 50-х рр. у зв'язку із збільшенням випусків з училищ, ці курси переключились на підготовку керівників гуртків художньої самодіяльності.

Широко застосовувалось у перші післявоєнні роки так зване бібліотечне учнівство. Воно організовувалось при кращих районних і обласних бібліотеках. Основними методами навчання були самостійне вивчення посібників і практична робота в бібліотеці. Учнівство було у ті роки одним з важливих джерел поповнення кадрами бібліотек, особливо сільських.

Певну роль у справі перепідготовки завідуючих районними й міськими бібліотеками та працівників обласних бібліотек відіграв Інститут підвищення кваліфікації керівних кадрів культури, який було створено у Києві в 1956р.¹¹. В Інституті застосовувались різні форми навчальної роботи – читання лекцій і доповідей, проведення семінарських і практичних занять, екскурсії, навчальна практика тощо. Термін навчання в інституті – один місяць, протягом якого читачам читалися лекції з бібліотекознавства, організації бібліотечних фондів й каталогів та з загальної і галузевих бібліографій.

Отже, незважаючи на розпочаті у ці роки заходи, забезпеченість кадрами бібліотек поліпшувалась вкрай повільно. Хоча кількість спеціалістів була немалою, чисельність їх, однак, не задовольняла потреби України в бібліотекарях. Всебічне вивчення й узагальнення комплексу питань, пов'язаних з підготовкою і перепідготовкою, розподілом кадрів, являє собою, безсумніву науковий і практичний інтерес, а також потребує подальшого вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дьоміна І. Бібліотечна справа на Україні в період розгортання соціалістичної реконструкції народного господарства (1926-1932 рр.). – Ч.2. – Х., 1961; 2. Єщенко Ф. Бібліотечна справа на Україні в роки відновлення народного господарства (1921-1925рр.). – Х., 1961; 3. Сокальський О. Організація бібліотечної справи. – Х., 1970; 4. Гімальдінова З. З історії організації бібліотечного обслуговування сільського населення України (1929-1959рр.) // Бібліотекознавство і бібліографія. – Вип. 13. – Х., 1972. – С. 71-81; 5. Рибак І. Соціально-побутова інфраструктура українського села. – Кам'янець-Подільський, 2000; 6. Серета А. Проблеми соціально-культурного розвитку українського села (60-70-ті рр. ХХ ст.)./ Автореф. дис. канд. істор. наук. – Запоріжжя, 1994; 7. Сокальський О. Вказана праця. – С. 230. 8. Там само. – С. 232; 9. Там само; 10. Там само. – С. 233; 11. Шматлай Т. Поліпшення виховання кадрів// Соціалістична культура. – 1957. – №10. – С. 31-32; 12. Серета А. Вказана праця. – С. 12.

І.В. Мазило, В.В. Стецкевич

МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ЖИТТЯ І ПРАЦІ ІНЖЕНЕРНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ВІННИЦЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ (1944-1950 РР.)

Війна завадила вирішенню нагальних потреб працівників як промисловості загалом, так і залізничної галузі.

У післявоєнні роки ситуація дещо змінилася. У перші роки відбудови гостро постала кадрова проблема через брак кваліфікованих спеціалістів на місцях. Тому Народний Комісар Шляхів Сполучення після звільнення м. Вінниці станом на 1.04.1944р. через ревакуацію командировав на магістраль 389 працівників. Згодом очікували на прибуття ще 110 осіб.¹

Із комплектуванням штату залізниці виникли гострі проблеми житлового, продовольчого, медичного забезпечення, адже поряд з виробничими потужностями було зруйновано більше 94 відсотків будинків.² Із 573 житлових приміщень, що експлуатувалися в довоєнний період, знищеними виявили – 560, площею 91 тис. кв. метрів.³ Отже, слід погодитися з думкою д.і.н. проф. Чернеги П.М. в тому, «...що війна, без сумніву, до неймовірного поглибила житлово-побутову кризу».⁴ Для подолання згубного становища у травні 1944 року ДКО і РНК СРСР прийняли рішення про утворення індустріальної бази масового житлового будівництва у містах і робітничих селах.⁵

Для вирішення житлової проблеми при Управлінні Вінницької залізниці створили спеціальний відділ, завданням якого на 1944 рік було відновлення житлового фонду в розмірі 5 тис. кв. метрів на суму 3 млн. карбованців. Також запланували відбудувати 316 будинків, 15 бараків, 48 приміщень культурно-побутового призначення.⁷ Станом на 15.03. 1944 р. вже здали в експлуатацію 33 житлових будинки, площею 706 кв. метрів. Вартість робіт обійшлася у 80 тисяч карбованців.⁸ Це дало змогу розселити кваліфікованих працівників Управління Вінницької магістралі до 15 травня 1944 року: в будинку залізничника – 46 осіб; стандартних будинках – 80 осіб; індивідуально – 66; гуртожитках – 96 осіб. Разом отримали житло 288 працівників. Не розселеними залишилося 214 інженерно-технічних працівників.⁹ Керівний склад мешкав у будинку залізничника, в минулому «Вчителя», інші працівники на вулицях Ленінградській і Запорізькій.¹⁰ Наприкінці травня ще отримали індивідуальне помешкання 87 спеціалістів Управління.¹¹ Згодом Раднарком виділив 300 тис. карбованців на відновлення індивідуального житла.¹²

Велика кількість кваліфікованих працівників залізниці потребували помешкання після закінчення війни. Станом на 1 січня 1946 р. таких було 6 тисяч, а з врахуванням коефіцієнта сімей – 15 тисяч. Норма житлової площі на одного мешканця становила 8.25м.кв. Її потреба склала 123 тис. метрів кв.¹³ Для вирішення цієї проблеми у 1948р. планували ввести в експлуатацію житловий фонд у 24.8 тис. м.кв.¹⁴ На момент завершення робіт (1950 рік) площа мала становити 75 тис. м.кв.¹⁵ Враховуючи, що на магістралі працювало 23 тис. осіб, звичайно, цього було не досить.¹⁶ Тому, з огляду на складну ситуацію, планували ввести в дію нову, а не реконструювану житлову площу, у 14.25 тис. кв.м., що дало б змогу додатково забезпечити помешканням 700 кваліфікованих працівників. Заборгованість житла на 1950 рік становила 12-15 відсотків від загальної кількості працюючих.¹⁷

Подібним способом Управління вінницької магістралі протягом 1944-1950-х рр. намагалося вийти із глибокої житлово-побутової кризи, спричиненої війною, і у такий спосіб покращити умови життя технічної інтелігенції.

Радянсько-німецька війна ще більше загострила без того важку проблему забезпечення трудівників продовольчими і промисловими товарами. Так німецькі окупанти зруйнували і вивели з ладу понад 180 хлібних заводів з 233, що діяли до війни в Україні, й сотні інших підприємств харчової промисловості.¹⁸ Для забезпечення працівників продовольчими і промисловими товарами на підприємствах, що постали з руїн, були створені відділи робітничого постачання. Норми продовольчого забезпечення спеціалістів і робітників на місяць для багатьох галузей були такими: 3500 г. м'яса і риби, 900 г. жирів, 3000г. крупи і макаронів. Для тих, хто жив на утриманні, відповідно – 500, 200, 600, для дітей – 400, 300, 800.¹⁹

З метою покращення продовольчого забезпечення працюючих начальником залізниці від 25 травня 1944р. запланували закупити 30 тонн м'яса, 21 тонну риби, 300 тонн картоплі, овочів – 1200 тонн і 8 тонн лікарських ягід.²⁰ Забезпечували фахівців й через відділи робітничого постачання. Для інженерно-технічних працівників і робітників станції Жмеринки ВРП замовив додатково 3037 бляшанок м'ясних консервів, 178 кілограмів кетової ікри, 1872 кг. кави, 845 цукру.²¹ Також наказом начальника залізниці від 7 травня 1944р. були передбачені заходи по організації підсобного господарства й індивідуального городництва. Працівникам надали 47 тонн картоплі для садіння, 510 лопат, 10 сап, багато дрібного інвентаря – граблі, відра, лійки в кількості 157 одиниць.²²

Налагоджували й медичне обслуговування інженерно-технічних працівників. Для цього планували відновити лікарню у Вінниці на 150 ліжок, на вузлах Гречани /на 75 ліжок/, Шепетівці /50 ліжок/, утворити туберкульозне відділення в Козятині, яке взагалі було відсутнє на дорозі.²³

На часі було відкриття при лікарнях поліклінічних відділень. У Вінниці запланували її побудувати на 600 відвідувачів з туберкульозним, фізіотерапевтичним і венеричним відділеннями, жіночою консультацією, лабораторією. На станції Жмеринка будівництво поліклініки велося у 1948-1950-х рр.²⁵ Усього на відбудову медицини для працівників залізниці планували використати 6 млн. карбованців.²⁶

Як видно з вищенаведених фактів, технічна інтелігенція Вінницької магістралі, хоча й повільно, налагоджувала й життя і побут. Держава, керівництво дороги основні зусилля спрямовували на відбудовчі роботи, доставку вантажів фронту й об'єкти промисловості. Тому швидке покращення добробуту інженерно-технічної інтелігенції, як і усього населення Подільського регіону, було не можливе.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області. – Ф.П.136. – Оп. 23. – Спр. 16. – Арк.8.; 2. Там само. – Спр. 81. – Арк.25; 3. Там само. – Спр.20. – Арк. 7.; 4. Чернега П.М. Вклад робітників України у зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни /1939-1945/. – К., 2004. – С.207.; 5. Там само. – С.285.; 6. ДАВО. – Ф.П.136. – Оп.23. – Спр.16. – Арк.1.; 7. Там само. – Арк.2; 8. Там само. – Арк.6.; 9. Там само. – Арк.3; 10. Там само. – Арк.8.; 11. Там само.; 12. Там само. – Спр.20. – Арк.92.; 13. Там само. – Оп. 23. – Спр.81. – Арк.60.; 14. Там само. – Арк.25; 15. Там само; 16. Там само; 17. Там само. – Арк.25; 18. Чернега П.М. Вказана праця. – С. 270.; 19. Там само. 20. ДАВО. – Ф.П. 136. – Оп.23. – Спр.10. – Арк.28.; 21. Там само. – Арк.206; 22. Там само. – спр.63. – Арк.2; 23. Там само. – Спр. 81. – Арк.28.; 24. Там само. – Арк.23; 25. Там само. – Арк.29.

М.В. Брегеда

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПІСЛЯ ХХ З'ЇЗДУ КПРС

Історія знає багато подій, справжнє значення яких ми усвідомлюємо лише з роками. До таких сміливо можна віднести ХХ з'їзд КПРС, що є своєрідним символом «відлиги», точкою відліку нового періоду. Справедлива, багато в чому мужня оцінка минулого, з якою виступив на з'їзді М. Хрущов, надала серйозного імпульсу процесу суспільного оновлення. Показовим є те, що саме в той час у моноліті «моральної і політичної єдності радянського суспільства» виявилися перші тріщини, які стали в подальшому руйнівними. Почався повільний розклад тоталітарної системи, залишки якої до цього часу заважають суспільним реформам. Значною мірою даному процесу сприяло викриття «культу особи» Й. Сталіна, що здійснило визначальний вплив на суспільну свідомість і, в перспективі, на політичну культуру. Як зазначає відомий історик Дж. Хоскінг, «промова Хрущова викликала справжню революцію в думках радянських людей... Це стало найважливішим фактором, що знищив ту суміш страху, фанатизму, наївності й «двозначної думки», яка була людською реакцією на комуністичну владу...»¹.

До недавнього часу існувала стійка історіографічна традиція, що віддавала пріоритет історико-політологічним дослідженням. У цих працях радянська історія була представлена, головним

чином, як результат ізольованих дій «верхів», тоді як настрої й особливості сприймання рядових громадян залишалися, в основному, надбанням щоденникових спостережень, подорожніх записок і мемуарів. Дослідження соціально-психологічного або культур-антропологічного спрямування тільки починають заявляти свої позиції.

Дана стаття присвячена суспільно-політичним настроям української інтелігенції після ХХ з'їзду КПРС. Поставленою проблемою серйозно не займалися автори праць, які вивчають українську інтелігенцію в період хрущовської «відлиги», хоча вони зібрали великий фактичний матеріал, що є необхідною передумовою для здійснення такого роду досліджень. Проблеми інтелігенції науковці розглядають переважно в контексті загальної культурної політики, а також як історію інакodomства в Україні. Назвемо дослідження таких авторів, як В. Баран², Ю. Войцехівський³, Ю. Данилюк та О. Бажан⁴, Г. Касьянов⁵, Ю. Курносов⁶, А. Русначенко⁷ та ін.

Метою цієї статті є аналіз впливу ХХ з'їзду КПРС на українську інтелігенцію, її ставлення до викриття «культу особи» Й.Сталіна, осмислення його причин та наслідків. У ході дослідження використаємо документи, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України й Державному архіві Полтавської області. Їх збирання відбувалося завдяки діяльності партійних органів та спеціальних підрозділів органів внутрішніх справ і державної безпеки, які займалися зосередженням інформації про настрої населення.

Розмова, розпочата ХХ з'їздом КПРС, стала поштовхом для переосмислення суспільством свого ставлення не тільки до Й. Сталіна, але й до всього пройденого країною етапу, коли він стояв на чолі партії й держави. Збори з обговоренням матеріалів з'їзду відбувалися бурхливо, особливо в творчих організаціях, вищих навчальних закладах, наукових установах. Через специфіку своєї професії, представники творчої та наукової інтелігенції чіткіше за інших уловлювали й схоплювали ті критичні настрої, які кружляли в повітрі.

Так на зборах парторганізації Спілки радянських письменників України О. Корнійчук у своїй доповіді висловив думку про те, що свого часу ряд творчих працівників України були неправильно звинувачені в українському націоналізмі. Він порушив питання про неправильну критику поета В. Сосюри за його вірш «Любіть Україну». О. Корнійчук прямо заявив: «Ми повинні вибачитись перед Сосюрою за те, що даремно його критикували». Письменники Шумило, Козаченко, Кротевич, Малишко, завідувач кафедри історії української літератури КДУ Ішук вимагали видання творів Чумака, Олеся, Ірчана, Микитенка, Блакитного та реабілітації цих письменників. Також лунали вимоги реабілітувати письменників-націоналістів Антоненка-Давидовича, Косинку, Куліша й одного з редакторів дореволюційної газети «Рада» – Павловського⁸.

Особливо налякали партійне керівництво виступи поетів Л. Вишеславського та А. Малишка. У доповіді секретаря Київського міськкому КПУ М.Синиці першому секретарю ЦК КПУ О. Кириченку про них говорилося наступне: «Поет Вишеславський, враховуючи положення, що Київська Русь була колискою трьох братніх народів і що всі ці народи рівні між собою, висловив буквально таку думку: «Давно треба покінчити з поясними поклонами російському народові – спасибі тобі, наш старший брат», підкреслюючи, що український народ не менш великий за російський. Він же сказав, що «досить зображувати Шевченка таким, що дивиться в рот Чернишевському», що Шевченко не менш самобутній і обдарований геній свого народу⁹.

Поет А.Малишко в жахливих фарбах змалював «страшне» минуле українського народу, починаючи з 30-х років, кажучи, що «хліба-солі не було, а людей саджали в тюрми й катували». Він звинувачував Сталіна в неправильному проведенні української декади 1952 року в Москві. Газета «Правда», – вказував А. Малишко – неправильно очорнила оперу «Богдан Хмельницький», ні за що розгромила Корнійчука та Василевську. Цю статтю ніби розпорядився надрукувати Сталін. «На декаді в Москві, – говорив Малишко, – акторам надавали орденів і звань, а письменники повернулись опльованими». Голод 1933 року на Україні, за його словами, був спеціально організований Сталіним. «Чому ж, – говорив він, – Президія ЦК КПРС не сказала про це делегатам ХХ з'їзду?». А. Малишко критикував також у своєму виступі діяльність члена Президії ЦК КПРС тов. Кагановича під час перебування його секретарем ЦК КПУ. «Каганович – очорнив Сосюру, прибив Яновського і Рильського, переплутав Центральну Раду з Верховною». Він, за словами А. Малишка, викликав уночі його і Корнійчука й вимагав назвати українських буржуазних націоналістів з числа письменників. А. Малишко казав про те, що за вказівкою тов. Кагановича, в Україні було репресовано декілька тисяч чоловік. А. Малишко дозволив собі на зборах сказати, що, «треба не ставити зверху вождя українського народу, а треба по-справжньому обирати навіть

секретаря ЦК»¹⁰. Однак незабаром, під тиском партійного керівництва, А. Малишко змушений був «визнати припущену помилку, дати політичну оцінку своїм антипартійним твердженням»¹¹.

Не менш активно проходили партійні збори і в Спільці радянських художників України. Своїм виступом тут також відзначився О. Корнійчук, який порушив питання про те, що художники Петрицький і Касьян неправильно були в 1937 році звинувачені в українському націоналізмі. На його думку, художникам треба переглянути справу Падалки і Седяра, що були тоді ж репресовані, як послідовники націоналістичного напрямку в образотворчому мистецтві, відомого під назвою «бойчукізм». О. Корнійчук також виправдовував художника Толкачова, який був у 1949 році розкритикований за ідейні помилки в творчості¹².

Суспільно-політичне значення XX з'їзду полягало в тому, що люди вперше, за тривалі роки вимушеного мовчання, дістали можливість вільно говорити про наболіле. Так, наприклад, директор Львівського музею українського мистецтва Семячук заявив, що до м. Львова не повинні приїжджати на роботу й місце проживання зі східних областей СРСР. Аспірант Львівського держуніверситету ім. І.Франка Павличко висловив думку про те, що при вивченні літератури потрібно користуватися тільки творами класиків української літератури – І.Франка, Лесі Українки – й не потрібно користуватись творами класиків марксизму-ленінізму, оскільки там нічого не сказано про літературу¹³.

Численні недомовки, які містилися в хрущовській промові, викликали значну кількість запитань. Багато представників інтелігенції чудово розуміли, що усі попередні злочини тоталітаризму не можна звести до діяльності однієї особи. Зокрема, асистенти Станіславського медінституту, члени КПРС Шереметьєва й Кліпич запитували: «Як зрозуміти такий факт, що протягом ряду років творились такі неподобства, а все викривається тільки тепер, адже більшість теперішніх членів ЦК працювали весь час разом із Сталіним?». На партзборах у редакції газети «Прикарпатська правда» член ВЛКСМ Бездиль цікавилася: «З доповіді виходить, що члени Політбюро знали про такі дії Сталіна. Чому ж із року в рік обирали Сталіна першим секретарем?»¹⁴.

Лунали й критичні відгуки на адресу членів Комуністичної партії. Так, наприклад, інженер Київського аеропорту Аксельруд, безпартійний, говорив: «Нам, безпартійним, ще абияк, ми, звичайно, переживемо, нас це хвилює, але нам хоч не так соромно. А як це членам партії? Їм повинно бути соромно! Стільки років всі це бачили, чули, знали, що на їх очах вбивають невинних людей, і мовчали, голосували «за», а коли й виступали з промовами або статтями, то обов'язково починали й кінчали їх молитвою: «Слава великому Сталіну, вождю і вчителю, генію революції, світовому вождю пролетаріату, нашому батькові» тощо. Мовчали б краще, ми б поступово забули про нього...»¹⁵.

Чимало представників української інтелігенції були сповнені надій на корінні перетворення в житті партії і країни, вважали, що будуть вироблені гарантії, які б виключали можливість повторення злочинів, вчинених Й. Сталіним. Подібні настрої, гадаємо, висловив член КПРС з 1921 року, викладач Щербина в своєму виступі на закритих партійних зборах парторганізації Київського педагогічного інституту іноземних мов. Він заявив таке: «...Нас повинні цікавити перспективи нашої країни. Ми повинні вести рішучу боротьбу з пережитками культу особи, цебто непогрішності особи. Культ особи розповсюдився на всіх керівних працівників, в тому числі й секретарів райкомів, міськкомів і обкомів. Культ особи сприяв приниженню ролі партії, народу, спричинився до виникнення боязкості висловити відкрито свої думки, виховував підлабузників та окомилувачів. Чи можна сказати, що ми викорінюємо як слід пережитки культу особи? Цього сказати ще не можна. Секретарі міськкому, обкому, ЦК ще займають особливе привілейоване становище... Нам потрібно всемірно розвивати критику й самокритику, ліквідувати боязкість того, що за критику можна постраждати...»¹⁶.

Засудження «культу особи» Й. Сталіна в багатьох викликало віру в можливість повернення до «ленінських норм і принципів партійного й державного життя». Зокрема, на нараді викладачів суспільно-економічних наук м. Станіслава кандидат історичних наук Мартиненко /педінститут/ у своєму виступі, покликаючись на Маркса й Леніна, намагався піддати сумніву висновок XX з'їзду КПРС про можливість мирного розвитку революції. Він також взяв під сумнів висновок XX з'їзду КПРС про форми переходу різних країн до соціалізму. Засуджуючи культ особи, Мартиненко заявив, що період керівництва країною Й. Сталіним був найжахливішим періодом в історії нашої Батьківщини /гірше біронівщини, аракчєєвщини й столипінщини/¹⁷.

У відстоюванні й розвитку ідей, закладених у рішеннях XX з'їзду партії, у пошуках шляхів оновлення радянського суспільства передова суспільна думка, в тому числі чимало представників творчої інтелігенції, нерідко йшли далі, ніж ті, хто стояв на чолі партії і держави. Цей факт у той

.....
період не міг бути правильно усвідомлений більшістю керівництва на чолі з М. Хрущовим і через невисокий рівень політичної культури, і через тісний, кровний зв'язок з тією системою, яка його виростила. Українська інтелігенція відчувала постійний тиск, зазнавала приниження, знаходилася під «пильним оком» партійно-державного апарату.

Так у довідці про недоліки й помилки ідейно-політичного характеру в деяких творах, які готувалися до друку, поданій до ЦК Компартії України від голови Державного комітету Ради Міністрів УРСР з преси Педанюка, критикувалися окремі висловлювання з приводу «культу особи» Й. Сталіна. Це стосувалося, зокрема, роману Ю. Мушкетика «Крапля крові», повісті В. Добровольського «Серпень, падають зорі», роману П. Загребельного «День для прийдешнього»¹⁸.

Після ознайомлення з цими творами в ЦК Компартії України висновки Педанюка підтвердилися. Завідувач ідеологічним відділом Г. Шевель зазначав, що «ці автори відійшли від пояснень причин «культу особи» Й. Сталіна, даних у рішеннях XX з'їзду КПРС. Ю. Мушкетик говорить, наприклад, що «широю сльозою» /мається на увазі сльоза народна у день смерті Сталіна – ред./ хочуть «прикритись ті, які сиділи в трибуналах, трійках і прирікали невинних людей на нари», а також «ті, що складали брехливі зведення і потім вичитували їх з газетних колонок... що говорять, ми не бачили, ми не знали». З цим перекикається В. Добровольський, який у своїй повісті говорить про те, що «ми самі вигадали Сталіна», пішовши на компроміс із марксизмом. А П. Загребельний пішов ще далі й, роблячи висновок про часи культу Сталіна, підкреслює, що «в цей час людина звикла ховати свою бездіяльність за словом «ми», що в цей час «особи не було», а «вона поглиналася отим невизначеним «ми»¹⁹.

Перший відкритий документ партії з питання, яке мало принципове значення і хвилювало все суспільство, був прийнятий тільки через чотири місяці після з'їзду – 30 червня 1956 року. Це постанова ЦК «Про подолання культу особи та його наслідків», яка фактично закрила можливості для обговорення проблеми «культу особи». Офіційна версія стала обов'язковою. Висловлювання власних суджень, із приводу даної проблеми, було неприйнятним.

Характерним для того часу був такий випадок. На початку вересня 1956 року на засіданні кафедри російської й зарубіжної літератури Ніжинського державного педінституту ім. М.В. Гоголя були піддані гострій критиці методологічні й методичні помилки, допущені доцентом М. Чубачем під час липневої сесії заочників у настановній лекції на III курсі російського відділу. Провина викладача полягала в перекиченні й вульгаризації критики культу особи і його наслідків у радянській науці.

Цікавою, на нашу думку, є пояснювальна записка доцента М. Чубача до вченої ради педінституту, в якій він мотивує свої помилки. В ній, зокрема, зазначалося: «Не маючи наміру виправдуватися, обіляти себе, хочу лише стисло пояснити, чому саме в мене трапилися ці помилки, ця надмірна гострота й недозволена у викладанні вульгарність виразу. Ці настрої були викликані, поперше, рядом критичних статей у нашій центральній періодичній пресі / «Літературная газета», «Вопросы философии», «Вопросы истории», «Новый мир» тощо/. Я піддався гострому, подекуди різкому тонові цих статей і особисто «перегнув палку». По-друге, саме тоді, в липні місяці, в журналі «Коммунист» були опубліковані передсмертні листи В. Леніна, в яких була дана гостра характеристика вдачі й діяльності Й. Сталіна. Тоді ж, у липні, була опублікована Постанова ЦК КПРС про засудження «культу особи». І, нарешті, до всього цього примішалися деякі прикрі факти з особистого досвіду, і я, чесно признатися, не стримався; почуття, емоції взяли верх над розсудком і я, просто кажучи, згоряча «впалив» кілька нешанобливих, саркастичних оцінок, виразів на адресу Й. Сталіна й А. Жданова...»²⁰.

Реформи в СРСР і критика Й. Сталіна спричинили в жовтні 1956 року кризу в Польщі й відкрите повстання в Угорщині. Якщо в Польщі вдалося досягнути компромісного вирішення конфлікту з Москвою, то в Угорщині спроба позбутися радянського диктату була придушена збройним шляхом. Криваві події в Угорщині стали загрозливим попередженням для радянських реформаторів із ЦК про небезпеку вибраного шляху, який логічно вів до підриву основ існуючої влади й суспільного ладу.

Реакція частини населення, в тому числі й інтелігенції, на цю акцію виявилася доволі гострою. Так адвокат Зінківської юридичної консультації О. Солов'ян /безпартійний/ у бесіді з працівником Зінківського райкому партії Полтавської області Куликовим висловив своє невдоволення тим, що в усіх радянських установах хороші посади зайняли тільки комуністи, як він висловився – «червонокнижники». Тут же Солов'ян поставив запитання: «Як пробратися до вас у партію?». Не отримавши запрошувального квитка на урочисте засідання з нагоди 39-ї річниці

Жовтневої революції, він заявив: «Потрібно влаштувати в районі другу Угорщину, щоб навести порядок»²¹.

Молодший науковий співробітник Львівського інституту суспільних наук Академії наук УРСР Малий у бесіді із співробітниками цього інституту висловився так: «В Угорщині нам не потрібно було братися за зброю. Царський уряд раніше проливав кров народів і ми також пішли по цьому шляху. Наш уряд правильно розкритикував культ особи Сталіна, а на ділі до цього часу не вирішив такого складного питання, як демократизація країни, нас у демократизації обігнали інші країни»²².

Восени й взимку 1956 року серед партійних функціонерів поширювалися панічні настрої, ходили чутки про те, що вже таємно складаються списки для майбутньої розправи над комуністами. Й тоді М.Хрущов без коливань призупинив деєсталінізацію. Цей різкий поворот викликав не менший шок, ніж викриття Й.Сталіна ХХ з'їздом. У грудні 1956 року ЦК КПРС поширив закритого листа під красномовною назвою: «Про посилення політичної роботи партійних організацій у масах і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів». По всій країні пройшли партійні збори, на яких обговорювалися установки, що були дані в листі. Представники інтелігенції, які виступали із нестандартною точкою зору й не бажали при цьому бути «лакувальниками» дійсності, нерідко потрапляли в ряди «очорнителів».

Так, наприклад, на партзборах парторганізації Державного музею історії Полтавської битви м. Полтави деякі комуністи в своїх виступах викривали за окремими елементами антирадянські виступи, нездорові настрої. Зокрема, комуністи Слинько, Мороз говорили, що «в нашому Музеї колишній емігрант й український буржуазний націоналіст В.Васілакій нерідко виступає і висловлює невдоволення. Під виглядом критики Сталіна він критикує і нашу соціалістичну систему, нашу партію, наших людей. У той же час Васілакій за кожного вдалого випадку намагається прикрасити буржуазні порядки в США й Західній Німеччині. Подібні настрої стала висловлювати і його дружина В.Власенко, яка проявляє невдоволення радянською демократією тощо»²³.

Отже, в інтелігентському середовищі України найбільш яскраво й показово окреслювалися критичні настрої. Не зважаючи на страх, що десятиліттями насаджувався в суспільстві, багато представників інтелігенції відверто висловлювали свої думки. На партійних зборах і активах порушувалися питання про відповідальність партійних органів за порушення законності, про бюрократизм радянської системи, про опір радянських органів ліквідації наслідків «культу особи», про некомпетентне втручання в справи літератури й мистецтва, про реабілітацію жертв репресій і маса інших питань, закритих тоді для обговорення. Критика «культу особи» Й. Сталіна пов'язувалась українською інтелігенцією з подоланням тих негативних явищ, які з роками склалися в національній політиці, спричиняли руйнацію духовності української нації, забуття мови, історії та традицій славетного народу. Уявляється, що після з'їзду реалізація можливості докорінних змін у всіх сферах суспільного життя могла цілком стати незворотною. Проте реакція знизу на викриття злочинів, пов'язаних із «культу особи», почате за ініціативою згори, була такою гострою, що верхи стали згортати демократичні перетворення. У країні швидко визрівало піднесення дисидентського руху.

Сподіваємося, що поставлена нами проблема знайде відображення у подальших наукових дослідженнях. На наш погляд, доцільно було б простежити еволюцію взаємовідносин влади й української інтелігенції у період «відлиги». Крім того, викликає інтерес питання суспільно-політичних настроїв в інтелігентському середовищі України в цей період, яке можна дослідити в регіональному та соціальному аспектах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Хоскінг Дж. История Советского Союза. 1917-1991. – М., 1995. – С.348; 2.Баран В.К. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – 447 с; 3.Войцехівський Ю. Інтелігенція українського села: 1960-ті – перша половина 1980-х рр. – К., Бердянськ, 2004. – 123 с; 4.Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). – К., 2000. – 616 с; 5.Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. – К., 1995. – 224 с; 6.Курносів Ю. Инакомислення в Україні /60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст./ – К., 1994. – 222 с; 7.Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр. – К., 1998. – 720 с; 8.Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4255. – Арк.59-60; 9.Там само. – Арк.60; 10.Там само. – Арк.60-61; 11.ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4256. – Арк.51; 12.ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4255. – Арк.62; 13.ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4373. – Арк.117-118; 14.ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4255. – Арк.66; 15.Там само. – Арк.74; 16.Там само. – Арк.71-72; 17.ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4256. – Арк.27-28; 18.ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5901. – Арк.105-

106; 19. Там само. – Арк. 106-107; 20. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 117. – Арк. 247; 21. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. 15. – Оп. 2. – Спр. 1621. – Арк. 21; 22. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4265. – Арк. 231; 23. ДАПО. – Ф. 15. – Оп. 2. – Спр. 1635. – Арк. 151-152.

І.С. Зуляк

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ДИРЕКТОРА КАНЦЕЛЯРІЇ «ПРОСВІТИ» С. МАГАЛЯСА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Актуальність досліджуваної проблеми має важливе наукове значення, оскільки дає можливість проаналізувати культурно-просвітню діяльність директора канцелярії «Просвіти» С. Магальяса у міжвоєнний період. Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації вперше досліджено вплив культурно-просвітньої діяльності С. Магальяса на функціонування «Просвіти» у Західній Україні, формування національної свідомості українства у міжвоєнний період.

Об'єктом дослідження є культурно-просвітні процеси у Західній Україні як важливий суспільний чинник консолідації українства, формування національної свідомості. Предмет дослідження – культурно-просвітня діяльність директора канцелярії «Просвіти» С. Магальяса, спрямована на посилення національного руху, реалізацію просвітньої ідеї.

Мета дослідження ґрунтується на тому, щоб дослідити культурно-просвітню діяльність С. Магальяса, її вплив на функціонування товариства й формування національної свідомості українства. Завдання дослідження полягають у тому, щоб проаналізувати особливості культурно-просвітньої праці директора канцелярії «Просвіти», визначити чинники, які сприяли активізації його ролі у праці товариства, формуванні національної свідомості українства.

Науковий доробок вітчизняних істориків з даної проблематики обмежується публікаціями С. Перського, Ж. Ковби, А. Середяк, Б. Савчука¹ та інших дослідників, які узагальнено подають культурно-просвітню діяльність директора канцелярії С. Магальяса у міжвоєнний період, повною мірою не розкриваючи досліджуваної тематики. Більш ґрунтовно її розкрив автор даної статті у монографії «Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919 – 1939)»².

Семен Магальяс – відомий культурно-просвітній і військовий діяч, сотник УГА, співробітник державного секретаріату військових справ ЗУНР, начальник відділу закордонних зв'язків головного управління генштабу УНР. З 1922 р. – директор канцелярії Головного відділу товариства «Просвіта» у Львові. Незважаючи на значну військову й політичну діяльність, основну увагу приділимо його культурно-просвітній праці, а саме перебуванню на посаді директора канцелярії Головного відділу товариства.

У своїх публікаціях С. Магальяс основну увагу акцентував на практичних питаннях діяльності просвітніх осередків, що стосувалися сплати податків читальнями від проведених заходів³, організації й проведення загальних зборів, зауважуючи, що більшість членів читалень товариства й відділу недооцінюють їх, а цікавляться ними лише у виняткових випадках, переслідуючи власні або ж партійні інтереси⁴. Він визначав освіту дорослого населення як важливу окрему ділянку культурно-суспільного розвитку, виділяючи такі основні типи освітньої праці, як отосвітньо-виховні заклади інтернатного типу, громади, народні університети, установи й партійні структури⁵. Вважав, що освітня праця має інтенсивний (поглиблений) і екстенсивний (масовий) характер⁶ й причиною низького рівня розвитку більшості читалень була відсутність змістовної освітньої праці⁷.

Питання, пов'язані із значенням, організацією й методикою освітньої праці дорослого населення, автор розглядав через призму формування окремої особи у гармонійно й всебічно розвинену особистість, яка б усвідомлювала суспільні процеси, знайшла своє місце у житті й брала у ньому активну й творчу участь. Значна роль у цьому процесі відводилася просвітнім діячам, від яких вимагалася передусім, щоб їхня праця своїм змістом й формою відповідала потребам й запитам слухачів⁸. Окремою формою освітньо-виховної праці називав участь членів товариства у функціонуванні аматорських колективів, самоосвітніх гуртках. Не відносив її до масової, оскільки від перших двох форм вона відрізнялася тим, що учасники просвітнього процесу підпорядковані провідній ідеї⁹. Він притримувався погляду, що аматорський читальняний театр слугував важливим чинником формування національної свідомості і його функціонування об'єднувало громадськість певної місцевості у згуртовану спільноту¹⁰. С. Магальяс писав, що «...в місцевостях, де якийсь час ведеться як-слід поставлене театральне мистецтво, збільшується дуже швидко попит на друковане

.....
слово (книжки, журнал, часопис), оживлюється діяльність читалень і інших установ, поширюється й поглиблюється національна свідомість та громадська гідність, зберігається й живе народна пісня, звичаї й одяг, зменшується шибайголівство молоді, гра в карти і т.і. погані прояви нашого громадського життя»¹¹.

Він виділяв три види «голосного читання» (декламації – примітка автора): виховне читання, яке передбачало ознайомлення з творами на філософську, релігійно-моральну тематику, визначення їхньої літературно-мистецької вартості; освітнє читання – твори з історії, літератури, історії культури, природознавства, суспільних наук тощо; повчальне читання – практичні знання з сільського господарства, ветеринарії, промислу, кооперації тощо¹². Для «голосного читання» призначалися відповідні дні й години тижня і різножанрові твори. Головний Виділ вибрав однакові за формою, однак різні за змістом три оповідання. Зокрема, «Орису» П. Куліша, «Підпал» Б. Грінченка, «Самсон» А. Курдидика, які потрібно було протягом трьох вечорів прочитати, провести дискусію і подати протокол, що складався з шести частин¹³. До речі, філія «Просвіти» у Тереховлі не подала до вказаного терміну протоколи «голосного читання», тому Головний виділ попередив філію про надіслання матеріалів до кінця жовтня 1933 р., оскільки інформація про проведені заходи була необхідною для підготовки виступу на загальних зборах товариства¹⁴.

Головний виділ дбав про те, щоб твори, призначені для самоосвітніх гуртків, відповідали рівневі розвитку слухачів, були «...не тільки приступні-зрозумілі, але ще й цікаві-займаві, що притягалиби й приковували читача до себе, а приступним викладом річи запевнювали йому повне розуміння, поширення, поглиблення й закріплення читача...»¹⁵. Зокрема в листі-анкеті читальні «Просвіти» у Будзанові Тереховлянського повіту зазначалося, що О. Шкварок, 37 років, за фахом лікар, читав «Орису» П. Куліша у присутності 98 осіб, з них 94 ремісників, 2 купців і 2 інтелігентів і лише 2 особи були неписьменні. Читання тривало дві години¹⁶. 30 липня 1933 р. відбувалося «голосне читання» «Ориси» у читальні села Ямниця у присутності 47 слухачів¹⁷. У часописі «Життя і знання» для «грімкого читання» Головний виділ рекомендував для прочитання зовсім інші твори. Зокрема роман В. Наріжного «Бурсак», історичну повість В. Бірчака «Володар Ростиславич, «Діти кам'яної доби» В. Залізняка, статті Ю. Крохмалюка «Хемічна війна» та інші¹⁸.

На нашу думку, недостатньо обґрунтованими є міркування С. Магальяса щодо поділу освітньої праці, тому що, по-перше, освітньо-виховна праця «Просвіти» міжвоєнного періоду одночасно була масовою й мала поглиблений характер, по-друге, будь-який просвітній осередок власне й об'єднувала провідна ідея, що виражалася у поступальному характері й розвитку. Так зване «голосне читання» він поділяв на виховне, до якого відносив твори на філософські, релігійно-моральні, літературно-мистецькі теми, освітнє – історичні, культурологічні, природознавчі, суспільні, повчальне – видання з ветеринарії, кооперації, промислу¹⁹. Такий поділ не був виправданим, оскільки прочитання твору на будь-яку тематику мало спільну виховну й освітньо-повчальну функцію, що реалізувалася через сприйняття й коментування матеріалу.

Важливе значення надавав С. Магальяс збереженню організаційної структури «Просвіти», зауважував на тому, що просвітні осередки порушують статут, займаються партійною діяльністю. На зібранні духовенства Львівського повіту від 24 березня 1938 р. він зазначав, що, крім партійництва, у діяльності читалень відчувається відсутність відповідальності до виконання своїх безпосередніх обов'язків, що призводить до ліквідації читалень, оскільки 99 % з них припинили свою діяльність із вини відділів і через втрату просвітньої ідеї²⁰. До речі, питання ролі духовенства у культурно-суспільному житті, праці душпастирства у парохіях і читальнях розглядалося і на інших зібраннях директора канцелярії з духовенством Львівського і Бібрського повітів²¹.

С. Магальяс наголошував на основних мотивах заборони діяльності читалень, зокрема наявності заборонених книг у бібліотеках, використання тризуба на будинку читальні, виконання заборонених або аморальних пісень у читальнях, виклади або промови у підбурюючому до влади змісті, вписування пісень про Д. Данилишина і В. Біласа і декалогу ОУН до ділових книг або видань, позичених у бібліотеці, постановка вистав без дозволу влади, самовільна зміна тексту вистави на сцені, вистави заборонених п'єс, опір владі при організації вистав, проведення збору коштів без дозволу влади, подекуди на незаконні дії, організація спортивної діяльності читальнями або такої, яка заборонена статутом, протистатутові ухвали відділів, вибір до віділу неповнолітніх, неправильне ведення списку членів, погрози, навіть і побої за відмову від членства у товаристві, порушення норм статуту при усуненні членів з товариства, видача грошей читальні на незаконні дії, співання національного гімну у неоригінальному варіанті, участь членів читалень у нелегальних організаціях,

пошкодження державних гербів Польщі на поштових скриньках. Всього двадцять шість пунктів (підрахував автор)²².

8 червня 1938 р. С. Магальяс наголошував на тому, що в поточному році польська влада ліквідувала більше читалень, ніж за чотири останніх роки. Директор канцелярії вказував на той факт, що виділи читалень не дотримувалися вимог «Закону про товариства» і кримінального кодексу²³. Так староство у Товмачі припинило діяльність «Просвіти», «Лугу» і «Каменярів» у Гриневі, зважаючи на загрозу громадському порядку²⁴. Розпорядженням від 17 лютого 1936 р. Львівське воєводство ліквідувало читальню у Баківцях Бібркського повіту у зв'язку з тим, що її голова В. Бехота проводив із членами читальні військові заняття²⁵.

Достатньо практичними були погляди С. Магальяса щодо будівництва читалень. Він вважав, що читальні потрібно будувати на власній викупленій земельній ділянці, у жодному разі не на громадській чи церковній власності, навіть за умови, що виділ читальні отримав згоду громади або церкви, тому що у будь-якому випадку власником будівлі буде власник земельної ділянки²⁶. На цьому неодноразово наполягав Головний виділ у зверненнях до читалень «Просвіти»²⁷. Купувати земельну ділянку варто було б у центрі села у тих осіб, які б її продавали, а за можливістю вибрати ту ділянку, що мала зручне розташування, незважаючи на її вартість²⁸. § 418 цивільного закону передбачав, що якщо особа власними коштами будує будинок на чужій земельній ділянці, без відома власника, будівля належатиме власникові ділянки²⁹.

Статут «Просвіти» вимагав від осередків здійснювати запис рухомого й нерухомого майна на Головний виділ у Львові, оскільки лише у такий спосіб можна було забезпечити право власності товариства тоді, коли читальні або філії ліквідовувалися органами влади³⁰. Якщо будинок читальні був збудований на території, що належала церкві, то виділ читальні повинен через парохіяльний уряд орендувати його або винаймати на 99 років, після закінчення терміну приміщення ставало власністю церкви³¹. Так делегація членів читальні «Просвіти» із Бортників Ходорівського повіту повідомляла Ю. Дзеровичу, професора Української богословської академії у Львові щодо оформлення права користування читальнею церковною територією³².

Чільне місце у культурно-просвітній діяльності С. Магальяса посідало національне виховання й організація руху за ліквідацію неписьменності серед українців. За його даними на середину 30-х рр. у Польщі нараховувалося 50 % неписьменних³³. 23 вересня 1932 р. С. Магальяс для популяризації організації курсів для неписьменних у статті під назвою «Чому ми слабі, хоча є в нас сила?» писав: «...скажіть собі, що на весні слідує року не повинно бути у вашій місцевості ані одного неписьменного чи неписьменної у віці до 40-го року життя, а по змозі і в старшій віці. Цим ділом зробіть величезну прислугу своєму народові і приблизьте його й себе до тої цілі, про яку всі мріємо»³⁴.

С. Магальяс рекомендував для зацікавлення читачів використовувати різноманітні методи. Для полегшення вибору книжок варто було б використовувати комплекти мандрівних бібліотек, конкурси, свята книжки, дискусійно-інформаційні зібрання, «голосні читання»³⁵. На його думку, основним недоліком читалень була відсутність змістовної освітньої праці³⁶. Курси для навчання неписьменних не підлягали визначенню приватних шкіл, тому окремого дозволу ані адміністративної, ані шкільної влади не передбачалося, хоча читальні повідомляли староства і шкільні органи щодо проведення таких курсів, тому що вони здійснювали контроль за навчанням³⁷. Не потрібно було повідомляти владу тоді, коли гурток боротьби з неписьменністю діяв при читальні³⁸.

На основі методики виховної праці, яку запропонував С. Магальяс, передбачалося створення з кожної особи гармонійно розвиненої людини, яка б усвідомлювала суспільні процеси, знайшла своє місце у житті й брала у ньому активну і творчу участь³⁹. «Народна Просвіта» писала, що «...коли доросла особа починає займатись спеціальними студіями... шукає передовсім відповіді на питання, які виринають перед нею у контакті з новими відомостями і її новим заняттям. Ці питання само собою мусять довести її до основ, до фундаментів знання...»⁴⁰.

Освіта дорослого населення розглядалася як індивідуальна і гурткова самодіяльність, як самоосвіта⁴¹. С. Магальяс вважав, що основною вимогою самоосвітньої праці була самодіяльність предмету викладання, оскільки потрібно залучати слухачів до проведення занять, лише тоді праця

самоосвітнього гуртка відповідатиме життєвим вимогам й інтересам слухачів⁴². Він зазначав, що, лише спираючись на самобутності власного народу, шляхом освіти й виховання можна вести виховання у національному дусі⁴³. С. Сірополко писав, що особливістю сучасного моменту була нагальна потреба освіти серед найширших верств громадянства, яка повинна базуватися на самоосвіті⁴⁴. На думку М. Галушинського, прагнення до самоосвіти мало базуватися на наукових основах для того, щоб виховати українця «двигуном-мотором» освітнього процесу⁴⁵.

Важливе значення С. Магальяс як директор канцелярії «Просвіти» надавав масовому залученню українства до лав товариства. У 1934 р. він писав, що на 1000 українців лише 0,3 % були членами «Просвіти», а 100 осіб або 10 % – членами читалень, зважаючи на те, що з більшість них лише формально вважалася такими, оскільки не платила внесків, дані цифри могли б бути нижчими⁴⁶. Він звертався до філій з тим, що вони можуть отримати відсотки від виплачених сум членських внесків: від 1 – 2 злотих (далі – зл.) – 20 %, від 6, 12, 25 зл. – 10 %⁴⁷. Наприклад, філія «Просвіти» у Тернополі у 1939 р. сплатила членські внески на суму 1101,09 зл., для каси філії залишилися 20 % від виплачених коштів, тобто 36 зл., 10 % – 13,5 зл.⁴⁸

Чільне місце у роботі канцелярії товариства надавалося відзначенню 70-річного ювілею «Просвіти». С. Магальяс у своєму виступі, окрім організаційних питань, основну увагу зосередив на проведенні 70-річного ювілею товариства, у якому філії і читальні повинні були виступити організовано. Зібрання свого роду було свідченням того, що українство підтримувало почин товариства у святкуванні ювілею. На зборах делегатів читалень Західної України, які проходили 6 травня 1938 р., закликано греко-католицьке духовенство Львівського повіту взяти якнайширшу участь у святі «Просвіти»⁴⁹.

Директор канцелярії писав, що раніше такі святкування організовувалися у Львові і на них з'їжджалася уся свідомо громадськість. У 1938 р. їх проводили практично усі громади Західної України. На його думку, основним недоліком святкування було те, що такі ювілеї є важливим освітньо-виховним чинником й повинні мати відповідну виховну мету, «...не можуть бути тільки зовнішнім виразом пошани для великих подій чи людей, вони мусять живо промовляти до чуття, збагачувати розум та впливати на волю, або вказувати загальні шляхи, яким йому треба йти»⁵⁰.

Отже, культурно-просвітня діяльність директора канцелярії «Просвіти» С. Магальяса у міжвоєнний період ґрунтувалася на тому, що він розробив програму розвитку товариства, поклавши в її основу національне виховання. Окрім того, важливого значення надавав організаційно-практичним питанням функціонування просвітніх осередків, зокрема освіти дорослого населення, яку він розглядав через призму гармонійного й всебічного формування особи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Перський С. Популярна історія Товариства «Просвіта» з ілюстраціями. Видання Товариства «Просвіта». Ч. 730. Накладом Товариства «Просвіта». – Львів, 1932. – 268 с; Ковба Ж. М. «Просвіта» – світло, знання, добро і воля українського народу. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1993. – 128 с., іл; А. Середяк. Діяльність Товариства «Просвіта» в 1929 – 1939 рр. / Нарис історії «Просвіти» / Р. Іванчук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1993. – С. 53 – 63; Савчук Б., П. Українські громадські організації в суспільному житті Галичини (остання третина ХІХ ст. - кінець 30-х років ХХ ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 1999. – 32 с; 2. Зуляк І. С. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919 – 1939). – Тернопіль: «Воля», 2005. – 946 с; 3. Магальяс С. Що товариствам треба знати про податки від публичних забав, розваг і видовищ. – Львів, 1936. – С. 3 – 7; 4. Магальяс С. Як підготовляти та вести загальні збори. Додаток: Дужий М. Розподіл обов'язків між виділових читальні. – Львів, 1937. – С. 1; 5. Магальяс С. Порадник для освітників. Форми і методи освітньої праці. – Львів, 1933. – С. 4, 14 – 15; 6. Там само. – С. 18; 7. Вісті з філії Т-ва «Просвіта» ім. М. Шашкевича у Львові. На правах рукопису. – 1934. – Ч. 4. – С. 1 – 2; 8. Життя і знання. – 1933. – Ч. 11 (74). – С. 332; 9. Магальяс С. Порадник для освітників. Форми і методи освітньої праці. – Львів, 1933. – С. 20; 10. Життя і знання. – 1934. – Ч. 6. – С. 175; 11. Там само. – С. 21; 12. Магальяс С. Порадник для освітників. Форми і методи освітньої праці. – Львів, 1933. – С. 28 – 29; 13. Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 119. – Арк. 6; 14. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 13; 15. Народня Просвіта. – 1926. – С. 126; 16. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 1329. – Арк. 1; 17. Там само. – Спр. 6194. – Арк. 1 – 3; 18. Життя і знання. – 1931. – С. 381 – 382; 19. Магальяс С. Порадник для освітників. Форми і методи освітньої праці. – Львів, 1933. – С. 28; 20. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 165. – Арк. 5 – 7; 21. Там само. – Спр.

214. – Арк. 10 – 12; 22. Там само. – Спр. 214. – Арк. 42 – 43; 23. Там само. – Спр. 214. – Арк. 42 – 43; 24. Там само. – Ф. 344 т. – Оп. 1 т. – Спр. 80. – Арк. 12; 25. Там само. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 953. – Арк. 1; 26. Просвіта. Місячник освіти – виховання – культури. – 1936. – Ч. 1. – С. 19; 27. ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 6; 28. Народня Просвіта. – 1926. – Ч. 1 – 2. – С. 92; 29. Там само. – С. 91; 30. Там само. – С. 93; 31. Просвіта. Місячник освіти – виховання – культури. – 1936. – Ч. 1. – С. 19; 32. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 283. – Арк. 1; 33. Життя і знання. – 1934. – Ч. 4. – С. 111; 34. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6370. – Арк. 16 – 18; 35. Народній Ілюстрований Календар Товариства «Просвіта» на переступний рік 1936. – Львів, 1935. – С. 72 – 73; 36. Вісти з філії Т-ва «Просвіта» ім. М. Шашкевича у Львові. – Львів, 1934. – С. 1 – 2; 37. Інструкція і методичні вказівки для навчання неграмотних. Видання Товариства «Просвіта». – Львів, 1932. – С. 4; 38. Там само. – С. 5; 39. Магальяс С. Значіння, організація й методика освітньої та виховної праці самоосвітніх гуртків у читальнях «Просвіти» // Порадник для самоосвітніх гуртків. – Львів, 1934. – С. 5; 40. Народня Просвіта. – 1926. – С. 40; 41. Народній Календар Товариства «Просвіта» з літературним збірником на звичайний рік 1921. – Львів, 1920. – С. 12; 42. Магальяс С. Освіта й виховання. Методика освітньої праці. Загальні уваги // Життя і знання. – 1933. – Ч. 6 (69). – С. 188; 43. Магальяс С. Порадник для освітників. Форми і методи освітньої праці. – Львів, 1933. – С. 14; 44. Життя і знання. – 1928. – Ч. 4. – С. 97; 45. Життя і знання. – 1928. – Ч. 3 (15). – С. 69; 46. Життя і знання. – 1934. – Ч. 4. – С. 111; 47. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 214. – Арк. 30; 48. ДАТО. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 1 – 10; 49. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 165. – Арк. 12; 50. Бюлетень Філії «Просвіти» в Калуші. – Калуш, 1936. – С. 2.

Н.М. Хоменко

ЖИТЛОВІ ПРОБЛЕМИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УРСР (1950 – СЕРЕДИНА 1960-Х РР.)

Упродовж двадцяти післявоєнних років у радянській країні залишалися не вирішеними ряд проблем соціально-побутового характеру. З метою розв'язання однієї з них – житлової – у 1957 р. М. Хрущов проводить житлову реформу. Як наслідок, протягом 1958-1960 рр. в Україні будується майже мільйон квартир – «хрущовок» – з усіма комунальними вигодами, загальною площею 43,8 млн. м². Таке житло одержали 4,2 млн. осіб. Проте, незважаючи на високі обсяги житлового будівництва, проблема житла залишалася найбільш актуальною і невирішеною, насамперед через постійний приплив у міста сільської молоді та молоді з інших міст на навчання та роботу¹.

Проблеми молоді 1950-1960-х рр. здебільшого вивчалися у контексті історії вищих навчальних закладів, молодіжних та національних рухів. Матеріальне ж становище та побут студентів було або поза увагою багатьох дослідників даного періоду, або досліджувалося досить фрагментарно (Т.Пашиніна, Р.Ковалюк., О.Сергійчук²), хоча матеріальні проблеми істотно впливали на якість навчання та на громадську активність студентської молоді, яка мала стати міцною опорою комуністичного устрою.

Основу для підготовки даної розвідки склали архівні матеріали, збірки документів вищої школи, періодичні видання, спогади, а також дослідження В. Даниленка, О. Зубкової, Л. Ковпак, В. Барана³.

Кількість студентів у вищих навчальних закладах УРСР стрімко зростала з року в рік. Більшу частину з них становила приїжджа молодь, яка мала гостру потребу в житлі, оскільки в кінці 1950-х – середині 1960-х рр. гуртожитків було мало, а їх будівництво велося повільними темпами. Приїжджі студенти вирішували свої житлові проблеми у такий спосіб кому вдавалося поселитися до гуртожитків (плата за них становила в усіх ВНЗ 10 крб., за користування білизною – 5 крб.⁴), кому Міністерство вищої освіти СРСР виділяло кошти на оренду квартир (щорічно 300 крб.⁵), а хто змушений був винаймати «куток» (місце в приватних квартирах), яке коштувало від 50 до 100 крб.⁶.

Директори інститутів систематично доповідали про неспроможність забезпечення своїх студентів житлом у гуртожитках. Зокрема, у червні 1953 р. у листі до першого секретаря ЦК КП України О.Кириченка директор Львівського політехнічного інституту доц. Ямпольський повідомляв про те, що у наступному 1954 навчальному році планувалося зарахувати 1800 студентів і лише 310-х із них (17%) можна було поселити до гуртожитків (за рахунок випускників), інші ж 1500 (83%) могли розраховувати тільки на «кутки». Всього у 1953 р. у цьому ВНЗ на квартирах мешкало 800 осіб⁷.

У березні 1954 р. секретар партбюро Мелітопольського інституту механізації та електрифікації А.Шуткін доповідав секретарю ЦК КПУ Кириченку про те, що контингент студентів цього ВНЗ у 1954 р., порівняно з довоєнним періодом, виріс удвічі й нараховував 1300 осіб, з яких у гуртожитку проживало лише 180 (14%). Решта (86%) винаймала кімнати у приватних квартирах,

.....
 сплачуючи при цьому 50-70 крб. з особи. Таке розміщення студентів, за словами секретаря, ускладнювало «проведення виховної роботи серед студентства»⁸

Щороку житлове питання повністю не вирішувалося з ряду об'єктивних причин. Одна з них полягала в тому, що в 1950-х рр. Міністерство вищої освіти СРСР перебувало у важкому фінансовому стані, тому ВНЗ через відсутність коштів змушені були припинити передбачене планом капітальне будівництво вузівських споруд, зокрема, гуртожитків. Наприклад, встановлений об'єм капітального будівництва на 1955 р. не був забезпечений фінансуванням у сумі п'яти мільйонів крб., тому що із асигнувань 1955 р. частина грошей пішла на виплату заборгованості за виконання робіт у 1954 р. (2515 тис. крб.), 252500 тис. крб. інститути мали дістати, мобілізувавши свої внутрішні ресурси, яких не було»⁹.

У 1957 р. президія Всесоюзної центральної ради профспілок, яка здійснювала нагляд за діяльністю ВНЗ, звернула увагу на незадовільне матеріально-побутове обслуговування студентів у багатьох навчальних закладах Міністерства вищої освіти СРСР. Так у гуртожитках Київського політехнічного інституту на одного студента припадало по 2-3 м² житлової площі, а Харківський інженерно-економічний і ряд інших ВНЗ УРСР узагалі не мали гуртожитків. Близько 100 тис. студентів проживали в приватних квартирах. При цьому, за умов нестачі житла у гуртожитках, 120 тис. м² його площі займали сторонні особи та організації. У 1957 р. вийшла постанова Ради Міністрів УРСР про повернення ВНЗ студентських гуртожитків відомствами та виконкомами місцевих рад депутатів, яка, однак, не виконувалася. Крім цього, Міністерство вищої освіти УРСР систематично відставало від плану будівництва приміщень гуртожитків. За 1954-1956 рр. він був виконаний лише на 80% (20% – 65 тис. м² житла – потрібно було ще збудувати). За чотири місяці 1957 р. виконання плану становило 9,6%¹⁰. П'ять ВНЗ Міністерства вищої освіти УРСР продовжували залишатися без гуртожитків і у 1959-1960 рр. (зокрема, Запорізький машинобудівний, Одеський кредитно-економічний, Харківський юридичний інститути)¹¹.

У 1966 р. в УРСР при загальній житловій площі усіх студентських гуртожитків 223,7 тис. м² на одного студента припадало 2,7 м² при нормі 4,5 м². Загальна навчально-лабораторна площа становила всього 825,2 тис. м², або 5,7 м² на одну особу (при нормі 12 м²). До кінця сьомої п'ятирічки, навіть при повному виконанні планів капіталовкладень та уведення в дію об'єктів, передбачених планом, житлова площа гуртожитків мала збільшитися на 38,75 тис. м² і скласти 263,45 тис. м². Але при цьому середня площа житла на одного студента мала зменшитися до 2,42 м²¹².

Динаміка забезпеченості учбово-лабораторними приміщеннями та гуртожитками на 1958-1967 рр.

Роки	Навчальна площа м ² (на одного студента)	Площа гуртожитків м ² (на одного студента)
Початок 1958 р.	5,02	2,60
Початок 1959 р.	5,52	2,65
Початок 1960 р.	5,90	2,54
Початок 1961 р.	5,76	2,92
Початок 1962 р.	5,76	2,70
За проектом плану на кінець 1965 р.	4,55	2,45

Студенти, які були забезпечені житлом у гуртожитках, не завжди мали відповідні умови для проживання та навчання, оскільки більшість з них перебувало в аварійному та антисанітарному стані. Про це свідчив, зокрема, лист від групи студентів Київського інституту театрального мистецтва ім. Карпенка-Карого (1954), які звернулися до секретаря ЦК КПУ Кириченка за допомогою. Вони проживали в аварійному приміщенні синагоги на Сталінці, де стіни трималися на тимчасових підпорах, стеля і фундамент руйнувалися; через підвищену вологість у кімнатах розповсюджувалася цвіль, яка сприяла різним захворюванням, зокрема, туберкульозу. В одній кімнаті мешкало 45 осіб. Студенти неодноразово, починаючи з 1947 р., зверталися з листами до міських та республіканських організацій, до Ради Міністрів УРСР, до преси (газета «Правда»). Але позитивних зрушень не відбувалося. Відсутність гуртожитків перешкоджала набору студентів у цей ВНЗ із периферії¹³.

У подібній критичній ситуації перебували і мешканці студентських гуртожитків Львівського педагогічного інституту. Так у гуртожитку №5 більшість кімнат мали вологі стіни, водостоківі труби протікали, в гуртожитках №№ 1 і 2 у деяких кімнатах були відсутні шафи та тумбочки. Така ж ситуація була і в гуртожитках Київського університету¹⁴. Анонімний лист від студентів Львівського політехнічного інституту, який надійшов до редакції газети «Радянський студент» у 1954 р., ще раз підтверджував те, що такі проблеми були притаманні всім ВНЗ УРСР повоєнного десятиліття. «Говорим о тяжелых условиях бедняков, учащихся в странах капитала, – писалось в листі, – а почему

.....
Вы не заглянете в общежития советских студентов. Вы здесь увидите ужас. Об этом пусть лучше пишет ваша «Правда», а не о студентах Турции, США, Испании... Общежития на улице Сталина далеко хуже, чем казармы для политзаключенных. Сырые, грязные, текут. Окна худые... Студент пусть идёт до дяди и платит ему за угол 100 рублей, получает он или не получает стипендии¹⁵». Причини такого стану часто були в тому, що керівництво ВНЗ порушувало фінансову дисципліну: кошти, які відпускалися на утримання студентських гуртожитків, йшли на витрати, які до гуртожитків ніякого відношення не мали¹⁶.

Однак, за результатами перевірки цього листа відповідною комісією на ім'я І. Назаренка та М. Гречухи було відправлено довідку, яка містила протилежну інформацію. У ній йшлося, що студентські гуртожитки були відремонтовані, умебльовані і знаходилися у належному санітарно-гігієнічному стані, існувала лише проблема перенаселення: на загальній площі 9857 м² мешкало 2600 осіб і, щоб її вирішити, інститут будував ще два типових гуртожитки на 900 місць¹⁷.

Звичним явищем була ситуація, коли навчання у ВНЗ вже починалося, а поточний ремонт у гуртожитках не був завершений. У багатьох помешканнях студентів були відсутні побутові столи на кухнях, читальні зали, кімнати для прання та сушіння білизни; спостерігалась мала кількість розеток. Через незасклені вікна в кімнатах було холодно та вогко (Харківський політехнічний та сільськогосподарський інститути)¹⁸.

Про умови проживання в гуртожитку один з випускників Харківського університету 1955-1960 рр. С.Кравцов згадує так: «Благоустрій житла – поняття було відносне. Адже в той час наявність системи опалення, водостоку та туалету – вже було благоустроєм... Відсутність теплої води комфорту не добавляло... Митися доводилось в лазні, та що на Толкачівці, там надавалась довідка про «прожарку» білизни, – очевидно для запобігання поширенню різним хворобам. – Тільки після того, – згадує він, – один раз на десять днів кастелянша видавала білизну¹⁹».

У кімнатах у 50-ті рр. жили по 5-6 осіб, але, як зауважував В.Кравцов: «в молодості на такі речі не зважаєш... діти війни були не примхливі²⁰». За його словами, вже з середини 60-х рр. ситуація в побутовому плані покращується. Кімнати мали стандартне облаштування: кожна була розрахована на чотирьох осіб. У них стояли металеві ліжка з м'яким інвентарем (матраци, ковдри, пір'яні подушки, білизна), біля кожного ліжка були тумби або приліжкові столики, біля вікна обов'язково був стіл з настільною лампою, крім того надавалися рушник, чайник, репродуктор, шафа для одягу та вішалка. Дівчата свої кімнати оформлювали різними листівками, статуетками, кольоровими етикетками від консервних банок²¹.

У гуртожитках організовували кімнати для відпочинку, де можна було подивитися телевізор, послухати радіо, пограти в шахи, шашки, настільний теніс, почитати газети. Для навчання також передбачалася спеціальна кімната з 10 маленькими столиками, з настільними лампами, 20 стільцями, класною дошкою, географічною картою тощо. Крім того, студентські гуртожитки вже мали кімнати для прання²². Для того, щоб хоч якось заохотити студентів покращувати свій побут, слідкувати за порядком, організовувалися конкурси на кращий гуртожиток або огляд-конкурс кімнат²³.

В.Кравцов згадує, що в університеті кожного вечора комісії студентського комітету проводили жорстку перевірку санітарного стану кімнат. Переможцям за результатами місяця надавалась в користування радіола до визначення наступного переможця. Але були випадки, коли створені при радах санітарні комісії (чистоту в кімнатах оцінювали за 5-бальною системою) в більшості випадків до своїх обов'язків ставилися формально, іноді без перевірки ставили в журналі всім «відмінно»²⁴.

Кожен рік Міністерство вищої освіти СРСР спільно з президією Центрального комітету профспілок робітників вищої школи організовували соціалістичні змагання серед ВНЗ СРСР на краще культурно-побутове обслуговування студентів, які мешкали в гуртожитках та студмістечках країни. Переможці отримували премії у вигляді грамот та грошових дотацій. Перші премії становили суму у розмірі 10 тис. крб., другі – 7 тис. крб., а треті – 4 тис. крб. Серед номінантів 1951 р. за найкращі побутові умови в студентських гуртожитках СРСР із 41 премії 7 отримали українські гуртожитки, а в 1954 р. – із 30 всесоюзних премій їм дісталось 10²⁵.

У 1958 р. за рішенням XIII-го з'їзду ВЛКСМ гуртожитки перейшли на систему самообслуговування задля «виховання культури студента у його відношенні до праці»²⁵. Таке рішення мало певні позитивні наслідки. Так у 1960 р. секретар комітету ЛКСМУ Харківського автодорожнього інституту О. Гончарук зазначав, що самообслуговування прижилося в побутовому житті студентства: «...Інститут у результаті самообслуговування мав кожен рік до двохсот

карбованців заощаджень, що використовувалися для придбання додаткового обладнання для гуртожитків»²⁶.

Отже, побутове становище студентської молоді у ВНЗ УРСР в 50-60-х рр. було надзвичайно складним. Головна причина полягала в тому, що держава недостатньо фінансувала систему вищої освіти. Незабезпеченість студентів житлом була, переважно, наслідком боргів держави минулих років. Вона набула хронічного характеру й стала нормою. Будівництво гуртожитків велося занадто повільними темпами, кількість студентів зростала. Керівництво ВНЗ у більшості випадків змушене було покладатися на власні сили. Іноді ситуацію ускладнювало також несумлінне ставлення деяких керівників до своїх обов'язків. Такий стан речей негативно відображався на студентському добробуті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945 – 2000 рр.). – К., 2003. – С.47,48; 2. Сергійчук. О. М. Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя в 19453 – 1964 рр. Дис. ...канд. іст. наук: 07. 00. 01. – Переяслав - Хмельницький, 2002; Пашиніна Т.С. Молодіжний рух в Україні в II половині 50-х – 80-х рр. ХХ ст. – К., 2004; Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях. ХІХ–ХХ ст. – Л., 2001; 3. Даниленко В.М., Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946-1980 роки) // Україна крізь віки. Т. 13. – К., 1999; Баран В.К. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Л., 1996; Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953. – М., 1999; Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови... – С.47; 4. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. Р. 4621. – Оп.7. – Спр.103. – Арк. 47; Высшая школа. – Основные постановления, приказы и инструкции. – М., 1957. – С. 475; 5. ЦДАВО України. – Ф. Р. 4621. – Оп.1. – Спр. 84. – Арк.33; 6. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 41. – Спр. 117. – Арк. 99; 7. Там само. – Спр. 2732. – Арк. 141; 8. Там само. – Спр. 3667. – Арк. 49–50; 9. ЦДАВО України. – Ф. Р. 4621. – Оп.1. – Спр. 6.– Арк. 147; 10. Там само. – Спр. 62. – Арк. 1; Высшая школа. – Основные постановления... – С. 476; 11. ЦДАВО України. – Ф. Р. 4621. – Оп.1. – Спр. 161. – Арк. 10; 12. ЦДАВО України. – Ф. Р. 4621. – Оп.1. – Спр. 251. – Арк. 52, 53; 13. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.41. – Спр. 107. – Арк. 204; 14. Вестник высшей школы. – 1953. – №12. – С.3; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр. 2732. – Арк. 176; 15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр. 3524. – Арк. 80–92; 16. Высшая школа. – Основные постановления... – С. 476; 17. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр. 3524. – Арк. 89; 18. Там само. – Спр. 3794. – Арк. 16; 19. Из ответов на анкету. Кравцов В.С. Харківський історіографічний збірник. – Х., 2006. – Вип. 8. – С. 221; 20. Там само; 21. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.17. – Спр. 566. – Арк. 25; 22. Бюллетень Министерства высшего и среднего специального образования. – 1968. – №3. – С.13–15; 23. ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4621.– Оп.7. – Спр. 157. – Арк. 153; 24. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп.17. – Спр. 566. – Арк. 25; 25. Бюллетень Министерства высшего образования СССР. – 1954. – № 11. – С.17, 18; 26. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.17. – Спр. 563. – Арк. 3; 27. Там само. – Спр. 570. – Арк. 106.

О.Г. Лойко

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 1950-Х – 1960-Х РР.

Інтелігенція як соціальний і культурний феномен привертає увагу багатьох дослідників, тому що вона в концентрованому вигляді відбиває історію народу і його культури і значною мірою є їх творцем. «Інтелігенція – це носій національної свідомості народу в найвищих її формах, це сила, яка акумулює його історичний і культурний досвід, створює притаманні народу культурні цінності. Вивчаючи історію інтелігенції, дослідник має справу з квінтесенцією історії країни, народу, нації».¹ У повному обсязі це стосується української інтелігенції. У жодній країні світу інтелігенція не відігравала такої ролі у формуванні громадської думки і не користувалась таким моральним авторитетом. Вітчизняна інтелігенція подала зразки подвижницького служіння народові, але водночас, навела вражаючі приклади конформізму.

У другій половині 1950-х – 1960-ті роки вперше за радянську історію України українська інтелігенція стала відносно самостійною культурною і соціальною силою і виявила значний культурний, соціальний і політичний потенціал, зразки високих мистецьких надбань. Саме інтелігенція періоду «відлиги» стала на чолі національного руху в кінці 1990-х, сприяла народженню незалежної України, дала генерацію людей, що тепер є її керівниками.

У 50-60-х роках інтелігенція була представлена рухом шістдесятників і дисидентів, вона перебрала на себе функції громадянського суспільства, носія і виразника національних цінностей. Цей феномен – майже класична форма інакомислення – виник в умовах закритого суспільства, тоталітаризму. Як не парадоксально, але сприяла його появі саме та держава, яка стільки зробила,

щоб цьому запобігти. Кардинальні, як для радянського суспільства, зміни після XX з'їзду КПРС, початок «відлиги» і хрущовські реформи тимчасово дестабілізували систему, порушили злагодженість функціонування ряду її структур. З'явилися можливості для невідконтрольної або лише частково контрольованої державою інтелектуальної діяльності. Саме тоді й відбулось становлення нового покоління інтелігенції, яке отримало назву «шістдесятники».²

Термін «шістдесятництво» не слід сплутувати з «дисидентством»: перший є культурним феноменом і представлений як інакомислячою, так і конформістською інтелігенцією; другий описує політично нонконформістське вузьке коло інтелігенції. Крім засадничої різниці, термін «шістдесятництво» ширший за обсягом. Існують різні підходи до визначення поняття «дисидентство» і «дисиденти»: від універсального до суто спеціального. Під це визначення потрапляли «будь-які особи, що публічно висловлювали свій осуд панівного режиму, певного політичного курсу або якихось його акцій, - чи то підписуючи заяви, чи виступаючи в самвидаві або поширюючи його, пишучи листи з протестами і скаргами, беручи участь у неофіційних зборах, засіданнях тощо».³

Критика «культу особи» призвела до похвалення культурного й громадського життя в республіці, хоча Україна перебувала в особливому становищі і десталінізація проводилася тут повільніше й обережніше. З'явилися нові періодичні видання (громадсько-політичний журнал «Прапор» (1956 р.), відновився вихід часопису іноземної літератури «Всесвіт» (1958 р.), видавалися «Український історичний журнал», «Економіка Радянської України», «Народна творчість і етнографія», почалося видання Української Радянської енциклопедії. Було створено нові творчі спілки – Спілка журналістів України (1957 р.) та Спілка працівників кінематографії України (1958 р.). Ці явища свідчать про ускладнення структури, збільшення кількості й зростання ролі інтелігенції в радянському суспільстві.

Наприкінці 1950-х рр. почалась реабілітація творців та діячів культури, письменників та композиторів. У 1959 р. відбулись перший з'їзд Спілки письменників України і перший Всесоюзний з'їзд журналістів. Культурне й інтелектуальне життя країни максимально похвалилось У межах радянської системи.

«Відлига» і народження шістдесятників в Україні мали загальні спільні риси з відповідними подіями в усьому СРСР. Проте Україна перебувала на становищі найважливішої провінції великої імперії, тому події «відлиги» мали тут певну специфіку, яка помітно впливала і на формування шістдесятництва. Маємо на увазі передусім національне та мовне питання, навколо яких зосереджувалась увага інтелігенції.

У середовищі інтелігенції відбувся стихійний неконтрольований владою процес переоцінки цінностей. Зріс інтерес до «розстріляного відродження» 20-х рр., творчості М. Куліша, М. Хвильового, М. Бойчука та ін. Українська інтелігенція відкрила цілий материк національної культури високої якості, що кардинально вплинуло на її свідомість, і з'явилася точка відліку, система творчих критеріїв і координат, власні, не запозичені зразки, на які варто було орієнтуватися.

Не менш важливим для формування позицій молодшого покоління української інтелігенції був вплив західної культури. В Україні з'явились твори Е.Хемінгуея, А. де Сент Екзюпері, Е.М. Ремарка, Ф. Кафки. Художники заново відкривали Ван Гога, Модільяні, модерністів. Ближче знайомство з ними посягло відразу до соціалістичного реалізму й відродило інтерес до власної культури, її багатств. З'явилася потреба знайти своє місце не поруч з культурою «старшого брата», а в контексті всіх світових культур, передусім західної.

На цьому суспільно-політичному, культурному, інтелектуальному фоні відбувалось формування творчого й громадського обличчя шістдесятників. Вони стали людьми, які справді почували себе вільними від старих догм і стереотипів, і це почуття вони намагались реалізувати в своїй творчості.

Початкове гуртування шістдесятників відбувалось стихійно і на вечірках, поетичних вечорах, через фахову діяльність. Так на початку 1960 р. в Києві виник Клуб творчої молоді, формально – під егідою міськкому комсомолу, який отримав вказівку «очолити» ініціативу. Проте діяльність Клубу з самого початку не вписувалася в рамки, ухвалені міськкомом. У «Другому українському театрі» ставились напівзаборонені М.Куліш і Б.Брехт. Художники влаштовували виставки, які відразу заборонялись. Історики М.Брайчевський та О.Афонович читали лекції з історії України, які були далекими від стилю «Короткого курсу історії ВКП(б)». Перелом в діяльність Клубу внесли художники й літератори, в березні 1962 р. на засідання прийшла група художників – А. Горська, Г. Зубченко, Л. Семикіно, В. Зарецький та ін. Саме вони поставили питання про мову діяльності клубу, про його більш виразну орієнтацію на національну культуру. Цю тенденцію підтримали

.....
І. Дзюба, Є.Сверстюк, І.Світличний. Клуб творчої молоді перетворився на національно-культурний осередок, в діяльності якого питання чисто мистецькі й літературні набували громадського і соціального звучання.

Незабаром у Львові виник свій клуб творчої молоді -«Пролісок», який став своєрідним форпостом шістдесятництва в Західній Україні. Досить швидко тут згуртувалось ядро молодих інтелігентів, до яких тяжіло ширше докільля: брати Горині, М. Косів, М. Осадчий, Г. Чубай, І. Калинець та ін.

Цілком можливо, що відносно ліберальна атмосфера «відлиги» сприяла б повільній еволюції шістдесятництва, а це неминуче привело б до розширення його аудиторії і виходу на політичний рівень діяльності. Однак поступальний розвиток подій був короточасним. Непослідовність і поверховість «відлиги» призвели до її різкого згортання. З кінця 1962 р. розпочався масований ідеологічний тиск на ту частину інтелігенції, яка хоча б трохи виходила з-під тотального контролю партійно-державних структур.

Ідеологічний тиск та адміністративні заходи щодо шістдесятників, коли їх діяльність стала набирати загрозливо неконтрольованих форм, не могли не вилитись у репресії – радянська держава не мала інших вагомих важелів впливу, але прикметним є те, що держава не змогла придушити ці нові явища, що свідчило про початок кризи тоталітарної чи авторитарної системи. Від 1962 року влада готує наступ на інтелігенцію. Приклад подав сам М.Хрущов під час сумнозвісних зустрічей з інтелігенцією 17 грудня 1962 року і 8 березня 1963 року в Москві. Почалась чергова кампанія, яка не просто нагадувала ідеологічний погром 1946-1951 рр., а й багато в чому була його повторенням. Сторінки газет зарясніли статтями, що засуджували «формалістів», «космополітів», «відщепенців». Поза законом опинився сам термін «відлига».

Перший великий «інтелектуальний погром» відбувся в Україні у 1965 році вже після «відставки» М.Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС. Приводом до цього стали виступи ряду молодих інтелігентів із засудженням політичних переслідувань під час прем'єри фільму невдовзі опального режисера С.Параджанова «Тіні забутих предків». Крім того, всі хвилі арештів були централізованими. Новинкою були претензії влади на «об'єктивність» ставлення до інтелігенції – закриті рецензії та філологічні експертизи з метою встановлення авторства. 1960-ті роки вимагали від влади більшої витонченості у фабрикуванні кримінальних справ.

Проте серед шістдесятників не було відвертих противників режиму, дехто з них цілком успішно ввійшов як у радянську систему, так і в сучасну українську еліту, котру важко назвати нонконформістською. На стежку дисиденства стали лише деякі з них. Проводячи паралелі з попередньою історією України, шістдесятництво відповідало культурницькому періоду в розвитку українського національного руху. І лише репресії та невміння, очоливши, прибрати до рук цей процес сприяли радикалізації національних сил та призвели до появи політичного варіанту шістдесятництва – дисиденства.

Виникнення відвертого опору режимові, який виник в Україні в кінці 50-х років в умовах авторитарного суспільства, можна вважати феноменальним. Він виник і існував майже виключно завдяки зусиллям інтелігенції і став основним сюжетом в її історії. Власне з постанням шістдесятництва можна говорити про національну інтелігенцію в Україні. «Шістдесятники, діючи в рамках радянської системи, відновили суму соціально-психологічних якостей інтелігенції, які знову надали цьому термінові не тільки вульгарно-соціологічного, але й морально-етичного змісту: природну самоповагу, індивідуалізм, орієнтацію на загальнолюдські цінності, неприйняття несправедливості, повагу до природних етичних норм».⁴

Поява шістдесятників означала глибоку внутрішню, ідеологічну й ціннісну кризу радянської системи. Саме шістдесятники продукували цінності, когорті стали визначальними для українського суспільства наприкінці перебудови і зрештою призвели до незалежності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-історичний портрет.-К., 1993.-С.3; 2. Баран В. Теорія тоталітаризму: генеза і сутність //Сучасність.-1996.-№ 9; 3. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні в XX ст. –К., 1997.-С.317; 4. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору (1960-1980-ті рр.).-К.,1995.-С.30.

М.Л. Вєтрова

**ВИЩА ШКОЛА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ**

У статті аналізується становище у вищій школі Західної України під час «хрущовської відлиги». Подається характеристика освітніх реформ радянської влади і їхнього впливу на викладацький і студентський колектив вищих навчальних закладів цього регіону України.

Розвиток освіти 50–60-х років ХХ ст. в Україні був об'єктом дослідження багатьох радянських науковців. Було зібрано значний фактичний матеріал який потребує об'єктивного висвітлення із залученням нових документів і матеріалів які раніше не були доступні для аналізу. Питаннями розвитку освіти в західних областях нашої держави у незалежній Україні займалися А.О. Корнейко, С.Д. Сворака, Т.В. Марусик^{7,8}. Проте окремі висновки і положення з приводу цього питання вимагають більш ґрунтовного дослідження й висвітлення.

Метою статті є розкриття загальних тенденцій змін у середовищі вищої школи Західної України у зазначений період, які відбувалися під впливом лібералізації в суспільно-політичному житті СРСР, як наслідок реформ М. Хрущова. Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань: з'ясувати зміст, шляхи і методи перетворень у вищій школі; проаналізувати періоди лібералізації суспільно-політичного життя; показати динаміку та закономірності процесів русифікації у вищій школі і їх вплив на викладачів і студентів навчальних закладів; виділення окремих тенденцій в суспільному житті, притаманних тільки західному регіону.

Наприкінці першої третини 50-х років ситуація, яка склалася у західних областях України, була, по суті, кризовою. Продовження політики терору щодо місцевого українства, тотальна русифікація суспільного життя, дискримінація корінного населення – такими були основні риси суспільно-політичного життя краю. Очевидно, з огляду на ці обставини будь-яке послаблення політичного тиску системи, пов'язане з першими проявами десталінізаційних процесів після смерті Й. Сталіна, було особливо очікуваним саме в цих областях.

Як зазначалося вище, партійне керівництво з недовірою ставилося до місцевих кадрів. Цю практику було засуджено на пленумі ЦК КПРС 26 травня 1953 року й прийнято постанову «Питання західних областей Української РСР» та доповідну записку Лаврентія Берії до Президії ЦК КПРС, де визнавалося «незадовільним керівництво ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР західними областями України». До недоліків цього керівництва було цілком слушно віднесено «порочну практику... висування на керівну партійну і радянську роботу в західних областях України переважно працівників з інших областей УРСР»¹⁰.

Пленуми обласних комітетів західних областей, що відбулися у червні 1953 р., доповнювали картину «викривлень» політики партії та декларували нагальну потребу змін. Зокрема, в довідці «Про склад директорів педагогічних, учительських інститутів та педучилищ західних областей УРСР» констатується, що в західних областях РСРР працювало 7 педагогічних інститутів, 2 учительські інститути і, крім того, 23 педагогічні училища. І всі ці навчальні заклади очолювалися директорами, відрядженими на цю роботу зі східних областей. Із 37 директорів і заступників директорів вищих навчальних закладів є тільки один місцевий працівник, а з 43 деканів є тільки два місцевих, 42 місцевих із завідуючими кафедрами¹⁵.

Визнавалися Центральним Комітетом комуністичної партії Радянського Союзу перекручення ленінсько-сталінської політики і в ставленні до української мови.

На Пленумі Львівського обкому КП України про постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 року «Питання західних областей Української РСР» 12 червня 1953 року секретар Львівського міськкому КП України т. Коваль зазначив: «В усіх вузах Львова, незважаючи на те, що велика кількість студентів з місцевого населення, викладання велося російською мовою»⁹.

А коли студентка держуніверситету, слухаючи лекцію з політекономії російською мовою, заявила, що вона б краще зрозуміла цю лекцію, якби та була прочитана українською мовою, яку вона розуміє краще. Цю цілком правильну просьбу кваліфікували як прояв українського націоналізму і виключили цю студентку із комсомолу».

Поповнення викладацького складу відбувалося за рахунок демобілізованих з лав Радянської армії викладачів та випускників вузів. Крім того, в західні області в 1944–1945 рр. було направлено 938 наукових працівників зі Сходу, у тому числі 137 професорів і доцентів⁸.

Це відіграло позитивну роль, оскільки сприяло пожвавленню наукового процесу та підготовці кадрів. Проте більшість переведених спеціалістів не володіла українською мовою або знала її погано. Товариш Козланюк – голова обласної ради депутатів трудящих зазначив на вищезгаданій нараді: «Я

знаю багато росіян, які приїхали сюди до Львова, і прекрасно вивчили українську мову і навіть виступають українською мовою. Але дуже багато є серед наших партійних і радянських кадрів так званих малоросів, які вважають чомусь, що українська мова це щось гірше за російську мову, що це мова холопська, й так і ставляться до населення»⁸. Оскільки направлення спеціалістів відбувалося авторитарним шляхом, без врахування бажання людей, то прибулі спеціалісти і не намагалися адаптуватися до місцевих умов, перейняти культурні традиції. Все це призводило до упередженого ставлення місцевого населення і плінності кадрів. У той же час представники місцевої інтелігенції не могли займатися педагогічною діяльністю через політичну неблагонадійність.

Серед політичнонеблагонадійної інтелігенції чільне місце посідав і професорсько-викладацький склад вузів. З довідки МДБ Львівської області, датованої листопадом 1949 р., дізнаємося, що у Львівському університеті налічувалося 55 неблагонадійних викладачів, а 19 з них підозрювалися у приналежності до ОУН, в політехнічному інституті відповідно 40 та 11; медичному – 92 та 44¹⁰. Гострій критиці піддавалися ті викладачі, які «проявляли аполітичність, буржуазний об'єктивізм, елементи націоналізму, низькопоклонство перед буржуазним Заходом».

Протягом короткого часу в низці установ та організацій було розпочато роботу з розробки програми дій для виправлення становища в Західній Україні. Серед першочергових заходів передбачалося розпочати масове висунення на керівні посади представників місцевого населення, залучати до активної діяльності західноукраїнську інтелігенцію, покінчити з недооцінкою української мови, особливо в діловодстві установ тощо.

Досить радикальний, як на той час, комплекс заходів було запропоновано до впровадження в інститутах і установах Львівського філіалу АН УРСР. Зокрема, передбачалося «широко і негайно» розпочати «залучення до складу наукових співробітників інститутів уродженців західних областей», насамперед шляхом направлення до аспірантур і докторантур, передбачалася заміна керівників вищих навчальних закладів на представників місцевого населення. Крім того, в 1954 р. передбачалося на базі відділів Інституту суспільних наук АН УРСР створити самостійні Інститут української мови і літератури АН УРСР і власне Інститут суспільних наук, завданням яких було б «глибоке дослідження української мови, розвитку економіки, історії, літератури, мистецтва та культури в західних областях УРСР». Радикальним було також рішення про збільшення для Львівської бібліотеки АН УРСР ліміту на придбання іноземної літератури тощо¹.

Але у зв'язку з арештом ініціатора змін Л. Берії більшість з цих рішень виконано не було. Стає очевидним, що зміна партійного керівництва країни аж ніяк не позначиться на вирішенні одного із найбільш важливих питань радянської імперії – національного.

Після зазначених подій ситуація характеризується деякою двоякістю. З одного боку, ряд рішень, які стосувалися покращення становища в краї і були прийняті на червневих пленумах, відмінено не було. З другого – санкція на їх втілення вжиття від вищого партійного керівництва не надходила. Тому в суспільно-політичному житті регіону в окреслений період поряд із явищами, які знаменували собою нові політичні реалії, продовжували широко застосовувати методи «роботи» із західними українством, що нагадували сталінські часи.

Дискримінація місцевих кадрів в окреслений період набувала більш прихованих форм. Найпоширенішим методом усунення з посади «політично непевних» західних українців стало звільнення у зв'язку з невідповідністю освіти. Лише у Львівській області в 1954 році за такою аргументацією було замінено більше 300 працівників культурноосвітньої сфери².

Не зазнала змін і розкритикована на червневих партійних пленумах система розподілу випускників західноукраїнських вузів. У 1954 році близько 40% їх відправлено за межі регіону. У низці навчальних закладів цей показник був ще вищим: наприклад, на інженерно-будівельному та радіотехнічному факультетах Львівського політехнічного інституту кількість «скерованих» в інші області республіки становила відповідно 50% і 70%¹². На зміну їм в регіоні прибували російськомовні фахівці зі Східної України та Росії. Новоприбулі користувалися значними пільгами: від права отримання помешкання у престижних районах міст до широких можливостей службового зростання.

Безперечно, подібна політика, як і раніше, була покликана сприяти русифікації, і відповідно – денаціоналізації Західної України, що у свою чергу розглядалося як важливий засіб збереження і зміцнення єдиної союзної держави.

У роки хрущовської «відлиги» була зроблена часткова спроба реформувати радянську систему, перетворити її на більш життєздатний суспільний організм. В умовах, коли західний світ вступив в еру тотальної модернізації, пов'язаної з розвитком науково-технічної революції партійно-радянське керівництво змушене було шукати нових імпульсів у розвитку радянського суспільства,

.....
прискорення економічного поступу, підвищення життєвого стандарту. В інтересах самозбереження тоталітарної системи було проведено реформування окремих її структур і компонентів, звільнення їх від надцентралізму. Поверхове та дозоване владою реформування зачепило і вищі навчальні заклади України.

Допустимими в панівній на той час системі способами і формами вираження й захисту національних інтересів могли бути лише ті, що виходили з офіційних партійно-державних структур, та й то лише за умови їх ініціювання і контролю з боку як союзної, так і республіканської верхівки.

Атмосфера лібералізації суспільного життя, яка проходила в країні, створювала умови для поліпшення підготовки спеціалістів з гуманітарних дисциплін. Науковці вперше дістали доступ до окремих архівних матеріалів радянської доби. Тематика досліджень стала більш різноманітною, на її визначення здійснювали істотний вплив кафедри та вчені ради університетів та інститутів. З 1957 р. почали виходити фахові журнали з природничих і суспільствознавчих дисциплін українською мовою, які ставали надбанням бібліотек вузів. Серед них – «Український історичний журнал», «Економіка Радянської України», «Радянське право», «Народна творчість та етнографія». З участю науково-педагогічних працівників в 1959 році вийшов перший том «Української Радянської Енциклопедії», протягом 1954 – 1956 рр. вийшла друком двотомна «Історія української літератури», двотомний «Курс сучасної української літературної мови» (за редакцією Л.Булаховського), започатковано видання журналів «Прапор», «Всесвіт», «Радянське літературознавство»¹⁴. Стали виходити в ряді вузів вісники та тематичні збірники наукових праць. Однак в умовах лібералізації партійний апарат ретельно стежив, щоб гуманітарії та суспільствознавці не торкалися заборонених тем і прізвищ, не критикуючи політику панівної партії. В умовах лібералізації суспільного життя партійно-державні структури посилили контроль за діяльністю видавництва і книготорговельних організацій, за ідейним і художнім змістом друкованої продукції³.

В умовах «відлиги» у вищій школі продовжувався процес насадження русифікації вищої школи. У вузах викладання велося переважно російською мовою. Хоча червневий пленум ЦК КПУ в 1953 р. відзначав, що у багатьох вузах західних областей недооцінювалось значення української мови, але викладання більшості предметів проводилось російською мовою⁴. Після арешту Л. Берії головного ідеолога цього пленуму ситуація у мовному питанні істотно не змінилася. У Львівському політехнічному інституті в 1955/1956 навчальному році із 557 викладачів тільки 166 викладали українською мовою, в Львівському сільськогосподарському інституті з 158 викладачів – 67 чоловік читали лекції українською мовою, у Львівському лісотехнічному інституті з 158 тільки 34 викладали українською мовою. Мали місце непоодинокі випадки, коли викладачі добре володіли українською мовою, але не користувались нею у практичній роботі. Однією з причин було й те, що більшість підручників та навчальних посібників видавались російською мовою¹⁸.

Процес русифікації вузів України контролювався Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти СРСР. Щомісячно російською мовою воно видавало «Бюлетень», де оголошувало свої накази та постанови, базовані на рішеннях Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС. До того ж вони були обов'язковими для України, як для всіх вузів Радянського Союзу.

Питання статусу української мови з 1956 р. все частіше порушувалося українською інтелігенцією. Так, у квітні 1956 р. на зборах Спілки письменників України М.Шумило у своєму виступі висловлював турботу за долю української мови: «Всі вузи проводять викладання на російській мові. А ви запитайте молодь з робітничих шкіл, чому вони не говорять українською мовою – на вас подивляться як на націоналіста...»¹⁷.

З ініціативи науковців Київського державного університету та Інституту Мовознавства АН УРСР 11-15 лютого 1963 р. була проведена республіканська наукова конференція з питань використання української мови. У роботі конференції брало участь понад 800 чоловік. Учасники конференції вказували на деформації, що мали місце в мовній політиці на Україні й висували ряд вимог перед партійними та урядовими структурами щодо поліпшення стану української мови. У накреслених конференцією рекомендаціях висувались вимоги: ввести у всіх вищих та середніх спеціальних закладах та підготовчих курсах України викладання та навчання українською мовою, налагодити видавництво літератури українською мовою, збільшити кількість україномовних підручників і посібників, розширити кількість україномовних кафедр у вузах¹⁵.

Отже, політична «відлига» призвела до нової хвилі «українізації». Знову було відкрито поставлене питання про збереження української мови та розширення сфери її функціонування. Газети «Радянська освіта», «Радянська культура», «Літературна газета», «Правда» друкували численні листи письменників, учителів, викладачів вузів із закликами й вимогами поширювати українську мову, боротися за її культуру, підносити красу і милозвучність. Згаданий Закон про зв'язок школи з

життям під виглядом демократизації значно послабив позиції української мови на Україні і одночасно призвів до посилення й поширення руху громадськості на її захист⁵.

Студентська молодь України, як і багато викладачів вузів, скориставшись послабленням ідеологічного пресингу в кінці 1950-х на початку 1960-х років уважно прислухалися до представників нового покоління – шістдесятників. З вірою в оновлення тогочасного суспільства проводили свою творчу діяльність Д. Павличко, І. Драч, Л. Костенко, І. Світличний, В. Симоненко, І. Вінграновський та ін. Вони не лише шукали новаторських форм самовираження, а й піддавали сумніву такі усталені догмати як «партійність літератури» і «соціалістичний реалізм». Молоді письменники та поети художнім словом пробуджували живу думку, таврували пропаганду класової ненависті, звеличували загальнолюдські ідеали. Цьому завданню присвячував свою діяльність і клуб творчої молоді, що виник в Києві на початку 1960-х років¹⁹.

У 1962 р. у Львові також виникає клуб творчої молоді «Пролісок», який об'єднав молоду творчу інтелігенцію заходу. Клуб очолив літературознавець, аспірант Львівського державного університету М.Косів. Складність діяльності клубу полягала в тому, що саме у Західній Україні національно-свідома інтелігенція була в полі зору особливої уваги партійних та адміністративних органів. Саме у Львові прояв вільної думки, тим більше в національному контексті, ставав предметом розборів, гонінь і адміністративних заходів. У квітні 1959 р. до ЦК КПУ надійшла доповідна записка завідувача відділу науки й культури ЦК Ю. Кондуфора «Про деякі недоліки в роботі з інтелігенцією у Львівській обласній партійній організації», де йшлося про «відродження націоналістичних тенденцій» серед інтелігенції краю, про якісь невизначені «помилки методологічного та ідейного характеру» в роботі наукових співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР О. Карпенка та Л. Олесевича. Особливе невдоволення викликало те, що деякі кола інтелігенції Львова, як про це йшлося в постанові Секретаріату, непоравильно зрозумівши заходи щодо реабілітації засуджених у минулому осіб, «стають на шлях безпідставного виправдовування політичних та ідеологічних помилок, яких ці особи припустилися свого часу». Секретаріат ЦК КПУ ухвалив спеціальну постанову, в якій серед іншого вказувалося на посилення ідейно-виховних заходів у вузах Львова⁶.

Незважаючи на всеосяжний контроль та тиск партійної та адміністративної влади на студентів, викладачів, вчителів та науковців у Львові згуртувалось ядро молодих інтелігентів, до яких входили: науковець-психолог М. Горинь, мистецтвознавець Б. Горинь, студент-заочник Львівського державного університету І. Гель, викладач цього ж вузу М. Осадчий⁶. Вони виступали проти русифікації вузів, технікумів та шкіл, за відродження української культури та мови. Цілком можливо, що відносно ліберальна атмосфера «відлиги», активність національно-свідомої інтелігенції сприяла б еволюції шістдесятництва та призвела б до розширення його учасників і виходу на політичний рівень діяльності. Однак партійно-державне керівництво вбачало в цьому супротив русифікації та великодержавній політиці центру. З кінця 1962 р. розпочинається широкомасштабний тиск на ту частину інтелігенції, яка хоча б трохи вийшла з-під тотального контролю партійно-державних структур.

У перші роки «відлиги» влада певною мірою уникала запроваджувати репресивні заходи проти студентів та викладачів. Перевага надавалася громадським заходам – організовувався моральний тиск на тих, які вважалися відступниками від офіційної партійно-державної політики.

Схема роботи партійних та державних органів у період хрущовської «відлиги» була однаковою: для обговорення інформації правоохоронні органи скликали збори «трудових колективів», які під диригуванням головуючих одностайно засуджували «відступників». Партійні збори виключали винуватців з партії, комсомольські – з лав «ленінської молоді». Нерідко «громадське засудження» тягло за собою звільнення з роботи з відповідною характеристикою. На зборах в Івано-Франківському політехнічному інституті колектив викладачів виступив з проханням до адміністрації звільнити з посади викладача кафедри іноземних мов І. Костенюка з тієї причини, що читав самвидавські твори викладача В. Мороза, а асистенту кафедри вищої математики А. Половину і викладачеві А. Загоруйко виголосили сувору догану за читання самвидавських творів¹⁹.

Подібне відбулося у Луцькому педагогічному інституті, де комсомольські збори виключили з ВЛКСМ студенток історико-філологічного факультету Л. Ковальчук та А. Панас за те, що вони «систематично відвідували зборища викладачів вузу В. Мороза та І. Іващенко й сприяли поширенню націоналістичної літератури». У Львівському державному університеті звільнили з роботи трьох викладачів і виключили з партії та університету студента факультету журналістики Я. Кендзьора¹⁹.

У пресі, на зборах у творчих спілках, наукових закладах і вузах за рекомендаціями партійних та адміністративних органів «громили» письменників, митців, науковців, науково-педагогічних

.....
працівників за «відхід від партійної лінії» у національному питанні, за «ідеалізацію минулого», «смакування національної самотності» тощо. Звертатися до національної проблематики для творчої та наукової інтелігенції ставало «навіть» небезпечно, віталася тільки розробка тем, присвячених дружбі народів і благотворному впливові російського народу на інші нації СРСР.

Отже, «відлига» породила таке явище суспільно-культурного життя, як шістдесятництво – рух творчої молоді, яка сповідувала нову тематику, нові думки, відмінні від офіційних. Характеризуючи шістдесятництво, один із його представників В.Мороз зазначив: «То було молоде покоління, яке пішло в університети, яке могло уже подумати про щось інше, а не тільки про елементарні умови існування...»¹⁵.

У розвитку вищої школи західної України були помітними як позитивні так і негативні риси. Позитивне, що було зроблено в період «відлиги» – це перш за все розширення доступу до вищої освіти для всіх верств населення. Відкриття нових вузів, зокрема, в регіонах республіки, розширення вечірньої та заочної форм навчання, збільшення кількості студентів, передбачене плановими органами – все це створювало можливості для більш широкого залучення молоді до отримання вищої освіти.

Але верх брали консервативні підходи, що ґрунтувались на великодержавницьких ідеях та мисленні. Особливо це ми зустрічаємо у 1958 – 1959 рр., коли обговорювався та приймався на Україні «Закон про зміцнення зв'язку школи з життям». Саме він надавав право батькам вибирати своїм дітям мову навчання і став прикриттям русифікації українського шкільництва. Фактично на початку 1960-х років щодо українського населення відновлювалась дискримінаційна шовіністична політика.

У подальшому дослідженні розвитку вищої освіти авторка передбачає зробити більш ґрунтовний аналіз регіональних особливостей таких західних областей, як Рівненська, Волинська, Тернопільська. Багато ж науковців центром суспільного життя Західної України показують тільки Львівську область, недостатньо висвітлюючи суспільне життя у вищезазначених областях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. XX съезд Компартии Советского Союза 14–25 февраля 1956 г. Стенографический отчет. – М.: 1956;
- 2 ДАЛО, Ф. Р-1338.- Оп.1.- Спр. 61.- Арк.59;
3. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? //Вітчизна. - 1990. - № 5. - С. 95-130; № 6. - С. 128-143; № 7. - С. 87-108; № 8. - С. 89-107;
4. До нових успіхів у підготовці спеціалістів // Радянська Україна. - 1953. - 28 червня. - С.1;
5. Історія України ХХ – початку ХХІ століття.– К., 2004. – 194с;
6. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 1980 - х років. – К., С. 211;
7. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К., 1997. – С. 290–295;
- Корнейко А.О. Розвиток освіти на Волині в перше повоєнне десятиріччя // Волинь в другій світовій війні та перші повоєнні роки: Матер. наук. історико-краєзнавчої конф. 19–20 квітня 1995 р.– Луцьк, 1995.– С.78–79;
8. Культурне життя в Україні. Західні землі. – Т.2. 1953–1966. – Львів, 1996. – с. 653;
8. Сворак С. «Справа вчителів» Західного регіону України 1949–1951 рр. // Визвольний шлях. – 1999.– №4.– 442с;
9. Сливка Ю.Ю. Лаврентій Берія і Україна 1953 рік.–Л., 2005. – с. 53;
10. Терлюк І. Приїхав росіянин до Львова // Дзвін. – 1994. – №9. – С. 113–121;
11. Україна крізь віки: В 15 т. / Під ред. Смоля В.А. – Т. 13. – 280с.;
12. Україна в умовах системної кризи 1946 - 1980рр. / Баран В.К., Даниленко В.М. - К.: Альтернатива, 1999. – 213с;
13. Україна: друга половина ХХ століття. – К., - 1995.–349с;
14. Національні меншини України у ХХ ст.: політико-правовий аспект.– К., 2000. – 356с.;
15. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали. Сучасність, 1983. - Т.ІІІ – 314 с;
16. ЦДАВО.- Ф. Р.–2, Оп.8.- Спр. 9566.- Арк. 161;
17. ЦДАГО України. – Ф. 1 - Оп. 24. - Спр. 4256. - Арк. 18;
18. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 24. - Спр. 3524. - Арк. 81;
19. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 24. - Спр. 6160. - Арк. 46 - 48

П.Є. Кам'янський

МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ ТА ЄПИСКОП ГРИГОРІЙ ХОМИШИН В БОРОТБІ ЗА УКРАЇНСЬКУ ЦЕРКВУ І ДЕРЖАВНІСТЬ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

Падіння самодержавства в Росії 1917 р., демократизація суспільного життя сприяли розвитку національно-визвольних процесів. Виникла можливість самовизначення України й відродження національної державності. 4 березня 1917 р. представниками українських партій і громадських організацій була створена Українська Центральна Рада, яка своєю метою проголосила державне самовизначення українського народу. Утворення Центральної Ради було початком Української

національно-демократичної революції. Українська греко-католицька церква підтримувала державотворчі процеси в Україні.

У зв'язку з проголошенням Центральною Радою, IV Універсалом незалежної Української держави в січні 1918 р. митрополит А. Шептицький, єпископи Г. Хомишин і Й. Коциловський видали спільне Пастирське послання до українського народу. У ньому, підтримуючи державницькі ідеї, відзначали, що починається нова історична епоха для українців. Ієрархи заохочували священників до «єдності і лучності з народом», зокрема вказували: «...Будемо домагатися, щоби... не ставляв ніхто ніякої перепони в всестороннім розвитку національного життя і культури українського народу, а навпаки служив йому і зичливо ставився до всіх його справ»¹.

Дослідження діяльності А. Шептицького і Г. Хомишина відзначається на сьогодні науковою і суспільно-політичною актуальністю. Станіславський владика апелював до австрійського уряду з вимогою прискорити ратифікацію Брест-Литовського договору від 9 лютого 1918 р., за яким українські етнічні землі Холмщини і Підляшшя відійшли до Української Народної Республіки. З березня 1918 р. у Станіславі відбулася маніфестація з підтримкою умов Брест-Литовського договору. Єпископ після архієрейської служби, у проповіді відзначив: «Безприкладна в історії світу страшна, жорстока, безпощадна війна наближається до свого кінця... Чотири роки кривився наш нарід по цей і по той бік державної межі, що розділяла нашу націю. І ось той нарід-мученик, який найбільше страждав і по-геройськи терпів і переносив дану йому Богом долю, той нарід, над яким вже панахида відправили задрі лукаві його вороги не згинув у вихрах віків. Він воскрес оце до нового життя...»².

Розпад Австро-Угорської імперії значно загострив етно-політичну ситуацію та державотворчі процеси в Галичині. Поляки, відновлюючи державність, прагнули за будь-яку ціну анексувати територію Східної Галичини. 18 жовтня 1918 р., з метою вирішення долі західноукраїнських земель, до Львова з'їхалися українські депутати австрійського парламенту від Галичини і Буковини, обох крайових сеймів та по три представники від провідних політичних партій: УНДП, ХСП, РУРП та УСДП. Зібрання проголосило створення Української Національної Ради (УНРади), до складу якої ввійшов і Г. Хомишин³.

Метою та ціллю даної статті є об'єктивне дослідження місця і ролі А. Шептицького та Г. Хомишина в боротьбі за Церкву і державність України.

Вирішальною подією на шляху західних українців до відтворення державності став Листопадовий зрив 1918 р. У ніч на 1 листопада у Львові та в більшості повітів Східної Галичини в результаті національно-демократичної революції влада перейшла до української адміністрації. 13 листопада УНРада видала закон, в якому затвердила державну самостійність західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) зі столицею у Львові⁴.

З перших днів свого існування ЗУНР стала об'єктом агресії з боку Польщі. 22 листопада 1918 р. поляки захопили Львів, згодом інтернували А. Шептицького та перемишльського єпископа Й. Коциловського. Обов'язки митрополита змушений був виконувати Г. Хомишин. Станіславський владика звернувся до мирян та духовенства галицької митрополії з Пастирським листом, в якому доручив усім священникам згадувати в літургіях президента ЗУНР Євгена Петрушевича, український уряд і військо⁵.

Після вимушеного переїзду уряду ЗУНР до Станіслава у січні 1919 р. ієрарх продовжував брати участь у засіданнях Національної Ради. У будинку, зведеному на кошти УГКЦ УН Рада схвалила закон про злуку ЗУНР з Українською Народною Республікою, що урочисто було проголошено 22 січня 1919 р. у Києві. З поверненням делегації ЗУНР з Києва до Станіслава єпископ Г. Хомишин відправив Архієрейську Службу Божу у присутності представників уряду і членів делегації. За його рекомендацією отця-доктора І. Лятишевського обрали референтом релігійних справ при Державному секретаріаті освіти ЗУНР⁶. Протоколи засідань єпископської консисторії в Станіславі за 1919р. свідчать про те, що духовенство єпархії підтримувало державотворчі процеси в Галичині⁷.

У січні 1919 р. Г. Хомишин написав Пастирське послання до духовенства і вірних «В переломову добу історії українського народу з нагоди торжества Йорданського», де підтримав ідею будівництва незалежної України на засадах католицької віри. У ньому говорилося: «... Без премінення прав і правд Божих найгарніші навіть кличі людські суть нічим іншим, як тільки пустим звуком... Сі основні правди повинні мати на тямці всі народи, які в нинішнім замішаню борються о свою судьбу. Сі правди повинен мати перед очима і український народ, котрий також змагає статись самостійним народом і основати свою питому державу. А до сего має він за собою всяке право. Сели на землі є місця досить для всіх народів, то чому ж би не мало стати місця і для народу українського?»⁸.

У березні 1919 р. друкований орган «Вістник Станіславівської Епархії» вмістив звернення Г. Хомишина «О грозі нещастя для українського народу», в якому владика закликав духовенство консолідувати вірних на засадах християнської моралі та етики. У зверненні підкреслювалося: «Нещасний наш нарід! Тяжкі нещастя і допусти спали на него під час світової війни, а тепер зависла над ним еще страшнійша гроза. Бо не тільки нарід кровавиться в борбі о своє істноване, але також грозить як страшна туча і буря внутрішнього лиха між самим народом.»⁹

Протягом 7-8 травня 1919 р. у Станіславі відбувся з'їзд релігійних діячів, який за дорученням митрополита А. Шептицького скликав Г. Хомишин. Засідання з'їзду за участю понад 200 священників закликали духовенство і вірних самовіддано працювати й захищати незалежність ЗУНР¹⁰.

Однак з весни 1919 р. Г. Хомишин стриманіше ставився до державотворчої діяльності уряду ЗУНР. 14 квітня 1919 р. було ухвалено закон про земельну реформу, що передбачав націоналізацію церковних земель -основу матеріального існування церкви. У вступній частині закону вказувалося: «Вивласнюються всі двірські обшари, всі добра монастирські, єпископські, ераціональні...»¹¹.

На думку Г. Хомишина, уряд ЗУНР у своїй політиці не приділяв належної уваги релігійному питанню. В одному з Пастирських послань того часу владика писав: «... Чи на се та Церков поділяла гірку судьбу народу, щоби тепер бути копненою і позбавленою прав горожанських? ...Чи на се сі священники народом за весь час опікувались, коли не було еще ніяких иньших опікунів, чи на се вони в борбі за добро народне виражувались на ріжні пониження і зневаги? ...чи на се, питаюсь, щоби тепер бути викиненими і зневаженими і то від своїх і в хвили, коли зачала свитати свобода?! ... Еще не нажилисьмо ся свободи, еще ся свобода не є зовсім обезпечена, а вже єї зачинаємо надуживати і то якраз проти тих, котрі завсігди поділяли долю і недолю свого народу»¹². Як ультраклерикал, владика добре не розумів специфіку тогочасної ситуації, вважав, що УГКЦ повинна відігравати пріоритетну роль у суспільно-політичному житті Галичини, як у ХІХ ст. Крім того, на нашу думку, Г. Хомишин був незадоволений тим, що до складу уряду ЗУНР - Державного Секретаріату входив лише один представник від Християнсько-суспільної партії.

Після падіння уряду ЗУНР у липні 1919 р. польська армія окупувала територію Східної Галичини. Того ж року у Львові з метою координації й активізації боротьби західних українців проти польської окупації за відновлення національної державності було створено Міжпартійну раду. До її складу ввійшли галицькі партії - Українська народно-трудова (Національно-демократична), Українська радикальна та Християнсько-суспільна¹³. 26 серпня 1919 р. митрополит А. Шептицький, єпископи Г. Хомишин та И.Коциловський звернулися до духовенства і вірних з відозвою, в якій закликали краян до спокою та терпіння¹⁴.

У 1931 р. станіславський владика написав Пастирського листа «Про політичне положення українського народу в польській державі», в якому виклав свою думку і про поразки національно-визвольного руху 1918-1923 рр. Основну причину поразки Г. Хомишин шукав не так в силі Польщі, як у політичній незрілості, безпорадності самих українців, які замість того, щоб через виважений розрахунок сил вийти на прагматичний мінімум, вибрали нічим не обґрунтований непримиренний максимум. Тут до уваги взято дипломатичні контакти уряду ЗУНР з Антантою (очевидно, мова йде про місію генерала Бартелемі у лютому 1919 р.). На думку Г. Хомишина, в такій складній ситуації для українців найдоцільніше було прийняти пропозиції європейських країн щодо автономії в складі Польщі під їх гарантію¹⁵. У листі до О.Барвінського від 12 січня 1920 р. він писав: «Праця нам потрібна, але позитивна, на основах християнських... А наші патріоти позитивну роботу нищили до нащадка. І се відбилось застрашаючими наслідками в останній добі нашої історії»¹⁶. На наш погляд, Г. Хомишин не розумів усієї складності тогочасної політичної ситуації у Галичині, переоцінював роль Антанти у вирішенні українського питання на міжнародній арені.

Восени 1919 р. польський уряд розвинув антиукраїнську політику. Було скасовано існуючу за Австро-Угорщини автономію, ліквідовано крайовий сейм, усунуто з посад національно свідомих українських чиновників, заборонено вживання назв «українець», «Галичина» (натомість вводилися терміни «русин», «русинський», що вже стали анахронізмами, «Малопольща»), закрито українські громадські установи. Тисячі галицьких українців вивезено в концентраційні табори, убито 5 греко-католицьких священників, понад 200 ув'язнено¹⁷. Станом на 1921 р. із 20 священників Рогатинського повіту неарештованими і неінтернованими залишилися лише 4¹⁸.

У «Вістнику Станіславівської Епархії» з'явилось повідомлення Г.Хомишина «О дев'ятниці за душі усопших», де відзначалося: «Тяжко смагає справедливність Божа цілий наш нарід за гріхи і провини наші. Карає нас Христос посередно через людей, але карає і впрост, бо пошесть страшна лютиться і десяткує вірних, нема також майже дня, щоби не упав жертвою сеї пошести священник»¹⁹.

2 листопада 1919 р. єпископ Г. Хомишин написав листа до Львівського окружного генерального управління, в якому просив зарадити незаконному та несправедливому вивозу парохів зі Станіславської єпархії²⁰. Згодом весь галицький єпископат направив лист-протест голові Української Місії при Світовому Конгресі в Парижі дипломату-графу Михайлу Тишкевичу. Галицькі ієрархи просили графа передати протест Світовій конференції, але не виявили бажання публікувати листа в пресі через можливу ескалацію репресій щодо українського населення. У листі вищі церковні сановники, навівши факти зневажливого ставлення до галицьких українців, звернулися до міжнародних європейських структур з проханням не дати полякам ліквідувати автономію Галичини²¹.

Польська влада прагнула оздоровити ситуацію в регіоні шляхом нейтралізації митрополита А. Шептицького і переведення його до Риму. Польському послу при Апостольській столиці Йозефу Веруш-Ковальському 11 вересня 1919 р. було адресовано листа. У ньому відзначалося, що для заспокоєння українського національного руху в Східній Галичині бажано призначити митрополитом Г. Хомишина, який заміняв А. Шептицького в час Першої світової війни і зумів налагодити взаємини з польською адміністрацією. Однак у листі-відповіді до Владислава Скшинського 8 жовтня того ж року польський дипломат відповів, що А. Шептицький у Римі має великий авторитет, тому може отримати там посаду кардинала, а це було б не на руку Польщі²². І. Веруш-Ковальський резюмував: «Шептицький у Римі був би ще більш небезпечний, ніж у Львові». Однак польський чиновник зауважив, що справа заміни його на Г. Хомишина є не завершеною і за нових обставин може мати продовження²³.

Улітку 1920 р. суспільно-політична ситуація в Галичині знову ускладнилася внаслідок радянсько-польської війни, в ході якої на території зайнятих Червоною армією 16 галицьких повітів було створено Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку (ГСРР). Її тимчасовий уряд - Галревком Ісерпня 1920 р. видав декрет, який не тільки обмежував права церкви, а й ставив її поза законом. Єпископат УГКЦ висловив протест проти обмежень радянською владою громадянських прав людини, свободи совісті та віросповідань. У спільній заяві митрополита А. Шептицького, єпископів Г. Хомишина і К. Чехівського наголошувалося: «Галицька радянська республіка є штучним утворенням більшовицької окупаційної влади, яка нічим не відрізняється від царської чи польської окупації»²⁴. У вересні 1920 р. в Галичині знову була встановлена польська окупаційна влада. Антицерковна політика уряду ГСРР лише вкоренила у світогляді Г. Хомишина «радянськострахи».

Станіславський єпископ по-своєму бачив вихід зі складної суспільно-політичної ситуації в Галичині. Перш за все він прагнув домогтися консенсусу між представниками українського та польського духовенства. У червні 1921 р. на засіданні католицьких єпископів у Кракові було прийнято рішення провести найближчим часом спільний з'їзд з греко-католицьким єпископатом з метою подолання незгод та усунення конфліктів між поляками й українцями. Ця зустріч мала би стати початком польсько-українського порозуміння²⁵.

Однак перемишльський єпископ Й. Коциловський, генеральний вікарій львівської капітули О. Бачинський, який заміняв митрополита А. Шептицького, не підтримали «нормалізаторських» ідей Г. Хомишина. Значна частина греко-католицького духовенства також відкидала можливість за таких суспільно-політичних умов сприяти українсько-польському порозумінню. Крім того, станіславського владику компрометувало те, що поляками пророблявся варіант призначення митрополитом Г. Хомишина. Відзначимо, що провід Християнсько-суспільної партії, відмовившись від угодовства, підтримав державно-самостійницькі гасла²⁶. Як наслідок цього, єпископ залишився не почутим у галицькому суспільстві та дещо ізольованим.

На наш погляд, ініціатива Г. Хомишина нормалізувати українсько-польські взаємини була пов'язана певною мірою з активізацією діяльності українського націоналістичного підпілля. Поява націоналістичної Української Військової Організації (УВО) в серпні 1920 р. була реакцією на антиукраїнську політику польської влади у Галичині. Протягом 1920 - 1921 рр. націоналісти вчинили ряд саботажницьких і терористичних актів проти представників окупаційної влади²⁷.

У четверту річницю польської окупації Східної Галичини керівництво УГКЦ підписало звернення «До всього культурного світу», в якому рішуче засуджувалася «екстермінаційна» (винищувальна) політика властей²⁸. У документі говорилося: «Перед українським народом стоїть страшне марево позбавлення усіх прав людини і нації на своїй власній землі, яку щедро скроплено кров'ю у боротьбі за власну державу». Крім владик, під документом стояли підписи таких відомих діячів, як Юліан Романчук, Володимир Бачинський, Лев Бачинський²⁹. Це була реакція галицьких українців на посилення антиукраїнської кампанії польської влади наприкінці 1922 р.

15 березня 1923 р. Рада послів країн Антанти, ігноруючи інтереси українців, прийняла рішення про передачу території Східної Галичини Польщі за умови надання їй територіальної автономії. Владика бачив, що за таких обставин добитися поступок у поляків буде важко. 7 квітня 1923 р. в листі до лідера християнських суспільників О. Барвінського писав: «Удар, зісланий на нас за допустом Провидіння, нехай буде великим упімненням, не треба попадати у зневіру або голосити сентиментальні нарікання, але взятися треба до позитивної праці в ім'я ідеї Христової. Лишень в тім можемо сподіватися побіди»³⁰.

Антанта, передавши Галичину Польщі, легітимізувала її антиукраїнську політику. Врегулювання проблеми галицьких українців відтепер ставало внутрішньою справою поляків. Їхні спроби продовжувати шовіністичну політику наражалися на активний спротив галицьких українців. Для вивчення ситуації станіславський воєвода Юристовський 1923 р. наказав підлеглим спостерігати за ставленням греко-католицьких священників до польської влади. Польські службовці приносили інформацію про те, що у повітах Рогатинському, Косівському, Долинському, Снятинському, Коломийському, Надвірнянському і Богородчанському воно було «здебільшого ворожим»³¹.

Польські спецслужби стежили і за єпископом Г. Хомишином. 18 червня 1924 р. воєводське управління отримало звіт про релігійну місію владики в Городенці. У ньому вказувалося, що 10 червня в місцевому храмі єпископ відслужив службу, уникаючи під час проповіді політичних тем. Городенківський староста при зустрічі з Г. Хомишином наголосив, що потрібно зберігати лояльність щодо польської держави³². Польський чиновник натякнув вищим органам у Варшаві, що Г. Хомишин не був знярядям у руках місцевої адміністрації, однак зауважив, що найменший відсоток вороже налаштованих священників до влади саме у Станіславській єпархії, найбільший - у Львівській. Воєвода Юристовський пов'язував це з тим, що єпископ Г. Хомишин основне своє покликання вбачав у «піднесенні життя релігійного», а не займався політикою. Водночас митрополит А. Шептицький та єпископ Й. Коциловський, за його словами, свідомо залучалися до шкідливого для польської держави «розбудження петрушевицького духа українського»³³.

Можна вважати, що Г. Хомишин лояльно ставився до польської держави, вважаючи протиурядові дії в цей час малоефективними. Це переконання зросло після з'їзду польських єпископів у місті Ченстохові в липні 1924 р. Католицький єпископат дав зрозуміти, що вважає Східну Галичину невід'ємною частиною Польщі, а тому засуджував прояви будь-якого опору³⁴.

На думку станіславського єпископа, необхідно вичекати, «зрефлексуватись», витримати паузу в національно-визвольних змаганнях. Одна з можливих причин таких поглядів владики - поширення серед галицького суспільства прорадянських настроїв як реакції на українізацію в Наддніпрянській Україні. Г. Хомишин волів залишатися під католицькою Польщею, аніж жити у комуністичній країні³⁵. Натомість Г. Хомишин активно підключився до розроблення тексту конкордату - нормативного договору між Ватиканом і Річчю Посполитою, що був покликаний юридично врегулювати взаємовідносини між двома сторонами³⁶. Апостольський нунцій у Польщі зауважив, що при його твердженні мають бути враховані побажання і греко-католиків. У зв'язку з цим 19 березня 1924 р. у митрополита відбулася нарада, де, крім духовенства, взяли участь представники світської інтелігенції. На ній прийняли текст звернення у справі конкордату³⁷.

10 лютого 1925 р. цей договір було підписано. В одному з його «артикулярів» (положень) говорилося: «Католицька церква без різниці обрядів буде користуватися в Польській Республіці повною свободою. Держава запевняє церкві свобідне виконання її влади і юрисдикції, а також свобідну адміністрацію й управу її справами та майном згідно з Божими правами і канонічним правом»³⁸. 8 вересня 1925 р. греко-католицькі єпископи склали присягу на вірність Речі Посполитій, беручи на себе зобов'язання дотримуватися Конституції, зберігати лояльність щодо польської держави та керувати духовенством в такому ж дусі³⁹.

Підписання конкордату 1925 р., на нашу думку, стало визначальним рубежем у суспільно-політичній діяльності станіславського владики. Г. Хомишин як законослухняний громадянин дотримувався умов договору.

Отже, Г. Хомишин підтримав національно-визвольні змагання українців, брав участь у становленні Західноукраїнської Народної Республіки, позитивно сприйняв акт злуки ЗУНР і УНР 1919 р. Владика вважав, що у державотворенні УНРада не приділяла належної уваги релігійним питанням, тому був малоактивним у її засіданнях. Після падіння ЗУНР єпископ засудив антиукраїнську кампанію польського уряду. Прагнучи відвернути шовіністичну політику польських властей, він сформулював власну програму нормалізації українсько-польських взаємин. Однак через надмірну «клерикальність» та невідповідність тогочасним суспільно-політичним реаліям, висунуті

.....
єпископом ідеї порозуміння не були підтримані галицьким політикумом та громадськістю. Польський уряд, враховуючи консервативність поглядів, готовність ієрарха йти на компроміс з владою, а також окцидентальну орієнтацію, почав підтримувати Г. Хомишина з метою протиставлення його більш антипольськи налаштованому митрополиту А. Шептицькому.

Рішення Ради послів країн Антанти про передачу території Східної Галичини Польщі, умови конкордату між Ватиканом і Річчю Посполитою, за якими греко-католицька церква як суспільна інституція юридично підпорядковувалася польській державі, змусили Г. Хомишина переглянути свою суспільно-політичну позицію відповідно до нових реалій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гайковський М. УГКЦ в часи митрополитування Андрея Шептицького // Київська Церква. - 2001. - №2-3. - 40; 2. Ставничий І. Від повітового міста до столиці ЗУНР. Альманах станіславської землі. - Т. 1 - Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1975-С. 118; Пастирський лист Григорія Хомишина Станіславського єпископа до Всечесного духовенства і вірних Станіславської дієцезії. - 1941. - С.7; 3. Марчук В., Пилипів І. Українська греко-католицька церква і Українська держава. // Українознавчі студії. - 2000. - № 2. - С.205; 4. Красівський О. За Українську державу і церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність митрополита А. Шептицького в 1918-1923 рр. - Львів, 1996.-С.136,137.; 5. Красівський О. За Українську державу і церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність митрополита А. Шептицького в 1918-1923 рр. - Львів, 1996.-С.10; 6. Полєк В. Нарис історії Івано-Франківської греко-католицької єпархії. Шематизм Івано-Франківської єпархії. - Івано-Франківськ, 1995. - С.136; 7. Ф.504 (Станіславська консисторія, 1788-1939 рр ОГоп.1, -Спр.808 (Протокол засідань єпископської консисторії Станіславської, 15 січня - 15 жовтня 1919 р.), Арк. 8; 8. Посланіє пастирське Григорія Хомишина до Духовенства і Вірних єпархії Станіславської в переломову добу історії українського народу з нагоди торжества Йорданського.- Станіславів, 1919. -С.8; 9. Вістник Станіславської Єпархії. (Спеціальний періодичний друкований орган Станіславської єпархії). - Станіславів. - 1919 р.- Січень-березень. - Ч. 1-3; 10. Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква: історичний нарис.-Івано-Франківськ: Плай, 2001 - С. 87; 11. Макаруч С. Українська республіка галичан: нарис про ЗУНР. - Львів: Світ. -С.73; 12.- С.1; 12, 14 ; 13. Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблема польсько-українських стосунків. - Львів, 200. - С.56 ; 14. Посланіє пастирське А. Шептицького, Г. Хомишина, Й. Коциловського до Всечесного Духовенства і Вірних. - Перемишль, 1919. -С.7; 15. Пастирський лист Григорія Хомишина до Всечесного клира і вірних Станіславської єпархії, про політичне положення українського народу в польській державі. - Львів, 1931. - С.7; 16. Ф.11 (Барвінський Олександр - педагог, історик, громадський і політичний діяч 1847-1927 рр.), спр.2665/п.160 (Хомишин Григорій. Листи до Барвінського Олександра Григоровича, 1904-1923), Арк. 88; 17. Кравчук А. Конференції архиєреїв Української греко-католицької церкви (1902-1937). -Львів, 1997. - С. 55; 18. Ф.2 (Станіславське воеводське управління м. Станіслав 1921-1939рр.), Оп.1.- Спр.45 (Листування з Міністерством внутрішніх справ і повітовими старостами про запровадження польської мови в службову діяльність, жалоби греко-католицького духовенства на заборону в листуванні української мови, 24 вересня 1921-3 липня 1925). -Арк. 45; 19. Вістник Станіславської Єпархії. (Спеціальний періодичний друкований орган Станіславської єпархії). - Станіславів. -1920 р. -Січень-березень. - Ч. 1-3; 20. Красівський О. За Українську державу і церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність митрополита А. Шептицького в 1918-1923 рр. - Львів, 1996.-; 21. Ф.9 (Окремі надходження), спр.1069 (Протоколи конференційєпископів Львівського, Перемишльського, Станіславського, 1902-1939 рр.), Арк. 30 ; 22. Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква: історичний нарис.-Івано-Франківськ: Плай, 2001 -с.291; 23. Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), Wydział Wschodni, sygn. 5335 (Stanowisko Watykanu, kościoła i arcybiskupa Szeptyckiego. Korespondencja, raporty, memoriały, wycinki prasowe, 1919-1921); Красівський О. За Українську державу і церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність митрополита А. Шептицького в 1918-1923 рр. -Львів, 1996.-84 с; 24. Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква: історичний нарис.-Івано-Франківськ: Плай, 2001 -с.90; 25. Красівський О. За Українську державу і церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність митрополита А. Шептицького в 1918-1923 рр. -Львів, 1996.-с. 17; 26. Москалюк М. Взаємовідносини Української християнської організації з УНДО: шлях від співробітництва до конфронтації // Вісник Прикарпатського університету. Історія. - 2000. - № 3. - с. 91; 27. , Кравчук А. Конференції архиєреїв Української греко-католицької церкви (1902-1937). -Львів, 1997. -С. 160; 28. Фонд 6 (Центральний комітет Компартії Західної України 1917-1936 рр.), Оп. 6-1.- Спр. 31. (Оправки, інформації, проект програми, листування, заклики і інші документи УНДО), С. 107; 29. Паславський І. Між Сходом і Заходом // Дзвін. - Літературно-мистецький та громадсько-політичний часопис. - 1990. - № 10. - С. 100-107.Арк. 216; 30. Ф.11 (Барвінський Олександр - педагог, історик, громадський і політичний діяч 1847-1927 рр.), спр.2665/п.160 (Хомишин Григорій. Листи до Барвінського Олександра Григоровича, 1904-1923), Арк. 103; 31. Ф.2, Оп.1, Спр.181 (Листування з повітовими старостами про розслідування фактів переслідування греко-католицького духовенства місцевою владою, 13 лютого 1923-9 серпня 1923), Арк. 56, 58, 60, 63, 75, 80, 88, 90; 32. 454 (Sprawy osobowe biskupow. Działalność polityczna, nominacje, dotacje. Lit. A-C, 1919-1938).С. 534; 33. 928 (Raporty wojewodow o antypanstwowej działalności kleru grecko-katolickiego, 1919-1939).С. 246; 34. Красівський О. За Українську державу і церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність митрополита А. Шептицького в 1918-1923 рр. -Львів, 1996.-С. 18 ; 35. Пастирський лист Григорія Хомишина до

Станиславівської єпархії про грозачі небезпеки. - Станиславів, 1925., С. 2; 36. Ф.358, оп.3, спр.57 (Листування з папською нунціатурою у Варшаві і єпископом Хомишиним в справі заключення Конкордату між Польщею і Ватиканом), Спр. 57; 37. Перевезій В. Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20-30 рр. ХХ ст. - К., 1998. - С. 20; 38. Гайковський М. УГКЦ в часи митрополитування Андрея Шептицького // Київська Церква. - 2001. - №2-3. - С. 33; 39. Гайковський М. УГКЦ в часи митрополитування Андрея Шептицького // Київська Церква. - 2001. - №2-3. - С. 34

Ю.В. Недужко

**КУЛЬТУРНІ ІНІЦІАТИВИ ІНТЕЛІГЕНЦІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В
КОНТЕКСТІ БОРОТЬБИ ЗА ВІДРОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ
(КІНЕЦЬ 50-Х – ДРУГА ПОЛОВИНА 60-Х РР. ХХ СТ.).**

Нині поза межами України перебуває понад 16 млн. українців. Вони становлять одну з найбільш політично-, економічно- і культурно-активних діаспор в світі. Чисельні, організовані та активні громади української діаспори зосереджені в країнах Європи, Сполучених Штатах Америки, Канаді та Австралії. Привертає увагу передусім висока суспільна й громадська активність зарубіжних українців. Багато сил і енергії витратила українська діаспора, активно сприяючи державотворчим процесам у нашій країні, відстоюючи права людини, демократію та інтереси українського народу, намагаючись створити позитивний імідж України в світі. Зусилля багатьох поколінь зарубіжних українців були спрямовані на забезпечення відродження незалежної демократичної України. І їх вдячні нащадки завжди повинні пам'ятати про це.

Президент України В.А. Ющенко, виступаючи перед українською громадою Чикаго 5 квітня 2005 року, під час Державного візиту до США, зокрема, наголосив: «Як Президент нової України дякую Вам за любов до нашої Батьківщини! У важкі часи саме від вас світ дізнавався правду про Україну... Цілому світові ви нагадували, що Україна є, що наша нація жива і виборює своє місце під сонцем. У всіх кінцях ви були послами майбутньої України, коли її ще не було на карті. Ви маєте знати – в тому, що вільна і незалежна Україна відбулась, є й ваш величезний внесок! ... Вірю, що всі українці разом зроблять Україну щасливим домом для нашої великої української родини. Під одним дахом зберуться всі її дочки і сини. Ми маємо вірити в це і наближати цей благословенний час!». ¹

Відповідно велика роль в цьому належить історичній науці. На жаль, історія зарубіжних українців, особливо це стосується післявоєнного періоду, висвітлена надзвичайно слабо та фрагментарно. Діяльність української діаспори, зокрема і в сфері культури, щодо відродження державної незалежності України, незважаючи на важливість проблеми, взагалі є «білою плямою» української історіографії. Серед праць, в яких можна знайти інформацію про визвольні змагання зарубіжних українців, необхідно відзначити роботи Івана Базарка та Ігнатія Білинського, Олекси Калиника, Леоніда Полтави, М. Куропася, в яких докладно проаналізована політична та культурна діяльність української еміграції США в шістдесятих роках минулого століття.² Викликає зацікавленість фундаментальна праця канадського дослідника Михайла Боровика «Століття українського поселення в Канаді (1891-1991)», в якій, крім інших питань, змальована культурна діяльність зарубіжних українців.³

Взаємозв'язкам урядових структур і громадських кіл України з українською громадою країн Північної Америки в другій половині 1940-1980-ті роки присвячений збірник документів та матеріалів «На скрижальях історії», підготовлений академіком НАН України П.Т.Троньком, науковцями Інституту історії України НАН України О.Г.Бажаном та Ю.З.Данилюком.⁴ Багато інформаційного матеріалу про культурне життя і діяльність зарубіжних українців міститься в монографії українських дослідників Трощинського В.П. та Шевченко А.А.⁵ Ряд наукових публікацій присвятив висвітленню життя та діяльності української діаспори і автор цих рядків.⁶

Проте всі вони лише побіжно торкаються зазначеної проблеми. Тому дослідження і висвітлення культурної діяльності української діаспори в контексті довголітньої боротьби еміграції за демократію і незалежність України викличе значну зацікавленість як професійних науковців, так і представників політичних партій, громадського загалу і може становити суспільну цінність за нинішніх складних умов перехідного періоду українського державотворення, стане однією з форм співпраці із зарубіжними українцями.

Метою даної статті є висвітлення культурної діяльності інтелігенції української діаспори країн Заходу в контексті боротьби за відродження незалежної Української держави. Серед основних завдань публікації є наступні: простежити культурну політику організацій української діаспори, їх взаємодію з органами влади, політичними колами, громадськістю та мас – медіа країн Заходу, показати напрямки пропагандистської політики органів влади СРСР і УРСР в культурній сфері, розрахованої на зарубіжних українців.

Одним з основних напрямків діяльності української діаспори, спрямованої на відродження державної незалежності України, став культурний. Адже без збереження власної культури протягом тисяч років не міг існувати жоден народ, жодна країна. Провідні організації зарубіжних українців висунули тези про пригноблення української культури в СРСР і УРСР, «немилосердну русифікацію» українського культурного життя та потребу захисту, збереження і розвитку національної культурної спадщини. У цьому контексті, важливе значення закордонні українці приділяли підвищенню рівня національної самосвідомості, запобіганню асиміляційних процесів та вихованню патріотично налаштованого молодого покоління української діаспори, здатного продовжувати боротьбу за незалежність України.

Саме тому ряд інформаційних акцій української діаспори був спрямований в культурну площину. Крім того, виступи на захист «переслідуваної національної культури» давали додаткові козирі щодо залучення до участі в них офіційних осіб країн Заходу. Зокрема, під час проведення США «політики стримування» по відношенню до СРСР, використання українською діаспорою тез про захист національної культури й проведення відповідних заходів на її підтримку не суперечило офіційній позиції цієї країни та дозволяло представникам її органів влади брати в них активну участь.

Відзначення річниці з дня народження Тараса Шевченка і кампанія української діаспори щодо спорудження йому пам'ятника стали наочним прикладом використання культури в політичних цілях. З метою популяризації минулого українського народу, його історії і культури, а також прагнення до відродження незалежної Української держави, українська діаспора США розпочала кампанію, спрямовану на будівництво в Вашингтоні пам'ятника Т. Шевченку як Поету України. Лідери УККА лобювали відповідне рішення Конгресу США щодо виділення місця та надання дозволу на його спорудження. У березні 1959 року в Конгрес США було внесено дві резолюції з цього приводу: №54 сенатором Д.Джавітсом в Сенат та №311 конгресменом А.Бентлі в Палату Представників. 31 березня 1960 року в Палаті Представників пройшли слухання з цього приводу. На них виступили конгресмени А.Бентлі та представники української діаспори Добрянський, Галичин, Смаль-Стоцький та інші. Їх результатом стало те, що в кінці другої сесії 86 Конгресу обидві його палати підтримали спільну резолюцію №311. У ній надавалася згода на спорудження монумента Т.Шевченку в столиці країни за кошти української громади США. Він повинен був бути збудований не пізніше 26 червня 1965 року. Водночас українська діаспора організувала дві кампанії щодо видання Американським поштовим відомством марок, присвячених Великому Кобзарю в серії «Борці за свободу». Масові петиції з цього приводу були відправлені у Вашингтон.⁷ Монумент Т.Шевченку був урочисто відкритий в 1964 році. Він був приурочений до 150 річниці народження визначного українського поета.

Значно активізувало українську діаспору відзначення річниці гетьмана України І. Мазепи. У 1959 році в країнах Заходу було організовано урочисте відзначення 250 річниці відходу у вічність гетьмана І. Мазепи. Яскрава постать цієї людини, на думку української діаспори, символізувала долю українського народу та його боротьбу за Українську державу. Крім того, гетьман І. Мазепа був не лише визначним політичним діячем, але й покровителем української культури, зокрема, мистецтва та архітектури. Для проведення урочистостей був створений спеціальний комітет на чолі з автором публікацій про Івана Мазепу проф. В. Січинським. Численні фестивалі, концерти, конференції, лекції, виставки матеріалів, присвячених І. Мазепі, відбувалися в різних містах США, Канади, Австралії, країн Західної Європи. У 1959 році в Нью-Йорку був проведений Фестиваль молоді, приурочений цій події. Відомий український митець П.Андрусів створив портрет українського гетьмана. У 1960 році побачила світ книга «Іван Мазепа, гетьман України», підготовлена групою українських авторів. Ряд статей, присвячених цій історичній постаті, було опубліковано в журналі УККА «Ukrainian Quarterly». Урочистості отримали великий резонанс, зокрема в США, та сприяли популяризації прагнень українського народу до відродження державної незалежності України.⁸

З метою популяризації української культури та формування сприятливої думки громадськості країн Заходу стосовно українського народу та його державницьких прагнень, 17 січня 1963 року в Нью-Йорку УККА був сформований спеціальний Український комітет для проведення Світової ярмарки. Ярмарка повинна була відбуватися в Нью-Йорку в 1964-1965 роках. Очолив його віце-

президент УККА Я. Лесавер. Перед комітетом стояло завдання популяризації української культури в США та привернення уваги з боку офіційних осіб та громадськості країни до проблеми «русифікації» в УРСР, мобілізації з цією метою українських артистів та діячів мистецтва для проведення «Українських днів». Вони проходили з 19 липня 1964 по 25 вересня 1965 року. У програму були включені виступи групи українських бандуристів ім. Т. Шевченка з Детройту, хору «Думка» з Нью-Йорку, Метропольного танцювального ансамблю з Нью-Йорку під керівництвом В. Сулими та М. Лесавер, чоловічого хору «Прометей» з Філадельфії під керівництвом І. Задорожного. Програма також включала виставку українського національного одягу. Виступи українських артистів були дуже цікавими та викликали захоплення глядачів. Листівки та емблеми, присвячені проведенню «Українських днів», поширювались в США члени «Пласту» та Спілки української молоді Америки. 14 березня 1965 року в Музичній академії в Брукліні була проведена окрема програма урочистостей, присвячена Тарасові Шевченку.⁹

Проведення «Українських днів» продемонструвало величезний культурний потенціал української громади США, привернуло увагу громадськості країни до проблем «пригноблення української культури в СРСР» та прагнення українського народу до відродження незалежної демократичної України.

6 червня 1965 року Канадським науковим товариством імені Т. Шевченка (НТШ) була організована в Торонто міжнародна наукова конференція «В обороні української культури і народу». У ній взяли участь науковці й діячі культури США і Канади з доповідями про геноцид української культури і мови в УРСР, фальсифікацію радянськими науковцями історії України. Понад 150 науковців та митців підписали протестні резолюції з даного приводу та відправили їх на адреси органів влади країн Заходу та в посольство СРСР. Наслідком конференції стало створення Асоціації діячів української культури (АДУК). Очолили її Михайло Кушнір (США) та Богдан Стебельський (Канада). Завданням АДУК була консолідація діячів української культури з метою сприяння розвитку культурним процесам.¹⁰

Серед основних напрямків діяльності АДУК – розвиток і популяризація української культури в країнах проживання української діаспори, видавництво книг, журналів і статей, присвячених проблемам української культури, публікація праць українських дисидентів, огляд і критика культурної політики УРСР, боротьба з «русифікацією», привернення уваги країн Заходу до «геноциду» української культури в СРСР, проведення різноманітних ювілейних концертів, мистецьких конференцій, виставок, презентацій, творчих вечорів тощо. АДУК поширив свою структуру на всі країни проживання української діаспори. Вона складалася з трьох рівнів: світовий центральний виконавчий орган, крайові виконавчі органи в окремих країнах та місцеві ланки в містах. АДУК в США по чергово з 1965 по 1991 рік очолювали Михайло Кушнір, Симон Вошаківський, Володимир Лозовський, Леонід Полтава.¹¹

АДУК був членом УККА, КУК, згодом СКВУ. Фінансування АДУК відбувалося за рахунок грошових пожертвувань організацій та окремих осіб. Активну фінансову допомогу АДУК надали: банк «Певність» з Чикаго, Українська національна допомогова асоціація, Організація оборони чотирьох свобод України (ООЧСУ), Ліга визволення України (ЛВУ). Частина коштів надійшла від продажу книг, конвертів, марок та інших матеріалів, випущених АДУК. Організація була ідеологічно близькою і активно співпрацювала з Організаціями Українського Визвольного Фронту (ОУВФ), брала участь в акціях, метою яких було відродження державної незалежності України. Лідер ОУВФ Я. Стецько, зокрема підкреслював: «Потрібно боротися на культурному фронті...Культурний комплекс один з найважливіших не тільки в програмі на майбутнє, але й в теперішній боротьбі також, це є частина національної духовності».¹²

Серед активних членів АДУК була переважно інтелігенція – науковці, діячі культури, письменники. Зокрема, художник П. Андрусів, проф. математики О. Андрушків, солістка опери Г. Андреадіс, піаніст М. Дравців-Барабаш, поет О. Бабій, художник Ю. Батсманюк, журналіст І. Вараниця, редактор І. Юрченко, художник І. Шумська-Мороз, письменник і журналіст Ю. Тис-Крохмалюк, проф. Н. Чіровський, проф. С. Галамай, проф. Я. Пеленський, письменник В. Давиденко, поетеса А. Косовська, художник В. Лозовський та багато інших.¹³

У США чисельність організації в різний період складала від 120 до 300 осіб. У цій країні виникли відділи АДУК в містах: Нью-Йорк, Філадельфія, Вашингтон, Детройт, Чикаго, Буффало, Пітсбург. У Канаді виникли чотири відділи АДУК: в Торонто, Вінніпезі, Монреалі та Едмонтоні. Окремі відділи функціонували в країнах Західної Європи. Розгалужена система АДУК виникла і у Великобританії.

АДУК підтримувала тісні контакти з НТШ в Канаді, Українською спілкою образотворчих мистецтв, Світовою координаційною виховно-освітньою радою та Референтурою культури Ліги визволення України (ЛВУ). Організація видавала збірник науки, літератури та мистецтва «Естафета». При НТШ Канади спеціально була створена Комісія дослідів наукової проблематики, завданням якої була організація молодих дослідників для дослідження питань української культури в Україні та діаспорі. У 1965 році представники названих організацій провели наукову конференцію, присвячену актуальним питанням української культури. Вона повинна була продемонструвати роль культури в системі виховання національно свідомого молодого покоління українців в діаспорі. Науковці з'ясували факти асиміляції українців, спричинені відсутністю української культури у виховних процесах серед іноземного оточення.¹⁴

Конференція підтвердила, що успішність боротьби за відродження державності України, можна забезпечити в майбутньому лише через належне культурне виховання молодого покоління еміграції, яке повинно виступати з позиції самобутності українського народу в Канаді і в усіх інших країнах проживання діаспори.

Необхідно зазначити, що звинувачення щодо проведення в Україні політики «русифікації», недотримання прав людини та переслідування діячів української культури, висунуті проти органів влади СРСР і УРСР націоналістичними організаціями зарубіжних українців, викликали щире занепокоєння Товариства об'єднаних українських канадців (ТОУК). У 1967 році для вивчення ситуації на місці в УРСР була направлена делегація, яка складалася з провідних діячів Комуністичної партії Канади (КПК) та ТОУК, зокрема, Тіма Бака, Василя Герасима, Уїльяма Росса, Петра Кравчука, Антона Білецького та Юрія Соломона. Вона перебувала в УРСР з 31 березня по 21 квітня 1967 року. 1 січня 1968 року в газеті ТОУК «Життя і слово» було опубліковано звіт делегації Комуністичної партії Канади про перебування в Україні. Незважаючи на загально позитивну оцінку національних та культурних процесів в Україні, у звіті підкреслювалася незадовільний стан справ з функціонуванням української мови на території УРСР, а також вирішувалися питання «порушення соціалістичної демократії та заперечення громадянських прав».¹⁵

Зокрема, закордонні українці зазначали: «Наприклад, нам казали про випадки буржуазного націоналізму серед письменників і студентів, проте в жодному випадку ми не змогли отримати специфічних ознак цих обвинувачень. Буржуазний націоналізм не було визначено. У деяких місцях були тенденції таврувати як буржуазний націоналізм або свого роду ухил вимоги розширення сфер вжитку української мови в громадських установах. Такі залишки часів сталінської ери не допомагають правильно вирішувати мовні проблеми... Коли ми питали про засуджених українських письменників та інших, нам відповідали, що вони не були визнаними письменниками, що вони не були заарештовані за свої твори та що вони були засуджені як вороги держави. Однак специфічних обвинувачень проти них не знайдено.»¹⁶

Саме тому, на думку авторів звіту, «партія і комуністи, які працюють в українській національній групі, повинні перейти в наступ щодо висвітлення процесів, які відбуваються в цей час в Українській Радянській Соціалістичній Республіці, та ствердити себе більш рішуче як захисники істинних національних прав українського народу й соціалістичного інтернаціоналізму».¹⁷

Необхідно підкреслити, що націоналістичні організації української еміграції активно використали деякі положення зазначеного документа в своїй критиці культурної політики Радянської влади.

Органи влади СРСР і УРСР не могли не помітити інформаційних кампаній української діаспори в сфері культури, спрямованих проти Радянського Союзу. Вони почали активно протидіяти цьому, використовуючи старий та перевірений спосіб – демонстрацію досягнень УРСР в культурній площині. Це відбувалося за допомогою культурних обмінів між країнами, під час візитів зарубіжних делегацій в УРСР та українських ансамблів і творчих колективів в країни Заходу, організації виставок українського мистецтва в іноземних державах, а також за допомогою мас-медіа. Необхідно підкреслити, що органи влади УРСР значно допомагали матеріально і технічно в культурній сфері, в тому числі і з пропагандистською метою, багатьом прогресивним організаціям зарубіжних українців, зокрема, ТОУК та Лізі американських українців (ЛІАУ). Це сприяло формуванню позитивного іміджу СРСР серед зарубіжних українців, наочно спростовуючи закиди націоналістичних організацій діаспори щодо «знищення української культури» в УРСР.

Саме тому ряд керівників націоналістичних організацій української діаспори виступали категорично проти культурного обміну з СРСР, вважаючи, що під виглядом танцювальних груп та ансамблів народної творчості з Радянського Союзу приїжджають шпигуни, провокатори та

пропагандисти, які намагаються зсередини розкласти українську громаду, демонструючи принади й досягнення радянського ладу. Вони вважали небезпечними прямі контакти між двома частинами одного народу, які проживали в різних країнах і сповідували різну ідеологію та мали різні світогляди. Адже ці контакти, могли продемонструвати абсурдність багатьох звинувачень, висунутих низкою організацій української еміграції проти СРСР і УРСР щодо пригноблення української культури.

Протягом 60-х років організації української діаспори провели ряд маніфестацій проти «культобміну» між СРСР та США і Канадою. Вони відбувалися в Вінніпезі, Саскатуні, Форт Вільямі, Нью-Йорку, Чикаго та інших містах Північної Америки. Представники націоналістичних організацій української діаспори вважали, що мета культобміну з УРСР одна - «розкласти і послаблювати українську національну спільноту, підточувати український самостійницький фронт, морально і духовно обеззброювати українські національні сили, звести їх на манівці капітулянтства, замість твердого і непохитного фронту боротьби за свободу і незалежність України».¹⁸

Підсумовуючи все вищесказане, необхідно відзначити, що:

- В кінці 50 –х – другій половині 60-х рр. ХХ ст. українська діаспора країн Заходу проводила боротьбу за відродження незалежної Української держави. З цією метою активно використовувався фактор української культури

- Інтелігенція української діаспори організувала ряд інформаційних акцій в культурній площині, метою яких була демонстрація в країнах Заходу надбань давньої української культури, дискредитації культурної політики в УРСР, підвищення рівня національної самосвідомості та виховання патріотизму, насамперед серед молодого покоління української еміграції.

- Ці акції мали за мету зміцнити становище української громади в країнах Заходу, консолідувати еміграцію, послабити асиміляційні тенденції в її середовищі та прямо чи опосередковано вплинути на органи влади західних країн для підтримки державницьких прагнень українського народу, а також СРСР для поліпшення ситуації в галузі культури, зокрема припинення політики «русифікації».

- Активну участь в цих процесах відіграла Асоціація діячів української культури;

- Органи влади СРСР хоча й проводили активну протидію заходам української діаспори, на практиці вимушені були рахуватися з закидами зарубіжних українців і реагувати на них, у низці випадків усуваючи перекося і недоліки радянської культурної політики та сприяючи розвитку української культури в УРСР.

- Потрібно відзначити, що органи влади УРСР активно допомагали в культурній площині прокомуністичним організаціям української діаспори, викликаючи занепокоєність та протидію націоналістично налаштованої її частини. Це вилилося в бойкот візитів українських радянських ансамблів та виступи великої частини української еміграції проти культурних обмінів з СРСР.

- Таке становище, безумовно, було негативним моментом взаємовідносин різних частин одного народу, кожна з яких відстоювала свою модель майбутнього України.

Серед перспективних напрямків подальших досліджень потрібно відзначити необхідність висвітлення культурно-освітньої діяльності організацій української діаспори в другій половині ХХ століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Виступ Президента України Віктора Ющенка на зустрічі з представниками української громади м. Чикаго 5 квітня 2005 р. // Офіційне Інтернет-представництво Президента України; 2. Bazarko Ivan and Bilinsky Ignatius. The Establishment and Activities of the Ukrainian Congress Committee of America. // The Ukrainian Heritage in America.-New York, 1991. – P. 23-71; Kalynyk Oleksa. Society for Ukraine's Liberation.// The Ukrainian Heritage in America.-New York, 1991. – P. 476-480; Poltava Leonid. Ukrainian Cultural Association.// The Ukrainian Heritage in America.-New York, 1991. – P. 165-168; Kuropas M. The Ukrainians in America. – Minneapolis: Lerner Publ. Co., 1972. – 86 p; 3. Боровик Михайло. Століття українського поселення в Канаді (1891-1991). –Українська Могилансько-Мазепинська Академія Наук (УММАН), - Монреаль-Оттава-Канада, 1991. – 485с.; 4. На скрижалях історії: 3 історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940-1980-ті роки. Зб. док. та матеріалів. Кн.1 / Упоряд.:О.Г. Бажан, Ю.З.Данилюк, П. Т. Тронько.-К., 2003.-862с.; 5. Трощинський В. П. Шевченко А. А. Українці в світі.-К.,Видавничий дім «Альтернативи», 1999.-352с.; 6. Недужко Ю.В. Європейські політичні процеси та перспективи відродження незалежної демократичної України в працях Президента УНР в екзилі Миколи Лівницького. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – 64с; Недужко Ю.В. Державний центр УНР в екзилі: боротьба за демократію та незалежність України. // Український вимір Міжнародний збірник інформаційних, освітніх, наукових, методичних статей і матеріалів з України та діаспори. – Ч.4.- Кн.1.- Ніжин: Видавництво

НДУ ім. М. Гоголя, 2005. - С. 129-147; Недужко Ю.В. Тисячоліття хрещення Руси-України. Відзначення світовою громадськістю всесвітньо-історичної події. - Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2003. - 200 с.; 7. Bazarko Ivan and Bilinsky Ignatius. The Establishment and Activities of the Ukrainian Congress Committee of America. // The Ukrainian Heritage in America.-New York, 1991. - P. 37; 8. Ibid.-P.36; 9. Ibid.-P.40; 10. Нарис історії ЛВУ. Торонто-Канада,1984.- С244; 11. Poltava Leonid. Ukrainian Cultural Association.// The Ukrainian Heritage in America.-New York, 1991. - P. 165; 12. Ibid; 13. Ibid.-P.165-166; 14. Нарис історії ЛВУ. Торонто-Канада,1984.- С. 245; 15. На скрижальях історії: З історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940-1980-ті роки. Зб. док. та матеріалів. Кн.1 / Упоряд.:О.Г. Бажан, Ю.З.Данилюк, П. Т. Тронько.-К., 2003.-С.326; 16. Там само.-С.325-326; 17. Там само.-С.356; 18. Нарис історії ЛВУ. Торонто-Канада,1984.-С.217.

Ю.А. Зінько

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ НА ТЕРЕНАХ ВІННИЧЧИНИ У 50-Х – 60-Х РР. ХХ СТ.

У другій половині 50-х - першій половині 60-х рр. ХХ ст. радянська держава посилила боротьбу з релігійними впливами. Комуністична партія проголосила курс на побудову «нового комуністичного суспільства» - суспільства вільного від забобонів і релігійних передсудів. Однак обмежувальні заходи післявоєнного періоду стосовно церкви і духовенства не дали відчутних результатів. Вони не змогли помітно послабити вплив церкви на віруючих. Тому у післясталінський період з'являється низка постанов і розпоряджень ідеологічно-політичного характеру, які засвідчували про посилення адміністративного тиску, грубе втручання у внутрішнє життя релігійних організацій, початок нового наступу на віру і церкву.

Дана історична проблема була предметом дослідження науковців радянської доби, а також сучасних вітчизняних та зарубіжних вчених. Залишаючи поза увагою науково-популярні і публіцистичні видання, які виконувалися на замовлення влади і мали виключно антирелігійне спрямування, варто зазначити, що історіографія радянських часів представлена рядом наукових досліджень І. Єрмакова, А. Клибанова, В. Клочкова, В. Куроєдова, В. Тимофєєва, Е. Філімонова та ін.¹ Маючи певну ідеологічну заангажованість, дані видання цікаві намаганням дослідників дати загальну картину релігійної ситуації в Україні та цінні фактологічною насиченістю.

Більш об'єктивно і повно проблема представлена у працях сучасних українських авторів. Важливе значення для вивчення досліджуваної теми має колективна праця комплексного характеру «Історія релігій в Україні». Заслужують на увагу монографічні дослідження І. Андрухова, В. Войналовича, Ю. Вільхового, С. Головащенко, В. Єленського, В. Любашенка, В. Пашенка, Ю. Данилюка та О. Бажана та ін.² Питання релігійного життя на теренах Вінниччини висвітлені переважно на сторінках наукових періодичних видань. Цікавими видаються публікації П.Кравченка, І.Романюка.³

Водночас до сьогодні малодослідженими залишається ряд проблем щодо політики радянської влади у сфері релігії, забезпечення свободи совісті в умовах радянської дійсності, питання життєдіяльності віруючих різних конфесій.

На середину 50-х років ХХ ст. Вінниччина була регіоном з високою релігійністю населення. В області діяло 127 костьолів, церков, синагог та молитовних будинків, в яких задовольняли свої релігійні потреби і знаходили душевну розраду тисячі віруючих. Тільки до складу католицької общини м. Бар входило до трьох тисяч віруючих. Щоденно костьол відвідувало до 60-ти чоловік, а у дні релігійних свят до двох тисяч.⁴ Загальна чисельність іудейського релігійного товариства м. Жмеринка становила до тисячі віруючих, м. Бершаді – до 400, а села Чернівці – до 600 чоловік.⁵ Чимало прихожан об'єднували 12 товариств старообрядців. Чисельними були протестантські релігійні громади. На Вінниччині діяло 68 товариств євангельських християн-баптистів, 25 адвентистів 7-го дня.⁶

Зберігалася тенденція до зростання чисельності релігійних товариств. Якщо у 1953 р. в області нараховувалося 2740 євангельських християн-баптистів, то в 1958 р. їх кількість зросла до 3961 чоловіка. Їх організації діяли в 423 населених пунктах 38 районів області. У перші післявоєнні роки в товариствах адвентистів 7-го дня щорічно водне хрещення приймало до 80 чоловік, а у 1958 р. більше ста віруючих. 30% з них - люди середнього віку та молодь, які були представниками колгоспного селянства та учнівської молоді.⁷

Висока релігійність населення ніяк не була сумісною з державною перспективою щодо побудови комуністичного суспільства. Радянське партійне керівництво вважало, що немає соціальних коренів релігійності радянських людей, а причиною великої кількості віруючих є погана

антирелігійна пропаганда, бездіяльність місцевих радянських та партійних органів і надлишкова свобода релігійних об'єднань. Тому політика «хрущовської відлиги» не вплинула на взаємовідносини між державою і релігійними організаціями. В країні з новою силою розгорнулася антицерковна кампанія, в основі якої продовжував домінувати марксистсько-ленінський постулат про релігію як «опіум народу». Існування релігійності у соціалістичному суспільстві відносили до пережитків минулого і впливу буржуазної ідеології. У постанові ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення» говорилося про бездіяльність місцевих партійних організацій у релігійному питанні, занедбаність цієї важливої ділянки ідеологічної роботи. В той же час вказувалося, що церква і релігійні секти значно пожвавили діяльність, зміцнили свої кадри і, гнучко пристосовуючись до сучасних умов, посилено поширюють релігійну ідеологію серед відсталих верств населення.⁸

Подальша партійна політика у релігійному питанні була визначена постановами другої половини 50-х – початку 60-х рр. ХХ ст. У 1958 р. партійні організації отримали записку ЦК КПРС «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди». У листопаді 1959 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про заходи по припиненню паломництва до так званих святих місць». У січні 1960 р. було затверджено постанову «Про заходи по ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культури», а у березні 1961 р. Рада Міністрів СРСР схвалила постанову «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури» та Інструкцію до цього законодавства.⁹ Дані директивні документи пронизані духом войовничості. Здавалося, що комуністична партія і радянська держава готувалися до останнього вирішального бою з релігією, церквою, віруючими.

Партійні та радянські органи у спішному порядку перевіряли стан науково-атеїстичної роботи на місцях та налагоджували атеїстичну пропаганду. Однак у липні 1958 р. влада змушена була визнати, що в селах Ямпільського, Крижопільського, Муровано-Куриловецького, Тульчинського районів області атеїстична робота проводиться вкрай незадовільно. Сільські клуби закриті, або відкриваються тільки для демонстрування кінофільмів. Наочність відсутня, або застаріла. Лекції антирелігійного змісту читаються рідко. Натомість, сектантські організації мають відремонтовані і добре оформлені молитовні будинки, мають свої хори, переважно з молоді. В окремих общинах є струнні оркестри. Все це приваблює віруючих.¹⁰

У період боротьби з релігією на Вінниччині проводилися заходи по ліквідації місць паломництва віруючих. Райвиконкоми і сільські ради області виявляли і облікували всі «святі місця». До списку було занесено 10 криниць, 16 хрестів, 4 церковних подвір'я. З цього приводу місцеві партійні організації провели з віруючими «відповідну роботу», а всі криниці засипали, хрести знесли на кладовища, церковні подвір'я закрили.¹¹

Значних утисків зазнавали римо-католики. Доповідаючи у Москву голові Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР А. А. Пузіну про діяльність римо-католицької церкви на Вінниччині та нагляд за виконанням законів і постанов уряду СРСР про релігійні культури голова Ради у справах релігійних культів при Вінницькому облвиконкомі просив частіше збирати наради уповноважених для обговорення дій проти католицької церкви; більше випускати брошур та статей, в яких розкривати шкідливість католицтва в Україні, реакційність служителів католицької церкви; ретельніше контролювати діяльність та обліковувати кількість лекцій, прочитаних товариством поширення політичних і наукових знань проти католицизму і служителів культу; поступово виселяти ксьондзів із костельних приміщень на квартири для ліпшого контролю за їх діяльністю; більше висвітлювати в періодичних виданнях реакційну суть католицтва та говорити про необхідність посилення ідеологічної боротьби з ним.¹²

Репресивний характер заходів держави щодо церкви проявився на початку 60-х рр. ХХ ст. в період здійснення обліку релігійних об'єднань, молитовних будинків, майна церковних конфесій. Метою такого обліку було зменшення впливу церкви на політичне і духовне життя населення. Релігійні організації втрачали свої приміщення, матеріальні цінності, їм відмовляли в державній реєстрації. Так, згідно інструкції щодо застосування законодавства про культури, яка була затверджена 16 березня 1961 р. було відмовлено в реєстрації громад таких протестантських конфесій, як п'ятидесятництво і єговізм.¹³

Отже, у другій половині 50-х рр. ХХ ст. на Вінниччині помітно посилилась релігійно-церковна активність. Однак партійні і радянські органи продовжували політику обмеження і ліквідації релігії. Вони грубо втручались у внутрішні справи релігійних общин, займалися антирелігійною роботою, яка фактично переросла у боротьбу з релігійними організаціями і віруючими.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Клибанов А.И. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем. – М., 1973. – 255 с.; Куроедов В.А. Религия и церковь в советском обществе. – М., 1984; Клочков В.В. Закон и религия. – М., 1982 – 158 с.; Э. Г. Филимонов. Христианское сектантство и проблемы атеистической работы – К., 1981. – 183 с. та ін.; 2. Андрухів І.О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944-1990 рр. Історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, 2004. – 344 с.; Войналович В. Голгофа для віруючих. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х -50-ті роки ХХ ст.) // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1997. – №1-2 (4-5); Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Полтава, 1997. – 354 с.; Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х -80-ті рр. ХХ ст. – К., 2000 та ін.; 3. Кравченко П.М. Антирелігійна боротьба на Вінниччині в другій половині 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2005. – С.272 – 275; Романюк І.М. Українське село у 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст. – Вінниця, 2005 та ін.; 4. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). Ф. П. 136. – Оп. – 40. – Спр.272. – Арк. 1-2.; 5. Там само. – Арк. 11-12.; 6. Там само. – Арк. 13, 15.; 7. Там само. Ф. 2700. – Оп. – 19. – Спр.57. – Арк. 55, 57, 60. 8. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. – Полтава, 2005. – С.75. 9. Кравченко П.М. Вказана праця. - С.273 – 274; 10. ДАВО. Ф. 2700. – Оп. – 19. – Спр.57. – Арк. 58; 11. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. – Полтава, 2005. – С.90. 12. ДАВО. Ф.П. 136. – Оп. – 46 – Спр.199. – Арк. 133; 13.Єленський В.Є. Сучасний протестантизм: динаміка, процеси, тенденції. – К., 1989. – С.10.

В.І. Дмитрук

АКТИВІЗАЦІЯ ПОШИРЕННЯ САМВИДАВУ НА ТЛІ ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ ПОДІЙ 1968 Р.

Період 60-х – початку 70-х років ХХ століття став новим етапом розвитку руху опору в Україні, одним із елементів якого можна вважати і самвидавський рух. Адже самвидав у суспільно-політичному житті України у цей час став основним інструментом інакодумства і поширювався в основному серед представників професійної інтелігенції, науковців, журналістів, літераторів, студентів. Подібні рухи розвивалися в багатьох східноєвропейських країнах та в інших республіках СРСР.

Вивченню та дослідженню спадщини самвидаву в Україні присвячена, на жаль, незначна кількість літератури. Виокремити можна лише деякі праці Ю. Курносова¹, Г. Касьянова², А. Русначенка³, в яких у контексті висвітлення історії дисидентського руху безпосередньо розглядається і проблема українського самвидаву. Однак найближчим часом у вивченні історії самвидаву повинні відбутися позитивні зрушення, чому, сподіваємося, сприятиме створена у листопаді 2005 року Міжнародна асоціація з вивчення та дослідження спадщини самвидаву, до якої увійшли понад 20 європейських наукових інституцій, дослідницьких організацій та архівів, членом-засновником якої став Музей-архів українського самвидаву⁴.

Метою даної статті є висвітлення питань, пов'язаних з активізацією поширення самвидаву на тлі чехословацьких подій 1968 року та методами її протидії з боку владних структур.

Чехословацькі події 1968 року вплинули на радянське суспільство загалом і українське зокрема, активізували громадсько-політичні процеси, покликали до життя розмаїття думок і поглядів. Поряд з тими нашими співвітчизниками, які були заангажовані потужними ідеологічними кампаніями, у різних верствах населення існували особи або групи осіб, які розглядали втручання у внутрішні справи Чехословаччини як протиправну, позбавлену будь-якого сенсу і обґрунтування акцію. Їх ставлення до того, що відбувалося в ЧССР, знайшло своє відображення в різноманітних петиційних кампаніях, публічних виступах, на побутовому рівні, коли суспільна свідомість не могла і не бажала сприймати нав'язані їй згори поняття.

Ідеї «Празької весни» не просто певною мірою політизували суспільство, а й послужили дієвим чинником подальшого розвитку правозахисного руху, обумовили залучення до нього патріотично настроєних кіл, які на прикладі Чехословаччини побачили перспективу своєї боротьби.

Констатуючи зростання соціальної активності, передовсім серед інтелігенції, вище політичне керівництво України й спецслужби відзначали спроби використати українськими правозахисниками «чехословацький канал» для поширення самвидаву на Заході, оприлюднення фактів численних порушень прав людини. Уже в червні–липні 1967 року українські правозахисники намагалися передати окремі рукописи та машинописні тексти до ЧССР через З. Генік-Березовську. Усі вони після отриманої оперативної інформації були вилучені на державному кордоні СРСР⁵. 31 січня

1968 року через державний кордон СРСР зробили спробу перевезти фотоплівку з публіцистичним твором В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії» наукові співробітники Інституту чеської мови Чехословацької академії наук Є. Покорна та В. Червена⁶.

Органи КДБ при Раді Міністрів УРСР з'ясували, що цілу низку матеріалів передавала за кордон онука відомого українського письменника І. Франка, старший науковий співробітник Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН України З. Франко. Остання за свою відданість українському національному рухові відчула на собі цілий ряд запобіжних заходів, що застосовувалися до «антирадянськи настроєних осіб». Причому, відкидати або заперечувати власну провину З. Франко було марним. Протокол митної служби, яка спиралася на рекомендації Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР, важко було спростовувати. У ньому, зокрема, було чітко зафіксовано: «31 січня 1968 р. при митному догляді на станції Чоп особистих речей виїжджаючої з СРСР громадянки ЧССР – Покорної Єви була виявлена і вилучена фотокопія «Репортажу...», схована в коробці з цукерками. Як заявила Покорна та її супутниця громадянка ЧССР Червена Власта, коробку з цукерками, в якій була виявлена фотокопія «Репортажу...», їм вручила Франко Зіновія Тарасівна для передачі громадянину ЧССР Куримському Андрію»⁷.

Успішнішою виявилася місія студентки Київського університету, громадянки Чехословаччини Ганни Коцурової. За допомогою Валерія Шевчука, Івана Світличного, Леоніда Селезенка, Миколи Плахотнюка, Зіновія Антоноука та інших наприкінці 60-х – на початку 70-х років їй вдалося вивезти до Чехословаччини фотоплівку з творами Є. Сверстюка «Собор у риштуванні», М. Осадчого «Більмо», поетичні збірки Ігоря Калинця та Василя Стуса, окремі числа «Українського вісника» тощо. Вивезені нелегальним шляхом фотоплівки з Чехословаччини через викладача Пряшівського університету Павла Мурашка переправлялися в інші європейські країни, де надавалися в розпорядження видавництва, редакцій газет і журналів, радіо і телебачення.

Активність Ганни Коцурової не залишилася непоміченою як для радянських, так і чехословацьких спецслужб. У 1972 році її було заарештовано на території Чехословаччини. Лише вагітність врятувала Г. Коцурову від відбуття суворого покарання⁸.

Визнаючи факт налагодження тісних зв'язків інакодумців УРСР з світовим правозахисним рухом, вище політичне керівництво та спецслужби не могли не відзначити помітного поживлення в середовищі української діаспори в світі. Передусім йшлося про активність української громади в Чехословаччині, яка не лише підтримала демократичні перетворення партійно-державного керівництва ЧССР, а й виступила однією з найревініших їх прибічників.

На з'ясування чехословацьких питань була зорієнтована зарубіжна українська інтелектуальна думка. Зокрема, українські часописи зі своїми коментарями передруковували відозви і статті відомого російського правозахисника А. Марченка, що дозволив собі кинути виклик правлячому режимові⁹. Характерно, що вже у 80-х роках, відстоюючи власні принципи, він загинув після тривалого, оголошеного ним голодування¹⁰. У чехословацьких виданнях «Дукля», «Дружно вперед», «Нове життя» друкувалися твори українських дисидентів¹¹. Свої аналітичні дописи оприлюднював М. Прокоп, який намагався узагальнити ті уроки, які могла б винести Україна з чехословацьких подій¹². І певною мірою завдяки самвидаву світ по-новому пізнавав Україну, її справжнє життя.

Як єдино можливий засіб протидії інакодумству владні структури розглядали політичні репресії. Для одеського фізика П. Бутова стало фатальним зберігання наприкінці 70-х – на початку 80-х років ряду примірників самвидаву і, передовсім, книги вже згаданого російського правозахисника А. Марченка «Мої показання», яка нелегально розповсюджувалася в Україні. Оцінюючи цю працю, експерти, визначені спецслужбами, писали: «У книзі «Мої показання» автор зводить наклеп на радянський державний і суспільний лад, брехливо стверджує, що в СРСР нібито існує жорстока цензура і контроль за кожним сказаним словом, а радянські народи «...всі задавлені страхом, пригноблені тяжким побутом». Зводить наклеп на радянські слідчі та судові органи. У книзі Марченко використовує вирази: «Комуністи – кати... Комуністи п'ють кров народу». Марченко з ненавистю накидається на всі завоювання Великої Жовтневої Соціалістичної революції, в «Листі чехословацьким газетам» відверто виступає на захист контрреволюції, що намагалася в 1968 році підірвати підвалини соціалізму в ЧССР»¹³.

У такий же спосіб оцінювалася вилучена під час обшуку в П. Бутова брошура «Х річниця вторгнення в Чехословаччину». Висловлюючи своє судження щодо неї, експерти зазначали: «У документі під назвою «Х річниця вторгнення в Чехословаччину» зводиться наклеп на братську допомогу країн соціалістичної співдружності чехословацькому народові в боротьбі з контрреволюцією»¹⁴.

Факт зберігання такої літератури розглядався як кримінальний злочин. Це підкреслила судова колегія з кримінальних справ Одеського обласного суду, яка визначила П. Бутову термін покарання – п'ять років ув'язнення у виправно-трудої колонії з наступним дворічним засланням¹⁵.

Не був поблажливим Дніпропетровський обласний суд до інженера Ломівської водопровідної станції Дніпропетровського міського виробничого управління водопровідно-каналізаційного господарства Г. Ничипоренка. Останній, як і П. Бутов, дозволив собі зберігати й розповсюджувати самвидав, зокрема одну з книг дисидента Л. Копелева. Уже це розглядалося як серйозний кримінальний злочин. Крім цього, під час обшуку були вилучені конспекти передач зарубіжних радіостанцій. Їх характеристика в процесуальних документах подавалася так: «З 8 березня 1977 р. по 3 травня 1978 р. у себе вдома в м. Дніпропетровську виготовив на аркушах учнівського зошиту наклепницький документ, що являє собою конспективні записи передач закордонних антирадянських радіостанцій... У ньому міститься наклеп на радянський народ, радянську дійсність та на радянський державний лад. Зокрема, стверджується, що начебто радянський уряд знищував свій народ. Наклепницьки змальовуючи радянську зовнішню політику, стверджується, що допомога Радянського Союзу братній Чехословаччині в 1968 р. була начебто «окупацією»¹⁶. Остаточні акценти у цій кримінальній справі 5 серпня 1981 року поставила судова колегія з кримінальних справ Дніпропетровського обласного суду під головуванням І. В. Кашесєва, яка визначила Г. Ф. Ничипоренку термін покарання до семи років позбавлення волі у виправно-трудої колонії суворого режиму з наступним засланням терміном на п'ять років¹⁷.

Список порушених кримінальних справ можна було б продовжувати й далі. Його докладно оприлюднили ряд правозахисних видань і, насамперед, «Хроніка поточних подій», яка не залишала поза увагою жодного відомого їй імені репресованих¹⁸.

Отже, самвидавча література відіграла важливу роль у формуванні української національної самосвідомості, стала новим джерелом інформації про Україну в усьому світі. Саме через самвидав нелегальне друковане слово доходило до читача на самвидав орієнтувалася українська діаспора, а події 1968 року в Чехословаччині лише активізували процес поширення самвидаву. Тому, прагнучи упокорити інакодумців, владні структури вдалися до випробуваного методу політичних репресій, які в досліджуваній період набули масового характеру.

Розглядаючи висвітлені у статті питання, вважаємо, що в подальшому потрібно створити всі необхідні умови українським історикам для стимулювання досліджень з історії самвидаву, опозиційного та дисидентського руху не лише в Україні, а й в інших республіках СРСР та країнах Центральної і Східної Європи в другій половині ХХ століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.) – К.: Ін-т історії України АН України, 1990. – 222 с; 2. Касьянов Г. В. Шістдесятники. Дисиденти. Неформали. Знайомі незнайомці // Віче. – 1994. – № 10. – С. 106–118; Касьянов Г. В. Шістдесятники. Дисиденти. Неформали. Знайомі незнайомці // Віче. – 1994. – № 11. – С. 138–146; Касьянов Г. В. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К.: Либідь, 1995. – 224 с; 3. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 50-х – початок 1990-х років. – К.: Видавництво ім. О. Теліги, 1998. – 720 с; 4. Обертас О. Створено Міжнародну асоціацію з вивчення та дослідження спадщини самвидаву // Смолокип України. Інформаційний бюлетень. – 2006. – № 3. – С. 3; 5. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 65. – Арк. 31; 6. Там само. – Спр. 64. – Арк. 13; 7. Там само. – Спр. 127. – Арк. 93–94; 8. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). – К., 2000. – С. 85; 9. Марченко А. Т. Відкритий лист до комуністичних газет // Сучасність. – 1968. – № 11. – С. 114–118; 10. Милокостова І. В 1986 году Анатолий Марченко объявил бессрочную голодовку с требованием освободить всех политзаключенных СССР // Факты и комментарии. – 1999. – 14 октября; 11. Неврлий М. Слов'янський контекст шістдесятництва // Сучасність. – 2000. – № 1. – С. 103; 12. Прокоп М. Лекція чехословацької революції. Спроба перших підсумків // Сучасність. – 1968. – № 11. – С. 62–74; 13. Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області. – Спр. 24994-П. – Т. 4. – Арк. 226; 14. Там само. – Арк. 237; 15. Вести из СССР. Права человека: В 5 т. – Т. 2. – Мюнхен–Брюссель, 1989–1991. – С. 147; 16. Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. – Спр. П-25298. – Т. 1. – Арк. 243–244; 17. Там само. – Т. 3. – Арк. 273; 18. «Хроніка поточних подій» про репресії на Україні // Сучасність. – 1972. – № 9. – С. 121–123.

О.А. Шановська

**РОМАНТИЗМ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ КІНЦЯ 80-Х – ПОЧАТКУ 90-Х РР. ХХ СТ.
ЯК ВИЯВ НАЦІОНАЛЬНОГО МЕНТАЛІТЕТУ**

Національно-культурні своєрідності світогляду більшою мірою притаманні інтелігенції як виразнику духовності народу. Українська інтелігенція не є винятком у цьому сенсі. Інтелігенти – виробники та основні носії духовних, наукових та інших інтелектуальних цінностей, в значній мірі вони визначають культурну динаміку, науково-технічний та соціально-економічний прогрес суспільства. Українській нації властиві певні культурні особливості, стали риси індивідуально-психічного та суспільного життя: сентименталізм, емоційність, толерантність, романтизм тощо. Вочевидь, духовні та культурні особливості кожної нації впливають на її політичний розвиток, а їх вплив відчувається більше, якщо роль головного політичного актора відіграє інтелігенція.

У центрі уваги даної статті – романтичні уявлення інтелігенції, яка зіграла провідну роль у новітній історії, а саме – у здобутті Україною незалежності, але так само, як і інтелігенція часів української революції 1917 – 1920 років, не змогла повною мірою скористатися своїми здобутками. Нас цікавили насамперед політичні уявлення інтелігентів, які очолили Народний рух України за перебудову в 1989 році; цю організацію можна вважати інтелігентською, оскільки саме інтелігенція ініціювала її створення та відіграла в ній провідну роль. Рух став організацією національного відродження в Україні; ідеї, висловлені на його установчому з'їзді (8-10.09.1989 р.), стали джерелом для розвитку суспільно-політичної думки новітньої України та створення системи багатопартійності; він посідав поважне місце в політичному дерибані перших років незалежної України.

Романтизм і певна невизначеність уявлень, відсутність політичної стратегії в колах інтелігенції стали на заваді здійсненню визначних й істотних перетворень у суспільно-політичному житті, запровадження демократичних заходів напередодні та в перші роки незалежної України. Критичний погляд і критичне ставлення до того, що відбувалося за часів реального впливу інтелігенції на владу, важливі для подолання труднощів, які заважають інтелігенції відігравати провідну роль у сучасних процесах побудови демократичної правової держави з розвинутою ринковою економікою та впливати на суспільні зрушення в Україні.

Хоча в історіографії період, який безпосередньо передував створенню української державності, так само, як і її розбудова, досліджений досить докладно, романтичні уявлення інтелігенції та їх вплив на політичні події ще не досліджувалися окремо, а розглядалися разом з іншими проблемами, насамперед при аналізі національно-визвольного руху кінця 80-х – початку 90-х років минулого століття. Хроніку українського правозахисного руху і боротьбу за національну ідею відображає цикл ґрунтовних праць як українських емігрантів, так і вітчизняних дослідників¹. Вплив соціальних і політичних змін в Україні на піднесення національної свідомості населення простежив Б. Кравченко². Серед досліджень, присвячених новітній історії та історії створення та діяльності Руху, поважне місце займає праця Г.І. Гончарука³. У ній автор чимало уваги приділяє аналізу руйнівних процесів у колах НРУ, які призвели до його розколу, аналізу ідейних підвалин та витоків програмних засад Руху. Формуванню та еволюції української державної ідеї присвячено дослідження В.М. Кулика⁴.

Серед всіх літературних джерел, котрі в тій чи іншій мірі дають уявлення стосовно визначеної проблеми, найбільшу цінність становлять праці теоретика і колишнього лідера НРУ В. Чорновола⁵. Вони містять відомості про його особистий досвід та активну політичну діяльність; ознайомлення з працями В. Чорновола спонукало автора цієї статті звернути увагу на запропонований аспект політичної діяльності членів Руху та взагалі української інтелігенції кінця 80-х – початку 90-х років минулого століття.

Про існування ірраціоналістичних тенденцій в українській духовній культурі висловлювались дослідники духовної спадщини українського народу, його історії, письменства, філософії. Досить назвати прізвища політичного мислителя, визначного представника народництва М.П. Драгоманова, історика давньої української літератури, світової та української філософії Д.І. Чижевського, фахівця з історії філософії, професора В. М. Нічик.

Романтизм визначався як своєрідність світогляду українців та типове для української духовної культури явище. Він формувався під впливом ідей європейського романтизму. Романтично-містичні ідеї німецьких філософів набули значного поширення в Україні наприкінці XVIII і особливо на початку XIX століття завдяки діяльності запрошеного до Харківського університету (за рекомендацією І.Г. Фіхте, Ф. Шиллера, І.В. Гете) професора Йенського університету Й.Б. Шада. Професори Київського університету О. Новицький та С. Гогоцький, фахівці з історії філософії, також зверталися до містично-екзистенціальних концепцій гегелівської системи, близьких українській ментальності⁶.

Ідеалом романтиків була вільна людина, ворожа будь-якій обмеженості, тяжінню до системності. З цим нерозривно пов'язано міфо-поетичне бачення світу, важливість «логіки серця» – кордоцентризму, її первинність щодо «логіки голови». Деякі дослідники (В. Вишеславцев, С. Ярмусь) вважають, що кордоцентризм був національно-специфічною рисою філософської рефлексії українських мислителів ще з часів Київської Русі.

М.П. Драгоманов зазначав, що українці грішать не лише романтизмом, але й романтично-археологічним розворотом старовини, патріархальних форм побуту, що завдає шкоди здоровій самокритиці та гальмує соціальний, економічний і культурний поступ нації.

Визначний політичний ідеолог ХХ століття, теоретик національної самостійності та державності України В. К. Липинський зазначав, що всім інтелігентам України притаманна одна хвороба – нахил до романтизму. Він вважав, що інтелігенти України мають дуже великі заслуги перед нацією на ниві наукової, культурної, аполітичної діяльності, але «до політичної праці інтелігенція українська показала себе абсолютно нездатною», вона позбавлена почуття дійсності, не вміє відрізнити бажане від можливого. Зрештою, інтелігенція не здатна бути провідною верствою, вона не в змозі організувати й об'єднати націю, не спромоглася виробити політично цінної національної ідеології, яку б сприймали всі верстви населення⁷.

Подібні думки висловлював ідеолог інтегрального націоналізму Д.І. Донцов, коли, маючи на увазі інтелігенцію, яка претендувала на провідну роль в Україні в другій половині ХІХ століття, особливо з вибухом української революції 1917 – 1920 років, він зазначав: «На думку тої інтелігенції, або її виразника Драгоманова, не вона покликана здійснити свою правду в своїй країні, навпаки, в ній жила (пише Франко) «віра в якусь містичну волю народу, у вроджену йому здібність до досягнення якоїсь своєї «правди» в суспільних відносинах»⁸. Романтизм разом з іншими становить додаткові засади розвиненого Донцовим «чинного» або «вольового» націоналізму, але романтизм, на його думку, – це фанатична готовність до самопожертви «за вічну правду», за інтереси нації, здатність безоглядно віддаватися поривові до омріяної мети. Критикуючи українську інтелігенцію, «українське провансальство» (провінціоналізм) і його найвидатніших представників М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, Дмитро Донцов визнавав, що інтелігенція відзначалася перебільшеною вірою в силу розуму, вселюдського братерства й справедливості, малореалістичними поглядами у політиці. Він зауважив, що «неясна і хитлива була відповідь цієї групи на питання мети, до якої вона йшла»⁹.

Нахилом до романтизму «страждала» в Українській РСР в кінці 80-х років минулого століття інтелігенція: поети і письменники, журналісти І. Драч, Д. Павличко, В. Яворівський та інші відомі діячі культури, науки, політики. Романтизм і певна невизначеність уявлень проявилися в організаційному об'єднанні в колах фактично першої незалежної масової організації, – Народного Руху України, різних політичних сил – націонал-демократів, демократів і націонал-комуністів – задля високої мети – реалізації свободолюбних помислів і почуттів. Прагнули державної самостійності і сповідували національно-радикальні ідеї колишні репресовані владою дисиденти-правозахисники (брати Михайло і Богдан Горині, Левко Лук'яненко). За повну державну незалежність України, здобуту мирними, демократичними, конституційними шляхами, висловився на установчому з'їзді Руху колишній член УГП та дисидент В'ячеслав Чорновіл. Поміркованими, «конфедералістськими» були виступи ліберальних комуністів Івана Драча, Володимира Яворівського, Дмитра Павличка. Вони були налаштовані на співпрацю з владою з метою встановлення справжньої демократії. Як засвідчили подальші події, обрання Рухом курсу на національну демократію призвело до виходу з НРУ частини комуністів і націонал-радикалів. Через рік після установчого з'їзду з Руху вийшли його лідери Михайло Горинь і Володимир Яворівський, партії: УРП та ДемПУ. Жаданий союз представників різних політичних сил розпався.

Романтичні, сповнені оптимізму, захоплення так званими універсальними правдами вселюдського братерства й справедливості, мітингові настрої домінували на установчому з'їзді Руху. Вони позначилися на емоційних виступах делегатів з'їзду і на прийнятих документах¹⁰. На певну невизначеність програми НРУ вказує відсутність терміна «Україна – незалежна держава». У той же час стверджується, що питання культурного відродження в Україні може бути успішно розв'язане лише на шляху утворення державності українського народу¹¹. У рішеннях І з'їзду Руху немає документів про політичну самостійність України, а була прийнята резолюція «Про економічну самостійність Української РСР», що в умовах політичної залежності було завданням нездійсненим.

На домінуючу романтично-мітингову спрямованість рухівської діяльності в початковий період його історії вказав на VI з'їзді НРУ (15-17.12.1995 р.) його голова В. Чорновіл, звернувши увагу на те, що Рух швидко еволюціонував від романтизму та певної невизначеності уявлень

більшості рухівців про суть демократії, ідеологічної одновимірності мислення до визнання Рухом ідеологічного плюралізму в українському суспільстві і перемоги в рухівських колах центристської позиції національної демократії. У подальшому першою особою Руху відзначалася необхідність подолання розмежувальних тенденцій на «прагматиків» і «романтиків» національної ідеї задля зміцнення рухівських кіл і підвищення його ролі у політиці.

Показовим прикладом поміркованості інтелігенції є той факт, що на III з'їзді НРУ (28.02 – 01.03.1992 р.) його співголова і народний депутат України Іван Драч у своїй звітній доповіді зазначив, що Рух ніколи не претендував на завоювання влади¹². Незрозуміло, у який спосіб має бути реалізовано державотворчу програму НРУ (Рух підготував «Концепцію державотворення в Україні», її було прийнято в грудні 1992 р.), якщо Рух не є суб'єктом державної влади.

Українська патріотична інтелігенція кінця 1989 – 1995 років не зуміла сконсолідуватися настільки, щоб саме з її середовища вийшли спікер парламенту, президент країни, як це вдалося, наприклад чехам, першим президентом яких став відомий правозахисник Вацлав Гавел. Як і в 1917 році інтелігенція не змогла скористатися сприятливими політичними умовами і можливостями щодо державотворення. Серед таких сприятливих умов були насамперед мирні революційні зміни, які з 1985 року ініціювало радянське керівництво: горбачовська політика перебудови і гласності, прийняття законів, які відкрили можливість альтернативних політичних виборів. Як і за часів революції 1917 – 1921 років, інтелігенція, не маючи досвіду й необхідної кількості кадрів у державних структурах, не змогла чинити фактичний вплив на владу. Не останню роль у цьому відіграли романтичні уявлення та відсутність реальної політичної стратегії розвитку країни, які свідчили про певну незрілість і несформованість ідеологічних поглядів української патріотичної інтелігенції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Квітковський Д. Боротьба за українську ідею: Збірник публіцистичних творів / Упоряд. і ред. В. Верига. – Детройт. – Нью-Йорк. – Торонто, 1993. – 604 с; Прокоп М. Напередодні незалежної України. – Нью-Йорк. – Львів, 1993. – 502 с; Нариси з історії українського національного руху. / Відп. Ред.. В. Г. Сарбей. – К., 1994; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 1980-х років. – К., 1995. – 224 с; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 – початок 1990-х рр.. – К., 1998. – 720 с.;
2. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997. – 423 с.;
3. Гарань О.В. Від створення Руху до багатопартійності. – К., 1992. – 48 с; Його ж. Убити дракона (з історії Руху та нових партій України). – К., 1993. – 200 с; Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К., 1994. – 495 с; Його ж. Україна: утвердження незалежної держави (1991 – 2001 рр.) – К., 2001. – 704 с; Ковтун В. Історія Народного Руху України. – К., 1995. – 382 с; Гончарук Г. І. Народний Рух України. Історія. – Одеса, 1997. – 380 с.;
4. Кулик В. М. Формування та еволюція української державної ідеї: 1986 – 1991: Дис. канд. політ. наук. – К., 1999. – 20 с.;
5. Лихо з розуму. Портрети двадцяти «злочинців»: Збірник матеріалів / Уклад В. Чорновіл. – Л., 1991. – 343 с; Чорновіл В. Пульс української незалежності: Колонка редактора. – К., 2000. – 624 с; Чорновіл В. Твори: У 10 т. – Т. 1. Літературознавство. Критика. Журналістика / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К., 2002. – 640 с.;
6. Бичко А. К. Моральний зміст менталітету українців // Національна культура в сучасній Україні. – К., 1995. – С. 244-245;
7. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – К. – Філадельфія, 1995. – Т. 6. – Кн. 1. – С. 69-71;
8. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич, 1991. – С. 39;
9. Там само. – С. 42;
10. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – Т. 9 (1989 – 2001 рр.). – К., 2001. – 660 с.;
11. Там само. – С. 85;
12. . III Всеукраїнські збори Народного Руху України 28 лютого – 1 березня 1992 р., Стенографічний звіт. – К., 1995. – С. 15.

**Українська інтелігенція в роки незалежності України.
Регіональні особливості історії української національної
інтелігенції в новітню добу**

О.І. Гриб

**ВНЕСОК ОЛЕКСАНДРА БАРВІНСЬКОГО В РОЗВИТОК ФУНДАЦІЇ
ІМЕНІ КНЯЗЯ КОНСТЯНТИНА ОСТРОЗЬКОГО В ТЕРНОПОЛІ**

В останнє десятиліття в історичній науці дослідники приділяють значну увагу дослідженням життя, діяльності та науковій спадщині громадсько-політичних та культурних діячів, відкриваючи їх імена українській громадськості. Визначальну роль у розбудові нації та власної держави, особливо в часи національного відродження, науковці відводять українській еліті. На думку відомого українського політолога консервативного напрямку В'ячеслава Липинського, з чийм іменем пов'язують виникнення так званої «державницької» школи в українській історіографії, еліта (аристократія) детермінує собою націю, а відтак і державу, визначає політичну організацію суспільства. Він стверджував, що «без національної аристократії - без сильних і авторитетних провідників та організаторів нації в її тяжкій боротьбі за існування - нема і не може бути нації»¹.

Серед великої плеяди західноукраїнської інтелігенції другої половини XIX століття неможливо не виділити багатогранну особистість Олександра Барвінського. Він народився в невеликому селі Шляхтянці, що знаходиться за сім кілометрів від міста Тернополя в сім'ї священика. Після закінчення Львівського університету у 1868 році розпочав педагогічну кар'єру. Працював у Бережанській гімназії, в учительській семінарії в Тернополі, а в 1888 році Шкільною крайовою радою був призначений професором Львівської учительської семінарії. Окрім педагогічної роботи, Олександр Барвінський проводив активну громадсько-просвітницьку та політичну діяльність. Йому належить ініціатива створення філії товариства «Просвіта» та інших громадських товариств у Тернополі, за діяльність в яких був обраний до Тернопільського міського магістрату. Після переїзду до Львова став членом Товариства імені Шевченка, яке за його головування (1893 - 1896 рр.) у 1893 році набуло статусу наукового товариства, входив до складу історико-філософської та філологічної секцій. У 1891 році Олександр Барвінський був обраний до Австрійського парламенту, послом якого він був протягом шістнадцяти років, а в період 1894 - 1904 роки - послом до Галицького сейму. Завдяки своїй титанічній праці Олександр Барвінський здобув високий державний авторитет, свідченням цього стало іменування його у 1910 році придворним радником, а в 1917 році - членом Австрійської палати вельмож. У 1918 році Олександр Барвінський став міністром віросповідань і освіти в уряді ЗУНР.

В останній чверті XIX століття на території Східної Галичини з'являється велика кількість громадських товариств, які були засновані або відновлені заходами місцевої інтелігенції. Одним із таких товариств у Тернополі стала Фондація імені князя Костянтина Острозького, яка відновила свою роботу завдяки Олександру Барвінському. Діяльність товариства з часів його заснування та повернення його до життя наприкінці XIX століття належить до маловідомих фактів в історії Тернопільщини, тому потребує окремого вивчення, а також визначення внеску окремих представників тернопільської громади, зокрема Олександра Барвінського, у його розвиток та діяльність.

Джерельну базу дослідження складають рукописні матеріали, які належать до особистого архіву Олександра Барвінського та зберігаються у Фонді родини Барвінських (фонд № 11) Відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України. Іншим джерелом дослідження є протоколи засідань Тернопільського міського магістрату, що зберігаються в Державному архіві Тернопільської області, а також матеріали книжкового фонду архіву. Серед дослідників кінця XIX - початку XX століття, що вивчали історію Тернопільщини, слід назвати Петра Білинського², Миколу Чубатого³; а також сучасників - Любомира Бойцун⁴. Важливим джерелом дослідження є «Спомини з мого життя» Олександра Барвінського у двох томах (1912 і 1913 роки), що були передруковані у 2004 році⁵.

Історія Фондації імені князя Костянтина Острозького сягає ще XVI століття. У 1548 році Польський король Жигмонт Август надав місту Тернополю магдебурзьке право, а в 1550 році надав привілей, «в силу котрого купці, що їхали зь Галича, Коломии и Коропця до Кременця або инной мѣстцевости на Волянню, мусили переїжджати черезь Тернополь и складати на рѣчь мѣста оплату

одь кожного воза наладованого товарами»⁶. Це сприяло зміцненню міста, і на кінець XVI століття Тернопіль перетворився на укріплену вежу та належав до одного з найміцніших міст Галичини. У той час місцеві жителі у своїй переважній більшості були «русинами» (українцями) православної віри. Враховуючи процес колонізації, який відбувався на західноукраїнських землях, важливим було зберегти цей осередок православ'я, тому для того, щоб укріпити церкву східного обряду в Тернополі, новий властитель Костянтин Острозький у 1570 році видає грамоту, за якою створювалася певна фундація при церквах міста, яка пізніше отримала назву Фундації імені князя Костянтина Острозького. Цією грамотою князь Костянтин Острозький створив при Церкві Різдва Христового («центральна», сучасної Церкви Різдва Христового по вулиці Руській - Г.О.) «Шпитальну фундацію» для тернопільських міщан, яка розумілася не лише як лікарня для лікування хворих, але також притулок для зубожілих міщан: «Костянтин князь Острозький, воевода київський, маршал землі волинської, староста владимирський сповіщає цією грамотою привілеєм... на прохання міщан... тернопільських даємо їм право заснувати фундацію... до церкви Різдва Божого в той спосіб, яко це має радість, аби хвала Божа не уставала... При тій церкві... має бути шпиталь для убогих, для цього шпиталю надаємо волоку або лан від села Білої на довічне користування... Також в іншій стороні від Березовиці лан надаємо до того шпиталю...»⁷.

Грамотою 1570 року князь Костянтин Острозький визначив чіткі межі фундаційних земель, які відводилися у користування в селах Біла і Березовиця (сучасні села Тернопільського району) у розмірі 236 моргів, а також призначив так званих «дозорчих» (to jest dozorcami), які повинні були охороняти ці землі та слідкувати за належним їх використанням. З числа міщан князем було призначено вісім завідувачів (zawiadowcow) фундації, в обов'язок яких входило не лише ведення рахунків та розподіл коштів, але й догляд за майном церков. На кінець XVI століття в Тернополі було дві православні церкви: вище згадана церква Різдва Христового та церква Воздвиження Чесного Хреста (сучасна «надставна»). У випадку, якщо один із них ставав не здатним виконувати свої обов'язки і залишав свою посаду, то на його місце міська громада повинна була обрати іншого, але обов'язково з числа міщан грецького (православного) обряду. Окрім того, грамотою було визнано: «...з оренди нашої тернопільської віддавати кожного року по десять злотих на шпиталь тої церкви до рук тих завідувачів»⁸.

Це була перша в Тернополі так звана церковно-громадська організація, яка мала керівний орган, що призначався володарем міста та підпорядковувався міській громаді, а також мала у своїй власності землі та сплачувала оренду з її використання, усі кошти з якої йшли на утримання притулку. У міру того, як поступово збільшувалася роль та сфери впливу «Шпитальної фундації»,

необхідна була нова грамота, яка б регламентувала її діяльність, особливо в умовах збільшення впливу католицької церкви. Так 4 вересня 1593 року князь Костянтин Острозький видає нову грамоту, за якою фундація набувала більші права, збільшувала кількість завідувачів фундаційними маєтками з вісьмох до десяти, а також збільшувала майно церковно-шпитальної фундації: «... міщани тернопільські... просили нас про те, аби їм знову нинішнім писанням нашим перший порядок ... і те надання наше навечно підтвердили... Надаємо довічно шпиталю церкви Соборної Різдва Христового з оренди нашої тернопільської десять польських злотих кожного року і поля і лани, як це вище описано; також десять старших завідувачів з народу на це обраних... При розгляді справ церковних, осіб і речей торкаючих сіє (фундацію), згадані старші завідувачі не мають права підпорядковуватися ані замковій, ані міській владі, але самі між собою судять і кому потрібно справедливість чинять»⁹.

Окрім того, що грамотою 1593 року князь Костянтин Острозький збільшив повноваження завідувачів, він довічно звільнив поля Фундації від замкових і міських податків, а також виступив гарантом захисту православної церкви. Надані привілеї сприяли швидкій розбудові Фундації, яка з часом перетворилася на церковне брацтво. Прибутки з фонду частиною йшли на потреби церкви, інша - на утримання притулку - шпиталю, як заповідав фундатор. Будинок шпиталю знаходився біля церкви Різдва Христового й тривалий час був нероздільний від церкви. Поступово фундація почала занепадати, а п землі перейшли у користування до заможних міщан.

Фундація імені князя Костянтина Острозького діяла до середини XVIII століття, до часу існування братства. Коли її діяльність припинилася, майно відійшло до парафії Церкви Різдва Христового».

Наприкінці XIX століття Тернопіль з-поміж інших міст Східної Галичини вирізнявся найбільшою чисельністю українського заможного міщанства, яке головним чином займалося рільництвом та жило на передмістях. У другій половині XVIII століття українські міщани складали

.....
основну частину населення міста, а зручне географічне розташування Тернополя дозволило йому стати одним з провідних торгових міст Поділля. У 1790-х роках до Тернополя прибуває велика кількість євреїв, які уже в першій чверті XIX століття склали п'ятдесят відсотків населення міста. Вони заснували свої крамниці та поступово витіснили тернопільських міщан з ринку, змушуючи їх переїхати у передмістя. Так, на відстані 3-5 кілометрів від околиць міста Тернополя з'явилися хутори-гаї, які заселялися українським тернопільським, уже рільничим, міщанством¹².

На кінець XIX століття ці колишні купці та ремісники перетворилися на заможних передміських рільників, але продовжували жити своїм старим традиційним життям, тобто вони стали певним консервативним чинником у розвитку міста, що впливало на усі сфери життя Тернополя, у тому числі й на громадське. Важливою подією для зміцнення національної свідомості для українського міщанства Тернополя стало відновлення Фондації імені князя Костянтина Острозького.

Олександр Барвінський, вивчаючи історію міста, віднайшов відомості « про Фондацію імені князя Костянтина Острозького¹³ і на засіданнях товариства «Просвіта» та «Руська бесіда» порушував питання про відновлення її діяльності. На його думку, відродження фонду та шпиталю мало повернути тернопільське міщанство, яке на той час було досить пасивним, до активної громадської діяльності. Він зумів зацікавити та залучити до цієї справи комісара місцевого староства Микиту Глинецького, який віднайшов Першу (1570 року) та Другу (1593 року) грамоти князя Костянтина Острозького, після чого Олександр Барвінський разом із адвокатом Володимиром Лучаківським, радником окружного суду Іваном Струмінським та Микитою Глинецьким утворив тимчасовий комітет для юридичного оформлення організації. Вони почали роботу над складанням статуту оновленої Фондації імені князя Костянтина Острозького, який мало затвердити Галицьке намісництво у Львові. Робота тривала протягом 1882 - 1883 років. За цей час членам комітету довелося віднайти документи й привілеї, що видавалися стосовно фундації, н земель та шпиталю з часів заснування¹³. Також була проведена робота з опису майна, перемежування земель та визначено борг за оренду цієї землі. З вересня 1883 року на урочистому засіданні товариств «Просвіта» та «Руська Бесіда», було затверджено «Статут Фондації імені князя Костянтина Острозького», який було надіслано до Галицького намісництва¹⁴.

У параграфі першому статуту було визначено мету фундації: «Цїлею фундацій єсть заложити и постоянно утримувати въ мѣстѣ Тернополи зъ доходоувъ ей майна притулокъ зъ осмотренемъ и всякимъ старункомъ для бѣдныхъ и окалѣчѣлыхъ мѣщанъ тернопольскихъ греко-католицкого обряду»¹⁴. За метрикою 1820 року було визначено чіткі кордони фундаційних земель та їх розмір, який статутом було визначено: «... Разомъ выносятся просторинѣ грунтоувъ 235 могр. 1463 сяжн.». Окрім того, до майна фундації відносили інші землі, будівлі і кошти, якими вона володіє на даний час та володітиме у майбутньому¹⁴.

За статутом було обрано керівний комітет Фондації імені князя Костянтина Острозького, який складався з десяти відомих у Тернополі міщан, що обиралися по-»життєво та мали право активного і пасивного вибору до громадської ради. Членом комітету міг бути лише українець греко-католицького обряду, який тривалий час проживав у місті Тернополі. Вибори членів комітету відбувалися на загальних зборах міської громади. Статутом було визначено права і обов'язки членів комітету, а також обумовлено те, що робота комітету фундації була безоплатною, лише у разі компенсації за власні витрати призначалася виплата коштів¹⁴.

За статутом на кожні три роки з членів комітету обирався голова фундації, його заступник, а також касир і контролер. В обов'язки голови входило скликання та проведення засідань комітету, слідкування за ходом виборів, він спостерігав за майном фундації, прибутками з неї та їх використанням, за роботою касира і контролера, а також особисто розглядав справи окремих членів. Касир вів усі рахунки фундації та був зобов'язаний що три місяці звітувати перед членами комітету. Посада контролера була створена на допомогу касиру і також передбачала слідкування за грошовими призначеннями та веденням рахунків¹⁴.

Параграфом 26 статуту про використання прибутків було передбачено, що з чистих доходів майна, тобто з прибутків, що залишилися від сплати податків, видатків та інших коштів, щороку має бути відкладена восьма частина «яко запашні кошти» на збільшення майна, або на непередбачені видатки, решта частина прибутків має бути використана на заснування та утримання притулку. Кошти, що не були використані на потреби Фондації, мали зберігатися у банку на відсотках, передбачених загальним державним законом Австро-Угорської імперії для капіталів сиротинців. Порядок роботи Фондації мав бути затверджений Галицьким намісництвом, яке повинно було контролювати подальшу його діяльність¹⁴. 31 січня 1884 року Намісництво затвердило статут

Фундації та надало дозвіл на її діяльність. З цього часу розпочалася робота відновленої Фундації імені князя Костянтина Острозького в місті Тернополі.

На вилучені кошти, які виплатили з оренди фундаційного поля, а це був капітал у декілька тисяч золотих ринських, комітет з дозволу Тернопільського міського магістрату купив землю на вулиці Микулинецькій (сучасна вулиця Князя Острозького) та побудував двоповерховий будинок, як притулок для зубожілих міщан Тернополя¹⁵. Фундація розпочала активну діяльність, допомагала бідним та незаможним міщанам, вона пробудила та зацікавила тернопільське українське міщанство до громадського життя. До речі, будинок Фундації збережений і до сьогоднішнього часу.

Відновлення фундації пробудило почуття національної гордості українських міщан Тернополя за їх більш як 300-літню традицію. Олександр Барвінський у своїх «Споминах» так описав цю подію: «Введене в жите фундації кн. Островського, єї уконституоване і вибір управи викликало між руським міщанством почуте народної свідомості, оживило в нім давно завмерлу історичну традицію і викликало серед него певну гордість автономічною міщанською інституцією»¹⁶.

На хвилі підйому освітнього рівня українського населення Тернопільщини Олександр Барвінський відновив, за допомогою своїх однодумців, Фундацію імені князя Костянтина Острозького, що розпочала процес пробудження національної самосвідомості міщан Тернополя і була попередницею «Міщанського братства». Усе це сприяло подальшому зростанню популярності Фундації та інших громадсько-просвітницьких товариств у місті Тернополі, як-от: «Просвіта», «Руська бесіда», і залученню ширшого кола народних мас у громадянське життя міста. Це, в свою чергу, спонукало Олександра Барвінського до більш активних дій на ниві громадсько-просвітницької діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Липинський В. Лист до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Політологія. Кінець XIX - початок XX ст.: Хрестоматія / за ред. О. І. Семківа. - Львів, 1996. - С. 603, 477;
2. Bilinskij Piotr. Tarnopol I jego okolica. // Rocznik kolka naukowego Tarnopolskiego za rok 1893.-Tarnopol, 1894.-S. 67-122.;
3. Микола Чубатий. Історія Тернопільщини / Шляхами Золотого Поділля. Регіональний історично мемуарний збірник Тернопільщини. Т. 1.- Філадельфія, Па, 1970. - С.206;
4. Любомир Бойцун. Тернопіль у плині літ. Історико-краєзнавчі замальовки. - Тернопіль, 2003. -С.392;
5. Барвінський О. Спомини з мого життя / Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. - К., 2004. - С.528;
6. Bilinskij Piotr. Tarnopol I jego okolica. // Rocznik kolka naukowego Tarnopolskiego za rok 1893.-Tarnopol, 1894.-S. 67-122;
7. Друкується з «Привілей князя Костянтина Острозького 1570 року», поданої в статті Білинського П. «Тернопіль і його околиці», в перекладі з польської мови: Bilinskij Piotr. Tarnopol I jego okolica. // Rocznik kolka naukowego Tarnopolskiego za rok 1893.-Tarnopol, 1894.-S. 67-122 77-78;
8. Bilinskij Piotr. Tarnopol I jego okolica. // Rocznik kolka naukowego Tarnopolskiego za rok 1893.-Tarnopol, 1894.-S. 67-122;
9. Bilinskij Piotr. Tarnopol I jego okolica. // Rocznik kolka naukowego Tarnopolskiego za rok 1893.-Tarnopol, 1894.-S. 67-122: 79 – 81;
10. Рыбак М. / Шляхами Золотого Поділля. Регіональний історично-мемуарний збірник Тернопільщини. Т. 2. - Філадельфія, Па, 1970. - 182 с. - С. 63-73;
11. Любомир Бойцун. Тернопіль у плині літ. Історико-краєзнавчі замальовки. - Тернопіль: Джура, 2003. - 392 с. - С. 173;
12. Микола Чубатий. Історія Тернопільщини / Шляхами Золотого Поділля. Регіональний історично-мемуарний збірник Тернопільщини. Т. 1.- Філадельфія, Па, 1970. - 206 с. - С. 5;
13. Добродійна фундація князя К. Островського (чорнові записки) // ЛНБ імені В. Стефаника, відділ рукописів.-Ф.11 (Барвінські).-Спр. 4386.-П. 288. -Арк.12;
14. Статут Фундації імені князя Костянтина Острозького // ЛНБ імені В. Стефаника, відділ рукописів.- Ф.11 (Барвінські).-Спр. 5812.-П. 954 -Арк.6;
15. Протоколи засідань членів ради Тернопільського міського магістрату за 1884 - 1894 рр. // Державний архів Тернопільської області.-Ф. 33 (Тернопільський міський магістрат).- Оп. 1.--Спр. 41.- Арк. 151- 156, 420. 16. Барвінський О. Спомини з мого життя / Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. - К., 2004. - С.528. -С.318.

О.В. Білецька

ДОСЛІДНИК СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПОДІЛЛЯ ФЕДІР ЄВСТАФІЙОВИЧ ПЕТРУНЬ (1894-1963)

У 20-х рр. XX ст. історичне краєзнавство на Поділлі розвивалось досить плідно. Нагадаємо, що в цей час в Кам'янці-Подільському над вивченням минулого краю працював Ю.Й. Сіцінський (1859-1937), у Вінниці – В.Д. Отамановський (1893 -1964)¹. Серед одеських дослідників слід відзначити ім'я Федора Євстафійовича Петруня, над вивченням наукової спадщини якого проводять клопітку роботу². Певний час вважалося, що рукописний фонд Ф. Є. Петруня втрачено. Зокрема Я.Р. Дашкевич писав, що “він (Ф. Є. Петрунь. – О. Б.) виклав усі зібрані повідомлення (серед них і “бопланівського походження”) у декількох рукописних дослідженнях, які були по-варварськи

знищені далекими від науки людьми після смерті автора”³. Однак нещодавно (влітку 2004 р.) під час роботи в книгосховищі ми випадково знайшли старанно сховані рукописні нотатки, кальки карт, статті науковця. Всі вони були розкладені в паперові папки з надписами, виконаними рукою Ф. Є. Петруня. Ця знахідка, звичайно, потребує докладного вивчення, систематизації та каталогізації, яка, сподіваємося, буде виконана найближчим часом. Разом з тим відзначимо, що ми вже мали нагоду звернутися до вивчення наукової лабораторії дослідника, зокрема присвятили невеличку розвідку книжковому фонду Петруня (який з 1963 р. зберігається в Науковій бібліотеці ОНУ ім. І. І. Мечникова, далі – НБ ОНУ), з огляду на його важливість для дослідників Поділля за доби середньовіччя⁴. У цьому ж повідомленні маємо на меті стисло показати його здобутки на ниві середньовічного поділлєзнавства.

Любов до рідної землі, до диму “солодкого та коханого” в майбутньому досліднику подільської старовини було прищеплено ще змалечку. Народився Ф. Є. Петрунь у 1894 р. у сім’ї писаря в с. Устя Ольгопольського повіту Подільської губернії (нині – с. Устя Бершадського району Вінницької області). Хлоп’я підростало допитливим та здібним. Відомий історик С. Я. Боровий у своїх спогадах писав, що, як розповідав йому сам Петрунь, “батько його жив в основному на хабарі та “дарунки”, які отримував від місцевих євреїв. Це дало можливість йому, сину писаря, отримати середню і вищу освіту”⁵. З 1912 до 1919 рр. Ф.Є.Петрунь навчався у Новоросійському (нині Одеському) університеті, а з 1919 до 1931 рр. працював бібліотекарем Центральної наукової бібліотеки Вищої школи м. Одеса (спадкоємицею якої є НБ ОНУ). Згодом він був призначений завідуючим науковим відділом комплектування. Одночасно розгорталася його педагогічна діяльність в Інституті Народної освіти, у якому він працював з 1921 до 1925 рр., та в Інституті Народного господарства (1923-1930).

Однією з найбільш ранніх праць Ф. Є. Петруня є його російськомовна розвідка “К вопросу об источниках “Большого чертежа””. Вона була опублікована в 1924 р. у журналі науково-дослідних кафедр в Одесі⁶. Дослідник намагався з’ясувати, які саме географічні джерела (насамперед карти) були покладені в основі упорядкування “Большого чертежа”. Для нас ця розвідка особливо цінна тим, що виконувалася вона за фондами сучасної НБ ОНУ. Науковець використав як опубліковані карти Ваповського, Мюнстера, Меркатора, Гродецького (переважно за збірником В. Кордта⁷), так і оригінальні (гравійовані). Зважаючи на це, необхідно відзначити, що під час Великої Вітчизняної війни (1941-1945) одна з бомб влучила в приміщення, де зберігалась цінна колекція старовинних західноєвропейських карт та атласів (понад 17 тис. одиниць збереження). Отже, дослідження Ф. Є. Петруня слугує одним із джерел для відтворення картографічного кабінету, що існував до війни в бібліотеці⁸. Дещо випереджаючи хронологію викладу, зазначимо, що після виходу вищезгаданої праці, робота в цьому руслі тривала й далі. У результаті в ювілейному збірнику на пошану акад. Дмитра Багалія з нагоди 70-річчя (1927) було опубліковано дослідження Ф. Є. Петруня “Московські переробки західноєвропейських мап”⁹.

Після того як у 1925 р. за ініціативою відомого тюрколога, арабіста, поліглота А. Ю. Кримського було створено Всеукраїнську асоціацію сходознавства (ВУНАС), в Одесі організували її філію. Канцелярія містилася на галереї другого поверху величезної зали якогось дореволюційного банку за адресою Рішельєвська, 10, вхід до якого й сьогодні прикрашає скульптурна голова давньогрецько-римського бога торгівлі Гермеса-Меркурія. З 1927 до 1933 рр. обов’язки вченого секретаря виконував Ф. Є. Петрунь. Серед дійсних членів філії були О.О. Сухов, К. П. Добролюбський, О. Л. Вайнштейн, М. С. Слабченко, С. С. Дложевський, М.Ф. Болтенко, О. О. Рябінін-Скляревський, С. Я. Боровий, М. В. Алексеев, Б. В. Варнеке та багато інших. Члени філії практикували регулярні просвітницькі виступи на сходознавчі теми перед громадськістю не тільки Одеси, а й інших міст Півдня України – від Вінниці до Запоріжжя, бували в закордонних відрядженнях (дослідник зв’язків Франції з країнами Леванту О. Л. Вайнштейн та археолог С. С. Дложевський), друкувалися на сторінках журналу “Східний Світ” (видання засноване у 1927 р., припинене у 1931 р. і відновлене у 1993 р. Інститутом сходознавства ім. А. Ю. Кримського) та інших видань. У приміщенні канцелярії відбувалися численні виставки, наприклад, було підготовлено експозицію книг та журналів зі сходознавства, що як подарунки надходили до Бібліографічної комісії Одеської філії від іноземних консульств м. Одеси, та проводилося багато інших заходів. Коли ж А. Ю. Кримський бував в Одесі, то обов’язково гостював у сім’ї Ф. Є. Петруня¹⁰.

Виконуючи багато обов’язків (з 1926 р. ще й співпрацівника науково-дослідної кафедри географії та світового господарства секції сходознавства¹¹), Федір Євстафійович наполегливо працював як дослідник. Наслідком такої праці стала праця “Степове Побужжя в господарському та

військовому укладі Українського пограниччя. Замітки до Броневського та Боплана¹², яка зберігається в НБ ОНУ окремою відбиткою з дарчим надписом від 4.X.1926 р.¹³ В кінці праці міститься досить велике резюме німецькою мовою. Необхідно відзначити, що, окрім праць М. Броневського та Г. Л. де Боплана, для об'єктивного відтворення процесів, що відбувалися в регіоні, автор використовує також хроніки М. Кромера, М. та Й. Бельських, М. Стрийковського, А. Гваньїні, опис С. Сарницького, спогади Б. Претвича, листи Жолкевського тощо. Його солідна джерельна база підкріплюється найновішими розвідками на цьому терені. Зокрема, він увів до обігу щойно опубліковану (у 1922 р.) працю свого колеги Є. О. Загоровського “Очерк истории Северного Причерноморья”. На думку науковця, мета праці як М. Броневського, так і Г. Л. де Боплана – заклик до “інкорпорації степових просторів”. Дослідник справедливо відзначає, що, незважаючи на їхні “імперіялістичні тенденції, прагнення до експансії”, заслуга цих двох людей полягає в тому, що вони зібрали та опрацювали численні фактичні матеріали, хоча й припустилися низки похибок, на які він і вказав. У поділлєзнавчому аспекті ця розвідка дуже корисна для дослідників, оскільки Ф. Є. Петрунь зібрав майже вичерпно відомості про давні осади східного Поділля. Зокрема, науковець приділив належну увагу таким побузьким поселенням як Вінниця, Браслав, Сокоlecь, Вітовтів та Піщаний Броди, Ак-Мечеть, Чапчаклей, Чичаклей тощо. “Район же поміж Савранкою та Кодимою, – писав Ф. Є. Петрунь, – був важливим перш за все у військовому відношенні, хоч у минулім він відіграв де-яку роллю і в загальній системі господарського життя України”¹⁴.

Менш цінною для дослідження Поділля є розвідка Ф. Є. Петруня “Східна межа Великого князівства Литовського в 30-х рр. XV ст.”¹⁵, яку було поміщено в ювілейному збірнику на пошану акад. М. С. Грушевського з нагоди 60-річчя. Вона з'явилась не випадково, адже, як відомо, одним з інтересів метра була доля українських земель за доби Великого князівства Литовського. Стаття супроводжується упорядкованою автором “Мапою заоцьких володінь В. К. Литовського”. В НБ ОНУ робота зберігається окремою книжечкою з дарчим надписом від 1.VI.1928¹⁶. До нашого часу є справедливими зауваження автора, що такі історико-географічні пам'ятки як “список міст Свидригайла та ханські ярлики на руські землі до цієї доби ще не вповні використано”.

Загалом, оцінюючи опубліковану спадщину дослідника на ниві поділлєзнавства, необхідно відзначити, що в 1928 році Петрунь-науковець досяг свого апогею. Серед унікальних праць цього року слід відзначити “Качибей на старинних картах”, “Ханські ярлики на українські землі: (До питання про татарську Україну)”, “Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського лиману”¹⁷. Всі вони написані на високому джерелознавчому рівні. Разом з картами дослідник використав і відомості обстеження археологічних пам'яток матеріальної культури, архівні документи. Порівнюючи відомості документів, він критично підійшов до інформації, що в них містилась, майстерно опрацював здобутки як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії. С. Я. Боровий згадував, що “чудовий ерудит, він мав дуже об'ємну бібліографічну пам'ять, але ніколи не ставив перед собою завдань методологічного характеру і не виявляв потяг до широких узагальнень. Проте всі його роботи були міцно фундовані й вводили до наукового обігу нові факти”¹⁸. Зокрема в одній зі своїх праць, присвяченій Качибей (попереднику Одеси), автор залучив максимальну кількість джерел, серед яких почесне місце посідає “Великий атлас” Й. Б. Гомана (нині зберігається у відділі рідкісних книг та рукописів НБ ОНУ)¹⁹. Автор наводить різні назви Качибей – Koczubi, Coczubi, Kotschoubey, Port Koga-Beu, La ginestra тощо.

У дослідженні, присвяченому старовинним шляхам Одещини²⁰, історик розглядає “татарські дороги”, які відомі ще з часів XV ст. Автору вдалося їх відтворити, використовуючи ретроспективний метод, хоча, як відомо, єдиного джерела, в якому описувалися б давні дороги цього регіону, не існує. Водночас історик аналізує “присутність людности”, яка, на його думку, була переважно “татарська”. Проте дослідник не забув зазначити, що “усе Білгородське поле вщерть до моря було приступно як польським розвідникам, так і добитчикам”²¹. При написанні цієї праці дослідник проаналізував також напрацювання на цьому терені К. Пуласького, М. Грушевського, Д. Яворницького. Серез доріг він відзначив, зокрема, ту, що йшла зі Львова Дністром до Білгорода, а “далі на Дніпровські переправи до Криму”. Докладно проаналізував “надчорнороський тракт” М. Броневського, побіжно вказав на маршрут з Білгороду до Путивля та з Очакова до Москви.

Вивчаючи картографічні фонди Москви, Ленінграду, Сімферополя, Ф. Є. Петрунь підготував розвідку про свої пошуки²². У цьому ж році ним було підготовано до друку статтю “Українські степи за ранньої татарської та литовської доби. Замітки і зауваження”. Вона була опублікована в журналі “Полуднева Україна” (К., 1930. – С. 150-160) і зберігається, за відомостями Я. Р. Дашкевича, в єдиному екземплярі в Науковій бібліотеці Ф. Ф. Максименка²³. Тож з упевненістю можна твердити,

що напрацювання Ф. Є. Петруня до теперішнього часу багато в чому слугують відправним моментом для подальших пошуків дослідників.

Наукові студії дослідника були зненацька перервані. У грудні 1929 р. Ф. Є. Петруня, який тоді працював в Одеській публічній бібліотеці, було заарештовано в с. Цебрикове. Його син згадує, що саме там він читав лекції за відрядженням. Обвинувачення полягало в протидержавній змові. Рідні ще нічого не знали, а вночі вдома (за місцем постійного проживання) було здійснено обшук²⁴. “Оперативники з НКВС, ретельно розшукуючи компромат, на книги майже не звертали уваги, їх більше зацікавили численні кальки старовинних мап... та грамофонні... платівки”²⁵. Через рік і один місяць, тобто на початку 1931, дослідника було відпущено. Отже, вирок “три роки виправно-трудова таборів” так і не був виконаний. На щастя, Ф. Є. Петрунь не потрапив на заслання, сім’ю не було репресовано, бібліотеку – не конфісковано. Нарешті, досліднику було дозволено працювати за фахом, а згодом він захистив дисертацію і став доцентом. Однак, він більше не публікував праць з середньовічної поділлєзнавчої тематики. Хоча певний інтерес для дослідників можуть становити ще дві статті, опубліковані в 1941р.²⁶

Коли почалася війна, Ф. Є. Петруню виповнилося 47 років. На відміну від більшості викладачів університету – неєвреїв, він евакуювався спочатку до Майкопу, а потім до Байрам-Алі. Ф. Є. Петрунь казав С. Я. Боровому: “Я б міг залишитися, і мені нічого б не було, та як би я довів, що не працював на окупантів”²⁷. 8 липня 1944 р. на Вченій раді в Байрам-Алі Ф. Є. Петрунь блискуче захистив дисертацію “Шляхи і підступи до Дністра”²⁸, яку в евакуації відтворив по пам’яті – матеріали були підготовлені ще до війни, а наукові праці залишилися в Одесі. Ця двотомна праця з великою кількістю власноручно виготовлених самим Ф. Є. Петрунем картами зберігається в НБ ОНУ за шифром Дисс/9.

З післявоєнних робіт хотілося б відзначити картографічну працю, присвячену XVIII ст.²⁹ На жаль, праць цього дослідника залишилося дуже мало. На думку С. Я. Борового, цьому було дві причини. Перша – та, що майже всі діячі культури й науки на початку 30-х рр. були репресовані. Друга полягала в тому, що “він багато читав, усім цікавився, був не дуже організованою людиною, любив спілкування (але не пив), був майстерним оповідачем, і в нього не залишалось часу для писання”³⁰. Дійсно, це було так. Однак ризикнемо припустити, що мала кількість опублікованої спадщини зумовлена ще й третьою причиною. Можливо, з огляду на неспокійний час, Ф. Є. Петрунь писав “у стіл”. До того ж сам С. Я. Боровий писав, що “його спадкоємці по роботі в університеті нічого не зробили для публікації його рукописної спадщини”³¹. І ці слова видатного науковця для нас – інформація до роздумів.

Подвигом Ф. Є. Петруня можна вважати й те, що після революції 1917 р. він врятував від знищення тисячі томів найціннішої літератури. Коли заможні люди втікали до закордону, їхні бібліотеки, як правило, залишалися без догляду. Віднайшовши книги будь-то в старому будинку чи, наприклад, в підвалі готелю “Пасаж” (куди звозилися конфісковані книги з усього міста), Ф. Є. Петрунь, аби вони не пропали, вантажив їх на звичайну тачку і віз до сховища бібліотеки, яке знаходилось (та й нині знаходиться) біля Міського саду, що на Дерибасівській³². На разі ще раз відзначимо, що особиста бібліотека Петруня включала широке коло різноманітних матеріалів. Особливу цінність для вивчення історії регіону, яким цікавився дослідник, становлять зібрані ним документи та дослідження. У цьому випадку необхідно враховувати той факт, що свою бібліотеку науковець продовжував формувати і в 20-30-рр. ХХ ст., а видання цього часу найчастіше є бібліографічною рідкістю. Зокрема, до них належить “Ілюстрована історія України” М. Грушевського (К., 1917), “Назва України (у стародавніх географів)” С. Шелухіна (Відень, 1921), “Матеріали для бібліографії мапознавства України” П. Тутковського (Київ, 1924), “До питання про старі українські міри, вагу та грошовий обіг” І. Єрофєєва (Харків, 1927), “Українські грамоти” В. Розова, опубліковані в “Збірнику історично-філологічного відділу УАН” (Київ, 1928. - №63), “Що нам кажуть назви осель?” М. Кордуби (Львів, 1938), “Чумацтво на Україні: історично-етнографічні нариси” Н. Букатевича. Зазначимо, що до останньої додається складена Ф. Є. Петрунем “Мапа шляхів України першої половини ХІХ ст.” з пояснювальними нотатками. Отже, саме завдяки фонду Петруня НБ ОНУ має надзвичайно цінні видання.

Незважаючи на те, що з 30-х рр. Ф. Є. Петрунь не повертався до історичних пошуків і майже виключно займався географічними та картографічними дослідженнями, все ж він не залишив свою пристрасть до середньовічної історії рідного краю. Це виявилось в тому, що книги містять його “автографи”, виконані переважно синіми та червоними олівцями в пізніших працях (40-60 – х рр.), та й книги з цієї тематики поповнювали його бібліотеку. Завершуючи нашу оповідь про бібліотеку

Петруня, вкажемо ще й на такий факт з його життя. Коли з'ясувалося, що він невиліковно хворий (рак), проте він терпляче розібрав свою бібліотеку, сам її упакував у великі картонні коробки та склав заповіт про передачу книг і картографічного матеріалу університету. Частина книг він подарував друзям, враховуючи їх інтереси. Так С. Я. Боровому він подарував декілька книг з історії євреїв. Нині у фонді Петруня нараховується біля 3257 назв книг і картографічних видань одинадцятьма мовами (переважно українською та російською).

Отже, поєднання бібліографічної, викладацької та наукової діяльності з польовими дослідженнями дало можливість Ф.Є.Петруню в 20-30-ті рр. XX ст. опублікувати близько двадцяти статей бібліографічного та історико-географічного напрямків. Ці нечисленні праці дослідника подають нам (наступним дослідникам Поділля) приклад майстерного використання джерел. Єдине, чого хотілося б побажати, аби праці з поділлєзнавчої проблематики, які надруковані в малодоступних виданнях (враховуючи час і обставини самої доби), були перевидані окремою збіркою, а дисертація – окремою книгою, оскільки викладки, поміщені в них, не втратили своєї актуальності до нашого часу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Репресоване краєзнавство (20-30-ті рр.). – К., 1991; 2. Петрунь Ф. Е. // Наука и научные работники СССР. Справочник. – Л., 1928. – С.310; Амброз Ю. А. Краткий очерк жизни и научной деятельности Ф. Е. Петруня // Федор Евстафьевич Петрунь. Библиографический указатель. /Сост. В. В. Самодурова. – Одесса, 1981. – 16 с; Губарь О. Фонд Петруня // За наукові кадри.– 1984. – – 23 березня– С.2; Урсу Д. З історії сходознавства на півдні України// Східний світ. – 1994. - №1-2. – С.145-148; Фонд Петруня/ Упоряд. І. Шепельська// Українська книга в іменних фондах наукової бібліотеки ОДУ ім. І. І. Мечникова. Бібліографічний покажчик. – Одеса, 1999. – С. 73-172; Самодурова В. В. Научная библиотека Одесского университета в 1920-е гг. //Наукова бібліотека в сучасному суспільстві. Історія. Проблеми. Перспективи. До 185-річчя НБ ОНУ. Збірник статей. – Одеса, 2003. – С. 97-107; Білецька О. В. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса, 2004. – С. 31, 59; 3. Зокрема, про це пише Я. Р. Дашкевич, посилаючись на відомості отримані від С. Я. Борового, у своїй вступній статті “Боплан в исследованиях 1991-2000: итоги и задачи” до роботи Г. Л. де Боплана. Див.: Боплан Г. Л. де- Описание Украины. – М., 2004. – С.34; 4. Білецька О. В. Поділлєзнавча література фонду Ф. Є. Петруня Наукової бібліотеки Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова // Матеріали Міжнародної наукової конференції “Історичні колекції у книгозбірнях: проблеми збереження, вивчення і реконструкції”. 16-17 вересня 2003, м.Одеса. – Одеса, 2004. – С. 18-26; 5. Боровой С. Я. Воспоминания. - М.,-Ерусалим, 1993. – С. 140; 6. Петунь Ф. Е. К вопросу об источниках “Большого чертежа” // Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. – 1924. - №7. – С.37-42; 7. Кордт В. Материалы по истории русской картографии. – К., 1899. – Вып.1; 8. Подрезова М. О. Формування фонду // Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова: Історичний нарис. – Одеса, 2002. – С.55; 9. Петрунь Ф. Є. Московські переробки західноєвропейських мап. // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – Ч.1. – С. 625-636. (Див. також: ВУАН. Збірник історико-філологічного відділу. - №51);¹⁰. Петрунь В. Ф. До 75-річчя Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (крізь призму родинних спогадів)// Записки історичного факультету ОНУ ім.І.І.Мечникова. – Одеса, 2001. – Вип. 11. – С. 402; 11. Амброз Ю. А. Именная книжная коллекция Ф. Е. Петруня и история ее формирования // Іменні колекції професорів Одеського (Новоросійського) університету в Науковій бібліотеці ОНУ – національне надбання держави: Матеріали науково-практичної конференції: Одеса, 25-26 квітня 2000 р./ Відп. ред. В. А. Сминтина. – Одесса, 2001. – С.13-17; 12. Петрунь Ф. Степове Побужжя в господарському та військовому укладі Українського пограниччя // Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. - 1926. - Т.2. - №2. - С. 91-103; 13. Петрунь Ф. Степове Побужжя в господарському та військовому укладі Українського пограниччя. – Одеса, 1926. –15 с.; 14. Петрунь Ф. Степове Побужжя в господарському та військовому укладі Українського пограниччя // Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. - 1926. - Т.2. - №2. - С. 94; 15. Петрунь Ф. Є. Східна межа Великого князівства Литовського в 30-х рр. XV ст. // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича з нагоди шістдесятої річниці життя та сороких роковин наукової діяльності. – К., 1928. – С. 165-168. (див. також: ВУАН. Збірник історико-філологічного відділу. - №76); 16. Петрунь Ф. Є. Східна межа Великого князівства Литовського в 30-х рр. XV ст. – Б/м, б/р.; 17. Див.: Петрунь Ф. Е. Качибей на старинных картах // Записки Одесского общества естествоиспытателей. – 1928. – Т. 44; Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі: (До питання про татарську Україну) // Східний світ. – 1928. - № 2. – С.170-188; Петрунь Ф. Є. Нове про татарську старовинку Бозько-Дністрянського лиману// Східний світ. – 1928. - №6. - С. 155-171; Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі: (До питання про татарську Україну) // Східний світ. – 1928. - № 2. – С.170-188; 18. Боровой С.Я. Указ. соч. – С. 140; 19. Homann J. V. Grosser Atlas. –

Nürnberg, 1737; 20. Петрунь Ф. Є. Старовинні шляхи Одещини. Історико-топо-графічна довідка// Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – 1929. – Ч.4-5. Сек. соц-іст. – С. 32-43; 21. Петрунь Ф. Є. Там само – С. 32; 22. Петрунь Ф. Є. Розшукування з поля мапографії по архівах і книгозховищах Москви, Ленінграду та Симферополя // Україна. Науковий трьохмісячник українознавства при УАН. – 1929. – Кн. 37. – С. 163-166; 23. Дашкевич Я. Р. Указ. соч. – С. 34; 24. Петрунь В. Ф. Дещо маловідоме з історії іменної бібліотеки Ф. Є. Петруня // Іменні колекції професорів Одеського (Новоросійського) університету в Науковій бібліотеці ОНУ – національне надбання держави: Матеріали науково-практичної конференції: Одеса, 25-26 квітня 2000 р./ Відп. ред. В. А. Сминтина. – Одеса, 2001. – С.17-19; 25. Там само. – С. 18; 26. Маються на увазі: Петрунь Ф. Е. Береговая линия Черного моря от устья Днепра до Крыма в представлении античных авторов.// Тезисы научной сессии Одесского педагогического института. – 1941. – С. 75-77; його ж. Северо-западное побережье Черного моря от устья Днепра до берегов Крыма// Тезисы научной сессии Одесского педагогического института. 1941; 27. Боровой С. Я. Указ. соч. – С. 140-141; 28. Петрунь Ф. Е. Пути и подступы к Днестру: Очерки по истории русской географии 2-й половины XVIII ст. (В связи с военными операциями русских войск, дипломатическими сношениями и колонизационной деятельностью русского правительства): Дисс. ... канд. геогр. наук. – Байрам-Али, ОГУ, 1944. – 283 с.; 29. Петрунь Ф. Е. Картографические фонды XVIII столетия по территории Украины: Сообщение на заседании Ученого совета Института географии АН СССР// Вестник АН СССР. - 1948. - №6. – С.107-108; 30. Боровой С. Я. Указ. соч. – С. 140; 31. Там само. – С. 141; 32. Самодурова В. В. Научная библиотека в 20-е гг... – С. 101-102.

Л.В. Ясинецька

З ІСТОРІЇ СТАРООБРЯДНИЦЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ XVII - ПОЧАТКУ XX СТ.

Релігійна течія старообрядців виникла в Росії у середині XVII століття – в результаті розколу православної церкви, спричиненого несприйняттям частиною духовенства та мирян реформи патріарха Никона. Зміст реформи полягав у виправленні богослужбових книг, ікон і церковних обрядів за грецьким взірцем. Зокрема, двоперстне знамення змінювалося триперстним, рухатися навколо аналоя потрібно було не за сонцем, а проти нього, тричі, а не двічі проголошувати слово “алілуйя”, замість 7 проскурок вживати 5, на них замість восьмикутного хреста зображати чотирикутний, земні поклони замінили поясами, значно скоротився час богослужіння¹. Але глибинною причиною несприйняття культових нововведень було те, що вони запроваджувалися одноособовим рішенням патріарха, а це підривало ідею соборності, автономії церкви, утверджувало в ній принцип єдиновладдя і підпорядковувало її монархічній державі. Старообрядництво стало ідеологічним виразом соціальних суперечностей у країні. В його основі лежало вчення про близький «кінець світу» та приход «антихриста», з появою якого й пов’язували церковну реформу, відмова від спілкування з «мирським», надія на близький кінець світу, прихильність до старих обрядів і звичаїв. На чолі розкольників (як їх стала пізніше називати офіційна російська православна церква), або старовірів, стояли священники Авакум, Микита Пустосвят, Лазар та ін².

Як релігійна течія, старообрядництво майже на початку свого існування не було ідеологічно єдиним. Вже наприкінці XVII ст. воно розділилося на два основні напрямки – попівщину і безпопівщину, які надали розпалися на багато різних толків і злагод. Церковний собор 1666-1667 р. прокляв старообрядців і віддав їх на суд царської влади, яка стала їх переслідувати. Тисячі старообрядців було страчено, ув’язнено та відправлено на заслання. Десятки тисяч старообрядців змушені були тікати від переслідування і на територію тодішньої України, зокрема і Поділля.

Проблема існування російських старообрядців на території Поділля до нашого часу залишається практично невивченою. Увагу дослідників вона привертала в 70-90 – х рр. XIX – на початку XX ст., коли у зв’язку з припиненням переслідування старообрядців тема розколу стала досить популярною в тогочасній російській історіографії. Значний внесок у розробку теми старообрядництва на Поділлі внесли “Подольские епархиальные ведомости”, на сторінках яких з’являються цікаві відомості про розкольників Поділля³.

У радянські часи подібні дослідження, через політику влади щодо релігії, втратили свою актуальність. В окремих працях М.Нікольського⁴, В.Міловідова⁵ зустрічаються лише побіжні згадки про мешканців розкольниківських слобід, зокрема і в Україні.

Особливість сучасного стану вивчення історії старообрядництва на Поділлі і на Вінниччині зокрема полягає у тому, що, незважаючи на загальне пожвавлення вивчення старообрядництва, яке розпочалося наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст., подільським і вінницьким слободам дослідники ще не приділяють належної уваги.

Сучасна українська історіографія представлена дослідженнями В. Мордвінцева⁶, Ю. Волошина⁷ (автора 2-х монографій) та деяких інших.

Особливо слід відзначити монографію С. Таранця⁸, в якій на конкретному архівному матеріалі показано життя старообрядців на Поділлі.

Метою даної статті є з'ясування політичних і соціально-економічних обставин, які впливали на ту роль, що відігравали російські старовіри в житті Подільського населення протягом XVII – початку XX століття, в тому числі на території сучасної Вінницької області. Для написання статті дослідниця використала матеріали Державного архіву Вінницької області, матеріали Подільських єпархіальних відомостей, а також матеріали зібрані місцевими краєзнавцями.

Проникнення російських старообрядців на територію України і Подільського краю розпочалось в останній чверті XVII ст., значною мірою це зумовлювалось переслідуванням послідовників старообрядництва з боку царського уряду. Велику роль відігравала також релігійна терпимість українського населення до іновірів та відсутність на території Гетьманщини кріпацтва. Старообрядницькі поселення на Поділлі розмістились дугою, починаючи з сучасного Віньковецького району Хмельницької області до м. Балта Одеської області. На Вінниччині розташована найбільша частина старообрядницьких поселень – біля 20, у Хмельницькій області 8. Всього на Поділлі нараховувалось більше 30 населених пунктів компактного проживання старообрядців⁹.

На Поділлі майже всі старообрядці належали до попівців, тільки в двох місцях жили безпопівці – в м. Літині і с. Женишківці сучасного Летичівського району.

На початку та протягом всього XVIII ст. продовжувалося таємне переселення старообрядців з Росії на Правобережжя. Значною мірою це зумовлювалось новою хвилею переслідувань старообрядців царським урядом, що розпочалось у роки правління Анни Іоанівни (1730-1740). З іншого боку, переселення заохочували польські магнати, які після розорення краю, особливо Брацлавщини, відчували брак робочих рук у своїх володіннях. Релігійність старообрядців, сполучена з любов'ю до праці, дуже влаштувала польських панів. Мати у своїх маєтках населення, яке чекає «кінця світу» й особисто про себе не дуже дбає, для них було, як коштовний скарб. Так граф Потоцький у свій маєток на Поділлі запросив 50 родин старообрядців¹⁰. До подібних дій удавалися й інші польські землевласники. З часом кількість розкольників які проживали на Поділлі збільшується. Сюди переїжджають старообрядці з Австрії, Пруссії, Туреччини, куди вони тікали ще в другій половині XVII ст., і де їм жилося не так добре, як у межах Польщі¹¹.

У кінці XVIII – XIX століттях центром старообрядництва на Поділлі і у всій Правобережній Україні став Куренівський монастир, який був заснований ще у 1675 році, тобто через 9 років після офіційної дати розколу Російської православної церкви і назву отримав від с. Куренівки Ольгопільського повіту Подільської губернії¹² (нині Чечельницький район Вінницької області). Згодом біля самого села виникає жіночий скит. Відомо, що землі на час заселення їх старообрядцями належали польським магнатам – князям Любомирським, які прихильно ставились до поселенців і дозволяли їм безкоштовно користуватися землею, також відомо, що поміщик граф Гудович у XIX ст. особливо прихильно ставився до мешканців монастиря і скиту і наділив їх ораною землею¹³. Все це зміцнювало матеріальне становище монастиря. Чи випадково це сталося, чи ні, але Куренівські старообрядці не зазнали таких переслідувань, як інші старообрядницькі поселення. Враховуючи це, розуміємо, що кількість мешканців скиту і монастиря увесь час зростає. При монастирі і скиті діяла свято-миколайівська капличка, яка була збудована в 40-х роках XIX ст., богослужіння в ній, як і в інших каплицях, справляли священники за старими церковними книгами. Вони таємно роз'їжджали по слободах і виконували все необхідне. До Куренівського монастиря в 1859 р. прибув єпископ «балтський» Варлаам. Перебування його в монастирі розкольники ретельно приховували. При ньому до монастиря прийшло послання з округу, яке не було підтримане єдиновірцями, і як наслідок цього – Варлаам змушений був залишити монастир. На зміну йому був призначений єпископ Курилл¹⁴.

Кількість тих, хто проживав у монастирі і скиті, не обмежувалося штатом і не завжди було однаковим. Так у 1842 р. в монастирі мешкало 19, а в скиті – 7; в 1852 р. в монастирі 36, а в скиті – 34; в 1867 р. в монастирі 37, а в скиті – 50; у 1882 р. в монастирі 64, і в скиті – 77 душ¹⁵.

Крім монастиря й скиту, в с. Куренівці мешкали сімейні старообрядці. У 1882 р. їх налічувалося 121 (64 душі чоловічої і 57 душ жіночої статі)¹⁶.

Куренівський монастир мав велике значення для всіх попівців губернії. Між ним і всіма старообрядцями – попівцями губернії існувало тісне спілкування. Це свого роду місцева митрополія попівського напрямку. Всі мешканці монастиря і скиту вперто притримуються своєї віри і за весь час існування того й іншого був тільки один випадок обернення в православ'я.

Після куренівського монастиря в житті місцевих старообрядців мало велике значення поселення Борсков Вінницького повіту. Біля нього гуртуються попівські слободи Балтського, Вінницького, Брацлавського, Літинського, Летичівського і Ямпільського повіту.

Поселення Борсков, здавна населене старообрядцями – попівцями, являло собою твердиню древлеправославного благочестя краю. Старообрядці Борскова тісно спілкувалися з попівцями, що проживали в м. Вінниці, у с.Жуківці, Людавка, Ведмеже Вушко Вінницького повіту; м. Літин, м. Брацлав, селах Шура, Перепеличе Брацлавського повіту, а також Єфимівки, Пеньківки, Бушинки і Краснянки Ямпільського повіту.

У 1882 р. в Борскові проживало 800 чол. обох статей. В поселенні була капличка, де богослужіння відправляв священник Павло, призначений сюди в 1880 р. єпископом Куриллом.

В обласному центрі Вінниця виникнення поселення старообрядців датується приблизно кінцем XVIII ст. Вони прийшли сюди з Дону і заселились окремою слободою в районі “Старого міста”. За офіційними даними, про чисельність старообрядців у м. Вінниці відомо, що у 1835 р. в місті проживало 146 чол, в 1857 р.- 49 чол., 1863 р. – 53 чол., 1868 р. – 80 чол., а в 1897 р. – 562 чол.¹⁷

Вінницькі старообрядці мали свій молитовний будинок, в якому службу відправляв місцевий начетник, а також до Вінниці приїжджав священник з Борскова.

На початок XX ст., за офіційними даними, чисельність подільських старообрядців становила 20 тис. чоловік¹⁸.

Зрозуміло, що ця цифра не відповідає справжній кількості старообрядців, тому що старовіри не стояли на жодному обліку, й успішно ховались завдяки прекрасно організованій конспірації. І у такий спосіб уникали плати податків.

За старообрядцями Поділля збереглась інша назва – “кацапи”, тобто старообрядці, які носили бороду, “як цапи”.

Походження подільських старообрядців також різне. Так у Вінниці і навколишніх селах розташовувались вихідці із Дону. Село Шура-Копіївська, нині Тульчинський район, заснували вихідці із Володимирської губернії, а с. Краснянку, нині Тиврівський район, вихідці з Калуги¹⁹.

За своїм соціальним походженням старообрядці Вінниччини у абсолютній своїй масі були селянами, але селянами незалежними. Кріпацтво вони називали “антихристовою печаткою”. Старообрядці Поділля приписувались до міст не лише Подільської, а інколи Херсонської губернії, Бессарабської області і навіть до Туреччини і Австрії. Виходило так, що жителі одного села могли бути громадянами різних міст, навіть не знаючи, де ці міста знаходяться, а перереєстрацію робили через посередників, які виконували замовлення єдиновірців.

Важко відбилися на старообрядцях Поділля роки радянської влади. У краї були знищені усі старообрядницькі монастирі, зачинено і зруйновано більшість храмів. Нові методи економічної діяльності призвели до підриву старообрядницьких господарств, а гоніння на релігію прискорили виїзд прибічників старої віри з місць компактного проживання. Масовий відтік старовірів з общин став причиною занепаду, перервав духовний і культурний зв'язок поколінь. Все це призвело до якісних змін у середі місцевих старообрядців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Релігійний словник .-К.: Четверта хвиля, 1996.- С.320; 2. Волошин Ю. Древлеправославні християни в Україні: з історії розселення // Людина і світ. - 2000.- №4.- С.24; 3. О раскольниках Подольской губернии // Подольские епархиальные ведомости.– 1869.- №20.- С.821-830; Там само. - №21.- С.845-863; Там само. - №22.- С.877-890; Там само. - №23.- С.902-916; Там само. - №24.- С.853-866; О раскольниках Подольской губернии в настоящее время. - Там само. - 1882.- №20.- С.243-245; Там само. - № 22.- С.269-272; Там само. - № 23.- С.280-283; 4. Никольский Н.М. История русской церкви. - М., 1983.- 448 с.; 5. Миловидов В.Ф. Старообрядчество в прошлом и настоящем. - М., 1979.- 112 с.; 6. Мордвинцев В. Політика російської імперії щодо старообрядців у першій половині XVIII ст.// Укр. богослов (Іст. і теолог. щорічник).- К., 2003.- Вип.2.- С.254-266; Його ж. Старообрядницькі громади України другої половини XVIII ст. та ставлення до них влади // Соціум: альманах соціальної історії.- К., 2002.- Вип.1.- С.191-202; 7. Волошин Ю. Урядова політика щодо російських старообрядців на Старобубщині у XVIII ст. // УІЖ.- 2006.- №1.- С.14-27; 8. Таранець С. Старообрядчество Поділля.-К., 2000; 9. Таранець С. Названа праця.- С.19; 10. Волошин Ю. Древлеправославні християни в Україні : з історії розселення //Людина і світ.-2000.- №4.- С.25; 11. ПЕВ.-1869.- №20.- С.825; 12. Таранець С. Названа праця.- С.43; 13. ПЕВ.-1882. - №20.- С.243.; 14. Там само.- С.244; 15. Там само.- С.243; 16. Там само.- С.244; 17.Таранець С. Старообрядство Поділля: питання історії та сучасності. - Наукові записки. Збірник праць

молодих вчених та аспірантів. Т.4.- К., 1999.- С.44; 18. Таранець С. Старообрядництво Поділля.-К., 2000.- С.28; 19. Там само.- С.23.

В.П. Рекрут

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КООПЕРАТОРА ТА ЛІТЕРАТОРА ДМИТРА МАРКОВИЧА У ВІННИЦІ В 1914-1917 РР.

Серед когорти діячів українського руху в часи реакції царського режиму й збройної боротьби проти поневолення у добу національно-визвольних змагань 1914-1921 років чільне місце посідає творчість та багатогранна діяльність непересічного українця Дмитра Васильовича Марковича.

Ще до сьогодні мало вивчений його життєвий шлях, а те, що ми про нього знаємо, не розкриває всієї глибини таланту та щирості душі цієї людини, яка палко любила свою землю, свій народ і присвятила життя одвічній мрії – вільному українському народові “та милій безцінній Україні”.

Ведучи мову про громадську діяльність Д. Марковича, необхідно зазначити, що в історичній літературі вона не знайшла повного відображення, згадувалася лише фрагментарно, без узагальнення й наукового аналізу у статтях І. Немченко¹, Ф. Білецького², В. Сороки³ (у журналах “Слово і час” і “Дивослово”).

Подією у дослідженні творчої спадщини Д. Марковича стала дисертація С.А. Панченко “Творчість Дмитра Марковича у контексті розвитку українського літературного процесу кінця ХІХ - початку ХХ століття” на здобуття наукового звання кандидата філологічних наук (Запоріжжя, 2000р.).⁴ Але ці дослідження у значною мірою відображають науковий аналіз літературної діяльності і зовсім не розкривають аспектів громадської праці письменника, зокрема на Поділлі.

Наприкінці 1992 р. цікавий матеріал про діяльність письменника подали у публікації “Я ніколи не забував про свій народ” вінницькі краєзнавці Л. Шпильова і М. Станович.⁵

В останні роки у праці К. Завальнюка “Життя в ім’я України”⁶ та у монографії В. Подоляна і В. Рекрута “Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897-1939 рр.)”⁷ зроблена спроба системного аналізу діяльності Д. Марковича та ролі й місця письменника у боротьбі за незалежність України.

В усіх публікаціях вінницький проміжок життєвого шляху письменника висвітлений лише частково. Тому, враховуючи здобутки попередніх дослідників, автор ставить перед собою завдання висвітлити й проаналізувати громадську діяльність Д. Марковича на Поділлі у 1914-1917 роках, використовуючи неопубліковані, маловідомі для дослідників архівні документи.

Після переїзду з Волині до Вінниці у березні 1913 року поряд з активною кооперативною діяльністю Д. Маркович проводить на теренах Поділля широку громадську роботу. Він брав участь у виборах земських радних Вінницького повіту, був обраний від першого територіального відділення міста Вінниці радним Вінницького повітового земства терміном на 1914 – 1917 роки. На цій відповідальній роботі активно включився в діяльність комісії, брав участь у ревізіях та перевірках фінансових справ земських установ у частині використання бюджетних коштів та інших питаннях діяльності органів самоврядування. Високі моральні якості, принциповість і неабиякий талант організатора привернув увагу радних і вони восени 1914 року обирають його Головою повітової земської управи. Подільський губернатор граф Ігнат'єв у категоричній беззаперечній формі без будь-яких пояснень телеграмою 27 грудня 1914 року надіслав вимогу: “...Не визнаю можливим затвердити на посаді голови Вінницької Повітової Земської Управи Д. В. Марковича..., пропоную Повітській Управі скликати в найближчий час надзвичайні Збори для обрання інших осіб”⁸. Причиною категоричної незгоди губернатора стали виявлені Д. Марковичем зловживання на земських складах покривельних матеріалів (розрота на суму 6000 крб.) та перевірки бюджетних коштів у сумі 22000 крб. при будівництві арештанського дому.⁹ Неабияку роль у цих заборонах відіграли застереження царської таємної поліції про антидержавні (пропиросійські) погляди письменника і громадського діяча. На позачергових зборах 8 лютого 1915 р. головою Управи був обраний С.Ф. Давидович – землевласник із с. Кропивна, дійсний статський радник.¹⁰ До речі, обрання С. Давидовича теж не сподобалося губернатору, і він до 15 серпня не затверджував рішення повітових зборів, а обов’язки голови управи поклав на відомого у Подільській губернії чиновника-бюрократа М.В. Стамерова.

Необхідно визнати, що принципова позиція радних-кооператорів завдала багато клопотів діючим бюрократичним установам, які прикилися у роботі управлінських органів Вінницького повіту. Зокрема, ревізійна комісія Вінницького повітового земства, головою якої був М.С. Василевський, відомий подільський кооператор, займала незалежну позицію і працювала поза контролем голови Управи. Активною працею в комісії вирізнялися Д. Маркович, І. Лозинський, Л. Длуголеський та інші. Влітку 1915 р. комісія перевірила роботу земської Управи й виявила значні порушення в роботі керівника і його підлеглих. Смілива боротьба членів комісії проти бюрократизму голови Управи й оприлюднення виявлених зловживань при виконанні

До старого складу в кількості 21 радний збори затвердили обрання ще 25 радних і отже, земські збори склалися із 46 осіб. Від кооператорів у склад зборів ввійшли П. Відлиба, І. Кречотень і М. Оловенников, від Союзу подільських українців – Г. Шіянов і В. Дудич, від “Просвіти” – М. Ліпницький, І. Шульга.¹⁷ Загалом у складі нових земських зборів була сформована потужна секція кооператорів-українців, яка була спроможна впливати на рішення земських зборів.

Саме входження нових українських радних в склад земської шкільної комісії дозволило з врахуванням рішень XI-х надзвичайних губернських земських зборів виробити нову концепцію реформи шкільної освіти у Вінницькому повіті:

“1. У школах Вінницького повіту освіта повинна вестись материнською мовою учнів;

2. У вищих групах початкових народних училищ російській мові повинно бути відведене чільне місце в якості обов’язкового предмету;

3. Націоналізація початкової освіти в Вінницькому повіті, тобто запровадження навчання народною українською та ін. материнськими мовами, розпочинаючи з осені 1917 року, тобто в найближчому шкільному році, в школах всіх типів: міністерських, земських і церковно-парафіяльних.

4. Для підготовки вчителів до викладання в українських школах організувати літом 1917 року в м. Вінниці для вчителів Вінницького, Ліпинського, Могилівського і Ямпільського повітів курси української мови, педагогіки та ін. предметів, із таким розрахунком, щоб курси могли пройти всі вчителі початкових шкіл цих повітів. . .”¹⁸

Неважко розпізнати у цих основних питаннях реформи освіти тези програми Д. Марковича, які він виклав у вищезгаданій доповіді “Про недоліки шкільної освіти” в 1915 році.

Письменник добре розумів, що для організації широких агітаційних заходів вкрай потрібний український друкований орган, через який можна було б донести до численної української громади важливі документи УЦР та місцевих українських громадських і кооперативних органів. Тому при відчутній фінансовій підтримці кооперативних установ та інших громадян було терміново створене товариство “Воля” (на паях), яке заснувало український журнал “Подільська воля” – “часопис соціально-політична та кооперативно-економічна”.¹⁹ За короткий організаційний термін редакційний комітет на чолі з Д. Марковичем вже 5 травня 1917 року випустив перше число тижневика, у якому була оприлюднена основна мета часопису: “... має своїм завданням обстоювати інтереси селянських і робітничих мас, ширити серед народу високі ідеали волі, рівності і братства, а також добиватись автономії України”.²⁰

Крім питань політичного моменту, тижневик публікував літературні доробки, статті з питань розвитку української культури і освіти відомих на Поділлі діячів. Зокрема, протягом 1917 року майже у кожному числі часопис подавав вірші (“До братів”, “До праці” та ін.) Никифора Лисого (Григор’єв Никифор Якович, літератор, член УЦР – **В.Р.**), публікувалися статі Є. Щириці, В. Боржковського, Ю. Щириці, М. Ліпницького, Г. Шіянова, Д. Зосіматю, В. Дудича та ін. Особисто Д. Маркович за браком часу не мав можливості писати й подавати свої нові праці, тому обмежувався короткими редакційними статтями і готував до друку збірку своїх попередніх праць.

У ті буремні роки він полюбив Поділля й вірив, що його творча праця пробудить у душах віру в людину та чудове майбутнє українську народу. Даруючи Вінницькій “Просвіті” 18 травня 1917 року авторський примірник збірки “По степах та хуторам”, Д. Маркович написав наступне:

“Приношу сей мій невеличкий дар “Просвіті” у Вінниці. Сії твори – кров серця мого, сок нервів моїх, тут моя віра і надія, виявлена в кайданних умовах проклятої цензури й неволі.

Травня 18 день, 3-й місяць волі 1917 року.

Автор Дмитро Маркович.”²¹

Д.В. Марковичу через журнал та інші заходи вдалось організувати жваву участь подолан у створенні “Українського фонду”, який мав служити національним інтересам України та поширенню освітнього рівня населення.

“Ми з неволі мовчали, – писав він на сторінках тижневика, – й час настав й нам знати, вчитись, читати, єднатись, організуватись”.²²

5-6 травня 1917 року у Вінниці відбувся I-й Подільський Український з’їзд, у роботі якого взяли участь більше 400 представників волосних комітетів, кооперативів, “Просвіт”, відділів Союзу подільських українців, громадян та представників національних меншин Поділля (поляків, євреїв та ін.). Делегати з’їзду обрали 44 члени та 18 кандидатів Губернської Ради. Першим головою ПГУР, зважаючи на заслуги перед українством, був обраний добродій Дмитро Маркович.²³

З ініціативи Д. Марковича 11 травня 1917 року у день святих Кирила та Мефодія на знак вшанування “Кирило-Мефодіївського братства” у Вінниці відбулась грандіозна маніфестація у складі біля 50 тис. громадян Вінниці та прилеглих сіл Стадниць, Луки-Мелешківської, Щиток, Хуторів, Писарівки, П’ятничан, Гавришівки, Телепеньок, Якушинець та інших. Після відправлення панахиди по Тарасу Шевченку і Кирило-Мефодіївських братчиків (у панахиді брали участь до 20 священників на чолі з отцем Жовкевичем) маніфестанти на чолі з Губернською Радою влаштували величне свято єднання під гаслами “Нехай живе Вільна Україна”, “Земля і Воля”, “Через кооперацію до соціалізму”, “Держіть волно, куйте долю”, тощо. Свято супроводжувалось постійними слівцями “Ще не вмерла України!”, “Заповіту” і інших українських пісень великою кількістю селянських, повітових, губернських хорів, які брали участь у цих заходах.²⁴

З великим піднесенням подолані сприйняли проголошення Українською Центральною Радою (УЦР) I-го Універсалу (23 червня 1917 р.). Очолована Д. Марковичем ПГУР 23 червня провела у Вінниці в помешканні товариства

“Просвіта” загальне зібрання членів ради та виконкому і прийняла низку важливих рішень із приводу організації розповсюдження тексту Універсалу серед населення губернії. Губернська рада через свій виконавчий комітет негайно відреагувала на звернення УЦР з приводу поширення тексту Універсалу серед населення. Виконавчий комітет випустив 3000 примірників “Листа до населення Поділля”, 100 тисяч листівок з текстом Універсалу та оперативно розіслав їх по повітах (Проскурівський, Кам’янець-Подільський, Липинський), 3000 примірників розіслали по сільських магазинах, товариствах оптових закупівель та інших кооперативних установах губернії.²⁵

Особливо плідною вирізнялася діяльність Д. Марковича у Вінницьких повітових земських зборах. Економічний хаос і побоювання за власне майно спонукало деяких заможних утримувачів оздоровчих закладів відмовитися від фінансування лікарень, ліквідувати їх, продавати або передавати у власність земським управам. Так одна із найбагатших землевласників Вінницького повіту Катерина Юрїївна Раллі подарувала земству Браїлівську лікарню при цукровому заводі.²⁶ XIII надзвичайні земські збори 25 травня 1917 р. за ініціативою Д. Марковича з вдячністю прийняли такий дар (вартість лікарні складала більше 200 тис. крб.) і врахували пропозицію радних – “українців” В. Дудича, І. Лозинського, Д. Марковича “...якщо Вінницьке земство не буде мати коштів на утримання Браїлівської лікарні, то земство має право отриманні в дарування приміщення перетворити на інші благодійні чи культурно-просвітницькі цілі на свій погляд”, тобто у будь-якому випадку приміщення буде використовуватися на громадські потреби населення.²⁷

Невтішні події на фронті спонукали до того, що значна частина військових формувань була знята з фронту й відправлена на передислокацію та відпочинок на територію Поділля. Зокрема, на території губернії знаходилося 15 гарнізонів чисельністю 88 тис. солдатів і офіцерів.²⁸

Лише у Вінниці базувалися 2-а повітряна ескадра, 15-й Кримський запасний полк, В’ятська дружина, а на території Липинського повіту розмістився збільшований 2-й Гвардійський корпус, сформований переважно із росіян.³⁰ Ліваські гасла “грабуї награбоване”, “земля селянам” та інші провокаційні заклики спонукали населення до самовільних захоплень земель, нищівної вирубки лісів, пограбування панських маєтків і економії, спустошення складів, гуралень, цукроварень, млинів й інших запасів продовольства. Особливого колориту до розгулу анархії додавали дії 2-го “гвардійського” корпусу, вояки якого стали ініціаторами масового “прочищення” лісів і погромів усіх гуралень в районі своєї дислокації. Не гребували вони іншими матеріальними цінностями і підмітали на своєму шляху все, що мало будь-яку цінність. Завідуючий телефонною мережею Вінницького повіту п. К. Васецький сповіщав, що вояками “...2-го Гвардійського корпусу (більшовиків) на підпорядкованій мені телефонній мережі було знято біля 100 пуд. залізного одинкованого дроту (в різних частинах повіту) і вивезено 8 телефонних апаратів системи “Еріксон № 345”. Вартість нанесених збитків склали дроту на 8000 крб. і апаратів у 3200 крб.”²⁹

Зусиллями непевних елементів при підтримці “славних гвардійців” були вціліли пограбовані маєтки у Війпівцях, Голенищеве Летичівського повіту і Губертове та Майдан-Чернелівське Липинського повіту. Значних збитків потерпіли господарства братів Стемповських, П. Ренненкампа, графа З. Грохольського й інших землевласників та заводчиків губернії.³⁰

Загалом в Подільській губернії на початку жовтня розміри правопорушень набрали загрозливого масштабу і викликали негайну вимогу Міністерства внутрішніх справ Росії до губернського комісара про організацію термінових заходів щодо боротьби з анархією. Аналогічні події відбувалися і в інших губерніях Правобережної України. Газета “Нова рада” від 17 жовтня описувала жахливу картину розрухи: “Звідусіль, а найбільше з правого боку Дніпра, губернії Подільської, Волинської й Київської йдуть до Генерального секретаріату розгачливі телеграми про те, що настала страшна анархія, йдуть грабунки, нищення громадського добра і різанина.”³¹ Внаслідок розгулу анархії подільський губернський комісар Г. Степура мусив визнати, що на території губернії склалася обставина, наближені до категорії надзвичайної ситуації “...як-то: під час народного лиха, чи при воєнних обставинах” і скликав надзвичайні XIII-і губернські земські збори.³² У зв’язку з приближенням фронту до м. Кам’яця-Подільського засідання вирішили скликати у Вінниці 12 жовтня в присутності не менше однієї п’ятої частини усіх радних. На засідання винесли питання про заходи щодо боротьби з анархією та ряд (14) питань розподілу фінансування на освіту, медицину і таке інше.³³

Загалом склад радних подільських губернських земських зборів являв собою дві основні протиборчі сили і між ними – так зване “болото.” До першої й досить потужної частини радних (переважно російського і польського походження) із категорії князів, графів, дійсних і статських чиновників належали прихильники Тимчасового уряду та монархічного устрою “єдиної неподільної” Росії. Другою складовою частиною були прихильники УЦР із числа української інтелігенції та інші свідомі громадяни губернії, котрі стояли на позиціях національного відродження українського народу. “Болото” – різношерста мішанська інтелігенція та безпринципна публіка містечкового походження, котра “прогиналася” під першу та другу силу в залежності від політичної кон’юнктури і популістських гасел. Визнаними авторитетами першої частини були князь В.А. Щербатов – “титлований провідник російської демократії” і З. Грохольський – відомий діяч польської шляхти. Другу протиборчу сторону репрезентували Д. Маркович, В. Приходько, В. Дудич та інші радні, яких з подачі князя В. Щербатова охрестили партією “Українців” земських зборів. Беззаперечним лідером цієї партії був Д. Маркович, котрий своїм авторитетом, виваженою поведінкою та мудрими пропозиціями зумів схилити збори до прийняття рішень на користь інтересів українського населення губернії й вироблення ефективних заходів проти розгулу анархії. Зокрема, чіткі аргументи Д. Марковича не дозволили польському лобі зборів (С. Стемповський, З. Грохольський, Дембицький, В. Сведерський та ін.) протягнути

клопотання “Польської Мацежі Шкільної” про виділення 244809 крб. для підтримки польських шкіл.³⁴ Не відкидаючи гостроти потреби у підтримці дитячої освіти в губернії, радні-“українці” звернули увагу учасників на справедливий підхід до розподілу бюджетних коштів. Д. Маркович у своєму виступі наголосив: “...необхідно керуватися справедливим принципом дотримання, хоча б приблизно, відсоткового співвідношення між кількістю українського і польського населення, між кількістю українських і польських дітей, бажаних потрапити до школи, отже, необхідно розподіляти можливу в наш час допомогу в відповідній пропорції.”³⁵ При наявній кількості польського населення губернії близько 4% ораторів запропонували виділити “Мацежі” лише пропорційну суму 8000 крб., але звернули увагу зборів на вкрай гостру проблему освіти дітей на рідній мові.³⁶

Після палких дебатов сторін декілька пропозицій “Мацежі Польської” були відкинута і лише після третього голосування перевагою в один голос збори погодилися прийняти пропозицію С. Стемповського виділити позику 100 тис. крб. терміном на один рік для підтримки польських шкіл у випадку отримання губернським земством позики від Тимчасового уряду.³⁷ Згаданий С. Стемповський згодом звинуватив письменника в нелюбові до українських селян. У своїх спогадах пан С. Стемповський змалював Д. Марковича аристократом, для якого “...селянин по просту смердить і викликає ...відразу”.³⁸ Не можна погодитися з думкою С. Стемповського щодо недобррозичливості письменника у стосунках з селянами, в середовищі яких він провів майже 15 років і завжди щиро ставився до їхніх проблем і завжди давав з ними собі раду. Принаймні, жодного разу у літературних та публіцистичних доробках письменника не вдалося зустріти неповажливого випаду проти селян, навпаки, польських “захисників” “українського питання” він завжди різко і відверто критикував.

Цікаво, що лідер “російської демократії” князь В. Щербатов у дебатах участі не брав, але на завершення зробив заяву, що він “... із радістю констатує, що принаймні “українська” партія парламентською боротьбою не допустила колонізації тутешнього краю, але при цьому просить оприлюднити передану ним Голові заяву з викладенням мотивів, за якими він вважає ... діяльність партії “українців” шкідливою для народу Росії.”³⁹ Наведемо короткий витяг із його заяви, яким переконливо характеризується ставлення російського (і не тільки – В.Р.) панства до національних інтересів українського народу:

“Ствердження багатьох “Українців”, що Великороси ставляться до місцевого народу недобррозичливо і зневажливо не вірні. Навпаки, вороже до інших ставлення виходить від партії “Українців”, яка настільки не розуміє інтересів спільної батьківщини Росії, що намагається примусово запровадити мову – “українську”, в яку ввійшло багато галицьких, нового походження, слів і яка не являється зовсім місцевою мовою населення...”⁴⁰

Завдячуючи наполегливій позиції радних-“українців”, губернські земські збори затвердили рішення (особисте звернення Д. Марковича – В.Р.) про виділення 5000 крб. одноразової допомоги українській гімназії у м. Вінниця та внесли зміни у статут земської каси дрібного кредиту і дозволили направити 46 тис. крб. на поповнення основних капіталів кооперативів. Ці заходи мали сприяти розвитку кооперативних організацій губернії і ефективно вплинути на продовольчу кризу в губернії.⁴¹

Найбільшого загострення на зборах набуло питання стосовно позиції радних щодо боротьби з анархією. У своїй основі воно мало політичну оцінку ситуації з боку радних і, власне, характеризувало настрої населення щодо продовження війни, визнання вищим органом управління Генеральний секретаріат чи Тимчасовий уряд та вироблення конкретних заходів у боротьбі проти анархічних елементів. З боку радних – прихильників партії “українців” – проєкт резолюції зборів розробив і оприлюднив кооператор Володимир Дудич. Граф З. Грохольський висунув альтернативну резолюцію, яка закликала до продовження війни, підпорядкування тільки Тимчасовому уряду та єднання навколо нього. Шалений тиск і намагання вихолостити з резолюції питання припинення війни та неспроможності Тимчасового уряду з боку радних П. Казанасмаса, О. Савостьянова, В. Щербатова, А. Баранова, Ф. Ярошинського, Е. Бонецького, А. Юшневського, В. Букави, М. Охримовича та інших не змогли переважити голосів за резолюцію В. Дудича. Переважною більшістю голосів радні ухвалили резолюцію наступного змісту (мовою оригіналу):

“Заслухавши телеграму Міністра Внутрішніх Справ про анархію в нашій губернії, губерніяльні земські збори визнаючи:

1). Що головною причиною розрухи являється продовження війни, яка вносить в життя країни економічний занепад, зубожіння мас і викликає чорносотенну агітацію і незадоволення.

2). Що війська, які розміщені на території Подільської губ., не маючи самого необхідного, продуктів, одягу і т. ін., а також які складаються в значній кількості з приплив елементів як напр. гвардійський корпус, не підлягаючи військової дисципліні розбивають гуральні, маєтки, нищать сільсько-господарські знаряддя і продукти, що все це приводить до анархії, вносить незадоволення народних мас і шкодливо впливає на більш темні елементи.

3). Що збільшення тимчасовим правительством вдвоє цін на хліб, тоді як на інші продукти не встановлено ніякої такси, вносить економічну розруху і надзвичайне збільшення цін на всі предмети першої необхідності.

4). Що не затвердження генерального секретаря по продовольчим справам позбавляє наш край вжити рішучих заходів для полегдження продовольства.

Постановили:

1) Просити генеральний секретаріат звернутись до Тимчасового Правительства з домаганням вжити рішучих

.....
заходів до найкоршого почесного без анексії і контрибуцій на основі самовизначення націй—миру.

2) Просити військовий генеральний комітет Української Центральної Ради вжити всіх заходів щоб вивести з території Подільської губ. Військові частини, які роблять розруху.

3) Висловлює побажання про заснування по селах Поділля організації вільного козацтва, які були б збудовані на демократичному принципі і які повинні боротися з контрреволюцією і анархією.⁴²

З огляду на поточний момент збори визначили статус м. Вінниці. Зокрема, на засіданні 14 жовтня збори постановили: “У зв’язку з тим, що в теперішній час всі Губернські установи Подільської губернії розташовані в м. Вінниці, прирівняти його до числа губернських міст”⁴³

На нашу думку, рішенням найвищого губернського представницького органу надано статусу місту Вінниці адміністративного центру Подільської губернії і такою датою потрібно вважати 14 (26 за н. ст.) жовтня 1917 року.

Рішення XIII-х надзвичайних губернських земських зборів підтвердило складну політичну структуру населення губернії, яке у переважній частині бажало припинення війни, наведення порядку та встановлення української національної влади на території губернії.

Отже, подоляни в числі перших визнали владу УЦР і приєдналися до переважної більшості органів місцевого самоврядування України щодо вертикалі державної влади. Більшість міських дум України, які на той час вважалися найлегітимішими органами влади, у листопаді-грудні 1917 р. підтримали УЦР і визнали її владу.

За короткий час проживання у Вінниці Д. Маркович зумів набути високого авторитету серед мешканців міста та стати одним із лідерів української громади. Високі моральні якості, неабияка виваженість і мудрість у рішеннях дозволила йому бути радним Вінницького повітового земства, очолити фракцію “українців” в губернських земських зборах і ефективно відстоювати інтереси народної освіти та інших потреб української частини населення губернії.

“На Вінницьких земських зборах ніхто не мав такого впливу і на селян українців і на великих панів поляків бо в словах його, в промовах, в його пропозиціях завше лунала розумне справедливе змагання добробуту усього населення України”⁴⁴

У напруженому ритмі революційних подій письменник створив кооперативне видавництво “Воля” і організував видання українського часопису “Подільська Воля”, яке поширювало ідею незалежності України та сприяло утвердженню влади Української Центральної Ради на території губернії. Завдячуючи активній громадській позиції Д. Марковича і його особистому авторитету, в губернії були організовані масові маніфестації на підтримку і впровадження в життя Універсалів УЦР та організації протидії більшовицьким виступам у жовтні 1917 та на початку 1918 років.

Плідна праця Д. Марковича на посаді голови правління кредитного союзу та Губернської Української Ради, радного міської Думи, повітових і губернських зборів сприяла консолідації усіх здорових національних сил навколо ідеї національної автономії України та встановлення демократичних норм проживання на українських територіях.

У подальшій науковій розробці даної теми перспективними видаються дослідження громадської діяльності письменника, перебування його на високих державних постах Української Центральної Ради, Гетьманату і Директорії УНР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Немченко І. Вистежуючи іскру добра // Слово і час. - 1993. - № 11. - С.61-65; 2. Білецький Ф. Художня спадщина Дмитра Марковича у трактуванні літературознавства // Нове прочитання забутих сторінок української літератури : Зб. наук. пр. - Дніпропетровськ: ДДУ, 1996. - С. 8-18; 3. Сорока В. Проблеми і характери в ранніх оповіданнях Д.Марковича // Дивослово. - 1995. - № 12. - С. 47-48; 4. Панченко С.А. Творчість Дмитра Марковича у контексті розвитку українського літературного процесу кінця XIX - початку XX століття.- Запоріжжя. - 2000. - С. 186; 5. Шпильова Л., Станович М. Я ніколи не забував про свій народ. // Вінниччина. - 1992. - 28 листопада, 5, 19, 26 грудня; 6. Завальнюк К. Життя в ім'я України. - Вінниця, 2005. - С. 128; 7. Подолян В., Рекрут В. Йоахим Волошинський у становленні українського кооперативного руху (1897-1939 рр.). - Вінниця, 2005. - С. 462; 8. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). - Ф. Д. - 255. - Оп. 1. - Сп.43. - Арк. 4; 9. ДАВО. - Ф. Д. - 255. - Оп.1. - Спр. 46. - Арк. 6-6 зв; 10. ДАВО. - Ф. - 389. - Оп.1. - Спр.19. - Арк. 318; 11. ДАВО. - Ф. Д. - 255. - Оп. 1. - Спр.46. - Арк. 245-248 зв; 12. Там само. - Арк. 245 зв; 13. Там само. - Арк. 22; 14. Рекрут В.. Дмитро Маркович: “...Житиму на користь милої, безцінної України”. // Вісті. ДВ-вкладка. - 2004. - № 39; 15. Литвин Володимир Україна: доба війн і революцій (1914-1920). - К., 2003. - С. 94; 16. ДАВО. - Ф. Д. - 255. - Оп. 1. - Сп. 46. - Арк. 245-248; 17. ДАВО. - Ф. Д. - 255. - Оп. 1. - Сп. 74. - Арк. 53; 18. Там само. - Арк. 67-67зв; 19. Подільська Воля. - 1918. - 5 травня. 20. Там само; 21. Вінницька обласна наукова бібліотека ім. К.А. Тімірязєва. - Д. Маркович. - По степах та хуторах. - 1908; 22. Маркович Димитро. День національного союзу. // Подільська воля. - 1918. - № 1; 23. Подільська воля. - 1918. - № 2-3; 24. Там само; 25. Подільська воля. - 1918. - № 9; 26. ДАВО. - Ф. Д. - 255. - Оп. 1. - Сп. 73. - Арк. 26; 27. Там само. - Арк. 56; 28. Литвин С. Вказана праця. - С. 50; 29. ДАВО. - Ф. Д. - 255. - Оп. 1. - Сп. 88. - Арк. 252; 30. ДАВО. - Ф. Д. - 255. - Оп. 1. - Сп. 88. - Арк. 93; 31. Нова Рада. - 1917. - 17 жовтня; 32. ДАВО. - Ф. Д. - 255. - Оп. 1. - Сп. 88. - Арк. 92; 33. Там само; 34. Там само. - Арк. 97; 35. Там само. - Арк. 97 зв; 36. Там само; 37. Нова Рада. 17 жовтня; 38. Колесник В. Станіслав Стемповський (1870-1952). // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. - Вінниця. - 2005. - С. 182; 39. ДАВО. - Ф. Д. - 255. - Оп. 1. - Сп. 88. -

Арк. 98; 40. Там само. – Арк. 103-103 зв; 41. Там само. – Арк. 99; 42. Там само. – Арк. 104 зв; 43. Там само. – Арк. 99зв; 44. Русова С. Дмитро Маркович. (Посмертна згадка). ЛНВ . 1922, кн. III. – С. 33.

Л.В. Дояр

ТЕХНІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ КРИВОГО РОГУ НА ЕТАПІ СТАНОВЛЕННЯ ГІРНИЧО-МЕТАЛУРГІЙНОЇ ГАЛУЗІ КРИВБАСУ (1920-30-ТІ РР.)

Інтелігенція – це важлива складова соціальної структури будь-якої держави: вона здатна відтворювати і примножувати інтелектуальний потенціал нації, забезпечувати політичні трансформації і соціально-економічне зростання власної країни, сприяти розвитку творчих здібностей свого народу. Не є винятком й українська національна інтелігенція, зокрема, її найпотужніший загін – технічний.

На наш погляд, вітчизняна наука відчуває брак досліджень, присвячених місцю і ролі технічної інтелігенції в новітній історії України. Так, радянські історики розглядали діяльність «спеців і техніків» з погляду керівної ролі більшовицької партії та в контексті всесвітньо-історичної місії пролетаріату¹. У тогочасних історіографічних працях питання про місце та роль інтелігенції УСРР-УРСР у міжвоєнний період або не виокремлювалось, або розглядалось у контексті соціальних змін у структурі радянського суспільства². Немає суттєвих зрушень у цьому напрямку і сьогодні. Так, у роки незалежності інтерес істориків зосередився на питанні більшовицького терору стосовно до української національної інтелігенції³. Що ж стосується конструктивної, надзвичайно плідної діяльності технічної інтелігенції 1920-30-х рр. щодо відбудови господарства та становлення економічної могутності країни, то на сьогоднішній день вона залишається малодослідженою.

Поставлена дослідницька проблема є особливо актуальною в галузевому та регіональному аспектах. Зокрема, подальших наукових пошуків чекає історія криворізької технічної інтелігенції міжвоєнного періоду, причетної до розбудови гірничо-металургійної галузі міста.

Слід зазначити, що у названому напрямку дослідницька робота проводилася і раніше: було написано кілька монографічних праць, зокрема, дослідження Г.М. Малахова, А.Г. Шостака, М.І. Старикова, А.В. Дольчука⁴. Продовжується вона і зараз. Так, на честь 125-річчя з початку промислового видобутку криворізьких залізних руд побачила світ ґрунтовна колективна праця фахівців гірничо-металургійної справи та істориків, у якій розглядуваній проблемі присвячено 3 розділи⁵. Однак, на нашу думку, зібраному загалу бракує персоніфікованого підходу (маловідомим залишається навіть верхній – керівний – ешелон технічної інтелігенції, не беручи до уваги про рудникових гірничих інженерів), недостатньо висвітленою є винахідницька діяльність криворізької технічної інтелігенції. Вивченню названих питань присвячена стаття автора.

Основною метою праці стало вирішення проблеми місця та ролі технічної інтелігенції Кривого Рогу у становленні гірничо-металургійної галузі Кривбасу (1920-30-х рр.).

Взагалі роль технічної інтелігенції в роки сталінської індустріалізації (друга половина 1920-х – 30-ті рр.) була особливо помітною. Спрямована на створення важкої промисловості – основи для посилення обороноздатності країни – індустріалізація в УСРР-УРСР потребувала насамперед, форсованого розвитку гірничо-металургійної галузі. Центром останньої став багатий на рудні поклади криворізький регіон.

Незважаючи на те, що місцеву руду використовували ще за часів Скіфії, криворізький залізорудний басейн мав короткотривалу історію: промисловий видобуток залізних руд розпочався лише у 1881 році, коли було відкрито перший рудник – Саксаганський. А враховуючи той факт, що поступальний розвиток Кривбасу був перерваний у роки воєнно-революційних лихоліть (1914-1920 рр.), то на початок 1920-х рр. Криворізький залізорудний басейн за віком не тягнув навіть на «підлітка». Вщент зруйнований Кривбас починався в УСРР, «з нуля».

Матеріальна виснаженість регіону доповнювалась нестачею робітничих і кваліфікованих кадрів. У 1920 році у Кривому Розі працювало 10 техніків й інженерів та 4 (!) гірничих робітники⁶. З відкриттям у 1922 р. Криворізького вечірнього робітничого технікуму у місті з'явився заклад для підготовки місцевої технічної інтелігенції. Так, 4 жовтня 1922 р. за парти КВРТ сіло 67 студентів, які навчалися на трьох відділеннях: гірничому, механічному та електротехнічному. Навчальний заклад очолив провідний інженер Кривбасу В. І. Жигаловський⁷. Викладацький склад налічував 20 осіб, із яких лише 9 викладачів мали вищу освіту. Через брак кадрів у 1924 році були закриті механічне та електротехнічне відділення. Тому перший випуск КВРТ складав усього 12 чоловік. Серед перших

фахівців гірничої справи, що були підготовлених безпосередньо у Кривому Розі, був Григорій Мефодійович Томашевський⁸.

Автором встановлено декілька невідомих раніше прізвищ керівників та інженерів криворізьких рудників на момент відновлення їх роботи або заснування⁹:

1) Рудник ім. Артема (колишній Галківський) (відновлений у 1921 році): керуючий – К. Клінтух, голова рудникового комітету – Є.М. Желтецький, завідуючий кар'єрами – М. Васильєв, головний механік – І. Лозовський, уповноважений трудової армії – Г. Мацелецький, гірничий інженер – Крупенін, начальник відділу постачання – Г. Тарануха.

2) Рудник ім. Карла Лібкнехта (колишній Шмаківський) (відновлений у 1921 році): керуючий рудником – К. М. Подзоров; гірничі інженери – В. І. Жигаловський, Й. Й. Мізерес, Стариков; завідуючий електромеханічним відділом електростанції – Волошин.

3) Рудник ім. Жовтневої революції (колишній Ростківський) (відновлений у 1921 році): секретар рудникового комітету – Шепрут.

4) Рудник ім. Леніна (колишній рудник Колачевського) (відновлений у 1924 році): керуючий рудником – Ф. Ф. Романовський, голова рудникового комітету – Усов.

5) Пролетарський рудник (колишній Карнаватський) (відновлений у 1924 році): гірничий інженер – Крустовозов, гірничий штейгер – Уллер.

6) Рудник ім. Троцького (колишній Саксаганський) (відновлений у 1924 році): гірничий штейгер – І.П. Глебін.

7) Рудник ім. Дзержинського (заснований у 1924 році шляхом об'єднання рудників Пролетарський і Троцького): керуючий рудником – П. О. Крижановський, голова рудникового комітету – В. Л. Зайцев, гірничі інженери – Г. І. Фомін, А. А. Берман, Г. П. Агагулов.

Один із названих працівників – гірничий штейгер Уллер – відзначився винаходом нових засобів для кріплення шахт та штреків. Міська газета «Червоний гірник» з цього приводу зайняла суперечливу позицію, з одного боку, назвавши скоби Уллера дешевими і легкими та повідомивши, що правління рудника Дзержинського виступило із пропозицією видати винахіднику винагороду, а з іншого – говорячи про їх непридатність через надмірну гнучкість і крихкість, звинуватила раціоналізатора в економічно невинуватих витратах на виробництво 50 штук таких кріплень¹⁰.

Випуски вечірнього робітничого гірничого інституту [так з 1929 року називався Криворізький вечірній робітничий технікум – Л.Д.] поступово покращували кадрову ситуацію: з 1931 року інститут наростив контингент студентів до 1054 чол., до 70 чоловік збільшилась кількість викладачів. Однак бездумна реорганізація навчального закладу призвела до його закриття у 1936 році, внаслідок чого процес підготовки кадрів технічної інтелігенції був перерваний, допоки у 1937 році інститут не відновили¹¹.

Відзначимо також, що поряд із «місцевими» кадрами у середовищі криворізької технічної інтелігенції 1920-30-х рр. було чимало фахівців «немісцевого» походження. Так, перший директор «Криворіжсталі» Яків Ілліч Веснік (1894-1937) навчався у Лозанському університеті¹², його дружина – Євгенія Емануїлівна (90-ті XIX ст.-1977) – до диплома оперної співачки, отриманого у Московській консерваторії, додала диплом зоотехніка, здобутий у Німеччині¹³.

Подружжя Весніків зіграло неабияку роль у становленні криворізького гірничо-металургійного комплексу та розбудові інфраструктури міста. У липні 1931 р. Я. Веснік був призначений начальником тресту «Криворіжбуд» і очолив спорудження металургійного та коксохімічного заводів. За його керівництвом і безпосередньою участю відбувалося будівництво перших домен, перших житлових кварталів Соцміста [зараз це адміністративний центр Кривого Рогу – Л.Д.], водосховища в Інгульці. Практична діяльність Якова Ілліча доповнювалася науковими пошуками: у 1930-х рр. він виступав із статтями про підвищення ефективності доменного процесу. Талановитий керівник й інженер Я. Веснік мав типов для того часу трагічну долю: за надуманими звинуваченнями він був заарештований і розстріляний 17 листопада 1937 р.

Важкі випробування випали й на долю Євгенії Емануїлівни: вона була репресована, пройшла сталінські табори, тавро «дружини ворога народу» було знято з неї лише через 18 років. Самовіддана жінка, яка щиро любила Кривий Ріг, вірила у його майбутнє, фактично врятувала криворізьких металургів від голодомору: завдяки її зусиллям у місті була збудована птахофабрика, продукція якої у найскрутніший період безперервно надходила у заводську їдальню. Крім того, металургів преміювали «кліткою з дев'ятьма курми та півнем». На кінець 1935 р. птахофабрика металургійного заводу вийшла на щорічну здачу 15 тонн м'яса і мільйона яєць. Євгенія Веснік очолювала раду

дружин інженерно-технічного персоналу – на той час це була поширена форма реалізації громадської активності жіноцтва.

Серйозний внесок у становлення гірничо-металургійної галузі Кривого Рогу внесли й інші представники технічної інтелігенції. В 30-ті рр. плідно працювали заступник директора «Криворіжсталі» інженер Ч. Льдрим, керуючий трестом «Руда» Ю.Б. Бенет, головний інженер цього ж об'єднання П.І. Черніков, керуючий і головний інженер шахтоуправління «Більшовик» В.І. Смушков, головний інженер рудника імені Фрунзе Г.М. Томашевський, керуючий рудоуправлінням імені Дзержинського, а згодом директор відділення «Укргеологтресту» Є.М. Желтецький та ін.

Чингіз Льдрим (1890- 1941) закінчив Петроградський політехнічний інститут, з 1932 р. він перебував на посаді заступника начальника «Криворіжбуду», був талановитим інженером і керівником, розділив трагічну участь Я. Весніка: у листопаді 1937 р. загинув в катівнях НКВС¹⁴.

Юлій Бенедиктович Бенет (1890-1937) здобув інженерну освіту в Москві. На початку 1930-х рр., за рішенням тогочасного наркому Г.К. Орджонікідзе, він був направлений у Кривий Ріг заступником керуючого тресту «Руда», у 1935 році Ю. Бенет очолив це об'єднання. На той час підприємства Кривбасу налічували понад 30 тисяч робітників та інженерно-технічних працівників. Щоденно на металургійні заводи відправлялось понад 2300 вагонів сировини. Тривали роботи з реконструкції Криворізького басейну, споруджувались нові шахти, збагачувальні фабрики. Крім виробничих питань, Ю. Бенет вирішував і побутові: протягом 1934-35 рр. було збудовано понад 50 тисяч квадратних метрів житла¹⁵.

Петро Іванович Черніков (1897-1937) мав освіту гірничого інженера, у 1933 р. був призначений головним інженером управління капітального будівництва, а згодом, коли з цієї посади був переведений у Харків В.І. Жигаловський, очолив інженерну службу усього тресту «Руда». Черніков опікувався проблемами вдосконалення видобутку руди, механізації виробничих процесів та поліпшення умов праці гірників. Велику увагу він приділяв вивченню і поширенню передового досвіду. Так, за його ініціативою був створений «Стахановський збірник», в якому виступали з висвітленням свого досвіду кращі бурильники, скреперисти, кріпильники. У збірнику друкувалися новаторські пропозиції щодо організації праці, виконання обов'язків керівництва рудників і шахт, інженерно-технічних працівників. П. Черніков загинув у роки сталінських репресій¹⁶.

Така ж доля спіткала й інших талановитих інженерів Кривого Рогу. У 1937 р. були заарештовані Валентин Іванович Смушков і Григорій Мефодійович Томашевський¹⁷, у 1938 році розстріляли Євдокима Микитовича Желтецького¹⁸.

Взагалі безжальна сталінська машина смерті не просто позбавляла життя представників технічної інтелігенції Кривбасу, вона руйнувала інтелектуальний і кадровий потенціал галузі, унеможливаючи швидке просування передових технологій. Безперечно, людський фактор, як дієвий чинник соціалістичної індустріалізації, в Кривому Розі спрацював. Місто, завдячуючи гірничо-металургійному комплексі, стрімко зростало й на сучасному етапі вже має ознаки мегаполісу. Зважаючи на це, потрібно продовжувати дослідження у напрямку персоніфікації історії Криворізького залізорудного басейну. Особливо це стосується технічної інтелігенції періоду становлення гірничо-металургійної галузі у Кривому Розі (1920-30-ті рр.).

На думку автора, поставлену дослідницьку проблему слід поділити на кілька аспектів, а саме: 1) рудникова технічна інтелігенція; 2) технічна інтелігенція гірничомашинобудівного комплексу; 3) технічна інтелігенція металургійного та коксохімічного виробництва; 4) технічна інтелігенція відділів забезпечення гірничо-металургійної галузі (енерго-, водопостачання, транспортування тощо); 5) наукова технічна інтелігенція.

Відповідно до даної класифікації та наявного доробку з поставленої проблеми, потрібно проводити подальші пошуки та здійснювати наукові розвідки з історії гірничо-металургійної промисловості Криворіжжя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія Української РСР. У двох томах. – К., 1967. – Т. 2. – С. 187-203, 224-237, 281-300, 333-371; История Украинской ССР. В десяти томах. – К., 1984. – Т. 7. – С.57-73, 162-178, 200-249, 364-384;
2. Историография истории Украинской ССР. – К., 1987. – С. 301-332; Зак Л.М., Лельчук В.С., Погудин В.И. Строительство социализма в СССР. Историографический очерк. – М., 1971. – С. 238-253; 3. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.). – К., 1999. – 446 с.; Шаповал Ю.І. Україна ХХ ст.: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – 559 с. та ін; 4. Малахов Г.М., Шостак А.Г., Стариков Н.И. История горного дела в Криворожском бассейне. – К., 1956. – 343 с.; Дольчук А.В.,

Боротьба компартії за відбудову і дальший розвиток гірничорудної промисловості України (1921-1937). – К., 1974. – 184 с.; 5. Криворізький залізорудний басейн. До 125-річчя з початку промислового видобутку залізних руд. – Кр. Ріг, 2006. – 583 с.; 6. Малахов Г.М. Краткий очерк истории горного дела в Кривбасе. – Кр. Ріг, 1953. – С. 47; 7. ALMA MATER. Віхи історії Криворізького технічного університету (1922-2005 рр.). – Кр. Ріг, 2005. – С. 5; 8. Щоб пам'ятали// Червоний гірник. – 2001. – 16 червня; 9. Сталій розвиток гірничо-металургійної промисловості – 2006: Матеріали міжнародної науково-технічної конференції. Секція 14. – Кр. Ріг, 2006. – С. 7-8; 10. Красный горняк. – 1924. – 25 декабря; 11. ALMA MATER. Вказана праця. – С. 4-5; 12. Енциклопедія Криворіжжя. В двох томах. – Кр. Ріг, 2005. – Т. 1. – С. 180; 13. Козак В. Дружина директора// Червоний гірник. – 1988. – 4 травня; 14. Енциклопедія Криворіжжя. Вказана праця. – Т. 1. – С. 489; 15. Терещенко Р. Хто «руйнував» гірничорудний сектор// Червоний гірник. – 2001. – 16 червня; 16. Там само; 17. Там само; 18. Енциклопедія Криворіжжя. Вказана праця. – Т. 1. – С. 425.

В.О. Гандзюк

ІДЕЯ ЄДИНОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ШКОЛИ У ПРЕСІ ПОДІЛЛЯ (1919 Р.)

„Нація без школи – не нація,
а етнічний матеріал, яким ми були стільки років”
(С.Пастернак)¹

Одним із пріоритетних завдань українських педагогів у добу національно-визвольних змагань було реформування, українізація системи освіти, створення нової народної школи, яка повинна стати національною, здатною забезпечувати права меншостей². У цьому процесі брали участь освітяни, держава, її органи. Створені на урядовому рівні освітні проекти ставали об'єктом широкої дискусії в середовищі вчителів. Теоретико-методологічні передумови життєдіяльності національної школи викладено в „Проекті єдиної школи”, остаточно доопрацьованому під керівництвом П. Холодного в 1919 р. у Кам'янці на Поділлі³.

З-поміж принципів нової школи особливо важливі такі: єдність знань із працею, дитини з природою, зі своїм народом, рідна мова, наступність у системі загальної освіти. Передбачалось, також що школа повинна бути відкритою для всіх, тобто світською, нейтральною у своїх діях. У цьому проекті значна увага приділялася ролі вчителя, який покликаний розвивати в учнях не тільки любов до своєї нації, але й розуміння цінності своєї нації. У єдиній національній школі вчитель не повинен бути культурним самітником: про це йдеться в „Завданнях нової школи”, яка йде до родини, а родина – до школи. Вчитель має стати рідним для батьків учнів. Держава знаходитиме великі кошти для розвитку школи, бо розуміє, що тільки культурний народ здатний утримати і зміцнити здобуті свободи⁴. У новій школі, на думку її творців, не повинно бути ніякої політики – ні урядової, ні протилежної, а тільки наука й мистецтво⁵.

Реформування освіти як окрема історико-педагогічна наукова проблема у той час не досліджувалася. Побіжно, поверхово тільки згадувалися шкільні реформи в працях, написаних із позицій радянської ідеології. До сучасних дослідників, які вивчали лише окремі напрями в процесі розбудови й перетворень в освітній галузі досліджуваного періоду, належать Л. Березовська, Н. Агафонова, В. Майборода, М. Собчинська, С. Філоненко, Т. Антонюк, М. Ярмаченко, М. Кукурудзяк та ін.

Вивчення й осмислення досвіду реформування освіти на початку ХХ століття дадуть змогу виявити закономірності підготовки й реалізації шкільних реформ, ідейно-політичні й педагогічні основи сучасної освітньої реформи в Україні.

Актуальною в наш час є тема обговорення представниками інтелігенції питань реформи школи на сторінках газет. Висвітленню цієї проблеми в пресі присвятив свою монографію відомий літературознавець І.В.Зайченко. В одному з параграфів він розглянув роль педагогічної преси в реформуванні школи й освіти в Україні⁶. Однак цей важливий у науковому плані пласт ще неповно вивчений, ще чекає всебічного, ґрунтовного аналізу.

Пропагуючи свої ідеї на шпальтах періодичних видань, автори публікацій висловлювали міркування, які стосувались створення єдиної української школи, котра була б наближеною до життя дитини, відповідала б своїм змістом вимогам педагогічної науки. За створеним планом дитина повинна була здобути базову семирічну освіту, а пізніше за бажанням продовжувати навчання в середніх технічних школах або чотирирічних гімназіях⁷.

Розмірковуючи про необхідність реорганізації народної освіти, педагоги вважали, що школа мала б бути організованою. Цього вимагали інтереси дітей, розвиток у них усвідомлення не тільки

.....
того, що учням потрібні знання, але й працездатність, вміння навчитись розмірковувати, бо тільки на цій основі можливе виховання вільної, розвиненої особистості, її індивідуальність. Також розглядалися причини, напрями, зміст реформування шкільної освіти, політика уряду, чинники впливу, механізми проведення шкільних реформ, побудова єдиної трудової школи тощо.

Незважаючи на великі труднощі тогочасного життя, на Поділлі у 1918 році державним коштом відкрито понад 100 вищих початкових шкіл, а в 1919 році це зроблено в місцевостях, звільнених від більшовиків. Планувалося залучити до цього ще 52 школи. З початком нового навчального року навчальні заклади подібного типу відкрилися у м.Купині, м.Смотричі, в селах Бережанці й Савинці Кам'янецького повіту, в м.Кузьміні, Фельштині, в с.Сарневі, Великій Буднівці Проскурівського повіту, в м.Миньківці, в селах Чугорі, Іванківцях, Глібові Новоушицького повіту, в с.Михамполі Летичівського повіту та ін. На утримання цих шкіл за розпорядженням Подільської Губернської Народної Управи було відпущено по 42.415 гривень, а на всі – 763.470 гривень⁸.

Підготовку педагогічних кадрів продовжував Вінницький учительський інститут. Розпочали свою діяльність 5 семінарій, державний український університет у Кам'янці на Поділлі⁹. Велася активна робота з метою створення навчальних програм для початкових і середніх шкіл, укладались українські підручники, посібники, словники, серйозна увага приділялась відкриттю шкіл для національних меншин¹⁰.

У той час перед Міністерством народної освіти стояло кілька головних завдань, які впливали з попередніх теоретичних праць. По-перше, потрібно було втілити в життя принцип єдиної школи, організувати на місцях шкільні управи, призначити губернських і повітових комісарів освіти; омолодити склад працівників освіти більш підготовленими працівниками – для проведення реформи нової вільної української школи, перевести навчальні заклади на українську мову викладання, долаючи більшовицьку руїну, провести педагогічну й адміністративно-господарську ревізію шкіл – з метою спрямування їх у нормальне життєве русло¹¹.

Побудова незалежної соборної України вимагала проведення політики дерусифікації, отже, й українізації. Для розв'язання питання про державну мову потрібно було розмежовувати культурну й політичну реальі цієї проблеми. Найбільш природною, водночас і загальнодержавною мовою повинна була б стати мова, якою послуговується кількісно переважаюча народність¹².

У зв'язку з тим, що в січні 1919 р. Директорія прийняла Закон про державну українську мову в УНР, Рада міністрів розглянула проект про єдину школу в Україні, ухвалила постанову за якою належало вилучити „московську мову з шкіл України як обов'язковий предмет навчання, зробивши її необов'язковою”¹³. За цією постановою, Міністерство народної освіти видало розпорядження, згідно з яким навчальні заклади, які не виконують цього документа, позбавлялись субсидії або ж урядового утримання¹⁴. Лише тимчасово дозволялось викладання на інших мовах у вищих і середніх школах, безпосередньо підпорядкованих Міністерству й Губернському комісаріату¹⁵.

Громадськість та інтелігенція Поділля таке рішення сприйняли неоднозначно. Зокрема, як про це писалось у газеті „Свободное слово”, про українізацію йшлося на засіданні членів усіх батьківських комітетів, педагогічних рад навчальних закладів м.Вінниці, які зібралися в приміщенні жіночої гімназії. Учасники зібрання висловили одностайну думку про те, що цей процес проводиться поспішно, вносить плутанину у викладання дисциплін за умови, коли немає відповідних посібників, а вчителі й учні не володіють українською мовою на достатньому рівні. Внаслідок прийнято рішення відрядити делегацію до Кам'янця на Поділлі й просити урядової субсидії для поліпшення матеріальних умов педагогів, дозволу на викладання російською мовою у кількох міських школах¹⁶.

Чимало публікацій, присвячених створенню нової української школи, вміщено на сторінках газети „Галицький голос”. Зокрема, в статті А.Алишківича йшлося про наслідки діяльності „Комісії для технічного переведення реформ школи на Україні”¹⁷, яка працювала в Кам'янці на Поділлі і до якої входили представники Міністерства народної освіти УНР, директори гімназій із Полтави, Галичини, шкільні інспектори із Придніпрянської України, професори університетів і вчителі із Кам'янця, Вінниці, Проскурова, а також керівники семінарій, спеціалісти у справах фізичного виховання, художники та ін. Комісія створила загальний законопроект (одноцільної) школи в Україні, створила плани навчання з окремих предметів. Після тривалого обговорення було вирішено заснувати єдину школу в трьох ступенях. Початкова чотирикласна школа повинна була орієнтуватися на дітей віком від 6 до 11 років, забезпечити їм викладання рідної мови, математики, Закону Божого, співів, історії, географії і природознавства рідного краю. Вивчення польської і російської мов було не обов'язковим, бажаючі могли оволодівати ними у відповідних земських установах.

Школа II ступеня повинна була відповідати рівневі нижчої семінарії, бути в усіх селах і містах. Крім основних предметів – історії, географії, природознавства, арифметики, геометрії, співів та Закону Божого – запроваджено вивчення німецької мови, фізики, креслення, гігієни, космографії і малювання. Найбільше годин відводилося на вивчення рідної мови, що „дозволяло учителю ознайомити учнів із багатством нашої словесності і письменства”. Також передбачено впровадження англійської та французької мов. Отже, як про це писав автор статті, нова школа докладатиме максимум зусиль для того, щоб українську молодь виховувати національно свідомою, фізично й розумово здоровою, пристосованою до практичного життя і праці на благо Української держави, здатною присвятити себе навчанню в загальноосвітній III ступеня або ж професійній школі.

Розвиток школи III ступеня, тобто вищої гімназії або реальної школи, передбачалось передати на розсуд губернських народних управ і земств – з урахуванням різних географічних, господарських і життєвих потреб регіонів України. З цієї причини створено кілька відділів: гуманістичний, літературно-історичний, реальний, економічний і спеціальний – для дівчат із вивченням іноземних мов і педагогіки.

Введення зазначеного законопроекту єдиної школи трьох ступенів, як вважав А. Алиськович (автор статті був директором гімназії у Кам'янці та членом комісії із проведення реформи – авт. прим.), призведе в найближчі 10 років до багатьох труднощів, перешкод, які щонайбільше стосувались нестачі фахових учителів, браку підручників. „Все ж, аби збудувати на національних і західноєвропейських принципах міцне підґрунтя для самостійної держави та своєї школи – потрібно невтомно працювати,» – такий заклик до колег належав провінційному педагогові.

Міркування про головні основи загальноосвітньої єдиної школи також викладено в іншій публікації А.Алиськовича, який, зокрема, вважає, що школа „має носити виховний характер, а також розвивати різні здібності дитини, її спостереження, враження, психічний стан. Така школа буде справді державною, а навчання української мови та літератури, всесвітньої історії та географії, мистецтва та музики зміцнюватиме національну свідомість, прищеплюватиме любов до рідної землі, знання громадянських обов'язків”¹⁸. Автор вважав, що єдина школа повинна бути і діяльною, близькою до життя, практичною, трудовою, виховувати волю, заохочувати молодь, гартувати її до праці, руху і дій. Новій школі належало бути доступною, поєднаною прогресивною освітою, пристосованою до шкільного віку, до вродженого хисту учнів.

Всупереч планам московської або польської в єдиній українській школі на перше місце належало б висунути рідну мову, історію й культуру, ігри, забави й пісні, зробити так, як це вчинили самостійні сусідні народи: чехи, німці, французи, англійці, естонці. Крім того, потрібно створити умови для того, щоб молодь змогла не тільки опанувати іноземними мовами, але й виносити зі школи знання з культури й літератури народів Західної Європи.

Матеріал про засідання Ради міністра, на якому обговорювався законопроект про управління освітою в УНР,¹⁹ розмістила на своїх шпальтах газета „Подольский край”. У законопроекті наведено критичні зауваження окремих представників Міністерства народної освіти, департаменту середньої й нижчої школи. Зокрема, радник міністра С.Сірополко назвав цей закон малоліберальним, реакційним, бо в ньому документ про управління шкільною освітою завдяки своїй центричності применшував компетенцію місцевих самоврядувань. Створюючи цей закон, ніхто не цікавився думкою учителів і земських діячів, а призначеному комісарові з освіти Поділля надавались несумісні функції контролювати діяльність Шкільної Ради, головувати в Шкільній Управі.

Іншу думку висловив директор департаменту середньої школи А.Синявський, який вважав, що процес, про який ідеться, не можна допускати до цілковитої децентралізації, через що всі положення поданого закону відповідають інтересам держави і його негайно треба ввести в дію.

Радник, проф. І.Огієнко, зауважив, що учительство все-таки брало участь у створенні цього закону, який щонайшвидше потрібно було реалізовувати. Власні аргументи на користь принципу виборності й прохання не гальмувати цього закону висловив товариш міністра П.Холодний.

Після обміну думками Рада міністра винесла постанову, яка вимагала, щоб закон про шкільне управління, затверджений директорією 24 лютого 1919 р., належало негайно впроваджувати в життя. Про це, зокрема, клопотала Подільська Народна Управа. Губкомісарові з освіти Поділля доручалось вивчити недоліки закону, винести їх на розгляд міністерства.

Про проблему забезпечення шкіл учительськими кадрами, особливо у сільській місцевості, йшлося в матеріалі „Нова українська школа”²⁰. У ньому вмотивовувалась думка учасників педагогічної комісії стосовно всебічної обізнаності вчителів, їхня спроможність здобувати університетську освіту. Зокрема, йшлося про те, що через незначну кількість учительських семінарій

.....
та інститутів практично нереально впродовж короткого часу забезпечити кадрами великі потреби українських шкіл. Було прийнято рішення створити тимчасові дворічні педагогічні школи, які сприяли б зростанню всебічно підготовлених вчителів. До цих закладів мали право вступати особи після шістнадцятирічного віку, які закінчили середню школу й склали вступний іспит. Навчання тривало б два роки й охоплювало б теоретичний і практичний науковий матеріал. Крім того, кандидати повинні були давати пробні лекції в усіх класах і з усіх предметів. У такий спосіб впродовж незначного проміжку часу, приміром, у 12 повітах Подільської губернії мали б закінчити близько 300-400 молодих учителів. Якби усе відбувалось успішно, за 10 літ в губернії проблему із забезпеченням шкіл вчителями було б вирішено.

Задля підвищення освітнього кваліфікаційного рівня педагогів виносилася пропозиція відкрити при відповідних інститутах трирічні курси, на яких можна було отримувати знання не тільки із загальних і спеціальних дисциплін, але також з методики викладання фахових предметів.

Перші подібні курси відкрито у Кам'янці на Поділлі з ініціативи студентів інгородних університетів. І, як зазначалося у місцевій пресі, „судя по преподавательському стажу организаторов и сравнительно, малой месячной цене, надо полагать, что успех этих курсов обеспечен”²¹.

Способи розв'язання питання із забезпеченням шкіл освіченими учителями наведено й у замітці „Перед новим шкільним роком”²², в якій звучить заклик до придніпряньського і придністрянського учительства віддати всі свої сили тільки шкільним справам. Це стосувалося й тих осіб, які, маючи професію педагога, обіймали інші посади: урядові, видавничі, військові.

Українському вчителеві в той час відводилася важлива місія. Він повинен створювати читальні й курси для неграмотних, сприяти, щоб якнайбільше селянських дітей горнулося до початкових і вищих шкіл, у всіх справах бути порадиником неосвіченому, сповна виконувати своє освітнє завдання.

Під час формування єдиної національної школи до українського учителя ставилися з глибокою повагою і шаную не тільки пересічні громадяни, але й військовики. Свідченням цьому може слугувати патріотичне висловлення на адресу нової школи редакції часопису „Стрілець”: „Військо без дисципліни, яку удержує команда, це банда, а наряд без рідної школи, це темна, як земля, маса, з якою чужі зайти можуть робити, що хочуть. І військо й освічена частина народу дивиться на школу з великою прихильністю. Подбай же і ти, жовніре, про школу. Заглянь до неї по селах і містечках: чи є там дрова на зиму, чи мають українські вчителі харчі вдома. Уділи їм своїх засобів, що можеш. Тим самим ти покажеш, що наша Армія культурна, освічена і європейська”²³.

Помітним кроком у розвитку шкільництва, як вважала тодішня преса, стала організація при Міністерстві народної освіти окремого відділу „Державного видавництва шкільних книжок”²⁴, який займався великою справою – друкуванням підручників і допоміжної літератури. Зазначена установа не мала тільки урядового характеру, бо до складу редакційно-видавничого комітету входили й делегати середніх шкіл, представники учительських спілок та сільської інтелігенції.

Не менш важливими структурами, які координували роботу навчальних загальноосвітніх закладів, стали шкільні управління²⁵. Інформацію про це нововведення подано у газеті „Галицький голос” від 29 серпня 1919 р. У часописі, зокрема, наводиться склад Головної Шкільної ради при Міністерстві народної освіти та підрозділів на місцях із їх прямим підпорядкуванням цьому дорадчому органу. Основною інстанцією для вчителя називається Повітова Шкільна рада або управа, в яких він отримує платню, підручники, канцелярські приладдя для дітей, а також може з'ясувати питання, яке його цікавить, чи отримує корисну інформацію.

Безперечно, в одній статті складно охопити й проаналізувати всі ідеї, які торкаються освітньої реформи в час національно-визвольних змагань, бо, незважаючи на несприятливі умови (зовнішня інтервенція з боку більшовицької Росії, Денікіна, Польщі), все ж тоді були напрацьовані певні здобутки в галузі шкільництва, здійснювалася апробація концептуальних засад національної школи. Тому-то на багато питань, які постають у процесі сучасного реформування освітянської галузі, можна знайти відповідь у працях українських педагогів, також і на сторінках періодичних видань доби державотворення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Пастернак С. Із історії освітянського руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. – К., 1920. – С. 13; 2. Крилов І. Система освіти в Україні (1917-1930). – Мюнхен, 1956. – С.21; 3. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К. – 2001. – С. 651; 4. Сірополко С. Завдання нової школи. – Нова Ушиця на Поділлі, 1919. – С.21;

5. Антонюк Т. Пошуки шляхів розвитку освіти в Україні у 20-х роках ХХ ст. // Рідна школа. – 2004. - №4. – С.45; 6. Зайченко І. Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. ХІХ- поч. ХХ ст.) / За ред. М.Ярмаченка. – Львів, 2002. – 344 с.; 7. Березовська Л. Проблема реформування шкільної освіти у працях українських педагогів 1917-1919 рр.// Історія в школі. – 2003. - №4. – С. 11; 8. Українське слово. – 1919. – 1 серпня; 9. Українське слово. – 1919. – 2 серпня; 10. Майборода В. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки. – К., - С.162-166.; 11. Подольський край. – 1919. – 10 юлія; 12. Невгодовський А. Українська національна школа: становлення (1917-1920 рр.) // Рідна школа. – 2001. - №11. – с. 65-67; 13. Стрілецька думка. – 1919. – 13 вересня; 14. Вісник Української Народної Республіки. – 1919. – 20 липня; 15. Свободное слово. – 1919. – 7 февралія; 16. Свободное слово. – 1919. – 28 августя; 17. Галицький голос. – 1919. – 16 серпня; 18. Галицький голос. – 1919. – 24 серпня; 19. Подольський край. – 1919. – 16 юлія; 20. Галицький голос. – 1919. – 4 вересня; 21. Подольський край. – 1919. – 4 сентября; 22. Галицький голос. – 1919. – 4 вересня; 23. Стрілець. – 1919. – 21 жовтня; 24. Галицький голос. – 1919. – 12 вересня; 25. Галицький голос. – 1919. – 29 серпня.

Л.В. Гуцало

ПОЛЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА ВОЛИНИ У 20-30-Х РР. ХХ СТ.

Для кращого розуміння сучасних відносин, суперечливих процесів, що протікають, перспектив їх подальшого розвитку необхідна об'єктивна науково достовірна, вивірена інформація про національні меншини регіонів України, зокрема історію їх поселень, освітньо-культурний розвиток та господарчу діяльність, участь у суспільно-політичному житті. У цьому плані виокремлюється історія Волині з її неоднорідним національним складом населення. Дослідження минулого краю, неможливе без вивчення історії польського населення, однієї з найчисельніших груп, яка тривалий час визначала долю регіону, залишила великий пласт матеріальної та духовної культури й досі впливає на темпи його розвитку.

Метою даної статті є з'ясування ідеологічних засад національної політики в 20-30-х роках минулого століття, виявлення й аналіз соціально-політичних та культурних аспектів, регіональних особливостей цієї політики щодо поляків Волині, винесення історичних уроків.

Проблемно-тематичний аналіз наукової літератури свідчить про декілька підходів до характеристики змісту національної політики радянської влади в середині 1920-х років. Ми не можемо повністю погодитися з точкою зору науковців, які вважають, що політика більшовиків у першій половині 20-х років ХХ століття була „досить ліберальною”¹ або як відзначає Л.П. Нагорна, було відчинено простір для відродження національних цінностей і традицій.² Можливо, вона здається такою у порівнянні з 1930-ми роками, але виходячи з сучасних гуманістичних підходів, радянський режим у 20-ті роки був зразком тоталітарного мислення, це був етап початку формування, становлення тоталітарної системи, що не дозволила себе реформувати в ході запропонованої Горбачовим перебудови.

Історіографічний аналіз публікацій початку 30-х років та висновків істориків 90-х рр. дає підстави погодитися з твердженням, що справжня суть політики коренізації полягала в рекрутуванні до партійного та державного апаратів всіх рівнів представників як корінної національності, так і національних меншин. Творці цієї політики були впевнені, що саме таким чином вони стабілізують обстановку та утримають владу на місцях, й опираючись на місцеві кадри здобудуть перемогу в боротьбі за владу в центрі. Ці моменти виступили головними в політиці коренізації, а такі складові, як культура, освіта, традиційні форми господарювання, на жаль, були другорядними.

Саме ці питання стосовно польської громади, в першу чергу поляків Волині як компактного ареалу, отримали значне висвітлення у дослідженнях останніх років. Передусім назвемо монографію О. Войналович „Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20 – 30-ті рр.”, в якій досить ґрунтовно висвітлено розвиток системи освіти для етнічних груп.³ Продовжила тему вивчення національної освіти серед польського населення Волині, зокрема шкіл Мархлевщини, Н. Сейко.⁴

Терор та переслідування поляків досліджували О.Рубльов та В.Репринцев⁵, Г.Стронський, А.Кондрацький. А.Кондрацький першим оприлюднив підрахунки, за яким віднесення поляків до „шкідливих” націй спричинило тільки в період 1936-1938 рр. 44 тис. жертв.⁶ Репресивно-каральні акції тоталітарного режиму щодо поляків проаналізував О. Калакура. Ним опрацьовано понад сто судово-слідчих справ поляків, репресованих у період великого терору 1937-1939 рр. Дослідник стверджує, що арештовувались і карались не випадкові люди, а ті особи польської національності, які чинили опір тоталітарній системі, критикували її, виявляли симпатії до Польщі, національну та релігійну свідомість, польський патріотизм.⁷

Як неодноразово зазначалося, згідно з рішеннями ХІІ з'їзду РКП(б) (1923 р.) в Радянській Україні розпочалася політика коренізації. Її реалізація здійснювалася двома основними шляхами: українізацією та заходами щодо національних

.....
меншин. Такий загальносоюзний процес не обійшов і польське населення Волині. За даними перепису 1926 року, результати якого в науковій думці називаються як найбільш об'єктивні, з 476,4 тис. українських поляків близько 200 тис. мешкало на території Волині, в Волинській (86,6 тис.), Шепетівській (60,2), Коростенській (40,6 тис.) округах.⁸

В Україні для практичного втілення політики коренізації була створена низка спеціальних органів, роботою яких керувала ЦКНМ (Центральна комісія у справах національних меншостей) при ВУЦВК. При Комісії діяла польська секція. Дещо раніше, в 1921 р. було утворено Польське бюро ЦККПУ, яке функціонувало до 1931 р. До його складу входили Конарський С.М. (завідуючий), Матушевський Ф.І., Свіонтек Е.Е., Раворт Б.І., Свіонтек М.Л., Лонштейн І.Д. Тоді ж з'явилося і польське бюро при Волинському губернському партійному комітеті.⁹

Першочерговими заходами національної політики стали перетворення в управлінській системі України, зокрема виділення національних адміністративно-територіальних одиниць. За рахунок цього влада залучала місцеві кадри до поширення комуністичної ідеології у національних сільрадах та районах, використовувала національний чинник при комплектуванні партійного та державного апаратів, стимулювала поповнення комуністичної партії.

Впровадження практичних заходів відносно національних груп передбачало проведення певної підготовчої роботи, яка торкнулась обстежень місць компактного проживання національних меншин, в тому числі й поляків. Це дало фактичний матеріал щодо характеру соціально-господарської структури, особливостей побуту, культурно-освітнього стану обстеженого населення для розробки програми національно-державного будівництва серед етнічних груп, що населяли Україну.

У 1925 році працівники ЦКНМ виїжджали у місця компактного проживання польського населення. Відмітимо, що під час обстежень особлива увага приділялась політичній орієнтації, релігійності та культурно-освітньому питанню. Грунтовні матеріали дали обстеження проведені комісією Волинського губернського виконавчого комітету. Протягом січня-лютого 1925 року комісія губвиконкому, до якої увійшли й представники Польського бюро губкому КП(б)У, відвідала місця компактного проживання поляків Шепетівської, Житомирської, Коростенської округ. Під час обстежень населених пунктів Волинської губернії комісія вивчала особливості мови, побуту, родинні взаємовідносини, звертала увагу на національну та релігійну свідомість польського населення. Не залишилось в стороні питання про відношення до національної політики радянської влади – політики коренізації (мова викладання в навчальних закладах, культура, виділення національних адміністративно-територіальних одиниць тощо). За висновком спеціалістів ЦКНМ обстеження у Волинській губернії показали, що польське населення в основній своїй масі позитивно сприйняло заходи радянської влади щодо втілення політики коренізації, намагалося підтримати курс уряду на забезпечення своїх національно-культурних запитів. Документи свідчать про досить низький рівень задоволення культурних запитів поляків: „Культурна праця серед польського населення – квола. Найгірше всього в Понінках, де на 187 робітників в бібліотеці не мається ні одної полькнижки. Краще ця робота налагоджена в селі Сусли, над яким редакція „Серп” має шефство. В сучасний момент село Сусли шефує над 10 польсьелами (надсилає їм газети). Ліквідація неписьменности переводиться у 9 селах. В 3-х населення учиться в укрлікнепах. Кволо відвідують лікнеп у Новозаводі – 9 чол[овік] з 300 неписьменних. В 11 селах маються польсьшколи, в 4-х селах польські діти ходять в укр[аїнські] школи. В декотрих школах (Буртин) діти поміж собою говорять по українські ... 66% польдітей шкільного зросту не охоплено, є села, де немає польських шкіл. На запитання, як можливо та на якій мові відродити нацкультуру, скрізь відповідали та ухвалювали за польшколу, газету і інш.”¹⁰ Характерно, що польське населення вважало необхідним для себе відновити володіння польською мовою, адже лише 46,5% українських поляків визнавали своєю рідною мовою польську мову.

На нашу думку, необхідно звернути увагу на ставлення польського населення обстежених сіл до органів радянської влади, які намагались сприяти реалізації політики коренізації на Волині. До них ставились насторожено, навіть з недовірою, на що у поляків були певні причини, адже до них також часто відносились або з підозрою, або упереджено. Про це свідчать результати опитування волинських поляків стосовно громадянської війни та „визвольної місії” загонів Червоної армії. Як розповідають документи, загони Червоної армії відверто вороже ставились до польського населення Волині, мабуть, тому, що вбачали в них силу, яка підтримувала армію білополяків та орієнтувалася на буржуазну Польщу. У селі Рудня-Мошня Ушомирського району Коростенської округи вони ховали від червоноармійців образи, щоб останні по них не пізнали поляків.¹¹ Можна уявити собі тогочасне відношення червоноармійців до польського населення Волині, коли за певний проміжок часу, який пройшов після закінчення громадянської війни, поляки побоювались вказувати свою національну належність.

Разом з тим, відмітимо, що в обстежених комісією селах 116 чоловік добровольцями пішли служити до Червоної армії й лише 25 – в армію білополяків, що доводить вимушену лояльність більшої частини польського населення, яке залишилося мешкати в Україні після завершення революції та громадянської війни.

Факти підозри до осіб польської національної меншини та невідповідне ставлення до їх національно-культурних запитів ми знаходимо й в резолюції бюро Волинського губкому КП(б)У (лютий 1925 р.), що була прийнята за результатами роботи комісії: „1. Не дивлячись на цілу низку постанов партійних з'їздів, Конференцій по нацпитанню, а також Волинського Губпарткому, що торкаються роботи серед поляків, констатувати, що на Волині не тільки відсутність досить чуйного відношення до польського населення, але й порушення цілої низки їх законних прав... 2. Як наслідок цього, а головним чином завдяки впливу ксьондзів та різних польських контрреволюційних організацій, констатувати, що в більшості польнаселення не радянизоване, залякане, а й подекуди ще й до цього часу захоче знання польської мови й приналежність до польської нації”.¹²

Впроваджуючи в життя політику коренізації, партійні органи намагалися ліквідувати певного роду “погрішності” щодо польського населення. Серед вагомих заходів, що почали реалізовуватися, було створення національних адміністративно-територіальних одиниць. Вважалося, що саме таким чином найліпше наблизити державний апарат до населення.

Польське національне районування почалося зі створення сільрад. 16 вересня 1924 року ЦКНМ прийняла інструктивного листа „Про виділення однорідних в національному відношенні адміністративно-територіальних одиниць в місцевостях проживання польського населення”. У документі, надісланому до Волинської губернської комісії у справах національних меншостей та польського бюро при партійному комітеті, зазначалося: „Одним з основних напрямів нашої політики по відношенню до нацменшостей, що забезпечує залучення їхніх широких трудящих мас до Радянського будівництва та усуває усякі чвари на національному ґрунті, є виділення місцевостей з переважанням нацменшостей у самостійні адміністративно-територіальні одиниці (сільради та райони).”¹³ Створенню національно-територіальних одиниць сприяло надання національним меншинам ряду важливих пільг у справах місцевого самоврядування, особливо на етапі його становлення. Згідно із Постановою IV сесії ВУЦВК (лютий 1925 р.) “Про низове районування”, мінімальна норма, необхідна для організації звичайних адміністративних районів (25 тис. населення району), для національних адміністративних районів знижувалася до 10 тис. чоловік, національних сільських або селищних рад – із 1000 до 500. Тобто норма, потрібна для утворення або виділення національних районів та рад, зменшувалась у два рази порівняно із звичайними адміністративно-територіальними одиницями. За даними, що наводить Т.І.Єременко, до 1 квітня 1925 р. на території України (разом з АМРСР) було створено 15 польських сільрад, у жовтні – вже 64, у березні 1926 р. – 81, у квітні – 129, а на 1 квітня 1927 р. їх кількість становила 139.¹⁴ Причому, станом на 1927 р. у Волинській окрузі діяло 47 польських сільрад, а саме: у Баранівському, Володарському, Зв'ягельському, Іванівському, Коростишівському, Пулинському, Радомишльському та Мархлевському районах. Найбільш чисельною у Волинській окрузі Г.Й. Стронський називає Мархлевську сільраду, яка охоплювала 3 485 чоловік.¹⁵

Виділення низки польських національних сільрад було пов'язано не тільки із складовою політики коренізації – задоволенням потреб національних меншин, а передусім, щоб залучити їх до процесу побудови соціалістичного майбуття. В цьому ключі певною віхою стало відкриття 1 вересня 1925 року польського національного району. Створено його було з польських сіл, селищ, хуторів, розташованих вздовж кордону з Польщею на базі 107 населених пунктів Новоград-Волинського, Пулинського, Чуднівського й Миропільського районів Житомирської округи. У квітні 1926 року на першому з'їзді Рад Довбишанського району було прийнято рішення про перейменування району в Мархлевський.

Г.Й. Стронський один із перших дослідив утворення польських адміністративно-територіальних одиниць: сільрад і Мархлевського району, торкнувся реалій тогочасного життя в них.¹⁶ На перших порах національні меншини, в тому числі й поляки, плекали надію отримати реальну владу, сформовану із своїх представників, однак власті розглядали національні одиниці не як орган самоврядування, а як орган пролетарської влади, орган диктатури пролетаріату на селі. Ці одиниці мали не стільки захищати економічні та культурні інтереси польського населення, скільки сприяти їх соціальному розшаруванню, виявленню класово ворожих елементів, бути опорою радянської влади.

Звернемо увагу на стан сільського господарства Волинської округи в 1925-1926 роках. Так, на

одне польське господарство припадало 4,7 десятин землі. Близько 1,9 % господарств Волині орендували землю, здавали в оренду – 2,4% господарств, 4,7% господарств використовували найману робочу силу, 29,3% - її відчужували. На цей час у середньому на 100 польських господарств використовувалось 208 сільськогосподарських машин. На цю ж кількість господарств припадало 268 голів худоби.

У 1927 році ЦКНМ проводить обстеження праці польських сільрад. Внаслідок чого комісія відзначає недостатній розвиток кооперації серед польського населення Волині. Так, в окрузі діяло: споживчих кооперативів – 147; сільськогосподарських – 74; універсальних сільськогосподарських товариств – 123; кустарно промислових – 75; сільськогосподарських кредитних товариств – 123.¹⁷ Серед першочергових заходів політики коренізації були передбачені заходи щодо мережі польських національних державних навчальних закладів із викладанням на їх рідній мові, створення клубів, бібліотек, хат-читалень, преси польською мовою тощо. Необхідно відзначити, що на Волині ще до революції існували різні польські установи, які були тісно пов'язані з польською духовністю та католицькою вірою. Все це було знищено. У Волинській губернії, наприклад, протягом 1923 – 1924 років було закрито 6 монастирів й понад 20 костелів, а їх майно пограбовано.¹⁸ Нова влада почала створювати власну систему культурних закладів для польського населення.

У 20-ті роки ХХ століття на Волині, як і по всій Україні, засновуються школи, де навчання велося польською мовою. Вони організовувалися на зразок загальноосвітніх радянських шкіл, але в них викладалися польська, українська та російська мови, історія Польщі. У 1925 -1926 навчальному році у Волинській окрузі працювало 65 польськомовних шкіл, де навчалось 4338 дітей. (На цей період польськомовні школи діяли у 18 округах, але найбільше їх функціонувало на Волині.) Протягом наступних років кількість навчальних закладів зростала досить швидко. Так, у 1927 році польські школи округи відвідували від 70 % до 100 % дітей.¹⁹ На 1928 рік із 151 школи національних меншин Волині 78 були польські.²⁰ Тут важливо відмітити, що досить гостро стояла проблема підготовки педагогічних кадрів для національних шкіл, в тому числі й польських. Саме це спонукало органи влади створити мережу спеціальних навчальних закладів, курсів для підготовки вчителів.

На основі річних звітів простежимо як проводилась перепідготовка вчителів національних шкіл у Волинській окрузі. Так, у річному звіті Волинської окружної інспектури народної освіти за 1924/25 н.р. доповідалося про проведення курсів для перепідготовки вчителів. У звітний період були організовані двотижневі курси для польських вчителів на 25 чоловік, які проводились у Житомирі. Польські курси охопили лише 50 % вчительства.²¹ В 1926/27 н.р. Волинською Округовою інспектурою Народної освіти були влаштовані курси на 40 осіб польських вчителів, а в 1927-28 році – на 47 чоловік.²²

Звернути увагу на те, що труднощі з забезпеченням національних шкіл учителями певною мірою створювалися штучно, так як основним критерієм підбору кадрів для роботи в школі був класовий підхід (соціальне походження вчителів, їх лояльність до радянської влади). Посади почали займати “висуванці” з робітничого класу й селянства, а інші прошарки вважались шкідливими елементами. Це добре видно на основі аналізу документів обстеження Волинської округи проведеного в 1929 р. інструктором ЦВК СРСР А.Шишкановим: “особливо кидається в очі засміченість складу німецьких учителів чуждим елементом у Волинській окрузі, так із 103 вчителів у німецьких школах – 40% підлягає терміновій заміні, це: 2 куркулі, 3 бувших орендатори, 5 бувших торговців, 5 бувших службовці 24 бувших кістери (псаломщики)”.²³ Такою терміновою заміною повинні були стати вихідці із робітничого та селянського класу, й виховувати молоде покоління як будівників комунізму. Недаремно “культурна революція” була одним із компонентів сталінського плану побудови соціалізму. Носіїв старої культури намагалися підвести під культурну базу соціалістичної ідеології.

У серпні 1929 р. у Житомирі проходила Всеукраїнська нарада освітян - поляків. Ця нарада акцентувала свою роботу на наступних питаннях: антирелігійне виховання дітей у школі та загалом масова антирелігійна робота освітян; видання польської літератури: від підручників, популярної наукової до художньої літератури. Оскільки при Житомирському музеї діяв польський відділ, то на цій нараді було заплановано реорганізувати цей музей на польський музей України та зобов'язати освітян дбати про збирання історичних матеріалів.²⁴

Значної ролі надавалось ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослого населення, питома вага якого серед поляків була вищою, ніж у інших національних меншин. Для ліквідації неписьменності, яка тоді ув'язувалась з подоланням політичної неграмотності, організовувались пункти ліквідації неписьменності, так звані лікнепи. Досить часто ці пункти

.....
функціонували лише на папері. Так, у Мархлевському райвиконкомі значився лікнеп у с. Биківка, хоча протягом 1931 – 1932 навчального року його ніхто не закінчив.²⁵ Основною метою створення польських закладів культури було роз'яснення політики радянської влади. Вже з перших років курсу на коренізацію розгорнулося створення хат-читалень, робітничих клубів, червоних кутків, кінопересувок тощо. На 1 травня 1929 року у Волинській окрузі було зареєстровано 234 хати-читальні і 81 сільбуд, з них – 45 польських.²⁶ Зростання мережі установ культури видавалося як турбота партії та уряду про задоволення потреб національних меншин.

Матеріали періодики досліджуваного періоду переповнені інформацією про незадовільну роботу хат-читалень, червоних кутків, бібліотек у польських населених пунктах. У кореспонденції сількора про хату-читальню в с.Василівка Мархлевського району чітко говорилось: вона абсолютно нічого не робить. Навіть учителі та актив не знають, де знаходиться хата-читальня, в ній нема газет і книг польською мовою.²⁷ Партійно-державні структури дбали про збільшення тиражів газет та журналів, брали на себе функції передплати й контролю за розповсюдженням періодичних видань. Так, весною 1926 р. в Мархлевському передплачувалось лише 129 примірників газети „Серп”, а після втручання райкому КП(б)У кількість передплатників у другому півріччі зросла до 475.²⁸ Цілком очевидно, що партія розглядала органи друкованої пропаганди, як засіб ідеологічного впливу на різні верстви населення.

Наприкінці 20-х років в умовах згорання Непу, проведення суцільної колективізації значно знизилася увага до проведення національної культурно-освітньої та економічної роботи серед національних меншин. Місцева преса, яка раніше постійно висвітлювала життя польського населення, роботу національних сільрад, Мархлевського району, починаючи з 1930 р., майже не повертається до цієї проблематики. Згорянню політики коренізації сприяла адміністративно-територіальна реформа, в ході якої були ліквідовані округи, а одночасно й окружні бюро національних меншин, які раніше ефективно займалися різними питаннями етнічних груп.

Зміцніла радянська влада вже не потребувала довіри від народу, бо мала міцні каральні органи. Вже тоді враховування національних особливостей дедалі більше набувало формального характеру, а згодом і зовсім зникло, адже домінуючими стали асиміляційні процеси. Рівноправність націй затушовується в умовах репресивно-тоталітарного режиму.

На початок 30-х років в Україні тривала колективізація, про значущість якої повідомляли всі газети, підкреслюючи перевагу колективного господарства перед індивідуальним. Досить часто бажання селян увійти до колгоспу приносило низку проблем у сім'ї. Про такі факти у селі Дзикунах Мархлевського району повідомляла газета „Радянська Волинь”: „Чимало молоді виділилося з батьківських господарств й перейшло до колгоспу. Є дві жінки, що розлучились з чоловіками, які не хотіли йти до колгоспу, зараз жінки живуть у гуртожитку”.²⁹ У цілому польське селянство негативно ставилось до проведення колективізації. Навіть частина керівних працівників Мархлевщини засвідчувала, що в умовах району, де багато хуторів і заболочених земель, взагалі недоцільно проводити колективізацію. На 1928 рік тут, до речі, не було створено жодного колгоспу, що викликало занепокоєння у центрі.³⁰ Не обійшлося створення колгоспів без такого явища як розкуркулення: на листопад 1929 року лише у Мархлевському районі було розкуркулено 520 польських господарств.³¹ Незважаючи на тиск влади колективізація серед польського населення йшла повільними темпами. До серпня 1931 року Мархлевський район був колективізований на 26%. Головні причини відставання радянською владою вбачалися в куркульській та контрреволюційній агітації.

„Куркульськими провокаціями” називав секретар Мархлевського райкому партії Б. Марчевський повідомлення деяких сільрад про масовий голод. У його доповідній записці до обкому КП(б)У від 5 лютого 1933 року говорилось, що в 10 сільрадах району на 1 листопада 1933 р. зареєстровано 54 родини кількістю 248 чоловік, вражених голодом, з яких 6 померло, а частина, головним чином діти, лежать опухлими.³² Голодомор призвів до випадків людоїдства: в селі Дранецькі Хатки Марцилина Добровольська зарізала свого сина восьми років і разом з дочкою Юзефою з'їли його, а згодом мати зарізала й дочку.³³ Загалом у даному селі голодувало до 20 родин. Шукаючи якогось порятунку польські селяни почали виходити з колгоспів. Водночас радянські керівники вважали, що польське населення не виправдало їх довіри, не підтримало колгоспного ладу.

Наступним кроком владних структур у національній політиці стали репресивні заходи, ліквідація польських культурно-освітніх закладів, а згодом сільрад і районів. З 1935 року на Волині починається хвиля депортацій поляків. Вже в березні з Мархлевського району виселено було 750 родин.³⁴ За підрахунками Г.Й. Стронського з Мархлевського району у 1935-1937 рр. до східних

районів України й за її межі було переселено близько 10 тисяч польського населення.

Близько десяти років радянська влада, сприяючи освіті, культурному розвитку польської меншини, намагалася втиснути її в жорсткі рамки побудови соціалізму, без урахування її інтересів. Поляки не виправдали надій, які покладали на них державні та партійні органи у ході проведення політичного експерименту насильницької соціалізації.

Отже, політика коренізації об'єктивно сприяла росту національної свідомості польського населення Волині, його консолідації, лояльному ставленні частини поляків до нової влади. В той же час вона проводилась з відверто політичним акцентом, щоб перетворити поляків у свідомих будівників соціалізму. Реальні результати національної політики носили класовий характер, хоча ми не можемо заперечити деякі зрушення, певні позитивні моменти у сфері освіти та культури. В цілому "коренізація" по-радянськи віддаляла поляків від свого коріння: історичної батьківщини, традиційного самоврядування, батьківської віри – косячу тощо. Досвід 20-х – 30-х років свідчить, що нікого, ніде і ніколи насильно зробити щасливим не вдавалося.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996. – С. 380; Орлянський В.С. Реалізація політики коренізації по відношенню до єврейського населення Півдня України. – Автореф. дис. ... докт. істор. наук. – 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2002. – 42 с.; 2. Шляхи до демократичної державності (зустріч політологів за «круглим столом») // Політика і час. – 1992. – № 6. – С.20; 3. Войналович О. Організація шкільної освіти національних меншин в Україні: 20 – 30-ті рр. – К. – Полтава: Рідний край, 1992. – 149 с.; 4. Сейко Н.А. Школи Мархлевщини: ілюзія національного відродження // Відродження. – 1998. – № 3; 5. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК-ДПУ-НКВС-КДБ. – 1995. – № 1/2. – С. 125-149; 6. Кондрацький А.А. Терор і переслідування щодо поляків на Україні в умовах радянської влади // Україна: Короткі нариси з історії. – Київ. – 1992. – С.145; 7. Калакура О. Архівні матеріали як джерело дослідження Української полонії в 1917-1937 роках // Спеціальні галузі історичної науки. Збірник на пошану М. Я. Варшавчика. – К., 1999. – С.175 – 180; 8. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. Вып. IV – М., 1928. – С. 2-3, 24-25; 9. Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ століття. (Історичні зошити Ін-ту історії України НАН України). – К., 1994. – С.5; 10. До питання про польське населення Волиньщини. Видання Волгубкому КП(б)У. – Житомир, 1925. – С.5; 11. Там само. – С.6; 12. Там само. – С.10; 13. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 61-62; 14. Єременко Т.І. Вказана праця. – С. 15; 15. Стронський Г.Й. Польські національні сільради на Україні у 20 – 30-ті роки. // Проблеми слов'язнознавства. – Львів. – Вип. 44. – 1992. – С.49; 16. Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20-30-ті роки. – Тернопіль, 1992. – 63 с.; 17. Єременко Т.І. Вказана праця. – С. 25; 18. Калакура О.Я. Українська полонія в 1917-1939 рр. – Дис. ... канд. істор. наук. – 07.00.05. – К., 1995. – С. 147; 19. Єременко Т.І. Вказана праця. – С. 34; 20. Радянська Волинь. – 1939. – 1 травня; 21. ДАЖО, Ф.Р. 266. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 5, 25.; 22. ДАЖО. – Ф.Р. – 266. – Оп.1. – Спр. 207. – Арк. 102; 23. ЦДАВО. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 451. – Арк. 13; 24. Радянська Волинь. – 1929. – 27 серпня; 25. Marchlewszczyzna Radziecka. – 1932. – 18 червня; 26. Ibidem – 1929. – 1 травня; 27. Sierp. – 1929. – 28 травня; 28. Калакура О.Я. Українська полонія в 1917–1939 рр. – Дис. ... канд. істор. наук. – 07.00.05. – К., 1995. – С.131; 29. ДАЖО. – Ф.Р. – 266. – Оп.1. – Спр.207. – Арк.102; 30. Нариси історії Житомирської партійної організації. – К., 1980. – С.85; 31. Калакура О.Я. Українська полонія в 1917 – 1939 рр. – Дис. ... канд. істор. наук. – 07.00.05. – К., 1995. – С.153; 32. Голодомор на Житомирщині. 1930-1934. Спогади і документи. – Житомир, 1993. – С. 30; 33. Голодомор на Житомирщині. 1930 – 1934: Спогади і документи. – Житомир, 1993. – С.48-49; 34. Єременко Т.І. Вказана праця. – С. 51.

О.О. Стадник

СТАВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В 20-Х РР. ХХ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ПОДІЛЛЯ)

Розвиток людського суспільства доводить, що інтелігенції належить величезна роль у всіх без винятку сферах життя суспільства, і від її стану, суспільного статусу та функціональних можливостей багато в чому залежить прогрес цього суспільства.

До революції в Україні інтелігенція відігравала виняткову роль у духовному житті суспільства. Це було зумовлено колосальним розривом між культурно-освітнім рівнем більшості населення і нечисленною інтелігенцією. В умовах, коли основна маса селянства була неписьменною і не мала впливу на суспільно-політичне життя, інтелігенція залишалась єдиною соціальною верствою, яка могла бути духовним лідером у будь-якому суспільному русі. Інтелігенція України мала й значну духовну традицію служіння народові, критичного мислення та опозиційності.

Новій владі така інтелігенція була не потрібна, вона прагнула замінити її на нову, яка

отримала назву робітничо-селянської й соціалістичної і була покликана нести в маси ідеї комунізму. Проте перші роки існування радянської влади показали, що без спеціалістів в галузі науки, техніки, сільськогосподарського виробництва, культури організація нового суспільства неможлива. Утопічна ставка на “організаційні таланти” з народу поступилася місцем прагматичному підходові – усвідомленню необхідності широкого використання знань і досвіду колишніх “експлуататорів”. У березні 1918 р. Ленін поставив завдання радянській владі вміло скористатися з талантів “буржуазної інтелігенції”.¹ У листопаді він висловив думку: “Ми будемо владу з елементів, залишених нам капіталізмом. Ми не можемо будувати владу, якщо така спадщина капіталістичної культури, як інтелігенція, не буде використана в наших цілях”. Погляди Леніна на місце інтелігенції в диктатурі пролетаріату належать до періоду громадянської війни й політики “воєнного комунізму”. У 1921 р. ця політика викликала серйозну економічну й політичну кризу, що змусило більшовиків перейти до непу. Проте з початком нової економічної політики інтелігенція з переможного політичного противника швидко перетворилася в небезпечного ідейного конкурента і завдяки своїм інтелектуально-культурним можливостям стала реальним суперником партії в “боротьбі за голови”.

У цей час простежуються дві лінії у пропонованій Леніним політиці щодо ставлення до інтелігенції.² З одного боку, обережне ставлення до неї і необхідність берегти кожного спеціаліста як зіницю ока, з іншого – беззастережні заходи до тієї частини інтелігенції, яка займалась “контрреволюційною” діяльністю в ідеологічній сфері.

Така політика мала місце і в подільському селі. Вся культурно-освітня робота була спрямована на боротьбу з пережитками анархізму, петлюрівщини, бандитизму, на пропаганду законів і заходів радянської влади. Цей підхід відчули на собі передусім “Просвіти”, які ще працювали в багатьох селах і проводили величезну роботу, особливу увагу звертаючи на відродження українських звичаїв, традицій, піднесення ролі української мови і культури. Та новій владі були потрібні не стільки “вогнища культури”, скільки “центри агітації і пропаганди”, і в липні 1920 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило директиву “завоювання” Просвіт. Але “завоювання” не вдалося: більшовики просто не мали для цього відповідних інтелектуальних сил. У просвітах цілковито панувала українська інтелігенція. “Репрезентуючи інтелігенцію, ці Просвіти являють собою величезну загрозу радянській владі і всьому пролетаріату на селі”, - таку оцінку їм дали на всеукраїнській нараді завідуючих відділами губкомів у лютому 1922 р.³ Після цього було організовано політичну, моральну, організаційну, фінансову облогу Просвіт. Та вони продовжували свою діяльність і гуртували навколо себе селянство, їх “самовільна українізація”, не підпорядкована більшовицькому контролю, за своєю сутністю була небезпечною для влади. Так центральний орган партійної преси засвідчував: “Ідеологічний вплив української інтелігенції, що почасти має національні ухили на трудящі маси, особливо на селянство, все більше і більше поширюється. Створюється пряма загроза можливого відриву широких мас селянства і певної частини пролетаріату від нашого партійного керівництва”.⁴ Отже, було взято курс на ліквідацію просвітніх товариств або їх насильну реорганізацію, причому реорганізація була чисто формальна – “Просвіти” просто закривались, а на їх місці організовувались сільбуди і хати-читальні.⁵ Так якщо на 1 січня 1923 р. Подільській губернії діяло 206 “Просвіт”, то на 1 квітня їх нараховувалось 185, а на 1 липня – жодної.⁶

Наймасовіший загін української радянської інтелігенції становили в даний період вчительські кадри, а на селі це була головна інтелектуальна й культурна сила. Вони брали активну участь в українізації, ліквідації неписьменності і запровадженні початкового всеобучу, всіляко сприяли піднесенню освітнього та культурного рівня селян. Важливу роль партійної політики по відношенню до вчителства мала праця Леніна “Сторінки з щоденника”. Згідно з цією лінією визначалось покликання вчителя. “Вчитель бере найбільш жваву участь у радянському будівництві, впливає на шкільний колектив, на оточуюче населення в бік зміни його ідейності, утворення “нового побуту та комуністичного світогляду”, - зазначалось слухачам учительських курсів Могилівської округи.⁷ Проте переходу вчителів на бік нової влади, прийняття ними марксистської ідеології та основних завдань радянського будівництва в масовому вияві протягом 1921-1922 рр. не сталося. Так Подільський губком освіти в кінці 1921 р. вказував, що 90% вчителів на селі ще залишаються “політично неграмотними”,⁸ а деякі з них мають до радянських порядків відкрито вороже ставлення. Серед вчителів Гайсина, наприклад, було виявлено групу, яка користувалась великим впливом на учнів і “втілювала в життя релігійні і пронизані петлюрівщиною ідеї”.⁹ ДПУ зібрало на всіх членів групи компрометуючий матеріал. Органи ДПУ фіксували щонайменший прояв невдоволення. Було виявлено, що в Сутиському сільськогосподарському технікумі педагоги перешкоджали організації в закладі осередку КСМУ, а серед вчителів Тиврівської дитячої колонії було виявлено всього 2 – 3 чол.,

.....
які співчутливо ставились до заходів радянської влади.¹⁰

Але основна маса вчителів займала позицію політичного нейтралітету, що повністю відповідало ленінській моделі переходу інтелігенції до визнання радянського режиму: ...Від ворожості більшовизмові спочатку до нейтральності, потім до підтримки його”.¹¹

Така позиція вчителів пояснювалась тим, що чимало з радянських керівників упереджено ставились до працівників освіти як до контрреволюційної, націоналістичної сили. Секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь вважав український вчительський загін петлюрівським, а заступник наркома освіти, голова Головпрофосвіти Я. Ряппо наголошував, що вся інтелігенція вела боротьбу з класом робітників та його ідеологією на культурному фронті.¹² Схожі настрої панували і в Подільській губернії. На одному з засідань губнаросвіти, яке відбулось у лютому 1923 р., окремі її представники пропонували проводити “чистки” серед вчителів, залишаючи лише “політично грамотних”.¹³

Влада намагалась позбутися тих працівників освіти, які не відповідали її вимогам з ідеологічної точки зору. І хоча шкільні вчителі були досить перевантажені, а їх кількість недостатньою, органи народної освіти звільняли з роботи тих педагогів, які були “малосвідомими і малопідготовленими” в політичному плані. Вчительство було однією з небагатьох сил, яка несла народу національну свідомість і тому зазнавала утисків з боку влади, а велика кількість вчителів була репресована. За віддану працю в умовах надзвичайно складного матеріально-побутового становища, мізерної заробітної плати, голоду їм віддячували навішуванням ярликів, висилками, конфіскаціями майна, а часто – розстрілами. Деяким викладачам, яких не було за що арештовувати, вигадували причини. Наприклад, вчителя літератури Гаюка заарештували за те, що він займався антирадянською пропагандою і нібито розшифровував дітям на уроці слово МТС як “могила товариша Сталіна”.¹⁴ Проводилися справи і над вчителями, яким приписувалися зв’язки з “ворожими” елементами (Жлоб’янська справа – вчителя засуджено на 4 роки без права подальшого вчителювання) та зв’язки з релігійними діячами (Бершадська справа).¹⁵ Вчителів звинувачували і в буржуазному націоналізмі, начебто вони “робили спроби прищепити дітям радянської школи елементи антипролетарської ідеології”.¹⁶

Ставлення влади до сільської інтелігенції характеризують справи, що зберігаються у Вінницькому державному архіві і стосуються медичних працівників, технічних працівників, працівників органів правопорядку. Вони рясніють висунутими обвинуваченнями в контрреволюції, шкідництві, антирадянській агітації і шпигунстві на користь іноземних держав. Це справа 1920 р. Гадзецького М.К., начальника Жмеринської міліції,¹⁷ справа 1922 р. працівників залізничної станції Сербинівці¹⁸ та ін. Вироки були жорстокими й безпідставними,¹⁹ причому ніяких точних відомостей про кількість жертв такого судочинства немає.

Усі ці процеси не могли обійти й духовну інтелігенцію, тому що вона мала великий вплив на життя подільського села. На початку 20-х рр., тиск на релігію здійснювався в основному у мирній формі, тобто активній атеїстичній пропаганді. Проте з 1926 р. радянська влада розпочала фронтальний наступ на церкву, встановивши високі податки на українські парафії та обмеживши діяльність духовенства. Лише протягом 1917-1930 рр. в Україні було ліквідовано 2573 церков та монастирів.²⁰ Священнослужителі позбавлялись виборчих прав, вилучались церковні землі. Так у документах зазначалось: “...за наділення попів землями притягували до суду”.²¹

Наруга над церквою, священиками, віруючими викликала опір населення, особливо сільського. Проте духовенство розглядали як “агітпровідників”, які розкладали суспільство.²² Підтвердженням тому є слідчі справи, які досить схожі одна на одну. Священнослужителів звинувачували переважно в антирадянській спрямованості, провокативній агітації, націоналізмі, бандитизмі, а деяких – в тому, що, незважаючи на заборону, продовжували вести службу та хрестити дітей (справи Андрусевича С.П.,²³ Висоцького І.І.).

Отже, 20-ті рр. – початок трагічного періоду в історії української інтелігенції. З одного боку, вона в цей час швидко зростає кількісно, відбувається процес творення нової, робітничо-селянської інтелігенції, з іншого – знизився її культурний та інтелектуальний потенціал, знищувалась “стара інтелігенція”.

Результати репресій, які розпочались у 20-х рр., а згодом продовжились у 30-х, важко охопити арифметичним поняттям. Не піддається обліку кількість ненаписаних книжок, наукових ідей, творчих думок. Згодом в роки терору було ліквідовано величезний інтелектуальний генофонд, поховано етичні й морально-політичні традиції, брак яких відчувається в нашій свідомості і до сьогодні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля.- К.,1992.-С.12;
2. Там само.-С.17;
3. Там само.-С.74;
4. Комуніст.-1924.- 20 вересня;
5. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні в 1921-1925 рр.-К.,1963.-С.79;
6. ДАВО.-Ф.Р.-254.-Оп.1.-Спр.197.-Арк.1;
7. Там само.-Спр.594.-Арк.11;
8. Там само.-Спр5.-Арк.325;
9. Там само.-Ф.П.1.-Оп.1.-Спр.57.-Арк.35;
10. Там само.- Спр.59.-Арк.252;
11. Мосненко В.В. Вчительство та становлення радянської школи в Україні першої половини 20-х рр. //УІЖ.-1990.-№12.-С.101;
12. Там само.-С.102;
13. ДАВО.-Ф.Р.254.-Оп.1.-Спр.21.-Арк.124;
14. Там само.-Ф.Р.6023.-Оп.4.-Спр.332.-Арк.6;
15. Журавель К. Перед новим навчальним роком//Радянська освіта.-1929.-№9.-С.48;
16. Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика.-К., 1993.-С.50;
17. ДАВО.-Ф.Р.6023.-Оп.4.-Спр.8510.-Арк.47;
18. Там само.-Спр.28884.-Арк.58;
19. Репресоване “відродження”.-К.,1993.-С.47;
20. Церква і церковна єдність: Документи і матеріали. 1899-1994.-Т.1 (упорядники: А.Кравчук, О.Гайова).-Львів, 1995.-С.295;
21. ДАВО.-Ф.П.3018.-Оп.3.-Спр.17.-Арк.151;
22. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні. 20-30-ті роки.-К., 1992.-С.276;
23. ДАВО.-Ф.Р.6023.-Оп.4.-Спр.3032;
24. Там само.-Спр.17449.

І.П.Мельничук, В.І.Петренко, П.М.Кравченко

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО НАСТРОЇ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОДІЛЛЯ В 1920 – Х РР.

У часи розбудови української незалежної держави питання вивчення історії національної інтелігенції є, безумовно, актуальним хоча б через те, що в радянській історіографічній науці цій проблемі приділялось небагато уваги. Дослідники в переважній більшості звертали свої наукові інтереси на історію партії, робітничого класу, селянства, а якщо й торкалися даної теми, то лише з ідеологічних міркувань. Людина, яка за радянських часів народжувалася в інтелігентній сім'ї, мала набагато менше шансів зайняти в житті державну чи партійну посаду, ніж особа, родовід якої йшов з робітників чи селянського середовища. Та й до лав КПРС таких людей приймали неохоче.

І все ж в часи горбачовської перебудови з'являється ряд змістовних праць загального характеру про українську інтелігенцію.¹ Значно зросла увага українських істориків до цієї проблеми в наш час, коли науковцям відкрились засекречені раніше архівні матеріали.²

Регіональні аспекти історії інтелігенції стали предметом обговорення на наукових конференціях, круглих столах тощо.³

Проте, на наш погляд, у сучасній історичній науці недостатньо висвітлюється роль і місце сільської інтелігенції в процесах соціально-економічного і культурного розвитку села. Саме цій проблемі й присвячена характеристика документів ДАВО.

У фондах архіву дане питання широко представлене в матеріалах Подільського губернського комітету КП(б)У (Ф.П.1.-Оп.1 – справи загального відділу за 1920–1925 рр.), Вінницького окружного комітету КП(б)У (далі округком – Ф.П.29.-Оп.1), Гайсинського округкому (Ф.П.30.-Оп.1), Могилів-Подільського округкому (Ф.П.31.-Оп.1) і Тульчинського округкому (Ф.П.33.-Оп.1), а також у справах загального відділу за 1923 – 1930-ті роки.⁴

Ця група архівних документів насичена значною кількістю фактичних та статистичних відомостей і викликає великий інтерес у краєзнавців. Так у справах Подільського губкому КП(б)У в протоколах засідань та стенограмі ІХ-ї Подільської губернської партійної конференції (1923 р.) дається оцінка настроям сільської інтелігенції, зокрема вчителів. Підкреслювалося, що вони переважно знаходяться у „ворожому таборі”, що викликає негативне ставлення до них і до справи народної освіти. Наявність же в подільському селі 597 хат-читалень, 120 клубів, 2000 шкіл вимагала від учительства значних зусиль. Однак вони „...в цілому ще політично невиховані, не йдуть з Радянською владою і не працюють в душі будівництва соціалізму, а отже з такими кадрами нам буде важко піднімати всю політичну й культурну роботу на селі”, зазначалося в матеріалах конференції.⁵

У політичних доповідях округкомів, які направлялися Подільському губкому КП(б)У про політичне та економічне становище в округах виразно простежуються політичні настрої інтелігенції на селі в період НЕПу, її незадоволення політикою більшовицької партії, яка не зуміла створити передусім за все належних матеріальних і побутових умов для вчителів.⁶

До цієї ж групи слід віднести й інші документи з фондів округкомів: огляди та інформаційні звіти партійних і радянських владних структур про господарський, економічний та політичний стан регіонів (районів).⁷ Саме в цих матеріалах, на наше переконання, криються справжні причини негативних настроїв сільської інтелігенції до Радянської влади, які не афішувались нею: агресивне ставлення самої влади до старої інтелігенції, репресії проти неї більшовиків, невизнання її з боку робітничого класу та селянства, звинувачення української інтелігенції у націоналізмі, зарахування її у

.....
списки „неблагонадійних”. Сюди ж можна додати й економічні фактори: важкий стан у сільському господарстві, голодні 20-ті роки на селі, відсутність дієвої допомоги з боку тієї ж влади, низька заробітна плата, відсутність нормальних побутових умов праці, неправильна цінова політика, яка з’їдала і без того мізерну платню вчителів, лікарів, агрономів, службовців на селі.

Для більш повної ілюстрації та підтвердження вищесказаного, наведемо конкретні приклади змісту деяких документів. Так в інформаційних звітах Вапнярського, Джуринаського райкомів КП(б)У до окружному сільську інтелігенцію поділили на дві категорії: за Радянську владу і проти неї. Противники – так звані „колишні люди”(спеціалісти), котрі всіляко стають на перешкоді, ведуть відповідну роботу проти влади, окремих осіб, ставляться скептично до всіх її заходів. Прибічники – ті, які серйозно ставляться до органів Радянської влади на селі, сприяють їх роботі, проводять певну діяльність по підняттю рівня культури селян і тощо.⁸ Фактично такими висновками більшовицька влада свідомо зіштовхувала між собою ці дві категорії, виховувала у селян (та й в робітників) „...зверхньо-зневажливе або агресивно-негативне ставлення до інтелігенції”⁹, а в кінцевому результаті це послужило виправданням за ті політичні процеси проти української інтелігенції (в тому числі й сільської), які були сфабриковані правлячою партією в 20 – 30-х роках.

У зв’язку з цим слід звернути увагу дослідників на ті заходи нової влади, що були спрямовані на приборкання представників старої Інтелігенції як у місті, так і на селі: дискредитація її в очах народу, занесення до списків неблагонадійних, розробка і прийняття спеціальних резолюцій та постанов, розсилка на місця секретних директив і рекомендацій, чистки органів влади, цьому сприяли також і кампанії перевиборів Рад. Так у політекономічному огляді Вінницького округу (за 1928 р.) сільська інтелігенція, яка складалася переважно з учителів, характеризувалася як „...антирадянський петлюрівський елемент” з явно ворожими капітулянтськими настроями, а звідсіля дружба з куркулями й антибільшовицькими колами на селі.¹⁰

В інформації Брацлавського райкому (за 1927 р.) йшлося про звільнення з роботи як „неблагонадійних” за контрреволюційну діяльність 9 вчителів та директорів шкіл району. В Ольгопільському райкомі пішли ще далі. Там висловили пропозицію взагалі звільнити з роботи всіх учителів „старого часу, бо революція їх не торкнулася”.¹¹ Ще більшу старанність проявляли в цьому напрямку органи ДПУ. В огляді Подільського губернського відділу ДПУ (за серпень 1923 р.) в розділі „Інтелігенція” вказувалося про взяття на облік 128 неблагонадійних учителів, 60 лікарів, 48 інженерів і техніків.¹² Переважна більшість із них були старими(дореволуційними) спеціалістами, і саме в цьому полягала їх „неблагонадійність”. Ставимопитання: яке відношення і настрої у цих людей могли бути до Радянської влади? Звичайно, різко негативне й недружелюбне, а в окремих випадках – відкрито вороже. Більшість із них у недалекому майбутньому втратили роботу, а згодом свободу і навіть життя.

Такі ж цілі (боротьба зі старими спецами, або так зване „спецеїдство”) переслідувались вочевидь і під час кампанії перевиборів Рад в 20-х роках. Владу явно не влаштовував той факт, що в органи місцевого самоврядування потрапила раніше значна частина сільської інтелігенції (в тому числі і вчителі), тому напередодні виборів до місцевих Рад в січні-лютому 1927 року, в селах можна було почути: „Хай він (учитель) краще навчає дітей, бо як піде в Раду, то не буде ладу!”¹³

У секретній директиві Вінницького окружного КП(б)У до Літинського райкому (за 1928 р.) „Про настрої інтелігенції” відзначалося, що поряд з окремими фактами активної участі вчительства в громадському житті на селі, за останній час спостерігається відставання від політичного життя, нейтральне і навіть негативне ставлення до кампаній Радянської влади (хлібозаготівель, податкової політики, самообкладання), формальне ставлення до громадських обов’язків, виявляються національно-шовіністичні настрої, антисемітизм та русофобство: „наші школи переповнені євреями”, „в установи приймають лише росіян”. Є нездорові взаємини між „старим” та „молодим” учительством, яке вийшло із радянських вузів, незадоволення малою зарплатою, скарги на важкі умови роботи в селі тощо. Враховуючи вищесказане, райкоми зобов’язували посилити агітаційну та роз’яснювальну роботу серед сільської інтелігенції, зміцнювати партійні осередки на селі, жорсткіше ставитись до „неблагонадійних”, мобілізувати партійні, радянські та профспілкові кадри для тимчасової й постійної роботи з сільською інтелігенцією.¹⁴ Подібні ж директиви і резолюції направлялися в райони й іншими окружками на Поділлі.¹⁵

Вагомість змісту цих документів полягає в тому, що, на відміну від офіційних доповідей і звітів, які дещо прикрашалися, тут подавалася більш правдива й об’єктивніша інформація про стан економіки, політичне життя, настрої різних соціальних верств населення, в тому числі й інтелігенції.

Особливо слід виділити ще одну групу архівних джерел – щотижневі, місячні та річні огляди, звіти, зведення органів ДПУ про політичне та економічне становище округів, де на першому місці стояли узагальнювальні дані про політичні настрої селян, робітників, інтелігенції, представників партійного, державного, профспілкового апарату, а далі характеризувався стан сільського господарства й промисловості. У кінці кожного звіту подавалися додатки з конкретним фактичним і статистичним матеріалом, зокрема про настрої окремих учителів в селах і містах Подільської губернії.¹⁶

Наведемо деякі приклади. У січні 1925 року у Вінниці проходив окружний з'їзд учителів, на якому вони негативно висловлювалися про роботу партійних органів на місцях: „...партія своїми діями вбила сільське господарство”. Нарікали сільські педагоги на заробітну плату й на те, що на з'їзд запросили лише центральні школи, а про віддалені забули.¹⁷ У додатку до огляду Подільського губернського відділу ДПУ за лютий 1925 року відзначалося, що в Ободівському районі Вінницької округи із 33-х учителів прибічниками Радянської влади є не більше 3-х чоловік. Від всевидючого ока „депеушників” (працівників ДПУ) нікуди не можна було сховатися сільському інтелігенту. У тому ж додатку повідомлялось, що вчитель із села Соболівки Гайсинського округу із колишніх петлюрівців і примушує співати учнів „Ще не вмерла Україна”. У селі Богданівцях Проскурівської округи вчитель агітує проти КНС. В Яблонівці Дерезнянського району вчителька не проводить громадської роботи, а під час різдвяних свят збирала дітей в школі й співала з ними колядки. Саме такі вчинки вчителів розглядалися як контрреволюційні, і саме вони першими потрапляли в списки неблагонадійних. Наводились факти позитивних і лояльних настроїв сільської інтелігенції до влади та політики більшовицької партії.¹⁸ Аналогічні настрої зафіксовані в додатках до звітів ДПУ і за березень-травень 1925 року.¹⁹

Для вивчення проблеми, що розглядається, значення цих документів важко переоцінити. Адже вони містять найповнішу інформацію про сільську інтелігенцію Поділля в 20-х роках ХХ ст. Саме з цих звітів ДПУ перед очима дослідників постає реальна картина взаємин інтелігенції і влади на селі. Тільки в цих документах можна віднайти і простежити реакцію інтелігенції на дії більшовицької партії: від висловлювання незадоволення її політикою до прямих виступів проти неї.

Аналіз документів, який ми провели, їх класифікація дозволяють зробити певні висновки про настрої сільської інтелігенції Поділля в 20-х роках минулого століття.

Негативне, іноді вороже сприйняття інтелігенцією села політики й заходів Радянської влади було викликане не стільки „старим” походженням учителів, лікарів, агрономів, скільки упередженням і неприховано агресивним ставленням нової влади і суспільства до них.

Інтелігенція села й міста перебувала під постійним контролем партійних і радянських функціонерів, а ті, щоб вислужитись перед високим начальством, „рубали” наліво і направо, приписуючи інтелігенту всі очевидні і неочевидні „гріхи” перед владою.

Проте найбільший внесок у виливанні бруду на сільського інтелігента зробили органи ДПУ, які, перевиконуючи плани, спочатку створювали тисячні списки так званих „неблагонадійних”, щоб потім ці тисячі опинились в таборах ГУЛАГу.

Така політика більшовиків призвела до винищення старої української інтелігенції, частина її змушена була емігрувати за кордон, але й доморошена „своя” радянська в більшості своїй не допускалась до управління державою і високих партійних крісел. Диктатура ж пролетаріату!

У деякій мірі ситуація, в якій опинилась сьогоднішня українська інтелігенція, нагадує 20-ті роки. Все більше й більше українських умів виїздить у пошуках пристойних заробітків та умов життя за кордон, поповнюючи більше як двадцятимільйонну армію української діаспори. Все менше і менше стає інтелігенції в нашому селі, не кажучи вже про її представництво в органах місцевої й центральної влади чи в депутатських корпусах різного рівня. Історія все-таки рухається за спіраллю...

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму.-К.,1985; Курнос Ю.О. Розробка питань історії радянської інтелігенції // УІЖ.-1986.-№7.-С.33-41; Держава і українська інтелігенція (Деякі проблеми взаємовідносин у 20-х - на початку 30-х рр.)-К.,1990 та ін.; 2. Див.: Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20 – 30-і роки).-К.,1991; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля.- К.- Едмонтон, 1992; Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.) - У 3-х кн.- К.,1994; Коляструк О.А. Національна свідомість української інтелігенції у контексті політичних змін кінця ХІХ – 20-х рр..ХХ ст.// Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського.-Вип.9.Серія: Історія: Збірник наук.праць.-Вінниця,2005.-С.85-91 та ін.; 3. Див.: Інтелігенція: суть, історичні долі, перспективи: Міжнар. наук. конф.- Дніпропетровськ,1996; Національна

інтелігенція в історії та культурі України ХХ – ХХІ ст.: Всеукр. наук. конф.- Вінниця, 2004 та ін.; 4. Див.: Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО).- Ф.П.1.- Оп.1.- Спр.3,57,499,502,706; Ф.П.29.-Оп.1.- Спр.99,106,115,210,222,223,325,373,459; Ф.П.30.-Оп.1.- Спр.109,189; Ф.П.31.- Оп.1.-Спр. 25,57,118; Ф.П. 33.- Оп.1.- Спр. 536,560,706,799; 5. ДАВО.- Ф.П.1.-Оп.1.- Спр.3.- Арк.23; Оп.1А.- Спр.57.- Арк.8; Известия. Орган Подольського губернського комітета КП(б)У.- 1923.- 20 марта; 6. ДАВО.- Ф.П.33.- Оп.1.- Спр.536.- Арк.1-249; Ф.П.29.- Оп.1.- Спр.325.- Арк.52-56; 7. Там само.- Ф.П.31.- Оп.1.- Спр.536.- Арк. 21-24,60,89,101,119,138,146,158, 174,221,239; 8. Там само.- Арк.61,89; 9. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Вказ. праця.- С.25; 10. Політичні репресії на Поділлі (20 – 30-х рр. ХХ ст.).- Вінниця,1999.- С.74; 11. ДАВО.- Ф.П.33.- Оп.1.- Спр.536.- Арк.21-24,174; 12. ДАВО.- Ф.П.1.- Оп.1.- Спр.57.-Арк.46-47; 13. Там само.- Ф.П.33.- Оп.1.- Спр.536.- Арк.101; 14. Там само.- Ф.П.58.- Оп.1.- Спр. 105.- Арк.35(зв),134-134(зв); 15. Там само.- Ф.П.33.- Оп.1.- Спр. 799.- Арк.73-74; 16. Див.: ДАВО.- Ф.П.1.-Оп.1.- Спр.57.- Арк.171-172; Спр.499.- Арк.135, 238, 252; Спр. 502.- Арк.225,261-262,294,324; Ф.П.33ю- Оп.1.- Спр.560.- Арк.10-10(зв.); Спр. 706.- Арк. 66-74; 17. Там само.- Ф.П.1.- Оп.1.- Спр. 502.- Арк.38; 18. Там само.- Арк.169-170,197; 19. Там само.- Арк.225,261-262,294,324.

Е.П. Петровський

ДОЛІ КЕРІВНИКІВ ОДЕСЬКОГО ОБЛАСНОГО ВІДДІЛУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В ПЕРІОД МАСОВИХ РЕПРЕСІЙ 1930-Х РР.

Протягом 1920–1930-х рр. у СРСР відбувалось становлення нової (радянської) моделі шкільної освіти, що мусила стати масовою і виховувати відданих партії і владі представників нового покоління. Головним інструментом у цьому процесі було вчительство. Педагогічні кадри, що залишились від старого ладу, не влаштували владу ні кількістю, ні своїм світоглядом. Система освіти все більше пролетаризувалась та політизувалась. Старих педагогічних працівників, які могли принести до школи антирадянські ідеї, у 1920-ті роки різними методами витіснили з освіти, а потім частково репресували. На початку 1930-х років система «чисток» і репресій торкнулась також викладачів нової формації, в тому числі і членів правлячої партії. Разом з ліквідацією рядового вчительства жертвами політичних репресій стали працівники обласних та районних відділів народної освіти, в тому числі і Одеського облвн. 1937–1938 роки були апогеєм у процесі нищення власних педагогічних кадрів.

Історіографія даної теми досить широка. Серед досліджень, присвячених висвітленню певних аспектів освітянської політики держави або ж діячам відділів народної освіти, які втілювали цю політику, слід назвати праці Я. Мандрик, М. Окси, О. Єрмака, Я. Журецького, М. Шитюка¹. В Одеській та Миколаївській областях зроблено спробу біографічного видання узагальнюючих даних про репресованих вчителів². Низку біографічних нарисів, присвячених репресованим педагогам України, подано в дослідженні В. Марочка та Г. Хілліга³. Робота Одеського обласного відділу народної освіти в період 1930-х рр. стала предметом спеціального дослідження Е. Петровського⁴.

Джерельною базою для вивчення репресивних дій влади проти працівників Одеського облвн слугують передусім матеріали архівно-слідчих справ, які знаходяться в архіві управління Служби безпеки України в Одеській області. Допомогають зрозуміти реальний стан справ того часу та розібратися у складній ситуації також матеріали Державного архіву Одеської області. Джерелом певного виду стають і публікації місцевих газет того часу, хоча вони майже завжди містили суцільну критику і слугували «сигналом до дії» для органів НКВС.

Протягом 1930-х рр. для керівництва Одеського відділу народної освіти завжди вистачало роботи. Будівництво нових шкіл, їхнє обладнання та переведення туди учнів; постійна нестача вчительських кадрів, підручників і приладдя; переатестації вчителів та підвищення їхньої кваліфікації; слідкування за політичною, атеїстичною та виховною роботою в школах; створення умов для нових педагогічних кадрів, увага до шкіл трудпоселенців, дитячих будинків та приймальників НКВС; виконання рішень партії про проведення «чисток» серед освітян – ось лише частковий перелік завдань, які мусило виконувати й контролювати облвн.

Репресивна політика держави з її постійним пошуком «шкідників» та «ворогів народу» сприяла тому, що замість шляхів усунення будь-яких негараздів в роботі облвн шукали «винних» і карали їх. Репресивна система знищила майже всіх керівників Одеського обласного відділу народної освіти, які очолювали його у 1930-ті роки. Першими серед них були Іван Всеволодович Пельовін (очолював окружний відділ народної освіти у 1929–1932), Тихон Митрофанович Внуков (був завідувачим обласним відділом народної освіти в 1933 році) та Павло Адамович Невідомий (завідував облвн у 1934 році).

Іван Всеволодович Пельовін був заарештований органами НКВС 10 серпня 1937 року в Донецьку; 30 вересня 1937 року військова колегія Верховного суду СРСР засудила його до розстрілу, який того ж дня було виконано⁵. У грудні 1933 року в системі облвню внаслідок «чистки» партосередку виключили з партії та звільнили з посад багатьох керівників. Це були, зокрема, Внуков – на той час завідуючий облвню, його заступник Гудзь, методист Івасевич, керівник спілки Робос Солтус, секретар партосередку Гінсбург⁶. Невдовзі їх поновили в партії і перевели на інші місця роботи.

Тихон Митрофанович Внуков у 1920-х роках працював завідуючим губпрофосвітою, ректором Інституту народної освіти. Після звільнення з облвню обіймав посаду завідуючого відділом агітації і пропаганди Одеського обкому партії, секретаря облпрофради, потім – директора Одеського історико-археологічного музею. 27 червня 1937 року він був заарештований управлінням НКВС по Одеській області як «учасник контрреволюційної правої організації, що збирала сили для боротьби з керівництвом ВКП(б)». 23 вересня 1937 року військова колегія Верховного суду СРСР під час виїзної сесії в Одесі засудила Т. М. Внукова до розстрілу з конфіскацією особистого майна. Вирок виконано наступного дня⁷.

Павла Адамовича Невідомого, колишнього аспіранта й секретаря партосередку інституту філософії Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), призначили на посаду завідуючого облвню у квітні 1934 року. Але вже 4 грудня його виключили з партії; а 26 січня 1935 року під час поїздки до Києва з питання поновлення заарештували як «активного учасника контрреволюційної троцькістської організації», що нібито існувала в науково-дослідному інституті філософії, де він раніше очолював партосередок. 16 червня 1935 року особлива нарада при НКВС СРСР постановила ув'язнити його у виправно-трудовах таборах терміном на 5 років. Строк відбував в таборах НКВС Комі АРСР (Ухтоїжемському та Воркуто-Печорському). Після звільнення 25 січня 1940 року П.А. Невідомий виїхав до Радомишля Київської області, де влаштувався працювати кочегаром парового котла на деревообробному комбінаті. У липні 1941 року він пішов на фронт; загинув у жовтні 1944 року⁸.

На початку 1935 року завідувати Одеським облвню призначили Івана Савовича Ісаєва, який працював секретарем Гросулівського РПК і був переведений для виправлення недоліків у роботі попереднього керівництва. На цей період припадає прийняття Раднаркомом УРСР та ЦК КП(б)У ряду важливих для формування радянської школи постанов. Відбувалося становлення середньої школи, впорядкування навчальних планів і програм, велася боротьба з «педологічними викривленнями» (після 1936 року «науку про дитину» в СРСР визнали шкідливою і вона на довгий час зникла)⁹. В області розгорнулося інтенсивне будівництво нових шкіл і охоплення навчанням усіх дітей шкільного віку. Для виконання поставленої мети були мобілізовані маси працівників освіти, облвню, міськвню та інші установи. Лише в Одесі було побудовано, обладнано та введено в експлуатацію 34 нові школи¹⁰. Та ротація кадрів продовжувалася, наприкінці 1936 року І. С. Ісаєв був переведений на посаду редактора газети «Чорноморська Комуна», а в липні наступного року заарештований.

Новим завідуючим Одеського облвню призначили Захара Семеновича Фіалковського. Член партії з 1919 року, він працював на високих керівних посадах в Кременчузі, Полтаві, Харкові, Києві, Одесі, але нова посада стала останньою в його житті.

На лютого-березневого 1937 року пленумі ЦК ВКП(б) Сталін знову порушив тему посилення класової боротьби в процесі побудови соціалізму та необхідності виявлення і масового знищення «ворогів народу». 18 березня 1937 року на зборах партійного активу Одеської області всі постанови ЦК були схвалені, і це поклато початок вакханалії репресій у регіоні¹¹. Органи НКВС почали громити всі установи й організації – промислові, транспортні, сільськогосподарські, здравоохоронні, освітянські, військові тощо, в тому числі органи державної та партійної влади всіх рівнів. Перший секретар Одеського обкому партії Євген Ілліч Вегер був засуджений до розстрілу 27 листопада 1937 року військовою колегією Верховного суду СРСР за звинуваченням у тому, що «з 1935 року є активним учасником антирадянської терористичної і шпигунсько-шкідницької організації правих, яка діяла в Одеській області, особисто залучив до цієї організації понад 10 чоловік, за допомогою яких проводив шкідництво в промисловості та сільському господарстві області»¹². Співучасниками міфічної організації зробили керівників та співробітників обкому, міськкому, райкомів партії міста та області, обласної, міської, районних Рад і відповідних виконкомів, Чорноморського пароплавства та Одеської залізниці, облземуправління, облвню, облздороввідділу, облуправління у справах мистецтва та інших обласних, міських та районних структур. Почалась ланцюгова реакція масового нищення: від керівників – до підлеглих, їхніх родичів та знайомих.

Кількість арештів збільшувалась у геометричній прогресії, поглиблюючи паніку і страх. Арештам передувала агентурна розробка, збирання доносів і скарг, шельмування по партійній лінії, погромні статті у пресі.

Звинувачені намагалися боротися з брехнею: зверталися до вищих інстанцій, виступали на зібраннях, спростовуючи наклепи, але вдіяти нічого не могли. Маховик репресій набирив обертів і щодня забирав нові жертви. Дехто не витримував несправедливих звинувачень і прагнув своєю смертю довести невинність. Не в змозі перенести травлю та розуміючи, що боротьба безглузда, покінчив життя самогубством разом з дружиною заступник голови облвиконкому Самуїл Абрамович Карга. У передсмертному листі він пояснював свій вчинок необ'єктивністю розгляду його справи і неможливістю довести свою невинність, зазначивши, що «не може перенести політичної ганьби і морального знищення, тому вирішив померти сам».¹³

Подібна ситуація склалася і з завідувачим облвно З.С. Фіалковським. 7 червня 1937 року він зник з міста, а наступного дня в обком партії і в обласне управління НКВС через канцелярію облвно поступили два його передсмертні звернення. Перше з них мало кілька рядків: «Тов. Вегер! Я втратив політичну довіру. Жити без неї неможливо. Ви мене не знаєте, але ворогом я ніколи не був. Дуже прошу Вас, якщо це можливо, допомогти моєму синові Рему і дружині». У другому листі, адресованому начальнику IV відділу УНКВС В. Калюжному, Захар Семенович доводив свою невинність і відданість партії. Матеріали архівної справи-формуляру № 18768 за 1937 рік свідчать, що його арешт мав відбутися найближчим часом. Але не бажаючи потрапити до лабет НКВС, він пішов з життя. Труп З.С. Фіалковського знайшли 9 липня 1937 року в полі поблизу села Свердлово Благоївського (нині Комінтернівського) району; поруч лежав пістолет системи «Маузер», яким і було вчинене самогубство¹⁴.

Через три дні після цього, 12 липня 1937 року був заарештований І.С. Ісаєв. Понад півроку він вже працював відповідальним редактором «Чорноморської Комуни», проте жодного звинувачення щодо цього органи НКВС не висунули і навіть не згадували про роботу в редакції. Можливо, слідчі просто вирішили замінити ним З.С. Фіалковського, якого не встигли репресувати. Натомість, арештовуючи представників колективу «Чорноморської Комуни», на чолі «шкідництва» поставили попереднього редактора – Єфима Соломоновича Дубова.

За однією справою з І.С. Ісаєвим були заарештовані завідувачий сектором середніх шкіл облвно Наум Сергійович Каневський (29 липня 1937) та завідувачий сектором політпросвіти облвно Олексій Павлович Вірський (20 серпня 1937)¹⁵.

Самогубство З.С. Фіалковського та арешт І.С. Ісаєва стали причиною засідання закритого партійного зібрання облвно, облколбуду і Ворошилівського райвно, яке відбулося 20 липня 1937 року і офіційно було присвячене підсумкам червеневого пленуму ЦК ВКП(б)¹⁶. Проте головним стало обговорення ситуації в органах народної освіти. Складається враження, що його учасники перекидають з рук в руки вогняну кулю, намагаючись уникнути звинувачень на свою адресу, прагнуть за будь-яку ціну виправдати себе та звинуватити інших. Вони вимагають перевірити діяльність підозрілих, з'ясувати їхні стосунки з арештованими. Зростає загальна недовіра – натомість розуміння справжнього стану речей втрачається. Заступнику завідуючого облвно Йосипу Рувиновичу Брусиловському закидали те, що працював разом з Фіалковським та Ісаєвим і не викрив їх. Одразу після зникнення З.С. Фіалковського його призначили тимчасово виконуючим обов'язки завідуючого облвно, а вже 3 серпня також арештували.¹⁷

У червні 1937 року до облвно перевели секретаря Піщано-Брідського РПК Назара Прокофійовича Коваленка і після арешту Й.Р. Брусиловського він був призначений новим завідувачим обласного відділу. Його заступником став І.Д. Ігнатенко, який і виконував основну масу роботи, оскільки завідувачий постійно перебував в поїздках та на зібраннях¹⁸. Саме в цей час в Одесі і області звільнили велику кількість вчителів, директорів шкіл і їхніх заступників. Міський відділ народної освіти склав навіть список знятих з роботи, в якому 112 прізвищ. Крім місця роботи і посади, зазначалися причини звільнення, зокрема: арешт органами НКВС; є дружиною арештованого; має зв'язок з родичами за кордоном; підтримує ворогів; соціально ворожий; має репресованих родичів; фізично впливав на учнів; колишній офіцер; наявність компрометуючих матеріалів; ставленик ворогів; антирадянські виступи; виключення з партії; неблагонадійний¹⁹. За подіями в облвно активно стежила преса. У низці газетних публікацій називалися «вороги народу», наводилися приклади їхніх «злочинів», вимагалось швидше очистити відділ освіти та ліквідувати наслідки «шкідництва».²⁰

Наступному завідувачому облвню Назару Прокофійовичу Коваленку також не вдалося довго втриматися на цій посаді – і він став жертвою наклепів і доносів. В жовтні 1937 року партійна організація почала перевіряти матеріали про шкідництво, що надійшли з Піщано-Брідського району. 5 листопада голова партійного зібрання парторганізації облвню С.М. Іржова подала заяву в ЦК ВКП(б), наркомуну М.І. Єжову та в УНКВС по Одеській області. Вона звинуватила Н.П. Коваленка у зв'язку з арештованими керівниками області, службі в Колчака, боротьбі з чесними комуністами, бездіяльності на посаді керівника облвню, зокрема, щодо ліквідації наслідків шкідництва попереднього керівництва²¹. Звинувачення перевіряла і спеціально створена комісія обкому партії. Підкреслимо, що жодного факту або доказу злочинної діяльності наведено не було, всі звинувачення мали загальний характер. Незважаючи на це 14 листопада 1937 року Н.П. Коваленка затримали як учасника «контрреволюційної правотроцькістської терористичної організації». Слідчі змусили його зізнатися у злочинах, яких він не скоїв. Газета «Чорноморська Комуна» не оминула нагоди написати про «злочинну діяльність» колишнього секретаря РПК Коваленка та голови райвиконкому Мелешкова²². 28 грудня 1937 року військова колегія Верховного суду СРСР на виїзній сесії у Києві засудила Н.П. Коваленка до розстрілу, який на підставі постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 року того ж дня було виконано. Через десять днів після арешту Коваленка репресували його дружину, Олександрю Михайлівну, вона отримала 8 років виправно-трудова таборів як «член сім'ї ворога народу». Двох неповнолітніх дітей передали до Горнальського дитячого будинку (Суджанський район Курської області)²³.

Отже, лише за один неповний рік змінилося п'ять завідувачих Одеським обласним відділом народної освіти. Четверо з них стали жертвами репресивної системи. Після Коваленка цю посаду отримав його заступник Іван Демидович Ігнатенко. Хоча репресії серед працівників облвню продовжилися, він залишався на своїй посаді до 1939 року і не був репресований. І.Д. Ігнатенко загинув під час оборони Одеси у роки Великої Вітчизняної війни.

Отже, розвиток освіти в 1930-ті роки відбувався в умовах посилення репресивної політики держави. Нищення керівників органів народної освіти відбувалося паралельно з репресіями проти всіх освітян. До тисяч репресованих потрапила значна кількість завідувачих районними відділами народної освіти, директорів шкіл, завідувачих навчальними частинами, вчителів та допоміжного персоналу. Нерідко траплялися й арешти учнів. Не можна підрахувати збитки, завдані масовими репресіями системі освіти. Держава за допомогою каральних органів знищила значну частину не лише дореволюційної, а й радянської інтелігенції, спотворюючи свідомість людей та нівелюючи національні риси народів України. Наслідки цього злочину проти свого народу проявлялись протягом ще не одного десятиліття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мандрик Я. Переслідування освітян України в період становлення сталінської диктатури (1929–1938 рр.) // Проблеми освіти. – 1996. – Вип. 5. – С. 121–126; Окса М. Репресії проти освітян на Півдні України // Репресії проти освітян Запоріжчини: Збірник наукових праць студентів та викладачів. – Мелітополь, 2001. – С. 6–28; Журецький Я., Шитюк М. Освітяни Миколаївщини – жертви репресій сталінізму. – Миколаїв, 1994;
2. Ключенко Д., Фурсенко Л. Освітяни Одещини – жертви репресій тоталітаризму. – Одеса, 1995; 3. Марочко В., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). – К., 2003; 4. Петровський Е. Одеський обласний відділ народної освіти в період масових репресій 1930-х років: невідомі сторінки історії // Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. – Т. 3. – Одеса, 2005. – С. 827–842; 5. Архів УСБУ в Одеській області. – Фонд П (припинених справ). – Спр. 5503-п. – Ч. II. – Арк. 65; 6. Комаров Л. Прогледіли роботу класового ворога (На чистці партосередку облнаросвіти) // Чорноморська Комуна. – 1933. – 8 грудня. – С. 3; 7. Архів УСБУ в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 9161-п. – Арк. 70–71; 8. Там само. – Спр. 13732-п; 9. Історія педагогіки / За ред. М. В. Левківського, О. А. Дубасенюк. – Житомир, 1999. – С. 279; 10. Архів УСБУ в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 7131-п. – Т. 4. – Арк. 30 зв.; 11. Державний архів Одеської області. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 342. – Арк. 17; 12. Архів УСБУ в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 10230-п. – Арк. 69–70; 13. Там само. – Арк. 75; 14. Там само. – Спр. 5194-п. – Ч. II. – Арк. 69–71; 15. Там само. – Спр. 7131-п. – Т. 1–4; 16. ДАОО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1234. – Арк. 35–51; 17. Архів УСБУ в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 5194-п; 18. Там само. – Спр. 6931-п; 19. ДАОО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1237. – Арк. 125–126; 20. Ф. Р. Облвню ще не очищений від ворогів народу – буржуазних націоналістів // Чорноморська Комуна. – 1937. – 16 вересня. – С. 2; Аксенфельд С. Ворожі недобитки і їх покровителі // Чорноморська Комуна. – 1937. – 16 жовтня. – С. 3; 21. Архів УСБУ в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 6931-п. – Арк. 12–15; 22. Раєвський. Очистити Піщаний Брід від ворогів і їх підсобників // Чорноморська Комуна. – 1937. – 22 листопада. – С. 3; 23. Архів УСБУ в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 6931-п. – Арк. 114, 117.

ДОКТОР МЕДИЦИНИ ІЗ СОРБОННИ

9 січня 1945 р. в місцевій газеті “Більшовицька правда” з’явився некролог з приводу трагічної загибелі професора, завідуючого кафедрою загальної хірургії Вінницького медичного інституту Моїсея Юлійовича Лорін-Епштейна. Офіційна версія була такою: лікаря викликали на консультацію до Жмеринки і під час гальмування потягу він упав з полиці, вдарився головою об кут купейного столу і помер на місці. Подібною була версія про загибель видатного режисера і великого трагіка С.М. Міхоелса в Мінську, де його, попередньо вбитого, кадебісти кинули під вантажівку й повідомили про нещасний випадок. Наші пошуки в архіві обласного управління СБУ не мали успіху. Якщо й була слідчо-спостережна справа, то через певний час її, напевно, знищили. Проте, як казав М. Булгаков, “рукописи не горять” і певні свідчення залишились у відомчому архіві Вінницького державного медичного університету ім. М.Пирогова. Скориставшись ними, подаємо життєпис цієї непересічної людини.

Народився М.Ю. Лорін-Епштейн у 1888 р. в Прибалтиці. Батьки з міщан. Батько – технік-будівельник, єврей, мати – християнка (за анкетой). Отримавши середню освіту і не маючи змоги вчитись улюбленій справі в Росії, Мойсей поїхав у 1907 р. до Франції. Один рік студіював медицину в місті Нансі, а потім на медичному факультеті Паризького університету (Sorbonne). Не маючи достатніх коштів на навчання, підробляв санітаром, а потім лікарем з 1910 р. у міській лікарні. У червні 1915 р., вже під час Першої світової війни, він друкує монографію “Хірургічні етюди” (французькою мовою) і захищає дисертацію на звання доктора медицини Паризького університету.

Після багатьох пригод у січні 1916 р. добирається до Батьківщини й опиняється на військовій службі простим солдатом піхотного полку. Але воює з гвинтівкою в руках недовго. Військове командування посилає його на перекладання іспитів з медицини до Дерптського університету (Естонія), де вчорашній піхотинець отримує диплом “лекаря с отличием”, і направляє лікарем батальйону 493 Клиньського піхотного полку. Молодий медик з часом стає старшим лікарем цього ж полку, а потім старшим ординатором і головним лікарем лазарету 124 піхотної дивізії.

Але в жовтні 1917 р. внаслідок збройного перевороту до влади в Росії приходять більшовики, і країна виходить із світової війни. Лорін-Епштейн розформовує лазарет, переїжджає до Казані і починає працювати хірургом міського шпиталю. У другій половині 1918 р. його мобілізували до Червоної армії, де він формує польовий пересувний шпиталь 26-ї стрілецької дивізії. Ця медична установа з часом стає хірургічним шпиталем V-ї армії Східного фронту. За порятунок поранених під час пожежі в шпиталі у лютому 1919 р. отримує подяку від фронтового командування. Незважаючи на буремні події, друкує низку статей в журналі “Научная медицина”. Наприкінці 1920 р. звільняється з військової служби і повертається до Казані, де працює ординатором госпітальної хірургічної клініки.

У 1922 р. починається київський і найбільш насичений в науковому плані період в житті М.Ю. Лорін-Епштейна. Спочатку він працював ординатором госпітальної хірургічної клініки медичного інституту. У 1923 р. обраний асистентом кафедри загальної хірургії і на цій посаді перебував до 1932 р., коли був обраний приват-доцентом. Наприкінці 1933 р. стає доцентом і з 1936 р. у зв’язку з хворобою професора Зав’ялова І.А. керує хірургічною клінікою.

Працюючи в Києві, науковець друкує велику кількість оригінальних робіт з різних питань хірургії та теоретичної медицини у вітчизняних (“Новый хирургический архив”, “Українські медичні вісті”, “Труды съездов российских хирургов», «Антропологический журнал», «Русская клиника», «Советская хирургия», «Праці державного Київського медичного інституту», «Врачебное дело», «Клиническая медицина», «Радянська медицина») і закордонних («Archiv fur klinische chirurgie», «Progres medical», «Zentralblat fur chirurgie») медичних журналах, а також п’ять монографій, які й сьогодні не втратили свого значення. Наукові розвідки друкувались російською, українською, французькою, німецькою, англійською мовами. Крім цього, дослідник вільно володів латиною, польською, естонською, латвійською, литовською мовами. Характерно, що публікації в закордонних наукових журналах припиняються з утвердженням тоталітаризму в СРСР. Людина європейської освіти мусила також відвідувати 2-річні курси марксизму-ленінізму в вечірньому університеті при Будинку вчених міста Києва і робити доповідь на пленарному засіданні наукової сесії Київського медінституту, присвяченій 60-річчю Сталіна.

Науковець багато досліджував й експериментував, а тому став фундатором нового напрямку - антропатології, але подібні дослідження були засуджені у другій половині 30-х років, як і генетика,

сталінським режимом, тому для здобуття докторського звання була обрана інша тематика. Захист дисертації на науковий ступінь доктора медичних наук під назвою «Особливості анатомії, фізіології і патології сечового міхура, задньої уретри та простати» відбувся 23 травня 1938 р. на вченій раді по захисту дисертацій при Київському медичному інституті. ВАК СРСР 17 січня 1939 р. підтвердив рішення киян, а в березні 1941 р. затвердив і в професорському званні. Дослідника у науковому пошуку підтримували дружина Русінова Ірина Євгенівна і син Євгеній.

У січні 1940 р. М.Ю. Лоріна-Епштейна обирають професором Вінницького медінституту й доручають керувати хірургічною клінікою цього навчального закладу. Але починається війна, вже третя в його долі.

Авторам вдалося зустрітись з колишнім студентом професора С.Є. Камінським (сьогодні вже людиною похилого віку, кандидатом медичних наук, доцентом), який 22 червня 1941 р. складав іспит з хірургії своєму лектору. За його спогадами вранці було оголошено повітряну тривогу і тому екзаменатор, порадившись із асистентом, виставив оцінки за семестровою успішністю. Лекції метра були цікавими, насиченими глибокими роздумами, але часто він відхилявся від теми й розповідав про свою улюблену антропатологію.

Студенти пішли на фронт, а професор (вже непризовного віку) 12 липня 1941 р. евакуюється з інститутом до міста Куйбишева (Самара). У цьому місті він завідує хірургічним відділенням залізничної лікарні. У березні 1942 р. мобілізований до армії і в званні військового лікаря I рангу (полковника) оперує у військовому шпиталі і лікує пілотів місцевого навчального авіапункту. Наприкінці 1942 р. переводиться на залізницю і працює за фахом в залізничній поліклініці й лікарні. Після звільнення Києва деякий час працює хірургом-консультантом на Україні в системі Південно-Західної залізниці. Друкується в журналі «Хірургія».

Коли Вінницю було очищено 20 березня 1944 р. від німецько-фашистських загарбників, науковець повертається на довоєнну посаду – професора, завідуючого кафедрою хірургії медінституту і продовжує консультувати залізничників (управління Південно-Західної залізниці в той час знаходилось у Вінниці, сьогодні в цьому приміщенні – педагогічний університет). Бере активну участь у відродженні медичного інституту і веде курс лекцій з пропедавічної хірургії.

Проте ситуація в країні мінялася, тоталітарному режиму почали заважати люди з самостійним мисленням, з європейською культурою і до того ж єврейського походження. Ідея класових ворогів, ворогів народу вже не спрацьовувала, і тоді в надрах ідеологічного апарату ЦК ВКП (б) зародилась ідея боротьби з космополітизмом. Не виключено, що місцеві сатрапи Берії звернули увагу на вихованця Сорбонни й знавця багатьох мов, і як наслідок в газеті «Більшовицька правда» з'явився некролог:

Пам'яті професора

5 січня 1945 року трагічно загинув професор Вінницького медичного інституту, доктор медичних наук Мойсей Юлійович Лорін-Епштейн. Покійний був одним з найстаріших викладачів Вінницького медінституту і користувався великим авторитетом і любов'ю серед професорського викладацького складу та студентів медінституту. Професор Лорін-Епштейн всі свої сили і знання віддавав на розробку найважливіших галузей хірургії і на підготовку кваліфікованих кадрів радянських лікарів.

Під час великої Вітчизняної війни покійний працював в госпіталях, день і ніч надаючи допомогу поразеним воїнам. Одночасно був консультантом ряду залізничних клінік та лікарень.

Перу покійного належить велика кількість оригінальних робіт з різних питань хірургії та теоретичної медицини.

Пам'ять про великого вченого-хірурга, педагога та прекрасного товариша довго житиме в наших серцях.

Дейнека, Серков, Шкляр, Белер, Белкат, Верхацький, Шінкарьова, Аборман та інші.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Дані взяті з особової справи професора М.Ю. Лоріна-Епштейна архіву Вінницького державного медичного університету ім. М. Пирогова.

В.М. Іващук

**СТАН ВІДНОСИН В СЕРЕДОВИЩІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ
В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1935-1937 РР.): ЇХ ПРИЧИНИ ТА ВПЛИВ НА СПРАВУ
КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ**

Явище наддніпрянської політичної еміграції в Західній Україні досліджується досить тривалий час. Уже вивчено її історію з кінця XIX ст. до 1918 року, проте мало дослідженим залишається її міжвоєнний період. Тому метою даної статті є спроба розкрити стан життєдіяльності наддніпрянської політичної еміграції в Західній Україні як соціального явища, зокрема на Галичині, в другій половині 1930-х рр. Відповідно завданням цієї розвідки є дослідження на основі архівних джерел конкретних відносин в середовищі різних емігрантських громадських організацій в Галичині та їх подальший вплив на консолідацію української нації загалом.

16 червня 1935 року з ініціативи Львівського відділу Українського Центрального Комітету (УЦК) у Польщі було скликано широке зібрання управ львівських емігрантських організацій. Метою акції було вирішення справи вшанування пам'яті отамана С.Петлюри у зв'язку з десятиліттям від його трагічної смерті, котре припадало на наступний, 1936 рік. У заході взяли участь, окрім УЦК, Товариство допомоги емігрантам з України у Львові, львівська філія Союзу українок-емігранток в Польщі¹.

Але вшанування пам'яті отамана не всіма сприймалося однозначно. Так, 14 червня 1936 року відбулися Загальні Надзвичайні Збори політичної еміграції з приводу протесту щодо виступу О. Назарука в газеті „Нова Зоря” проти вшанування пам'яті С.Петлюри. У зборах взяли участь представники української наддніпрянської політичної еміграції у Львові. Загальні збори філії Українського Центрального Комітету у Львові були призначені на 14 липня 1936 року^{2,3}.

Як свідчать джерела, ця протестна акція ще до її початку та підстава для її проведення стали причиною серйозних перманентних непорозумінь у середовищі наддніпрянської політичної еміграції у Львові. Вони обговорювалися, зокрема, 13 червня 1936 року на засіданні Управи Українського Товариства Допомоги Емігрантам з України у Львові – за участю А.Петренка, В.Дорошенка, д-ра В.Сімовича, Ф.Сидоренка, М.Тарановича, А.Жука, Д.Котка, А.Гребінника, Д.Гонти. Приводом став лист відділу УЦК у Львові від 11 червня 1936 про Загальні збори філії УЦК, які були призначені на 14 липня 1936 року. Суть справи полягала в тому, що на порядку денному нарад майбутніх Загальних Зборів під пунктом 2 було винесено „справу застосування Т-ва Допомоги Емігрантам з України до протесту проти виступу „Нової Зорі” до бл. п. Головного Отамана С.Петлюри”, а вже 13 червня цього ж року в газеті „Діло” було розміщене оголошення із зачитуванням уже згаданого пункту 2.

Пояснюючи ситуацію, що склалася з цього приводу, голова Товариства Допомоги Емігрантам з України А.Петренко спробував *post factum* зробити короткий екскурс до причин проблеми, заявивши на зборах організації, що ні Управу, ні її Президію не було ні повідомлено, ні проінформовано про те, що проти виступів „Нової Зорі” буде складено протест від імені організацій, а не за підписом окремих осіб, які ухвалили цей протест на Зборах Філії УЦК 17 травня 1936 року й до яких могли б приєднатися також не члени філії УЦК. Тому, на думку А.Петренка, Управа Товариства не мала змоги брати участь у вирішенні питання про форму й зміст протесту. Напередодні оголошення зазначеного протесту в місцевій пресі – 21 травня 1936 р., А. Петренко випадково дізнався, що протест уже складений, й під ним підписано Товариство Допомоги Емігрантам. З цього приводу він мав розмову з О.Доценком – представником Клубу українських емігрантів у Львові, який займався цією справою.

Ознайомившись з протестом, А.Петренко заявив, що для вирішення даного питання він особисто не має достатньої компетенції, оскільки такі справи вирішує Управа Товариства. Зважаючи на це, О. Доценко заявив, що викреслює Товариство під протестом, який згодом було опубліковано в газеті „Діло” 24 травня 1936 року.

22 травня 1936 року Президія Управи Товариства Допомоги Емігрантам з України у Львові розглянула дане питання та затвердила постанову, де зазначала, що хоч як обурена виступом д-ра О.Назарука, однак не вважає себе компетентною ставити підпис Товариства під протестом, оскільки для цього необхідно скликати повний склад Управи організації⁴.

Отже, Управа Товариства на своєму засіданні 13 червня 1936 року постановила (проти був тільки член Управи Д.Котко) затвердити постанову Президії Управи Товариства від 22 травня 1936 року, у якій засудила зі свого боку виступ д-ра О.Назарука в „Новій Зорі” проти вшанування пам'яті С. Петлюри⁵. Крім того, було прийнято рішення про те, що слід повідомити філію УЦК у Львові, що Товариство Допомоги Емігрантам з України (яке, за повідомленнями керівників організації, на 60% складалося з громадян Польщі, а в самій Управі було 55% не членів УЦК), не будучи членом філії УЦК, не може брати участь у зборах філії. І, крім того, не може прийняти запрошення філії взяти участь у її зборах навіть як гість, оскільки на порядку денному наради цих

Загальних Зборів стоїть питання, що торкається діяльності Товариства, розглядати яке збори філії УЦК не мають жодної компетенції^{6,7}. Як підсумок, Управа Товариства заявила у своїй постанові: "Факт, що Управа Філії взяла на порядок нарад зборів Філії справу „застосування Т-ва Допомоги Емігрантам з України" до протесту проти виступу „Нової Зорі" , - є нечуваним ніде втручанням у внутрішні справи іншого товариства, актом у високій мірі нельояльним супроти т-ва й шкідливим для нормальних відносин серед еміграції"⁸.

Окрім цього, Товариство у своєму листі до філії УЦК у Львові намагалося спростувати висунуті проти нього обвинувачення: "Наклепи невідповідальних, а може, і злочинних осіб, які ширять чутки між політичною українською еміграцією, немов би т-во допомоги було взагалі ворожо наставлене проти ідеї бл. п. Головного отамана С.Петлюри – відкидаємо і з певністю можемо сказати, що такі наклепи можуть поширювати тільки скриті вороги України. ...Управу Т-ва Допомоги Емігрантам можуть судити тільки Загальні Збори Т-ва, а ніхто більше"⁹.

У цьому контексті спробуємо все-таки деталізувати позицію Товариства Допомоги Емігрантам з України щодо постаті С.Петлюри, конкретніше проаналізувавши точку зору його голови А.Петренка, задекларовану ним вже згаданому засіданні.

Власне, А. Петренко займав позицію, що у справі протесту не слід ангажувати організації, його мали б підписати окремі відомі політемігранти. Враховуючи те, що Товариство допомоги емігрантам з України є благодійним і в переважній частині складається з неемігрантів, на думку голови організації, їй взагалі не слід втручатися в політику, а підпис під протестом від імені організації міг би в принципі і з'явитися, якби представник Клубу українських емігрантів О. Доценко провів би попередні переговори з цього приводу цього з Управою Товариства¹⁰. Крім того, голова Товариства загалом окреслив ставлення організації до особистості С.Петлюри як політичного діяча: „Загально відомо, що наше Т-во від дня трагічної смерті головного отамана щороку аж до заснування філії УЦК влаштовувало панахиди у Львові, а опісля брало участь у панахидах, влаштовуваних філією УЦК, що воно відбуває рік-річно жалібні засідання Управи Т-ва в приязности членів і гостей, а календар „Дніпро", який видає т-во, щороку містить статті, що в більшій чи меншій мірі торкаються життя й діяльності бл. п. Головного Отамана та його доби, кілька років тому т-во видало портрет Головного Отамана".

А. Петренко наголосив і на тому, що представники Товариства, члени його управи, взяли участь у роботі міжорганізаційного комітету щодо вшанування 10-ої річниці смерті С.Петлюри; В.Дорошенко зредагував інформаційний бюлетень „Вождь", а А.Жук підготував збірку мемуарів про С.Петлюру, яку видав кооператив „Хортиця". Отже, А.Петренко підсумовує: "Цих фактів досить, щоб набрати переконання про відношення Т-ва й його проводу до пам'яті С. Петлюри як носія ідеї збройної боротьби українського народу за своє визволення з московського ярма. З цього представлення справи виходить, що нема найменшої причини й ніякої формальної підстави, щоб філія УЦК займалася справами нашого Товариства, а коли вона це робить, то свідомо чи не свідомо йде на руку тим одиницям, що хочуть шкодити т-ву і внести заколот у життя еміграції"¹¹.

Проте, як свідчить протокол уже згадуваних Загальних Надзвичайних Зборів української політичної еміграції від 14 червня 1936 року, зініційованих трьома управами – відділом УЦК у Львові, Союзом українок-емігранток і Клубом українських емігрантів у Львові, зазначені структури грубо втручалися у справи та чинили, судячи з усього, добре спланований моральний тиск на Товариство допомоги емігрантам з України і їх родинам у Польщі – філію у Львові, дискутуючи та засуджуючи факт відмови підписання Товариством протесту проти виступу О.Назарука у часописі „Нова Зоря" та участі у Зборах.

Загальні Надзвичайні Збори прийняли ухвалу, в якій зажадали змінити керівництво цілого Товариства, зобов'язавши членів відділу УЦК у Львові, Союзу українок-емігранток і Клубу українських емігрантів у Львові, що одночасно були й членами Товариства і які не солідаризувалися з позицією його Управи, домагатися скликання Загальних Зборів згаданого Товариства та негайної зміни (демисії) складу Управи. Крім того, для реалізації цього плану учасників Надзвичайних Зборів, які не були учасниками Товариства, було зобов'язано стати його членами. Для втілення в життя до 1 липня 1936 року зазначеної ухвали щодо Товариства Надзвичайні Збори української політичної еміграції ухвалили утворити комісію в складі 5 осіб, до якої мали увійти голови 3 еміграційних організацій – відділу УЦК у Львові, Союзу українок-емігранток і Клубу українських емігрантів у Львові та вибрані тими ж Зборами митець С. Литвиненко та інженер Е. Томашівський і запасний член митець В.Дядинок Збори уповноважили цю комісію вжити всіх необхідних засобів для, як зазначалось у протоколі, „оздоровлення" Товариства допомоги емігрантам з України, з правом, на

.....
випадок потреби, скликання Надзвичайних Загальних Зборів української політичної еміграції у Львові та його околицях. Фактично емігрантські громадські організації ухвалили Товариству бойкот – було прийнято рішення відмовити Управі Товариства репрезентувати українську політичну еміграцію і захищати де б це не було її інтереси, за винятком тих членів Управи, які не „солідаризувалися” з фактичною позицією Управи щодо протесту; було відмовлено членам Управи, що не підписали протесту, захищати будь-які інтереси політичної еміграції в інших емігрантських товариствах¹².

Слід сказати, що фактичне не підтримання Товариством протесту проти виступу О.Назарука та триваючий тиск на організацію з боку решти громадських організацій наддніпрянських політичних емігрантів у Львові мало в сукупності негативний вплив на кількісний склад Товариства. На нових Надзвичайних Зборах української політичної еміграції м.Львова та його околиць, які відбулися 8 листопада 1936 року, була ухвалена постанова про те, аби всі українські політичні емігранти, що є членами Товариства, вийшли зі складу цієї організації. На виконання цієї постанови, як приклад, політичний емігрант інженер А.Романенко подав заяву на вихід з Товариства¹⁴.

Аналізуючи даний конфлікт, можна припустити, що такі суперечки у стосунках між організаційними структурами наддніпрянських політичних емігрантів в Західній Україні, які склалися з людей із різних соціальних категорій, через пресу набували публічного характеру і не могли сприяти ні їх позитивному іміджу, ні високій довірі до них з боку галицького громадянства та його політичної еліти, ані принести користь справі досягнення консолідації української нації, для втілення якої у цих структур фактично і так не було реальних ресурсів, хіба що, окрім інтелектуальних. Як би там не було, видається, що хоч Товариство і розділяло ідеї С. Петлюри, протест відкрито не наважилось ні спільно з іншими емігрантськими організаціями, ні самостійно підтримати протести проти О.Назарука, який засудив С.Петлюру. Посилаючись на якісь невіршені процедурні питання всередині організації, тим самим виявляючи непослідовність у своїй політичній позиції (не виключено, що у такий спосіб Товариство, можливо, не хотіло відверто конфронтувати з галицьким суспільством, яке, як свідчать факти, до того ж часто в особі окремих представників підтримувало його матеріально).

Вважаємо, що така відсутність єдності у діях наддніпрянських політичних емігрантів виказувала їх непослідовність щодо тактики т.з. „єдиного фронту” у досягненні Української державності, яку вони декларували раніше.

Також зазначимо, що, напевно, не викликало захоплення у більшості патріотично налаштованого галицького громадянства і більш ніж лояльне ставлення деяких організацій наддніпрянських політичних емігрантів до польської влади (в контексті реалізації ідей С. Петлюри, які призвели до остаточної окупації Західної України Польщею). Про це опосередковано може свідчити той факт, що, наприклад, з ініціативи львівського відділу УЦК „яко інституції політично-репрезентативної” ще 19 травня 1935 року в одній з львівських православних церков була відслужена панахида за спокій душі Першого маршалка Польщі Йозефа Пілсудського. Філія УЦК з огляду, як стверджувалося, на свій критичний матеріальний стан просила Товариство допомоги емігрантам з України у Львові допомогти матеріально у покритті витрат, пов'язаних з цією акцією. Як свідчить віза керівництва Товариства на запрошенні взяти участь у панахиді, така допомога постфактум була надана: ”Постановлено на засіданні Управи 20/V.35 асигнувати 10 зол. на покриття видатків, зв'язаних із панахидою”¹⁴.

Можна також припустити, що причиною такого конфлікту міг бути з-поміж іншого й матеріальний чинник: як свідчать факти, Львівська філія Товариства допомоги емігрантам з України була порівняно більш самодостатньою фінансово, ніж уже згадана група громадських організацій, які тиснули на Товариство, і свого часу навіть допомагала їм у реалізації їхніх статутних завдань. Тож такий їхній тиск можна розцінювати і як намагання погіршити імідж Товариства з метою відвернути від нього потенційних жертводавців та меценатів, оскільки Товариство було загалом добродійною організацією, а отже, погіршити його матеріальне становище. Крім того, вже згадані емігрантські організації з'явилися та інституювалися тоді, коли Товариство вже працювало більше десяти років, тож такі їх кроки можна розглядати і як намагання у якийсь спосіб заявити про себе громадськості та зайняти частину сфери відповідальності Товариства.

Певним чином підтверджує та деталізує ці гіпотези й опосередкована позиція газети „Діло” - друкованого органу тоді провідної політичної сили Західної України УНДО. У листі-відповіді від 6 січня 1937 року экс-військовикам армії УНР – О.Кузьмінському, І.Шенбрику та П.Панченку, які були членами Клубу українських емігрантів, з приводу публічної суперечки між ними і редакцією „Діла”,

.....
яка, на їхню думку, спотворено висвітлила на своїх сторінках військові дії II-ої Повстанчої групи УНР в квітні 1921 року, керівники „Діла” й члени УНДО І.Кедрин та І.Німчук заявили з цього приводу наступне: „Редакція „Діла” має те „уміння і розуміння справ” та ту „краплину спириту”, щоб не давати себе вживати ані як засіб самореклями для поодиноких земляків-наддніпрянців, що хочать на львівському ґрунті грати ролю достойників супроти старої емігрантської братії... Редакція „Діла” не тільки „привлащує собі право”, але має обов’язок „встрявати у справи української еміграції”, коли ті „справи” приймають характер прилюдного скандалу. Бо наш „нефаховий” і „чисто дилетантський” підхід до тих справ каже нам уважати за річ цілком недопускальну, щоб голова одної емігрантської організації у Львові у безпосередній розмові з редактором „Діла” піддавав у сумнів чистоту національно-політичного характеру голови другої емігрантської організації та кидав тінь на це інших поважних своїх земляків громадян-наддніпрянців”.

Представники галицької політичної еліти досить критично оцінювали потенціал наддніпрянської політичної еміграції в Західній Україні: „Ми були б захоплені заявою, що 95% емігрантів живе у найліпшій згоді, коли б не факти відомі нам про жалюгідні відносини серед наддніпрянської еміграції у Львові, які використаємо, коли тільки будемо вважати за річ потрібну і... з’ясуємо у „Ділі” ці відносини й випишемо усі відомі нам факти, виступаючи проти них, як проти явища, що викликає прилюдне згіршення”¹⁵.

Як згодом виявиться, галицькі мас-медійники намагатимуться порівняно безсторонньо та неупереджено висвітлити і сконстатувати такий стан речей в середовищі наддніпрянської політичної еміграції перед свідомим місцевим населенням Західної України, напевно, для того, щоб змусити їх, під впливом обурення в громадській думці, підвищити рівень політичної культури наддніпрянців та самостійно виправити притаманні їм хронічні вади „наддніпрянської” демократії – постійна малорезультативна конкурентна боротьба численних фракцій політичних еліт – і все-таки об’єднатися, щоб хоч якось практично долучитися до спільної справи досягнення консолідації української нації.

Така нагода з’явилася тоді, коли 4 січня 1937 року Управа Клубу українських емігрантів (КУЕ) у Львові, фактично продовжуючи раніше розпочату боротьбу та зведення рахунків з Товариством, своєю постановою виключила зі складу членів організації Д.Гонту та А.Петренка, А.Жука і М.Тарановича (останні троє, як уже зазначалося, були водночас і чільними представниками Товариства допомоги емігрантам з України у Львові)^{16,17}. Хоча й виключені внесли протест до організації на такі дії, однак виключення підтвердили Загальні Збори КУЕ 6 лютого 1937 року, посилаючись на §9 Статуту, згідно з яким член КУЕ може бути виключений з організації за „негонорове і неморальне поступування”, хоча й голова КУЕ О.Доценко, наприклад, особисто А. Жуку не робив ніяких закидів щодо його шкідливої для КУЕ діяльності, а як причину нагадав йому факт, коли на початках існування Клубу в березні 1936 року А.Жук мав дрібний особистий інцидент з іншим членом КУЕ¹⁸.

Управа Клубу в газеті „Діло” надала цьому виключенню та матеріальним зловживанням в середовищі організації наддніпрянських політичних емігрантів публічного характеру – 10 лютого 1937 року в газеті було опубліковано про це відповідне повідомлення, де говорилося: „По зреферуванні головою клубу п.О.Доценком діяльності організації за минулий час та по зложенні справоведень ревізійних комісій виявилось, що початкова діяльність клубу проводилася нефахово, недбайливо і марнотратно, що довело господарку клубу до дезорганізації і поважних матеріальних страт. Управа клубу на основі §9 статуту виключила з членів організації урядуючих в тім часі старшин клубу п.п. А.Петренка, М.Тарановича, члена Управи А.Жука і члена клубу Д. Гонту”¹⁹.

Треба сказати, що такий негативний піар стосовно особи А.Жука, який був начальником статистичного управління Ревізійного Союзу Українських Кооператив (РСУК), викликав негайну реакцію керівника організаційного відділу РСУК О.Луцького, котрий зажадав від нього пояснень з цього приводу, оскільки це могло зашкодити діловій репутації цілого РСУК і навіть було винесено на розгляд Ради службовців цієї бізнесової структури^{20,21}. Як пояснював А.Жук, хоч він і був членом управи КУЕ, до його господарської діяльності він не мав ніякого стосунку.

Зазначимо, що „Діло” у своїй статті „Идилля в емігрантській колонії у Львові” від 10 лютого 1937 року висловила сумнів у тому, що виключені члени КУЕ могли вчинити якісь зловживання і злочини²². Проте 19 лютого того ж року „Діло” надрукувало інформацію Клубу, де стверджувалося наступне: „Управа Клубу українських емігрантів є готова виказати до контролю й осуду перед відповідними й авторитетними чинниками українського громадянства всі документи і мотиви щодо вищезгаданої постанови Загальних зборів Клубу українських емігрантів у Львові”²³.

Про ворожнечу в середовищі наддніпрянської політичної еміграції у Львові у міжвоєнний період, яка негативно впливала на справу консолідації, може свідчити й факт, наведений А.Жуком: його співробітник по РСУК П.Панченко, який був членом старшини КУЕ, поширював серед службовців того ж РСУК чутки про нібито якісь дійсно поважні причини для виключення А.Жука з членів КУЕ, які не було доведено до відома Загальних Зборів організації²⁴. Отже, деякі діячі наддніпрянської політичної еміграції у своїй „політичній діяльності”, цілі якої, якщо перевести їх в площину тверезого сумніву, до того ж були малозрозумілі, поводитись не зовсім морально, не гребували жодними засобами і для досягнення не так „політичних”, як, напевно, особистих меркантильних цілей навіть зводили міжособистісні рахунки на професійному ґрунті. Все це змусило А.Жука, А.Петренка, М.Тарановича і Д.Гонту звернутися до адвокатів – д-ра В.Старосольського та д-ра А.Бариліяка, які мали вжити відповідних заходів та захистити їхню порушену, через безпідставне виключення, честь і гідність у т.з. державному „громадянському суді чести”²⁵.

За недостатністю архівних джерел встановити подальший розвиток цієї справи не вдалося.

Отже, спираючись на усі проаналізовані факти, можемо зробити висновок про незадовільний (безрезультативна конкурентна боротьба різних емігрантських груп, матеріальні зловживання в деяких їхніх громадських організаціях тощо) стан відносин у середовищі наддніпрянської політичної еміграції в Західній Україні в другій половині 1930-х років. Таке явище природньо не могло сприяти в цей час співпраці й високому рівню довіри до них з боку галицького громадянства та місцевої політичної еліти, їх консолідації. А ще якщо взяти до уваги майже відсутність в наддніпрянців реальних ресурсів, екстраполювавши усе це у сукупності на перспективу, адже внутрішні конфлікти негативно впливали на поступ у справі досягнення консолідації української нації зонайменше на інтелектуально-теоретичному рівні, то впливає, що в середовищі наддніпрянських політичних емігрантів у Західній Україні не було створено чітких та реалістичних програм досягнення об'єднання української нації навколо реалізації ідеї Української державності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний історичний архів у м.Львові (далі – ЦДІА України у м.Львові). – Ф.804. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.3; 2. ЦДІА України у м.Львові. – Ф.804. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.1; 3. ЦДІА України у м.Львові. – Ф.828. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.1; 4. ЦДІА України у м.Львові. – Ф.804. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.1; 5. Там само. – Арк.2; 6. ЦДІА України у м.Львові. – Ф.828. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.9; 7. ЦДІА України у м.Львові. – Ф.804. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.3; 8. Там само. – Арк.4; 9. ЦДІА України у м.Львові. – Ф.828. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.8; 10. ЦДІА України у м.Львові. – Ф.804. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.2; 11. Там само. – Арк.3; 12. ЦДІА України у м.Львові. – Ф.828. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.1; 13. ЦДІА України у м.Львові. – Ф.804. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.9; 14. ЦДІА України у м.Львові. – Ф.804. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.7; 15. ЦДІА України у м.Львові. – Ф.828. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.1; 16. ЦДІА України у м.Львові. – Ф.828. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.1; 17. Там само. – Арк.10; 18. Там само. – Арк.11; 19. Там само. – Арк.11; 20. Там само. – Арк.8; 21. Там само. – Арк.7; 22. Там само. – Арк.11; 23. Там само. – Арк.9; 24. Там само. – Арк.3; 25. Там само. – Арк.9.

Г.Л. Вишнякова

АКАДЕМІК В.П. ВОРОБІЙОВ – ЗАСНОВНИК ХАРКІВСЬКОЇ АНАТОМІЧНОЇ ШКОЛИ

Досконале вивчення регіональної історії набуває дедалі більшого значення для істориків України. Актуальність його для харків'ян зростає в контексті нещодавно відзначеного 130-річчя з дня народження видатного дослідника-анатома Володимира Петровича Воробйова, який майже все своє життя працював у Харкові. Метою даної статті є вивчення постаті В.П. Воробйова, комплексний підхід до особистості науковця як до визначного дослідника та громадського діяча. Для написання статті зроблено перегляд історичної літератури, творів В.П. Воробйова, медичної літератури, залучені дані „Музею становлення людини”, який знаходиться у Харкові при кафедрі нормальної анатомії Харківського державного медичного університету.

За життя В.П. Воробйов видав численну кількість своїх творів, більшість з КДМІ яких присвячена медичній тематиці. Вже після смерті науковця його учнями була допрацьована та видана, мабуть, найголовніша праця його життя - 5-томний „Атлас анатомії людини”. У радянські часи виходила досить значна кількість літератури, присвячена В.П. Воробйову. Це праці його учнів та колег Р.Д. Синельникова, Г.Ф. Іванова², Д.А. Жданова³, В.І. Зяблова⁴, А.Н. Новомінського, В.М. Попова⁵. Кожну річницю з дня народження В. Воробйова ці твори допрацьовувалися та

видавалися знов. З останніх за часом згадок про В.П. Воробйова можна відзначити невеличкі замальовки В.І. Кадєєва⁶, І. Можейко⁷, З.П. Петрової⁸, В.В. Бобіна, В.І. Лупири⁹, Т. Майської¹⁰. Усі вищезгадані праці присвячені науковій діяльності науковця, але хотілося б звернути увагу на педагогічну діяльність Володимира Петровича. Його талант викладача, наставника, порадника дійсно був феноменальним.

Стаття буде цікавою для тих, хто вивчає життя, діяльність і наукові інтереси великого дослідника.

Народився Володимир Петрович Воробйов 15 (27) липня 1876 року в Одесі¹¹ у сім'ї оптового торговця зерном і був жаданим сином після семи дівчаток Петра Воробйова. Доля подарувала маленькому Володі зустріч, що визначила його подальший життєвий шлях. У сьомому класі Рішельєвської гімназії Володя знайомиться з братом своєї матері - Теофілом Ігнатовичем Вдовіковським, провінційним лікарем. Теофіл Ігнатович зумів прищепити хлопцеві любов до лікування, і Володя вирішує присвятити себе цій благородній науці. На момент вибору навчального закладу Воробйов, не вагаючись, вступає на медичний факультет Харківського університету.

З перших днів перебування в університеті В. Воробйов захопився лекціями з анатомії талановитого науковця, керівника кафедри нормальної анатомії Олексія Костянтиновича Белоусова, який одразу ж помітив допитливого і старанного студента. О.К. Белоусов прищепив Воробйову прагнення розвивати анатомічну науку не в аспекті описової, а в аспекті дослідницької: знаходити з її допомогою закони зміни і розвитку організму. Пізніше В. Воробйов скаже, що нормальна анатомія вважається закінченою, але так думають ті, хто знають її мало чи зовсім не знають¹². Ще на першому курсі О.К. Белоусов зробив В. Воробйова препаратором кафедри нормальної анатомії, а надалі він числився "реставратором музею". У студентські роки В. Воробйов починає серйозно займатися наукою. За порадою Олексія Костянтиновича він півтора року працює і над науковою роботою "Сосуды сухожилий стопы", освоївши при цьому складні методи анатомічних досліджень¹³. Інша робота – "Вывихи костей запястья" – під керівництвом професора-хірурга М.А. Соколова була опублікована в журналі "Хирургия" у 1908 році¹⁴. Обидві наукові роботи були відзначені золотими медалями. Робота "К сравнительной анатомии ворот печени" була удостоєна премії ім. проф. М.М. Олексієнка¹⁵.

Слід зазначити, що в науковому світі харківська школа анатомів зростає і займає провідне положення: тут плідно працювали видатні дослідники Д.Ф. Лямбль, П.А. Наранович, Г.М. Юсифов, М.О. Попов, О.К. Белоусов¹⁶. У Харкові десятки років успішно розробляється така величезна й маловивчена в анатомії проблема, як вегетативна нервова система. Головні риси В. Воробйова як людини і науковця – новаторство напрямів дослідження, думок і точок зору, новаторство методів і техніки дослідження - особливо яскраво виявилися саме у нейроморфологічних дослідженнях.

По закінченні в 1903 році університету В.Воробйов сформувався як анатом і був зарахований помічником прозектора на кафедру анатомії, а потім і прозектором¹⁷. У цей час молодий науковець проводить грандіозну роботу з підготовки до створення експонатів для анатомічного музею. У 1904 році він читає курс загальної анатомії в університетській акушерській школі, а в 1905 році - в школі фельдшерів при Харківській губернській земській лікарні¹⁸. Незабаром, в 1908 році, В. Воробйов блискуче захищає докторську дисертацію на тему "Иннервация сухожилий человека" і отримує вчений ступінь доктора медицини¹⁹. У цьому ж році вмирає його вчитель О.К. Белоусов і керівництво кафедрою переходить до В.П. Воробйова²⁰. Кандидатура В.П. Воробйова, запропонована тодішньому міністру освіти Кассо радою університету в 1910 році, не була затверджена через те, що при ознайомленні з "Секретною справою департаменту народної освіти про професорів і приват-доцентів Харківського університету" з'ясувалося, що під час революції 1905 року Володимир Петрович підтримував зв'язок з революційно настроєними студентами і робітниками, надавав їм медичну допомогу, а у схованці кафедри нормальної анатомії тримав зброю²¹. Про зв'язок В.П. Воробйова з робітниками і студентами розкаже і дружина відомого революціонера Артема (Сергеева) Єлизавета Львівна Репельська, яка в ті роки була студенткою Харківського жіночого медичного інституту.

Трохи пізніше міністерство внутрішніх справ сповістить міністерство народної освіти про те, що в Харківському університеті діє "спілка службовців університету, яка ставить собі за мету економічне й політичне єднання нижчих службовців; на чолі спілки стоїть приват-доцент Воробйов, що належить до числа лівих професорів"²².

Мабуть, з цих причин не була затверджена кандидатура В.П. Воробйова на завідування кафедрою анатомії в Юр'євському (1912) і Варшавському (1913) університетах, куди він обирався за

конкурсом²³. Проте в цей час В.П. Воробйов, плідно працював над вивченням макро-мікроскопічної анатомії периферійної нервової системи.

У травні-вересні 1907 року Воробйов їде у відрядження за кордон і знайомиться з методами підготовки препаратів для анатомічних музеїв Австрії²⁴.

Після захисту дисертації він починає викладати курс нормальної анатомії студентам медичного факультету Харківського університету. Одночасно він викладає нормальну анатомію і на Вищих жіночих медичних курсах і спеціальну анатомію в зуболікувальній школі, а з 1909 року - нормальну анатомію на Фребелівських курсах і Вищих жіночих курсах Товариства трудящих жінок²⁵.

У травні-серпні 1909 року він виїжджає в чергове закордонне наукове відрядження²⁶. Цього разу він слухає систематичний курс нормальної анатомії і веде дослідницьку роботу в Кенігсберзі, вивчає викладання анатомії в Німеччині, Угорщині, Австрії, працює в наукових бібліотеках, знайомиться з анатомічними музеями Берліна, Лейпцига, Мюнхена.

У 1910-1913 рр. В.П. Воробйов публікує ряд робіт з питань іннервації шлунку. Він не тільки вивчає розподіл гілок блукаючих і симпатичних нервів у стінках шлунку, але й відкриває підсерозне сплетіння, детально описує архітектуру аурбахівського сплетіння і його особливості у воратарній частині шлунку, архітектуру мейснерівського сплетіння.

У 1910 році В.П. Воробйов бере участь в роботі XVI Міжнародного медичного конгресу в Будапешті²⁷. На анатомічній секції він виступає з доповіддю "Метод просвечивания и его применение при исследовании нервов желудка", в якому вперше висловив програму дослідження нервів внутрішніх органів за допомогою нових макро-мікроскопічних методів. Ця успішна апробація стала, початком розробки принципів і методів поєднання макроскопічного й мікроскопічного методів дослідження. Ім'я Воробйова стає відомим не тільки на батьківщині, але й за кордоном.

У 1910 році його обирають завідувачем кафедри анатомії на медичному відділенні Вищих жіночих курсів, організованих Харківським медичним товариством. Після злиття медичного факультету Харківського університету з жіночим медичним інститутом об'єднану кафедру нормальної анатомії очолює саме Володимир Петрович Воробйов. Він організував при кафедрі своєрідну муляжну майстерню, де виготовлялися його учнями муляжі з анатомії. Давню ідею показати картину еволюційної зміни людського організму В.П. Воробйов реалізував шляхом заснування "Музею становлення людини". В анатомічному музеї за задумом В.П. Воробйова повинно бути відображено не тільки будову органів людини, але і їх розвиток у філогенезі і онтогенезі, форми мінливості, вікові особливості тощо.

У 1920 році у зв'язку з несприятливими умовами, що склалися в Харкові, з приходом до міста німецьких окупантів, петлюрівців, а потім білогвардійців, В.П. Воробйов виїжджає на деякий час до Болгарії, де мешкали його родичі. У Болгарії В.П. Воробйов працював багато й плідно. При Софійському університеті ним була заснована кафедра нормальної анатомії, яка носить його ім'я, створений анатомічний музей, спеціалізована медична бібліотека. Володимир Петрович по праву вважається главою болгарської школи анатомів. У 1921 році він повертається на батьківщину.

З особливим інтересом ставився В.П. Воробйов до бальзамування – зберігання трупів від розкладання. Свої анатомічні препарати В.П. Воробйов намагався зберегти відкритими саме шляхом бальзамування. Володимир Петрович вводив через аорту, сонні і стегнові артерії антисептичну рідину в судинну систему трупа. Як бальзамуючі речовини В. Воробйов застосовував оцтову кислоту, спирти, формалін, гліцерину-оцтово-калієву суміш. Ці речовини інтенсивно притягують з повітря вологу і тим самим значною мірою усувають посмертне висихання тканин. Науковець розробив і уточнив практичні прийоми бальзамування. Академік В.В. Купріянов писав, що при відборі фахівців, здатних виконати завдання по бальзамуванню тіла В.І. Леніна в 1924 році, прізвище В.П. Воробйова було названо першим²⁹.

Як відомо, перше бальзамування тіла В.І. Леніна було зроблено одразу ж після його смерті видатним патологоанатомом О.І. Абрикосовим, але його методи зберігали тіло лише на короткий термін.

Цікаво буде зазначити, що при останній консультації фахівців на чолі з Ф.М. Держинським більшість науковців висловилися за неможливість бальзамування трупів на тривалий термін, мало хто вірив в успішний результат справи. Але через три дні після наради Ф.Е. Держинський, не погодившись з результатами таємного голосування фахівців, довірив В.П. Воробйову бальзамування тіла В.І. Леніна

В.П. Воробйов очолив колектив дослідників у складі анатома П.І. Карузїна, біохіміка Б.І. Збарського, офтальмолога Я.Г. Замковського, прозектора А.Л. Шабадаша і помічника прозектора

О.М. Журавльова і, нарешті, 28 серпня 1924 року бальзамування тіла В.І. Леніна на довгий час було успішно виконано³⁰. За це Раднарком присвоїв В.П. Воробйову звання заслуженого професора. Метод В. Воробйова, вдосконалений надалі С.Р. Мардашевим, був застосований і для бальзамування тіла Г. Дімітрова у 1949 році.

З 1927 по 1937 рік В.П. Воробйов був науковим співробітником, а пізніше й заступником директора по науці Українського інституту експериментальної медицини ім. Мечникова³¹. У цьому інституті він очолив відділ морфології, проводив ряд досліджень, які за своїм значенням далеко виходили за межі його вузької спеціальності. Тут В.П. Воробйов одержує широкий простір для досліджень з анатомії у зв'язку з іншими науками. Володимир Петрович з гордістю писав, що він прагне об'єднати роботу своєї анатомічної школи з низкою інших медичних спеціальностей - фізіологією, патологією, психоневрологією тощо, бо це, поза сумнівом, полегшує можливості відкриття нових законів життєдіяльності організму.

До проведення досліджень В. Воробйовим вітчизняні анатоми не застосовували гістологічні методи для анатомічних досліджень, для них об'єкти були дуже дрібними, щоб побачити їх неозброєним оком. Для гістологів анатомічні об'єкти були дуже великими і не вміщалися у поле зору мікроскопа. Спільній успішній роботі науковців заважала їх вузька спеціалізація. Рухаючись в такому напрямку, класичне гістологічне дослідження могло б зайти у безвихідь, незважаючи на озброєння дослідників величезною кількістю цінних фактів.

Володимир Петрович Воробйов вперше поєднав вивчення макроскопічних і мікроскопічних величин, створив сполучну ланку між анатомією - наукою про форму й будову органів, систем і організму загалом і гістологією - наукою, що вивчає еволюцію тканин, їх розвиток в організмі, будову, функції і взаємодію. За допомогою особливих оптичних приладів - бінокулярної лупи і бінокулярного мікроскопа - В.П. Воробйов зміг розглядити цілу групу дрібних органів, не порушуючи взаємозв'язку між ними і навколишніми тканинами. Особливо важливим є те, що досліджувані об'єкти освітлювалися. У такому поєднанні бінокулярна лупа, давно відкрита до цього, одержала зовсім нову оцінку, з великим успіхом стала служити й анатому, й гістологу. Під лупою об'єкти можна вивчати стереоскопічне, із застосуванням різного кута падіння світлового проміння, без розкладання їх на тонкі зрізи. Препарати, підготовлені у такий спосіб за допомогою бінокулярної лупи, були настільки виразними, що це примусило заговорити про відкриття прикордонної галузі морфологічного дослідження - царини макро-мікроскопії. Таким чином були досліджені залози шкіри, слизових оболонок людини, нервові вузли і сплетіння. У галузі макро-мікроскопії В.П. Воробйов був визнаний кращим анатомом не тільки в колишньому Радянському Союзі, але й у всій Європі.

Істотно були змінені і розроблені самі прийоми анатомічного препарування периферійної нервової системи: був вдосконалений метод, який став зараз повсюдним - спосіб препарування під падаючою краплею води, попередня хімічна обробка препаратів для успіху препарування їх під бінокулярною лупою.

Широке застосування рентгеноскопії і рентгенографії дозволило В. Воробйову вивчати анатомію на живому організмі. Завдяки цим методам можна вивчати організм людини в роботі, не порушуючи цілісності тканин і внутрішніх органів.

Особливу увагу науковець надавав дослідженню нервової системи, функції й будову якої він вивчав все життя. На унікальному муляжі серця В.П. Воробйов показав, що воно нібито обплутане нервовими павутинами. Володимир Петрович вперше в науці описав шість нервових сплетінь серця і вніс чіткість в проблему іннервації серця.

Не менш важливими є дослідження взаємодії нервової системи й шлунка В.П. Воробйов заснував теорію нейрогенного утворення виразки шлунку. Разом зі своїми учнями він склав карту розподілу нервових вузлів і сплетінь серця, гортані, легенів, стравоходу, шлунка, кишечника, печінки, підшлункової залози, нирок, сечового міхура, матки, селезінки. Уперше в світовій практиці він використовував для вивчення периферійної нервової системи вшиті електроди, застосування яких забезпечує підвищену точність діагностики.

Але портрет В.П. Воробйова виглядав би неповним, якби не пригадати про його грандіозну спадщину, залишену нащадкам, - навчальні посібники з анатомії. Маючи достатній досвід дослідницької роботи, В.П. Воробйов у 1930 році приступає до створення "Руководства по анатомии".

Перший том "Руководства по нормальной анатомии" складався з 700 сторінок тексту, понад 1000 малюнків, 100 художніх таблиць і був опублікований в 1932 році³². Ця книга й зараз є

настільною для студентів медичних інститутів. Одразу ж після видання В.П. Воробйов доходить до думки про те, що найкраще було б відобразити досягнення анатомічної науки в атласі. Атлас, задуманий В. Воробйовим, повинен показати те, що на його переконання було головним: організм - єдине ціле і всі системи тісно взаємопов'язані між собою.

Слід відзначити і яскравий педагогічний таланти В.П. Воробйова. На його лекції приходили не тільки студенти-медики - молодь з усіх факультетів заповнювала аудиторію. Розповідь Володимира Петровича була позбавлена академічності, „сухого“ викладу такого предмету, як анатомія. Виклад матеріалу мав характер талановитої імпровізації. Водночас лекції були насичені клінічними прикладами, спостереженнями з особистої практики. Рафаїл Давидович Синельников, який шістнадцять років готував демонстративні посібники для лекцій Володимира Петровича, згадував, що жодного разу фактичний матеріал не повторювався у своїй послідовності. Володимир Петрович прагнув урізноманітнити свої лекції якомога більшою кількістю наочного матеріалу, при цьому він був дуже прискіпливим до таблиць та малюнків, які і готували його співробітники. В.П. Воробйов був вимогливим керівником, але це пояснювалося його вимогливістю до себе.

По всій території колишнього Радянського Союзу працювали учні й колеги Володимира Петровича Воробйова. У Харкові розробляли питання іннервації опорно - рухового апарату з використанням макро-мікроскопічного методу В.В. Бобін, Н.М. Плужник, Л.М. Кисельова, С.Ю. Масловський, О.С. Куліш, В.О. Недорезова, Н.С. Рибакіна. В Івано-Франківську досліджував і удосконалював макро-мікроскопічні методи в розкритті організації структури нейровазальних відносин Ю.П. Мельман. Новаторські принципи в морфологічних дослідженнях розвивалися московським дослідником В.В. Купріяновим. Значний внесок в створення одеської школи морфологів внесли талановиті учні Володимира Петровича, видатні науковці, завідувачі кафедрою нормальної анатомії,

Одеського медичного інституту: член-кореспондент АН УРСР, професор М.С. Кондратьєв (з 1923 по 1948 рр.), заслужений діяч науки УРСР, професор Ф.А. Волинський (з 1944 по 1969 рр.) і молодий лікар О.П. Лаврентьєв (з 1924 по 1927 рр.). У Курську ідеї В.П. Воробйова у вивченні оболонок досліджувалися Д.А. Сигалевичем. Макро-мікроскопічний метод в дослідженні лімфатичної системи з успіхом застосовують у Києві науковці Л.В. Чернишенко, С.Т. Чернокульським.

У Кримському медичному інституті (Сімферополь) ідеї В.П. Воробйова у вивченні периферійної нервової системи пропагувалися В.І. Зябловим,

В.В. Бобінім, який очолював кафедру нормальної анатомії цього інституту майже сорок років (з 1931 по 1970 рр.). Під керівництвом учнів і колег Володимира Петровича написано і захищено декілька десятків докторських і кандидатських дисертацій³³.

Займаючись наукою, В.П. Воробйов був і значним громадським діячем. Він був обраний академіком АН УРСР, депутатом Харківської міської та обласної Ради депутатів трудящих, а пізніше - депутатом Верховної Ради УРСР. На усіх посадах він піклувався про оздоровлення умов праці та побуту населення, брав активну участь у побудові системи охорони здоров'я.

Передчасна смерть видатного анатома Володимира Петровича Воробйова 31 жовтня 1937 року перервала його творчі плани³⁴. Його учні завершили справу Вчителя. Атлас був виданий в 1938 році³⁵. На першій сторінці було віддруковано: «Атлас анатомії людини. Видається по ухвалі Ради Народних Комісарів Союзу РСР від 1 грудня 1937 року в увічнення пам'яті академіка Володимира Петровича Воробйова»³⁶. Президією АМН СРСР була встановлена премія імені В.П. Воробйова, присуджувана один раз на три роки за кращу роботу в галузі нормальної анатомії³⁷. Іменем В.П. Воробйова названі будівля морфологічного корпусу, вулиця в Харкові, де Воробйов вперше організував кафедру анатомії Вищих жіночих курсів. Старе латинське висловлювання підкреслює: «scripta manet» - написане залишається. Стосовно до В.П. Воробйова залишаються не тільки його твори. У серцях учнів навіки житиме відданість, вдячність та безмежна любов до свого. Вчителя, який підготував зіркову плеяду анатомів, що працюють по всій Україні. Пам'ять про Воробйова безсмертна у його ідеях, прагненнях, подумах. Яскраве життя, науковий подвиг, що не має прикладу, на тисячі років уперед викарбували золотими літерами ім'я Володимира Петровича Воробйова в історії світової анатомічної науки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Синельников Р.Д. Выдающийся советский анатом Владимир Петрович Воробьев. – Харьковское книжно-газетное изд-во. 1952.- 50 с.; 2. Иванов Г.Ф. В.П. Воробьев. //Архив анатомии, гистологии и

эмбриологии. – 1952.- Т.29. Вып.1 – С. 11-15; 3. Жданов Д.А. Сорок лет советской анатомии и современные ее задачи. Архив анатомии, гистологии и эмбриологии. – 1957. – Т.36. -Вып. 6. –С. 4,5,9,12; 4. Зяблов В.И., Бобин В.В., Сигалевич Д.А., Академик В.П. Воробьев и его ученики. К столетию со дня рождения. - В кн.: Морфогенез и регенерация. (Крымский медицинский институт).– Т.60. –Харьков, 1975. – С.7-11; 5. Новоминский А.Н., Попов Владимир Петрович Воробьев. – К., «Наукова думка», 1976, 280 с; 6. Кадеев В.И. Воробьев Володимир Петрович - анатом./ В.И. Кадеев // Вихованці Харківського університету. Бібліогр. довідник. - Х., 2004.- С. 46-47; 7.Можейко І. Владимир Петрович Воробьев (1876-1937):[Ученый-анатом]/ И. Можейко // 100 знаменитых харьковчан. - Х., 2004. - С. 57-59; 8. Петрова З.П. Воробьев Владимир Петрович // Выдающиеся педагоги высшей школы г. Харькова: Биогр. словарь. - Х., 1998. – С. 165-167; 9. Бобин В.В., Лупырь В.М. Академик Владимир Петрович Воробьев: [К 120-летию со дня рождения основоположника украинской анатомической школы, члена Харьковского медицинского общества В.П. Воробьева]// Харьк. мед. журнал. - 1996. - № 4.- с. 67-68; 10. Майская Т. Лицедей анатомического театра: /Про анатома В.П. Воробьева // Городская газета. - 2001. - 1 февр.; 11. Владишір Петрович Воробьев. - Биографический словарь деятелей естествознания и техники. Т.1.- Харків, 1958 г. -С. 185; 12. Жданов Д.А. Значение творчества В.П. Воробьева для развития советской анатомии// "Архив анатомии, гистологии и эмбриологии". –1954.– Т. 31.– Вып. 3.-С.74; 13. Синельников Р.Д. Научная деятельность В.П. Воробьева. Архив анатомии, гистологии и эмбриологии. - 1952. –Т.29. –Вып.5.-С.9; 14. Академик Владимир Петрович Воробьев (К 100-летию со дня рождения). - Х., 1976.- С. 3; 15. Иванов Г.Ф. В.П. Воробьев. // "Архив анатомии, гистологии и эмбриологии". – 1952.– Т.29.– Вып. 1. – С.11; 16. Гиттик Л. Выдающийся советский анатом Владимир Петрович Воробьев. - В кн.: Сборник работ студенческого научного общества Харьковского медицинского института. № 8. (Труды Харьк. мед. ин-та, т.14). – Харьков, 1949. - С.127; 17. Синельников Р.Д. Выдающийся советский анатом Владимир Петрович Воробьев. - Харьков, 1952. - С.24; 18. Новомінський А.Н., Попов В.М.Володимир Петрович Воробйов.- К., 1973. - С. 4.; 19.; 20. Синельников Р.Д. Ученый-новатор В.П. Воробьев. - В кн.: Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. - К., Госмедиздат УССР, 1954.-С. 283; 24. Новомінський А.Н., Попов В.М. Вказ. праця - С. 5; 22. Там само. - С. 5; 23. Бобин В.В., Кульчицкий К.И., Отелин А.А. и др. Владимир Петрович Воробьев. - VII Украинская республиканская конференция анатомов, гистологов и эмбриологов, посвященная 100-летию со дня рождения В.П. Воробьева. – Харьков, 1976. - С. 5; 24. Новомінський А.П., Попов В.М. Вказ. праця - С. 4.; 25. Там само. - С. 4; 26. Там само. - С. 4; 27. Там само. - С. 4; 28. Там само. – С. 6; 29. Академик Владимир Петрович Воробьев (К 100-летию со дня рождения). - Х., 1976.- С. 12; 30. Абрамов А. Мавзолей Ленина. Изд. 2-е, дополненное.-М., 1962. - С.111; 31. Академик Владимир Петрович Воробьев (К 100-летию со дня рождения). - Х., 1976.- С. 13; 32. Новомінський А.Н., Попов В.М. Вказ. праця - С. 28; 33. VII Украинская республиканская конференция анатомов, гистологов и эмбриологов, посвященная 100-летию со дня рождения В.П. Воробьева.-Харьков, 1976. -С.15-16, 46, 48, 63, 75-76, 97,116; 34. Синельников Р.Д. Научная деятельность В.П. Воробьева// "Архив анатомии, гистологии и эмбриологии", 1952. Т-29. Вып.5.- С. 13; 35. Новомінський А.Н., Попов В.М. Вказ. праця - С. 30; 36. Об увековечивании памяти проф. Воробьева В. - Собрание законов и распоряжений Рубочо-крестьянского Правительства СССР1937, № 38 от 1 декабря 1937 г. № 2094; 37. БСЭ. - 3-е изд. Т.5. -С. 358.

Р.П. Понн

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕТНОСОЦІАЛЬНОГО СКЛАДУ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЛЬВОВА В ПЕРІОД СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1944 – 1953 РР.)

Останнім часом активізувалося зацікавлення дослідників післявоєнною історією західноукраїнської інтелігенції. Воно зумовлено передовсім тим, що в умовах сталінського тоталітарного режиму становище жодної із соціальних груп чи верств не було настільки суперечливим, як становище інтелігенції. Сучасні історики О. Рубльов, Ю. Черченко, Т. Марусик та інші намагаються відтворити справжню історію західноукраїнської інтелігенції, розкривають політику сталінського режиму щодо неї, доводять, що попри складність тогочасної ситуації вчителі, науковці, лікарі, інженери, митці намагалися працювати, приносити користь своєму народу¹. Однак етносоціальні процеси у її середовищі розглядаються побіжно.

Дана стаття є спробою на основі джерельного матеріалу розкрити зміни в національному складі інтелігенції Львова, показати нівеляцію її статусу в тогочасному суспільстві, довести, що це були важливі складові політики сталінського тоталітарного режиму, направлені на перетворення інтелігенції краю на слухняне знаряддя здійснення своїх геополітичних планів.

Після звільнення Львова від німецьких військ інтелігенція міста не була монолітною суспільною верствою – як і до війни, вона становила багатоскладове і неоднорідне середовище. Події та процеси, що відбувалися впродовж воєнних років (репресії сталінського режиму на початку радянсько-німецької війни в червні 1941, нищення інтелігенції міста гітлерівцями, виїзд значної її

.....
частини за кордон, особливо перед вступом радянських військ 1944 р.), суттєво збіднили його. Втрат зазнала українська, польська, особливо ж єврейська інтелігенція. Про прямі та опосередковані втрати в середовищі львівської інтелігенції свідчать і такі цифри: якщо у передвоєнному 1941 р. у Львові працювало 2 350 учителів, то на час закінчення фашистської окупації залишилось тільки 887². У 1941 р. львівська письменницька організація нараховувала 58 членів та 50 кандидатів, у 1944 р. залишилося всього 12 членів та 10 кандидатів³. До війни Спілка львівських композиторів складалася з 35 осіб, а в 1944 р. – з 7⁴. Якщо у травні 1941 р. кадровий склад Львівського університету нараховував 331 особу професорсько-викладацького і 100 осіб навчально-допоміжного персоналу, то у жовтні 1944 р. – відповідно 40 і 49⁵ Львівська політехніка у 1941 р. мала 297 осіб професорсько-викладацького складу, 260 осіб навчально-допоміжного персоналу, а 1944 р. нараховувалося відповідно 224 та 134 особи⁶.

Незважаючи на зміну політичного статусу, відразу після вступу радянських військ до Львова поляки становили левову частку службовців, зайнятих у промисловості, установах зв'язку та залізничному транспорті, а також серед діячів мистецтва⁷. Серед науково-освітньої інтелігенції Львова було також багато представників польської національності. У вересні 1944 р. із 887 учителів міста 627 були поляками⁸. З 645 осіб професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів Львова – 300 поляків. Зокрема, в університеті нараховувалося 42 особи, політехніці – 164, педагогічному інституті – 8, медінституті – 58, ветеринарному інституті – 10, інституті радянської торгівлі – 9, держконсерваторії – 10⁹. Загалом у Львівських театрах з 1225 працівників – 583 були поляки, 402 – українці, росіяни – 93, євреї – 64¹⁰. У спілці художників з 61 дійсного члена – 26 польської національності 17¹¹.

Однак так тривало недовго. У вересні 1944 р. в Любліні була підписана угода між урядом Радянської України та Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українців з Польщі і поляків із західних областей України. Москва і Варшава продемонстрували перед Заходом цю акцію як прояв гуманізму, бажання припинити будь-які українсько-польські міжусобиці. Переселяючи поляків, радянський уряд прагнув запобігти створенню серйозної опозиції в особі польської національної меншини і отримував шанс для міграції у західні області УРСР росіян та громадян інших національностей з метою реалізації політики радянської влади та русифікації. Переселення з Польщі українців ліквідувало для Москви небезпеку появи за межами СРСР осередку активної української еміграції. В свою чергу, виселення українців, підтримане більшістю поляків, означало для тодішньої польської влади, керованої Москвою, можливість знайти місток єднання з неприхильно налаштованими до неї широкими колами польської громадськості.

Згода передбачала нібито добровільне переселення. Але насправді відбулося примусове виселення сотень тисяч сімей. Як це не парадоксально, але збройна боротьба УПА була вигідною для польського уряду з погляду мотивації його дій у національній політиці. Адже вона давала можливість обґрунтувати відмову від політичних форм і методів урегулювання проблеми. У результаті за короткий термін (з 15 жовтня 1944 р. до серпня 1946 р.) з території Польської держави в Україну було переселено майже 498 тис. осіб 90¹². Невелика частина переселених українських родин була розміщена у Львові та в прилеглих до міста районах. У лютому 1945 р. до Львова з Польщі переїхали 36 українських сімей (60 осіб). У травні цього ж року переселилося вже 104 родини (223 особи)¹³.

Одночасно з переселенням українців відбувалася й евакуація поляків. На кінець листопада 1944 р. з Львівської області підлягало переселенню 162 тис. польських громадян¹⁴. Більшість поляків області (майже 24180 тис.) зосереджувалась у Львові. Вони не бажали залишати край, який вважали своєю батьківщиною, тим більше Львів, який трактували як бастион польської культури на “східних кресах”. До того ж польські підпільні організації, очолювані Армією крайовою, повели агітацію проти переселення.

З метою активізації виїзду поляків та ліквідації польського підпілля радянські владні структури вдалися до погроз та репресій. Станом на 9 січня 1945 р. органи НКДБ заарештували у Львові 772 польських громадян, серед них 14 професорів, 21 інженер, 6 лікарів, 5 ксьондзів¹⁵. Секретар Львівського обкому партії І.Грушецький на зборах польської інтелігенції наголосив, що поляки нарівні з українцями будуть мобілізуватися в ряди Червоної армії та висилатися на відбудовні роботи у східні області України¹⁶.

На початку березня 1945 р. у Львові було зареєстровано на виїзд 29918 осіб польської національності, з яких уже евакуйовано 7472 особи¹⁷. Значна частина тих, що виїжджали, були представниками різних професійних груп інтелігенції. На початку березня 1945 р. серед зареєстрованих на виїзд було 12 католицьких священників, 2 журналісти, 227 студентів, 131 медсестра,

68 лікарів, 29 музикантів, 42 артисти, 244 учителі, 41 юрист, 135 інженерів, 21 художник, 6 архітекторів, 2 скульптори, 5 конструкторів¹⁸.

Відтак за 1945–1946 рр. внаслідок насильницького обміну населенням між Польщею та Україною і переселення нечисленних польських євреїв, яким пощастило вижити у війні, етнічне обличчя інтелігенції Львова зазнало значних змін. Інтелігенція Львова майже повністю втратила представників польської національності, зате вагомо збільшилася частка українців. Інтенсивно збільшувалася чисельність інтелігенції російської національності, про що свідчать такі дані. Так, на липень 1946 р. частка поляків серед працівників апарату підприємств, установ та організацій Львова скоротилася до 3,4%, тоді як частка росіян зросла до 37,3%¹⁹. Станом на 1 червня 1947 року із 225 працівників Львівського політехнічного інституту 100 були українцями, 88 росіянами, 12 поляками, інших національностей – 25²⁰. У Львівському університеті з 275 осіб науково-педагогічних працівників було 165 українців, росіян – 81, поляків – 7, інших – 22²¹. Росіяни переважали серед таких груп інтелігенції, як архітектори і лікарі²². У 1947 році із 43 дійсних членів і 3 кандидатів Спілки архітекторів Львова 24 були російської національності, 13 – української, 4 – єврейської, 5 – інших національностей СРСР²³.

Далекосяжні плани радянської влади щодо перетворення Львова у великий індустриальний та культурний центр західноукраїнських земель вимагали висококваліфікованих кадрів, а відразу після війни їх відчутно бракувало. Ситуація з кадровим забезпеченням ускладнювалася й масовим виїздом польської інтелігенції. І все ж основними мотивами керованої тоталітарним режимом міграції були саме політичні міркування. Адже серед росіян, які прибули в місто в перші повоєнні роки, лівова частка припадала на працівників партійно-адміністративного апарату, органів НКВС-НКДБ, суду і прокуратури. Саме з їх числа формувалася керівна партійна номенклатура. На 1 січня 1945 р. до міста прибуло зі Сходу і демобілізувалося з армії 8 505 осіб. Серед них 197 партійних, 106 комсомольських, 108 радянських працівників, а також 429 співробітників НКВС, прокуратури й суду²⁴. У 1946 р. росіяни склали понад 30% керівників підприємств та установ міста, а в 1949 р. цей показник перевищив 50%²⁵.

Поряд з росіянами в місті зросла кількість єврейського населення. 19 жовтня 1946 р. Львівський обком КП(б)У вислав відповідь на лист ЦК КП(б)У, де, зокрема, вказувалося, що, коли станом на серпень 1944 р. у Львові проживало 17 євреїв, то на середину жовтня 1946 р. – 13 198 осіб²⁶. Причому євреї склали більше 8% керівників підприємств та установ міста²⁷. У 1946 р. серед лікарів міста євреїв було 69, а в 1949 р. – вже 179²⁸.

У повоєнний період у Львові під гаслами “інтернаціоналізм”, “формування радянського патріотизму” поповнюються й інші етнічні групи інтелігенції. В офіційних звітах про національний склад працівників культосвітніх закладів і установ, підприємств міста вони позначаються як “інші”. Детальний аналіз національного складу медичних працівників знаходимо у документах міськздраввідділу. Так, серед лікарів Львова у квітні 1947 р., крім росіян, євреїв, українців, поляків, були білоруси, вірмени, грузини, латиші, естонці, татари, удмурт, осетин, кореєць²⁹.

Обіймаючи у своїй більшості важливі посади в органах влади та управління, вищій освіті, охороні здоров'я, культурі, прибулі вирізнялися вищим соціальним статусом, рівнем життя. Як правило, керівники різних рівнів, скеровані зі сходу, не були обізнані з місцевим особливостями, активно сприяли русифікації.

Недовіра до місцевого населення, в тому числі й інтелігенції, стала визначальною рисою сталінської кадрової політики на західноукраїнських землях у повоєнний період. Радянська влада розцінювала місцеву інтелігенцію як носія національної самосвідомості, натхненника “українського буржуазного націоналізму”. Проте, як показувала боротьба ОУН-УПА з більшовицькою владою, безпосередня участь інтелігенції була незначною. Хоча більшість місцевої інтелігенції не сприймала комуністичної ідеології, але, як правило, займала пасивну політичну позицію, вважаючи основним своїм обов'язком фахову працю. Попри це інтелігенція, як і все місцеве населення, трактувалася радянською владою як “люди другого сорту”. Та коли виявилось, що учителів, які надсилалися до міста зі сходу, стало більш ніж достатньо, партійне керівництво вирішило скеровувати у сільську місцевість. Приїжджі вчителі мали бути у всіх школах Львова (не менше трьох у кожній). Зокрема, у 1950/1951 рр. з 1698 учителі Львова, де вже функціонували педагогічні училища і вищі навчальні заклади, лише 204 були місцевими³⁰.

І хоча з високих партійних трибун постійно декларувалася теза про ширше залучення на керівну роботу спеціалістів із місцевого населення, ситуація не змінювалася на краще. У 1953 р. серед 39 працівників облвн було лише 1 місцевий інспектор, а у Львівському міськвн не було

жодного. Серед 42 деканів вищих навчальних закладів міста тільки двоє походили із Західної України, а серед ректорів ніхто не був уродженцем регіону. Подібна ситуація склалася й в інших сферах культури та освіти. Директорами 4 львівських театрів працювали прибульці. Навіть керівники таких специфічно-регіональних колективів, як обласна філармонія й капела “Трембіта”, були немісцевими³¹.

В умовах, коли стара місцева, кваліфікована інтелігенція не задовольняла владу, саме з точки зору походження, політичної позиції, основна ставка робилася на молодь. Вищі навчальні заклади і технікуми Львова готували спеціалістів для багатьох галузей промисловості, сільського господарства, науки, культури. Загалом у 1946-1950 роках навчальні заклади міста з відривом від виробництва закінчили 7 169 студентів, без відриву від виробництва – 842 особи³². Попри декларацію нової влади про зняття будь-яких соціальних і національних обмежень щодо студентів, на практиці перевагу мали діти робітників, колгоспників. У 1952/1953 н.р. вихідці з “пролетарських верств населення” уже становили 75% всіх студентів у вищих навчальних закладах³³. Знов ж таки з політичних міркувань відсоток уродженців західних областей України серед студентів Львова був низьким. У 1950 р. у 13 вищих навчальних закладах Львова навчалось 15 172 особи, з них лише 6 303 з місцевого населення³⁴. Органи держбезпеки стежили за контингентом вступників до вузів і студентами. Постійні перевірки і “чистки” виявляли і усували не лише “класово ворожі елементи”, що, як правило, були дітьми заможних селян і священників або із родин, запідозрених у зв’язках з оунівським підпіллям, а й активних учасників національно-визвольного руху.

До війни інтелігенція Львова формувалася під впливом європейської культури і цивілізації, на традиціях вільнодумства, на засадах приватної ініціативи і демократизму, була головним носієм духовної енергії своїх народів. У радянському суспільстві інтелігенції відводилася роль “прошарку” між двома головними класами селян і робітників. Визначальним критерієм для радянського інтелігента була не освіченість, а його політичний гарт. Тому досягнути вищих щаблів у кар’єрі, зайняти керівну посаду істотно допомагала належність до комуністичної партії. В її лави приймали лише найбільш перевірених і відданих. У 1946 р. серед лікарів міста членами ВКП(б) було 13,7%, кандидатами у члени ВКП(б) – 5%³⁵. Для місцевих представників інтелігенції партквиток значною мірою був “охоронною грамотою” перед репресіями. У 1951 році до партії прийняли академіка М. Возняка (йому тоді було 70 років). М. Нечиталюк у своїй книзі про науковця резюмує: “М.С. Возняк правовірним комуністом не був і бути не міг. Це була тактика компромісу науки з владою в ім’я інтересів науки”³⁶. Щоб докорінно змінити обличчя інтелігенції Львова, влада використовувала різні методи від ідеологічного тиску і переслідувань до фізичного знищення, депортацій, звільнень з роботи, тих хто не піддавався “перевихованню”.

Отже, у повоєнний період істотно змінився національний склад і соціальне обличчя інтелігенції Львова. Домінуючою стала українська інтелігенція, одночасно зріс відсоток інтелігенції російської національності, якій було відведено роль ферменту у творенні радянського народу в “зараженому націоналізмом регіоні”. Спостерігалася стійка тенденція до збільшення численності росіян саме у системі партійно-державного управління, де вони обіймали престижні посади, що гарантували не лише високу зарплатню, а й значний обсяг владних повноважень, широкі привілеї. Підготовка кадрів “нової” радянської інтелігенції відбувалася з “класово близьких джерел”, в умовах репресій та ідеологічного тиску влади на кращих її представників, а це призвело до поступової втрати нею культурного і морального пріоритету в суспільстві.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20-50-ті роки ХХ ст. – К., 1994.; Попп Р. Репресивні акції органів НКДБ-МДБ проти львівської інтелігенції у 1944-1953 рр. // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка: Збірник наукових праць. – Вип. 3. – Львів, 2000. – С. 164-168.; Марусик Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя і діяльності (40-50-ті рр.). – Чернівці, 2002.; 2 Державний архів Львівської області (далі - ДАЛО). – Ф. Р-402. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 50; 3 Там само. – Ф. Р-2009. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1; 4 Там само. – Ф. Р-1864. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 3; 5 Там само. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 116. – Арк. 8; 6 Там само. – Арк. 10; 7 Терлюк І. Місто Львів: етнонаціональний склад населення у перші післявоєнні роки // Львів: історія, населення, культура. Тези доповідей та повідомлень українсько-польської наукової конференції. Львів, 18-20 травня 1994 р. – Львів, 1994. – С. 53; 8 ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 30; 9 Там само. – Арк. 28; 10 Там само. – Спр. 113. – Арк. 6; 11 Акція „Вісла” Документи, матеріали, спогади. – Львів-Нью-Йорк, 1993. – С. 18; 12 ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 157. – Арк. 4-5; 13 Там само. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 18-19; 14 Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – С. 30; 15 ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1.

– Спр. 214. – Арк. 4; 16 Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – Том I. – 1939-1953. – К., 1995. – С. 232. 17 ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 239. – Арк. 45; 18 Там само. – Арк. 44; 19 Там само. – Ф. П-4. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 88-91; 20 Соціалістична культура Львівщини. Збірник архівних документів і матеріалів (1939-1962). – Львів, 1964. – С. 79; 21 ДАЛО. – Ф. Р-119. – Оп. 28. – Спр. 9. – Арк. 4; 22 Там само. – Ф. Р-406. – Оп. 2. – Спр. 37– Арк. 10; 23 Там само. – Ф. Р-1786. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 2; 24 Там само. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 72; 25 Там само. – Ф. П-4. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 6; 26 Там само. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 523. – Арк. 112; 27 Там само. – Спр. 62. – Арк. 6; 28 Там само. – Ф. Р-406. – Оп. 2. – Спр. 66. – Арк. 159, Спр. 11. – Арк. 13; 29 Там само. Спр. 37. – Арк. 10; 30 Там само. – Ф. Р-402. – Оп. 3. – Спр. 40. – Арк. 113; 31 Ярош Б.О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30- 50-ті рр. XX ст.) – Луцьк, 1999. – С. 63. 32 Нариси історії Львова. – Львів, 1956. – С. 395. 33 Стеблій Ф. Розвиток вищої школи в західних областях УРСР в 1944-1960 рр. / З історії Української РСР. – Вип. 8. – К., 1963. – С. 94; 34 Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – Том I. – 1939-1953. – С. 652; 35 ДАЛО. – Ф. Р-406. – Оп. 3. – Спр. 69. – Арк. 67 36 Нечиталюк М. "Честь праці". Академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях. – Львів, 2000. – С. 86.

С.М. Шнак

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КНИГОДРУКУВАННЯ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ОРЕСТА МАЦЮКА

Історія книгодрукування є однією з найяскравіших сторінок історії кожного народу, важливим чинником формування модерної інтелектуальної культури. Початковий етап друкування в Україні тісно пов'язаний з ім'ям Івана Федорова, особі якого і присвячено більшість розвідок у цій ділянці української історії. Велика кількість монографій, досліджень та розробок про діяльність Івана Федорова, його послідовників та розвиток книгодрукування в Україні з'явилися напередодні 400-річних ювілеїв російського (1964 р.) та українського (1974 р.) книгодрукування¹. До цих визначних дат було здійснено виявлення в архівах СРСР документів з цієї тематики та їх публікація, організовано урочисті наукові конференції, створено ряд музеїв книги.

Орест Мацюк (1932–1999) – відомий український науковець-архівист, унікальний фахівець в галузі історії паперу, філігранології, краєзнавець, заслужений працівник культури України, член багатьох українських та закордонних наукових товариств², також долучився до цих процесів.

Внесок О. Мацюка в історію українського книгодрукування ще не має належного висвітлення й має фрагментарний характер у низці статей у науково-довідкових виданнях, публікаціях на пошану³ та критичних зауваженнях істориків стосовно певних аспектів, переважно, в контексті власних досліджень⁴.

Метою написання даної статті є аналіз доробку О. Мацюка в царині історії українського книгодрукування. Основним джерелом для написання статті були розвідки О. Мацюка з історії книгодрукування, документи, які зберігаються в особовому фонді Центрального державного історичного архіву України у місті Львові (далі – ЦДАІЛ) (фонд Р-15 „Мацюк Орест Ярославович”), інтерв'ю з завідувачем Музею мистецтва Давньої української книги Львівської галереї мистецтв Ларисою Ігорівною Спаською.

Головну координуючу роль в галузі досліджень історії книгодрукування в СРСР відігравали Федорівські читання у Москві та Федорівський семінар у Львові, на основі яких щорічно видавався збірник "Федоровские чтения"⁵. Доповіді й повідомлення, що виносились на обговорення, були присвячені як життю та діяльності друкаря Івана Федорова, так і іншим питанням історії книги та книжної справи⁶.

Принагідно слід підкреслити, що Федорівські семінари у Львові відбувалися у приміщенні Музею Івана Федорова⁷, відкритого 1977 р. завдяки⁸ клопіткій роботі Вченої Ради, до якої входили відомі львівські фахівці та ентузіасти: В. Свенціцька, Я. Ісаєвич, Я. Запаско, Й. Гронський, В. Вуйцик, П. Жолтовський, Б. Возницький та О. Мацюк.

Доцільність відкриття Музею Івана Федорова в приміщенні Свято-Онуфріївського монастиря: в минулому – важливого культурного та духовного осередку, перетвореного у житловий комплекс в радянський час, документально обґрунтував саме О. Мацюк. Головними аргументами на користь відкриття експозиції було існування тут протягом певного часу друкарні Івана Федорова та його поховання.

Поштовхом до зацікавлення О. Мацюком історією українського книгодрукування стало вивчення філіграней та паперу стародруків. До цих студій О. Мацюка підштовхнув академік Іван Крип'якевич (1886-1967), який з початку 1960-х рр. був наставником молодого співробітника

фотореставраційної лабораторії Центрального історичного архіву УРСР у м. Львові в галузі української філігранології⁹.

Справа в тому, що, на відміну від актового матеріалу, папір стародруків більш однорідний, а наявність документальних свідчень про папірні, в яких друкарі, зокрема Іван Федоров, брали матеріал для книг, дозволяло співвідносити водяні знаки з конкретним виробником¹⁰.

О. Мацюк відзначав, що філігранологічний аналіз паперу стародруків не лише допомагає правильно датувати та встановлювати їх творця (так наприклад, аналізуючи дефектні примірники "Острозької Біблії", які зберігались у будинку Бульдиги і друкування яких нібито розпочав у 1583 році Іван Федоров у Львові, О. Мацюк дійшов висновку, що папір був вироблений вже після смерті друкаря, а отже, вони були надруковані кимось іншим і значно пізніше)¹¹, а й дозволяє робити висновки про фінансування, ділові зв'язки та навіть погляди того чи іншого друкаря (наприклад, аналіз друків Франциска Скорини наштовхнув на думку, що друкар спеціально використовував для своєї білоруськомовної "Біблії руської..." низькоякісний папір, щоб зробити її через малу ціну максимально доступною для білоруського населення)¹².

Статті, присвячені паперу стародруків¹³, супроводжувались таблицями філіграней, скопійованих за власною методикою О. Мацюка¹⁴, яку можна було використовувати за будь-яких умов. Дослідник перерисовував філіграні з документів від руки способом просвічування на кальку, а при публікації переносив з кальки на фотопапір контактним способом¹⁵.

Філіграні паперу, який виробляли на українських папірнях і використовувались Іваном Федоровим для книг, були відтворені в альбомі "Папір та філіграні на українських землях (XVI – поч. XX ст.)": №№ 36-40, 45, 49-50, 71-75, 77, 250-252, 260, 270¹⁶. Також протягом багатьох років О. Мацюк готував альбом "Філіграні кириличних інкунабул та стародруків (1491-1800)"¹⁷, до якого мали увійти водяні знаки, починаючи від друків Швайпольта Фіоля 1491 р. – "Тріюдь постная", "Тріюдь цветная", "Часослов", - і закінчуючи виданнями 1800 р.¹⁸

У рамках підготовки до 400-річного ювілею книгодрукування на Україні О. Мацюк, як співробітник Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові, спричинився до виявлення, вивчення і публікації документів, пов'язаних з історією українського книгодрукування.

Зокрема він разом з дослідником Е. Ружицьким, працюючи в Центральному державному історичному архіві Білоруської РСР в Мінську, виявив ряд матеріалів, які стосувалися особи Спиридона Соболя¹⁹ (встановлено факт успадкування у 1636 р. "півтори крами" від батька, записи про борги та заповіт від 3 лютого 1645 р.) Разом з виявленими в Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові документами, серед яких, зокрема, доповнення до першого заповіту на користь Сокальської церкви від 7 серпня 1645 р. – ці документи підтвердили білоруське походження типографа, постриг у ченці наприкінці життя і прийняття чернечого імені Сильвестр, дали змогу встановити приблизну дату смерті – кінець 1645 р., доповнили відомості про життя і діяльність друкаря.

О. Мацюк також здійснив детальний подокументний опис виявлених в львівському архівосховищі документів, які стосувались друкарень Прикарпаття першої половини XVII ст.

Першими продовжувачами Івана Федорова у книговидавничій справі на Україні були Львівська братська, Острозька та прикарпатські мандрівні друкарні, які відіграли велику роль у розвитку друкарства та культури на українських землях. Про мандрівні друкарні на Прикарпатті існувала численна література, однак виявлені в 1970-і рр. О. Мацюком невідомі на той час архівні документи дозволили по-новому трактувати цілу низку питань, переглянути уже відомі факти та заповнити прогалину в історії книговидавничої справи.

У першій половині XVII ст. книгодрукування на Україні набирало широкого розмаху. Виникла низка нових друкарень і на Прикарпатті. При цьому характерно, що фундатори друкарства засновували свої майстерні не лише у великих містах та культурних центрах, як це було раніше, але й у периферійних родових маєтках. До цього спонукала їх, вочевидь, та обставина, що друкована продукція православних піддавалася жорстоким переслідуванням з боку католицької ієрархії.

Навколо дати заснування однієї з прикарпатських друкарень, власником якої був львівський єпископ Гедеон (Балабан), - Стрятинської друкарні - певний час існувала полеміка серед книгознавців. Документально підтвердити дату заснування друкарні допомогли виявлені О. Мацюком три скарги друкаря Симона Будзини до Львівського гродського суду (від 24 квітня 1603 р., 16 липня 1603 р., 29 січня 1604 р.) на єпископа Гедеона за невиконання договірних зобов'язань та заподіяні йому кривди, де зазначено, що ним була заснована друкарня за контрактом у 1602 р.²⁰

Проте археографічна діяльність О. Мацюка в галузі історії українського книгодрукування не обмежувалась поодинокими публікаціями віднайдених документів²¹ та поширенням інформації про них²². Частина згаданих вище документів та ряд інших документів увійшли до великої публікації, хронологічно обмеженої 26 січня 1573 та 8 лютим 1648 року і присвяченій перебуванню та видавничій діяльності Івана Федорова та послідовників на теренах України.

Особливе зацікавлення до виявлення документів про Івана Федорова спостерігалось у Львові наприкінці XIX ст., коли наукова громадськість відзначала 300-річчя з дня його смерті. У кінці XIX і на початку XX ст. було опубліковано десятки документів, виявлених у львівських та київських архівах, які внесли великий вклад у справу вивчення біографії Івана Федорова.

Актуальність нового видання була зумовлена тим, що більшість з джерел до історії початкового періоду книгодрукування, опублікованих в XIX - першій половині XX ст., були розміщені в різних археографічних виданнях, значна частина яких була або бібліографічною рідкістю, або малодоступною широкому колу істориків (часто з неповним або неправильним розчитаним текстом).

До збірника документів "Першодрукар Іван Федоров і його послідовники на Україні: XVI-XVII ст." (1975)²³ не увійшли усі відомі на той час документи, проте він і сьогодні є не лише найповнішим, але й єдиним документальним збірником про книгодрукування на Україні. Упорядники – Я. Ісаєвич, О. Купчинський, Е. Ружицький, О. Мацюк – здійснили пошук в шести архівних збірках СРСР: Центральних державних історичних архівах УРСР у Києві та Львові, Центральному державному архіві давніх актів СРСР у Москві, Центральному державному історичному архіві БРСР у Мінську, Архіві Ленінградського відділення Інституту історії АН СРСР, Львівському історичному музеї та широко використали публікації радянських та зарубіжних істориків²⁴.

З публікацій XIX – початку XX ст. найбільш широко, але з доповненнями і корективами використані у цій збірці фундаментальні видання актових джерел С. Пташицького, Ф. Бостеля, Я. Птасьника, Ф. Свистуна, Д. Зубрицького, М. Гембаровича.

Серед радянських археографічних публікацій в даному збірнику використано сім: В. Романовського 1926 р., Е. Ружицького, Є. Немировського, збірники "Соціальна боротьба в місті Львові" та "Русско-белорусские связи 1570-1667 гг."

За винятком трьох актів, раніше опубліковані джерела були звірені з їх оригіналами або копіями, що зберігались в архівах. Упорядники здійснили також значну археографічну роботу: на відміну від попередніх фрагментарних публікацій, знову видані тексти відтворені в даному збірнику повністю, усунені пропуски, внесені уточнення в прочитанні текстів оригіналів, встановленні їх датуванні²⁵. Публікацію документів було здійснено згідно з існуючими археографічними правилами. Документи латинською та польською мовами подаються також у перекладах²⁶.

Щоправда, зі 150 підготовлених до друку документів²⁷ опубліковано було 137 (з них 37 – вперше)²⁸. Видавець – Головне управління при Раді міністрів УРСР - вилучило зі збірника документи з дерманського періоду діяльності друкаря²⁹ та інші документи, які могли "затмарити" світлий образ "російсько-українсько-білоруського просвітника". Наприклад, про участь Івана Федорова як управителя дерманського монастирського маєтку разом з слугами у нападі на мешканців сусіднього села Спасів³⁰ або про побиття його сином – Іваном Друкаревичем - мешканця львівського Підзамча³¹.

При підготовці збірника О. Мацюк особисто здійснив вичитку і переклад з латини 26 документів з 53 опублікованих тут про життя і діяльність Івана Федорова та його сина³².

О. Мацюком також був виявлений та підготовлений до публікації єдиний серед 37 вперше опублікованих документів, новий акт від 13 серпня 1575 р. (№ 10 в збірнику), що стосувався Івана Федорова. Він прояснював стосунки між друкарем і коломийським міщанином Іваном Шпаком, про якого було відомо раніше з публікацій 1886 р. С. Пташицького³³.

Вже у 1980-х роках О. Мацюк, цікавлячись фортифікаціями, випадково віднайшов опублікований ще 1894 року і не помічений істориками Реєстр "запису... шляхти Брацлавського і Вінницького повіту, яка за наказом його королівської милості складала присягу перед комісаром його королівської милості паном Войтіхом Волоським у Брацлавському замку 1569 р.", який засвідчив користування Федоровим маєтком у Мізякові Брацлавського повіту (Східне Поділля), надане гетьманом Великого князівства Литовського Г. Хоткевичем³⁴.

Раніше історики або ставили під сумнів можливість такого дару, або категорично заперечували. Використовуючи вже згаданий Реєстр і листування Г. Хоткевича, Р. Сангушка (воєводи Вінницького і Брацлавського), польського короля Сигизмунда II Августа зі збірника

Archiwum XX. Sanguszkow w Slawucie. (Львів, 1910. Т. 7) О. Мацюк припускав, що на Поділля Іван Федоров прибув на початку осені 1566 р. і перебував спочатку в приміщенні Вінницького замку, якому належали мізяківські мастки.

Наприкінці 1960-х років в журналі "Архіви України" з'явилась стаття О. Мацюка "Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова", яка призвела до певного наукового і суспільного резонансу. У ній науковець порушував питання про першопочатки книгодрукування на Україні – т.зв. дофедорівське книгодрукування³⁵.

У своїх міркуваннях О. Мацюк спирався на дослідження львівських та краківських істориків кінця XIX ст. С. Пташицького, Д. Зубрицького, Є. Бандтке та українських дослідників першої половини XX століття І. Крип'якевича, Г. Коляди, які висловлювали думки та припущення з приводу існування друкарень на Україні до Івана Федорова на основі слів самого Федорова у його післямові до львівського "Апостола", документальних відомостей про львівського міщанина Семена Сідляра, який позичив Івану Федорову на обладнання друкарні у Львові, слова епітафії друкаря³⁶ та на ряд документів.

Наприкінці 1960-х рр. він, як науковий співробітник Центрального державного історичного архіву України у Львові, виявив у фонді василіанських монастирів заяву ченців Львівського василіанського монастиря св. Онуфрія від 23 липня 1791 року т.зв. фіскальній комісії з проханням вжити заходів у справі повернення монастиреві провізорами Ставропігійського братства рухомого й нерухомого майна та друкарні, що належали монастиреві від 1460 року. У документі зазначається, що саме тоді львівський міщанин Степан Дропан для матеріальної підтримки священників подарував монастирю свою власну друкарню.

На підтвердження своєї гіпотези О. Мацюк наводить також інші документи XVIII ст.: пояснювальна записка провізорів Ставропігійського братства Львівському староству від 20 жовтня 1792 р. у зв'язку з претензіями василіан на друкарню, засновану в 1460 р. львівським міщанином Степаном Дропаном; записи з рукопису "Хроника монастиря св. Онуфрія у Львові", написаної в 1771 р. з документів і розповідей монахів, зібраних Модестом Гриневецьким, рукопису "Історії Онуфріївського монастиря"; згадки польських королів Сигізмунда III і Владислава IV, які привілеями підтвердили права монастиря, а також князів Острозьких і Степана Дропана, у "Пом'янику видатних людей Онуфріївського монастиря".

На підтвердження в наступній статті - "Ще про початки книгодрукування на Україні"³⁷ 1971 року проведено аналіз паперу т.зв. "анонімних" стародруків. Один з них, а саме "Среднешрифтное Четвероевангелие", надрукований на німецькому папері, в той час як в Московському царстві друкували виключно на французькому.

Ці публікації були зустрінуті як позитивними³⁸, так і негативними³⁹ відгуками.

Погоджуючись з науково обґрунтованими зауваженнями Я. Ісаєвича та Є. Немировського⁴⁰, О. Мацюк зазначав, що остаточно це питання може бути вирішене тоді, коли знайдуться дофедорівські інкунабули чи стародруки, або ж тогочасні документи.

Цікавим нам видається той факт, що Є. Немировський, будучи студентом Московського поліграфічного інституту, в 1949 р. у вузівській газеті "Сталинский печатник", аналізуючи лист Х ст. Івана Смера до князя Володимира, віднайдений в Самбірському монастирі XVII ст., вважав, що він був віддрукований набраним шрифтом, і називав Івана Смеру винахідником книгодрукування⁴¹.

Проте дискусія навколо початків книгодрукування на Україні особливо зацікавила владні кола СРСР. Вони вбачали у цих твердженнях підриг усталеного в радянській історичній науці та офіційній пропаганді авторитету Івана Федорова як російсько-українсько-білоруського просвітника, символу дружби та єдності братніх народів. В зв'язку з цим "справу Мацюка" розглядали навіть у Політбюро ЦК КПУ, "на прохання читачів" різноманітні навколонукові журнали організували цкування молодого науковця, звинувачуючи його у відступі від засад пролетарського інтернаціоналізму⁴² та у прагненні применшити роль І. Федорова в розвитку українського книгодрукування.

"Обличчям" цієї акції став викладач нарисної геометрії, інженерної естетики та перспективи Українського поліграфічного інституту ім. Івана Федорова А. Смідович, поза контекстом критичної статті, опублікованої на сторінках "Українського історичного журналу" 1972 р.⁴³ щодо О. Мацюка і його досліджень дофедорівського книгодрукування, невідомий в наукових колах.

Був також А. Смідович присутній на перших Федорівських семінарах у Львові (можливо, як "стримуючий фактор") з доповідями: "Про факт ідеологічної боротьби у питанні оцінки історії виникнення друкарства на Україні", "Глаголичні друковані видання на Україні"⁴⁴.

Під цим тиском припинилась дискусія про дофедорівське книгодрукування на багато років. Слід зазначити також, що (за свідченнями колег-сучасників) підняття означеного вище питання призвело до відмови йому у захисті дисертації 1974 року⁴⁵. Проте О. Мацюк не відмовився від своїх поглядів, висловлюючи сумнів, що в такому великому торговельному й культурному центрі як Львів книгодрукування з'явилося лише наприкінці XVI ст.⁴⁶

У доробку О. Мацюка є також розрахований на широке коло читачів публіцистично-історичний путівник "Місцями Івана Федорова на Україні", написаний у співавторстві з Я. Ісаєвичем та М. Видашенко (зокрема, він є автором частини, присвяченої перебуванню друкаря в дерманському монастирі "Шляхами Волині"⁴⁷); історико-мистецький нарис "Львівські стародруки", у співавторстві з Я. Запаском⁴⁸.

Зокрема, нарис, присвячений друкарству Львова протягом 1583-1800 рр. і багато проілюстрований фотографіями видань Івана Федорова, Львівського ставропігійського братства та інших друкарень, що існували у Львові протягом зазначеного періоду, як зазначала у своїй рецензії В. Свенціцька, висвітлював не тільки технологічну сторінку поліграфії, значення випуску окремих книг (спосіб друку, папір), а й мовні питання та питання художнього оформлення, якому в той час в українському книгодрукуванні приділялася виняткова увага⁴⁹.

Протягом 1968-1973 рр. українські історики на чолі з О. Губко готували фундаментальне видання у трьох томах "400 років українського книгодрукування (1574-1974)": "Історія книгодрукування на Україні до 1917 р.", "Міжнародні зв'язки українського книгодрукування", "Українська радянська книга" - що мало підвести підсумки великої роботи кількох поколінь дослідників у цій ділянці національної історії⁵⁰. У проєкті плану та автури збірника О. Мацюк зазначений як автор ряду статей до першого тому, зокрема, про архівні матеріали щодо друкування на Україні до Івана Федорова і філіграні дореволюційних книг, та редактор третього тому. У зв'язку з низкою історичних подій цей чудовий задум так і не був здійснений.

Отже, можемо відзначити, що доробок О. Мацюка в галузі історії української книгодрукування є багатограним і охоплює студії над філігранями і папером стародруків, введення до наукового обігу документів, на основі яких проведено уточнення моментів з життя Івана Федорова та його послідовників, участь у підготовці збірника документів до історії початкового етапу книгодрукування на Україні, а також науково-популярну літературу з даного питання. Дослідження науковця не втрачають актуальності, що підтверджують і сучасні розвідки, зокрема, в галузі незакритого досі питання "дофедорівського книгодрукування".

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Немировский Е. Л. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. Жизнь и деятельность первопечатника Ивана Федорова. Указатель литературы. 1574-1974.- М., 1975; 2. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ), Ф. Р-15 (Мацюк Орест Ярославович)- Оп. 1.- Спр. 1.- Арк. 26; 3. Ісаєвич Я. О.Я. Мацюк –дослідник історичних джерел // Студії з архівної справи та документознавства.- К., 1999. Т. 4.- С.157-159; Ковальський М. Світлої пам'яті Ореста Мацюка (1932-1999) // Український історик. Нью-Йорк-Торонто-Київ-Львів-Париж. № 2-4 (142-143). Рік XXXVI.- С.270-273; Матяш І. Мацюк Орест-Нестор Ярославович // Українські архівісти: Бібліографічний довідник: У 3-х вип. Вип. третій: 1970–1990-ті роки / Упоряд. Л. М. Федорова.- К., 2003.- С.144–146; Karolczak K. Orest Nestor Maciuk (1932–1999) // Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa / Pod red. K. Karolczaka. Kraków, 2002. S. 9–13; 4. Немировский Е.Л. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров.- М., 1974; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1983; 5. Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров...С. 7; 6. Батхина Е.В. К истории "Федоровских чтений" // Федоровские чтения. 1973. Сб.науч.тр.- М., 1976.- С.100-104; 7. Інтерв'ю 03.03.2005 з завідувачем Музею мистецтва Давньої української книги Львівської галереї мистецтв Ларисою Ігорівною Спаською; 8. Музей "Мистецтва давньої української книги" //Культура. Історія. Традиції. - 2004. № 1(4).- С.8; 9. Матяш І. Мацюк Орест Ярославович // Українські архівісти: Бібліографічний довідник...С. 143; 10. Крип'якевич І. Папір українських друків Івана Федорова // Стара Україна. (Львів). 1924. № 2-5.- С.45; 11. ЦДІАЛ- Ф. Р-15.- Оп. 1.- Спр.24- Арк. 103; 12. ЦДІАЛ.- Ф. Р-15- Оп. 1.- Спр.46.- Арк. 52; 13. Водяні знаки на папері друків Івана Федорова // Науково-інформаційний бюлетень Архівного Управління УРСР. (далі – НІБ). (Київ). 1964. № 3.- С.37-46; Бумага изданий Ивана Федорова // Федоровские чтения. 1978.- М., 1981. С.21-31; Бумага заблудовских изданий // Иван Федоров и восточнославянское книгопечатание. – Минск, 1984.- С.130-136; 14. ЦДІАЛ. - Ф. Р-15- Оп. 1.- Спр. 23; 15. Мацюк О.Я. Виявлення та описання водяних знаків у рукописних джерелах XVIII – початку XIX ст. // Архіви України. (далі - АУ). (Київ). 1974. № 6.- С.49-53; 16. Філіграні № 36-40, 45, 49-50, 71-75, 77, 250-252, 260, 270. (Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI – поч. XX ст.).- К., 1974.); 17. ЦДІАЛ.– Ф. Р-15- Оп. 1- Спр. 23- Арк. 52;

18. ЦДІАЛ, ф. Р-15- Оп. 1- Спр. 65- Арк. 103; 19. Новые документы о типографе Спиридоне Соболе // Федоровские чтения, 1973: (400-летие книгопечатания на Украине).- М., 1976.- С.59-67; Спиридон Соболев и русско-украинско-белорусские связи // Книговедение и его задачи в свете актуальных проблем советского книжного дела: (Вторая Всесоюзная научная конференция по проблемам книговедения): Тезисы докладов: Секция истории книги.- М., 1974.- С.46-48; 20. До історії книгодрукування на Прикарпатті в першій чверті XVII ст. // АУ.(Київ). 1974. № 3.- С.70-72; 21. Нові документи про заснування друкарні і папірні в Стратині // Зоря. (Рогатин). 1971. 21 груд. № 150 (3212); 22. Документи про видатного просвітителя: (До 400-річчя початку книгодрукування на Русі) // Львівська правда. (Львів).- 1964.- 1 березня; 23. Першодрукар Іван Федоров і його послідовники на Україні: XVI-перша половина XVII ст.: 36.документів.- К., 1975; 24. Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины (XVI-первой половины XVII века). Часть I. Анализ советских археографических публикаций документальных источников. -Днепропетровск, 1977.- С.70-71; 25. Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины (XVI-первой половины XVII века)...С. 68; 26. Передмова // Першодрукар Іван Федоров і його послідовники на Україні...С. 12; 27. Мацюк О. У світлі найновіших документів // Жовтень. (Львів). 1975. № 1.- С.151; 28. Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины (XVI-первой половины XVII века)...С. 67; 29. Васків В. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI-перша половина XVII ст.). Збірник документів. К., 1975. -С. 342 // АУ. 1975. № 6.- С.83; 30. ЦДІАЛ.-Ф. Р-15- Оп. 1- Спр. 226- Арк. 17, 22, 23, 25; 31. ЦДІАЛ, ф. Р-15- Оп. 1- Спр. 226- Арк. 48; 32. ЦДІАЛ.- Ф. Р-15- Оп. 1- Спр. 86; 33. Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины (XVI-первой половины XVII века)...С. 67; 34. Невідоме про Івана Федорова // Вільна Україна. (Львів). 1985. 21 грудня; Невідомий документ про перебування Івана Федорова на Вінничині // Тези доп.четвертої обл.істор.-краєзнавч.конф. Вінниця, 1986.- С.54-55; Іван Федоров в Мізякові // Вінницька Правда. (Вінниця) 1987. 3 березня; К вопросу о переезде Ивана Федорова на Украину в 1566 г. // Федоровские чтения, 1985.- М., 1987.- С.165-168; Іван Федоров на Поділлі // Пам'ятки України. (Київ). 1988. № 4.- С.37-38; 35. Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова // АУ. 1968. № 2.- С.3-14; 36. Першопчатки українського книгодрукування // Наука і суспільство. К., 1970. -№9.- С.49-52; Друкарні на Україні в XV ст. // Український календар 1971. -Варшава, 1971.- С.340-345; З приводу повідомлення А.Д.Смідовича // АУ. -1972.- № 4.- С.94-95; З історії книгодрукування на Україні // Наша культура. (Варшава). -1972.- № 9(173); 37. Ще про початки книгодрукування на Україні // АУ.- 1971.- № 1.- С.26-32; 38. Савка М. До історії книгодрукування на Україні // АУ. -1972.- № 2.- С.26-34; 39. Немировский Е.Л. Начало книгопечатания на Украине...С. 11; 40. Немировский Е.Л. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. - М., 1974; Мацюк О. Немировский Е. Я. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. М., 1974. 224с. // АУ. 1974. № 4.- С.78-80.; 41. ЦДІАЛ, Ф. Р-15- Оп. 1- Спр. 74- Арк. 51-53; 42. Стецишин О. Хто в Україні був першодрукарем?// Тиждень. (Львів). 1998. 13-19 лютого- С.4; 43. Смідович А.Д. Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова? //Український історичний журнал.- 1972. -№ 3.- С.65-59; 44. ЦДІАЛ – Ф. Р-15- Оп. 1- Спр. 50- Арк. 337, 341; 45. Інтерв'ю 03.03.2005 з Л.І. Спаською; 46. ЦДІАЛ. - Ф. Р-15- Оп. 1, спр.24- Арк. 105; Хто в Україні був першодрукарем?: Інтерв'ю О.Стецишина // Тиждень. -Л., 1998. -13-19 лют.; 47. Місцями Івана Федорова на Україні: Путівник. Львів. 1982; 48. Львівські стародруки: Книгознавчий нарис. -Львів, 1983; 49. ЦДІАЛ. – Ф. Р-15- Оп. 1- Спр. 49- Арк. 96-97; 50. ЦДІАЛ.- Ф. Р-15- Оп. 1- Спр. 45- Арк. 12-18.

В.В. Сокирська

КРАЄЗНАВЧА І ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРИГОРІЯ ЮХИМОВИЧА ХРАБАНА

Активні і всеохоплювальні процеси національно-культурного відродження, що набули в незалежній Україні незворотного характеру, супроводжуються зростанням інтересу не тільки до загальної історії нашої держави, а й до минулого окремих її регіонів. З огляду на це, підвищеної уваги науковців вимагають проблеми історичного краєзнавства, зокрема дослідження особливостей становлення і розвитку його як важливого регіонального компоненту історичної науки і дієвого засобу громадянського виховання.

Актуальність теми зумовлена також тим, що історико-краєзнавчі дослідження в сучасних умовах за своєю природою стали масовими формами залучення широких верств громадськості до вивчення місцевої історії. Звернення до цієї теми набуває особливої актуальності ще й тому, що відроджене українське краєзнавство вже оформилося у специфічну систему професійної й аматорської діяльності, яка працює на розширення меж історичного пізнання і має помітний вплив на суспільну свідомість. Використанню пізнавально-виховного потенціалу історичного краєзнавства сприяє ґрунтовне вивчення історії краєзнавчого руху і творче осмислення досвіду, напрацьованого краєзнавцями різних регіонів України, кожен з яких має свої самобутні історико-краєзнавчі традиції.

З огляду на це, великого значення набуває вивчення спадщини тих істориків, краєзнавців-аматорів, які зробили значний внесок у розвиток вітчизняної історичної науки. Серед дослідників, діяльність та творча спадщина яких потребує вивчення, постать Григорія Юхимовича Храбана (1902 – 1990 рр.).

Звернення дослідницької уваги на життєвий шлях, становлення суспільно-політичних поглядів, формування наукових пріоритетів, методики дослідницької праці історика Г.Ю. Храбана не лише дозволить повернути із небуття визначного дослідника і громадянина, а й сприятиме відтворенню більш повної картини перебігу суспільно-політичних процесів в Україні; зображенню пошуків національно свідомою інтелігенцією свого місця в житті на складних історичних переломах.

Г.Ю. Храбан належить до найвідоміших краєзнавців України. Державний архів Черкаської області впродовж багатьох років займається комплектуванням особових фондів видатних людей Черкаського краю. Надзвичайно цікавим і багатим джерельним матеріалом є фонд уманського краєзнавця Г.Ю. Храбана. Матеріали його особового архіву також представлені в архіві Інституту археології НАН України. Велика частина наукової спадщини не була використана. Храбана як дослідника згадують у своїх публікаціях В. Круц, І. Кривошея, З. Священко, Ю. Бодров, М. Поставнича. Державним архівом Черкаської області було опубліковано збірник статей до 100-річчя від дня народження дослідника. У загальному проблема практично не має розробок і є не дослідженою.

Мета даного дослідження полягає у тому, щоб на підставі неупередженого аналізу архівних, опублікованих документальних матеріалів та спеціальної літератури здійснити комплексний, об'єктивний аналіз системи поглядів Г.Ю. Храбана у галузі історії України та визначити на основі вивчення його наукової спадщини місце і значення діяльності історика і краєзнавця у вітчизняній історичній науці.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішити такі наукові завдання: висвітлити життєвий і творчий шлях Г.Ю. Храбана; на основі аналізу повного комплексу архівних джерел окреслити місце краєзнавця в сучасному розвитку історичної науки; визначити ступінь новизни ідей історика в контексті сучасного йому наукового світогляду.

Актуалізація проблем історичного краєзнавства закономірно розглядається як необхідний напрямок діяльності державних інституцій, громадських і політичних об'єднань, аматорів і науковців у створенні надійного, міцного духовного фундаменту української державності на сучасному етапі. Держава повинна підсилюватись могутнім потенціалом громадянського суспільства, в основі якого лежить народна колективна пам'ять з її об'єднуючими функціями. «Створюючи майбутнє, неможливо обійтися без уроків минулого, вмілого звернення до нього, до історії як колективної пам'яті народу, – писав відомий російський історик Ю. Афанасьєв. – Розумне звернення до колективної пам'яті стало найбільш стійкою нашою культурною традицією. ...Як амнезія – втрата пам'яті – руйнує індивідуальну людську особистість, так історична амнезія руйнує суспільну свідомість, варваризує і позбавляє сенсу життя суспільства»¹.

Активний і послідовний процес національного і культурного відродження України зумовлює необхідність залучення і осмислення безцінного духовного потенціалу набутого минулими поколіннями. У цьому контексті особливу увагу привертає діяльність музейних закладів, їх керівників та співробітників, які навіть у складних і суперечливих умовах функціонування тоталітарної системи зуміли зберегти і донести до нащадків унікальні пам'ятки історії та культури, яскраво демонстрували непересічність і самотність українського народу, стали важливим засобом піднесення його національної свідомості.

Повнішому й ефективному використанню величезного потенціалу вітчизняного музейництва сприяє збереження і детальне вивчення кращих здобутків попереднього періоду, ретельне дослідження етапів становлення і розвитку музейної справи.

Досить актуальною є необхідність відзначення славних імен вітчизняних музеєзнавців, державних і громадських діячів, аматорів, ентузіастів своєї справи, які в складних умовах тоталітарної системи ініціювали відкриття нових музейних експозицій, проводили велику науково-дослідну і пошукову роботу, перетворювали музейні заклади в осередки української духовності і культури. Тому з'ясування основних напрямків діяльності історика України і краєзнавця Уманщини Григорія Юхимовича Храбана, який очолював Уманський краєзнавчий музей з 1956 до 1958 рр., а після виходу на заслужений відпочинок продовжував співпрацювати з цим закладом, його внесок у становлення музейної справи на Уманщині має важливе наукове і практичне значення. У своєму кінцевому результаті воно сприятиме розробці й реалізації нової музейної політики України, розширить можливості використання історико-культурної спадщини в духовному житті суспільства.

Григорій Юхимович Храбан народився 26 квітня (9 травня) 1902 р. у с. Великий Молодьків Піщівської волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії (тепер Житомирська область). У гімназійні роки був активним членом товариства «Просвіта»². Самостійну роботу розпочав як

вчитель німецької мови, а згодом працював завідувачим у сільських школах³. Роботу поєднував з навчанням. У 1931 році Григорій Юхимович заочно закінчив курс Київського інституту соціального виховання (тепер Київський педагогічний університет ім. М. Драгоманова)⁴.

У 1934 році Григорія Юхимовича, за пропозицією київського обкому партії, було призначено директором уманського педагогічного технікуму⁵.

Але в 1938 р. Г.Ю. Храбана було заарештовано органами НКВС. Чотирнадцять років покарання Григорій Юхимович відбував в Усольєлазі на території сучасної Пермської області (Росія) та на лісопункті Єнісейського ліспромгоспу за «участь у контрреволюційній буржуазно-націоналістичній організації»⁶.

Лише в 1956 р. Г.Ю. Храбан повернувся до Умані, де був призначений директором Уманського краєзнавчого музею⁷. Починаючи саме з цього періоду, невід'ємною частиною краєзнавства на Уманщині стало музейництво. Незважаючи на існуючу тоді жорстку ідеологічну регламентацію, музей робив вагомий внесок у розгортання на його базі широкого краєзнавчого руху, сприяв поширенню знань про минуле населених пунктів і окремих колективів краю, а в процесі збору матеріалів краєзнавці набували досвіду і навиків самостійної дослідницько-пошукової роботи.

З перших днів перебування на цій посаді Григорій Юхимович активно включається в науково-організаторську діяльність. Він зумів залучити співробітників до пошукової і творчої діяльності. Під його керівництвом краєзнавці Уманщини працювали над поглибленням пізнання історії краю, вивченням його природи, комунального будівництва. Уманський краєзнавчий музей в цей період нагромаджував у своїх фондах історичні цінності та визначні реліквії. Виникла потреба познайомити і громадськість з матеріалами науково-дослідницької роботи щодо вивчення краю. А це не могло не дати поштовху для залучення до краєзнавчої роботи нових працівників, до знайомства з результатами праці тих краєзнавців, яких давно цікавить вивчення історії рідного міста чи рідного села, але про їхню роботу досі й не було відомо.

Частково таке знайомство проводилося через «Уманську зорю» або інші газети. Але газети не можуть бути трибуною поглибленого краєзнавчого вивчення, бо мають не такі завдання. Існуючі журнали теж не могли приділити своїх сторінок краєзнавчим матеріалам одного міста чи району. Тому Уманський краєзнавчий музей робив спроби організувати видання «Наукових записок», на сторінках яких могли побачити світ праці краєзнавців Уманщини. «Наукові записки» були розраховані на участь у них не тільки працівників музею, а й на тих дослідників, що мали написані праці на краєзнавчі теми, які висвітлювали історію, етнографію, культуру, побут, економіку і природу Уманщини. У «Наукових записках» публікувалися дані про археологічні пам'ятки, випадкові архівні знахідки, експозиції Уманського краєзнавчого музею, статті про минуле краю, також вміщувалися спогади старожилів Умані та сіл про давні події, про події під час Великої Вітчизняної війни тощо. З цією метою колектив Уманського краєзнавчого музею під керівництвом краєзнавця і директора музею Г.Ю. Храбана виїздив у села і збирав матеріали. Так під час перебування в селі Володимирівка Новоархангельського району сусідньої Кіровоградської області було знайдено відомості про загиблого тут в 1941 році воєнтехніка Умінського. В одного з жителів села залишилося фото дочки загиблого. Ця фотографія була надіслана до редакції газети «Молодь України». На публікацію відгукнулася дочка загиблого.

Учасник боїв за звільнення Умані в 1944 р. Михайлик І.К. передав музеєві справжню реліквію – бойову карту, з якою він пройшов від Сталінграда до Берліна⁸.

З ініціативи Григорія Юхимовича в краєзнавчому музеї було створено діараму до 15 річниці визволення Умані⁹.

У своїх дослідженнях, краєзнавчій роботі темі Великої Вітчизняної війни, визволенню рідного краю Григорій Юхимович Храбан відводив чільне місце. Особливо багато матеріалів своїх досліджень історик публікував на сторінках газет до чергових річниць з дня визволення Уманщини, до Дня танкіста. Подавав матеріали також до радіогазет Умані та Черкас. Крім цього, Григорій Юхимович збирав дані про Героїв Радянського Союзу – уродженців Уманщини. Серед них – дані про Двічі Героя Радянського Союзу генерала армії І.Д. Черняховського, генерал – лейтенант К.М. Дерев'янка та сім Героїв Радянського Союзу: Й.П. Зеленюка, Й.П. Корчака, Д.Т. Левченка, Ф.Г. Литвинюка, Т.Т. Лободи, Н.М. Пархоменка, О.К. Перевертнюка. У фонді дослідника є біографії та фото всіх вищеперечислених героїв.¹⁰

Неодноразово краєзнавець відстежував подальшу долю солдатів й офіцерів, звертав увагу на те, як мужньо боролися вони на інших фронтах Великої Вітчизняної війни, організовував зустрічі школярів з ветеранами.

Ще за часів роботи в музеї Г.Ю. Храбан починає активно вивчати матеріали з історії України. Е 1957 р. перекладає з французької на українську «Путівник по Софіївці» Теодора Темері, видання 1846 р., та з польської на українську мову поему «Софіївка» Станіслава Трембецького, видання 1805 р.

Разом з колективом авторів Григорій Юхимович працював над виданням історико-географічного та економічного нарису «Умань», що побачив світ у 1957 році. Будучи доскіпливим науковцем-аналітиком, він критично ставився до історичних матеріалів. Тому в «Наукових записках» він писав: «У 1957 році вийшов перший за радянської влади збірник, в якому висвітлена історія Умані. І об'єм збірника «Умань», і деяка поспішність, з якою він готувався (треба було видати до 40-ї річниці Радянської влади) і перша спроба – все це відбилося на його змісті, на його недоліках».¹¹ Щоб виправити ситуацію, Г.Ю. Храбан працював у Центральному державному історичному архіві УРСР, у Публічній бібліотеці УРСР. Автор прагнув додати до збірника нові факти, підтверджені архівними документами. Результатом цієї кропіткої роботи стали ряд статей історика – «Про походження назви «Умань», «Про першу згадку Умані в документах», «Про територію міста Умані», «Про існуючі ще тепер в місті Умані будівлі», «Про села Уманщини» та інші, що були опубліковані в «Наукових записках».¹²

Після виходу на пенсію у 1958 році Г.Ю. Храбан активно долучається до громадської та краєзнавчої роботи: бере участь в археологічних розкопках на території краю, вивчає фонди кращих архівів та бібліотек Радянського Союзу. Результатом цих досліджень стала велика кількість науково-обґрунтованих публікацій у спеціальних та періодичних виданнях: археологічні дослідження, історія селянського повстання на Правобережній Україні 1768 р., давня історія Умані, революційні події на Уманщині, Уманщина в роки Великої Вітчизняної війни, історія дендропарку «Софіївка», видання «Путівників по Умані» тощо.

«Вивчення архівних першоджерел та чисельної друкованої літератури українською, російською, польською і, частково, французькою мовами, відзначав Григорій Юхимович у автобіографії 1969 р., - дало змогу глибоко простудіювати історію Селянської війни на Україні в 1768 р., яку досі не виправдано з усіх боків за шляхетською традицією звать «Коліївщиною», і розв'язувати по-новому низку проблем цього великого антифеодального визвольного повстання, побачити його конкретну історію, яка досі викладається дуже звужено і, здебільшого, неправильно, йдучи слідом за мемуарами шляхти...»¹³

Результатом багаторічної роботи стало велике дослідження (близько 2000 машинописних аркушів), яке у скороченому вигляді побачило світ під назвою «Спалах гніву народного. Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768 – 1769 рр.» (1989 р.).

Матеріали археологічних досліджень Г.Ю. Храбана вийшли далеко за межі вузького краєзнавчого значення, вони знайшли відображення у виданнях Академії наук УРСР та СРСР, як певний вклад у розвиток історичної науки.

Публікації Григорія Юхимовича з історії України та Уманщини з'являлися на сторінках «Українського історичного журналу». Беззаперечний авторитет краєзнавця приносить йому також участь у роботі з виданнями «Української радянської енциклопедії» (1966 р.), «Путівників по Умані» (1968, 1975, 1982, 1985 рр.), книги нарисів про Героїв та Двічі Героїв Радянського Союзу – уродженців Черкащини – «Зореносці» (1971 р.), збірника «Герої-визволителі Черкащини» (1975 р.), «Шевченківського словника» (1977 р.) та інше.¹⁴

Різноманітні відомості про діяльність місцевих краєзнавчих осередків, окремих краєзнавців-аматорів з вивчення історії рідного краю виявлено в обласних та районних газетах. Тут розміщувалися публікації уманських краєзнавців – Г.Ю. Храбана, М. Комарницького, В. Стефановича, О. Діденко, М. Мельниченка та ін.

Певних організаційних засад історичне краєзнавство на Черкащині набуло з утворенням Українського товариства охорони пам'яток історії й культури, статутна діяльність якого тісно пов'язувалася з краєзнавчо-пошуковою роботою. Створені в 1967 р. обласна, міські та районні організації товариства продовжили пам'яткоохоронну роботу, яка велася в області за активної участі краєзнавців у попередні роки. У 1966 році Г.Ю. Храбан був обраний делегатом установчого з'їзду Українського товариства охорони пам'яток історії та культури та першим головою Уманської районної організації цього товариства.¹⁵

Своїми знаннями Григорій Юхимович щедро ділився з сучасниками – брав участь у наукових конференціях, багато виступав перед студентською та учнівською молоддю, працівниками уманських підприємств та установ, військовослужбовцями, читав лекції з історії дендропарку «Софіївка» для

екскурсоводів. Його сподвижницька діяльність відзначалася державою: з 1979 р. призначена персональна пенсія місцевого, а з 1987 р. – республіканського значення; нагороджений медалями «За доблесну працю» (1970 р.), «Ветеран труда» (1977 р.), знаком «50 років перебування у КПРС», великою кількістю дипломів, подяк, грамот від державних, наукових установ та громадсько-політичних організацій.¹⁶

Державний архів Черкаської області впродовж багатьох років займається комплектуванням особових фондів видатних людей Черкаського краю. Надзвичайно цікавим і багатим джерельними матеріалами є фонд уманського краєзнавця Г.Ю. Храбана, до якого входять 246 справ. Значна кількість матеріалів також зберігається у фондах Уманського краєзнавчого музею, в інституті археології.

Особовий фонд Г.Ю. Храбана містить особисті документи, матеріали до біографії дослідника (автобіографія, свідоцтва про освіту, характеристики, відомості про долю синів під час війни, фотографії, грамоти, дипломи, пам'ятні адреси, щоденники). Окрему групу документів представляє листування Храбана про засудження і перебування Григорія Юхимовича у виправно-трудовах таборів та на вічному поселенні у Красноярському краї, його реабілітацію, листи товаришів по заслання та їх фото.

Життя і дослідницька діяльність Григорія Юхимовича є прикладом працездатності, цілеспрямованості, вміння зосередитися на головному, зразком досконалого вивчення історії рідної держави через досконале вивчення історії малої Батьківщини.

У результаті дослідження зроблені такі висновки:

- Становлення Г.Ю. Храбана відбувалося в досить складних суспільно-політичних обставинах сталінської та постсталінської епох в Україні. Роки життя дослідника припадають і на час тоталітаризму, що відзначався тиском на духовну сферу суспільства, приниженням ролі наукової інтелігенції, переслідуваннями і репресіями.
- Досить різноманітним було коло наукових інтересів Г.Ю. Храбана.
- Дослідник був талановитим лектором і педагогом.
- Особовий фонд Григорія Юхимовича представляє надзвичайно багатий джерельний історичний матеріал, у якому відображені сторінки історії рідного краю, історії України з найдавніших часів до сучасності.
- Г.Ю. Храбан своїми дослідженнями, публікаціями, книгами зробив в розвиток вітчизняної археології і краєзнавства, великий внесок і довів, що краєзнавство – це не одна із сторін історичної науки, вивчення якої особливо актуальне в наш час.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Афанасьєв Ю. Прошлое и мы // Коммунист. – 1970. - № 9. – С. 109; 2. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-5624. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк.2 зв.; 3. Там само.- Ф. Р-5624. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 3 зв.; 4. Там само. - Ф. Р-5624. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 15, 24; 5. Там само. - Ф. Р-5624. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк.9 зв., 13; 6. Там само. – Ф. Р – 5625. – Оп. 1. – Спр. 492. – Арк. 9, 57, 157; 7. Там само. Ф. Р – 5624. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 27, 38; 8. Храбан Г. Бойові реліквії // Під прапором комунізму. – 1963. – 10 травня; 9. Храбан Г. До 15 річниці визволення Умані // Уманська зоря. – 1959. – 4 січня; 10. ДАЧО. – Ф. Р – 5624. - Оп. 1. – Спр. 109; 11. Наукові записки. – 1959. - № 1; 12. Там само. – 1959. - № 1; 13. ДАЧО. – Ф. Р – 5624. Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 42; 14. ДАЧО. Ф. – Р – 5624. – Оп. 1. – Спр. 164. – Арк. 8, 28; 15. Там само. – Ф. – Р – 5624. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 29, 39, 40; 16. Там само. – Ф. Р – 5624. – Оп. 1. – Арк. 29, 39, 50, 52.

В.О. Мисан

ІННОВАЦІЙНА НАВЧАЛЬНА КНИГА З ІСТОРІЇ ЯК РЕЗУЛЬТАТ УТВЕРДЖЕННЯ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ПІДРУЧНИКОТВОРЕННІ ПРОГРЕСИВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ

Модернізація сучасної системи освіти, до якої активно на початку 90-х років минулого століття долучилася українська інтелігенція, не могла не позначитися на шкільних навчальних посібниках. Відомий сучасний український дидакт К.О. Баханов вважає, що "у становленні нового змісту шкільної історичної освіти й, відповідно, у створенні шкільних навчальних посібників з історії чітко простежуються три періоди: 1) 1991 - 1995 роки, 2) 1996 - 2000 роки, 3) 2001 - 2005 роки"¹. Важко не погодитися із цією думкою хоч би тому, що всім нам довелося бути учасниками цього процесу і долучитися до творення вітчизняних підручників з історії. Відзначимо, що українська інтелігенція у цій царині пішла своїм шляхом і досить швидко створила власні національні

підручники. Ми не будемо детально зупинятися на аналіз того поступу, що відбувався упродовж кожного періоду. Зауважимо лише, що найбільш суттєвих якісних змін вітчизняні підручники зазнали на третьому етапі. Довести це положення зможемо, якщо проаналізуємо навчальну літературу, що вийшла друком упродовж 2004 - 2005 років². Саме на третьому етапі становлення шкільних підручників з'явилися інноваційні навчальні книги, які засвідчили про утвердження прогресивних тенденцій в українському підручникомоворенні.

Перш ніж ми зупинимося на тому новому, що утверджується і завойовує історичний освітній простір, звернемо увагу на те, від чого ми не відмовилися. Старі, традиційні підходи щодо висвітлення будь-яких подій залишаються домінуючими у сучасних вітчизняних підручниках. Перерахуємо лише найхарактерніші з традиційних підходів, якими оперує сучасна шкільна історія. По-перше, автори підручників і надалі залежать від навчальних програм, які досить жорстко регламентують їхні можливості. Підручник повинен відповідати програмі, яка є деталізованою і переважаною фактичним матеріалом. По-друге, всі історичні події традиційно висвітлюються за тематичним принципом і в хронологічній послідовності. По-третє, в оцінюванні історичних подій домінує суб'єктивізм, оскільки вони подаються в авторській інтерпретації. Більшість із авторів підручників намагаються оцінювати події, враховуючи ті зміни, які відбулися в останні роки в науці, особливості етапу розвитку, особисту приналежність до певної наукової школи тощо. Сучасний підручник - це продукт суб'єктивного бачення історії, тому учням і учителям не варто сподіватися на об'єктивність. По-четверте, традиційно автори відбирають до підручників лише найважливіші історичні факти, події, процеси, пам'ятаючи, що про все не розповіси і всього не опишеш. По-п'яте, більшість текстів сучасних підручників орієнтують школярів на репродуктивне відтворення навчального матеріалу. Цей перелік можна було б продовжити. Вищезгадані ознаки домінують у більшості сучасних підручників Історії. Однак, паралельно із старим, на третьому етапі почало утверджуватися те нове, що в недалекому майбутньому зможе набути ознак традиційності. Докорінна зміна навчальної літератури можлива лише в період радикальних освітніх реформ. Враховуючи те, що сучасна вітчизняна освіта реформується повільно, поступово, ми ще не можемо сьогодні стати свідками докорінних змін і в шкільному підручникомоворенні. Важливим чинником залишається і суб'єктивний фактор — учитель історії, як носій змісту навчальної програми і шкільного підручника. Сучасна педагогічна практика показує, що більшість учительського корпусу сповідує консервативні принципи в навчанні і без особливого ентузіазму сприймає інновації.

Незважаючи на те, що в шкільному підручникомоворенні домінують традиційні підходи, все ж мусимо констатувати, що у цій галузі має місце і нове, яке успішно утверджується у вивченні історії і активно завойовує освітній простір. Прикладом подібного стала поява у 2004 р. нового навчального посібника для 10 класу "Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900-1939 рр."³.

14-16 травня 2004 року у м. Києві проходив міжнародний симпозіум "1 Іову історію - в нову добу: Сучасні підходи та матеріали історичної освіти". Його зініціювали Європейська асоціація викладачів історії "Єврокліо", Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін "Нова Доба" та Міністерство освіти й науки України. В рамках симпозіуму відбулася презентація навчального посібника "Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900-1939 роках" (10 клас) та міжнародний семінар за матеріалами вищезгаданого посібника. Щороку в Україні видаються десятки нових підручників та посібників, але жодному з них не присвячували міжнародного симпозіуму. Чому ж саме це видання було удостоєне такої уваги?

Книга "Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900-1939 роках" розроблена в рамках проекту "Нову історію - в нову добу", ініціаторами якого стали Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін "Нова Доба" і Європейська асоціація вчителів історії "Єврокліо". У червні 2001 р. проект отримав підтримку терміном на два роки. З часом додали ще один рік. Для роботи над проектом сформували групу авторів - педагогів-істориків з України і групу експертів-консультантів: шість - з України, два - з Шотландії, по одному з Австрії та Росії. Опіку над проектом здійснювали його координатори: Поліна Вербицька - голова асоціації "Нова Доба"; Ірина Костюк - член правління асоціації "Нова Доба"; Йокке Ван дер Лью-Роорд - виконавчий директор "Єврокліо", Нідерланди; Хаберт Кріїнс - координатор проектів Єврокліо, Нідерланди. Три роки роботи дали плідний результат - поява у 2004 році нової навчальної книги та методичного посібника, а в 2005 році - вихід електронної версії "Історії епохи."⁴

"Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900 - 1939 рр." не є підручником історії у традиційному розумінні. Вона належить до нового покоління навчальної літератури, яка в останні роки почала з'являтися в європейських навчальних закладах. Ця книга присвячена висвітленню

європейської та вітчизняної історії першої половини ХХ століття. У ній закладені ті нові підходи, які суттєво відрізняються від традиційних і репрезентують її як навчальний посібник нового покоління. В чому ж особливості "Історії епохи очима людини"⁴

По-перше, у книзі використаний комплексний підхід щодо історичної ретроспективи. Події вітчизняної історії відтворюються здебільшого на тлі європейської і частково світової історії. Такий підхід дозволяє сприймати власну історію як складову єдиного європейського процесу, бачити значимість тих чи інших подій, аналізувати й порівнювати історичні факти одного порядку. По-друге, до вивчення історії залучені нові аспекти - наслідки впливу політичних, економічних, культурних і соціальних процесів на життя пересічної людини: побут, уподобання, погляди, враження тощо. По-третє, минуле розглядається з позиції багатоперспективності і полікультурності. Йдеться про історію очима переможця і переможеного, очевидця і політика, історика й журналіста, різних соціальних, етнічних, політичних та ідеологічних груп. Читачам пропонується осмислення загальних подій з різних перспектив: світової, європейської, національної, регіональної.

У центрі посібника - Людина: далека і близька, видатна і пересічна, багата і бідна, освічена і безграмотна, владна й безвладна. Скажімо, як події Першої світової війни сприймали німецький і австрійський, французький і російський солдати, що воювали один проти одного; як на події Першої світової реагували представники влади і військового командування; яким було ставлення до війни жінок, чоловіки яких пішли на фронт; якими в пам'яті залишилися військові події для дітей, біженців, літніх людей тощо. Використання такого підходу дозволяє одну й ту ж подію розглянути з багатьох перспектив і наблизити тогочасну Людину, зауважимо, що не одну, до школяра, та зробити історію цієї Людини ближчою й зрозумілішою.

Унікальність посібника полягає і в тому, що тут відсутній авторський текст. Учні не нав'язується авторська позиція, яка присутня в усіх сучасних шкільних підручниках історії. Натомість їм пропонуються засоби для роботи із різними інтерпретаціями минулого, надається можливість розвивати критичне мислення, аналізувати різні погляди й точки зору. Учні самі творитимуть власний авторський текст, працюючи з історичними джерелами.

Історичні джерела - це найважливіший компонент нової книги. Автори опрацювали понад 400 найменувань літератури (монографії, хрестоматії, мемуари, навчальні посібники та шкільні підручники, газетні публікації, збірки документів та ілюстративні матеріали, художні твори тощо). У посібнику використано 519 фрагментів текстових джерел. Найбільше їх у IV розділі - 241, у III розділі - 116, у II розділі - 114, а найменше у I розділі - 48. «Рекордсменом» за параграфами є 40-й, до якого увійшло 21 джерело. А найменш обтяжений текстом є параграф 18. У ньому всього-на-всього 1 текстове джерело. Та це не означає, що тут відсутній зміст. Уперше у навчальній книзі комплексно використані у великій кількості візуальні джерела - фото, карикатури, плакати, репродукції, схеми. Вони не є ілюстраціями. Всі вони несуть певну інформацію і мають відповідне змістове навантаження. Візуальні джерела в одному випадку замінюють текст, а в іншому - доповнюють. Вони використовуються також і як контрверсія текстовим джерелам тощо. Вражаючою є жанрова різноманітність джерел. Автори спробували їх об'єднати в окремі рубрики, щоб учні легше орієнтувалися в них. Наприклад, погляд дослідника, погляд очевидця, свідчення учасника подій, офіційний документ, газетне повідомлення тощо.

Щодо методичного забезпечення, то воно суттєво відрізняється від традиційного методичного апарату підручників. Автори надали перевагу використанню методів і технологій пізнавальної діяльності, формам і технологіям роботи в групах, що мають на меті розвиток цілого спектру історичних компетентностей. Автори передбачили використання різних методів та прийомів навчальної діяльності, які допоможуть краще опрацювати джерела. Тут індивідуальні та колективні прийоми роботи: на узагальнення й порівняння, критичний аналіз, на історичну емпатію та моделювання тощо.

В цілому ж книга спрямована на те, щоб сучасний учитель допоміг навчити учнів критично мислити та розуміти, чому і як змінювалося з часом трактування минулого. Аналізуючи історичні події, учні повинні усвідомити, що їхня оцінка і точка зору не є істиною в останній інстанції, як і будь-кого. З появою нових джерел і нових фактів може відбуватися переоцінка минувшини. Цей посібник дозволить учителям історії залучити учнів до роботи і зрозуміти, яку роль поняття "трактування", "тлумачення" відігравали в розумінні минулого. Учні зможуть побачити, як історичними свідченнями зловживали в минулому і продовжують зловживати сьогодні. Вони вчитимуться самостійно трактувати історичні факти і шукати відповідні докази.

Підсумовуючи сказане, можна констатувати, що в останні роки у вітчизняному підручникотворенні ми спостерігаємо за процесом утвердження нових підходів у висвітленні історії ХХ - ХХІ століть. Утвердження цих підходів не лише може серйозно вплинути на шкільну історичну освіту старшокласників у майбутньому, але й вже впливає, оскільки орієнтує на критичне осмислення будь-якої історичної інформації та впровадження інноваційних технологій навчання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1 Баханов К.О. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти. – Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2005. - С. 131; 2. Власов В., Данилевська О. Вступ до історії: Підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закладів. - К., 2005. - 200 с., Гупан Н. М, Пометун О. І. Новітня історія України: 1914-1939: 10 кл.: Навч. посіб. - К., 2003. - 352 с., Комаров Ю., Мисан В., Осмоловський А., Білоножко С., Зайцев О. Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900-1939 роках: Електронна версія навч. посіб. для 10 кл. загальноосвіт. шк.. – К., 2004., Комаров Ю., Мисан В., Осмоловський А., Білоножко С., Зайцев О. Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900-1939 роках: Навч. посіб. для 10 кл. загальноосвіт. шк.. – К., 2004. - 256 с., Мисан В. Вступ до історії: Підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закладів. - К., 2005. - 184 с.; 3. Комаров Ю., Мисан В., Осмоловський А., Білоножко С., Зайцев О. Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900-1939 роках: Навч. посіб. для 10 кл. загальноосвіт. шк.. - К., 2004. - 256 с.; 4. Комаров Ю., Мисан В., Осмоловський А., Білоножко С., Зайцев О. Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900-1939 роках: Електронна версія навч. посіб. для 10 кл. загальноосвіт. шк.. - К., 2004., Комаров Ю., Мисан В., Осмоловський А., Білоножко С., Зайцев О. Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900-1939 роках: Навч. посіб. для 10 кл. загальноосвіт. шк.. - К., 2004. - 256 с., Сучасні підходи до історичної освіти: Метод, додаток до навч. посіб. "Історія епохи очима людини. Україна та Європа в 1900-1939 рр.". - Львів, 2004. - 128 с.

С.В. Адамович

ПОГЛЯДИ В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА НА ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ

Національне відродження та розпад компартійно-радянської системи в Україні в кінці 80-х - на початку 90-х рр. ХХ ст. ініціювався українською націонал-демократичною елітою, чільним лідером якої був В.Чорновіл. Його діяльність сприяла наповненню української державності реальним суверенітетом і формуванню демократичного громадянського суспільства.

Дослідження історичної ролі і внеску В.Чорновола у становлення Української держави започатковано в працях О.Бойка, Г.Гончарука, С.Давимуки, О.Гараня, Ю.Ключковського, С.Телешуна, О.Шановської. Однак діяльність В.Чорновола і до сьогодні викликає дискусію в політичних і наукових колах з огляду на його погляди на державний устрій країни. Так, в умовах президентських виборів 2004 р. прихильники В.Януковича на Півдні і Сході України обумовлювали свої сепаратистські виступи прихильністю лідера Народного Руху України (НРУ) до федеративного устрою України і сепаратистським спрямуванням очолюваної ним у 1991 р. Галицької асамблеї¹.

Саме тому автор ставить перед собою завдання вивчити ставлення В.Чорновола до проблеми федералізації і регіоналізації країни, дати оцінку соборницькій діяльності політика в процесі становлення української державності.

Відзначимо, що на виборах 1990 р. до Верховної Ради УРСР і місцевих рад демократичні сили у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській областях отримали більшість і перехопили в комуністів владні повноваження². Це дозволило опозиції розпочати втілення своїх програмових засад (впровадження національної символіки, релігійних та національних свят; зміни в питаннях власності і земельних відносин; відновлення прав греко-католицької Церкви; створення демократичних ЗМІ; розширення партійної багатоманітності і деідеологізація в усіх галузях життя; введення місцевого часу; визнання вояків УПА ветеранами).

Уже при обговоренні питання про підготовку до першої сесії Львівської облради на зустрічі членів обкому і президії виконкому облради з групою народних депутатів СРСР і УРСР 30 березня 1990 р. з'явилася ідея автономії західного регіону. Зокрема, тоді народний депутат Верховної Ради УРСР В.Чорновіл зробив заяву про те, що необхідно запровадити "одну владу на три області – Львівську, Тернопільську, Івано-Франківську"³.

Партійно-радянське керівництво намагалося стримати реформи демократичної влади Галичини. Загальносоюзні та республіканські структури розгорнули в засобах масової інформації широкомасштабну кампанію з дискредитації дій галицьких облрад, формували уявлення, що націонал-демократична влада закликає до відокремлення Західної України від Східної⁴.

Крім інформаційної війни, опозиційні області зазнали також економічної блокади з боку прокомуністично налаштованої центральної влади. До того ж наприкінці 1990 р. склалася надзвичайна ситуація з гострим дефіцитом товарів споживання, і регіони прагнули захистити себе від економічного розвалу, обмежити його розростання⁵.

В умовах економічної і політичної блокади влада опозиційних областей розпочала координувати свою діяльність. Існувала домовленість про співпрацю між областями, яка виражалася в майже щоденному взаємному інформуванні про ситуацію, в утворенні спільних виробництв та обміні товарами, спільному реагуванні на урядові укази⁶.

Спроби координації праці органів влади трьох західноукраїнських областей значною мірою ініціювалися В.Чорноволом, який був прихильником федеративного устрою України⁷. Однак, як відзначав сам В.Чорновіл, галичани, попри існування в минулому ЗУНР, вищий, ніж у цілому по Україні рівень національної свідомості й організації, насторожено сприйняли ідею федеративного устрою України в майбутньому⁸.

4 січня 1991 р. В.Чорновіл на громадсько-політичній конференції у Львові “Українсько-російські взаємини в суверенній Україні” засудив спроби партократів штучно розчленувати Україну на автономії і нав’язати націонал-демократам думку про Галицьку автономію, але водночас задекларував: “Ми, три області, перемогли демократичні сили, будемо співпрацювати, утворимо Галицьку асамблею депутатів трьох областей”⁹.

Федералізація, за В.Чорноволом, передбачала максимальну економічну самостійність регіонів, але водночас й якомога жорсткішу унітарність у впровадженні державницької ідеології, в розбудові освітньо-культурної сфери. Як згадує Т.Чорновіл, ідею федералізації України в умовах критичного сприйняття аудиторії В.Чорновіл сформулював ще у 1987 р. на засіданні Львівського дискусійного клубу¹⁰.

Однак сьогодні частина сподвижників В.Чорновола відкидає в його міркуваннях та діях під час створення Галицької асамблеї ідею федералізації. Зокрема, С.Давимука вважає, що під час формування об’єднання В.Чорновіл плекав лише ідею адміністративної реформи, одним із моментів якої було створення регіонів, які б відповідали історичним землям¹¹. Так, в управлінській сфері В.Чорновіл планував вийти до Верховної Ради УРСР з пропозиціями перебудувати керівництво в Галичині на основі досвіду цивілізованих країн¹².

На початку 1991 р. голови галицьких облрад В.Чорновіл, М.Яковина і В.Олійник домовилися про проведення у Львові об’єднаної сесії Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської облрад. На прес-конференції 8 лютого 1991 р. В.Чорновіл назвав наступні причини скликання сесії – певну політичну однорідність регіону, спроби захисту від елементів економічної блокади, приблизно однорідне ставлення до майбутнього референдуму, потребу прореагувати на територіальні претензії консервативних і шовіністичних кіл ряду сусідніх країн. Однак він відзначив, що основна тема сесії – це “регіонально-економічна співпраця... прошу не витлумачувати це як створення якоїсь Галицької автономії”¹³.

Як наслідок, інтеграційна діяльність західноукраїнських політиків спричинилася до скликання 16 лютого 1991 р. у Львові в приміщенні театру опери та балету спільної сесії облрад Івано-Франківської, Тернопільської і Львівської областей, яку назвали Галицькою асамблеєю¹⁴.

В.Чорновіл в інтерв’ю газеті “За вільну Україну” серед причин об’єднання назвав “жорстку розгнудану кампанію, яка ведеться проти Галичини комуністичною пресою республіки і союзного рівня”, невизначеність статусу України як країни і потребу заявити на міжобласному рівні про територіальну недоторканість України і спроби економічної блокади. Головний результат сесії політик вбачав у створенні міжобласної структури для економічного й політичного об’єднання краю¹⁵.

Ще відвертіше мету створення об’єднання В.Чорновіл визначив у виступі на асамблеї: “Якщо буде обрано курс націонал-державницький, то відпаде і окремішність Галичини, і певна особність її політичної лінії – залишиться географічний термін та ще, може, назва федеративної землі при можливому майбутньому федеративному устрої... Але курс на перетворення України в безликий колоніальний придаток неминуче призведе до посилення ізоляціонізму, змусить нас шукати політичного захисту для національної політичної свідомості, національної культури та духовності”¹⁶.

Прийняті на спільній сесії угоди (“Про основні принципи співробітництва між обласними Радами народних депутатів Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей”, “Про регіональну Координаційну раду”) заклали правові й економічні механізми роботи об’єднання, але не містили сепаратистських положень¹⁷.

Західноукраїнські політики велике значення надавали також прийнятій на асамблеї ухвалі “Про єдність українських земель”, яка повинна була зняти будь-які звинувачення в сепаратизмі і відобразити справжні наміри об’єднання. У ній галичани звернулися з пропозицією до Верховної Ради УРСР дати політичне та правове обґрунтування єдності України, визначити політичну та юридичну основу територіальної цілісності і єдності республіки¹⁸.

Галицька асамблея також прийняла ухвалу “Про проведення 17 березня 1991 р. обласних референдумів”, якою було ініційовано винесення на референдум у західноукраїнських областях окремого бюлетеня (за незалежність України у Львівській області проголосувало 89,6% учасників референдуму, в Івано-Франківській області – 90%, у Тернопільській області – 85,3%). В. Чорновіл оцінив ці результати, як “нашу відданість ідеям Галицької асамблеї”¹⁹.

З різким осудом ситуації в регіоні виступило керівництво КПУ, яке розцінило рішення Галицької асамблеї як спробу “відриву України від Союзу, її федералізації, перетворення у клаптикову республіку, в різних куточках якої правили б новоявлені гетьмани”²⁰. Погляди В. Чорновола на федеративний устрій України зазнали також критики зі сторони праворадикальних організацій. Зокрема, лідер Української міжпартійної асамблеї Ю. Шухевич вбачав тенденції до утворення автономії в Галичині, що могло призвести до розпаду України²¹.

Невдача заколоту ДКНС і проголошення Акту незалежності України 24 серпня 1991 р. створила реальні підстави для досягнення Україною незалежності. Крім того, процес співробітництва з республіканськими органами влади перейшов “більше на творчі рейки”²².

У цих умовах В. Чорновіл зосередив сили на всеукраїнській політиці і вступив у передвиборчу боротьбу за президентську посаду, а проекти федералізації України стали другорядними. Як влучно відзначив Я. Радевич-Винницький, “естафетної палички федералізації В. Чорновіл нікому не передавав”, а дипломатично зазначив, що це справа майбутнього, причому не найближчого²³. На думку О. Хавича, для В. Чорновола асамблея була не плацдармом для створення автономії, а всього лише трампліном, щоб захопити владу в Києві²⁴.

Вважаємо, що ідея федеративного устрою В. Чорновола була спробою зберегти в єдиній державі регіони з різною історико-етнокультурною спадщиною та соціально-економічним рівнем в умовах розпаду СРСР, а також намаганням впровадити в країні демократичні засади місцевого і регіонального самоврядування. Після зникнення загрози дезінтеграції країни політик відмовляється і від федеративного державного устрою. У результаті в редакції програми НРУ 1996 р. було зазначено, що Україну слід розглядати як унітарну державу з адміністративно-територіальним самоврядуванням²⁵.

Отже, ініційоване В. Чорноволом скликання Галицької асамблеї у 1991 р. спрямовувалася на єднання України, налагодження економічної співпраці і форм регіонального самоврядування. Зі здобуттям Україною незалежності В. Чорновіл відмовився від федеративних ідей та активно зосередив зусилля на соборницькій розбудові державності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Яковина М. Хто ділить і руйнує соборну Україну? // Львівська газета. – 2004. – 23 грудня. – С.4; Рыкова Н. Донецк пошел по стопам галичан // Еженедельник “2000”. 2004. – 3-9 декабря. – С.В2; 2. Басай В., Адамович С. Проблема соборності в діяльності Галицької асамблеї // Україна соборна: Зб. наукових статей. – К., 2005. – Вип.2. – Ч.3. – С.441; 3. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2751. – Арк.31; 4. Головенко А., Ястребцов Г. Карпаты – горы крутые. // Правда. – 1990. – 12 октября. – С.3; 5. Давимука С. Незабутній народний голова. Львівський період державотворчої діяльності В.Чорновола 1990-1992 років // Молодь України. – 2003. – 11 квітня. – С.2; 6. Мелінішин Б. Про діяльність Рад і депутатську роботу // Галичина. – 1991. – 2 лютого. – С.3; 7. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2751. – Арк.254; 8. Чорновіл В. Компартія фактично існує // Літературна Україна. – 1991. – 19 вересня. – С.3; 9. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф.П-1 – Оп.1. – Спр.5639. – Арк.7; 10. Стецишин О. Автономія чи децентралізація влади? // Експрес. – 2003. – 23-30 січня. – С.4; 11. Давимука С. Дитя Галичини – не сепаратизм, а соборність // Високий замок. – 2004. – 11 грудня. – С.3; 12. За вільну Україну. – 1991. – 27 березня. – С.1; 13. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2899. – Арк.68, 76; 14. Галицька асамблея // Галичина. – 1991. – 19 лютого. – С.1-2; 15. За вільну Україну. – 1991. – 16 лютого. – С.1; 16. Чорновіл В. До незалежності – мирним шляхом // За вільну Україну. – 1991. – 21 лютого. – С.2; 17. ЦДАГО України. – Ф.1– Оп.32.– Спр.2899–Арк.109, 115-117; ДАІФО.– Ф.П-1.– Оп.1. – Спр.5632. – Арк.2, 5-6.; Угода Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської обласних Рад народних депутатів “Про основні принципи співробітництва між обласними Радами народних депутатів Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей” // За вільну Україну. – 1991.– 21 лютого.–С.1; Ухвала об’єднаної сесії Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської обласних Рад народних депутатів “Про регіональну Координаційну раду” // За вільну Україну. –

1991. – 21 лютого. – С.1; 18. Ухвала об'єднаної сесії Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської обласних Рад народних депутатів “Про єдність українських земель” // За вільну Україну. – 1991. – 21 лютого. – С.2; 19. Чорновіл В. Тепер я твердо стою на ногах // За вільну Україну. – 1991. – 19 березня. – С.1; 20. Гуренко С. На засадах рівноправності // Голос України. – 1991. – 15 березня. – С.3; 21. Терещук В. Чи бойкот – найкраща тактика? // Молода Галичина. – 1991. – 23 лютого. – С.1; 22. Давимука С.А. Потрібні рішучі дії! // Урядовий кур'єр. – 1991. – жовтень. – №29. – С.6; 23. Радевич-Винницький Я. Чи ошчасливить Україну федералізація // Розбудова держави. – 1993. – №6. – С.64; 24. Хавич О. Смерть Галичини // [http:// www.rukhpress.com.ua](http://www.rukhpress.com.ua); 25. Шановська О.А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989-1996 рр.): Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Одеса, 2003. – С.11.

Т.П. Пірус

ГАННА СЕКРЕТ - З КОГОРТИ ДОСЛІДНИКІВ ПОДІЛЛЯ

Поділля зберігає багато видатних імен, які стали історичними постатями, прославили Україну своїм життям, своєю працею, вписали яскраві сторінки в історію українського народу.

Серед представників подільської інтелігенції Ганна Секрет – одна з яскравих постатей наших сучасників, якими Вінниччина znana в Україні та далеко за її межами.

Актуальність даної теми полягає в тому, що творчість Ганни Секрет не досліджена істориками, а її унікальні телефільми про подолян залишаються маловідомими для науковців. Мета дослідження - на підставі документів та опублікованих матеріалів об'єктивно висвітлити творчість Г. Секрет та оцінити її внесок у вивчення історії Поділля.

Народилась Ганна Василівна Секрет (Ляшенко) 2 березня 1949 року в с. Новоживотів Іллінецького району (тепер Оратівський район) Вінницької області в селянській родині Василя Карповича та Анастасії Сергіївни Ляшенків. Повоєнне життя сільських трударів було важким, робота забиравала багато часу. Маленьку Ганнусю часто залишали в бабуні Ликери. Анастасія Сергіївна дуже любила матір свого чоловіка і казала про неї так: „Вона мені не свекруха, а ненька ріднесенька”.¹

Бабуня Ликера була шанованою людиною, жила недалеко від сільського клубу, тому їй довірили його відкривати і закривати.

Там, у клубі, пройшло дитинство Ганнусі, з ним пов'язані спогади про найважливіші події тогочасного села. В її пам'яті закарбувались образи реальних людей, яких вона бачила на сцені під час проведення колгоспних зборів, на яких дівчинка завжди була присутня, чи виступів сільських аматорів; то могли бути і герої багатьох кінофільмів, які привозив у клуб з району кіномеханік. Все це поступово ставало невід'ємною частиною її життя.

Незвичайним є те, що свою першу роль дівчинка виконала на сцені того ж сільського клубу, коли їй було всього лише п'ять місяців – у серпні 1949 року. Зберегла сімейна реліквія – світлина: селянська хата, тин, а під тином сповиточок. За однойменною поемою Т.Шевченка „Наймичка” в клубі поставили п'єсу. Маленьким Марком (у сповиточку) була саме вона, Ганнуся Ляшенко.

У житті дівчинки клуб посів важливе місце і з кожним роком відігравав неабияку роль. Саме тут відбувся незабутній виступ десятирічної школярки, коли вона читала поему Тараса Шевченка „Сон”. У родині дуже любили Шевченка, і Ганна також усе життя не розлучається з творами українського пророка: ставши режисером, поставила кілька вистав за Кобзарем, а „Відьму” навіть екранізує.

Наполеглива праця сприяла тому, що талант заговорив про себе. У старших класах Ганна фактично створила шкільний драмгурток, у якому брали участь не лише учні, а й вчителі. Вона поставила „Лісову пісню” за Лесею Українкою (сама грала в ній Мавку), „Сватання на Гончарівці” за Г.Квіткою – Основ'яненком, „За двома зайцями” за М.Старицьким. Майже всю українську класику переграли на шкільній сцені.

Після завершення навчання в школі впродовж 1968-1969 року Ганна Ляшенко пройшла справжній вишкіл в театральній студії корифея української сцени, народного артиста України, Федора Верещагіна, якого в 1993 році Ганна Василівна запросила до своєї передачі „Будьмо знайомі”.²

Наступних чотири роки Ганна навчалась в Київському інституті культури. Поступала вона на факультет акторського мистецтва, але бажання стати режисером перемогло, і Ганні дозволили перевестись на факультет театральної режисури.

За роки навчання на факультеті вона поставила чимало вистав, зокрема „Голубі олені” за О. Коломійцем (дипломна робота), „На сьомому небі” за М.Зарудним, „У неділю рано зілля копала” за О. Кобилянською.

Після інституту Ганна Ляшенко повертається на рідну Вінниччину і починає працювати художнім керівником в Іллінецькому районному будинку культури, який тоді очолював Олексій Самійлович Липовецький. В Іллінцях діяли народний театр, народний хор, яким керував талановитий композитор Віталій Іович Іжевський. Слава про місцеві творчі колективи полинула далеко за межі області, і в тому була чимала заслуга Ганни. Іллінці стали для молодого режисера справжнім університетом життя.³

Після одруження Ганна Ляшенко стає Ганною Секрет і переїздить до райцентру Ставище, що на Київщині, де майже півтора десятка років створювала народні фольклорні колективи, організовувала творчі зустрічі із відомими акторами театру і кіно, які проживали і працювали в Києві, Москві, Ленінграді. Упродовж кількох років Ганна Секрет очолювала районний будинок культури. Її діяльність захоплювала, викликала повагу і довіру.

У цей час її запрошують на Українське телебачення, де вона веде програму „Сонячні кларнети” (1979 - 1982рр). Популярна тоді програма збирала біля голубих екранів десятки і сотні тисяч людей, які надсилали вдячні слова і відгуки телеведучій.⁴

У 1991 Ганна Секрет переїхала з Києва до Вінниці. Обласне телебачення на початку 90-х тільки організовувалось - не було камер, магніфонів... Та вона погодилась працювати на запрошення тодішнього генерального директора телерадіооб'єднання Анатолія Гнатовича Степаненка. У квітні 1993 року її призначають першим режисером. Ганна Секрет створює програму „Будьмо знайомі”. Спочатку разом з оператором Василем Бондарем працювали на позиченій апаратурі, їздили в Іллінецький, Оратівський райони, відзняли кілька передач, кошти за які дали змогу нарешті придбати власну камеру, апаратуру.

Улітку 1993 року передачі Ганни Секрет розповіли правду про страшний голод 1932-1933 років, свідками яких були жителі сіл Слободище та Жорнище Іллінецького району, села Сологубівки Оратівського району. Героїнею однієї з передач „Будьмо знайомі” стала 102-річна жителька села Жорнище Іллінецького району Притула Марія Семенівна, яка розповіла про втрату своїх трьох синів і доньки у роки голодомору, про те, як її врятувала рідна сестра.⁵

За п'ять перших років роботи на Вінницькому телебаченні Ганна Секрет створила 100 передач „Будьмо знайомі”, завдяки яким мешканці області познайомилися з відомим кобзарем, одним із найстаріших солістів хору імені Верьовки, письменником і фольклористом Володимиром Перепелюком, фольклористкою із села Слобода-Яришівська Могилів-Подільського району Марією Руденко, чий ім'ям названо одну із малих планет Сонячної системи, з народним художником, професором національної художньої академії Андрієм Чебикіним, з фронтовиком Володимиром Мельником з Слободи Шаргородської, який прийшов з війни без ніг на протезах, з письменниками Ганною Чубач, Іваном Волошенюком, Валентиною Козак, Анатолієм Гарматюком. Одна з передач - це фільм про незвичайну долю і життєвий шлях Володимира Забаштанського. Ганна Василівна разом зі своїми помічниками працювали і над фільмами про заслужених артистів України Лідію Остапчук, Галину та Василя Королів, акторів Галину Мегалатій, Марію Скрипник.

Передачі Ганни Секрет стали популярними, знайшли своїх глядачів, і це дозволило Вінницькій телекомпанії представляти свої здобутки на телефестивалях. Фільм „Молитва до сонця” (про Володимира Перепелюка - кобзаря із села Вороновиці Вінницького району) на фестивалі „Калинові острови” у Херсоні став лауреатом.⁶

Призове місце в Ізмаїлі на Всеукраїнському конкурсі-телефестивалі „Україна - мій рідний дім” отримав фільм „Циганське щастя”, над яким Ганна Секрет працювала не один рік.⁷ Ганна Секрет - єдиний режисер в Україні, яка створила документальний фільм про звичай, побут та справжнє життя циган. Уперше цей фільм демонструвався у 1996 році.

У 1995 році народилась передача „Дивоцвіті”, яка нині транслюється на каналах УТР, УТ-1, ВДТ-6, Інтері і має багато своїх глядачів.

У цей же час були створені передачі „Театр одного актора” та „В об'єктиві район”. У роботі над телефільмом багато залежить від вмінь оператора, від його фахових знань. Значну допомогу телепрограмі „Будьмо знайомі” надав оператор Віктор Криволап.

У січні 1998 року перша в Україні авторська передача Ганни Секрет обласного державного телебачення „Будьмо знайомі” відсвяткувала своє п'ятиріччя. З цієї нагоди в залі

облдержтелерадіокомпанії відбулося свято, на яке до режисера і автора передачі приїхало до 400 її героїв і багато шанувальників.^{8,9}

У 1999 році вийшов друком перший том книга Ганни Секрет „Будьмо знайомі”. Урочиста презентація незвичайного видання відбулася 1 квітня 1999 року в залі Вінницької державної телерадіокомпанії. Це видання можна назвати незвичайною енциклопедією Поділля, що буде цікавим людям різного віку. На жаль, наклад видання становить всього тільки 300 примірників. Герої книги – відомі люди як Вінниччини, так і всієї України.¹⁰

Передачі Ганни Секрет – це завжди результат копіткої праці і невтомних пошуків, притаманні справжньому досліднику. Своїми фільмами про долі людей вона пише історію Поділля, відтворює сторінки, які в минулі часи були втрачені. Про незвичайну долю сільської жінки із села Чернявка Лідії Титаренко, яка під час Другої світової війни потрапила до Італії, а згодом повернулась на Україну, було створено у 2000 році фільм „Здрастуйте, сеньйоро Грасселлі!”, який став лауреатом Міжнародного телефестивалу у Ялті.¹¹

На сьогодні Ганна Секрет створила майже півтори тисячі телефільмів.¹² Її дороги щороку ведуть до рідного села. Саме для них, своїх односельців, вона влаштовує вже третій рік поспіль на своїй батьківській садибі в рідному селі Правилівка Оратівського району літніми вечорами концерти „під зорями”. В липні – серпні до Правилівки приїздять відомі артисти, письменники, художники, меценати, фольклористи. На сільському подвір'ї збираються дорослі і малі, приносять з собою стільці і займають в „залі” місця. Кілька годин триває незвичайне дійство, але ніхто не розходиться, бо справжнє спілкування, живий звук та особлива атмосфера панують тут. Автор був свідком однієї з таких зустрічей, яка зібрала сотні людей з села Правилівка та навколишніх сіл Оратівського району. На „липневій посиденьки”, як їх називають односельці, завітали голови місцевих рад сіл Синара, Чернявка, Животівка. Для своєї рідної Правилівки Ганна Василівна є справжнім меценатом.¹³

Ганна Василівна продовжує нові пошуки. Її невтомна праця привертає увагу багатьох людей. Роки діяльності вимережані багатьма подяками, відзнаками, нагородами. Указом Президента України від 15 листопада 2002 року старшому редакторові Вінницької обласної державної телерадіокомпанії Секрет Ганні Василівні присвоєно почесне звання „Заслужений журналіст України”. Вона лауреат Київської обласної премії ім. О. Бойченка (1980 р.), премії ім. К. Гришина (1996 р.), літературно-мистецької премії ім. Є. Гуцала (2001 р.), премії ім. В. Орлика (2002р.)¹⁴

Ганна Секрет, журналіст, автор та ведуча програми „Будьмо знайомі” стала переможцем Вінницького загальноміського конкурсу „Людина року 2001” в номінації „Телерадіопрограма року”.¹⁵

У 2003 році Ганна Василівна Секрет отримала подяку від київського міського голови за активну участь у зміцненні дружніх зв'язків між Вінниччиною та столицею України – містом Київ.

Особливе вміння розуміти і відчувати турботи людей, допомагати їм у скрутний час не лише словом привели її на шлях служіння людям – вона обрана депутатом Вінницької обласної ради у 2006 році.¹⁶

Ганні Секрет допомагає в її творчості колектив, з яким вона працює тепер. Це журналістка – Людмила Паньків, оператори - Сергій Приймак та Людмила Кирилук, монтажер - Ольга Мазур.

Приходимо до висновку, що Ганна Секрет є одним із фундаторів Вінницького обласного телебачення з часу його становлення. Передачі „Будьмо знайомі” та „Дивоцвіті” є сьогодні і стануть для наступних поколінь джерелом знань з історії рідного краю. Ганною Секрет створені унікальні телефільми, які розповідають про героїв війни і праці, талановитих митців, відомих художників і поетів, освітян і релігійних діячів. Сподіваємось, творчість Г. Секрет приверне до себе увагу істориків, етнологів, діячів мистецтв та культури. Адже створені нею півтори тисячі передач – це справжній архів на електронних носіях, до якого можуть прийти працювати десятки вчених сьогодні і в майбутньому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Подолія. – 2002. - 17 квітня; 2. Г. Секрет Будьмо знайомі. – Вінниця, 1999. – С. 235; 3. Комсомольське плем'я. - 1974 - 23 березня; 4. Київська правда. - 1986 – 2 жовтня; 5. Г. Секрет Будьмо знайомі.– Вінниця, 1999 – С. 39-42; 6. Вінницька газета. – 1998. – 24 листопада; 7. Подільські відомості. - 1999. - 8 квітня; 8. Вінницька газета. – 1998. - 20 січня; 9. Панорама. - 1998. - 28 січня; 10. Панорама. - 1999. - 10 квітня; 11. Кримська світлиця. - 2000. - 29 вересня. С. 7; 12. Подільська зоря. – 2004. – 13 березня; 13. Обрії Оратівщини. – 2005. - 28 липня; 14. Зірка на ім'я Ганна // Світлиця.– 2004. – січень-березень.– С.10; 15. Вінницька газета. – 2002. – 1 березня; 16. Громада. - 2006. - 8 квітня.

МИКОЛА ГОРБОВИЧ, ЯКИЙ БУДУВАВ УКРАЇНСЬКИЙ СВІТ

Микола Якимович Горбович - наш сучасник: ще вчора він ходив вулицями Вінниці, часто брав участь у громадсько-політичних заходах, виступав на радіо, був дописувачем вінницьких та київських газет, найактивнішим учасником виборчих кампаній, виступав перед учителями, консультував селян-пайовиків. Помічник декількох народних депутатів України. Проте все сказане не охоплює багатогранності його особистості й далеко не висчерпує сфер його дії й не окреслює глибини його інтелекту. Його невгамовна енергія, здатність народжувати ідеї, безкорисливий патріотизм вказують на те, що він усім своїм духом, засягами й стилем діяльності був будівничим українського світу.

Він народився 15 вересня 1933 року в селі Ново-Іванівка Криворізького району Дніпропетровської області в багатодітній родині шахтаря. Після закінчення в 1948 році Верхньодніпровського сільськогосподарського технікуму працював дільничним агрономом на Дніпропетровщині. Потім навчався в Кримському сільгоспінституті, став ученим агрономом плодовоовочівництва і виноградарства. З 1962 до 1969 р. – викладач Верхньодніпровського сільськогосподарського технікуму. 1965 р. – закінчив педфакультет Української сільгоспакадемії за спеціальністю викладача економіки та організації сільгоспвиробництва. У 1968 – закінчив аспірантуру на кафедрі естетики Київського держуніверситету. Виключений з партії й позбавлений роботи за осуд радянського вторгнення в Чехословаччину. Годі й говорити про те, що «найгуманніша» советська система дала йому змогу захистити дисертацію.

З 1971 р. живе й працює у Вінниці, займається нормативно-дослідними розробками та розробками в царині наукової організації праці в структурі Агропрому. Наприкінці 1980-х років у Вінницькому педінституті набув фаху практичного психолога. Був експертом крайової організації Народного руху України з питань роздержавлення та приватизації, брав активну участь в розробці виборчої платформи кандидатів у депутати обласної та Верховної Ради від НРУ, у 1989-1994 рр. – референт-консультант народних депутатів України Зінченка А.А., Муляви В.С., Павличка Д.В., Зарубінського О.Г.

Це стислий виклад життєвого шляху. У стилі відділу кадрів.

Але якщо по суті, то пильний погляд завважить, що ще під час навчання в Кримському сільськогосподарському інституті у його світлій голові постійно визрівали й народжувалися далекосяжні плани та виникали неймовірні, як тоді здавалося, ідеї. Навколо нього завжди вирувало життя й постійно гуртувалися люди, особливо студенти молодших курсів. Організований Миколою гурток естетичного виховання мав чималий авторитет серед студентства. Його ерудиція, ідеї та плани заворожували й до Миколи та його товариства тягнулася студентська молодь. Гуртківці запровадили зустрічі з відомими кримськими літераторами, журналістами, провадили спільні вечори зі студентами педагогічного інституту, відвідували вистави Кримського українського музично-драматичного театру, йшли в туристичні походи. У походах вивчили весь гірський Крим, знайомилися з його природою та мешканцями.

Вже наприкінці п'ятдесятих років, коли більшість колгоспів ледь животіла, Микола Горбович перейнявся проблемами впровадження засад естетики в сільське господарство, в тому числі в найвідразливішу його сферу - у сільські тваринницькі ферми. Він задумувався над нейтралізацією аміачного смороду, бруду та мух і навіть пропонував використовувати музику не лише для покращення життєвого тону доярок, але й для підвищення надоїв. Ну й що? - скаже хтось. Це, мовляв, давно робиться на Заході, там навіть комп'ютер корми раціонує. Так то ж на Заході, а звернімося до колгоспної практики 50-х років, практики узаконеного рабства. Щоб якийсь студент провінційного сільгоспінституту пропонував упроваджувати естетику в системі рабської праці! Звичайно, партійні та господарські прагматики сприймали Миколині ідеї як нісенітниця та байки відірваного від життя мрійника. Але згодом досвід багатьох країн світу переконливо довів, що кримський студент і в цьому питанні мав рацію. Довів для всіх, але до українського села не довів ще й досі.

М. Горбович не лише задумувався, але й плідно працював над удосконаленням сільськогосподарських знарядь праці. Він постійно щось власноруч виготовляв і пропонував удосконалення. Микола сконструював спеціальні кінні граблі ручного збору зрізаної виноградної лози з міжрядь, їх випробували в навчальному господарстві. Проте недолуге керівництво навчального господарства та малокомпетентні й відірвані від життя викладачі кафедри заблокували студентську пропозицію. Він розробив профільні держакі для лопат, сапок та молотків - зручні й ергономічні, від яких не натираються мозолі. Вже в Сімферополі цією колекцією держаків студент

.....
ошелешив членів державної екзаменаційної комісії при захисті дипломної роботи з естетики праці. Взагалі це якесь диво, що Миколі Горбовичу вдалося переконати ретроградів з парткому та катедри організації праці у доцільності дипломної роботи на цю тему.

Для тодішнього сільськогосподарського навчального закладу він був унікальним явищем, виявивши надзвичайно високий розум, мудрість та широту поглядів. Тим, хто вчився поряд з ним видавалося, що Микола був уродженим мислителем, народним філософом від Бога. І ось йому, найталановитішому випускникові Кримського сільгоспінституту за всю історію його існування, з примусу кадебістських структур, запропонували поїхати на роботу бригадиром у якесь занедбане північнокримське господарство. Так тодішня система визначала місце для українського інтелігента, українського таланту.

Особливо треба наголосити на тому, що довкола М. Горбовича гуртувалася саме україномовна молодь, а сферою зацікавлень його та його оточення була передовсім українська культура. Микола теж добре усвідомлював, що він є не лише носієм утилітарних агрономічних знань. Та неважко було побачити, що йому бракує відповідного середовища. Він мріяв це середовище створити: зібрати членів заснованого ним гуртка-товариства в якомусь одному господарстві на материковій Україні і сформувати з них дієве ядро: керівника господарства, всіх фахівців, директора школи й учителів. У цьому господарстві він мріяв запровадити всі свої напрацювання з естетики праці.

Тема доладних, досконалих знарядь праці, передовсім ручних, хвилюватиме його все життя. Власноруч конструював спецодяг для садівника, намагався вдосконалити за новітніми ергономічними нормами такі усталені і звичні землеробські інструменти як лопата чи сапа. Вже у Вінниці він виставляв ці знаряддя на сільськогосподарських виставках. Домовився з вінницьким підприємством ВАТ «Ремтехсільмаш», щоб бодай деякі з них були взяті до виробництва. Відзначимо, що це було оцінено належними чином, хоча у своєрідний спосіб: колекційні примірники власноруч виготовлених М. Горбовичем знарядь праці були вкрадені!

Микола Якимович був людиною енциклопедичних знань: від практичної агрономії до медитації та китайських стратагем, від ергономіки до психології. Проте, поважаючи теоретичну обізнаність, він над усе цінував практичні уміння, любив все робити власноруч - сільськогосподарські інструменти і знаряддя, пристосування для фізичних вправ, профілактичні пристрої для лікування фізичних чи фізіологічних недуг і багато іншого. Часто висловлював свій подив і обурення тим, що людство в усі віки „розцяцьковувало" (це термін Горбовича) й удосконалювало знаряддя вбивства - мечі, шаблі, ножі, вогнепальну зброю, а знаряддя землеробської праці залишалися завжди на рівні неолітичної епохи.

Нагадаймо, що Микола Горбович пішов до аспірантури на кафедру естетики Київського університету ім. Тараса Шевченка. Зацікавлення філософією, психологією, соціонікою органічно притаманне всій його творчій діяльності. Його дуже цікавила практична психологія, він вивчав мистецтво діалогу, режисури, драматургії. Він дуже уболівав з приводу того, що сучасна суспільна проблематика, в тому числі психодрама соціально-психологічних колізій у селі, не розробляється українськими письменниками й драматургами.

Звертаючись до Конгресу української інтелігенції, у діяльності якого брав щонайактивнішу участь, він, зокрема, говорив: «Тепер ми перебуваємо в історичній добі зародження, становлення й утвердження господаря в сучасному селі. Залишити цей суспільний поступ без підтримки митців, науковців, без співучасті інших громадян означає затримати його ходу й приректи селянина долати цей шлях наосліп, пробами й помилками». Сам він брав щонайактивнішу участь у практичній допомозі українським селянам в добу тотального розкрадання колгоспного майна, здійсненого червоними поміщиками та родичами райкомівських погоничів.

Гостро критикуючи позицію лідерів національно-демократичних організацій за їхню байдужість до проблем села, він був свідомий того, що за належної організації саме з цими структурами пов'язаний шанс виходу України з глибокого соціального тупика, в якому її тримає колишня райкомівсько-гебістська номенклатура, не даючи народу змоги виявити власну саморушійність та промітність: «Господарча винахідливість громадянської волі, притаманні людям середнього й мастнішого класу. Тому ми з тими партіями демократичного спрямування, які всіляко сприяють росту рядів громадян середнього класу - соціальної основи демократії. Дбаймо про них», - наголошував М. Горбович¹.

Як відзначає директор Інституту післядипломної освіти вчителів Людмила Юрчук, «Миколу Якимовича знав весь політичний бомонд, він із пропозиціями заходив до всіх партій: і лівих, і

.....
правих, центристів, прагнучи об'єднати, помирити, розвести, коли треба, та сказати своє вагоме слово старійшини демократичного патріотичного руху на Україні. З'їзди, конференції, засідання координаційних рад, маніфестації або круглі столи - він був скрізь, не бував на перших ролях, а був розумовим двигуном інших». Він приносив у політичні партії та громадські рухи чимало суспільне значущих ідей, готовий був організувати їх утілення. Одне питання: чи хотіли й чи здатні були їхні лідери, навіть ті, хто називали себе демократами, почути ці ідеї. А побороти систему КПРС можна було лише на засадах нової самоорганізації. М. Горбович ставив чіткий загальний діагноз: «У нас немає політичних партій, у нас є тільки зграї змовників». І відмовлявся формально вступати до будь-якої з них, поки вони не гуманізують своїх внутрішньопартійних відносин.

Його «Статут Нашої партії» є виняткової сили вбивчою політичною сатирою, що передає змовницьку егоїстичну сутність сучасних українських «партій», для яких турбота про дезорієнтований, розчарований і деморалізований український люд важить небагато. Найперше значення мають місця на сідалі для т. зв. «політичної еліти», галаслива передвиборна риторика, лицедійство та особиста відданість начальству. «Він ніколи ні на кого не скаржився, - відзначає Д. Павличко, - вірив людям, вірив, що Україна вже ніколи не буде російською колонією, був щасливий від своєї патріотичної переконаності й передавав мені цю впевненість. Чиста і радісна душа Миколи Горбовича підтримувала мене в тяжкі часи розколу Руху. Він прагнув єдності, умів поєднувати амбітних політиків і провідників, але його не слухали. Якби Рух склався з одних Горбовичів, він тривав би століття», - відзначає Дмитро Павличко.

Тему українського суверенітету він бачив у всій трагічній суперечливості складного історичного розвитку нації, над якою верховодять провідники московського інтернаціоналізму, «боделановці», «касатонівці», «савіновці» та інші колонізатори. Вона тісно пов'язувалася з проблемою будівництва нафтопроводу «Одеса-Броди» та його навмисним гальмуванням режимом Кучми. З іншого боку, вона безпосередньо зачіпала іншу його ключову проблему - визволення українського села, наново закабаленого вже в умовах начебто незалежної України. «Економічною загрозою всім сільгосп підприємствам стало подорожчання енергоносіїв до такої міри, що вивозити органічні добрива на тракторній тязі є справою збитковою, комбайнове збирання коренеплодів є дорожчим, ніж ручне збирання, оранка у сучасному виконанні її розорює підприємство. Хто ж опікується цим у державі? ... Шість років безкарно гальмують будівництво цього терміналу та організацію танкерного флоту боделановці, касатонівці та інші провідники московського інтернаціоналізму... Шановні держслужбовці агрокомплексу, заберіть у свої руки справу енергопостачання ще на стадії завезення нафти танкерами із Поті! Нехай хоч один танкер буде селянським! Бо і це джерело енергозабезпечення потрапить до чужих рук».

Соціальну природу сучасної української влади М. Горбович характеризував дуже точно: «...зголоднілі за капіталом заводчики організують перепродування заводського майна шляхом виманювання акцій у робітників і заважають випускові техніки, потрібної селянам.

Із соціалістичних домовин вийшли начальники-перевертні, щоб висотувати сили приспаного люду. Крім класичних (ліберального, демократичного й авторитарного) типів управління з'явився четвертий – вампірний. Він уособлюється неморальним директором. Тепер цей тип управління заповзятливо насаджується в сільгосп підприємствах, що їх назвали загадковими СТОВами, САТами, ПОПами. І ці утвори мають бути обов'язково великими, бо вимоги у вампірів теж великі. Виконавча влада, ота, що ініціювала становлення приватизаційного директорату, спостерігає свавілля неморальності і мовчить». Ця влада, зазначав Микола Якимович, «числиться у держслужбовцях, але слабує на відсутність звичайного патріотизму». І підкреслює: «А ви й досі сумніваєтеся, чи має патріотизм, крім моральної, ще й економічну цінність?»

Він наголошував, що свавілля вчорашніх червоних поміщиків у «реформованому» за кучмівською моделлю селі не склалося само собою, так би мовити стихійно. Владні структури несуть за нього безпосередню відповідальність: «Якщо в колгоспах культивувалося безправ'я тільки де-факто, то тепер майнове й земельне безправ'я закарбовано у статутах, орендних угодах, які зареєстровані у відповідних органах виконавчої влади. Це здійснюється послідовно й наполегливо, і за це безправ'я проголосували самі селяни, часто у супроводі міліції». І далі: «Суцільна колгоспизація реанімувала колгоспно-поміщицьку психологію по всіх селах національно і соціально пригніченої України. Тепер мусимо перейнятися тривогою: у наших селах є наймити, їм до пари потрібен поміщик. Щаслива нагода викривленого реформування колгоспів дала в руки вчорашніх номенклатурників важелі, щоб спрямувати зміни у нецивілізоване русло, яке здатне відкинути Україну назад на два століття рабської неволі»².

Царина соціальних відносин на селі та нових засад в організації сільського господарства була основною, якій він присвятився в останні роки: як краще організувати справу, як обробляти, як доглядати, як створити, родинне господарство, кооперативне господарство провести розпаювання, як отримати землю вчителям, оцінка земельних ресурсів. Микола Якимович писав до Уряду, до обласної Ради, до газет, виступав на радіо, на засіданнях судів, на сходах сіл, ходив просто до людей. Відгукувався на прохання селян, що зазнавали утисків, обдурених і обібраних. Він був майстром складання якнайточніших і найвиважених з правного боку статутних документів для селянських господарств. Ці статuti мають непроминальне значення. Вони є зразком культури виробничих та міжлюдських відносин, правової культури. Вони є взірцем української гуманістичної культури нашого часу.

Його гуманізм мав практичний, дієвий характер. Він допоміг у становленні кооперативних та селянських господарств у Стадниці Вінницького району, Кашперівці та Білопіллі Козятинського, Демидівці Жмеринського районів та інших. Завдяки його участі було виграно 47 справ селян про повернення земельних паїв. Лише одного цього, на наше переконання, достатньо для того, щоб ушанувати Миколу Якимовича як борця з новітнім закабаленням українського селянства. За свій кошт пенсіонера їздив, писав, консультував, відстоював, відвойовував, добивався, вчив як і про що писати, куди звертатись за правдою. Залучав до справи захисту селян людей з різних політичних партій і громадських рухів, аби лише відгукувалися й діяли. Залучав розумних людей, що допомагали відшукувати таланти від землі, складати каталоги рослин, складати базу даних, сприяли виготовленню малої сільськогосподарської техніки.

Всупереч несприятливим соціальним обставинам на селі, М. Горбович був сповнений віри в можливість гуманізації цих відносин. Особливою теплотою й співчуттям сповнені його слова: «За тривалі десятиліття панівних методів чужинецького (казенного) адміністрування українці стужилися за звичаєвою доброзичливістю на роботі. Вони з підвищеною зацікавленістю вивчають японський досвід з цього приводу. Але буде і наш. Економізм і юридизм виявився до цього нечутливим». Він вбачав шанс виходу з кризи в утворенні родинних і кооперативних господарств і радив селянам у найближчій перспективі організувати родинні господарства і об'єднуватись ними в кооперативи чи господарські товариства, вбачаючи в них основу «природного зародження матеріальної бази самостійних господарів, об'єднаних родинними та свояцькими зв'язками. Як доводить світова практика, у таких господарствах найгуманніші виробничі стосунки, бо вони олюднені звичаєвим правом роду та родини». І далі: «Осідок спорідненого середовища, окраса моєї нації, родинне господарство подасть своєрідні зразки патерналізму, братерської взаємодопомоги для запозичення іншими суспільними утворами».

У сприянні організації таких господарств він бачив важливу місію національної гуманітарної інтелігенції: «Справедлива винагорода участі майном, землею, працею - то споконвічна проблема кожного господаря. Розв'язання цієї проблеми може бути успішним тільки за умов таких виробничих стосунків, які засновані на правилах демократичного врядування, гуманізму, тобто на моралі цивілізованого суспільства. Такі критерії, правила гуманізації виробничих стосунків здатна опрацювати успішно інтелігенція гуманітарної спеціалізації. Бо технічна, економічна інтелігенція вбачає в селянинові тільки виробника продукції і складає ціну йому тільки за центнери врожаю, а не за здоровий спосіб життя, моральну роль у суспільстві й природі». Очевидно, без об'єднання зусиль інтелігенції, що бере активну участь в суспільно-громадському житті, у тому числі й у вирішенні долі українського селянства, не випадає розраховувати, на те, що вдасться згуртувати націю в цілісний, взаємодійний соціально-політичний організм.

Особливо варто наголосити на високій культурі мовлення Миколи Якимовича. Виходець з української сім'ї з Криворіжжя, він був носієм особливого звукового ладу мовців степового краю, зберіг багатство лексики й властивості української мовної стилістики. Його виступи на радіо й статті в пресі приваблюють не лише чіткістю у постановці й розкритті теми, але й яскравою образністю й мовною неповторністю. Він не просто зберіг це надбання, а все життя свідомо плекав його. Роздуми й знахідки над питома українською термінологією в різних галузях діяльності - і в цьому є істотний внесок М.Горбовича.

Є ще одна царина багатогранної гуманістичної та просвітницької праці Миколи Горбовича. Свого часу йому допікала дуже сильна алергія й він, не знайшовши порятунку в офіційній медицині, став шукати альтернативний шлях. Проблеми людського організму і його здоров'я були в полі найбільшого інтересу Миколи Якимовича. Акупунктура ші-ацу, праці Авіценни, Поля Брега, Шелтона, лікувальна практика народної медицини, фітотерапія - ось коло його зацікавлень. Багатьом

він повертав здоров'я, допомагаючи організуватися, пройти сеанс оздоровчого голодування. Організовував і наполягав, щоб вінницька інтелігенція активніше брала участь в оздоровлювальних «кавунових» та «огіркових» тижнях, рятуючи цим від хронічних судинних захворювань, переважно й хвороб печінки та шлунково-кишкового тракту. Він блискуче й тонко опанував майстерністю вправлення хребта й цим допоміг сотням, якщо не тисячам людей. Причому робив це (наголошую!) безоплатно. Не раз кепкував над хворими лікарями, розуміючи їх безпорядність і непрофесійність перед хворобами, вважаючи, що сучасна медицина, особливо терапія, знаходиться у „хімічному“ тупику.

Його молодша сестра, Валентина Якимівна, яку він вирятував від запущеної астми, згадує: «Пізніше, коли я вже, можна сказати, стала на ноги, він згадував, що, мовляв, я не піднявся у начальниках, але я виріс як **людина**. Справді, він був і залишається у мене в споминах дуже людським, благородним, доброзичливим, лагідним, мужнім братом, і я називаю його **Голосом Совісти** у нашій родині».

Переконаний, що ми маємо всі підстави для того, щоб вважати Миколу Якимовича Горбовича Голосом Совісти української інтелігенції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Народна хвиля (Вінниця).-2000.-№38 вересень; 2. Самостійна Україна.- Ч.7-8. – 2001. – 23-28 лютого.

Л.Ф. Жовнір, С.М. Жовнір

ОЛЕКСАНДР ТОПЧІЄВ – ВИЗНАЧНИЙ ГЕОГРАФ, ПЕДАГОГ, ОСОБИСТІСТЬ

Топчієв Олександр Григорович – завідувач кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету імені Іллі Мечникова, доктор географічних наук, професор, заслужений діяч науки й техніки України, член Вченої ради Українського географічного товариства та голова Одеського відділення УГТ, Голова Одеського відділку Асоціації картографів України, член Бюро Південного наукового центру Національної академії наук України¹.

Народився О. Топчієв 22 липня 1939 р. у сім'ї робітників в шахтарському селищі, яке нині входить у межі м. Антрацит Луганської області. У 1956 р. закінчив з медаллю Михайлівську середню школу і для подальшого навчання обрав Львів з його найстарішим на території України університетом імені Івана Франка. Бажання пізнати світ привело на географічний факультет, і географія стала змістом всього подальшого життя.

Львівський центр географічної освіти поєднував в собі досягнення і традиції місцевої школи класичної географії та картографії і високий професіоналізм багатьох відомих науковців і педагогів, які приїхали з інших вузівських центрів у повоєнний час відновлювати Львівський університет. Спілкування з викладачами, надзвичайно широким за своєю географією колом студентів, напружена самостійна робота у бібліотеках сформували світогляд майбутнього географа. Саме в цей період були закладені підвалини властивої Олександрю Григоровичу енциклопедичної ерудиції, високого професіоналізму, надзвичайної багатогранності. З ним цікаво спілкуватись і професіоналам найвищого рангу, і молодим дослідникам, і студентській молоді з найширшого кола проблем географічної науки, економічного, політичного, культурного життя суспільства. Вироблені у студентські роки жадоба до знань, висока організованість і вимогливість до себе, надзвичайна працездатність були пронесені через всі складності життя і стали запорукою досягнень на ниві науки.

Закінчивши з відзнакою університет, О. Топчієв започаткував свою наукову біографію у проблемній лабораторії якісної оцінки земель при Львівському університеті. Становлення молодого науковця відбувалось у співпраці з відомими фахівцями у сфері ґрунтознавства та ландшафтознавства проф. І.М.Гоголевим, К.І.Геренчуком, проф. П.Т.Вашенком та П.М.Цисем, іншими висококваліфікованими географами. Лабораторія займалась дослідженням ґрунтово-геохімічних процесів в Українських Карпатах, а пізніше проблемами кадастрової оцінки земель та земельного кадастру. Необхідно підкреслити, що в радянській політичній економії та тогочасній економічній науці земельний кадастр розглядали як суто буржуазну категорію, “не властиву соціалістичному суспільству”. Тільки наприкінці 1960-х рр., коли в СРСР був прийнятий новий закон про землю, а в Москві був заснований державний інститут земельних ресурсів, з проблем земельного кадастру було знято “ідеологічне табу”. У 1966 р. О. Топчієв захистив кандидатську дисертацію “Основи методики земельного кадастру гірських районів (на прикладі Українських Карпат)”. Розроблена методика кадастрової оцінки земель не втратила своєї актуальності й сьогодні.

З 1966 р. розпочався новий етап педагогічної роботи О. Топчієва на посаді асистента, а з 1968 р. – доцента кафедри фізичної географії Львівського університету. У 1969 р. О. Топчієв переходить працювати на кафедру економічної географії Одеського державного (тепер національного) університету імені Іллі Мечникова. З цією кафедрою, університетом і містом Одесою пов'язана вся його подальша педагогічна, наукова та громадська діяльність. Вагомою подією у географічній науці був вихід підготовленого у співавторстві з К.І. Геренчуком та Е.М. Раковською підручника “Польові географічні дослідження” (1975 р.).

Наукові інтереси О. Топчієва все більш спрямовуються до теоретичної та математичної географії. Вже кандидатом наук він прослуховує повний курс вищої математики для студентів економічного факультету та активно працює над розробкою і впровадженням математичних методів і моделей у географію. Як результат – навчальний посібник “Моделювання геосистем” (1976 р.), чи не найперша спроба використання математичних методів у вітчизняних географічних дослідженнях. Спілкування з математиками, біологами, геологами, географами, які розробляли теоретичні та формалізовано-математичні проблеми своїх наук, активна участь у школах, семінарах та нарадах з теоретичної та математичної географії закономірно підводять О. Топчієва до формулювання теми докторської дисертації. Для радянської географії тих часів було характерне різке розмежування географії фізичної та соціально-економічної. Спираючись на відому марксистську тезу щодо принципової відмінності та несумісності законів розвитку природи і суспільства, вітчизняні географи-догматики відносили фізичну географію до наук природничих, а соціально-економічну – до суспільних, існування єдиної географічної науки категорично відкидалось. Теоретична географія, яка розробляла закономірності функціонування та розвитку ландшафтної оболонки як цілісного географічного об'єкту, не розвивалась. Захист О. Топчієвим докторської дисертації “Моделі просторової організації геосистем” на географічному факультеті Ленінградського університету (квітень 1979 р.) став неординарною подією та активізував теоретичні дослідження в географії.

Теоретичні проблеми географії стали основним напрямком творчих пошуків О. Топчієва, про що свідчать його праці, виступи на багатьох міжнародних конгресах і конференціях, робота в редколегіях численних часописів та збірників².

З 1980 р. О. Топчієв очолює кафедру економічної та соціальної географії Одеського університету. Завідування кафедрою поєднувалось з роботою на посадах декана геолого-географічного факультету (1984-1985 рр.), проректора університету з наукової роботи (1985-1987 рр.). На вказаних посадах Олександр Григорович відзначався глибокою принциповістю при вирішенні найскладніших проблем. Йому завжди були притаманні глибокий демократизм, толерантність, вміння чути опонента, готовність допомогти і, водночас, абсолютне несприйняття суто адміністративних методів керівництва. Він завжди був і залишається відкритим для спілкування і ніколи не дозволяє собі зневажливого ставлення до того, хто має іншу думку і не погоджується з ним.

Помітною подією у визнанні наукового авторитету О. Топчієва стало проведення у 1990 р. на базі кафедри сесії Комісії Міжнародного географічного союзу з математичних методів і моделей у географії, на якій його було обрано дійсним членом цієї комісії. Значним досягненням географічної громадськості України стало видання тритомної “Географічної енциклопедії України” (1989 р., 1990 р., 1993 р.). Як провідний науковець О. Топчієв працював у складі редакційної колегії цього унікального видання, яке не має аналогів серед інших пострадянських країн. Він безпосередньо керував, редагував та підготував понад 50 статей до видання.

В умовах здобуття Україною державної незалежності з'явилися нові напрямки і аспекти науково-педагогічної, наукової та громадської роботи. У створеній Вищій атестаційній комісії України О. Топчієв стає членом експертної комісії з географії, очолює спеціалізовану вчену раду по захисту докторських дисертацій з географії при Одеському університеті. Під науковим керівництвом О. Топчієва захищені 15 дисертацій, з них три – докторські. На кафедрі проходять стажування, навчаються в аспірантурі й докторантурі географи з різних країн – Алжиру, Сирії, Єгипту, Молдови, Китаю.

Починаючи з 1990-х років, посилюється науковий інтерес до проблем соціально-економічного розвитку та раціональної територіальної організації населення і господарства приморських регіонів країни, міста Одеси та Одеської агломерації, проблем геоєкології, екологічного захисту Чорного моря, Дністра, Придунайських озер. Конструктивність наукових розробок сприяла обранню О. Топчієва в 1990 р. депутатом Одеської обласної ради, де він очолив новостворену комісію з розробки концепції соціально-економічного розвитку Одеського регіону й увійшов до складу президії обласної ради. У цілому за роки незалежності України з участю О. Топчієва чи під його науковим

керівництвом розроблено більше десяти концепцій, програм і проектів соціально-економічного розвитку регіонів, субрегіонів, міст та їх екологічного захисту. Зокрема, у 1993 р. була розроблена “Концепція соціально-економічного розвитку Українського Причорномор’я”, яка була схвалена Кабінетом Міністрів України і на основі якої надалі була складена державна програма розвитку регіону. На їх основі були підготовлені та видані наукові звіти, монографії та навчальні посібники, серед яких “Одесская область: Территориальная организация и структура хозяйства. Концепция социально-экономического развития”.

З безпосередньою участю О. Топчієва протягом 1994–1996 рр. відбувалась організація і становлення нового навчального закладу Одеси – філіалу Української академії державного управління (нині – Одеський регіональний інститут державного управління у складі УАДУ), в якому він очолив за сумісництвом новостворену кафедру регіональної економіки. Для майбутніх кадрів державного управління ним були підготовлені й опубліковані кілька навчальних посібників з регіональної та міської економіки.

Високий науковий авторитет О. Топчієва одержав міжнародне визнання. Він читав лекції для студентів і аспірантів у Китаї (Північно-Західний університет – м. Сіань; Пекінський класичний університет), в Польщі (Гданський університет), в Угорщині (Сегедський університет), у Молдові (Тираспольський університет). Систематично запрошується на міжнародні конгреси, конференції та симпозіуми. За міжнародною програмою інтегрованого менеджменту береговими зонами (1994 р.) стажувався у США. Матеріали стажування були використані при розробленні Національної доповіді з проблем інтегрованого управління прибережними смугами морів в Україні (1995 р.). Брав участь у міжнародному симпозіумі “Релігія – наука – довкілля: Чорне море в екологічній кризі” (1997 р.), який дуже високим і представницьким складом учасників мав привернути увагу громадськості та урядів причорноморських країн до проблем екологічного захисту Чорного моря.

Понад 400 наукових праць, з них 24 – навчальні посібники, підручники і монографії – такий творчий доробок О. Топчієва, результат напруженої та продуктивної праці. Студенти багатьох вузів із задоволенням навчаються за посібниками “Основи суспільної географії”, “Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики”, “Регіональний розвиток України і становлення державної регіональної політики”. Він періодично виїжджає для надання методичної допомоги колегам у Херсоні, Миколаєві, Сімферополі, Мелітополі, головує в державних екзаменаційних комісіях у Львівському, Харківському, Таврійському, Мелітопольському університетах, очолює журі всеукраїнських географічних учнівських та студентських олімпіад.

Водночас О. Топчієв виконує значний обсяг науково-організаційної та громадської роботи. Він є дійсним членом Українського географічного товариства та Вченої ради УГТ, Асоціації картографів України, обирався віце-президентом УГТ, очолює одеські відділення УГТ та картографічної асоціації, член Бюро Південного наукового центру Національної академії наук України, член редколегій кількох географічних часописів, серед яких “Український географічний журнал”, “Географія та основи економіки в школі”, “Історія української географії”, “Культура народів Причорномор’я”, “Вісник Одеського національного університету”, “Вісник Таврійського національного університету”, “Екологічний бюлетень Причорномор’я”, входить до складу комісії з підготовки Національного атласу України, створеної Указом Президента України у 2000 р. Він включений до складу комісії з адміністративно-територіальної реформи, створеної указом Президента України у серпні 2000 р. Багатогранна наукова, педагогічна, громадська діяльність О. Топчієва достойно оцінена у 2005 р. на державному рівні: йому присвоєне почесне звання “Заслужений діяч науки і техніки України”.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. – К.: УЕ, 1989 – 1993. Т. 3.: П – Я. – С. 299. 2. Топчієв Олександр Григорович (біографічна довідка) // Хто є хто в Україні. – К.: К.І.С., 2001. – С. 396.

Відомості про авторів

АДАМОВИЧ Сергій Васильович – м.Івано-Франківськ, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

АКИМОВ Феофан Іванович – м.Одеса, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та світової політики Інституту соціальних наук Одеського Національного університету імені Іллі Мечникова, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Одеської філії Українського державного університету економіки і фінансів

АНШЛОГОВА Тетяна Юріївна – м.Луганськ, аспірантка Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

АНТОНШИНА Тамара Петрівна – м.Вінниця, аспірантка кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

БАРНАСЮК Олександр Сергійович – м.Вінниця, здобувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

БЄЛКАНЯ Георгій Север'янович – м.Вінниця, доктор медичних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

БІЛЕЦЬКА Ольга Валеріївна – м.Одеса, кандидат історичних наук, головний бібліотекар НБ ОНУ імені Іллі Мечникова.

БІЛОУС Сергій Васильович – м.Бердичів, аспірант кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

БОНДАРЕНКО Дмитро Якович – м.Одеса, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Одеської філії Українського державного університету економіки і фінансів.

БРАНЦЬКА Тетяна Ромуальдівна – м.Вінниця, кандидат педагогічних наук, старший викладач Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

БРАТКО Наталія Дмитрівна – м. Черкаси, аспірант кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

БРЕГЕДА Микола Володимирович – м.Полтава, аспірант кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка.

ВЕТРОВА Марина Леонідівна – м.Луцьк, аспірантка кафедри новітньої історії України Волинського державного університету імені Лесі Українки

ВИШНЯКОВА Ганна Леонідівна – м.Харків, аспірантка Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

ГАВЛІЧ Ірина Богданівна – м.Тернопіль, аспірантка кафедри українознавства Тернопільського державного педагогічного університету.

ГАЛАМАЙ Олена Миколаївна – м.Вінниця, головний спеціаліст державного архіву Вінницької області.

ГАНДЗЮК Віталій Олександрович – м.Вінниця аспірант інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ГОНЧАРОВА Наталія Олександрівна – м.Ізмаїл, викладач кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

ГОНЧАРУК Тетяна Вікторівна – м.Тернопіль, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Тернопільського державного економічного університету

ГОРБАТЮК Микола Володимирович – м.Київ, аспірант кафедри історії України Київського національного лінгвістичного університету.

ГРАЧЕВСЬКА Таміла Олександрівна – м.Верхівцево, аспірантка кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету.

ГРИБ Оксана Іванівна – м.Тернопіль, аспірант кафедри історії України Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ГРИГОРЧУК Петро Семенович – м.Вінниця, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ГУЦАЛО Людмила Вікторівна – м.Житомир, асистент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ДАНИЛЕНКО Віктор Михайлович – м.Київ, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділом історії України другої половини ХХ ст. інституту історії України НАН України.

ДАНІЛОВА Ірина Юрївна – м.Вінниця, аспірантка кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ДВОЙНІНОВА Олена В'ячеславівна – м.Луцьк, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних та соціальних дисциплін Луцького інституту розвитку людини Відкритого міжнародного університету розвитку людини університету «Україна».

ДМИТРЕНКО Анатолій Петрович – м.Київ, провідний спеціаліст Державного архіву м. Києва

ДМИТРУК Володимир Іванович – м.Київ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України.

ДОЯР Лариса Василівна – м.Кривий Ріг, кандидат історичних наук, викладач кафедри історії та українознавства Криворізького технічного університету.

ДРОВОЗІЮК Степан Іванович – м.Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з навчально-виховної роботи Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

ЖОВНІР Лариса Фролівна – м.Вінниця, доцент кафедри економічної та соціальної географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЖОВНІР Світлана Михайлівна – м.Вінниця, аспірантка кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету імені Іллі Мечникова

ЖУРБЕЛЮК Галина Володимирівна – м.Київ, кандидат історичних наук, доцент кафедри загальноправових наук факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська Академія».

ЗІНЧЕНКО Арсен Леонідович – м.Київ, доктор історичних наук, провідний науковий працівник Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ЗІНЬКО Юрій Анатолійович – м.Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів, директор інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЗУЛЯК Іван Степанович – м.Тернопіль, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

ІВАЩУК Володимир Михайлович – м.Тернопіль, аспірант кафедри нової та новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

КАМ'ЯНСЬКИЙ Петро Євгенійович – м.Івано-Франківськ, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Івано-Франківського інституту права, економіки та будівництва.

КЛИМЕНКО Валентина Анатоліївна – м.Суми, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Сумського державного університету.

КОЗИНЕЦЬ Ірина Юрївна – м.Київ, аспірантка кафедри історії України, Київського національного лінгвістичного університету.

КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна – м.Київ, кандидат історичних наук, доцент, докторант Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

КОМІСАРЧУК Микола Христофорович – м.Бар, директор Барського гуманітарного-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського.

КОНОНЕНКО Валерій Васильович – м.Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

.....
КОРНОВЕНКО Сергій Валерійович – м.Черкаси, кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

КОСІНЕНКО Олександр Володимирович – м.Кривий Ріг, асистент кафедри всесвітньої історії Криворізького державного педагогічного університету.

КРАВЧЕНКО Павло Миколайович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КРАВЧУК Олександр Миколайович – м. Вінниця, аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КУЗЬМІНЕЦЬ Наталія Петрівна – м. Вінниця, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЛИСИЙ Анатолій Кононович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЛОЙКО Олексій Герасимович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МАЗИЛО Ігор Васильович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МАНУІЛОВА Катерина Віталіївна – м.Одеса, аспірантка кафедри історії України Південноукраїнського державного педагогічного університету імені Костянтина Ушинського.

МАРКІВСЬКА Людмила Леонтіївна – м.Луцьк, кандидат історичних наук, викладач Волинського військового ліцею.

МАТЕЙКО Роман Михайлович – м.Тернопіль, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Тернопільського державного економічного університету

МЕДАЛІЄВА Оксана Захарівна – м.Черкаси, викладач кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

МЕЗГА Микола Миколайович – м.Гомель (Беларусь), кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Гомельського державного університету імені Франциска Скорини.

МЕЛЬНИЧУК Ігор Петрович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МЕЛЬНИЧУК Олег Анатолійович - м.Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МИРОНЮК Михайло Васильович – м.Вінниця, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри алгебри та методики викладання математики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МИСАН Віктор Олександрович – м.Рівне, кандидат історичних наук, кандидат педагогічних наук, Заслужений учитель України, завідувач кафедри всесвітньої історії та методики викладання суспільних дисциплін Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені С.Дем'ячука.

МУЗИЧКО Олександр Євгенович – м.Одеса, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені Іллі Мечникова.

НЕДУЖКО Юрій Вікторович – м.Київ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, докторант Інституту історії України НАН України.

НЕСТЕРЕНКО Валерій Анатолійович – м.Кам'янець-Подільський, кандидат історичних наук, доцент, докторант Кам'янець-Подільського державного університету.

НІКІТІН Юрій Олександрович – м.Суми, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ (Сумська філія).

НІКОЛАЄЦЬ Юрій Олексійович – м.Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, докторант національного університету імені Тараса Шевченка.

НІКОЛІНА Інна Іванівна – м.Київ, аспірантка кафедри історії України, Київського національного лінгвістичного університету.

ОСТАПЕНКО Світлана Вікторівна – м.Харків, аспірант кафедри історії України ХНПУ імені Григорія Сковороди

.....
ОЧЕРЕТЯНИЙ Володимир Васильович – м.Київ, аспірант кафедри історії України Київського національного лінгвістичного університету.

ПЕТРЕНКО Володимир Іванович - м.Вінниця, начальник відділу державного архіву Вінницької області.

ПЕТРИШИНА Людмила Василівна – м.Одеса, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського державного економічного університету

ПЕТРОВСЬКИЙ Едуард Петрович – м.Одеса, аспірант кафедри історії України Одеського національного університету імені Іллі Мечникова.

ПИЛЯВЕЦЬ Юрій Григорович – м.Псков (Росія), кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільних наук, проректор з наукової роботи Псковського юридичного інституту.

ПРУС Тетяна Петрівна – м.Вінниця, старший викладач кафедри етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ПОНЄДЄЛЬНИК Лариса Анатоліївна – м.Луцьк, старший викладач кафедри новітньої історії Волинського державного університету імені Лесі Українки.

ПОП Юрій Іванович - м.Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ПОПП Руслана Петрівна – м.Дрогобич, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ПРИЩЕПА Олена Петрівна – м.Рівне, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету.

РЕКРУТ Валерій Пилипович – м.Вінниця, пошукувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського викладач Вінницького кооперативного коледжу економіки і права.

РОЄНКО Віта Іванівна – м.Дніпродзержинськ, старший викладач кафедри економічної теорії Дніпродзержинського державного технічного університету

РОМАНЕЦЬ Людмила Миколаївна – м.Вінниця, викладач суспільних дисциплін Вінницького політехнічного технікуму, здобувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

РОМАНЮК Іван Миронович – м.Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

САРАНЧА Галина Василівна – м.Тернопіль, асистент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

СЕМЕНКО Лариса Іванівна – м.Вінниця, завідувач відділу новітньої історії Вінницького обласного краєзнавчого музею

СІНЦЬКИЙ Андрій Цезарович – м.Житомир, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Житомирського державного технологічного університету.

СОКИРСЬКА Влада Володимирівна – м.Умань, викладач Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

СОЛОМОНОВА Тетяна Робертівна – м.Вінниця, кандидат історичних наук, провідний бібліотекар Вінницького обласного краєзнавчого музею.

СОРОЧАН Ніла Антонівна – м.Харків, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Харківського державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

СТАДНИК Олена Олексіївна – м.Вінниця, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СТЕПАНЧУК Юрій Степанович – м.Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СТЕЦКЕВИЧ Віталій Вікторович – м.Кривий Ріг, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Криворізького технічного університету.

СТОРОЖУК Антоніна Іванівна – м.Бар, кандидат мистецтвознавства, викладач Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського.

Серія: ІСТОРІЯ

.....
СТРИЖОВА Ірина Андріївна – м.Одеса, викладач кафедри політології Одеського державного економічного університету.

ТОМУЛЕЦ Валентин – м.Кишинів (Молдова), доктор наук, доцент державного університету Молдови.

ТУРІВНИЙ Віктор Петрович – м. Кам'янець-Подільський, кандидат філософських наук, доцент кафедри політології і соціології Кам'янець-Подільського державного університету.

ТУЧИНСЬКИЙ Віталій Анатолійович – м.Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ФАРЕНІЙ Ігор Анатолійович - м.Черкаси, кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

ХОМЕНКО Наталія Михайлівна – м.Київ, аспірантка відділу історії України другої половини ХХ ст. інституту історії України НАН України.

ЦЬОМРА Тетяна Сергіївна – м.Черкаси, аспірантка кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ЧЕРКАШИНА Олеся Валентинівна – м.Вінниця, старший викладач кафедри асамблевої гри та естрадного мистецтва Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЧЕЧИНА Оксана Дмитрівна – м.Київ, аспірантка Київського національного лінгвістичного університету.

ЧОРНОДІД Лариса Вікторівна – м.Кривий Ріг, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та українознавства Криворізького технічного університету.

ШАМАРА Сергій Олександрович – м.Черкаси, аспірант кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

ШАНОВСЬКА Олена Андріївна – м.Одеса, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та права Одеського національного політехнічного університету.

ШПАК Світлана Миколаївна – м.Львів, аспірант кафедри давньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЯСИНЕЦЬКА Людмила Василівна – м.Вінниця, старший лаборант кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Наукове видання

УДК 9

ББК 63.3(0)

Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XI. Серія: Історія: Збірник наукових праць. /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. /- Вінниця, 2006. - 398 с.

Затверджено Вищою Атестаційною Комісією України як наукове фахове видання з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 10 листопада 1999 року №3-05/11).

Відповідальний редактор Григорчук П.С.
Відповідальний секретар Зінько Ю.А.

Технічний редактор Мазур І.В.

Видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського 21100, Вінниця, вул. Острозького, 32. Тел. 26-71-33

Підписано до друку 15.50.2006. Формат 60x84/18. Папір офсетний. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 39,4.

Віддруковано на ДП "Державна картографічна фабрика"
м. Вінниця, вул. 600-річчя, 19.
Зам. 273, наклад 250 прим.